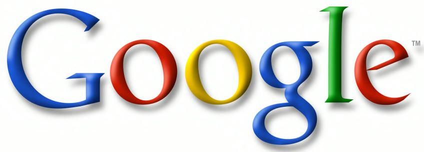
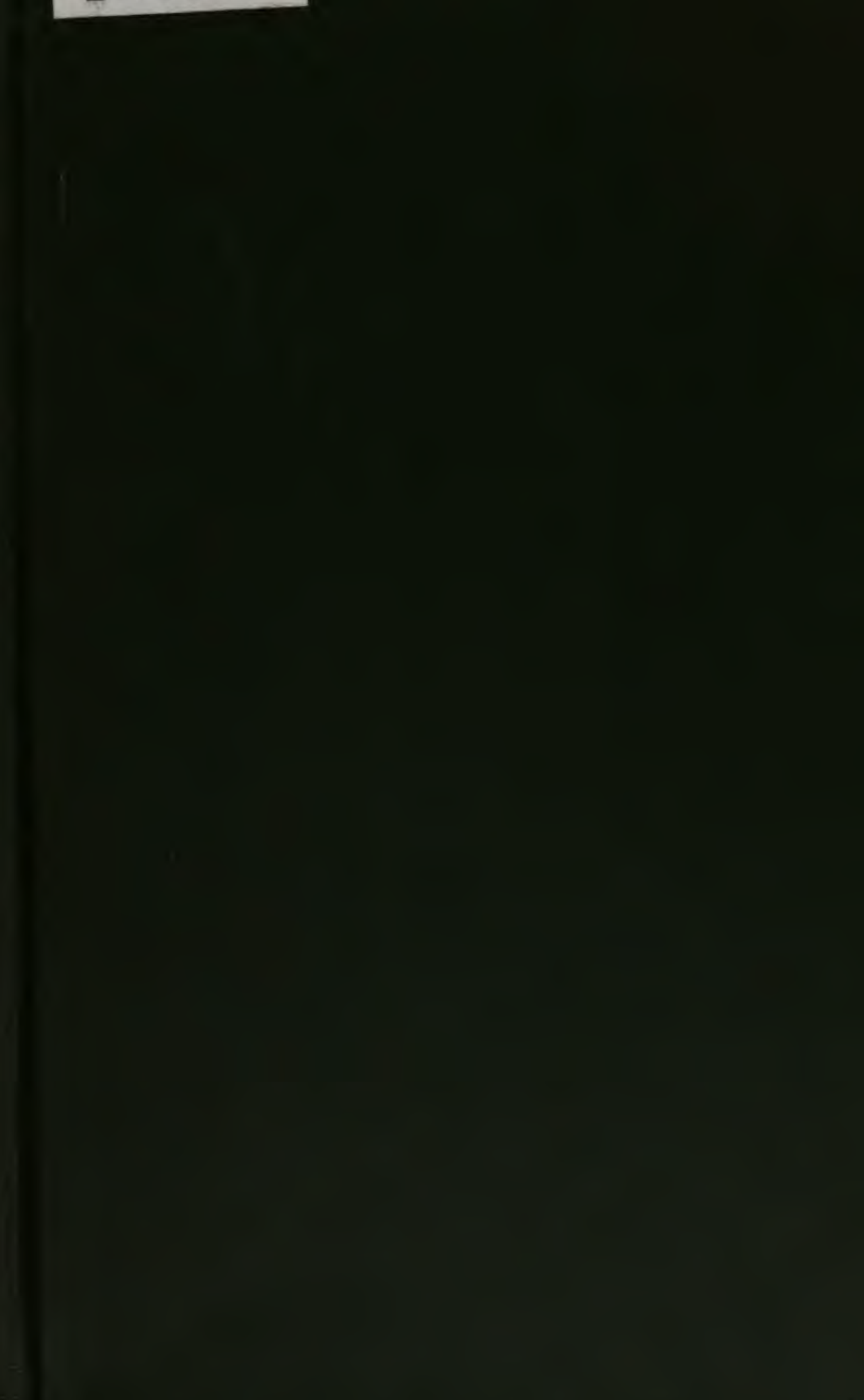
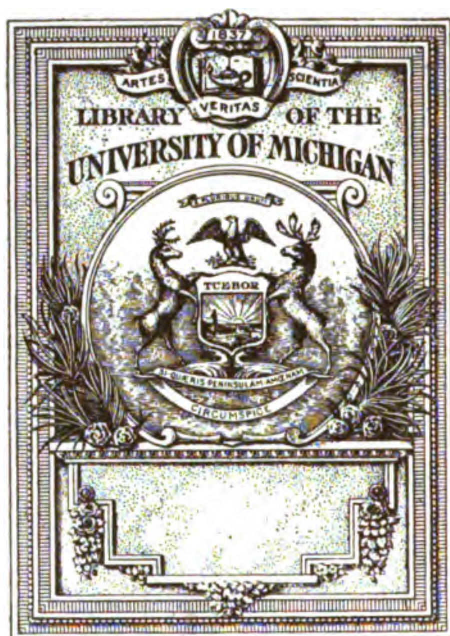

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. J. BRANDES,

Mr. J. H. ABENDANON

EN

P. J. F. LOUW.

DEEL XXXV.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

's HAGE.
M. NIJHOFF.

1893.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE

Dr. J. BRANDES

EN

Mr. J. H. ABENDANON.

DEEL XXXV.

AFLEVERING 1.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

's HAGE.
M. NIJHOFF.

1891.

INHOUD:

Blads.

TODJO, POSSO EN SAOESOE

DOOR

G. W. W. C. BARON VAN HOËVELL.

TODJO.

I. GRONDGEBIED.

Het rijk Todjo strekt zich uit langs het zuidelijkste gedeelte der bocht van Tomini, over eene kustlengte van ± 13 geographische mijlen.

Ten oosten vormt Tandjong Api de grens, terwijl westwaarts de negorij Taraoe, liggende aan het riviertje Malee, als zoodanig wordt aangemerkt. In het zuiden moet volgens zeggen de hooge bergketen van centraal-Celebes de grens zijn. Wat betreft de grenzen van af Tandjong Api en het riviertje Malee tot de hooge bergketen van centraal-Celebes, hieromtrent konden geene zuivere inlichtingen gegeven worden.

Zooveel is echter zeker, dat het westelijk gedeelte grenst aan Loeinan en het oostelijke aan het rijk Posso.

Het land is zeer bergachtig.

Langs de geheele kuststrook vindt men nederzettingen, meest van Boegineezen, die zich door huwelijken met de meer binnenlands wonende alfoeren hebben vermengd.

Eene eigenlijke negorij Todjo bestaat niet.

Waar op de zeekaart die naam staat vermeld, liggen twee negoryen: n. l. Toli-bo-i westelijk, en kampong Baharoe oostelijk.

De rivier ter plaatse is ondiep en alleen bij vloed door prauwen binnen te komen.

Ongeveer $1\frac{1}{2}$ paal binnenlands ligt nog het kleine gehucht Berana, zijnde de verblijfplaats der vroegere vorsten en waar hunne graven gevonden worden.

Alleen de negorijen Tali-bo-i en Bongka zijn eenigszins belangrijk; de andere vestigingen bestaan zelden uit meer dan 8 à 10 huizen, terwijl het zielental van 30 tot 100 variëert.

De alfoersche bevolking woont volgens ingewonnen berichten thans niet meer in geregelde kampongs, maar leidt een zwervend leven; daar, waar zij vruchtbare gronden vindt, bouwt men een tuinhuisje en legt ladangs aan.

Verder worden tot Todjo gerekend de Togian of Schildpad-eilanden, ongeveer 3 geographische mijlen noord-oostwaarts van Tandjong Api gelegen. Deze groep bestaat uit een dertigtal grootere en kleinere eilanden. De inlanders echter beweren, dat zij zoo talrijk zijn als een kati djagong korrels bevat. De voornaamste zijn: Binang-Oenang, Togian, Masapi, Lebiti, Batoedata, Malinggi, Walea-kiki en Walea-daä.

Het geheel is een laag, heuvelachtig land, niet veel hooger dan 2 à 300 voet, waarboven slechts enkele toppen uitsteken.

Van alle eilanden zijn alleen Togian en Binang-Oenang blijvend bewoond. Laatstgenoemd eiland is bepaald van vulkanische formatie. In 't midden van het eiland is een ingestorte uitgebrande vulkaankegel, waar de inlanders zwavel verzamelen.

Het is het vruchtbaarste der eilandengroep en wordt in de laatste jaren meer en meer bebouwd.

Stroomend water vindt men op de Togian groep bijna niet; men moet zich behelpen met water uit gegraven putten.

Noch in het rijk Todjo, noch op de Togian eilanden vindt men behoorlijke wegen, alleen zeer moeilijke, haast onbegaanbare voetpaden.

Alle negorijen zijn zonder eenige orde aangelegd; de huizen staan door elkander, afgewisseld met rijstschuren van een

vierkanten vorm. De bouwtrant is Boegineesch, — hoog op palen.

Hier dient nog vermeld te worden, dat in het rijk Todjo geen versterkte kampongs worden gevonden.

II. BEVOLKINGSCIJFERS.

Terwijl men het bevolkingscijfer der Boegineezen of afstammelingen daarvan, die langs de kusten van het rijk Todjo in de verschillende gehuchten en kampongs gevestigd zijn, vrij nauwkeurig schatten kan, is het aantal alfoeren, die het binnenland bewonen slechts bij benadering op te geven.

Verschillende lieden, die jaren lang handel gedreven hadden in het rijk Todjo, gaven steeds op een vraag naar het zielental ten antwoord: ruim 90,000.

Maar de vorst naar het zielental gevraagd, zeide slechts ± 10,000.

Daar nog geen Europeaan de binnenlanden van Todjo bezocht heeft, en het van algemeene bekendheid is, dat nimmer door eenigen vorst alhier eene volkstelling is gehouden, en dat zij, wanneer men naar het zielental vraagt, altijd een zeer gering aantal opgeven, zoo kan wel met zekerheid aangenomen worden, dat het aantal zielen zoo gesteld verre beneden het ware cijfer is.

De alfoeren van Todjo worden in 4 stammen verdeeld, n. l. de Ampana, Tolalajoe, Tolage en Taraoe alfoeren.

De Ampana-alfoeren bewonen het oostelijk; de Taraoe-alfoeren daarentegen het westelijk deel van Todjo, terwijl de Tolalajoe en Tolage stammen in de binnenlanden van het middengedeelte van dat rijk gevestigd zijn. Volgens opgave van den vorst van Todjo is de Tolage stam het sterkst, dan volgt Ampana, vervolgens Tolalajoe, en eindelijk Taraoe.

Al deze alfoeren zijn van een vreedzaam karakter.

Het zielental der Togian eilanden wordt geschat op ongeveer

2000 zielen. Het is een mengelmoes van Boegineezen, Gorontaleezen, Parigiers, Todjo'ers en oorspronkelijke bevolking.

Van waar de oorspronkelijke bevolking afkomstig is, wordt verschillend opgegeven; de een zegt van Loinan, een ander van Todjo; zich zelven noemen zij To Bobongka. Ten slotte zij hier nog het volgende vermeld. De verdeeling van het rijk van Todjo in het reisrapport van den controleur A. K. Derx gemaakt en opgenomen in het Koloniaal verslag van 1879 is geheel willekeurig en berust op geen enkelen grond. Ja, zelfs zijn de namen zoo verbasterd, dat zij moeilijk zijn weer te vinden. Hij spreekt van drie landschappen n. l. Toraradja, Todjo en Wambawa. Niemand weet evenwel den eersten en den laatsten naam te huis te brengen. Ik vermoed, dat met Toraradja Taraoe, en met Wambawa Ampana bedoeld wordt. Ook de namen der kampongs in bedoeld rapport voorkomende, zijn eveneens verminkt. Zoo noemt genoemde controleur Tjempo voor Tjempa, Bongko voor Bongka, Matoengi voor Moetangi, enz.

III. MIDDELEN VAN BESTAAN.

Het voornaamste middel van bestaan van de bewoners van Todjo is de inzameling van gomkopal, welke in de laatste jaren zeer is toegenomen, nadat de aandacht van den handel op den rijkdom van deze streken aan dat boschproduct gevestigd werd. In 1887 bedroeg de uitvoer 3000, terwijl in 1888 3800 pikols werd verkregen.

Evenwel is het product niet van zoo superieure kwaliteit als dat van Tapajatoe en Tagoeat (Gorontalo) en staat het dan ook lager genoteerd, hoewel het in 1887 nog tegen f 18, in 1888 daarentegen, bij de zoo gedrukte marktprijzen, slechts tegen f 12 per pikol koopers vond.

Verder wordt te Bongka was ingezameld tot eene hoeveelheid van ± 100 pikols 's jaars, die evenwel zeer on-

zuiver is en daarom slechts eene waarde heeft van f 45 per pikol. [1]) Van eigenlijke bijenteelt is geen sprake; de insecten nestelen in hooge boomen. Als de zwerm het nest verlaten heeft, of door rook verjaagd is, wordt het nest afgenomen, de raten uitgekookt en alzoo onzuivere was verkregen [1]). Ook de honig wordt ingezameld.

De tabak van Bongka is door de geheele Tomini-bocht bekend en van vrij goede kwaliteit, hoewel ze door de primitieve bereiding slechts voor de inlandsche markt geschikt is.

In de nabijheid van de negorij Rato wordt veel rotan gevonden, doch nog weinig ingezameld. Zij is van minder goede kwaliteit.

De vijf riviertjes, die bij Rato in zee vallen, bevatten stofgoud, doch niet in groote hoeveelheid. [2])

De vrouwen weven zeer lange sarongs, waartoe Europeesch rood en blauw garen gebezigd wordt, en vervaardigen mede foeja.

Deze laatste stof, geklopte boomschors, die in groote lappen gemaakt wordt, ziet er uit als Chineesch papier, doch is veel sterker en bijna niet te scheuren. Vroeger werd ze veel door handelaren opgekocht en naar Java uitgevoerd om bij het koperen van schepen gebezigd te worden. Foeja maakt de voornaamste kleeding der Alfoeren van de Tomini bocht uit. Later bij de behandeling van het rijkje Poso zal de wijze van bewerking uitvoerig worden besproken.

De landbouw stond in vroegere jaren in Todjo hooger in aanzien dan tegenwoordig, en sedert de inzameling van boschproducten is toegenomen, wordt ook in het rijk van Todjo de landbouw eenigszins verwaarloosd, evenals zulks te Gorontalo het geval is.

Was er in 1882 en 1883 nog uitvoer van rijst, thans

---

[1]) Eer het voor verzending naar Java geschikt is, moet het geheel worden omgesmolten.

[2]) Van de goudwasscherij wordt dan ook nog weinig werk gemaakt.

moet er van uit de rijkjes Posso en Saoesoe rijst ingevoerd worden. [1])

Van den aanplant van djagong daarentegen wordt nog veel werk gemaakt.

Uitgestrekte klapperaanplantingen zijn langs de stranden te vinden en de bereiding van kopra geeft aan vele handen werk.

Zout wordt langs het strand overal aangemaakt, doch niet in zoo groote mate als zulks te Saoesoe, Tambarana en Mopané het geval is.

De veestapel bepaalt zich voornamelijk tot schapen (vetstaarten) en geiten, die er zeer talrijk zijn. Karbouwen en paarden zijn er maar schaars te vinden.

Van de vischvangst wordt weinig werk gemaakt van wege de diepte der zee langs de kusten.

Bij den handel worden, evenals overal elders in de Tomini bocht, de artikelen tegen elkander ingeruild en alleen het eventueele verschil in waarde in geld vereffend.

Nederlandsche standpenningen en Spaansche matten zijn zeer gewild, koperen of zilveren pasmunt is evenwel niet gangbaar.

Voor pasmunt wordt nog veel gebruik gemaakt van oud-Hollandsche dubbeltjes of dubbele stuivers dragende de stempels van West Frisiae 1727, 1767, 1791, Zeelandia 1745, Gelria 1786 en Trajectum 1786.

---

[1]) Toch bieden de zacht glooiende hellingen, vooral in het meer westelijke gedeelte, gelegenheid te over aan voor het planten van verschillende gewassen en nooden als het ware tot bebouwen uit. In dit opzicht is Todjo beter bedeeld dan bijv. het naburige Parigi en Mooeton, waar de hellingen der bergen veel steiler en dus moeilijker te bebouwen zijn. Al mocht dan ook de tegenwoordige bron van inkomsten (het inzamelen van boschproducten), als de vindplaatsen zijn uitgeput, weder opdroogen, ook dan nog heeft Todjo eene toekomst en zal de bevolking door zich weder geheel aan den landbouw te wijden, een voldoend middel van bestaan kunnen vinden. Zeker is het dat thans door den handel in boschroducten een zeker waas van welvaart, is het dan ook eene tijdelijke, over het rijkje Todjo ligt verspreid. De landbouw wordt zeer primitief beoefend, en ploeg en egge zijn onbekend. De rijst wordt alleen op drooge velden verbouwd en sawahcultuur wordt nergens gedreven.

Als kopergeld doen dienst oude koperen haantjes-duiten, even groot als de oude dubbeltjes, met opschrift in Arabische karakters: tanah Malajoe en Engelsche duiten met opschrift: Island of Sumatra 1804. De koers is gewoonlijk 900 stuks op den rijksdaalder. [1])

Van eigenlijke marktplaatsen of pasars is nergens eenig spoor te vinden.

De middelen van bestaan der bewoners van Togian zijn voornaamlijk gelegen in de visch -, tripang -, en schildpadvangst, waaraan de zee rijk is. Ook verzamelt men de zoogenaamde flora-schelpen, een slechte soort kleine parelschelpen.

Rijst en miloe worden niet of zeer schaars op Togian verbouwd.

Sagoe is hier het hoofdvoedsel en dichte sagoebosschen bedekken dan ook de moerassige stranden, afgewisseld door rhizophoreën.

Het voornaamste handelsartikel, zoowel van Togian als Binang-Oenang is kopra, die van zeer goede kwaliteit is.

De productie neemt jaarlijks toe. Thans wordt er jaarlijks ongeveer 400 pikols uitgevoerd. Het eiland Walea levert jaarlijks ± 50 pikols was.

Op Binang-Oenang worden maléo eieren ingezameld.

IV. INRICHTING VAN HET BESTUUR.

Gerust kan gezegd worden, dat de tegenwoordige vorst van Todjo, Larioe genaamd, die den titel van Makolé voert, daar alle gezag in handen heeft.

Hoewel zijn geslacht van Boegineeschen oorsprong is en hij dus eenigszins als usurpator is te beschouwen [2]), heeft

---

[1]) Met een denkbeeldige munt, de reaal, gelijkstaande met twee gulden koper, wordt ook gerekend. Wel het voornaamste ruilmiddel is evenwel ongebleekt katoen, per stuk of per vadem berekend.

[2]) Volgens de legende zouden reeds zes geslachten van den tegenwoordigen vorst in Todjo geregeerd hebben. De eerste, wiens naam evenwel verloren is

zijne familie in den loop der tijden meer en meer invloed gekregen, zoowel op de nederzettingen aan de stranden als op de alfoersche stammen in het binnenland. Hij maakt van dezen invloed een verstandig gebruik en tracht door den handel te bevorderen zijn rijk in welvaart te doen toenemen. Jammer maar, dat hij ook, alhoewel nog matig, van opuim gebruik maakt.

De waardigheid is erfelijk in zijn geslacht en bij het overlijden van den makolé beraadslagen de familieleden over de aanstelling van een nieuwen titularis.

In den regel echter wordt reeds bij het leven van den vorst de aanstaande opvolger aangewezen. Thans was als zoodanig gedesigneerd een jongere halfbroeder van den vorst, doch, daar deze onlangs krankzinnig is geworden, werd weder naar een ander uitgezien.

Aan enkele familieleden heeft de makolé een gedeelte van zijne macht gedelegeerd. Zoo voert zijn jongere broeder, Sambaloré geheeten (aan een oog blind), met den titel van kapitan, in zijn naam gezag te Bongka, doch is geheel en al aan den makolé ondergeschikt.

Aan een anderen broeder is de geestelijke betrekking van kalim opgedragen.

Te Taliboi, de residentie van den vorst, waar uit den aard der zaak de meeste handelaren komen, heeft hij een shabandar aangesteld, Logogo genaamd, die geheel en al door den vorst uit zijn inkomsten bezoldigd wordt en die de belangen van den handel behartigen moet en voor de inning der uitvoerrechten zorgt.

In vroegere jaren was er een poenggawa (zoo veel als legerhoofd), die te Podi verblijf hield, doch na den dood van den laatsten titularis is deze betrekking onvervuld gebleven.

---

gegaan, kwam rechtstreeks van Boni en zou een tweelingsbroeder geweest zijn van den toen aldaar regeerenden vorst en, omdat hij een horrelvoet had, van de regeering van Boni uitgesloten zijnde, herwaarts zijn gekomen. Van dezen stammen in rechte linie af Djoepandau, Lasaera, Latondo, en Radjatodjo (die reeds als kind dezen titel droeg en onder geen anderen naam bekend is.) Deze laatste was de oom van den tegenwoordigen titularis Larioe.

De voortdurende rust, die het land geniet, en de vrede, waarin de vorst van Todjo, zoowel met zijn naburen als met zijn eigen alfoersche bevolking, leeft, doen de behoefte aan een legeraanvoerder dan ook niet gevoelen. Bij uitzondering zijn de negorijen van Todjo ook niet versterkt, terwijl dit overal elders in de Tomini bocht gebruikelijk en noodzakelijk is.

Eene andere betrekking in het rijk Todjo is die van andé goeroe, zooveel als zendeling van den vorst, en voornamelijk door hem gebezigd om de verschuldigde belasting te innen. Ook deze betrekking is tegenwoordig vacant.

Voor het overige zijn er geen machthebbenden in Todjo, behalve de zoogenaamde tomatowa, thans zekere Lamama, waaronder verstaan wordt de oudste levende afstammeling van den oudsten bewoner der negorij Taliboi, die in grens- en grondkwesties moet worden gehoord en dus als de eigenlijke toewan-tanah te beschouwen is. Deze waardigheid is erfelijk, ook in de vrouwelijke linie. Gezag oefent de tomatowa niet uit.

De alfoersche stammen hebben hunne eigene stam- of liever familiehoofden, die door den makolé worden aangesteld en geheel aan hem ondergeschikt zijn.

Onder deze hoofden is er in iederen stam één, die over de anderen een zekere suprematie uitoefent.

Zoo woont het voornaamste hoofd van den stam Ampana te Ligisi (eene plaats diep in het gebergte achter Bongka gelegen) en voert den titel van Bonto.

Het eerste hoofd van den stam Tolagé is eene vrouw met den titel van Makolé véa (koningin), Palitei genaamd; zij woont in kampong Baharoe.

Onder de Tolalajoe alfoeren is zekere Basoë het voornaamste hoofd, die te Pantjoema verblijf houdt.

Van den stam Taraoe is het voornaamste hoofd te Mowomba gevestigd, eene plaats zuidwaarts van Toejawa in het binnenland gelegen.

Al deze alfoersche hoofden evenwel zijn mede aan den

makolé van Todjo ondergeschikt en beschouwen hem geheel en al als hun opperheer.

De inkomsten van den vorst bestaan vooreerst uit een kati rijst 's jaars van ieder huisgezin. Deze belasting wordt zoowel door de strandbewoners als door de alfoeren opgebracht. Verder geniet hij *f* 1 van iederen pikol gomkopal, die door de handelaren wordt uitgevoerd en *f* 0,25 per pikol van hetgeen wordt ingezameld.

De eerste belasting, die als een uitvoerrecht te beschouwen is, wordt door de vreemde handelaren betaald, terwijl de f 0,25 door de inzamelaars van boschproducten wordt opgebracht.

Terwijl de shabandar en de andégoeroe door den vorst persoonlijk worden bezoldigd, heeft de kapitan van Bongka het recht, om na een goed geslaagden rijstoogst, zooveel rijst als hij voor eigen gebruik behoeft, tegen de helft van den prijs van de bevolking tegen ruilgoederen in te koopen. Vroeger had de makolé ook dat recht, doch hij heeft het later geconverteerd in de bovenomschreven heffing van ieder huigezin.

Verder laten de hoofden hunne tuinen door hunne onderhoorigen bewerken en ontvangen zij kleine geschenken als huldeblijken bij huwelijken hunner familieleden.

Een ieder is verplicht bij feesten, door den vorst bij gelegenheid van een huwelijk, begrafenis, besnijdenis etc. te geven, iets bij te dragen, hetzij spijzen, brandhout, olie, of ook wel een geschenk van 1 reaal (± *f* 2) in geld, doch niemand mag met ledige handen komen.

De Togian eilanden, die geheel en al als eene onderhoorigheid van Todjo te beschouwen zijn, verkeeren dan ook in eene geheel afhankelijke positie.

Over de Boegineesche bevolking dier eilanden is echter een door den Resident aangesteld hoofd, die in de voornaamste kampong Lampa op het eiland Togian verblijf houdt.

Van oudsher ontvangt hij bevelen rechtstreeks van Gorontalo en neemt dus tegenover den makolé van Todjo een eenigszins onafhankelijke positie in.

De tegenwoordige titularis heet La Paoela en werd na den dood van zijnen vader Madoeloenga, alias Oewa Gaoe, alias Latake, als zoodanig aangesteld. Hij geniet geen inkomsten.

Over de eigenlijke inheemsche bevolking van Togian voert een radja het bestuur. Deze wordt door den vorst van Todjo aangesteld, hoewel de waardigheid in het geslacht erfelijk is. Thans is als zoodanig door den vorst van Todjo aangewezen zekere Zakaria, de zoon van de eenige jaren geleden overleden vorstin, Sirihboea genaamd.

Als eenige inkomsten heeft hij recht op een aantal van 44 pakken (bantjoe, de bantjoe gerekend op ± 20 kati's) sagoemeel 's jaars, door de gezamelijke bevolking op te brengen.

Aan den makolé van Todjo worden mede 44 bantjoe's sagoemeel als schatting opgebracht.

De radja van Togian wordt in zijn bestuur bijgestaan door twee personen, die den wijdschen titel van djoegoegoe of rijksbestierder voeren, doch niet veel meer dan kampong-hoofden zijn, die over twee onbeduidende kampongs Loja en Malajoe, niet ver van Lampa gelegen, ieder uit 4 huizen bestaande, gezag voeren.

Bijzondere inkomsten hebben deze hoofden niet en vinden ook al in sagoekloppen, in de visch- en tripangvangst een sober middel van bestaan.

V. INRICHTING VAN HET RECHTSWEZEN.

Aan de verschillende stam- of familiehoofden der alfoeren, die de binnenlanden van Todjo bewonen, is de regeling hunner inwendige belangen en de beslissing in rechtszaken overgelaten.

De makolé van Todjo wordt evenwel in gewichtige kwesties als opperrechter ingeroepen en zijne uitspraak is dan beslissend. Ditzelfde geldt voor zaken, die op de Togianeilanden mochten voorkomen.

Wat de Mohammedaansche bevolking aan de stranden van het rijk van Todjo betreft, geldt het volgende:

In alle zaken, die den godsdienst raken, als huwelijk en echtscheiding, doet eene geestelijke rechtbank, bestaande uit den imam en kalim, uitspraak.

Bij kwestiën over de verdeeling van erfenissen worden aan de geestelijkheid nog twee personen, de andégoeroe en de shabandar, toegevoegd, die namens den vorst zitting hebben.

Voor de uitspraken in erfeniskwestien wordt 5 °/ₒ van het zuiver bedrag van den boedel door de erfgenamen opgebracht en onder de rechters verdeeld.

Overigens worden in civiele kwestiën geen proceskosten betaald. Het recht is dus niet duur en voor ieder gemakkelijk te bekomen.

Dat bij de afdoening van grens- of grondgebiedkwestiën de tomatowa steeds moet worden gehoord, is boven reeds vermeld.

In alle andere zaken is de makolė de opperste en de eenige rechter, hoewel hij, als het zaken van Bongka betreft, aan zijn jongeren broeder, den kapitan aldaar, de beslissing overlaat, behoudens hooger beroep op hem.

Bij de strandbevolking is algemeen de Mohammedaansche eed op den Qoran in gebruik, terwijl de alfoeren nog hun toevlucht nemen tot godsoordeelen of tot vervloekingseeden.

Het voornaamste ordalium, bij de alfoeren van Todjo gebruikelijk, is het in den grond steken van aangepunte stokken-

De partij, die den stok het diepst in den grond doet door. dringen, wordt in het gelijk gesteld.

Als vervloekingseed verbrijzelen zij een kippenei onder het inroepen van allerlei rampen en onheilen, bijaldien zij valsch zweren.

Bij ontdekking van overspel en flagrant délit heeft de beleedigde partij het recht, zoowel zijne vrouw als den overspeler met den dood te straffen. Weten de schuldigen evenwel te ontkomen, en in het huis van den vorst te vluchten, dan wordt deze plaats als een asylum beschouwd

De zaak wordt dan verder met boete afgedaan, die 2 × 88 realen bedraagt, door ieder der schuldigen voor de helft te

betalen ten voordeele van den beleedigden echtgenoot. Kunnen zij de boete niet betalen, dan betaalt de vorst voor hen, doch in dat geval vervallen zij tot den slavenstand.

Bij moord geldt het jus talionis, doch ook in dit geval kan de schuldige vluchten in het huis van den vorst en wordt de zaak met eene boete van 88 realen ten voordeele der familie van den of de vermoorde afgedaan.

Verwonding wordt, zoo er de dood op volgt, als moord gestraft, anders wordt eene boete opgelegd van 5 zaken (lima perkara) zooals het heet; b. v. een stuk wit goed, een karbouw, een hoofddoek, een sarong en een koperen schenkblad. Deze voorwerpen zijn van meer of mindere waarde al naar mate van de graviteit der verwonding, doch altijd moeten er 5 stuks zijn.

Bij diefstal moet tweemaal de waarde van het gestolene vergoed worden, zooals ook elders bij Indische volken gebruikelijk is.

Beleedigingen en het toevoegen van scheldwoorden worden gestraft met eene boete van 4 realen ten voordeele van de beleedigde partij.

Hoogst zelden wordt de doodstraf in het rijk van Todjo ten uitvoer gelegd en zij wordt bijna altijd in boete geconverteerd. Verminkende straffen zijn onbekend.

Hoewel dus zelden in Todjo het recht in al zijn zwaarte wordt toegepast, bestaat er evenwel in één geval geen pardon n. l. wanneer iemand beschuldigd wordt van tooverij [1]).

Zoo iemand, die met de booze geesten in connectie staat, en dikwijls, om zich op iemand te wreken, zijn toevlucht neemt tot vergif, is dan ook een gevaarlijk element.

Een dergelijke heks, hier ponggo genaamd, wordt aan een proef onderworpen, die ons de heksenprocessen der middeleeuwen voor den geest roept.

Zij of hij moet n. l. de hand doopen in kokende damar, en wordt slechts van de verdenking vrijgesproken, als de

[1]) Zooals zulks bijna overal in het oostelijk deel van den Archipel het geval is, is de beschuldiging van soeanggi te zijn de zwaarste, die iemand treffen kan.

hand ongeschonden weder te voorschijn komt. Is zulks het geval niet, dan wordt de heks zonder genade onmiddellijk met stokken doodgeslagen of ook wel in zee verdronken.

VI. HISTORISCH OVERZICHT.

Historische berichten omtrent het rijk Todjo zijn zeer schaarsch, eensdeels, omdat de gouvernementsarchieven daaromtrent weinig licht verspreiden, anderdeels omdat ook bij de bevolking zelve zoo goed als niets omtrent de geschiedenis dezer streken bekend is. Zeker behooren dan ook de verschillende rijkjes aan de bocht van Tomini gelegen tot de minst bekende gedeelten van Nederlandsch-Indië.

De geschiedschrijver VALENTIJN, de Resident JANSEN en de vroegere Assistent-Resident van Gorontalo RIEDEL, hebben allen getracht een historisch overzicht te geven der landen gelegen aan de Tomini-baai, waarin de rijken Gorontalo en Limbotto een hoofdrol innemen, doch geen hunner gelukte het een samenhangend geheel samen te stellen.

Volgens de Gorontalosche kronieken vertrok in het begin der 14ᵉ eeuw de oppervorst van Gorontalo, Ilahoedoe genaamd, met een aantal volgelingen en krijgslieden naar de Tominilanden, om die ten onder te brengen, hetgeen hem gelukte.

Zijn kleinzoon Walango tuchtigde de landen Tomini, Ampibaboe en Parigi, omdat de bevolking in de betaling van schatting achterlijk bleef.

Tijdens dit voorviel ging zijne echtgenoote Molie buiten zijne voorkennis de landen van af Boalemo tot Saoesoe beoorlogen en ten onder brengen.

Toen de beide echtgenooten elkander te Saoesoe ontmoetten, werd er besloten, dat de landen van af Saoesoe tot Pogoeiama aan Gorontalo en van Saoesoe tot Bongka alsmede de Togeaneilanden aan Limbotto zouden behooren. Volgens deze overeenkomst werd het tegenwoordige rijk Todjo gebracht

onder de suprem2atie van Limbotto. Saoesoe merkte men als onzijdig gebied aan.

Onder de opvolgers van Wolango en Molie wordt niets meer van de veroverde landen vermeld en daar de rijken Gorontalo en Limbotto herhaaldelijk met elkander in oorlog waren, komt het mij voor, dat die veroverde landen weder hunne onafhankelijkheid erlangden, welke echter door Limbotto en Gorontalo niet erkend werd.

Omstreeks het jaar 1450 zond de vorst van Gorontalo een gezantschap naar Ternate, om een verbond met dien vorst te sluiten. Wat er tot stand kwam, ben ik niet te weten kunnen komen.

Eenige jaren later zond de vorst van Limbotto zijn zoon Ditoebia naar Ternate met geschenken, om hulp te erlangen tegen Gorontalo.

Na aankomst der Ternatanen werden de Gorontaleezen verslagen.

In 1647 werden Limbotto en Gorontalo door de Ternatanen met behulp der vereenigde Oost-Indische Compagnie geslagen en onderworpen.

Hier wordt het eerst van onderwerping gesproken. Of nu de landen in de Tomini-baai gelegen nog onderworpen waren aan het gezag van Gorontalo en Limbotto moet betwijfeld worden, zooals later zal blijken.

Toen Ternate in 1667 de souvereiniteit der Compagnie erkende, was zijn invloed in de bocht reeds afnemende en waren de Makasaren daar heer en meester, totdat SPEELMAN hun macht fnuikte en bij het Bangaaische tractaat het bezit der landen aan de bocht van Tomini gelegen weder aan Ternate verzekerde.

De heer RIEDEL schrijft (zie Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, Deel XIX, zevende serie, deel I, afdeeling 2.)

„Na de regeling van de politieke verhouding tusschen Gorontalo en Limbotto en de vereenigde Oost-Indische Compagnie, onderwierp de Gouverneur en Directeur der Molukko's R. PADTBRUGGE in 1678 de landschappen: Tomini, Ti-

nombo, Ampibaboe, Parigi, Posso en Todjo en verklaarde deze landen rechtstreeks aan genoemde Compagnie ondergeschikt. Op welke wijze de onderwerping van het landschap Todjo, welke plaats door genoemden Gouverneur in het geheel niet werd aangedaan, tot stand is gekomen, heeft men niet kunnen nagaan.

„In 1730 beklaagden de vorsten van Limbotto en Gorontalo zich, dat de Mandharezen de baas speelden in de Tomini bocht, doch de Vereenigde Oost-Indische Compagnie wilde zich niet in die zaken mengen.

„In het jaar 1765 sloot de Vereenigde Oost-Indische Compagnie met den vorst van Limbotto een contract, waarin voorkomt dat:

„de bergvolken van Togian tot Saoesoe onder Limbotto en van Saoesoe tot Tamalatta onder Gorontalo's gehoorzaamheid zonden blijven, doch de negorij Saoesoe aan geen hunner behooren".

Volgens dit contract behoorden Todjo, Togian en Posso weder onder de suprematie van Limbotto.

Den 9en Januari 1828 werd weder een nieuw contract gesloten met Limbotto.

In artikel 5 daarvan komt voor:

„Het gezag van de radja's van Limbotto zal zich alleenlijk uitstrekken over de naturelle onderdanen van het Limbottosche rijk".

Todjo, de Togian eilanden en Posso herkregen dus hunne onafhankelijkheid.

Boni liet zich al meer en meer gelden in het rijk van Todjo.

In het begin der 18e eeuw zond de vorst van Boni aan Todjo een opperhoofd van vorstelijken bloede, van wien nu nog de regeerende vorst van Todjo afstamt.

Ook bleef Todjo cijnsbaar aan Boni en jaarlijks zond laatstgenoemd rijk zijn shabandar daarheen om schatting te innen, hetgeen dikwijls tot bloedigen strijd aanleiding gaf, het laatst in 1847, toen zekere Daeng Timommang zich als

schattengaarder aldaar door zijne geweldenarijen berucht maakte. Dit trok de aandacht van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, dat na het overlijden van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie hare erfenis had aanvaard, en gaf aanleiding tot eene scherpe briefwisseling met het rijk van Boni, evenwel zonder afdoend resultaat, want in 1852 maakte dit rijk wederom aanspraak op Todjo, en werd deze vermeende aanspraak mede een der redenen van den met Boni gevoerden krijg.

Nadat Boni overwonnen was, werd bij artikel 5 van het op 5 Februari 1890 gesloten contract bepaald, dat de leenvorst en de hadat voor zich en hunne opvolgers ten eeuwigen dage afzagen van alle vermeende rechten op landen buiten de kusten van het rijk in de golf van Boni.

Bij speciale publicatie van 23 Juli 1860 werd dit artikel door den toenmalingen resident van Menado C. BOSSCHER nader in de bocht van Tomini bekend gemaakt en alle vorsten en volkeren aldaar gelast voortaan alle aanmatiging van gezag van de zijde van het rijk van Boni met kracht tegen te gaan.

Niettegenstaande dit, wilde Todjo zich niet van Boni losrukken, zelfs in 1878 verklaarde de poenggawa van Todjo bij het bezoek van den controleur DERX (vide het Koloniaal verslag van 1879) dat Todjo nog tot Boni behoorde, ofschoon hij bekende, dat sedert jaren door dit rijk geen schatting meer was geeischt. Eerst in de laatste jaren is dit anders geworden, is de band met Boni geheel verbroken en voert Todjo een zelfstandig bestaan.

POSSO.

I. GRONDGEBIED EN GEOGRAPHISCHE BESCHRIJVING.

Onder het rijkje of liever het landschap Posso wordt verstaan de strook gronds, die zich uitstrekt langs den oostelijken oever der Posso-rivier en het noordoostelijke gedeelte van het meer van dien naam. Maakt dus westwaarts genoemde rivier de grens uit, oostwaarts wordt het landschap bepaald door het riviertje Malee, dat het van Todjo scheidt. In het zuiden wordt Posso, behalve door het meer, begrensd door de bergvolken, die 't rijk Loewoe bewonen.

Aan het strand zijn maar zeer weinig kampongs gelegen; men vindt daar slechts enkele gehuchten voor de zoutbereiding, als van oost naar west Tongko, Tonipa en Naboente. Alle vestigingen liggen meer landwaarts in, of de rivier op en aan het meer. De geheele streek wordt door alfoeren van den stam Tolage bewoond, terwijl westwaarts van de rivier en van het meer, zich andere oorlogzuchtige stammen als Tobada, Tonapo, Tokolabi en Tofebatoe ophouden.

Hoewel al deze stammen in zeden en gewoonten veel overeenkomst met elkander hebben, zoo zelfs, dat tot dezelfde verwantschap en afstamming moet worden besloten, munt de stam Tolage boven allen uit door zijn vreedzaam en rustig karakter, doch dit is tevens een der redenen waarom de Tolage alifoeroe zooveel van de andere meer krijgszuchtige stammen te lijden hebben, die hen steeds uitkiezen als een gemakkelijk doel voor hunne snel- en strooftochten. De Gouverneur R. Padtbrugge vermeldde in zijne memorie van overgave aan den heer Lobbs in 1682 reeds „dat de Alfoeren

van Posso in aard, inborst en vele gewoonten niet ongelijk waren aan de Menadosche bergboeren (Alfoeren)".

De rivier van Posso, die de uitwatering is van het groote meer van dien naam, is ongetwijfeld de belangrijkste van de geheele Tominibocht. Zij loopt, afgescheiden van hare tallooze bochten en kronkelingen, in eene richting van zuid naar noord, met slechts eene geringe buiging naar het noordoosten. Zij heeft een lengte van ± 17 geographische mijlen bij eene breedte aan de monding van ± 90 meter, doch die hoogerop gelijkmatig tot ± 50 meter afneemt. De diepte bedraagt van 3 tot 7 vadem. Ze zou dus zelfs voor kleine stoomers van geringen diepgang te bevaren zijn, ware aan de monding geen groote zandbank gelegen, die het opvaren belet. N. O. van deze bank kan in 30 vadem geankerd worden.

Hoewel een massa kleine spruitjes zich zoowel op den linker- als op den rechteroever in de rivier ontlasten, is de eenige zijrivier van eenige beteekenis de Tomasa-rivier, die bij hare samenvloeiing met de Posso-rivier eene breedte van 40 meter heeft en voor kleine blotto's tot op een 15 palen stroomopwaarts bevaarbaar is. Het meer van Posso, waaruit de rivier van dien naam gevoed wordt, heeft eene oppervlakte van zeker 12 □ geographische mijlen bij eene eenigszins driehoekige gedaante. Het is ongetwijfeld een kratermeer en ligt zeker 1000 voet boven de oppervlakte der zee, zoodat in de uitwatering ervan, de rivier van Posso, een snelle stroom gaat. Het opvaren der rivier wordt hierdoor zeer bemoeielijkt en is slechts mogelijk met zeer kleine blotto's (uitgeholde boomstammen), die zeer lang, $6^1/_2$ meter, doch slechts 40 centimeter breed zijn, zoodat een man er niet dan met moeite in zitten kan. Door mij werd beproefd met eene kleine vlet op te roeien, doch niettegenstaande ik 8 man op de korte riemen had, moest ik den tocht na 8 uur roeiens opgeven, daar het onmogelijk was verder tegen den sterken stroom op te werken. Voor zeer kleine blotto's blijft de

rivier bevaarbaar tot Tomasa, wat men na $1\frac{1}{2}$ dag roeien bereiken kan.

Hoogerop is de rivier eene aaneenschakeling van kleine watervallen, en begint de bedding ook sterker te klimmen.

Ongeveer 100 meter van de monding der rivier ligt de kampong Tabongan met de daarachter op een steilen heuvel gelegen, goed versterkte kampong Saiwose. Van af dit punt kan men de rivier een dag opvaren zonder eenig spoor van menschelijk wezen meer te zien. Niets dan ondoordringbaar urwald op beide oevers tot men bij de kampong Lebano [1]) komt. Van hieruit evenwel treft men in oost- en zuidoostelijke richting loopende verscheidene dichtbevolkte kampongs aan. Het geheele terrein is zeer geaccidenteerd, doch afgewisseld met hoogvlakten.

Het noordelijkste gedeelte, bepaald van tertiaire formatie, onderscheidt zich door zeer scherpe toppen van kalksteen. Zuidelijker in den omtrek van het meer zijn de heuvels meer afgerond en schijnen zij van andere formatie te zijn. IJzererts, voornamelijk ijzerglans en bruinijzersteen, wordt daar veel aangetroffen. Ook steenkolen moeten langs de rivier voorkomen, tenminste ik vond aan den benedenstroom brokken steenkool, die wel is waar verweerd en als rolsteen waren afgeslepen, doch die met zekerheid de aanwezigheid van deze brandstof aanduiden.

De kampongs zijn allen op de steilste heuvels gelegen, vijf à zes honderd voet boven het omliggende terrein en in den regel omzet met dichte bamboestruiken, waarbinnen nog een sterke houten palisadeering wordt aangetroffen. Op eenigen afstand gelijken zij volkomen op groote kraaienesten. Voor den alfoer bestaan evenwel geen terreinhindernissen en hij beweegt zich met het grootste gemak langs de moeielijkste bergpaden over allerlei chicanes heen, die voor een Europeaan niet te passeeren zouden zijn.

Eene opsomming der verschillende kampongs, voor zoo-

---

[1]) Niet te verwarren met het landschap Lebano, gelegen op den westelijken oever der Poso-rivier, dat tot den stam Tonapo behoort.

verre die tot dusverre bekend zijn, zal gegeven worden onder IV.

II. BEVOLKINGSCIJFER EN ETHNOGRAPHISCHE BIJZONDERHEDEN.

Het landschap Posso is sterk bevolkt. Hoewel de mededeeling van den heer PADTBRUGGE: „en zoude 't land zoo volkrijk wezen dat tot vele plaatsen zelfs brandhoutgebrek zoude zijn, zoodat ze drooge mest tot hunne brand moeten gebruiken”, overdreven mag heeten, zoo is het evenwel een feit, dat Posso een dichte bevolking heeft.

Zooals onder hoofstuk IV blijken kan, zijn reeds een vijftigtal kampongs met name bekend en mag men veilig aannemen dat er nog een gedeelte vergeten of verzwegen is. Iedere kampong kan gemiddeld op minstens 400 zielen geschat worden, wat reeds 20,000 zielen geeft, zoodat men den stam Tolage zonder overdrijving op 25 à 30,000 zielen stellen kan.

De heer RIEDEL schat in zijne hieronder genoemde verhandeling het zielental der 21 stammen der Topantoenoeaso of hondeneters, waarvan de stam Tolage, die Posso bewoont, er één is op ruim 100,000 zielen. Neemt men evenwel in aanmerking, dat de Tolagiers het talrijkst zijn, dan mag men toch voor dezen stam alleen niet meer dan 25 à 30,000 zielen stellen.

Het komt mij bij de groote onbekendheid die, nog omtrent dezen volkstam bestaat, niet ondienstig voor (hoewel zulks niet rechtstreeks wordt verlangd) onder deze rubriek iets aan te teekenen omtrent zeden en gewoonten der bevolking, hetgeen misschien strekken kan tot aanvulling en deels ook ter bevestiging van hetgeen door den heer RIEDEL werd medegedeeld in de eerste aflevering deel XXXV, van het tijdschrift van het koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

De huizen binnen de kampongs zijn zeer primitief op palen

gebouwd en staan zonder eenige orde door elkander, afgewisseld door rijstschuren van een vierkanten vorm. Soms treft men wel 80 à 100 personen in eene woning aan; de grootste kampongs tellen evenwel nooit meer dan hoogstens 10 à 12 huizen, in den regel echter minder. De grootste onzindelijkheid heerscht onder de huizen, wijl alle faecale stoffen door den vloer, die uit gespleten bamboe of niboeng bestaat, naar beneden vallen en daar blijven tot ze door honden en varkens, die er in groote menigte gevonden worden, worden verteerd, welke dieren door hun drekstoffen de onreinheid nog vermeerderen.

In het midden van iedere voorname negorij is het raadhuis of de lobo, waaraan wat meer zorg besteed wordt. Het is van zwaar hout gebouwd en versierd met allerlei snijwerk dieren als krokodillen, varkens, honden,[1]) enz. voorstellende. Verschillende groote trommen zijn er opgehangen, waarop geslagen wordt, als er gevaar dreigt en bijv. een naderende vijand de aanwezigheid van alle weerbare mannen noodzakelijk maakt.

In den middelsten vloerbalk is eene uitholling waarin na een genomen besluit onder oorverdoovend geschreeuw met een stuk hout wordt gestampt en waardoor de beslissing onherroepelijk is vastgesteld.

De schedels en scalpen der verslagen vijanden worden mede in de lobo opgehangen. Van gewone lieden, die in den oorlog gedood worden, wordt allen de scalp bewaard, van aanvoerders echter de geheele schedel, na met kalk besmeerd en in de zon gedroogd te zijn. Bij feestelijke gelegenheden of bij het drinken van eeden, wordt ook sagoeweer uit deze schedels gedronken.

In 't laatste geval worden de geesten of angga's der verslagen vijanden als booze geesten aangeroepen om den meineed te straffen.

De scalpen worden in den regel aan de klewangs vastgehecht.

[1]) Waarschijnlijk de totem's van den stam.

De voornaamste aanleiding tot het snellen van koppen is de dood van den een of anderen kaboesena. Aan de bevriende stammen worden dan witte hoofddoeken (het teeken van rouw) gezonden en daarmede de verplichting opgelegd een of meer koppen voor de begrafenis te leveren.

De scalpen worden dan aan de doodkist van den overledene bevestigd.

Behalve dat de lobo voor nachtverblijf van vreemdelingen dient, worden hier de jaarlijksche groote festiviteiten, na afloop van den oogst, gevierd.

Hun godsdienst bestaat uit animisme met pantheisme gemengd. 't Mohammedanisme heeft onder hen nog geen wortel geschoten. De beschermgod van den stam wordt vereerd onder den naam van Lamoa. Van Lamoa worden evenwel geen beelden vervaardigd, hij huist in boomen of groote steenen en wordt bij eedsaflegging aangeroepen, bij ziekten en verder daar, waar 't er om te doen is door zijn hulp de booze geesten te verjagen. Andere goede geesten zijn de zielen, *angga*, der afgestorvenen; booze geesten daarentegen, die den mensch kwellen en ziekte berokkenen, zijn de zielen der verslagene vijanden.

Van iederen afgestorvene, hetzij man of vrouw, wordt een beeldje van hout vervaardigd, *pemia* geheeten. Deze wijken in vorm evenwel af van de gewone beeldjes in hurkende houding die men elders in den Archipel (Zuidooster- en Zuidwestereilanden, Nieuw Guinea, enz) voor dat doel vervaardigt. De pemiabeelden zijn niets anders dan houten maskers van een handvat voorzien.

Bij de mannelijke beelden steekt boven op het hoofd een knopje uit, natuurlijk een zinspeling op den phallus, wat bij de vrouwelijke ontbreekt, doch anders gelijken de pemiabeelden van beide geslachten volkomen op elkander. Zij worden in afzonderlijke kleine huisjes bewaard, doch bij feesten in de lobo bijeengebracht, er wordt dan aan geofferd.

De dooden worden gekleed als bij het leven, in foeja, de mannen met hunne wapenen en toebehooren, de aanvoerders in

vollen krijgsdos, de vrouwen met hare sieraden aan in een kist gelegd en voorloopig onder afdaken buiten de kampongs nedergezet.

Na verloop van een jaar of langer (hetgeen er van afhangt of de kosten voor het doodenfeest reeds bijeen zijn) worden de kisten weder geopend, de beenderen bij elkander gezocht in kleinere kisten gedaan en dan begraven. Kort na den dood wordt evenwel eerst een gericht over den doode gehouden, waaraan het geheele volk in de lobo deelneemt; iedereen heeft het recht zijn gevoelen te uiten omtrent de vraag, of den overledene al dan niet eene eerlijke begrafenis ten deel mag vallen. Valt dit gericht ongunstig uit, dan wordt het lijk zonder ceremonieel als een dier (zooals het heet) onder den grond gestopt.

Zeer zelden is dit evenwel het geval, hoewel de minste oneerlijkheid daartoe reeds voldoende zou zijn. Niemand mag erven van iemand, wien eene eerlijke begrafenis ontzegd is, en de nagelaten goederen worden vernietigd. Nooit mag evenwel tot de begrafenis worden overgegaan, voordat alle schulden van den overledene zijn voldaan

De alifoeroe van Posso zijn, behoudens enkele individueele uitzonderingen, lang zoo robust en forsch niet gebouwd als die van Seram en Halmaheira.

De kleeding van mannen en vrouwen is al bijzonder eenvoudig en bestaat voor de eersten uit een lap geklopte boom bast als tjidako en uit een dito lap die als hoofddoek gebezigd wordt. Kunnen kaboesena's eene korte Boegineesche broek en een baadje machtig worden, dan zijn zij op deze schatten niet weinig trotsch. In krijgsdos dragen zij van rotan gevlochten mutsjes met apenhaar overtrokken en bovendien nog met kippeveeren versierd, *songko boti* genaamd en een stuk van het vel van den sapi hoetan (anoa depressicornis) met den staart er aan op hunne posteriores, wat van verre een zonderling gezicht oplevert.

Alleen de voorvechters hebben het recht den koperen helm

met horens versierd te dragen, een gebruik, dat (ben ik wel onderricht) ook in 't rijk van Loewoe bestaat.

Hunne wapenen zijn vooreerst de klewang of koppensneller, goema of soemara geheeten, waarvan het gevest een eigenaardigen vorm, eenigszins gelijkende op een wijdgeopenden kaaimanbek, heeft.

Verder de lans (tobala) met bokkehaar versierd, hetwelk soms rood of zwart is geverwd. Zoowel de lansen, als de greep der klewangs zijn kunstig met bladtin opgelegd. Verder een langwerpig smal houten schild, *paleawo,* kunstig met kleine schelpjes ingelegd en eveneens met rood, zwart of wit bokkehaar versierd.

De vrouwen dragen in huis dikwijls alleen den tjidako, doch zijn zij gekleed dan baadjes en sarongs, eveneens van foeja vervaardigd.

De sarongs zijn van strooken voorzien, zoodat ze meer op rokken gelijken. Ook dragen de vrouwen allen hoofddoeken van dezelfde stof.

Besnijdenis d. w. z. 't kloven van 't praeputium, is algemeen in zwang en alle jongens ondergaan deze operatie tegen 't tiende jaar. Mutilatie van den penis door een ring achter den glans te leggen en dien te laten vergroeien is alleen in gebruik bij den stam Tobada. Zoo ook is niet bij den stam Tolage, doch bij de stammen Tonapo, Tobada, Tokolabi en Totebatoe, het gebruik in zwang de vrouwen de pijnlijke kunstbewerking te doen ondergaan van alle snijtanden van onder- en bovenkaak, na 't tandvleesch te hebben opengesneden, uit te breken, ten einde eene herhaling te voorkomen van 't afbijten van den penis, waaraan zich eens eene vrouw in liefdesvervoering moet hebben schuldig gemaakt.

De huwelijken hebben er zonder veel omslag plaats. Op verschil in stand wordt echter ook hier streng gelet. De vrouw volgt den man als de bruidschat geheel is betaald en treedt daardoor uit den stand, terwijl in 't andere geval de man dienstplichtig blijft aan de ouders der vrouw.

Veelwijverij is geoorloofd, doch komt zelden voor, en alleen de hoofden veroorloven zich meerdere vrouwen te nemen. Ook de vrouwelijke kaboesena's hebben wel eens 2 of meer mannen.

Echtscheiding is ook geoorloofd. Ligt de schuld bij de vrouw, dan moet door hare familie de bruidschat worden terugbetaald. De meeste huwelijken worden gesloten na de oogstfeesten, waarbij de beide sexen in de lobo met elkander in aanraking komen en liefdesverklaringen toezingen.

III. MIDDELEN VAN BESTAAN.

't Voornaamste middel van bestaan is ook hier de landbouw, doch ook hier bestaat er geen sawahcultuur, maar alleen rijstbouw op drooge velden, die evenwel op zeer groote schaal gedreven wordt. Zelfs bij de nog primitieve wijze van grondbewerking (ploeg en egge zijn onbekend) is een 120 voudige oogst zeer gewoon.

Miloe wordt eveneens aangeplant, doch hoofdzakelijk voor varkensvoeder gebezigd, of bij wijze van versnapering ge, geten. Hoewel sagoe aan de stranden ook gevonden wordter wordt hiervan evenmin als in 't naburige Saoesoe gebruik gemaakt. Rijst maakt overal het hoofdvoedsel uit.

Sagoeweer wordt veel bereid en gedronken, andere sterke dranken vinden er evenwel nog geen aftrek.

Karbouwen en varkens zijn er in grooten overvloed, en hun vleesch wordt veel door de bevolking genuttigd.

Nog niet lang geleden kon men voor een stuk ongebleekt katoen ter waarde van ƒ 2 50 te Posso een karbouw van bijzondere grootte koopen. Meer vraag heeft echter in den laatsten tijd de waarde dezer dieren zeer doen stijgen en er wordt nu wel ƒ 20 per stuk gevraagd. Vooral lieden van Todjo komen die dieren hier inruilen.

De prijs der paarden werd mij opgegeven te zijn 4 stukken ongebleekt katoen of 10 gulden. Het ras is evenwel klein en slecht.

Van de zeevisscherij wordt geen werk gemaakt.

Alleen wordt druk in 't meer gevischt, hetzij met kleine werpnetten, hetzij door gebruik te maken van den bedwelmenden wortel of de bast van milletia sericea.

Als tak van industrie moet in de eerste plaats genoemd worden de zoutbereiding, die aan de stranden hier geheel op dezelfde wijze plaats vindt als in het rijkje Saoesoe. Aangezien wij de bewerking evenwel bij de behandeling van dat rijkje uitvoerig beschrijven, zoo behoeft zulks thans hier niet te geschieden.

In het smeden van wapenen, lanspunten en klewangs zijn de alfoeren van Posso zeer bedreven, en hunne wapenen hebben eene zekere vermaardheid in de geheele Tominibocht.

De grondstof wordt, zooals boven reeds is aangestipt, in den vorm van ijzerglans en bruinijzersteen, in groote hoeveelheid aan 't meer gevonden. Toch schijnt de kunst, om de ijzertsen te verwerken, slechts aan enkele bepaalde families bekend te zijn.

Voor zoover kon worden nagegaan, worden de ertsen aan stukken gestooten ter grootte van een kippenei, waarna men die stukken verwijdert, welke op het oog veel vreemde stoffen en weinig ijzererts bevatten. Zij worden daarna op hoopen geroost, waardoor reeds schadelijke bestanddeelen als zwavel en arsenik ontwijken. Daarna worden ze onder rijkelijken toevoer van lucht, die door primitieve, doch praktische blaasbalgen toestroomt, boven houtvuren uitgesmolten. Om de koolstof aan het ijzer te onttrekken, wordt eene methode gevolgd, die met het verouderde „frisschen" overeenkomt, en het zoodoende tot smeedijzer omgezet.

Steeds worden de hardste houtsoorten als ijzerhout en ebbenhout voor brandstof bij de ijzerbereiding gebezigd. 't Is verwonderlijk, hoe deze lieden, alleen door de ondervinding geleid, zonder hoogovens of andere middelen, die de wetenschap aan de hand doet, nog zulke waarlijk goede wapenen weten te vervaardigen.

Een andere tak van nijverheid, die op groote schaal ge-

dreven wordt, is de bereiding van geklopte boombast of foeja. De boom, waarvan deze stof verkregen wordt, is de Broussonetia papyrifera (Miq. 1[2] 280) eene Artocarpeae soort. De Alifoer noemt hem *oemajo*. Men ontdoet jonge stammen of takken van de schors en bereidt de vezelstof van de daarbinnen liggende bast.

Nadat deze bast eenige dagen in water geweekt is, wordt zij op een stuk hard hout gelegd en dan met steenen en hamertjes altijddoor geklopt, hetgeen door de vrouwen steeds buiten de kampong geschiedt Deze hamertjes, *ikeh* geheeten, bestaan uit een vierkant stuk harden steen, waarin groeven zijn gemaakt, en die omsloten wordt door een band van rotan, door de veerkracht waarvan de hamer een goeden slag verkrijgt. Zij hebben nu verschillende van deze hamertjes met meer of minder fijne groeven, die opvolgend worden gebruikt, totdat eindelijk de bast zoo dun en fijn geworden is als chineesch papier. In de taal der alfoeren wordt deze stof *inodo* genoemd. Niettegenstaande de stukken bast, die gebezigd worden, niet groot zijn, weten zij toch aan de lappen foeja eene groote oppervlakte te geven door telkens de uiteinden aaneen te kloppen. Later wordt de bereide foeja nog met een penseel van bamboe beschilderd en is dan voor het gebruik gereed. 't Schijnt dezelfde stof te zijn als het tapa van Polynesië, hoewel het daar eenigszins ruwer bereid wordt.

Aan de inzameling van boschprodukten wordt nog weinig gedaan; de rotan, die er gevonden wordt, is van zeer inferieure kwaliteit.

Was wordt tot eene hoeveelheid van 120 pikols 's jaars uitgevoerd.

Zwarte suiker wordt veel uit sagoeweer bereid, doch alleen voor eigen gebruik bestemd.

IV. INRICHTING VAN HET BESTUUR.

De groote alfoersche stam Tolage, die het landschap Posso

bewoont, is weder in verscheidene onderdeelen of families te splitsen, welke bestuurd worden door hoofden, *kaboesena* geheeten.

Deze kaboesena's hebben allen verscheidene kampongs onder zich. Tot voor weinige jaren oefende zekere kaboesena genaamd Taroa, over al de anderen suprematie uit. Hij stierf ongeveer 6 jaren geleden, doch zorgde bij zijn leven, dat alle andere stamhoofden aan hem door aanhuwelijking verwant raakten, of hij wist zijne bloedverwanten door de verschillende familiën tot hoofd te doen verkiezen, zoodat nu alle kaboesena min of meer aan hem verwant zijn. Zekere Garoeda, een neef van kaboesena Taroa, is hem opgevolgd en voert bestuur over de kampongs Tabongan, Saiwose, Tomasa, Makoepa en Toragi I. Deze zijn de meest noordelijk gelegen kampongs Van het vroeger aan het strand gelegene Loemboegian en van Pototroö, dat de residentie was van kaboesena Taroa. is niets meer over. deze dorpen zijn door de Tonapoers verwoest en gedeeltelijk uitgemoord.

Garoeda zelf houdt zich meest te Tabongan en te Saiwose op, terwijl zijne moeder Karebo (eene zuster van wijlen Taroa) in de kampongs Tomasa, Makoepa en Toragi toezicht houdt

Meer oostwaarts en niet aan de rivier is het gebied van kaboesena Bengka (een neef van Garoeda) gelegen, bestaande uit de kampongs Bomba, Peloeboe, Tandobiaga, Tamoenggoe, Langadopi, Saladjaja, Petilotodjo, Kasimoendjoe. Bembodja, Wana, Seromboe. Pembajoetoe, Wawongtolo en Pakanbohoenga.

Aan 't gebied van Bengka grenst westwaarts dat van kaboesena Oelek. hetwelk bestaat uit de kampongs Teoemba, Bagoe, Lianggi, Pa'alinga'a, Lebano en Kandoedoe.

Zuidelijker dan het bovengenoemde Tomasa liggen de kampongs Tobanggo, Taliboi, Langinetoa, Mangojoh, Pendekboelawa, Kawadi en Nalinggoelangi, waarover kaboesena Boeogesawah gezag uitoefent

Een andere broeder van Garoeda, genaamd kaboesena Tamoenkoendjoe. voert bestuur over de nog hooger de rivier op

gelegen kampongs Bowaloe, Bandoa, Towinggoe, Lepati, Karadjo, Taboloe, Peladija en Toragi II.

Nog zuidelijker liggen de kampongs Poka, Batoenantjoe, Boembilo en Tanono, waarover kaboesena Teiindeh gezag voert.

Het dichtst aan het meer d. w. z. aan de noordoostzijde ervan, zijn gelegen de kampongs van kaboesena Telaiagi genaamd Pomboela, Kaloekoe, Djora en Tinoë.

Over 't algemeen heerscht er evenwel uiterst weinig stabiliteit in de namen der verschillende kampongs en veranderen de verschillende familiën onophoudelijk van woonplaats.

Herhaaldelijk komt het voor, dat van kampongs, die eenige aren geleden bestonden, thans niets meer te vinden is en er sedert weder nieuwe zijn bijgekomen. Het uitbreken van ziekte, de wisselbouw en vijandelijke overvallen en strooptochten zijn de voornaamste oorzaken van dit heen en wedertrekken der bevolking.

In het VII Deel, No. 5, van het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, Januari 1884, worden o. a. op blz. 153 en 154 geheel andere namen opgegeven, waarvan ik er slechts enkelen en dan nog zeer verbasterd heb kunnen terugvinden.

De kaboesena's, die hunne betrekking in den regel bij erfopvolging bekleeden, terwijl ook vrouwen tot deze waardigheid kunnen geroepen worden, hebben evenwel geen onbeperkte macht, daar alle publieke aangelegenheden coram populo in het raadhuis besproken worden, en dan ook de oudsten der vrije huisgezinnen, *tomadago* geheeten, mede beraadslagen. [1])

In het gebied van iederen kaboesena zijn een of meer oude vrouwen, die nooit gehuwd mogen geweest zijn, en die als wichelaarsters dienst doen.

Aan voorteekenen toch wordt evenveel gewicht gehecht,

---

[1]) De verdeeling der standen door den heer RIEDEL gemaakt is minder juist. Onder *ingkoi* worden verstaan de oudsten der erfslaven of *batoea*, die natuurlijk niets in te brengen hebben. Het volk, de gewone vrije lieden, worden met den naam *taoesondo* aangeduid, van wie de oudsten *tomadago* heeten.

als aan de divinatie (augnria en extispicia) in 't oude *Rome*. Bij ophanden zijnde sneltochten en ook bij 't regelen van de tijden van planten en oogsten, raadplegen zij de vlucht of het geschreeuw der vogels, de lever en het hart van geslachte varkens en kippen enz.

Zoo ook wordt haar hulp bij ziekten als medium ingeroepen en wordt dan door „shamanisme" de aard der ziekte bepaald en het geneesmiddel opgespoord. Deze vrouwen, *tadoenja* geheeten, worden evenals de kaboesena door de bevolking onderhouden d. w. z. dat hare padivelden door de bevolking bewerkt worden en zij bovendien op onbepaalde tijden van hen, die hare hulp noodig hebben, geschenken ontvangen in padi, djagong, kippen, klappers, enz.

De kaboesena's hebben recht op één dag arbeid 's jaars van ieder werkbaar man voor de bewerking hunner tuinen en genieten 50 bos (sentjoö) [1]) padi van ieder huisgezin en overigens 1/10 van de geoogste veldvruchten djagong, klappers enz. en van het bereide zout, geklopte boomschors, foeja, zooveel als noodig, en 1/4 gedeelte van ieder geslacht varken.

In den krijg spelen de voorvechters of tadoelako, die uit de dappersten gekozen worden, de groote rol. Die reeds de meeste koppen heeft gesneld komt voor deze betrekking in aanmerking. Zij alleen hebben het recht koperen helmen van horens voorzien op het hoofd te dragen.

V. INRICHTING VAN HET RECHTSWEZEN.

De rechtspraak berust geheel en al in handen van de koeboesena's en de hoofden der vrije huisgezinnen, tomadago geheeten. Deze spreken evenwel geen recht naar hunne eigen inzichten, doch zijn bij ieder voorkomend geval aan de regelen gebonden, die de oude volksgebruiken voorschrijven.

Geschreven wetten, zooals de oendang-oendang in Maleische landen of bepaalde wetboeken, zooals het Handels- en Scheepswetboek der Wadjoreezen, bestaan evenwel niet en dit kan

[1]) 30 sentjoö = 1 pikol.

bij een volk, dat geen eigen letterschrift bezit, ook geen verwondering baren. Alles berust op traditie en wat als adat van vader op zoon overgaat.

In criminalibus gelden in hoofdzaak de volgende regelen, bijna allen op compensatie van het misdrijf gebaseerd.

Moord of doodslag van een stamgenoot wordt gestraft door bloedwraak op den dader of een zijner familieleden. Sluipmoord op leden van een anderen stam, gepaard met koppensnellen, wordt evenwel als een verdienstelijk werk beschouwd, dat in enkele gevallen, zooals bij den dood van hoofden, bepaaldelijk door de oude adat wordt voorgeschreven.

De doodslag van een slaaf door den eigenaar is geoorloofd: doodt men dien van een ander, dan moet men er twee voor in de plaats geven.

Verwonding wordt met boete gestraft, die uit eenige perkara's (zooals het heet) bestaat. Men spreekt hier van eene boete van 2, 3, 5 of 7 perkara's. Primitief schijnen de boeten uit 2, 3, 5 of 7 karbouwen bestaan te hebben, doch later is het gebruik in zwang gekomen, om slechts een karbouw te betalen en voor iederen karbouw, iets anders in de plaats te geven bijv: een sarong, een hoofddoek, een linnen broek, een chitsen baadje of iets dergelijks.

Alleen bij overspel, waarop bij gelijken stand der overspelers een boete van 7 perkara's is gesteld, moeten steeds twee stuks karbouwen onder de goederen worden aangetroffen.

Een slaaf, die overspel bedrijft met eene vrouw uit den stand der kaboesena wordt evenwel onvoorwaardelijk gedood.

Bij diefstal geldt als regel, dat de waarde van 't gestolene moet worden vergoed en bovendien boete moet worden betaald, ten minste als de dader 't feit bekent. Bij ontkentenis moet de dader, als de zaak toch bewezen wordt, twee maal de waarde van 't gestolene vergoeden. Het ontvreemden van wapenen wordt als de zwaarste diefstal aangemerkt, dan volgt veediefstal. Beide misdrijven worden bij ontdekking op heeterdaad wel eens met den dood geboet. In 't alge-

meen komt diefstal zeer zelden voor, ja is bijna onbekend, en er heerscht groote veiligheid wat de goederen betreft.

Zelfs als een alfoer eene verloren zaak vindt, rust hij niet voor hij 't voorwerp aan den rechtmatigen eigenaar heeft terug bezorgd.

Het toevoegen van scheldwoorden of beleedigende uitdrukkingen wordt als moord gestraft; de wetten zijn dus op dit stuk zeer streng.

Ook hier zijn bij ontkentenis ordaliën in zwang, vooral het ook elders gebruikelijke duiken. Twee lange palen worden in den bodem van het meer gestoken, en langs deze palen duiken partijen onder. Wie het langst onder blijft, wint zijne zaak.

Cok in criminalibus kan men van partijen spreken, daar de beleedigde persoon steeds partij in 't geding is. Onze opvatting, dat 't openbaar ministerie aanklager is, en de beleedigde partij eerste getuige in de zaak wordt, is een begrip, dat geheel en al indruischt tegen 't rechtsgevoel van bijna alle Indische volken en wat dan ook bij de alifoeroe van Posso nog geen ingang gevonden heeft.

Op toovenaars, hier *topeoelo* genaamd, wordt hetzelfde godsgericht toegepast als wij in de nota omtrent Todjo beschreven hebben.

Overspelers moeten zich bij ontkentenis eveneens aan een ordalium onderwerpen. Zij worden met een smal schild gewapend en dan wordt een bepaald aantal pieken van bamboe naar hen geworpen. Gelukt het hun deze pieken met het schild af te weren, zonder dat zij gekwetst raken, dan is hun onschuld bewezen.

Tot zoover mijne inlichtingen wat de crimineele rechtspraak betreft.

Wat het civiele recht aangaat zijn mijne informatiën minder volledig.

Op den voorgrond kan evenwel gesteld worden, dat onder eene bevolking, die nog geheel in hare kindschheid is, die nog bijna geen handel met daaruit voortvloeiende trans-

actiën kent en waar iedereen als het ware zelf zorgt voor en vervaardigt wat hij noodig heeft, ook zeer weinig civiele kwestiën zullen voorkomen.

En dit is dan ook feitelijk het geval bij de alifoeroe van Posso.

Wat nog wel eens voorkomt, is dat zij zich in schulden steken, hetzij om de bruidschat bij huwelijk te kunnen betalen, hetzij om de gelden bijeen te brengen, die noodig zijn tot het vieren van doodenfeesten.

In verband hiermede heerscht ook hier het pandelingstelsel d. w. z. dat de schuldenaar, als hij binnen den bepaalden tijd de schuld niet kan afdoen, met zijn lijf borg blijft voor de aangegane schuld.

VI. HISTORISCH OVERZICHT.

Bij de bevolking zelve is omtrent de geschiedenis van dit landschap al zeer weinig bekend. Alles bepaalt zich tot duistere legenden, hoe bijv. gedurende den strijd tusschen den goeden en boozen geest, waardoor de aarde schudde en beefde het meer van Posso zou zijn ontstaan, een sage, die mede op den vulkanischen oorsprong van dien waterplas wijst. Verder zijn mythische verhalen in omloop omtrent den oorsprong der bewoners, die deels uit rotansoorten, deels uit dieren, zouden zijn ontstaan, verhalen, die voor de wetenschap alleen belangrijk zijn, omdat zij de algemeenheid van 't geloof aan dergelijke afstamming nader bevestigen, daar men het bijna bij alle primitieve volken terugvindt.

Zooals in de toelichtende nota omtrent Todjo is medegedeeld, vermelden de kronijken van het rijk van Gorontalo, dat in de 14de eeuw eene vorstin van Limbotto de landstreek van af Tandjong Api tot Saoesoe zou hebben onderworpen. Volgens dit bericht zou dus ook Posso tot de onderworpen landstreek hebben behoord. Feitelijk heeft deze verovering zich evenwel slechts bepaald tot het brandschatten van die enkele niets beteekenende gehuchten of tijdelijke vestingen voor de

zoutbereiding, die aan het zeestrand gelegen zijn. In de binnenlanden waagde zich niemand.

Zoo ook hadden de zoogenaamde veroveringen in later tijd, waarop het rijk van Parigi zich zooveel laat voorstaan, zoo zelfs dat dit rijkje wel eens beweerd heeft, dat het zich oostwaarts zou uitstrekken tot Malee (de westelijke grens van Todjo) in werkelijkheid weinig te beteekenen.

Wel is waar rustte Parigi herhaaldelijk strooptochten uit naar het landschap Posso en brandschatte dan de aan het strand gelegen gehuchten, doch tot eene volkomen onderwerping van de in het binnenland wonende alfoersche stammen is het nooit gekomen, en Parigi kan er zich evenmin als Limbotto op beroemen deze vrijheid lievende volkeren inderdaad ten onder te hebben gebracht.

De laatste poging daartoe vond plaats in 1868, toen Parigi zich, evenwel met even weinig succes als vroeger, trachtte te mengen in den strijd, die ontbrand was tusschen eenige alfoersche stammen rond het meer van Posso.

Ook het rijk van Loewoe heeft in den loop der tijden herhaaldelijk getracht, steunende op onderlinge stamverwantschap, de alfoeroe van Posso ten onder te brengen of zich met de huishoudelijke belangen van dit landschap te bemoeiën, doch ook deze veroveringsplannen hebben steeds schipbreuk geleden op den hardnekkigen vrijheidszin dezer bergvolken.

De O. I. compagnie, noch later 't Nederlandsch-Indische Gouvernement, heeft zich ooit met de aangelegenheden van dit landschap ingelaten, grootendeels, omdat de alfoeren van Posso (over één kam geschoren met de andere oorlogzuchtige stammen, die aan de west- en zuidzijde van het meer wonen, Tokolabi, Tonapo, Tobada, enz.) in den regel als woeste en wreede koppensnellers werden afgeschilderd, en men zich dus niet in 't binnenland waagde.

Zoover bekend is, heeft alleen in vroegere jaren Jhr. J. C. W. D. A. van der Wijck, gewezen Resident van Menado, toenmaals nog ambtenaar ter beschikking, ik meen in 1864, tot het meer weten door te dringen. Daardoor werd bewezen

dat een dergelijke tocht, uit een oogpunt van persoonlijk gevaar, betrekkelijk weinig te beteekenen heeft, en men den Tolage stam, die Posso bewoont, veeleer als vredelievend en goedaardig dan als ruw en woest moet afschilderen. Ten minste genoemden ambtenaar geschiedde niet het minste leed, en hij kon veilig overal gaan, waar hij wilde.

Alleen waren aan deze reis groote lichamelijke vermoeienissen en ontberingen verbonden. Zeer te bejammeren is het evenwel, dat van dien tocht niets is opgeteekend of althans de aanteekeningen daaromtrent verloren zijn geraakt, zoodat deze ontdekkingsexpeditie voor de wetenschap geen nut heeft opgeleverd.

SAOESOE

I. GRONDGEBIED EN GEOGRAPHISCHE BESCHRIJVING.

Het kleinste rijkje in de Tominibocht is ongetwijfeld dat van Saoesoe. Het is gelegen in het zuidwestelijkste gedeelte van de bocht van Tomini tusschen Parigi en Posso en heeft een geringe kustlengte, die niet veel meer dan 3 à 4 geographische mijlen bedragen zal.

Ten noorden wordt de kustlijn begrenst door een strook strand, aangeduid met den naam van Patei Kokowo, even bezuiden den hoek van Pandelisa, niet ver verwijderd van Tobinoto, de laatste en zuidelijkste kampong van het eigenlijke rijk van Parigi.

Ten zuiden strekt het rijkje zich uit tot den hoek Batoe Mainko.

Ten oosten wordt het door de zee bepaald, terwijl de kam der hooge bergen van centraal Celebes in 't westen de grens uitmaakt.

Langs de kust is eene breede grens grootendeels vlak land, slechts hier en daar min of meer heuvelachtig. Ongetwijfeld is Saoesoe het laagste gedeelte der Tominibocht.

He wordt doorsneden door verscheidene riviertjes, waarvan de noordelijkste, die bij den hoek van Saoesoe in zee valt, vrij breed en bij hoog water bevaarbaar is, terwijl eene andere, iets minder breed, zich een weinig zuidelijker in zee ontlast. De stranden zijn over 't algemeen vrij moerassig en dicht met sagoe bezet.

Hoogst zelden vindt men in rapporten van reizen in de Tominibocht den naam van Saoesoe vermeld, en is dit wel

het geval, dan toch ook niet meer dan de bloote vermelding van den naam, zonder eenige geographische, ethnographische of statistische bijzonderheid. Misschien is de reden hiervan te zoeken in het feit, dat Saoesoe voor stoomschepen zeer moeielijk, voor zeilschepen bijna niet te naderen is. Twee à drie Engelsche mijlen uit den wal ligt namelijk eene dichte rij koraalriffen, zoodat men eene geul moet volgen tusschen deze riffen en de ondiepte van den wal, hetgeen alleen met een zeer goeden loods mogelijk is. Toch levert Saoesoe goede ankerplaatsen op. Vooreerst kan men achter den hoek van Saoesoe in den westmoesson veilig liggen, en bovendien is er eene kleine baai, die van Tamboe, waar men zoowel in den oost- als in den westmoesson op geringen afstand van den wal in 18 vadem ankeren kan.

Deze baai is ongetwijfeld de beste van de geheele Tominibocht.

De tirade voorkomende in het Koloniaal verslag van 1879 (reisrapport van den kontroleur Derx) „van hier (Parigi) werd door gestoomd naar Poso, omdat het tusschenliggende Saoesoe geen geschikte ankerplaats aanbood", mist dus allen grond.

Er zijn slechts zeer weinig eigenlijke kampongs in het rijk van Saoesoe en geen enkele ligt aan het strand. Wel vindt men aan de stranden kleine tijdelijke vestigingen voor de zoutbereiding uit 2 à 3 huizen bestaande, waarvan Tamboe, Popali en Tambarana Mawaoe de voornaamste zijn, doch de eigenlijke kampongs liggen allen meer binnenlands.

De residentie is tegenwoordig Watoenondjoe, gelegen 3 palen landwaarts, noordwest van de zoo even genoemde baai van Tamboe. De plaats bestaat uit 30 huizen en even zoovele rijstschuren.

De tweede hoofdkampong is Malamsampoea, gelegen ongeveer een paal van de monding der Saoesoerivier met ongeveer 20 huizen en rijstschuren.

De derde plaats van eenige beteekenis is Tambarana, me-

de binnenlands gelegen, een paar palen westwaarts van het zoo even genoemde gebuchtje Tambarana Mawaoe, dat aan het strand gelegen is. Veel meer dan 15 huizen telt dit plaatsje evenwel niet. Van meer beteekenis is het meest zuidelijk gelegen Mopane, geheel door vreemdelingen', Gorontaleezen, Parigiërs, Todjoërs, doch vooral door Boegineezen, bewoond.

Hoewel het gelegen is op het grondgebied van Saoesoe, staat het geheel onder den invloed van Sigi en laten de hoofden van Saoesoe zich er niet mede in (vide hetgeen onder VI „Historisch overzicht'' omtrent den invloed van Sigi staat aangeteekend).

Van vroegere kampongs als Tomatontjoe, dat de woonplaats van den vorigen vorst was, en noordelijker dan Malamsampoea was gelegen, Pejareh en Lokabatoe is niets meer over, en de bevolking heeft zich voornamelijk in de bovengenoemde twee hoofdnegorijen geconcentreerd.

Deze concentratie was in den laatsten tijd noodig, omdat de bevolking beducht is voor invallen van de alfoeren van Tonapo, die zich westwaarts van 't meer van Posso ophouden en beruchte koppensnellers zijn. Meer dan anders bestond er reden om voor hen bevreesd te zijn, omdat, ten gevolge van den dood van een hunner hoofden, ze koppen noodig hadden voor de begrafenis, en te dien einde op alle omringende stammen loerden.

In December 1888 waren dan ook zoowel Watoenondjoe als Malamsampoea op de gewone in de bocht gebruikelijke wijze versterkt en voorzien van zware houten palisadeeringen, waarin aan de voor- en achterzijde dubbele houten valdeuren zijn aangebracht. Scherp aangepunte bamboe toeë staken overal door de palisadeering heen.

De huizen zijn meestal ruw, van onbekapt hout, hoog op palen gebouwd, geheel naar alfoerschen bouwtrant. De reden, dat aan de huizen in de kampongs zoo weinig zorg besteed wordt, ligt in het feit, dat zij de kampongs meer als plaat-

sen van vereeniging en retraite in tijden van gevaar beschouwen, dan wel als vaste woonplaatsen.

In den regel houden zij zich in hunne tuinhuisjes in de ladangs en tuinen op.

Ook aan deze kan niet te veel zorg besteed worden, omdat zij herhaaldelijk verhuizen moeten, als de grond, in verband met hunne wijze van veldarbeid, weder is uitgeput en een andere plek moet worden opgezocht.

Van aangelegde wegen geen spoor, smalle voetpaden leiden van de kampongs naar het strand.

II. BEVOLKINGSCIJFER.

De bevolking van het rijk Saoesoe wordt gezegd den Mohammedaanschen godsdienst te belijden. Evenwel zijn de heidensche alfoersche gebruiken er nog niet geheel vergeten. Van Mohammedaansch fanatisme is dan ook geen spoor te vinden. Men eet er eenvoudig geen varkensvleesch en is niet weinig trotsch op dit verschil met de omwonende bevolkingen, die met minachting „kafirs" worden genoemd. In geen van de twee genoemde hoofdkampongs is zelfs een moskee of een openbaar bedehuis te vinden. Alfoeren zijn er in 't rijkje Saoesoe niet. De geheele bevolking van dat rijk wordt door de hoofden opgegeven niet veel meer dan 1250 zielen te bedragen, welk cijfer, aldus verkregen is.

Watoenoendjoe	30	huizen	90	huisgezinnen	of 450	zielen.
Malamsampoea	25	„	75	„	„ 365	„
Tambarana	15	„	45	„	„ 225	„
					1050	zielen.

Rekent men nu nog 200 zielen, die in de gehuchten Tamboe, Popali en Tambarana Mawaoe langs het strand verspreid wonen, dan komt men tot bovengenoemd cijfer van 1250 zielen.

Het vroeger genoemde Mopane zal een 400 zielen tellen.

De bevolking van Saoesoe is van een zeer goedaardig en vreedzaam karakter, hetgeen reeds in de zeventiende eeuw

aan PADTBRUGGE bekend was, die in zijne memorie van overgave aanteekende: „dat de menschen van Saoesoe van goeden inborst, vreedzaam en eendrachtig waren."

III. MIDDELEN VAN BESTAAN.

De middelen van bestaan beperken zich hier bijna uitsluitend tot den landbouw, d. w. z. tot den teelt van rijst en djagong.

De grond in deze streken is uiterst vruchtbaar en een 130 — voudige opbrengst van padi en miloe is zeer gewoon.

Ook mislukken de oogsten slechts zelden, zelfs niet bij langdurige droogte, omdat de veelvuldige beekjes, die het land besproeien, genoeg vochtigheid aanbrengen. Slechts hoogst zelden behoeft de bevolking dus, bij gebrek aan andere voedingsmiddelen, haar toevlucht te nemen tot den overvloed van sagoeboomen, die langs de stranden worden gevonden.

De teelt van padi wordt alleen op drooge velden, ladangs, gedreven. Sawah's worden nergens aangelegd. Van andere kultures wordt geen werk gemaakt. Hoewel karbouwen er in groote menigte voorkomen, worden deze er toch niet voor den landbouw gebezigd, en komt de gedachte bij de inlanders niet op, dat deze ook voor ploegvee te gebruiken zijn. Van doelmatige grondbewerking is dan ook geen sprake, en ploeg of egge is onbekend. De grond wordt eenvoudig met zeer primitieve patjols, of liever met stokken van een ijzeren schoen voorzien, omgewoeld, en er verder geen arbeid aan ten koste gelegd.

Is de grond uitgeput, dan wordt geen diepere bewerking of bemesting beproefd, doch eenvoudig een andere plek opgezocht.

Zooals boven gezegd is komen karbouwen, en wel van bijzondere grootte, er in menigte voor, en er zijn meer karbouwen dan menschen in Saoesoe. Overigens bestaat de veestapel er uit paarden en geiten, terwijl runderen er niet

gevonden worden. Hoewel boschprodukten als gomkopal, rotan en was er veelvuldig voorkomen, wordt aan de inzameling niets gedaan of liever wordt dit door de vorstin tegengegaan, uit vrees, en niet geheel zonder grond, dat de landbouw er door verwaarloosd zal worden. Waren er alfoeren in Saoesoe, men zou de inzameling van boschprodukten aan hen overlaten, doch alfoersche stammen zijn er, zooals boven reeds is aangeteekend, in dit rijkje niet.

Vreemde handelaren, Arabieren en Chineezen, worden angstvallig geweerd, opdat dezen de bevolking niet door 't voorspiegelen van tijdelijke voordeelen zouden verlokken boschprodukten te gaan zoeken. Wel worden andere bochtbewoners, als Parigiërs en Tadjoërs, er ten handel toegelaten, die er komen, de eersten om er zout te halen, de laatsten om er behalve dit artikel ook karbouwen en padi in te koopen. In ruil worden er dan sarongs aangebracht, te Parigi of te Todjo vervaardigd, want in de kunst van weven zijn de vrouwen van Saoesoe niet ervaren. Bij dezen handel, die geheel en al ruilhandel is, wordt evenwel van de zijde der hoofden een vaderlijk toezicht uitgeoefend. Er wordt streng opgelet, dat de inlander geen padi of miloe verkoopt, die hij zelf voor de behoefte van zich en zijn gezin of voor bibit voor den volgenden oogst noodig heeft. Alleen het overtollige mag van de hand worden gezet. Wij zouden dit noemen, een willekeurig ingrijpen in de individueele vrijheid van beweging, maar toch mag niet ontkend worden, dat dergelijke maatregelen geheel passen voor den graad van ontwikkeling van een nog geheel onmondig volk, dat niet denkt om den dag van morgen. Hongersnood behoort daardoor in 't rijk van Saoesoe tot de onmogelijkheden.

De voornaamste of liever de eenige tak van nijverheid in Saoesoe is de zoutbereiding, die hier op vrij groote schaal in de reeds genoemde strandgehuchten plaats vindt.

De bereiding geschiedt op de volgende wijze.

In den grond worden vrij diepe langwerpige geulen gegra-

ven, waarin groote houtvuren worden aangelegd. Onophoudelijk wordt dit brandende hout met zeewater overgoten.

Wanneer het geheel tot asch verteerd is, en de vuren uitgebrand zijn, wordt deze asch wederom met zeewater uitgetrokken, en de aldus verkregen loog, na gefiltreerd te zijn, in lange stokken boomschors of ook wel in bamboe verdampt. Aldus worden lange half cylindervormige stukken zout verkregen, dat evenwel onzuiver en sterk met kalizouten verontreinigd is.

De inlander schijnt dit zout evenwel bij voorkeur te gebruiken en het is zelfs duurder dan het te Gorontalo in den handel aangeboden meer zuivere zout

Zeide ik boven reeds dat de vrouwen van Saoesoe niet ervaren waren in de kunst van weven, des te meer werk wordt hier gemaakt van de bereiding van foeja, geklopte boomschors, dat dan ook voornamelijk de kleeding der vrouwen uitmaakt.

De mannen dragen in den regel reeds korte broeken naar Boegineesch model, doch de vrouwen behelpen zich naar alfoersche wijze nog bijna geheel met foeja. Zij dragen er breede sarongs van, waarvan zij de uiteinden aaneen weten te kloppen, zoodat geen naad meer te zien is. Zij beschilderen deze sarongs met allerlei fantastische figuren, zoodoende de gebatikte kains nabootsende. De kleuren, thans voornamelijk van elders aangebrachte aniline kleuren, worden er met een penseel van bamboe opgebracht.

Ook dragen zij baadjes van dezelfde stof, eveneens beschilderd met roode of blauwe ringen, eene mutatie van de Europeesche chitsen.

Hun hoofddoeken, die zoowel door mannen als vrouwen gedragen worden, bewerken zij op dezelfde wijze. Zelfs op feesten ziet men vrouwen in foeja gedost.

De baadjes zijn dan met eiwit bewerkt en zoo geglanst, dat de stof van verre er geheel als licht geele zijde uitziet.

Van de vischvangst wordt bijna geen werk gemaakt en hoewel de zee van visch wemelt en deze op de veelvuldige

koraalriffen gemakkelijk zou zijn te vangen, wordt er toch bijna niet gevischt.

Visch maakt dan ook geen bestanddeel van de volksvoeding uit. Karbouwenvleesch is het eenige proteine houdende voedsel dat gegeten wordt, zoowel versch als tot dendeng bereid.

Zeevaarder is de bewoner van Saoesoe evenmin en hij blijft zich dus steeds in zijn eigen nauwen kring bewegen. Alleen zeer kleine prauwtjes om langs de kust te varen weet hij te vervaardigen.

IV. INRICHTING VAN HET BESTUUR.

Het rijkje Saoesoe wordt bestuurd door eene vorstin Tasahenta met den titel van Maradikavea. Zij woont in de kampong Watoenondjoe. Haar man genaamd Rampabila, mede van vorstelijke afkomst en een neef van den vorigen Radja, heeft namens haar het eigenlijke bestuur in handen. Hij voert den titel van Radja Matoea en is dus zooveel als Prins Regent. De tweede persoon is de kaboesena, Dolopangi genaamd, een titel die met dien van djoegoegoe of rijksbestierder overeenkomt. Verder is er een Hoekoemi, Bangkeh geheeten, die is te beschouwen als de rijksadvocaat.

Overigens zijn er nog 3 orang toea's of kamponghoofden Iwoetoe, Samarinda en Karemoe.

Wie er zich misschien à priori over verwonderen zooveel waardigheidsbekleeders in zoo'n klein rijkje aan te treffen, bedenke dat het ook in de Gorontalo- rijkjes de gewoonte was er een ongeëvenredigd groot aantal hoofden op na te houden. 't Was er mede gesteld als met het leger in Chili dat meer generaals dan soldaten telt.

Het is evenwel opmerkelijk, dat er in Saoesoe geen eigenlijk gezegde priesters, noch imam noch chatib gevonden worden, wat zeer zeker bewijst dat 't Mohammedanisme er nog niet diep wortel heeft geschoten.

De inkomsten der vorstin bestaan uit 10 bossen [1]) padi

1) 80 bossen staan met een pikol gelijk.

van ieder huisgezin of gehuwd persoon en 5 bossen van iederen volwassen ongehuwden man. Ook van djagong en andere veldvruchten, klappers, enz. moet 1/10 van den oogst aan de vorstin worden afgestaan. Zoo ook van het bereide zout en de vervaardigde foeja. Verder heeft zij het recht hare velden door hare onderhoorigen kosteloos te doen bewerken. Ook aan de mindere hoofden wordt dit recht toegekend. Bij feestelijke gelegenheden ontvangen de hoofden ook hier geschenken in slachtvee, veldvruchten, enz.

V. INRICHTING VAN HET RECHTSWEZEN.

Alle mogelijke geschillen in het rijk van Saoesoe, zoowel civiele als crimineele, worden beslist door eene rechtbank, bestaande uit den Prins Regent, echtgenoot der vorstin, den kaboesena of rijksbestierder, en den hoekoemi of rijksadvocaat.

Slechts in hoogst enkele gewichtige zaken neemt de vorstin zelve zitting.

Het zal wel geen betoog behoeven, dat men hier geen recht spreekt volgens de praecepten van den Islam, doch dat nog altijd de oude alfoersche of polynesische adat aan de rechtspraak ten grondslag ligt.

Het geheele strafrecht is voornamelijk gebaseerd op een compensatiestelsel, waarin bijna alle misdrijven of vergrijpen door boeten kunnen worden goedgemaakt.

Zoo vinden wij op overspel een boete gesteld van 200 realen, hetgeen 4 maal de koopprijs der vrouw bedraagt, die anders bij huwelijk betaald moet worden. Deze boete moet opgebracht worden, de helft door den overspeler en de andere helft door de familie van de schuldige vrouw ten voordeele van den beleedigden echtgenoot.

Moord wordt met den dood gestraft, tenzij er eene geldige reden voor bestaat, als wanneer ook eene moordzaak met eene boete van 100 realen kan worden afgedaan.

Zware verwonding wordt naar omstandigheden gestraft, het-

zij met den dood of met boete, hetgeen afhangt van de graviteit der verwonding.

Bij diefstal wordt de dief zonder genade gedood, tenminste wanneer de dief op heeterdaad betrapt wordt en de waarde van 't gestolene eenigzins belangrijk is, terwijl anders tweemaal de waarde als vergoeding wordt opgelegd.

Over 't algemeen komen vergrijpen of misdrijven in Saoesoe uiterst zelden voor; diefstal behoort bijna tot de onbekende zaken, misschien meer een gevolg van de goede geaardheid der bevolking, dan wel een uitvloeisel van de draconische straf op dit misdrijf gesteld. Het volk van Saoesoe schijnt een uiterst rustig, vreedzaam en patriarchaal bestaan te leiden.

Ook civiele kwestien worden zelden overgebracht, grondgeschillen bijna nooit, daar er grond te over gevonden wordvoor de zoo luttele bevolking, en men elkander bij de bet bouwing van gronden dus niet behoeft te verdringen.

De eenige geschillen, die nog wel eens rijzen, zijn bisbilles over de verdeeling van erfenissen, die dan aan de beslissing der hoofden worden onderworpen, en waarvoor hun 1/10 van het bedrag der erfenis door de erfgenamen wordt uitgekeerd.

Schuldkwestiën worden uitgemaakt door goederen van den schuldenaar in garantie tot pand te geven. Zijn de schulden aanzienlijk en bedragen die meer dan 50 realen (de waarde van een mensch, zooals het hier heet) wat in deze streken reeds een aanzienlijk bedrag vertegenwoordigt, dan geldt ook hier „qui non habet in aere luat in pelle", en de schuldenaar wordt alsdan de pandeling van den crediteur, tenzij de familie, wat zij evenwel niet verplicht is, voor hem in de bres springt en betaalt.

VI. HISTORISCH OVERZICHT.

Uit een historisch oogpunt is van het rijkje Saoesoe al zeer weinig te zeggen, omdat men nooit in historische bronnen den naam vindt genoemd, en zooals ik reeds onder

't hoofd „Grondgebied" mededeelde, ook in officieele stukken er slechts hoogst zelden van gewag gemaakt wordt. Wat de inlanders zelf van vroegere tijden weten is zoo duister en verward, dat er geen verband in te vinden is, en bestaat geheel en al uit sagen en legenden omtrent het ontstaan der eerste bewoners, sagen die wel is waar belangrijk zijn voor de bestudeering van hunne begrippen omtrent animisme en totemisme, doch voor de geschiedenis hoegenaamd geen waarde hebben. Zooals reeds in de nota van toelichting op het met Todjo gesloten contract werd medegedeeld, heeft Saoesoe nooit de suprematie erkend noch van Ternate, noch van een der Gorontalorijken, maar is steeds als neutraal terrein aangemerkt. Ook de O. I. compagnie heeft er zich nimmer mede ingelaten, zoodat het in den volsten zin des woords onafhankelijk gebleven is.

Evenmin deden Mandhar, Goa of Boni, die in vroeger of later tijd al de rijkjes in de bocht van Tomini overheerschten, ooit eenigen invloed op Saoesoe gelden. Saoesoe kwam weinig met vreemdelingen in aanraking en zocht steeds in isolement zijn kracht, en als een gevolg hiervan bestaan er dan ook nog oorspronkelijke, aartsvaderlijke toestanden, zooals wij die boven beschreven hebben. Evenwel blijft het een raadsel hoe Saoesoe steeds zijne onafhankelijkheid heeft kunnen handhaven, daar het toch voor de hand lag dat zulk een rijk allicht eene gemakkelijke prooi zou worden voor den een of anderen machtigen nabuur.

Primitief schijnen de bewoners van Saoesoe altoeren van de binnenlanden van Sigi, Palos en Towaëli geweest te zijn, die door den invloed der strandnegorijen aan de Palosbaai in naam den Islam hebben omhelsd, en toen langs den anderen kant van het centraal gebergte zijn afgedaald en zich in Saoesoe gevestigd hebben.

Nog altijd blijkt deze verwandschap met Sigi en Towaëli uit huwelijken door lieden van deze rijkjes onderling gesloten, en zoowel de vorstin als de kaboesena zijn door aanhuwelijking verwant met Towaëli en Sigi.

BESCHRIJVING

VAN DE

BOEDDHISTISCHE BOUWWERKEN

TE

MOEARA TAKOES,

DOOR

J. W. YZERMAN.

LITERATUUR.

C. DE GROOT. Kota Tjandi (Sumatra's Westkust) met eene plaat. Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde. Deel IX 1860. blz. 531—533.

G. DU RUY VAN BEEST HOLLE. Beschrijving van de Hindoe-oudheden te Moeara Takoes, XII kotta Kampar. Met eene plaat. Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde. Deel XXV, 1879, blz. 217—220.

R. D. M. VERBEEK en E. TH. VAN DELDEN. De Hindoeruinen bij Moeara Takoes aan de Kampar-rivier, met aanteekeningen van W. P. GROENEVELDT. Met eene plaat. Verhandelingen van het Bat. Genootschap. Deel XLI 1881.

I. INLEIDING.

Sedert hare ontdekking, dertig jaren geleden, door den

mijningenieur C. DE GROOT, hebben de oudheden van Moeara Takoes herhaaldelijk de aandacht van belangstellenden getrokken. De bezwaren verbonden aan een reis naar en een verblijf in dit afgelegen oord zijn zeker oorzaak geweest, dat de wensch naar een nader onderzoek van deze bouwwerken in 1880 door den Heer W. P. GROENEVELDT uitgesproken, niet vroeger in vervulling is gekomen. Aan zijn herhaalde aansporing is het te wijten, dat schrijver dezes tot den tocht naar de Kampar besloot.

Al zijn de verwachtingen vermeld aan het slot van het opstel der Heeren VERBEEK en VAN DELDEN omtrent de beteekenis dezer ruïnes als bronnen voor de kennis der Boeddhistische kloosters en tempels niet verwezenlijkt, thans kan een uitgebreider en nauwkeuriger beschrijving van de oude vestiging aan den rechteroever der Kampar-kanan worden gegeven en de sluier die over de Tjandi's Toea en Boengsoe lag, worden opgeheven.

Bij de opmetingen werd ik krachtdadig bij gestaan door den ingenieur TH. A. F. DELPRAT en den opzichter H. L. LEIJDIE MELVILLE; de eerste belastte zich tevens met het vervaardigen der noodige photographiën; terwijl onze tochtgenoot de controleur J. VAN ZON ons in alle opzichten, ook bij het onderzoek der oudheden, op de meest welwillende wijze behulpzaam was. De ingespannen arbeid van deze heeren maakte het mogelijk in enkele dagen de voorgenomen taak ten einde te brengen.

In het opstel van Dr. VERBEEK wordt kort uiteengezet op welke wijze tien jaar geleden de reis van Pajakoemboe naar Moeara Takoes werd gemaakt. Sedert dien tijd is door den aanleg van nieuwe rijpaden in de te volgen route eene kleine wijziging gekomen.

Men gaat tegenwoordig van Pajakoemboe niet zooals vroeger over Loeboeq Limpatoe door de trotsche kloof van Harau,

maar slaat bij Sari Lamaq rechts af naar het niet minder schilderachtig dal der Ajer Poeti.

Tot Loeboeq Bankoeang (paal 34 van Fort de Kock) doet men de reis per as, maar van daar kan geen voertuig gebruikt worden.

Bij Oeloe Ajer (paal 38) komt men op den ouden weg en dezen volgt men tot Kota baroe (paal 50), standplaats van den controleur.

Terwijl vroeger slechts een hoogst moeilijk bergpad van Kota baroe naar Batoe Besoerat liep, is in den laatsten tijd een zeer moeilijk rijpad langs den linkeroever der Mahi aangelegd. Dit blijft tot Tandjoeng Baliq in de onmiddelijke nabijheid der rivier, buigt zich dan meer landwaarts in (warme bron bij de Parandaman), raakt te Tandjoeng Paoeh de Mahi weder, om zich terstond op nieuw daarvan te verwijderen en dicht bij Moeara Mahi (paal 74) uit te komen op het oude pad langs de Kampar.

Men kan dus naar verkiezing de reis van Kota Baroe tot Moeara Takoes (paal 90) te land of te water maken.

Omtrent den tijd van het ontstaan der Hindoe nederzettingen langs de groote rivieren van Sumatra's Oostkust, zoomede omtrent den omvang en de macht der daar gestichte staatjes, verkeert men in het duister.

Hoogstwaarschijnlijk waren ze van weinig beteekenis, omdat de handel door de gebrekkige gemeenschapswegen slechts een zeer beperkte vlucht kon nemen en evenmin als thans groote winsten afwerpen.

De overgebleven sporen van hun aanwezen aan de Boven Kampar zijn dan ook niet vele en nietig in vergelijking met die van Java.

In het gebied der Kampar Kanan worden of werden op drie plaatsen restes van oude bouwwerken aangetroffen en wel benedenstrooms te beginnen te Bangkinang, te Moeara Takoes en te Doerian tinggi.

Tjandi Bangkinang, gelegen in de onafhankelijke V Kota's,

is volgens inlichtingen van verschillende personen, die de plaats bezochten, geheel door den stroom weggeschaard. Die van Doerian tinggi aan de Kapoer gadang kon niet bezocht worden, maar schijnt nader onderzoek te verdienen.

Tot dezelfde groep kan gerekend worden de niet ver verwijderde ruïne te Batoe gadja aan de Tapoeng kiri, volgens inlandsche berichten weinig meer dan een puinhoop van baksteen.

De Heer VAN DELDEN heeft uit den mond des volks de overlevering opgeteekend omtrent den val van het rijk van Moeara Takoes.

De teleurgestelde minnaar eener vorstendochter zou de Bataks te hulp geroepen en een inval dezer wilde horden den ondergang der kolonie veroorzaakt hebben.

Bij die gelegenheid zouden ook de heiligdommen niet zijn gespaard.

De Heer VAN DELDEN verwijt den Bataks in het sloopen daarvan gedeeltelijk de hand te hebben gehad en zegt o. a. sprekende over Tjandi toea: „dat enkele nissen wellicht beelden inhielden, want de overlevering gewaagt van een aantal steenen afgoden, die bij de verwoesting van Moeara Takoes verbrijzeld of in den stroom geworpen werden.”

Ik geloof dat de Bataks of welke andere stam dan ook die de Hindoevestiging verwoestte, hier ten onrechte beschuldigd worden.

Neen, het is niet noodig, dat beeldstormerij of woeste vernielzucht te hulp wordt geroepen, ter verklaring van den ontredderden toestand dezer bouwvallen. Wanneer honderde jaren onder den evenaar de tand des tijds zijn werk heeft kunnen doen, en er is dan nog zooveel overgebleven als hier het geval is, dan moet met dankbaarheid worden vermeld, dat noch Bataks, noch Maleiers, zich belangrijk aan de scheppingen van vroegere geslachten hebben vergrepen.

Voorzeker de omstandigheden hebben tot behoud van deze zoo kwetsbare werken veel bijgebracht. Er wordt weinig of niets in de nabijheid gemetseld; alle gebouwen zijn uit

hout en bladeren samengesteld; men had dus geen steengroeven noodig.

Op de Bataks moeten de toen nog ongeschonden monumenten diepen indruk hebben gemaakt. Is de ontruiming van Moeara Takoes aan hun zwaard te wijten, dan zal hier iets van denzelfden aard hebben plaats gehad, als WILLER omtrent de tempels van Pertibi mededeelt. Hij zegt dat de Bataks aan de Baroemoen rivier eenige ruïnes van gebakken steen aantroffen, waaromtrent bij niemand eenig naricht kon worden ingewonnen, zoodat zij ze voor tooverwerk gehouden en haar nabijheid altijd geschuwd hebben.

Thans nog zal geen Maleier de hand tot schending dezer heiligdommen uitstrekken; rustig staat boven iedere tjandi een stok met een daaraan gebonden wit vlaggetje, het kenmerk der heilige plaats.

Volgens de overlevering was Moeara Takoes onder het bestuur van den laatsten vorst Radja Bitjau zoo groot, dat „een kat drie maanden achtereen van nok op nok had kunnen voortwandelen."

Omtrent de waarde dezer oostersche beeldspraak kan men zich een nauwkeurig denkbeeld vormen door de beschouwing der schets van Oud-Moeara Takoes, vervaardigd door den ingenieur TH. DELPRAT (plaat I fig. 1.).

Uit die schets (schaal 1: 10000) blijkt dat de kolonisten zich hebben nedergezet op den uitspringenden oever bij een sterke bocht der Kampar en dat de oude stad geheel omgeven was door een aarden wal en daarvoor gelegen gracht (profiel A en B, Plaat I fig. 2 en 3). Het noordelijk deel van dien wal is in den loop der tijden door de rivier aangetast en verdwenen; het overige is nog ongeschonden aanwezig.

De ingesloten oppervlakte bedraagt omgeveer $1^1/_4$ □ K. M, en is geheel met dichte wildernis bedekt. De tijger en de olifant dwalen nu rond op de plek, welke eens een zij het dan ook bescheiden middelpunt was van het leven en verkeer in deze streken.

Midden door de vestiging loopt het voetpad van Moeara Takoes naar Tandjoeng.

In de nabijheid daarvan liggen de oude bouwvallen.

Ze zijn gevat in een vierkante afsluiting, oogenschijnlijk niet meer dan een aarden wal van ongeveer een Meter hoogte. Door afgraving van den bovenliggenden grond werd de fundeering van een ringmuur blootgelegd, geheel in zandsteen opgetrokken (Plaat I fig. 4 en 5)

Of er op die fundeering een muur van gebakken steen heeft gestaan, is niet nader onderzocht.

De zijden bleken 74 Meter lang te zijn, zoodat de muur een oppervlak insluit van ± 5476 M². Volgens Dr. Verbeek is de richting der zijden 75° en 165°, tevens die der kanten van alle gebouwen. De richting wijkt dus 15° van W. O, en evenzoo van het N. Z. af.

Het geheele binnenplein is naar schatting 50 à 60 c. M. opgehoogd.

Recht tegenover het midden van den reliektoren ligt de hoofdingang van de afgesloten ruimte.

Ook aan de oostzijde werd nog duidelijk een ingang bespeurd, waarvan de juiste ligging niet is opgemeten.

Aan de achterzijde scheen de ringmuur gesloten; terwijl aan de westzijde dicht houtgewas een oordeel over het al of niet aanwezig zijn van een ingang zonder nader onderzoek onmogelijk maakt.

Binnen de enceinte hebben behalve de nog aanwezige steenen, waarschijnlijk ook verscheidene houten gebouwen gestaan, bestemd voor woningen van priesters en tot andere doeleinden. Het is mogelijk dat daarvan bij het opzoeken van den ouden bodem sporen worden gevonden.

Thans zijn alleen zichtbaar:

1°. de stoepa (*c.* fig. 4).

2°. een verhoogd terras, ten oosten der stoepa (*d.* fig 4).

3°. de Tjandi Boengsoe met aangrenzend terras (*b.* fig. 4).

4°. de Tjandi Toea (*a.* fig. 4).

Hoewel de stoepa het schoonste en best bewaarde der

bouwwerken is, zal de beschrijving daarvan tot verkrijging van een beter overzicht tot het laatst worden uitgesteld. Van het minder volkomene zal dan geleidelijk tot het meer volkomene worden opgeklommen.

Een paar woorden over den aard der materialen, waaruit de gebouwen zijn opgetrokken, mogen voorafgaan.

De Heer VERBEEK zegt omtrent de stoepa:

„Het monument bestaat, met uitzondering van enkele versieringen, geheel uit roode gebakken steenen, die *zonder kalk* op elkander zijn gestapeld. Intusschen schijnt het mij toch dat een of ander klevend vocht moet zijn gebruikt om de steenen eenigen samenhang te geven. Aan den voet van den toren vond ik verscheidene stukken metselwerk, die van den muur naar beneden waren gevallen, waarvan de steenen zeer vast aan elkander hingen, en alleen van elkaar waren te splijten door op de voegvlakken een kapmes te zetten en hierop een korten, sterken hamerslag aan te brengen. Het bleek dat de kanten der steen zeer glad en vlak, waarschijnlijk glad geslepen, waren.

„En dat dergelijke gladde steenen alleen door drooge opstapeling zouden kunnen dienen om een hoogen toren, dikwijls met overhangend metselwerk, op te bouwen is wel zeer onwaarschijnlijk.

„Van de roode gebakken steenen werden er verscheidene gemeten, de dikte is altijd even groot, maar breedte en lengte variëeren een weinig.

„De lengte werd gemeten 23, 24, 25 en 26 centimeter.
„De breedte „ „ 14, 15 en 15,5 „
„De dikte „ „ 4 „ ''

De door ons gevonden steenen hebben in hoofdzaak de bovengenoemde afmetingen; ze gelijken meer op tegels, dan op gewone baksteenen, door hun betrekkelijk groote breedte bij geringe dikte. Er zijn er echter ook van andere afmetingen, ook dunnere; aan de overige monumenten ook dikkere.

De steenen zijn met bijzondere zorg behandeld; de voe-

gen bij het vaste metselwerk in den regel zoo fijn, dat ze enkele bijna niet te onderscheiden zijn; soms echter zijn ze millimeters dik, en dan is een deeg aanwezig grootendeels bestaande uit fijn gestampten steen (brikkenmeel) [1]).

De profielsteenen, die in groote hoeveelheid bij lijsten en randen voorkomen, zijn keurig bewerkt, zoodat de lijsten, voor zoover ongeschonden, geheel het voorkomen hebben van uit natuurlijken harden steen gehouwen te zijn.

Op den top van den toren worden steenen aangetroffen, waarin half ovale bladeren in vlak relief zijn gebakken of gesneden.

Het geheel vertoont een meesterschap over het vervaardigen van steenen en het uitvoeren van metselwerk, dat men thans te vergeefs in Indië zoekt. Er is een schat van geduld en arbeid aan dit bouwwerk besteed.

Buiten de zuidoostzijde der vestiging wijst men de plaats aan, waar de steenen gevormd en gebakken werden, nog kenbaar door de afgraving van den bodem.

Omtrent de gebruikte natuurlijke steenen deelt Dr. Verbeek het volgende mede.

„Het materiaal dat voor de (d. i. voor sommige) versieringen is gebruikt, is een geelgrijze, fijne, niet zeer harde, kleiachtige zandsteen, die waarschijnlijk ergens uit de omstreken afkomstig is.

„Het omliggend terrein behoort namelijk tot eene afdeeling der eocene (oud-tertiaire) formatie, die de „mergelzand-steen étage" genoemd wordt en die gewoonlijk, behalve mergelachtige, ook kleiachtige zandsteenen van verschillende hardheid bevat. De juiste vindplaats van de bij den bouw gebruikte zandsteenen is echter niet bekend."

Behalve voor sommige versieringen werd ook zandsteen in massa gebruikt o. a. voor het lichaam van Tjandi Boengsoe. Het schijnt dat vooral in lateren tijd dit gemakkelijk te bewerken materiaal werd aangevoerd

---

[1]) Een weinig van deze specie werd naar het museum te Batavia opgezonden.

De geringe hardheid maakte het echter minder geschikt voor beeldhouwwerk, dat aan weer en wind moest worden blootgesteld; geen enkel godenbeeld of basrelief wordt op of nabij de gebouwen aangetroffen; slechts eenige min of meer gedrochtelijke figuren stonden hier en daar bij de trappen en op de bekroning des torens.

Volgens inlandsche verhalen zouden de oude steengroeven gelegen zijn in een nu afgesneden arm der Kampar bij Poengkai. Het vervoer van daar te water was met weinig bezwaren verbonden. Toch weet men te vertellen dat het transport over land zou zijn geschied en wel op dezelfde wijze als dit later bij Bondjol plaats had [1]).

II BESCHRIJVING DER BOUWWERKEN.

Op plaat II is de betrekkelijke ligging der oudheden ten opzichte van elkander op de schaal van 1 : 100 aangewezen.

Het beoosten de stoepa gelegen terras heeft den vorm van een rechthoek, 5.70 M. lang en 5.10 M. breed, waartegen aan de noordzijde een kleinere rechthoek, 1.02 M. bij 2.58, is aangebouwd Een trap, 2.10 M. breed, geeft toegang tot het platform (plaat V fig. 6 en 7).

Het lichaam dezer palangka is geheel uit baksteen opgetrokken. De kroonlijst van het 1.4 M. hooge metselwerk (behalve 50 c. M. fundeering) is afgevallen, en daarom met stippellijnen aangegeven.

De kroon- en de voetlijst hebben bij alle terrassen denzelfden vorm en springen evenveel voor, zoodat de restauratie niet veel bezwaar heeft (plaat III fig. 8).

Op het vlakke gedeelte van den buitenwand zijn pilaster-

---

[1]) Memorie van Toeankoe Imam.

DE STUERS. De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra, Dl. II, blz. 222. »Na verloop van tijd...... werd besloten een grootere versterking en een grooter bedehuis te bouwen; ter uitvoering van dit plan kreeg men op uitnoodiging een aantal van circa 15000 man van de omliggende plaatsen te hulp en onmiddelijk werden alle handen aan het werk gesteld, de benoodigde steenen op een halve mijl afstands van een groote rivier gehaald en het volk van daar tot aan de vestiging op een rij geplaatst om de steenen door overreiking aan te voeren."

tjes van 24 c. M. breedte en 3 c. M. voorsprong aangebracht. Te vergeefs zoekt men op het bovenvlak van het terras naar eenige aanwijzing omtrent de bestemming van dit bouwwerk.

De palangka bewesten den reliektoren had oorspronkelijk denzelfden vorm als de zooeven beschrevene, maar in later tijd is het voetstuk van Tjandi Boengsoe daar tegenaan gezet (plaat II fig. 9 en 10). Bestaat de palangka uit gebakken steen, de tjandi is geheel van zandsteen opgetrokken.

De palangka is 2.91 M. hoog boven den onderkant der fundeering; de breedte bedraagt 6.66 M. en de lengte met inbegrip van Tjandi Boengsoe's voetstuk 11.6 M

Rondom het geheel werden waarschijnlijk weder pilastertjes aangetroffen, die echter alleen bij de palangka konden worden opgemeten.

Het terras is van boven nagenoeg vlak en slechts aan de zuidzijde eenigszins afgezakt

Bij het voorzichtig wegnemen van gras en struiken trokken drie zandsteenen, die in den vorm van een cirkelsegment gelegd waren de aandacht (zie plaat II figuur 10 gedeelte *ab*).

Langzaam verder onderzoekend werd een laag twintighoekig voetstuk gevonden. De eerste band is 18 c. M. hoog, dan volgen twee andere van 5 c. M. ieder en daarboven een schuin oploopend vlak, een gedeelte van een ojief.

Naar alle waarschijnlijkheid vormde het segment van zandsteen een gedeelte van den lotusrand eens dagobs, zooals zulks in den platten grond is aangegeven.

De twintighoek, welks lange zijden 1.60 M en welks korte 0.8 M. lang zijn, kan langs drie kanten gevolgd worden; alleen het zuidelijk deel is geheel vermeld.

Heeft bij *ab* een dagob gestaan, dan is er waarschijnlijk een krans geweest van dezelfde monumenten, met een dagob in het midden. Men denke aan het boventerras van Boroboedoer.

De broosheid van dergelijke kleine zonder mortel opge-

stapelde dagobs van baksteen behoeft niet nader te worden aangewezen.

Tot juiste waardeering van het bovenstaande herhaal ik, dat thans niets aanwezig is dan een groot gedeelte der twintighoekige verhooging met drie zandsteenen. Het overige der teekening neme men voor hetgeen het is; een poging om weer te geven, wat naar mijne meening hier kan gestaan hebben, een poging, die mij minder gewaagd voorkomt dan men oppervlakkig wel zou denken.

Tjandi Boengsoe's soubassement is een vierkant van 6.66 M. zijde, waarvan de zuidzijde aan de palangka sluit.

Het was zeer moeilijk een nauwkeurig profiel van het oorspronkelijk monument samen te stellen, omdat de verschillende lijstwerken slechts hier en daar uit de puinhoopen te voorschijn kwamen en dus broksgewijze moesten worden opgemeten. Toch mocht dit voldoende nauwkeurig gelukken (plaat III fig. 11).

De vervaardiging van den platten grond ging met nog meer bezwaren gepaard en hierbij was het niet mogelijk de lengte der zijden van de verschillende veelhoeken alle te meten, zoodat voor de absolute juistheid der afmetingen niet kan worden ingestaan.

Hoewel niet gelijk aan het bovengedeelte der kleine tempels van Tjandi Sewoe heeft Tjandi Boengsoe in vorm daarmede veel overeenkomst.

Aan de oostzijde voert een trap van gewone constructie naar boven.

Op het vierkant voetstuk is een 20-hoek opgetrokken en daarboven een 36-hoek. De laatste draagt een fraaien en keurig bewaarden lotusrand, overblijfsel van een dagob, welks bovenstuk geheel verdwenen is

Ik heb vermeend dezen dagob op de teekening te moeten aangeven en heb daarbij een der vele dagobs van Boroboedoer tot voorbeeld genomen (plaat II fig. 10).

Zoodra de lotusrand bij het afkappen van kreupelhout en struikgewas zichtbaar werd en dus tot het vroeger bestaan

van een dagob kon worden besloten, werd overgegaan tot een nader onderzoek van den inhoud.

Na het wegnemen van weinige steenen werd in den lotusrand een holte aangetroffen lang 25, breed 22 en diep 36 c. M., een holte die aarde, waarschijnlijk met asch vermengd, bevatte.

Tusschen die aarde vond men eenige (drie) stukjes goudknipsel en op den bodem van het putje een gouden plaatje, waarvan de langsranden omgevouwen waren.

Aan de boven- en onderzijde zijn daarop triçoela's gegrift en in het midden volgens Dr. Brandes drie heilige mysticke syllaben in nâgari type (zie plaat I, in den rechter benedenhoek.

De bodem van het putje werd afgesloten door een nagenoeg vierkanten (50 c M.) steen, dik 13.5 c. M., met twee schuin afgesnoten kanten.

Op het eerste gezicht deed die steen aan het deksel van een urn denken, maar spoedig bleek dat de asch zonder verder omhulsel tusschen de steenen besloten was.

Bij voortgezet wegnemen der steenen in den vorm van een put werd ter hoogte van den bovenkant des twintighoeks een vierkante (47 X 48 c M.) steen gevonden, die met de beschreven zijde naar beneden gelegd, in het midden der vier zijden een triçoela en verder 9 syllaben te zien gaf.

Drie dezer 9 geheimzinnige letterteekens komen met die van het gouden plaatje overeen (plaat I, naast de vorige figuur).

Hoewel het onderzoek nog meer dan twee Meter dieper werd voortgezet, is niets belangrijks meer aangetroffen.

Evenmin als Tjandi Boengsoe is Tjandi Toea een tempel met een vertrek, waar men kan binnengaan.

Ze maakt bij oppervlakkige beschouwing den indruk van een puinhoop, maar een vluchtig onderzoek brengt haar hoofdvormen aan het licht.

Het blijkt dan, dat ze even als Tjandi Boengsoe (?) bestaat uit een dagob rustende op een driemaal verhoogd voetstuk (plaat II fig. 14 en 15).

De afmetingen van dit bouwwerk zijn veel belangrijker dan die der overige, de grootste lengte bedraagt 31, 65 M., de grootste breedte 20, 20 M

De drie terrassen hebben een onregelmatig 36-hoekig grondvlak.

De dagob is niet in het midden geplaatst, maar bijna 2 M. uit de as.

Het profiel over dit monument is voorgesteld in plaat III fig. 17.

Bij het benedenterras is het duidelijk zichtbaar, dat men met de oorspronkelijke afmetingen daarvan geen vrede heeft gehad, maar deze door aanbouwen *a*, die slechts aan het zuidoostelijk deel geteekend zijn, vergroot heeft (plaat III fig. 17). Aangezien dit zonder eenig verband heeft plaats gehad zijn enkele nieuwe gedeelten naar beneden gestort, waardoor het oude lijstwerk zichtbaar is geworden.

Zoo ver kon worden nagegaan bestaat het gedeelte *cd* (plaat II fig. 16) uit zandsteen, waartegen op bepaalde afstanden platte zandsteenstukken als pilasters zijn geplaatst.

Vele dier pilastertjes zijn afgevallen.

Het processiepad der eerste étage heeft een zeer onregelmatige breedte.

De omwanding van het tweede terras is lager; daarbij zijn alleen de lijsten *e* en *f*, benevens de pilastertjes van zandsteen.

Wat er van het derde terras met den daarop geplaatsten dagob is overgebleven, blijkt uit figuur 17. De voorstelling van het bovengedeelte in figuur 15 moet men weder met de noodige réserve aannemen, omdat ze niet op opmetingen kon berusten.

Bij nader onderzoek van den lotusrand werd ook hier een holte gevonden en wel van 23 bij 34 c. M., terwijl ter hoogte van den bovenkant van het derde terras een groote steen (50 $\times$ 50 $\times$ 18 c. M.) werd aangetroffen. In die holte werd te vergeefs naar iets anders dan aarde gezocht, terwijl de steen, die veel zachter was dan die van Tjandi Boengsoe

onbeschreven bleek. Naar alle waarschijnlijkheid is de ruimte waarin de asch werd bijgezet reeds vroeger geopend.

Op het ruime vlak van het tweede terras, dat mede door het herhaaldelijk schoonmaken geleden heeft, werd ondanks zorgvuldige nasporing niets gevonden, dat een aanwijzing omtrent het doel van dezen breeden aanleg kan geven.

Naar de terrassen voeren aan de oost- en aan de westzijde trappen (plaat II figuur 16). Van twee sinha's die oorspronkelijk tegen de borstwering der benedentrappen stonden, liggen de stukken nu verspreid nabij den tegenwoordigen ingang in de enceinte. Het bleek zeer eenvoudig ze weder op te bouwen en daarom werd niet geaarzeld, ze in de figuur met zwarte lijnen voor te stellen.

Van de nissen door den heer VAN DELDEN geschetst in een gedeelte van het soubassement van Tjandi Toea is geen spoor aangetroffen; evenmin als van den deksteen der door hem geteekende hoekpilasters.

Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat hij de steenen waarin de pooten van de sinha's zijn uitgehouwen voor deklijsten heeft aangezien, ten minste nergens werd iets anders gevonden, dat aan den aangegeven vorm herinnert.

Thans zijn wij genaderd tot het schoonste en best bewaarde van Moeara Takoes' oudheden. Het is de stoepa of relicktoren.

Uit den aard der zaak heeft dit sierlijk bouwwerk het meest de aandacht der bezoekers getrokken.

Er bestaan daarvan dan ook niet minder dan drie teekeningen met beschrijving, waarvan die van Dr. VERBEEK alleen waarde heeft.

Toch werd het niet overbodig geacht op grond van nieuwe opmetingen een nieuwe voorstelling der stoepa te geven.

De beschrijving zou bij de groote duidelijkheid der teekeningen betrekkelijk kort kunnen zijn.

Het schijnt echter wenschelijk om daaraan eenige meerdere uitbreiding te geven, ten einde enkele punten door den heer VERBEEK besproken nader te kunnen toelichten.

De stoepa bestaat uit:

I. een onderbouw.

II. de eigenlijke toren.

III. de bekroning.

Op plaat IV, V en VI is de stoepa voorgesteld op de schaal van 1:50, de détails op 1:20.

De heer VERBEEK beschrijft den onderbouw als volgt:

„Het soubassement heeft den vorm van een rechthoek ABDC; de afmetingen zijn:

AB = CD = 10.60 M.

AC = BD = 9.44 M. (9.37 M.)

„De achterkant van het monument is een weinig aan het verzakken; de toren staat eenigszins scheef en de muur CD is op verschillende punten gescheurd en uit elkander gegaan: daardoor is de oorspronkelijke afstand CD van 10.60 M. nu 10.70 M. (10.70) geworden. In de teekening is deze onregelmatigheid met opzet niet aangegeven.

„Aan den voorkant (noordzijde) bevindt zich een breede trap, die met uitspringende muren aan den voormuur van het soubassement aansluit. Merkwaardigerwijze zijn deze muren aan beide zijden van den trap niet even breed.

	A*a* = 2.36 (2.35)		B*b* = 2.39 (2.37)
	cd = 1.02 (1.00)		*ef* = 0.98 (0.97)
som	A*d* = 3.38 (3.35)	som	B*e* = 3.37 (3.34)

„De trap bevindt zich dus wel in het midden, maar *cd* is grooter dan *ef*. Waartoe deze onregelmatigheid dient, die zeker niet toevallig is, heb ik niet kunnen ontdekken. Misschien is het gedeelte *cd* met opzet een weinig breeder genomen, om ruimte te winnen voor de smalle rechthoekige opening α, die in het metselwerk is uitgespaard. De bedoeling van deze ruimte is niet duidelijk. Een nis, om een beeld in te plaatsen, is het zeker niet, want daartoe is de ruimte te smal, te ondiep en te laag.

„Ook zoude er dan als pendant wel een nis in *ef* aangebracht zijn. Een dergelijke, maar grootere ruimte B, vindt

men alleen nog in den achtermuur CD; deze is 0.40 Meter breed en ongeveer even hoog en diep. Van achteren is het gat door gewoon metselwerk gesloten.

„De trap is, inclusive de zijmuren, breed 3.85 Meter, en dus zooals het behoort: A*d* + trap + B*e* = 3.38 + 3.85 + 3.37 = 10.60 Meter = AB.

„Tusschen den trap en den rechthoek ABCD bevindt zich op dezelfde hoogte als het overige soubassement, een rechthoekig gedeelte *abcf*, lang 5.85, breed 1.50 Meter, een soort van voorportaal."

Hierbij kan het volgende worden opgemerkt.

Wanneer men den trap nader beziet dan blijkt het, dat in den loop der tijden tweemaal een beklamping tegen de zijwangen is aangebracht; die losaangebouwde muren zijn dik met de buitenste te beginnen 27 en 48 c.M., terwijl de oorspronkelijke borstweringsmuren 60 c.M. dik zijn Voor de breedte der trappen blijft dus ongeveer 1.15 Meter over. Geen wonder dat na dit geknoei, gevoegd bij het nu volgende een klein verschil in de afmetingen *cd* en *ef* overgebleven is.

Om het geheele soubassement is een ring van nieuw metselwerk, dik 52 cM. koud aangebracht (plaat IV fig. 18 en plaat VI fig. 19.)

De uitsprong *abcf* was oorspronkelijk smaller en wel niet grooter dan *a'b'c'f'*.

Op 31. cM. afstands van den ouden wand *a'c'* heeft men een muur gemaakt van 44 c.M. dikte en de holle ruimte met brikkenmeel gevuld De oude lijstwerken loopen nog langs de lijn *a'c'* door en zijn terstond zichtbaar. Want door het afvallen van een deel van het dunne sluitmuurtje bij *c'*, dat slechts een steen (15 c.M.) dik is, ontstond een gat, de onverklaarde nis α van Dr. VERBEEK.

De nis B is een gat van 40 c.M breed, 50 c.M. hoog en 18 à 20 c.M. diep, alleen gevormd door het uitvallen van eenige steenen.

Zooals uit enkele bovenbijgeschreven cijfers reeds blijkt

verschillen onze opmetingen weinig of niet met de reeds bekende.

De verdere beschrijving luidt:

„Het geheele soubassement, dus ook de inspringende muren, maar niet de zijwanden van de trap, zijn met een zeer gecompliceerd lijstwerk voorzien".

Dit lijstwerk is voorgesteld op Pl. VI fig. 19; alleen het bovenste gedeelte moest gestippeld worden, omdat dit is afgebroken. Het geheel is vrij eenvoudig van vorm en dezelfde combinatie wordt allerwegen op de verschillende bouwwerken aangetroffen.

Merkwaardig is het dat de pilastertjes, die op den tegenwoordigen buitenwand ontbreken, wel op den vroegeren werden gevonden.

„Men kan rekenen dat het soubassement begin bij het punt *k*; op enkele punten is boven den grond ook nog een gedeelte van den vertikalen wand *gk* zichtbaar, zooals in de figuren is voorgesteld; door uitgraving vond ik de hoogte *gk* = 0,18 Meter (0,30 M.); daaronder schijnt geen metselwerk meer voor te komen Ik reken *gk* tot de fundeering onder den grond, en het gedeelte *kl* dat een hoogte heeft van 1,78 Meter, tot het eigenlijke soubassement; het lijstwerk springt het meest naar binnen bij den vlakken wand *m* ongeveer even ver als bij *m'm'*. Aangezien dus de lengte en breedte van het soubassement verschillend moet uitvallen, al naarmate die bij *m* of *l* wordt gemeten, moet hier nog aangegeven worden, dat de lengten AB = 10,60 en AA = 9,44 gemeten zijn langs den vlakken wand *m* en wel voornamelijk omdat de hoeken van het vooruitstekende lijstwerk bij *l* zeer dikwijls zijn afgebroken en men dus langs den wand *m* veel zuiverder meten kan".

De hoogte *kl* werd volgens plaat VI fig. 19 gevonden 1.865 Meter; het verschil is gemakkelijk te verklaren als men weet, dat het moeilijk is de juiste hoogte van den vloer des omgangs te bepalen; die vloer is natuurlijk beschadigd door het wegnemen der bovenlagen.

Omtrent het juiste peil van het oude maaiveld kan men slechts gissingen maken.

Door ontgraving werd gevonden dat de oude kern van het metselwerk 3.525 Meter onder den bovenkant des omgangs en de nieuwe voorbouw 0.86 Meter minder diep gefundeerd was.

„In de horizontale projectie is de rechthoek ABCD gestippeld aangegeven, omdat de vooruitspringende lijst *llll* dien rechthoek bedekt. Het lijstwerk is niet overal volmaakt gelijk, maar vertoont hier en daar kleine, trouwens onbeduidende, afwijkingen."

Uit de figuren 18, 20 en 21 (zie plaat IV en V) blijkt dat de trap een minder vorstelijk karakter draagt dan men vermoedde en dat ze als alle trappen aan oude tempels bekrompen was.

Bij ontgraving bleek dat de fundeering — rationeel — hooger is gelegd dan die van het lichaam van het gebouw.

Waarschijnlijk had de trap versierde borstweringsmuren; het nog aanwezige deel wijst op uitspringende lijsten aan de voorzijde, terwijl bij de stoepa versieringen werden gevonden, die waarschijnlijk op die muren thuis behoorden. Zoo b. v. de beide steenen, waarop geknielde olifanten zijn uitgehouwen (plaat I fig. 22); wellicht ook de steen, waarvan alleen het onderstuk met de manen van een sinha is overgebleven (plaat I fig. 23). Of ook om den omgang een in ieder geval laag afsluitingsmuurtje gestaan heeft, is niet meer na te wijzen. Mogelijk behoorden daarbij de ornamenten plaat I fig. 24, waarvan alleen het onderstuk gevonden werd.

„De as van den toren staat juist in het midden van den rechthoek ABDC en valt dus samen met het snijpunt der diagonalen AD en BC; zooals hierboven reeds werd opgemerkt, is de toren een weinig naar achteren verzakt en is de as dus niet geheel vertikaal meer.

„De geheele bovenbouw, de toren en ook het gedeelte AB DC van het soubassement zijn symmetrisch ten opzichte van deze as.

„De toren begint met een fraaien 28-hoek bestaande uit 4 lange kanten *ww*, die door 4 × 6 = 24 kortere rechthoekig inspringende dwarsmuurtjes *wx*, *xx*, plaat IV fig. 18, verbonden zijn.

„De 28-hoek is rondom met lijstwerk voorzien, dat een herhaling is van het lijstwerk van het soubassement, echter eenvoudiger en wat kleiner, daar de hoogte van den 28-hoek 1.42 Meter bedraagt.” (plaat VI fig. 19).

„De lange kanten *ww*, gemeten langs den vlakken wand *t*, hebben een lengte van 2 25 Meter, de dwarsmuren *wx* en *xx*, gemeten op dezelfde plaats, een lengte van 0.66 Meter.

„In den platten grond is de omtrek *ww xx xx xw* gestippeld aangegeven, omdat de bovenste rand van het lijstwerk *vvvv* vooruitspringt en hem dus overdekt.

„In den vlakken wand treffen wij de eerste versieringen aan; het zijn kubusvormige gele zandsteenblokken ter lengte van 22 c.M; van deze steenen zijn er 4 in iederen langen kant *ww* aangebracht, twee op de hoeken en twee daartusschen op afstanden van 48 cM. Zij springen alle een weinig vooruit, zooals in fig. 19 duidelijk is te zien, en zijn voor het grootste gedeelte in den muur ingelaten.”

Verder zijn in iederen inspringenden hoek van de kleine muurtjes *xx* gele zandsteenen (5) aangebracht van 5 c.M. dikte en 22 c.M. breedte.

Ook het bovenvlak van den 28-hoek is moeilijk te bepalen; van daar, dat zich verschillen voordoen tusschen de vroegere en latere hoogtemetingen.

„Op den 28-hoek ligt een dunne plaat *ijij* hoog 7 (18) centimeter; het is een 52-hoek, de vier lange kanten zijn 2.38 Meter, de 4×12 = daartusschenliggende in en uitspringende hoeken ieder 32.5 centimeter lang.

„De uitspringende hoeken van deze plaat liggen een weinig over de inspringende hoeken van het bovenvlak (*vvv*) van den 28-hoek heen, zooals uit den plattegrond te zien is.”

Het was ons niet mogelijk den bovenbeschreven 52-hoek te herkennen; wij namen echter op de teekening de opge-

geven maten over. Daar nog kon geconstateerd worden, dat de dek- en voetlijst denzelfden voorsprong hebben, is het duidelijk dat de uitspringende hoeken van den 52-hoek geheel vallen binnen den omtrek van den 28-hoek (fig. 18).

„Daarop volgt een regelmatig 8-hoekig lichaam *z*, ter hoogte van 0.37 (0.15) Meter (plaat VI fig. 25); het is niet prismatisch, maar een weinig pyramidaal, aangezien het grondvlak iets grooter dan het bovenvlak is. Het grondvlak valt overal binnen de inspringende hoekjes van de 52-hoekige plaat.

„Met den 8-hoek wordt de hoekige bouw van den toren besloten, het daarboven volgende gedeelte van den toren is rondbouw."

„De eerste cirkelvormige ring E springt met krommelijn naar buiten uit".

„Op den ring E volgt de cylinder F en dan de eerste ring van gelen zandsteen G; de hoogte bedraagt 13 (11) c.M.; de vierkante zandsteen blokken hebben dezelfde grootte maar zijn aan den buitenkant halfcirkelvormig afgeslepen; de vooruitstekende ronde rand is bij de meeste steenen afgebroken.

„Nu volgen twee zeer merkwaardige ringen H en K, waarvan de eerste met bevallig gebogen vorm naar binnen, de tweede naar buiten loopt. De hoogte van den ring H is 0,43 (0,48), van K 0,56 (0,535) Meter.

„De ringen H en K stellen samen blijkbaar het lotuskussen voor, waarop de Hindoegoden zittende afgebeeld worden. Beide ringen zijn bewerkt; op den ring H is de teekening der bloembladen nog duidelijk te zien, ofschoon de randen zeer veel geleden hebben, en daardoor niet scherp meer zijn. In den ring K zijn bijna alleen vrij diepe groeven te zien, de afronding is slechts op enkele plaatsen en flauw, waar te nemen."

Het gedeelte EK vertoont niet den oorspronkelijken vorm van den toren; bij wegneming van een loszittend vooruitgeschoven stuk van den lotusrand werd een tweede daarachter gelegen zichtbaar.

Het oude profiel is voorgesteld in plaat VI fig. 25, terwijl

plaat IV fig. 21 de geheele toren zonder zijn latere aanbouwen te zien geeft. Het zijn waarschijnlijk alleen aesthetische gronden die tot verbreeding van het bouwwerk hebben geleid.

De bewerking van de kern is meesterlijk. Het was een gewaagd stuk van den architekt om een zoo dunne schaal daaromheen te plaatsen, doch het voetstuk, de 28-hoek, liet niet toe, die schaal belangrijk dikker te maken. Het brooze van het omhulsel in aanmerking genomen, is het in den loop der tijden betrekkelijk goed bewaard gebleven. Valt het langzamerhand af, dan zal de oude vorm als van onder een versleten kleed te voorschijn komen.

Boven het lotuskussen verheft zich het met lijsten en randen versierde lichaam van den toren; dit heeft veel geleden en is daardoor moeilijk te herkennen. Hoewel geen absolute zekerheid bestaat omtrent den vorm van beide lijsten L en M, in zooverre betreft het ontbreken van een plat bandje daarboven, werd toch geen aanleiding gevonden iets te stippelen.

Het meest verjongde gedeelte van den toren heeft een middellijn van 3,07 à 3,08 Meter.

Dan wordt hij langzamerhand dikker en is hij weder met lijstwerk omgeven, waarvan het bovenste halfrond in zandsteen is uitgevoerd.

Het bovendeel van den toren is cylindervormig. Het is zwaar beschadigd omdat het verband tusschen de steenen niet groot was, een stuk van het buitenwerk is afgevallen.

Omtrent den overgang van het conisch oploopend gedeelte tot den cylindervorm is niets met zekerheid te zeggen, omdat die geheel onherkenbaar is geworden.

Bij looding langs het vlak Z aan de oost- en aan de westzijde van den toren vond men den voorsprong ten opzichte van O 0,39 Meter.

De cylinder heeft dus een belangrijk geringer middellijn dan Dr. VERBEEK aangeeft en wel 3,86 in plaats van 4,33 Meter. Het geheel krijgt hierdoor een slanker aanzien

Ongeveer 15 c.M. boven H was vroeger een nu geheel afgevallen lijst aanwezig, waarschijnlijk bestaande uit een

afwisseling van zand- en gebakken steen. Ten minste aan de zuidwestzijde van den toren zijn nog 4 zandsteenen zichbaar, op regelmatige afstanden van elkander geplaatst. Hoe die lijst gevormd was en wat zich daarboven bevond, is niet meer na te gaan, zoodat op de teekening slechts een veronderstelling in stippellijnen aangegeven is.

Aan de bovenzijde wordt de toren eveneens door lijstwerk begrensd. De ojiefvorm der vooruitgeschoven steenen was nog duidelijk aan de westzijde kenbaar.

De bekroning eischte bijzonder zorgvuldige waarneming vóór met zekerheid over de oorspronkelijke constructie beslist kon worden.

Op het cirkelvormig plateau is een veelhoekige bouw opgetrokken, die na zijn voltooiing geschonden werd om ruimte te krijgen voor het plaatsen der nader te vermelden sinha's. Het schijnt een 36-hoek geweest te zijn.

Daaromheen loopt een 12 c.M. voorspringende voetlijst.

De vier lange zijden hebben een breedte van 64 c.M.; aan de hoeken zijn versierde pilasters geplaatst, breed 21 c.M., waarop balusters zijn uitgehouwen zooals men die o. a. aantreft op de kleine tempels van Tjandi Sewoe (photographie No. 209 VAN KINSBERGEN) [1].

Boven het 28 c.M. hooge vlak volgen drie uitspringende platte banden, hoog 5, 7 en 16 c.M.

Dit lijstwerk is boven de lange zijden niet meer aanwezig; wel boven de korte. Veilig mag worden aangenomen dat het geheel rond liep. De band van 7 c.M. is versierd met fraaie half ovale, platte bladeren.

Een gedeelte van het voetstuk werd aan het oog onttrok-

---

[1]) De Heer VERBEEK zegt hieromtrent: »De figuren zijn aangebracht op naar buiten gebogen steenen in den vorm van dakpannen, merkwaardig is het dat de twee naast elkaar staande figuren ongelijk zijn". De pilasters staan op de hoeken, zijn vlak en waren gelijk; natuurlijk is de eene in den loop der tijden wat meer beschadigd dan de andere, maar dit is met alle versieringen het geval.

ken door uit zandsteen gehouwen sinha's, aan vier kanten daar tegen geplaatst. Deze beelden zijn grootendeels vernield; van alle is echter de standplaats nog aan te wijzen.

Van een exemplaar is de helft met uitzondering van den kop overgebleven. Een naar beneden gestort fragment ligt onder het kreupelhout bij den toren. In plaat I figuur 27 is aangewezen hoe de achterzijde van het beeld spits ter dikte van 10 c.M. is bijgewerkt om met de uitstekende graat in het metselwerk te worden ingekast [1]).

Boven het beschreven voetstuk volgt een regelmatige achthoek, waarvan de zijden 83 c.M. lang zijn; de hoogte bedraagt 12 c.M.

Dan volgt een 2,5 c.M. uitstekende lijst, over 8 c.M. hoogte vlak, maar over 21,5 c.M. versierd. De 16 vooruitspringende ornamenten zijn onherkenbaar, maar mèt de heeren VERBEEK en VAN DELDEN meen ik ze voor sinhakoppen te mogen houden, als zoodanig zijn ze op de teekening voorgesteld. Op de hoeken zijn de koppen geheel in zandsteen uitgehouwen, bij het eenig overgebleven kenbaar exemplaar der tusschenliggende is het onderste gedeelte in baksteen en slechts de bovenhelft van den kop in zandsteen uitgevoerd.

Boven dezen versierden band verhief zich de cirkelvormige top.

Het spreekt van zelf dat deze het meest heeft geleden, omdat hij als het ware de meest kwetsbare plek vormde.

Ook op Java vindt men onveranderlijk den top der bouwwerken het meest beschadigd, zelfs daar waar hij moeilijk te bereiken is.

Als men nagaat hoe weinig er van de uit één stuk gehouwen leeuwen is overgebleven, dan is het duidelijk, dat er slechts een gedeelte van de vroegere bekroning aanwezig kan zijn en dat deze eertijds veel hooger moet zijn geweest.

---

[1]) De heeren VERBEEK en VAN DELDEN maken melding van een olifantskop en beelden dezen min of meer phantastisch af. Een dergelijke verwarring van olifanten met leeuwen werd, hoewel naar het schijnt met weinig grond, aan niemand minder verweten dan aan den vroomen en geleerden Hoeien Thsang.

Ik vermeen dat de bovenafsluiting gevormd werd door een dagob, en dat wel om de volgende redenen.

Op Java komt een dergelijke afsluiting voor Boeddhistische bouwwerken veelvuldig voor.

In het overgebleven baksteenwerk zijn nog duidelijk de insnijdingen voor de lotusbladeren zichtbaar, terwijl aan den voet des torens stukken van een lotuskussen in zandsteen werden aangetroffen, die moeilijk ergens anders zijn thuis te brengen. Die stukken waren 17 c.M. dik en vertoonden goed bewaarde 12 c M. breede van boven afgeronde bladeren.

In de as van den toren bevindt zich een gat, dat nu nog ongeveer 2 Meter diep is en dat waarschijnlijk heeft gediend om een houten mast op te nemen. Die mast droeg eenige boven elkander geplaatste zonneschermen.

De heer Groeneveldt teekende boven den stoepa een drie dubbele pajoeng en zegt: „overigens kan de spits van dit monument honderd andere vormen gehad hebben, behoudens de stellige voorwaarde, dat men op de eene of andere wijze daarmede een zonnescherm heeft voorgesteld."

De oudste dagobs hebben den vorm van den halven kogel, en daarop een altaarvormig voetstuk, tee genaamd. Boven dat voetstuk prijkt de pajoeng.

In den rotstempel van Karli vindt men nog de overblijfselen van een houten zonnescherm.

Bij de latere dagobs nadert de vorm meer den cylinder door een halven bol afgedekt, en wordt het aantal zonneschermen grooter. Te Sultanpore b. v. vond men een model met zes, in Behar verscheidene met zeven zonneschermen; in Nepal is het getal van 13 gebruikelijk.

In plaats van de tee komt op Java dikwijls een glad pyramidaal stuk voor (Boroboedoer), dan wel een altaarvormige topsteen (Tjandi Sewoe), die een pijnakel draagt.

Ten einde een voorstelling te geven van hetgeen de bekro ning des torens kan geweest zijn, werd ze met stippellijnen in plaat V fig. 20 geteekend; men houde mij deze zwakke

poging, die geen aanspraak maakt op juistheid of nauwkeurigheid, ten goede.

Opmerkelijk is het dat de oudste Boeddhistische stoepa's, die van Bharhoet, Sanchi, enz. afzonderlijke, hoogst belangwekkende afrasteringen hadden en dat deze bij de jongere niet meer voorkomen.

Zoo vermeldt FERGUSSON o. a. hoe de topes van Gandhara deze afsluiting missen, maar hoe daarvoor in de plaats is getreden een versiering met dwergpilastertjes om den voet.

Dergelijke pilastertjes vindt men aan alle bouwwerken van Moeara Takoes. Wel is het buitenvlak van het nieuwe soubassement van den reliektoren glad, maar de oorspronkelijke omwanding was mede daarvan voorzien.

De heer GROENEVELDT wijst in zijn laatste noot behoorende bij het opstel der heeren VERBEEK en VAN DELDEN er op, dat men bij het ontgraven van Boeddhistische ruïnen bij Peshawer platformen gevonden heeft van den aard der beide palangka's, zoowel rond als vierkant, die echter niet afzonderlijk stonden, maar op eenigen afstand door nissen omgeven waren.

Het platform van het klooster te Jamalgiri is versierd met zittende Boeddhabeelden; het vierkante te Takht i-Bahi is een tweemaal verhoogd terras, en heeft dus twee rijen pilasters boven elkander.

FERGUSSON zegt daaromtrent. „In the fifth volume of his Archaeological Reports": „Gen. CUNNINGHAM assumes that both these were stupas of the ordinary character. They may have been so, but both having steps up to them, would seem to militate against that assumption. The circular one is only 22 ft., the square one 15 ft in diameter, and there is consequently no room on either for a processionpath round the dome if it existed; and if this so of what use could the steps be? Lieut. CROMPTON, who excavated the Jamalgiri monastery, is clearly of opinion it was a platform."

Bij een vergelijking der in rots uitgehouwen tempels met deze kloosters zegt hij verder: „The circular or square altar is however a feature quite new to us, and takes the place of the dagoba in all the rock-cut chaitya halls. From it having steps to ascend to it, it seems as if it was intended for a platform from which either a congregation could be adressed or a prayer offered up to a deity. If however, it was really a dagoba, as General CUNNINGHAM supposes, that difficulty disappears, and on the whole I am inclined to believe he may be right in his decision."

Elders werd vermeld hoe bij Tjandi Plaosan in de vlakte van Prambanan verhoogde terrassen worden gevonden, bezet met Boeddha-beelden en omgeven door kransen van dagobs, waarvan alleen de cirkelvormige voetstukken overbleven. Hier is de plaats om op de groote overeenkomst tusschen Tjandi Toea en het platform van Takht-i Bahi te wijzen. Wanneer men nagaat, hoe weinig er op het zuidelijk gedeelte van het terras van Tjandi Boengsoe nog te zien is, dan komt de veronderstelling niet gewaagd voor dat de verhoogde terrassen, met of zonder omgangen, die bij oppervlakkige beschouwing niets merkwaardigs aanbieden, bestemd zijn geweest om voorwerpen van godsdienstige vereering te dragen, hetzij beelden, hetzij dagobs.

Uit bovenstaande beschrijvingen van Tjandi Toea en Tjandi Boengsoe blijkt dat het monumenten zijn van denzelfden aard, omdat beide het stoffelijk overschot van een vereerd persoon omsloten.

De stoepa is waarschijnlijk ook een dagob. Zijn vorm nadert meer dien van den linggam. De vroome Boeddhist kon aan den voet zijn bloemenoffer nederleggen, maar ook de heidensche Indiër zich in vereering buigen voor het zinnebeeld van den leven en vruchtbaarheid schenkenden Çiwa.

Een gat ter hoogte van den omgang tot in het midden van den toren (zie b. v. de stoepa van Manikiâla) uitgehakt, bewees alleen dat deze geheel massief is en inwendig uit denzelfden rooden baksteen bestaat, die buiten zichtbaar is.

Een tweede poging om langs den kortsten weg tot de in het metselwerk besloten reliek te komen, zou, in verband met het bij Tjandi Toea en Tjandi Boengsoe gevondene, moeten geschieden ter hoogte van den ouden lotusrand; maar de toren is daar belangrijk zwakker dan beneden. De verwachtingen omtrent de resultaten van een dergelijk onderzoek zijn niet zoo hoog gespannen, dat men de beschadiging van het sierlijk bouwwerk daarvoor zou toelaten.

PADANG, December 89.

LIJST
VAN EENIGE WOORDEN
DER
MANGGARAISCHE TAAL.
VERZAMELD DOOR
J. W. MEERBURG.

I. Voornaamwoorden.

A. persoonlijke.

MALEISCH.	MANGGARAISCH.
akoe, kita (ik).	dakoe.
saja.	dakoe.
angkau.	ditè.
kowé, kau.	hau.
ija.	ijahitoe.
kitaorang, kami (wij).	hami.
kauorang, kamoe.	méohitoe.
marekaitoe.	métauhitoe.

B. bezittelijke.

kita poenja, akoe—.	akoe antangaran.
saija poenja.	dakoe antangaran (aloes).

enz. enz.

(roemah) koe (mijn —)	(mbaroe) dakoe.

(roemah) moe (uw —).	(mbaroe) hau (ditė).
„ nja (zijn —).	„ ijahitoe.

enz. enz.

C. wederkeerige.

diri, sendiri.	hanakoi.
kita sendiri.	dakoe hanakoi.

enz. enz.

D. aanwijzende.

itoe; itoe dija.	hitoe; hitoe ta.
ini; ini dija.	höö; höö ta.
itoe djoega.	(stjang) hitoe kau *of* hitoe kau.

E. betrekkelijke.

jang.	*ontbreekt.*
kapadakoe.	onédakoe.
kapadamoe.	onéhau.
kapadanja.	onéhijahitoe.
mana.	—

F. vragende.

mana.	nia (??) *bijv.* nia ngoi = mana soeka.
apa.	apa.
sapa; sapa itoe.	stjé; — hitoe.
voorbeeld sapa (orang) datang.	stjé ata mai.

II. Voorzetsels.

sama; bersama.	sama lain *of* tjama lain.
pada; bagei.	*ontbreekt.*
kapada.	oné.
akan.	oné.
dari; dari pada.	pali.
loewar.	péa.

diloewar; kaloewar.	péa mai; mai péa.
dengan.	hai.
tiada dengan.	toi hai.
oleh.	*ontbreekt.*
atas; diatas.	èta; èta mai.
ka atas; dari atas.	—; pali èta.
bawah; dibawah.	wa; wa mai.
ka bawah; dari bawah.	—; pali wa.
antara.	*ontbreekt.*
ditengah.	baréha.
hadapan; dihadapan.	*ontbreekt.*
serta; beserta.	agoe.
hingga.	*ontbreekt.*
kerana (om).	„
koeliling.	léok.
dibalakang.	toni.
disabelah.	tjetjoepoe (alles wat op *zijde* is, ook van lichaamsdeelen).
sapandjang.	tjĕléné.

III. Bijwoorden.

A. van plaats.

sini.	nòò.
sana.	niò.
sitoe.	hio.
mari; kamari.	mai; mai nòò.
kasana.	*ontbreekt.*
dimana-mana.	nia-nia.
kamana (pergi kamana).	*ontbreekt* (ngò nia nia).
boedjoer.	léléh.
lintang (dwars).	labang.
tida dimanamana.	
kiri.	léo.
kanan.	wana.
1 didalam; 2 dalam (diep).	1 oné; 2e délum.

diloewar.	pea mai.
deket.	roeni *of* roej.
djaoeh.	déoe.
teroes.	gĕloe.
pergi kamana; datang deri mana.	ngo nia mai; mai pali nia.

B. van tijd.

sekarang.	tò ò.
kalamarin.	mĕsĕng.
kalamarin dhoeloe.	onésoewa.
besoek; malam.	diang; wijè.
besoek pagi.	diang goela.
loesé.	lĕso diang.
dahoeloe.	olò.
baharoe.	weroe.
tiada.	toi.
tiada lagi.	toi manga toeoe.
kapan.	sepisa.
belom.	*ontbreekt.*
pernah; tiada—.	*id.*
lagi; poela.	doewa; *ontbreekt.*
tadi.	bahoe.
poerbakala (oudtijds).	taka òlo-olò.
sebantar. / nanti sebantar.	tòòng-koi.
djarang.	dopo bai.
kerep.	*ontbreekt.*
sĕringsĕring.	*id.*
lekas.	lélang.
soedah.	poli.
kadangkadang.	*ontbreekt.*
pada masa.	*id.*
tibatiba.	tjaladoi (*eigenlijk* hagĕl!).

C. van modaliteit etc.

bagimana.	tjô-ô.

bagitoe.	*ontbreekt.*
makin.	*id.*
djoega.	*id.*
teroes.	gĕloe.
amat (sangat).	*ontbreekt.*
terlaloe.	*id.*
tantoe.	tantoe; toe-oe.
kira-kira.	kira-kira.
koerang; lebih.	koerang; rĕtji.
sedikit; banjak	sĕkoĕ; dò.
lebih dari (meer).	rĕtji.
seperti.	sama.
sekali (zeer).	*ontbreekt.*
sempoerna.	*id.*
lantas.	*id.*
demi.	*id.*
sasoedahnja.	polihitoe.
sebab (itoe).	*ontbreekt.*
sahabisnja.	toeroetjĕmô.
soepaja.	*id.*
soepaja djangan.	*id.* nĕka.
oepama.	*ontbreekt.*
oleh sabab.	*id.*
karana.	*id.*
kalau.	*id.*
maski.	*id.*
serta dengan (terwijl).	rémô.
selama-lamanja; lama.	sanggé wèhè; wèhè.
sabelom.	toi dihitoe (vóór er niet enz).
bahoewa.	*ontbreekt.*
kamoedian.	*id.*
sija-sija.	*id.*
pertjoemah.	*id.*
poera-poera.	dôpô laâ.
soenggoeh (betoel).	toe-oe.
ija (ja).	ijo.

lain.	dijo.
barangkali.	tjâlâ.
tjoba (wel).	dâma.
boekan.	dijo (= lain).
berapa.	tjĕ-âpa.
sekijan.	tjĕdô.
betapa (hoe).	*ontbreekt.*
saloeroeh.	doewèn.
demikijan.	*ontbreekt.*
dengan keras.	*id.*
melainkan (behalve).	*id.*
ketjoewalikan (uitgezonderd).	nadiòhò.
sekali-kali (volstrekt).	toeoe-toeoe.
tjoemah.	*ontbreekt* (tjemongko satoe).
hanja.	*id.*
sehadja.	*id*
separo.	iwon.
plan-plan (langzaam).	médjé-médjé.
doesta; bohong.	lâ-â
habis; pengabisnja.	tjĕmo; tjĕmo leï.

IV. Voegwoorden.

dan.	hai.
atau.	kò.
lagi	doewa.
djoega.	*ontbreekt.*
serta.	agoe.
ampir.	tantjĕkoi (oneigenlijk).
nistjaja.	toeoe.
barangkali (tiada bagitoe).	salahitoe.
ija itoe.	kali kijo ta.
moedah-moedahan.	tjâla.
tetapi.	salah
saboleh-bolehnja.	tje âpa pa ngantjè.
adapon.	*ontbreekt.*
maskipon.	mana.

maka.	*ontbreekt.*
sjahadan.	*id.*
soewatoe pon tiada.	asa semongko toi.
sakali pon tiada.	toi manga toeoe.
bermoela.	poeoe.
melainkan.	*ontbreekt.*
baik . . . baik.	sama tan . . . sama tan.
man . . . man.	*id.* *id.*
mendjadi (twt. om).	wòwò.
djangan.	nèka.

V. Lidwoorden.

ontbreken.

(ada sa-orang).	(manga tjang ata).

VI. Tusschenworpsels.

wah.		*ontbreekt.*
adoeh.		idi.
ajoh.		wadjò.
tjis.		*ontbreekt.*
hej, ja; (o!).		ijo.
gerangan.	optatief.	*ontbreekt.*
barang.	optatief.	*id.*
moedah-moedahan.	optatief.	*id.* (tjâla) oneigenlijk.
kiranja.	optatief	âpâ kira-kira.
hendaklah.	optatief	tegi waë.
sajang.		moma.
kasian.		ba-e.
haram.		*ontbreekt.*
mari.		mai.

VII. Telwoorden.

A. geheele getallen.

satoe.	tsja.
doewa.	soewa.

tiga.	teloe.
ampat.	pât.
lima.	lima.
anam.	nêm.
toedjoeh.	pitoe.
delapan.	allo.
sembilan.	tsjiô.
sepoeloeh.	(sem) poeloeh.
sabelas.	sempoeloeh tsjâ.

enz. enz.

saratoes.	ratoe.
sariboe.	sĕseboe.
salaksa.	(*ontbreekt*).

B. rangschikkende.

kasatoe (pertama).	samongko (??) mola dija.
kadoewa.	soewa mongko.
katiga.	teloe mongko.
kasapoeloeh.	poeloeh mongko.
kasaratoes.	ratoe mongko.

enz. enz.

saboewah; sabilah.	samongkô.
saboetir.	sawĕras.
sapoetjoek.	satjoepoek.
sabĕlei.	sasaoe.

C. breuken.

saperdoewa.	patti soewa.
sapertiga.	patti teloe.
saperpoeloeh.	patti sem(poeloeh).
saperseratoes.	patti ratoe.

enz. enz.

D. verzamelende getallen.

berdoewa-doewa.	soewa tau (teloe —; pât tau).
beratoes-ratoes.	seratoes-ratoes.

enz. enz.

E. vermenigvuldigende getallen.

sakali.	tsja-ng-kâli.
doewakali.	soewa-ng-kâli.
sembilan kali.	tsjio-ng-kali.
doewa lapis.	soewa lapi.
koempoel (optellen).	kĕbòrò.
potong (aftrekken).	ròpò.
bertambah-tambah (vermenigv:).	tambah-tambah.
membahagi (deelen).	poti.
beberapa.	tjĕhitoe.
1890.	sĕsèboe allo ratoe tsjiô poeloeh.

VIII. Bijvoegelijkenaamwoorden.

besar.	mèsè.
ketjil.	koï.
sedang.	bareha mèsè.
bagoes.	dia.
aloes.	aloes.
kasar.	kasar.
moedah.	molas.
toewah.	toeah.
dingin.	mĕnĕs.
panas.	kolah.
pandjang.	léwéh.
pendek.	wòkò.
lebar.	lembah.
tinggi.	langkas.
tjetjek (ondiep).	dèngkè.
terdjal; tjoeran (steil).	toeké.
keras.	tsjira.
lemah (zwak).	hawas.
malas.	ngondè.
radjin.	moepoe.
pandéj.	kĕdjoe.
bodoh.	mbòlòs.

manis.	matji.
asin.	tjĕra.
asem.	héjo.
tawar.	bĕlė.
pahit.	paït.
pedis.	mâs.
marah.	rinti.
baik (= bagoes).	di-a
boesoek.	ngĕroeh.
djahat.	da-â.
roesak.	toi di-â.
nakal.	gĕgah.
litjin.	gĕlėk.
koewat.	bĕrĕs.
berat.	mĕndo.
haringan.	géjân.
enak.	minak.
sedjoek (= dingin).	mĕnĕs.
sakit.	bĕtti.
çehat.	baïk.
moerah.	dôôn.
mahal.	baï.
longgar.	longga.
kandas.	dô-ô.
poetih.	bako.
merah.	wara.
itam.	mitan.
biroe.	oelar.
koening.	lèro.
idjau.	nĕnti.
sesah.	ké-o.
(koeda) bĕlang.	(djaran) balló.
„ dawoek.	„ bako.
basah.	batjah.
kering.	dangô.
gelap.	nĕndok.

tĕrang.	géra.
bresih.	sâ-â.
kotor.	pita.
tebal.	boempoe.
nipis.	sèng.
gemoek.	bĕtjèk.
koeroes.	roetjoe.
salah.	salah.
maloe.	rita.
pandej.	*ontbreekt.*
poetjak (bleek).	mantja.
soekatjita.	lelak.
doekatjita.	toi dia nai (oneigenlijk).
njata.	*ontbreekt.*
bengkok.	'ndèkò.
tadjam.	bâ.
toempoel (bot).	banggò.
masak.	tèning.
brani.	rani.
maboek.	langoe.
boender.	mòngkò.
ampat persagi	*ontbreekt.*
gila.	wèdò.
gatal.	râ.
gampang.	emò.
soekar.	mĕnah.
sadija.	mĕngkak.
bina.	*ontbreekt.*
kentjang.	tĕndi.
kennjang.	bĕtjoe.
sekagger.	loedji.
telandjang.	latjo.
kosong.	kanah.
penoeh.	pĕnnoeb.
bĕrakal.	lain akal.
pinter.	pĕtji.

ėnak.	minak.
koerang adjar.	toi pětjingâdà(t).
lěpas.	lěgò.
koewasa.	koewasa.
djinak.	méroe.
lijar.	miba.
alpa.	*ontbreekt.*
tjantik.	lômèh.
kagèt.	wětė.
tjilaka.	tjilaka.
kaja.	bô.
miskin; papan.	kasi-asi.
tjapé.	běnná.
baharoeh.	wěroeh.
boenting.	baramèsè (peroet besar).
patoet; (pantes).	*ontbreekt.*
boeta.	boeta.
berani.	rani.
kental.	těboe.
toeli.	něntang.
soenji.	limô.
botjor.	titi.
pintjang (kreupel).	dènggė.
těgar.	*ontbreekt.*
raméj.	raméj.
roesoeh.	ngângò.
goemilang.	'nggôa.
miring.	gègė.
kakoe (stijf).	kadôr.
bisoe (stom).	'ndingoe.
banjak.	dò.
mati.	mata.
hidoep.	môsė.
padâm.	*ontbreekt.*
râkoes.	*id.*
antéro.	doewé.

gâsil.	*ontbreekt.*
bingoeng.	mamoer.
genap.	rêmô.
sengadja.	*ontbreekt.*
dengké.	bĕlĕg.
loepa.	hémô.
rindah.	râdâ.
mateng.	tė-ė.
toemoeroen..	waoe.
asing (vreemd).	danggâ (ata padanggâ).
embal (vochtig).	bĕtĕr.
oban (grijs).	boetoe.
odoh (leelijk).	*ontbreekt.*
djanten.	laki.
betina.	kina.
berahi (verliefd).	lámâ.
bĕngang (gapen).	nga.
bongkok (gebocheld).	rĕkoe.
teram (betrokken).	*ontbreekt.*
tetap.	*id.*
lapang.	béa.
teratak (vlak).	gĕlèk.
terdjal (steil).	toekė.
toenggal (eenig).	hanakoi (eigenlijk *zelf*).
tiroes (spits).	lôlô.
rata.	bĕa (= lapang).
tjampoer.	——

IX. Zelfstandige naamwoorden.

manoesia.	manoesia.
orang.	ata.
„ laki laki.	„ rona.
orang perampoewan.	ata wina.
anak.	anakoi.
„ laki-laki.	„ ata rona.
„ perampoewan.	„ „ wina.

orang katėj.	ata wòkò.
anak dara (prawan).	mola koi (?).
badan.	wĕki.
moeka.	ranga.
roepa.	mangaranga (?).
bangkėj.	rapoe.
anggota.	tjĕtjoepoe.
kapala.	sâ-i.
ramboet.	woe.
dahi (voorhoofd)	gâla.
mata.	mata.
kaloepak mata.	ilip mata.
bidji "	itji "
boeloe "	woeloe "
kening (wenkbrauwen).	*ontbreekt.*
koeping.	tiloe.
hidoeng.	isoe.
lijang hidoeng.	noewa isoe.
oedjoeng "	tjònò "
pipi.	patjoe.
moeloet.	moe-oe.
tahi lahat.	tahi laloe.
boerėj (tjeratjak).	boesė.
bibir.	nini (nini ẹta; nini wa).
gigi.	nĭĭs.
goesi (tandvleesch).	*ontbreekt.*
lidah.	lĕma.
anak lidah.	ngarĕp.
djanggoet (kin).	patjoe.
id. (baard).	djanggô.
koemis.	gipi.
lèhòr.	wòka.
batang lèhòr (nek).	tjĕnggo.
bahoe (schouder).	tèta.
lengan (arm).	limèh.
sikoet.	tsjikoe.

tangan.	rĕmpa.
djempol; iboe tangan.	ponggo limih.
djari.	tosô.
djentek (pink).	kindė.
koekoe.	woekoe.
dada.	ramba.
soesoe.	tjoetjoe.
roesok (ribben).	ratja.
belakang (rug).	toni.
pinggang.	péga.
peroet.	bara.
paha.	pâ â.
pantat	riti.
kaki.	wahi.
loetoet (knie).	toe-oes.
djari kaki.	ponggo wahi.
betis (scheen).	wĕtti.
toemit (hiel).	toedé.
keelit.	lôké.
daging.	itji (?).
toelang.	tòkò.
oerat.	wasa tjĕli.
darah.	darah.
oetak.	oetak.
keringet.	nola.
loedah.	ipôh.
limpa.	dimpa.
djantoeng (hart).	ati.
hampedal (maag).	toeka.
gemoek (het vet).	rawa.
tahi.	djamba.
soeara.	rĕwang.
kaloh (zucht).	poso.

---

sanak.	sekai.
bapa.	amé.

iboe (mama).	éndė.
iboe bapa.	ata toewa.
pemboentoet.	anak tjemo.
pembareb.	„ ngaso.
bini.	wina.
nėnėk.	ĕmpô (ata toewa).
mojang.	*ontbr.* (ĕmpô taka olo).
tjoetjoe.	ĕmpo (ata koi) (?).
soedara laki enz.	kaë ata rona *of* ata wina.
kakang.	ata ngaso.
„ (neef).	anȧ wata.
„ (nicht).	„ nara.
penganten.	*ontbreekt.*
bapa mantoe.	amé koi.
anak „	ana(k)koi (?).
ipar.	kėsa.
bapa tiri.	ame koi.
anak soendal.	*ontbreekt.*
anak piatoe.	anȧ asi-asi.
djanda.	loewâ.
poesaka.	paï.
sakit.	bĕtti.
pedih (pijn).	laha.
pening kapala (scheele hoofdpijn).	bĕtti sai -- tjĕtjoepoe.
poesing kapala.	langoe-wangka.
demam gili.	pėmpang wéoe.
barah.	witjoe.
boesoeng (verstopping).	poentĕng.
parau (heeschheid).	dĕka.
pétam (toeval).	môna.
tjatjar.	boesir.
koerap.	loewi.
sakit ingoes.	tĕgah.
nanah.	noenoe.
bisoel.	witjoe.

sakit kintjing.	sawang.
paroet (lidteeken).	wâkė.
intik (vlek).	panoh.
kentoet.	pĕtjoe.

het opperwezen.	morikraëng.
doenja.	linò.
soewarga.	*ontbreekt.*
langit.	awa.
boemi.	linò.
tanah.	táná.
darat.	masa.
negeri.	béjo.
oetan.	poear.
rimboe.	„ mèsė.
oedik.	tjĕmô.
ilir.	*id.*
poelau.	noentja.
laut.	tatji.
ajer.	wai.
tĕlok.	mĕlô.
pelaboean.	*ontbreekt.*
sĕlat.	*id.*
ombak (gelombang).	ombak.
haroes.	tjoentja.
awang.	rewoeh.
angin.	woeroe.
riboet.	„ pôté.
oetara.	lau.
barat.	saleh.
selatan.	lé.
timor.	awo.
timoerlaut.	*ontbreekt.*
baratlaut.	*id.*
baratdaija.	*id.*

toenggara.	*onbreekt.*
matahari.	matalesô.
boelan.	woela.
gerhana boelan.	*ontbreekt.*
bintang.	'ntálá.
sijang.	géra.
oedjan.	oesa.
„ deras.	„ mèsè.
bandjir.	wâ-â.
goentoer.	gĕnggoe.
kilat.	hilap.
api.	api.
1 asep — 2 waterdamp.	1 nae — 2 lana.
gĕmpa boemi (tanah).	nĕpoeh.
lindoeng.	nĕpoeh.
goenoeng.	golo *en* potjo (*onbewoond*).
soengei.	nanga.
koewala.	moe-oe.
boekit.	golo rada.
pantej.	loepi.
tepi laut.	„ tatji.
telaga.	bongki (*zeer klein*).
pasir.	laji.
loempoer.	pita.
karang.	roentjoe.
batoe.	watoe.
tandjong.	tòrò.
kampong (dorp).	kampong.
negeri.	béjo.
djalan.	sala.
kebon.	pò ò.
pasar.	passá.
atap.	ri i.
roemah.	'mbaroe.
bandar.	*ontbreekt.*
djambatan.	lèta.

dapoer.	sapo.
bilik.	kilo.
tangga.	rìdì.
pintoe.	parab:
kajoe.	hadjoe.
papan.	tampa.
koeda.	'ndjará.
andjing.	atjoe.
babi.	la.
koetjing.	'mbĕki.
domba.	*ontbreekt.*
kambing.	'mbè.
hariman.	*ontbreekt.*
kera.	kodè.
mendjangan.	roetja.
banting.	*ontbreekt.*
tikoes.	lawo.
kĕlintji.	*ontbreekt.*
bèbèk.	*id.*
ajam.	manoe.
„ kĕbiri.	*ontbreekt.*
gangsa.	*id.*
boeroeng.	kaka.
„ mĕrak.	*ontbreekt.*
peniki (vledermuis).	niki.
gagak.	ka.
sajap.	lĕbè.
ekoer.	ikô.
lalat.	lali.
penjamoek (kleine).	lòbò lantè.
tòkéj.	tĕkè.
djangkrik.	kiri.
tjitjak.	rĕkĕng.
laba laba.	ranggò.
oelar.	oelar.
oelat.	'ntâwâ.

semoet.	pĕdoes.
koetoe.	hoetoe.
„ boesoek.	tuemah.
lintah.	mantak.
kâla kâla	tikè.
biloedak.	regè.
kerbo.	kâhâ.
boewaja.	wadja.
biawak.	wĕti.
kodok.	'ngĕrè.
oedang.	koesè.
kapiting.	roekoes.
ikan.	ikang.
toelang ikan.	tòkò.
isang (kieuwen).	*ontbreekt.*
sangat (angel).	latjo.
telor ikan.	tĕlò.

---

pekakas roemah.	markanni 'mbaroe.
kadera (stoel).	*ontbreekt.*
tampat tidoer.	tòkàlai.
bantal.	loené.
kain.	lipa.
lilin.	lili.
sapoe.	rowi.
piring.	piri.
gendi.	téô.
tampajan.	goemba
koekoesan.	*ontbreekt.*
kwali.	tjĕné.
perioek.	lĕwi.
garam.	tjiè.
pâla.	boenga lawa.
tjingké.	*ontbreekt.*
minjak.	minâ.

lada.	nggoeroe.
goela.	gôlâ.
koppi.	kahawa.
mangkok.	mangkòk.
roti.	songko.
deeg van djagoengmeel.	tjòbò.
daging.	naké.
boeroeng.	kaka.
ikan.	ikang.
paha ikan.	tjetjoepoe ikan.
beras.	dé-a.
padi.	wodja.
nasi	ha.
katjang.	woe-è.
sagoe.	*ontbreekt.*
tepoeng; terigoe.	sĕwoe.
soesoe.	tjoetjoe.
kwé-kwé.	*ontbreekt.*
oebi.	tèté.
boeboer.	bĕlèk.
laboe.	tawoe.
pisang.	moetoe.
boeah kalapa.	woea niò.
djeroek.	'ndéroe.
manggistan.	*ontbreekt.*
limon.	limó.
mangga.	mò.
pepaja.	padoe.

---

pohon (kajoe).	poe oe hadjoe.
daoen.	saoe.
batang.	dangka.
akar.	waké.
tjabang.	dangka.
koelit.	loewi.

boewah.	woe-a.
bidji (pit).	itji.
koetoem (knop).	wèla.
pohon djati.	*ontbreekt.*
bamboe.	tò-è.
teboe.	té-oe.
pohon kapas.	poe-oe kapas.
„ asem.	„ maké.
„ kajoe manis.	„ 'ndinga.

---

radja.	mori.
karadjaän.	*ontbreekt.*
poetri.	*id.*
sulthan.	mori sombah.
mantri.	*ontbreekt* (*ook wel:* daloe).
makota.	*id.*
kabesaran.	taterapang (*inz:* kris).
octoesan.	poenggawa.
parentah.	parentah.
gelarrang.	gĕlarrá.
toewan.	mori.
orang ketjil (kleine man).	—

---

toekang.	*ontbreekt.*
„ kajoe.	*id.*
„ besi.	*id.*
djoeragan.	*id.*
djoeroebasa.	djoeroebasa.
„ moedi.	*ontbreekt.*
toekang batoe.	*id.*
pekakas.	markanni.
jinggis (koeroet).	*ontbreekt.*
pahat.	pantèj.
badji (wig).	*ontbreekt.*
tali.	tali.

atap.	ri-i.
tijang.	siri.
goenting.	*ontbreekt.*
djaroem.	djaroe.
depa.	dĕpa.
pisa.	pisa.
parang.	kopé.
gâlâ.	*ontbreekt.*
arang.	asem.
bakoel.	bakoe.
karoeng.	bĕlasé.
lesoeng.	'ngontjoe.
aloe.	aloe.
peisa (tampat tĕnoeng).	lĕdá.
besi.	bĕtji.
tambaga.	*ontbreekt.*
emas.	emas.
perak.	oewa.
timah.	mĕra.
„ poetih.	*id.*
kapoer.	taha.
tanah.	tanah.
wadja.	*ontbreekt.*
soewasa.	*id.*
pedingin (wan).	dókoe.
tetampah (zeef).	*ontbreekt.*
dedak.	baho.
intan.	*ontbreekt.*
moetiara.	*id.*
karang.	roentjoe.
doepa.	*ontbreekt.*
ratjoen.	rasoe.
bisa (vergif).	*id.*
tingkal (borax).	*ontbreekt.*
nila.	ta-o.
batoe timboel.	*ontbreekt.*

tawas.	rĕwó (?).
kain.	lipa
sarong.	id.
tjelana.	dékô.
soetra.	*ontbreekt.*
tjita.	gĕlè.
boeloe (wol).	*ontbreekt.*

---

toelisan.	*ontbreekt.*
moesim.	tjĕkĕng.
tahoen.	'ntahoe.
boelan.	woela.
hari.	lĕso.
malam.	wijè.
pagi.	goela.
koetika.	*ontbreekt.*

---

satapan.	sampa.
prahoe.	wangka.
kapal.	kapal
dajoeng.	bisè.
haloewan.	oeloe.
kamoedi.	*ontbreekt.*
lajar.	ladja.
saoeh.	mangga.
moeatan.	loerah.
barang.	*id.*
pĕrang.	rampa.
moesoeh.	moesoe.
sĕtĕroe.	*ontbreekt.*
mata-mata.	*id.*
sendjata.	*id.*
senapang (geweer).	bĕdi.
kĕléwang.	pĕda.

panah.	pana.
soempitan.	soempi.
pedang.	pĕda.
peloeroe.	ana bedi.
soemboe.	tapa.
toembak (lans).	toentoe.
obat pasang.	oebá.
keris.	kiris.
badjoe rantej (pantserhemd).	*ontbreekt.*
perisi (schild).	'nggili.
lela.	*ontbreekt.*
kata.	kota.
tembok.	*id.*
pagar.	kĕna.
pintoe pagar.	pa-â.
adang (hinderlaag).	'ngókò.
parit	*ontbreekt.*
mĕngĕpoeng.	léwô.
mĕnang.	laï (?).
kalah.	roedoe.
bekal.	bôkô.
pasang.	bô.
madjoe.	roempa.
tawanan (krijgegevangene).	dĕkò.
bahaja.	paï.
njanjiän.	dèiè.
oentoeng.	dĕlè
roegi.	roegi.
permainan.	gĕgah.
kalakoean.	*ontbreekt* (lakoe=kĕna).
balasan.	walé.
pekerdjaän.	gori.
perdjandjian.	kĕtĕk.
tipoe.	la-â.
béja.	taki.
sesal.	sĕsâ.

kaadaän.	———
arti.	tanda.
tanda.	*id.*
denda.	mendò.
tâpa.	*ontbreekt.*
tawaran (bieden).	ròpò.
perboeatan.	naidia.
kabedjikan.	dia lai.
dahaga; aoes.	masa wai.
kanjataän.	go-a.
paksa.	paboea.
kasoedahan.	tjĕmo.
oepahan.	goena.
djamoe.	ata tjai weroeh.
perdjamoeän.	*ontbreekt.*
ingatan.	barò.
kapertjajaän.	imbi lai.
persembahan (geschenk).	kasawiang.
bangsa.	bangsa.
baoe (geur).	'ngĕroeh.
anijaja.	séja.
adat.	âdâ.
perhimpoenan.	kaboro.
peladjar (leerling).	ata adjar.
pengadjar.	„ noengkoe.
peroesaha (werkman).	„ remogori.
pengoesaha.	tanda gori.
peroesahaän.	gori lai.
pengoesahaän.	tanda gori lai.
kalaparan.	darĕm.
angkatan (bende).	*ontbreekt.*
pengangkoet.	*id.* (angkoet = tèti).
kamatian.	*id.*
ĕlat.	lĕngĕs.
ombak.	omba.
salah ambilan (misverstand).	tjala maoe.

anting-anting (versiersel).	sĕngò.
kapariksaän.	bitjá.
pamarentahan.	tanah parenta.
pesanan (boodschap).	woeat (?).
pangkoe (schoot).	kapoe.
pĕrlĕntei (leeglooper).	*ontbreekt.*
permadani.	*id.*
ampoen.	somba.
pelékor (gevolg).	*ontbreekt.*
kabesaran.	tatarapan (eig. een soort kris).
pengharapan.	*ontbreekt.*
pilihan (keus).	pilih.
warna.	*ontbreekt.*
pelbagei (verscheidene).	(manga doewé).
kabanjakan.	dò.
pembitjara.	*ontbreekt.*
kabetoelan (juist van pas).	naoe.
belandja.	belantja.
bentji.	mas-toeka.
kabijarang (verwaarloozing).	*ontbreekt.*
tabé.	tabé.
kahendak.	woe-at.
kakasih.	natja.
tingkah.	gagah.
pertengahan (middelpunt).	tjòmò.
tepi.	loepi.
tampat.	bangka.
teman.	hai.
toetoepan.	tadoe.
toedjoe (richting).	teroes.
pertoeloengan.	baé.
toean.	mori.
tikar bantal.	akoe loeni.
kadjadian.	radja.
tjabang (tak).	tòkò.
tjakrawala.	géra.

tjĕlah (kloof).	ké-o.
pendapatan.	*ontbreekt* (haïng).
pendengar (het gehoor).	dĕngò.
sabĕrang.	basina.
kasalahan.	apa salah lai.
persalahan (weerstand).	pampa.
seboetan (uitspraak).	tombò.
sangsara (ellende).	séja.
sangkoetan (beletsel).	?
sĕpah (sirihpruim).	lopat.
selesei.	pati-tai.
selisih (geschil).	pĕtèng.
koer (soemangat).	kiri (?) *ontbreekt*.
soembang (bloedschande).	bikar.
sempat.	rémô (?).
soempah.	paka.
kasamoeanja.	doewé doewé.
pesoeroeh (last).	soesoeng.
soeroehan.	ata soesoeng.
sirih.	kalah.
1e salangkap; 2e pakeian.	2e pakej; 1e pasangi.
sapasang (paar).	— rintja.
perkara.	bitjar.
pangkat.	pangka.
pelihara (temmen).	komah.
pantjoeran.	sòsò.
poedji.	ngĕri.
kadjang.	kadja.
koetoek (vloek).	keranga.
kakoerangan.	koera.
kalepasan.	poli lego.
garam.	tjijè.
lada.	ngoeroe.
gendala (voorteeken).	tanda.
penggoenaän.	wĕtoea.
kalelahan.	lahalai.

hoetang.	raoe.

X. Werkwoorden en zegwoorden:

berdiri.	basé.
beranak.	dadi.
berbini.	miwina.
doedoeq.	lòntò.
tidoer.	tòkò.
makan.	ba.
berdjalan.	lako.
djoewal; beli.	tika; weli.
bernjâla.	dila.
tjijoem.	mô.
hendak.	ngoi.
datang.	mai.
masoek.	ngonè.
najik.	toeké.
toeroen.	waoe.
terbit.	bô.
poelang.	kolé.
terbang.	léla.
baring.	wola.
maoe.	gori.
lĕnnjap.	mora.
tahoe.	pĕtji.
tanja.	taoe.
santap (eten).	ba.
minoem.	inae.
takoet.	ranta.
dapat.	haing.
memanah.	panah.
mengajil.	peka.
menoelis.	*ontbreekt.*
menjoeroeh.	soesoeng.
menangis.	rèta.

berkata.	rèwang.
berkalahi.	wadja-tau.
menoeloeng.	baé.
minta.	tĕgi.
menjiksa.	tjòhò (*oneigelijk*).
mengisi.	isi.
melawan.	pala.
bernang.	ongi.
meloempat.	bontjoe.
menari.	gĕgah.
pidjit.	pĕtjè.
bertelor.	tĕló.
mamah (kauwen).	mamah.
mengijoeng.	ngaoe.
mengisap.	inoe.
toekar.	paloe.
bergerak.	woeli.
tijoep.	poe.
bermimpi.	nipi.
gègèr.	nga.
pegang.	tjaoe.
batoek.	miki.
dengar.	dĕngè.
boleh.	tjò-ò.
bangoen.	tò-ò.
bĕrtĕréjak.	tsjiè.
meloedah.	ipoh.
tjaboet.	kaĕboe.
djatoeh.	pa-o.
mentjeritera.	tjoeroep.
merasa.	do-i.
sangka.	bangkò.
boewang ajer.	tjio; djamba.
melihat.	ita.
menjanji.	dèrè.
tebang (ontginnen).	pandé

tĕbas (ontginnen).	pandé.
taboer.	wétja.
tanam.	wéri.
potong.	ropo.
tampi (wannen).	tĕpi.
koepas.	tjotjo.
gadoeng (klimmen).	lór.
tahan.	tâ-â.
poengoet-pĕtak.	poe-a.
berangkat.	ta.
siram.	wora.
sewa.	tjĕka.
(mem) pikoel.	lemba.
— (aan het voorhoofd).	èko.
tambah.	tambah.
pindjam.	tsjèlo.
berangkatkan.	ta.
melari; lari.	lĕmpò; 'mboeroe.
berhenti.	asi.
memboenoeh.	ola.
menikam.	roengka.
moendoer.	mĕso.
merampas.	wenta.
memoekoel.	bolo.
mengatoer.	doengka.
mengamok.	djĕlok.
mengambil.	mi.
mentjahari.	kawé.
mampoes.	bonar.
meneboes (loskoopen).	lĕsi.
mengiring.	pòdò.
mendjaga.	djaga.
meletoes.	dila (?).
mengoesir.	woer.
membawa.	bâ.
mengamat-amati.	'nggoelè.

mendatangi.	tjai-lai.
membesarkan.	laki (?).
melarikan.	wèndò.
menjatakan.	baradja.
meninggalkan.	aké wengga.
memboekakan.	tsjingka.
memberikan.	té lai.
memeliharakan.	tinoe.

De transitieve vorm van het werkwoord en zelfs de actieve vorm schijnt niet door een bepaald voor- of achtervoegsel gevormd te worden. Het is de vraag of hier en daar het achtervoegsel *lai* een overgankelijke beteekenis heeft. Het Bimaneesch heeft ook niet een transitieven vorm op de wijze als in het Javaansch, Soendaneesch en Maleisch. Het Bimaneesch vormt dien overgang soms door gebruikmaking van het achtervoegsel *wéja*, zooals bij voorbeeld in: *naho koenangi wéja anak* = *kita měnangisi anakkoe.* In het Manggaraisch wordt dit: *dakoe tèta lai anà;* dus met gebruikmaking van het achtervoegsel *lai*, zooals in het Makassaarsch *i*. Een merkwaardigheid in dit voorbeeld is nog, dat de bezitting er niet in uitgedrukt wordt; waarschijnlijk omdat *anakkoe* meer de beteekenis der *betrekking* aangeeft en niet den possessief. Indien men zou willen zeggen: dat men eens andermans kind beweent, dan zou daar den *naam* van dien persoon bij moeten gebezigd worden. Dit laatste pleit dus voor de juistheid der bovengenoemde onderstelling, die echter geen zekerheid is. Een onderscheid tusschen de vormen *i* en *kan*, zooals in het Maleisch en Javaansch bestaat, wordt niet gemaakt, want *měmběrikan* is bijv: *té lai; měndatangi* is *tjai lai*, en *měmboekakan* is *tsjingka* of *tsjingka lai.*

Nog een voorbeeld is:

naho koeloi wéja djara moe = *kita měngobati koedamoe.*

hetgeen in het Manggaraisch wordt:

akoe boera lai djara hau.

En een ander:

pabélo memai néja rasa = *orang pĕrompak mĕndatangi.*

In het Manggaraisch is zulks:

pagora tjai lai béjo.

Het schijnt dat de passieve vorm, zooals in het Maleisch door *di* gevormd wordt, door voorvoeging van het woord *baté*, zooals blijkt uit het voorbeeld:

lako rĕ lamboe (Bim:) = *andjing dipoekoel.*

hetgeen in het Manggaraisch wordt.

atjoe baté kakal.

oi rĕ wéha (Bim:) = *ajir diambil.*

wordt dus

wai baté mi.

oi rĕ wéha ita of *rĕ weha ita oi* = *ajir kau-ambil.*

dus in het Manggaraisch.

wai baté mi dité, en ook *baté mi dité wai.*

Het accidenteel passief wordt soms gevormd of vervangen door *poli* (*soedah*) als een woord niet vatbaar is om den accidenteelen vorm aan te nemen; anders door *lai* er achter te plaatsen, zooals bijvoorbeeld: *kalĕpasan* = *poli lĕgo*, waarvoor men niet kan zeggen *lĕgo lai*; daarentegen is *kalelahan* = *laha lai* en *kasakitan* = *belli lai*. Veeltijds wordt echter het grondwoord gebezigd, daar het achtervoegsel *lai* weinig gebruikelijk is in dezen zin. Ook worden de woorden in den zin anders gerangschikt om geen begripsverwarring te geven.

Het passief met *ter* zooals hieronder:

(*tiada*)	*tĕpĕrmanai* (ontelbaar)	(*toi*)	*tara-bila.*
	tĕrsĕnjeem		*tara-imoe.*
	tĕrtawa		*tara-tawa.*
	tĕrkĕna		*tara* of *baté-kena.*

tĕrlĕpas	*tara-lĕgo.*
tĕrpalintang (verstrooid)	*tara-nĕtja.*
tĕrbakar	*tara-moentoe.*
tĕrtoetoep	*tara-tado.*
tĕrtoelis	—
tĕrsĕboet	—

wordt gevormd door den voorslag *tara* en komt dus geheel overeen met het maleische *tĕr*.

De voorslag *pĕ* of *pĕng*, zooals in de Maleische woorden *pĕladjar* en *pĕngadjar*, wordt uitsluitend vervangen door het woord *ata* = mensch (*ata adjar* = leerling). Het voorvoegsel *pĕr* met achtervoegsel *an*, zooals in *pĕrhimpoenan* wordt soms vervangen door het voorvoegsel *ka*, bijv. *kaboro*.

Een merkwaardig woord in het Manggaraisch is het woord *delum*, hetgeen *diep* beteekent; waarschijnlijk is het uit het Maleisch overgenomen. Andere woorden met dien klank *um* bestaan niet in het Manggaraisch.

Waar bij afgeleide woorden, zooals *kasakitan* en *kalĕlahan* in het Manggaraisch het achtervoegsel *lai* gebezigd wordt, is dit alleen mogelijk doordien de *werking* uitgedrukt door de beteekenis dier woorden nog niet geheel geïndigd is. Er is dus geen sprake van een passief in dezen zin. *Kasakitan* is *bĕtti lai* en *kalĕlahan* is *laha lai;* daarentegen *kalĕpasan* is *poli lĕgo* = *soedah lĕpas*.

In de beteekenis van dit laatste woord ligt dat de werking geheel is geëindigd; van daar het gebruik van *poli* of *soedah*. Soms wordt nog gebruik gemaakt van het woord *apa* vóór met achtervoeging van *lai* bij grondwoorden, zooals bij het woord *salah*. Wellicht heeft nu de samenkoppeling *apa-salah lai* = *kasalahan* (Maleisch) eene abstracte betee-

kenis? Zooveel is zeker dat *apa* in dezen zin niet de beteekenis van een vraagwoord heeft. Het is ook de vraag of *pati*, zooals in *pati-tai* = *sĕlĕsei* (Maleisch) vóór een ander woord geplaatst, daaraan eene actieve beteekenis geeft, zooals bij het Maleische *mĕ* of *mĕng* het geval is, dan wel of het onafscheidelijk daaraan is verbonden, m. a. w. één woord vormt?

Onzeker is het ook of werkwoorden gevormd worden door voorvoeging van *pa*, zooals in het woord *paboea* = *paksa* (Maleisch), dan wel of het met *boea* slechts één woord uitmaakt.

Verdubbeling van woorden komt in het Manggaraisch voor, zooals bijv. *doewé doewé* = *kasamoeanja* (Maleisch); *anak asi-asi* = *anak piatoe* (Maleisch); — *tjĕ âpa âpa ngantjé* = *saboleh-bolehnja*. Het woordje *tje* vervult hier de rol, die *sa* in het Maleisch in dergelijke woorden speelt. Het is de vraag of in *tjĕtjoepoe* het woordje *tjĕ* in stede van *sa* wordt gebruikt, dan wel de verbasterde verdubbeling van *tjoe* in *tjoepoe* is.

Wat de telwoorden, voorzetsels etc. betreft, wordt verwezen naar de woordenlijst.

Aanteekening. Daar het Manggaraisch geen litteratuur rijk is, hoogstens eenige verhalen of overleveringen kent, kan hierbij geen fragment taal worden overgelegd, dat authentiek is. Voor het opteekenen van een verhaal ontbraken de tijd (slechts 16 dagen vertoefde ik in Manggarai) en de geschikte tolken; want intelligent genoeg om een *zuiver* Manggaraisch verhaal te leveren, was er geen enkele; het zoude slechts een Bimaneesche vertaling geworden zijn.

De woordenlijst draagt hiervan ook slechts al te veel den stempel en maakt volstrekt geen aanspraak op volledigheid, al is de grootst mogelijke juistheid betracht.

BIMA, 31 Mei 1891.

NOG EENIGE JAVAANSCHE PIAGĔM'S

UIT HET

MOHAMMEDAANSCHE TIJDVAK

AFKOMSTIG VAN

MATARAM, BANTĔN EN PALEMBANG,

(*tweede vervolg*)

DOOR

DR. J. BRANDES.

II.

BANTĔN.

(*vervolg*)

Nogmaals bestaat er gelegenheid den leden van dit tijdschrift bekend te maken met een nieuwen *piagĕm*. Ditmaal is het een stuk uit de Lampongs, dat uitgereikt werd door een Bantĕnschen sultan, en dus behoort tot de IIe afdeeling van het opstel in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, 557, waarvan reeds een vervolg te vinden is *ibid* XXXIV, 605. Ieder stuk van dezen aard bevat iets be'angrijks, rectificeert of bevestigt van inlandsche zijde wat wij reeds weten omtrent de geschiedenis van Java, en mag voor niet minder aangeslagen worden dan de officieele stukken der Hollandsche regeering gedurende denzelfden tijd, al zijn deze zooveel talrijker en gewoonlijk ook uitvoeriger, en een ieder die het zijne bijdraagt tot het bekend maken van deze soort officieele

inlandsche bescheiden heeft aanspraak op den rechtmatigen dank van allen, die zich voor Java's geschiedenis interesseeren. Het belang van deze oorkonden zal steeds meer en meer gewaardeerd kunnen worden, naarmate zij in een grooter aantal bekend zullen zijn, en in den laatsten tijd ziet men dit dan ook voortdurend meer in.

De *piagĕm*, waarvan de inhoud hier wordt medegedeeld, werd opgespoord door den Heer J. A. Aeckerlin, secretaris der Lampongsche districten. Door het vertrouwen dat hij zich bij den eigenaar, Dapok gelar Radin Bĕngsawan, den hoofdjaksa van den landraad te Telok-Betong, heeft weten op te wekken, mocht hij het stuk in originali in leen ontvangen, met het recht om het, opdat het onderzocht worden zou, naar het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen op te zenden, zie Not. Dec. 1891.

De acte, met Arabisch schrift geschreven (*pegon*), is gegrift in 2 bladen koper (43 × 26 c.M.), die met scharnieren aan elkander gezet zijn, zoodat zij tegen elkander kunnen worden toegeslagen (evenals Palembang no. 6), en is zeer goed geconserveerd. Hij bevat, zooals in den brief van den Heer Aeckerlin reeds opgemerkt is, „een uitspraak in een kwestie over grondgebied enz. door den sultan van Bantĕn tusschen twee Lampoengsche volkshoofden, waarvan een de voorvader van genoemden hoofddjaksa was".

In de ondervolgende tabel, die voor een klein gedeelte eene herhaling is van wat men reeds vinden kan op bl. 564 Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, vindt men sub 5°. de gegevens door het nieuwe stuk aan de hand gedaan voor zoover het betreft den datum, den schenker (*sultan*) en den begiftigde. Daar hier deze zaken ook uit al de overige Bantĕnsche *piagĕm*'s gereleveerd zijn, geeft het geheel een betrekkelijk overzicht, waaruit evenwel niet blijkt dat in 4°. (v. d. T. no. 2) *Sultan* Abu'l-Fatah Mohammad Sjifâ' Zainu'l-cârifîn, en in 7°. (v. d. T. no. 3) *Sultan* Abu'n-Naçr Mohammad cÂrif Zainu'l-câsjiqîn, diens zoon, waar zij een *piagĕm* perpetueeren van Sultan hâjji Abu'n-Naçr cAbdu'l-Qahhâr, resp. den grootvader

en overgrootvader van deze beide *sultan's*, met voorbijgaan van de overige *sultan's*, nl. *Sultan* Abu'l-Fadhl Moḥammad Yaḥya, de Ratu Sjaryf, en *Sultan* Abu'l-Maᶜâlî Moḥammad Wâsiᶜ Zainu'l-ḥâlimîn, slechts noemen den naam of de namen van die *sultan's*, die genealogisch de rechtstreeksche verbindende schakels zijn tusschen hen en *Sultan* ḥâjji, en wel in termen, die het vermoeden wettigen dat het met opzet is geschied, als om aan te toonen dat die overgeslagen *sultan's* niet mede geteld moeten worden. Het begin bijv. van 7°. (v. D. T. no. 3) luidt فيڤت اڠكڠ اندڠ ٢ مرحوم كڤجڠ سلطان ابو النصر عبد القهار ڠذكّ اڠكڠ فترمرحوم كڤجڠ سلطان ابو المحاسن محمد زين العابدين ڠذكّ اڠكڠ فتر كڤجڠ سلطان ابو الفتح محمد شفاء زين العارفين ڠذكّ اڠكڠ فتر كڤجڠ سلطان ابو النصر محمد عارف زين العاشقين كڠ سنوهن اڠ نڬار بنتن•
„Geeft acht op het bevelschrift [1]) van wijlen *Sultan* ḥâjji Abu'n-Naçr ᶜAbdu'l-Qahhâr, opgevolgd (of gehandhaafd) door diens zoon wijlen *Sultan* Abu'l-Moḥâsin Moḥammad Zainu'l-ᶜâbidîn, opgevolgd (of gehandhaafd) door diens zoon (wijlen) *Sultan* Abu'l-Fataḥ Moḥammad Sjifâ' Zainu'l-ᶜârifîn, opgevolgd (of gehandhaafd) door diens zoon *Sultan* Abu'n Naçr Moḥammad ᶜÂrif Zainu'l-ᶜâsjiqîn, den tegenwoordigen *Sultan* van Bantĕn", terwijl voor ڠذكّ in 4° (v. D. T. no. 2) de variant ڠَلِڠ (overgaande op) gevonden wordt. In verband met hetgeen wij sints 1881 omtrent de periode van Bantĕn's geschiedenis, die voor het nieuwe hier gegeven stuk vooral van belang is, weten uit het schoone opstel „De groote Bantamsche opstand in het midden der vorige eeuw" van de hand van wijlen den Heer P. J. B. C. Robidé van der Aa, Bijdr. T. L. en Vk. v. N. I., 4e volgr., V, bl. 1—127, waarop straks teruggekomen zal worden, is het zoo even gereleveerde feit zeker niet zonder beteekenis.

---

[1]) *Uṇḍang-uṇḍang* wordt, zooals o. a. hier blijkt, in Bantĕnsche stukken gebruikt met de waarde van *piagĕm*.

Hijrah.

1°. 1073 ——— (A. D. 1662), Wo 3 Rĕjĕp. (MEINSMA.) Jav. schrift. Uitgereikt door den *sultan* voor den *sabrang*.

2°. 1127 ——— (A. D. 1715), —. (BRANDES.) Jav. schrift. Uitgereikt door den *sultan* van Bantĕn aan *tumĕnggung* Tanuyuda.

3°. 1146 [1]) Dal akir (A. D. 1734), 13 Rabiᶜu'l-âchir. (HUMME.) Jav. schrift. Uitgereikt door *sultan* Abu'l-Moḥâsin [Abu'n-Naçr] Moḥammad Zainu'l-ᶜâbidîn, te Surasowan, voor Sukung.

4°. 1150 Je زي (A. D. 1737), —. (v. D. T. no. 2). Ar. schrift. Uitgereikt door *sultan* Abu'l-Fataḥ Moḥammad Sjifâ' Zainu'l-ᶜârifîn, ابو الفتح محمد شفاء زين العابدين, voor Tulung bawang.

5°. 1166 Ja زاء (A. D. 1752), Zo 26 Sawal. (BRANDES.) Ar. schrift. Uitgereikt door *sultan* Abu'l-Maᶜâlî Moḥammad Wasiᶜ Zainu'l-ḥâlimîn, ابو المعالي محمد واسع زين الحالمين, aan Arya Tanujaya, Tĕluk.

6°. 1169 ——— (A. D. 1755), Di 15 Moharram. (v. D. T. no. 5.) Ar. schrift. Uitgereikt door *sultan* Abu'n-Naçr Moḥammad ᶜÂrif Zainu'l-ᶜâsjiqîn, ابو نصر محمد عارف زين عاشقين, aan Norpatala [2]).

7°. 1175 Jim atstsânî (A. D 1761), Vrij 26 Sapar. (v. D. T. no. 3) Ar. schrift. Uitgereikt door *sultan* Abu'n-Naçr Moḥammad ᶜÂrif Zainu' l-ᶜâsjiqîn, ابونصر محمد عارف زين العاشقين, aan Purwalaga, Tulung bawang.

8°. 1185 Ha هاء (A. D. 1771), Za 35 Sawal. (v. D. T. no. 1) Ar. en Jav. schrift. Uitgereikt door *sultan*

---

[1]) Dit moest er staan. Dal akir is een achtste jaar van een windu. Tusschen 1150 en 1139 is slechts 1146 een jaar Dal akir. Ongelukkig ontbreekt bij den datum de dagnaam.

[2]) Er schijnt زين عارفين te staan, maar zeer onduidelijk, v D. T.

Abu'n-Naçr Moḥammad ᶜÂrif Zainu'l-ᶜâsjiqîn, ابو النصر محمد عارف زين العاشقين, aan Jayasinga, Tulung bawang.

9°. — Jim awal (—), Wo 2? Dulhijah. (v. d. T. no. 4.) Uitgereikt door den *bumi* (rijksbestierder) aan Jayasinga, enz., Tulung-bawang.

Vóór er nu wordt overgegaan tot mededeeling van 5°. (den nieuwen *piagĕm*) zal het zaak zijn, in het kort, hier die feiten uit Bantĕn's lotgevallen nog eens mede te deelen welke over dat stuk licht kunnen verspreiden. Zooals reeds is gezegd dient hier in hoofdzaak het opstel van den Heer Robidé van der Aa tot leiddraad. Enkele van zijne, in vergelijking tot het vroeger omtrent hetzelfde tijdperk geleerde, nieuwe mededeelingen worden hier van inlandsche zijde, door een officieel stuk, bevestigd.

1651—1683. Regeeringstijd van Sultan Abu'l-Fatḥ ᶜAbdu'l-Fattâḥ (Sultan agung), die Tirtayasa sticht, door zijn zoon Sultan Hâjji in 1671 verdreven wordt, en afstand doet in 1683. Hij overleed in 1692 te Batavia, waar hij sedert gevangen was gehouden.

1671—1687. Sultan Abu'n-Naçr ᶜAbdu'l-Qahhâr (Sultan Hâjji) volgt zijn vader in 1683 op, overlijdt plotseling in 1687, na evenwel bepaald te hebben, dat hem opvolgen zou zijn zoon de pangeran ratu (de vermoedelijke troonsopvolger, kroonprins, tweede regent), onder voogdij van den rijksbestierder Dipaningrat.

1687—1690. Sultan Abu'l-Fadhl Moḥammad. Yaḥya, gen. pangeran ratu, sterft in 1690. Zijn opvolger was

1690—1733. Sultan Abu'l-Moḥâsin Moḥammad Zainu'l-ᶜâbidîn, evenzoo een zoon van Sultan Hâjji, vroeger pangeran dipati [1]). In 1690 aan de regeering gekomen, regeert hij tot 1733. De vermoedelijke troonsopvolger, sedert 1708 pangeran ratu, pangeran Moḥammad Çâliḥ wordt in 1730

[1]) In een stuk van Midden-Java zou dit kroonprins beteekenen, hier is dat blijkbaar iets anders.

door een amoklooper gedood, ten gevolge waarvan in 1731 tot kroonprins benoemd wordt Ranamanggala, die als

1733—1748. Sultan Abu'l-Fatḥ Moḥammad Sjifâ' Zainu'l-ârifîn in 1733, na zijn vaders dood, aan het bewind komt. Reeds vóór zijne benoeming tot kroonprins was hij gehuwd met de dochter van een Arabier, Sayyid Aḥmad, Fâthimah geheeten, de latere ratu sjarîf Fâthimah, die het straks zoover weet te brengen dat de sultan zijn voorzoon Pangeran ᶜÂrif, den vermoedelijken troonsopvolger en zijn e e n i g e n mannelijken telg uit een v o r s t e l ij k huwelijk, nadat deze in 1744 naar Batavia was gevlucht, door de Compagnie in 1747 naar Ceylon liet verbannen. In plaats van dien zoon wordt als zoodanig aangesteld een neef, Sjarîf ᶜAbdu'llâh Moḥammad Sjafii, doch zonder dat dat gevolg heeft gehad, daar hij in 1750 naar Batavia en in 1751 naar Banda geïnterneerd is geworden. Na gerezen onaangenaamheden wordt Sultan Abu'l-Fatḥ Moḥammad Sjifâ' Zainu'l-ᶜârifîn in 1748 naar Ambon gebracht (Sultan Ambon). Sedert wordt de regeering in Bantĕn waargenomen door

1748—1750. Sultan Sjarîf, d. w. z. Ratu sjarîf Fâthimah. Onder haar zelfstandig bestuur breekt de groote opstand uit (Oct. 1750) van Ki Tapa en Ratu bagus buwang (de verbannen pangeran Tubagus), den onechten zoon van den iets tevoren te Batavia overleden Panĕmbahan Pangeran Putra [1]), die reeds in het begin van de regeering van den nu naar Ambon verbannen Sultan derwaarts was uitgeweken. Die opstand had ten gevolge dat Fâthimah in 1750 naar het eiland Edam werd gebracht, waar zij, toen zij reeds, evenals Sjarîf ᶜAbdullâh Moḥammad Sjafii naar Banda, naar Saparoea was verbannen, nog vóór men haar kon vervoeren, den 10en Maart 1751 overleed.

1750. Als voorloopig bestuurder werd aangesteld de oudste der nog in Bantĕn aanwezige broeders van den verbannen

---

[1]) Panĕmbahan Pangeran Putra was een zoon van den broeder van Abu'l-Moḥâsin Moḥammad Zainu'l-ᶜâbidîn, en bij het volk zeer in aanzien, zie VAN DER AA's opstel. bl. 65.

Sultan, pangeran Arya Adisĕntika. Deze werd niet tot Sultan benoemd, omdat men ook onderhandelingen wenschte aan te knoopen met Ratu bagus buwang, die zich tot Sultan Abu'n-Naçr Moḥammad Yusuf Aḥmad ʿÂdil as-sâlik fi'd-dîn [1]) had laten uitroepen.

1751. Ook in 1751 geschiedde dit nog niet. Nadat men hem officieel tot prinsregent had aangesteld, volgde de benoeming tot Sultan eerst 17 April 1752. Tegelijkertijd dat hij onder den naam

1752—1753. Sultan Abu'l-Maʿâli Moḥammad Wâsiʿ Zainu'l-ḥâlimîn (= Pangeran Arya Adisĕntika) gekroond werd, werd als aangewezen troonsopvolger (kroonprins, tweede regent, pangeran ratu) aangewezen en bevestigd die e e n i g e mannelijke telg uit een v o r s t e l ij k huwelijk van Sultan Abu'l-Fatḥ Moḥammad Sjifâ' Zainu'l-ʿârifîn (Sultan Ambon, 1733—1748), Pangeran ʿÂrif, die zooals boven reeds gezegd werd in 1744 naar Batavia was gevlucht, in 1747 door de Compagnie naar Ceylon was gebannen, maar door haar van daar teruggeroepen, 25 Febr. 1752 weer te Batavia was gekomen. Zijn titel werd pangeran ratu Abu'l-Mofâchir Moḥammad ʿÂrif Zainu'l-ʿâbidîn, en hij was het die reeds den 25 Sept. 1753 zijn oom, die 22 Sept. van dat jaar van de regeering afstand deed, opvolgde onder den naam

1753—1777. Sultan Abu'n-Naçr Moḥammad ʿÂrif Zainu'l-ʿâsjiqîn, waardoor de regeering weer in den rechten lijn terugkwam.

Sedert October 1751 was, tijdens het bewind van Pangeran Arya Adisĕntika of den lateren Sultan Abu'l-Maʿâli Moḥammad Wâsiʿ Zainu'l-ḥâlimîn, rijksbestierder Pangeran Kusumaningrat, zoon van den vorigen rijksbestierder van denzelfden naam, die in 1751 overleed [2]). Dezelfde functie had vroeger, onder Sultan Abu'l-Moḥâsin Moḥammad Zainu'l-ʿâbi-

---

[1]) Bij VAN DER AA vindt men ar-Ralyk fi'd-dyn, wat zeker een mislezing is voor het in den tekst er voor in de plaats gestelde.

[2]) Vgl. VAN DER AA, *t. a. p.* bl. 25, 112 en 75 met de aanteekeningen.

dîn, bekleed Pangeran Purbanĕgara [1]), en naar het verband te oordeelen van den straks volgenden piagĕm, moet dit ook de rang geweest zijn van kyai Aran (Arya?) Pangeran Tanudiwangsa, onder Sultan Agung Tirtayasa. Geheel zeker is dit echter niet [2]). Maar wat wel zeker is, en door VAN DER AA duidelijk is gemaakt, is dat de Lampongs met het contract van 17 April 1752 niet aan de Compagnie zijn afgedragen. „Als onderhoorigheid van het leen Bantam kwamen deze gewesten natuurlijk onder het oppergezag der Compagnie, maar zij bleven toen als voorheen onder het bestuur der Sultans". Waar dus de Sultan van Bantĕn nog in 1573 optreedt als opperste rechter over de hoofden in de Lampongs, als in dezen nieuwen piagĕm, heeft dit niets bevreemdends en is het ook geen ingrijpen in de rechten van een ander.

De datum van het stuk, dat door Sultan Abu'l-Maᶜâli Moḥammad Wâsiᶜ Zainu'l-ḥâlimîn is uitgereikt in 1166 Hijrah Za (Ja), Zondag 26 Sawal, beantwoordt aan Zondag 26 Aug. 1753 A. D. [3]), en wijst uit dat het afgekomen is in den tijd dat Pangeran Arya Adisĕntika werkelijk reeds Sultan was, en wel zeer kort voordat hij 22 Sept. 1753 weer afstand deed. Daarmede stemt geheel dat men naast hem als pangeran ratu genoemd vindt Abu'l-Mofâchir Moḥammad ᶜÂrif Zainu'l-ᶜâbidîn.

Daar het stuk zelf overigens op een paar kleinigheden na,

---

[1]) Deze, toenmaals nog Ngabehi Dutantaka, was tijdens de afwezigheid van Sultan hâjji naar Mekkah, de voogd geweest over Abu'l-Moḥâsin, toen nog pangeran Adipati, *t. a. p.* bl. 73.

[2]) In de Hollandsche contemporaire bescheiden vinden men als rijksbestierders onder Sultan Agung genoemd Pangeran Yudaningrat en ki Arya Monjaya (d. i. = Mangunjaya). De rijkbestierder van Sultan hâjji heette ki Arya Mangunadana.

[3]) 26 Sawal = 292ste dag in het loopende jaar. 1166 Hijrah begint (de kalender is de Donderdagsche) op Woensdag 8 Nov. 1752. 8 Nov. = 312ste dag in het loopende jaar A.D. Einde 1752 zijn er dus 365 — 311 = 54 dagen reeds verloopen van het jaar 1166, zoodat er nog 292 — 54 = 238 dagen tot 26 Sawal resten, die vallen in A. D. 1753. De 238ste dag van het Christelijke jaar is 26 Aug., wat in 1752 een Zondag was, want 8 November 1752 = Woensdag, geeft 31 December = Zondag, 1 Januari 1753 = Maandag, en 26 Augustus = Zondag.

een paar woorden waarvan de beteekenis niet zeker is, en misschien verkeerd gelezen zijn, volkomen duidelijk is, behoeft hier verder niets meer te worden opgemerkt. De lezer zal zien dat het een belangrijke bijdrage bevat tot de kennis der toestanden in het rijk Bantĕn tijdens het Sultanbestuur, belangrijk vooral omdat het stuk authentiek is.

Bij woorden als *ḍatĕng*, *ḍawuh*, *gaḍuh*, *paḍa*, *ḍĕṇḍa*, *ḍihin*, enz. is in het afschrift, waar dit in het oorspronkelijk niet is geschied, niet aangegeven dat zij een linguale *ḍ* bevatten.

هجرة سنة ١٢٦٦ الزاء

a. 1. فيڠت فياڬم [1] سلطان ابو المعالي محمد واسع زين العالمين
كڠ سئوهن اڠ نڬار بنتن موافقت كلاين كڠجڠ فڠيران رات

2. ابو المفاخر محمد عارف زين العابدين كڠ نڠڬا اڠ نڬار بنتن
كڬاده دينڠ فوڠڬاو لمفوڠ تلوق الن اري تانوجاي ملانڠ

3. اڬاده فياڬم [2] سبب اري تانوجاي ايكو وس دين منڠاكن
قادني [3] كلاون فڠيران كسوموڠس تڠكل فوڠڬاو لمفوڠ تلوق

4. ان دينڠ اصالڠ مسئله اربوت كايو لن اربوت للدان لن اربوت
بندر لن اربوت فولو چوندوڠ ماله اتماهن فڠراڠن

5. اي ايكو اڠ زمان رات شريف مك دين تورناكن كاروني
ايكو اڠ بنتن مك سوسي تكا اڠ بنتن دين حكوم دينڠ فڠيران

6. كسوم نڠرت لن كياهي منجم الدين لن رادين وكيادينڠرت
مك اره حكم اندف [4] فڠيران كسوموڠس منڠ اري تانوجاي

7. ملاني منڠ اري تانوجاي ايكو سبب ايكل كولت تمباڬا
تورن تمورن سكڠ كياهي ارن فڠيران تانودوڠس لن اي ايكو

8. كولت ڬادوهن دالم كڠجڠ سلطان اڬڠ ترت ياس لن مانڠ
اري تانوجاي ايكو ايكل فياڬم اندڠ٢ سكڠ فڠيران اري فرب

9. نڬار سبب ايكوله منڠي اري تانوجاي تتاف ننتفاكن دينڠ
دالم دودوكي فڠيران كسوموڠس ايكو اڠ لمفوڠ تلوق اڠقيك

10. ان اري تانوجاي اموهڠ اري تانوجاي فرتڠكهي دين منڠاكن
فادني ايكو دورڠ ايكل فياڬم [5] سكڠ دالم سبب كابور ڬيڬير

11. بڠتن مك اري تانوجاي لن فڠيران كسوموڠس فد موله
كاروني ايكو اڠ لمفوڠ مك اڠ سوسڠ ريريس ڬيڬير اري تانوجاي

---

[1]) Oorspronkelijk: فياكم

[2]) Oorspr. فياكم

[3]) Oorspr. تلادني, het vervolg wijst uit dat het فادني moet zijn.

[4]) Oorspr. اندق

[5]) Oorspr. فياكم

12. تكا اڠ بنتن سووان اڠكنجڠ سلطان سرت ابباتو فياكم [1] تنداڠ
مدڠ فاد ناڠڠ دورڠ جڠاتون سبب ڤڠيران كسوموڠس

13. اور تكا اڠ بنتن مكٓ ڤڠيران كسوموڠس دينكيرم سورة
دينڠ ڤڠيران كسومنڠرت كنون تكا اڠ بنتن ان دينڠ اري

14. تانوجاي سدورڠي تكا ڤڠيران كسوموڠس امت موله اڠ
لمڤوڠ مكٓ اڠيذينن دينڠ دالم لن جڠجينن كافن٢ ڤڠيران

15. كسوموڠس تكا اڠ بنتن بارڠيان دينڠ اري تانوجاي
تكها اڠ بنتن مكٓ ستكاني سكڠ بنتن اري تانوجاي ڤرڠ

16. مانڠ كلاون ڤڠيران كسوموڠس ماله فاتيننڤاتين مكٓ
كنجڠ سلطان افوتوسن اڠنديكان كارني كڠ ديناوتوس

17. كياري اتامنڠار [2] سرتكنون امارکسان افا٢ كڠ دادي سبابڠ
افرڠ مكٓ سوسڠ ڤنارکسن ڤڠيران كسوموڠس دينڠ

18. فوتوسن دالم مكٓ اتوري ڤڠيران كسوموڠس ميلنڠ [3]
كول ڤنجس سبب ليفين كڠ ميل داتڠ كول ڤذكٓ ديفون

19. ڤڤت لن جوكڠكول ديفونچولوڠ لن مهيسكول كطهي
تيكڠ داس ويج ديفونامبل دينڠ ڤون اري تانوجاي

20. ان دينڠ اتوري اري تانوجاي وونتن دينڠ ملانڠ كول
ڤنجس سبب كجبلكول داتڠ فولوه چندوڠ ديفونچولوڠي

21. دينڠ ڤون كسوموڠس مكٓ سكڠ ايكو اڠنديكن كارني
كڠاو دينڠ كياري اتامنڠار ان دينڠ ستكاني اڠ بنتن

22. كاروني ايكو فد [4] اڠتوري توتر اڠ بوم ان دينڠ توتوري [5] اڠكڠ
دادي سبابڠ افرڠ ايكو موافقت كلاون ڤفاركسن اڠ لمڤوڠ

---

1) Oorspr. فياكم

2) Oorspr. تامنڠار

3) Oorspr. مرميلنڠ, alsof men schrijven wilde مرمذڠ

4) Oorspr. فو

5) Oorspr. توتوي

b. 1. اڠڤ ووهي تتكلاڠ اڤراڠ انوري اري تانوجاي رينچڠكول
ڤاذم تتيڠ ݢڤسل 1) دينڠ ڤون كسوموڠس

2. اڠكڠ كتانون 2) تتيڠ تيتيكث ان دينڠ انوري ڤڨيران كسوم
وڠس رينچڠكول ڤاذم 3) ستڠكل دينڠ ڤون

3. تانوجاي مكث اري تانوجاي اور منكر اڠ دعواني ڤڨيران
كسوموڠس لن كاي موڠكونو ماڠڠ

4. ڤڨيران كسوموڠس اور منكر اڠ دعواني اري تانوجاي
مكث اره حكم ڤڤاتوتانڠ بوم موافقت كلاون كرس

5. دالم كاروني ايكو دين‌حكوم ووڠ انوتوكارن مكث ديناووهن
ڤيذان 4) اڠتسي كاروني ايكو ان دينڠ

6. ڤڨيران كسوموڠس كاڤيذان 5) سيو رييل سبب اماتين
ووڠ لليم وه تلڠ اتس رييل سبب انناتون

7. ووڠ تتلو وه روڠ اتس رييل دند بوم سبب انوڠ اندڠ٢
دالم ان دينڠ جملهڠ ڤيذان اڠتسي ڤڨيران

8. كسوموڠس لن سباتوري كڠ ميلو ڤرڠ سيو ليمڠ اتس رييل
ان دينڠ اري تانوجاي ديناووهن ڤيذان

9. روڠ اتس رييل سبب اماتين ووڠ سويج باتوري ڤڨيران
كسوموڠس وه ساتس رييل سبب

10. امڤت كال لن اڤولوڠ جوكڠ لن اري تانوجاي امتوكنا
ايل٢ سررݢاني كبوني ڤڨيران كسرموڠس

11. اكيهي تلڠ ڤوله ويج اڠاجيني اڠتسي كبو تلڠ ڤوله ويج
ايكو ساتس 6) رييل دندا بوم روڠ اتس رييل

12. مكث جملهڠ ڤيذان اڠتسي اري تانوجاي لن سباتوري
كڠ ميلو ڤرڠ نم اتس رييل مكث كاروني ايكو ڤد

---

1) Oorspr. كڤسل

2) Oorspr. كلالتون

3) Oorspr. فادم

4) Oorspr. فيدان

5) Oorspr. كافيدان

6) Oorspr. سانس

13. وس اناريم اڠ حکم کڠ سنبوت اڠ سجرونڠ ڤياݢم ايکي ان دينڠ بندر لن ڤفارينتاهن لمفوڠ تلوق
14. سکابيهڽ ايکو تتڤ کووي دينڠ اري تانوجاي اڠ ڤولو چوندوڠ ايکو ان اڠ استا دالم
15. ݢنادوهکن اڠ اري تانوجاي ان دينڠ سکهڠ ڤوڠݢاو کڠ ڤد اندوين ووڠکون ديس اڠ
16. لمفوڠ تلوق ايکو اڤ اناني کاي کلکواني اڠ زمان ديهن٢ ايکو دالم انتفاکن لن ڤچوان اور
17. ڤد موافقت لن مانڠ فارينته دالم لمون ان ڤوڠݢاو٢ اتو ووڠ چيل٢ ادوي حاجت اتو ارڤ اڠ
18. بنتن اڠمبل کلاڤ اتو ليانڠ کلاڤ اڠ ڤولو چوندوڠ ايکن اري تانوجاي ڤچوان انوکرت اڠڠ
19. لمون ان ووڠ ايکو اڠمبل اڠݢو دين ادول مکڽ چݢاهن [1] دينڠ اري تانوجاي ان دينڠ ڤرکار ڤيڎان
20. کڠ سنبوت اڠجرونڠ ڤياݢم ايکي ايکو مذکور اڠ سجرونڠ تکذان کچکل دينڠ بومي
21. داوهڠ ڤياݢم اڠدنتن احد ساسي شوال تڠݢل ٢١

---

[1]) Oorspr. چکاهن

Hijrah sannat 1166 Ja.

Let op! *Piagĕm* van Z. M. den *Sultan* Abu'l-Maᶜâli Moḥammad Wâsiᶜ Zainu'l-ḥâlimîn, die regeert over Bantĕn, in overleg met Z. H. den *pangeran ratu* Abu'l-Mofâchir Moḥammad ᶜÂrif Zainu'l-ᶜâbidîn, den schrager van Bantĕn, voor de *punggawa*'s in het gebied van Tĕlok (Bĕtong) in de Lampongs en Arya Tanujaya.

Zij krijgen dezen *piagĕm*, omdat het geding van Arya Tanujaya met Pangeran Kusumawangsa, mede-*punggawa* in de Lampongs, beslist is in het voordeel van den eerste.

De oorzaak van het geding was dat men zich meester maakte van hout, van (andermans) grond, van den haven en van de eilanden Coṇḍong [1]), met het gevolg dat het tot vechten kwam. Dit geschiedde ten tijde van de Ratu Sjarîf (1748—1750). Beiden werden daarop naar Bantĕn gehaald, en daar werd over hen recht gesproken door Pangeran Kusumaningrat (den rijksbestierder vóór 1751), kyai Pĕkih (den opper-*jaksa*) Munajjimu'd-dîn, en Raden Wakyadiningrat. De uitslag was dat Pangeran Kusumawangsa het verloor en Arya Tanujaya het won. Het laatste daarom, omdat deze erfelijk in het bezit was van een koperen *piagĕm* [2]) van wege kyai Arya [3]) Pangeran Tanudiwangsa, en dat een stuk was uitgereikt door Z. M. Sultan Agung van Tirtayasa; voorts had hij ook nog een *piagĕm* van wege Pangeran Purbanĕgara. Diensvolgens heeft Arya Tanujaya het gewonnen. Maar door Z. M. werd tevens bepaald dat Pange-

[1]) Zij liggen in het noordoosten der Lampong-baai, vóór de kust van Tarahan. Zij worden onderscheiden als Coṇḍong darat, — laut, en — tinggi. Het eerste is rotsachtig, terwijl de twee andere uit koraal en zand bestaan. Zij zijn voor zoover mogelijk beplant met kokospalmen. Zie Aardr. en stat. wdb. van N. I. *s. v.*

[2]) Er staat *kulit tĕmbaga*. Dit is in tegenspraak met zich zelf. Er moet mede bedoeld zijn een »blad koper", in den zin van *piagĕm*.

[3]) Er staat Aran.

van Kusumawangsa in Telok zou blijven op het gebied van Arya Tanujaya [1]).

Intusschen had Arya Tanujaya, die het geding wel gewonnen had, nog geen vorstelijken *piagĕm* ontvangen, uit oorzaak van den grooten Bantĕnschen opstand, en nadat beiden (eerst) naar de Lampongs teruggekeerd waren, is Arya Tanujaya, toen de opstand was gedempt, weer naar Bantĕn op audientie bij den Sultan gekomen, om te vragen (ابيانو ?) om een piagĕm als bewijs dat hij het geding had gewonnen, maar dat heeft zijn beslag niet gekregen, omdat Pangeran Kusumawangsa niet evenzoo gekomen was. De laatste is daarop per brief door Pangeran Kusumaningrat naar Bantĕn opontboden. Vóór hij echter daaraan gevolg had gegeven, is Arya Tanujaya met 's vorsten toestemming weer huiswaarts gekeerd, onder afspraak dat, als Pangeran Kusumawangsa naar Bantĕn komen zou, hij gelijktijdig (بارڠيان = بارڠان, dubbele afleiding ?) met hem zou komen.

Na zijn terugkeer in de Lampongs zijn zij beiden weder in strijd geraakt, en wel zoo dat er dooden zijn gevallen. Daaiop heeft Z. M. ki Arya Utamanĕgara tot hen gezonden om na te gaan wat de oorzaak van den strijd was geweest. Bij het onderzoek van den gezant bij Pangeran Kusumawangsa, zeide deze: „Ik heb gestreden (نڠجس ?), omdat er een rivier, die tot mijn grondgebied behoort, verstopt is geworden, mijn *jukung* (of *jukung*'s) geroofd (of afgeloopen) en 30 *kĕbo*'s van mij door Arya Tanujaya weggenomen zijn", Arya Tanujaya zeide: „Ik heb gestreden (نڠجس?), omdat mijn كجبل, die naar Pulo Conḍong ging, door Kusumawangsa afgeloopen is".

Beide zijn op bevel van ki Arya Utamanĕgara naar Bantĕn gebracht. Daar hebben zij aan den *bumi* (*mangkubumi*, den

---

1) Wat er staat is onduidelijk. *Angĕpek ana arya Tanujaya* of *ingĕpekan arya Tanujaya*. In het eerste geval, waarnaar de vertaling is, zou men verwachten *ana ing* of *ana ing ĕnggone* of iets dergelijks; in het tweede zou' de vertaling moeten luiden: dat Arya Tanujaya woonachtig blijven zou op het gebied van Pangeran Kusumawangsa.

rijksbestierder) [1]) (ook zelf) verslag gedaan. Dat verslag van den oorzaak van den strijd kwam overeen met (de uitkomsten van) het onderzoek in de Lampongs, maar (bracht) nog iets meer (aan het licht) over hetgeen er tijdens den strijd was voorgevallen. Arya Tanujaya zeide: „van mijn mannen zijn er vijf door Pangeran Kusumawangsa gedood, en drie gewond", en Pangeran Kusumawangsa verklaarde dat er één van de zijnen door Arya Tanujaya gedood was. Arya Tanujaya ontkende niet wat hem ten laste werd gelegd door den ander, evenmin Pangeran Kusumawangsa.

De beslissing van den *bumi* was, in overeenstenming met den wil des Sultans, dat beiden veroordeeld werden voor twist en beboet naarmate zij beiden hadden gedaan. Pangeran Kusumawangsa werd beboet voor 1000 reyalen, omdat hij vijf man had gedood, en 300 reyaal omdat hij drie man had gewond, en nog 200 reyaal als boete aan den *bumi*, omdat zulks was naar 's konings wet, in het geheel dus met 1500 reyaal, hij en zijn volgelingen, die medegevochten hadden; Arya Tanujaya met 200 reyaal voor dien éénen gedooden volgeling van Pangeran Kusumawangsa en 100 reyaal omdat hij de rivier had opgestopt, een *jukung* (of *jukung's*) had gestolen (of afgeloopen), en hij moest als vergoeding (*ili-ili*) voor de 30 *kĕbo's* van zijn tegenstander uitbetalen hun volle waarde, geschat op 100 reyaal, benevens 200 reyaal als boete aan den *bumi*, tezamen dus voor hem en zijne volgelingen, die mede gevochten hadden, 600 reyaal.

Beiden hebben zich nedergelegd bij het vonnis, zooals het in dezen *piagĕm* is beschreven.

Omtrent den haven en het gebied van de afdeeling Tĕlok in de Lampongs werd vastgesteld dat dat zou blijven in de macht van Arya Tanujaya. De eilanden Coṇḍong daarentegen zouden rechtstreeks onder den Sultan komen, maar in bruinleen bij Arya Tanujaya. De *punggawa's* in de Lampongs, wie ook, die daar een gebied hadden, zouden blijven

[1]) Volgens Dr. VAN DER TUNK zou de *bumi* de stadhouder van den Sultan van Bantĕn in de Lampongs zijn.

in hun vroegeren staat. Zoo heeft de Sultan vastgesteld. Men passe wel op dat men met onderling overleg handele.

Voorts beveelt de vorst dat Arya Tanujaya, als er *pungga*wa's of ook van den kleinen man zijn, die van de eilanden Conḍong *kĕlapa* moeten of willen halen, het hun niet lastig te maken (*anukĕrta*), maar als men dat doet om ze te verkoopen, hun dat te beletten.

Wat de boeten betreft, die in dezen *piagĕm* vermeld zijn, die zijn aangeteekend in het boek (تكنان tekĕnan, aanteekenboek?), dat door den *bumi* gehouden wordt

Gegeven werd de *piagĕm* op Zondag 26 Sawal.

WELTEVREDEN, Nov. 1891.

BLADVULLING.

Eenige foutieve eigennamen in de door Meinsma uitgegeven prozabewerking van den Babad Tanah Jawi.

De verwijzingen zijn naar de bladzijden van de uitgave van 1874. Die der nieuwe uitgave verschillen van deze maar zeer weinig.

Bl. 10, reg. 7, leze men [illegible] in plaats van [illegible]

Bl. 52, 1e regel van de nieuwe alinea, leze men voor [illegible] zooals elders bl. 67, reg. 14, goed staat, [illegible]

Bl. 71, reg. 13, moet [illegible] veranderd worden in [illegible] want van daar had hij de aarde medegenomen, zie bl. 68.

Bl. 212, reg. 6 van onderen. Er staat [illegible], men leze [illegible]

Bl. 252, reg. 3, moet [illegible] luiden [illegible] Pangeran alit was grootgebracht door pangeran Danupaya, en is omgekomen vóór hij zijn kindernaam met een andere verwisseld had.

Bl. 292, reg. 5, [illegible] heet op dezelfde bladzijde en op bl. 301, 306, en 339, terecht [illegible]

Bl. 330, regel 5, [illegible] zal wel [illegible] gelezen moeten worden, want op bl. 528, 544, en 548 is Speelman, [illegible] verward met Herman de Wilde; en wat in den babad van [illegible] verteld wordt, werd juist door Speelman verricht.

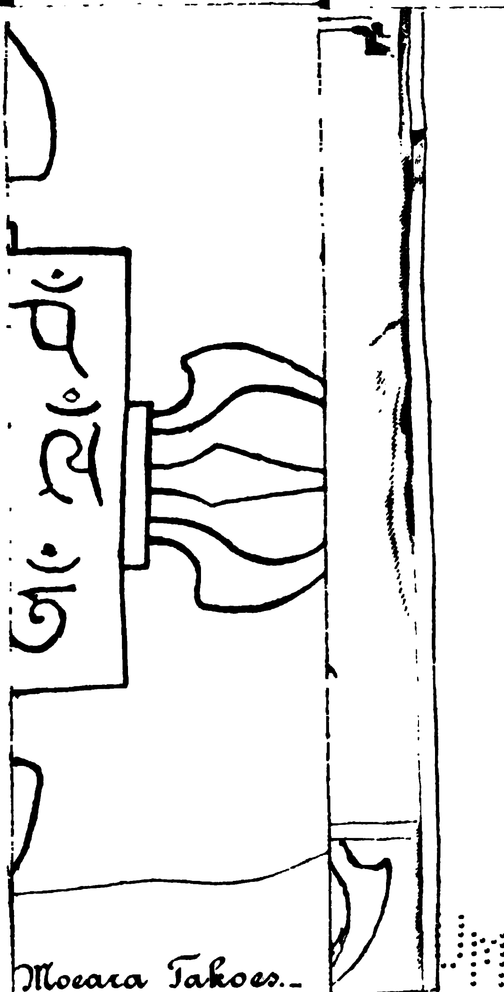
Bl. 442, reg. 7, [illegible] moet zijn [illegible] (= [illegible]). Deze soort van verkorting was in den Mataramschen en Kartasuraschen tijd zeer gewoon.

Bl. 519, reg. 5 v. o., [Javanese script] (*sic*), lees [Javanese script], zooals de naam der panĕmbahans van Adilangu, naar bekend is, luidt. [Javanese script] beteekent „dwerg"!

Bl. 558 en verder passim, [Javanese script], kan goed zijn, maar elders, ook in Javaansche teksten, heet deze welbekende zoon van Wiranĕgara (= Untung = Surapati), die het na zijn vaders dood nog zoo lang tegen de Compagnie op Oost-Java volhield, [Javanese script], of [Javanese script]

Bl. 559, regel 5 v. o., [Javanese script] en [Javanese script] in plaats van [Javanese script] en [Javanese script], zooals deze beide pangeran's elders in dezen babad heeten, is niet fout; gedurende een zekeren tijd is in eigennamen [Javanese script] en [Javanese script] voor de Javanen volkomen gelijkwaardig geweest. Onderscheid is er eerst weer gemaakt na het ontstaan van het rijk Yogyakarta.

Bl. 565, regel 11, [Javanese script] hier, is een vergissing; het moet [Javanese script] zijn.

ARA-TAKO
Moeara Takoes.

-TAKI TOEA.

zicht.

'ooraan

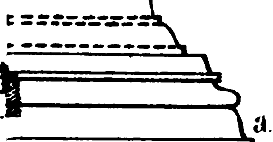

Fig 13

a.

a

ΓE

Prof

Scha

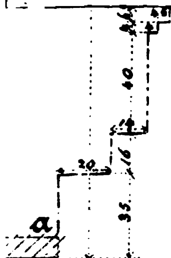

TE MOE

Profillen

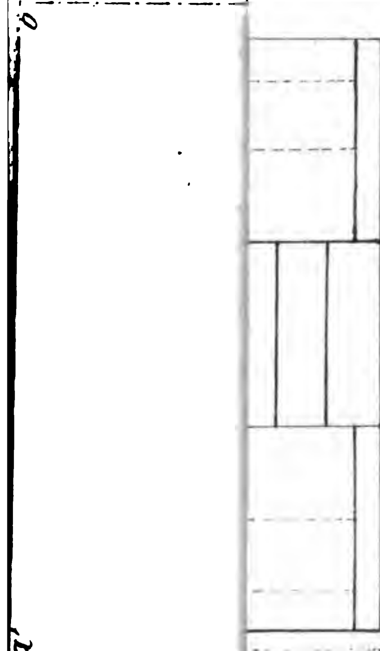
Schaal 1 a 30

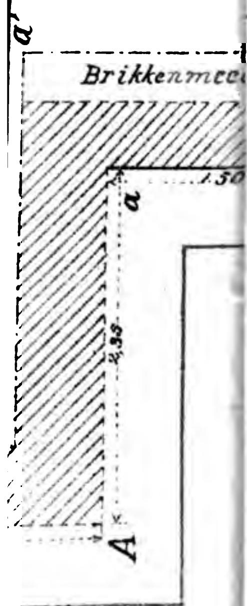
Nadellijn. 660 M.

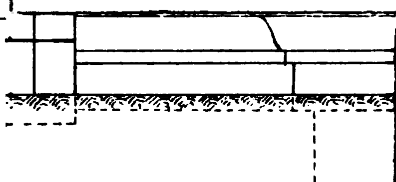
a'

-TAKOES

A-TAKOES.

PALANG

Fig 7.

Zijaanzi

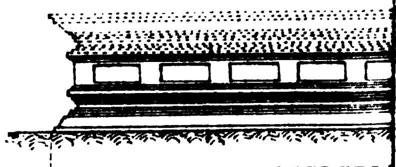
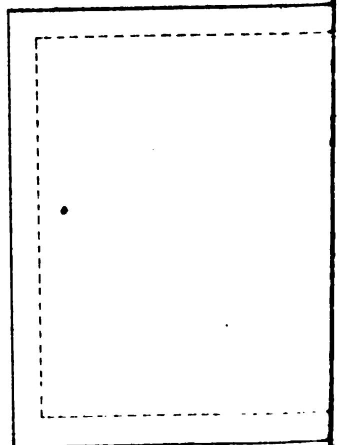
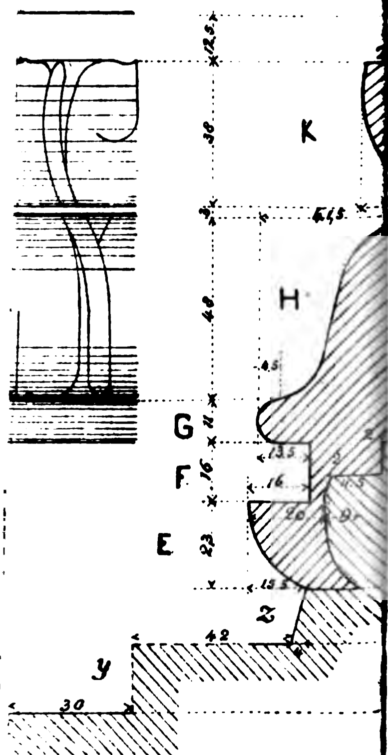

Fig 6.

Platte g

12,5
38
K
3
6,15
48
H
4,5
G
11
13,5
F
16
16
E
23
20
15,5
2
42
y
30

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

Dr. J. BRANDES.

EN

Mr. J. H. ABENDANON.

DEEL XXXV.

AFLEVERING 2.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

's HAGE.
M. NIJHOFF.

1892.

EENIGE OPMERKINGEN

OVER HET

DIALECT VAN SIKKA,

GEVOLGD DOOR

EENIGE BEMERKINGEN

op de vorige lijstjes, eenige spreekwijzen, enz.

VERZAMELD DOOR

L. F. CALON.

VOORBERICHT.

Evenals de beide lijstjes worden ook deze „opmerkingen" te vroeg in het licht gegeven.

Het grooter gemak om met behulp van „gedrukte" lijstjes en aanwijzingen eene taal aan te leeren, de grootere zekerheid om op deze wijze spoediger verbeterde en veel vermeerderde bouwstof voor de taal te erlangen, en vooral het vooruitzicht op belangrijke bemerkingen en nuttige wenken van deskundigen mogen deze voorbarige uitgaven billijken.

De beoefenaars der taal zullen een nuttig werk verrichten, als zij *alles* aan een nauwkeurig onderzoek onderwerpen, hoe bevestigend de vorm ook moge klinken, waarin het aangebodene geschreven is.

Waar sprake is over „Maleisch" is dat altijd genomen uit de „Spraakleer der Maleische taal" door D. GERTH VAN WIJK. (Batavia. G. KOLFF & Co. 1890.)

DE MEDEKLINKERS

zijn *b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, ng, p, r, s, t, w.*

Deze medeklinkers worden uitgesproken zoals in het Hollandsch. Behalve:

d wordt altijd [illegible] uitgesproken;

g klinkt altijd als de [illegible] *g* voor *a, o, u*;

h is aan het begin der woorden nu eens nauwelijks hoorbaar, dan weer wordt zij uitgesproken als de Hollandsche *h*.

Voorbeelden naar hoorbaar [illegible], bamboesnaald; *hel-loek*, den [illegible] hebben; als de Hollandsche *h* in *[illegible]*, vier; *[illegible]*, zeggen. Tusschen twee klinkers wordt de *h* uitgesproken zooals in het Hollandsch, b. v. *rorha*, hert; *naha*, moeten. Eigenaardig is de uitspraak als de *h*, hetzij gevolgd, hetzij voorafgegaan wordt door de *s*, b. v. *bihs*, scheuren; *[illegible]*, zout; *nai ha*, één keer; *[illegible]*, aldoen. Bij sommigen klinkt de *h* dan als de Duitsche *ch* in „welch". Bij anderen meer achter uit de keel.

j klinkt zeer consonantisch: tot nu toe is zij slechts aangetroffen in de woorden *wajer* water; *wajer*, walging; en *hije*, soort insect.

k wordt op het eind van een woord dikwijls niet uitgesproken; soms achter in de keel half uitgesproken, half achtergehouden.

r wordt op het eind van een woord dikwijls zacht brouwend uitgesproken.

s is altijd scherp; de *z*-klank bestaat niet in het Sikkaneesch.

w klinkt zeer consonantisch.

ng aan het begin van een woord is voor den vreemdeling zeer moeilijk uit te spreken; de nasaal- en de gutturaalklank zijn beiden duidelijk hoorbaar.

In woorden als *plari*, hard loopen; *plebbeng*, drempel; *bràoe*, vreezen; *broĕ*, mak, tam; hoort men tusschen de *p* en *l*; *b* en *r* de korte *ĕ*-klank niet.

Velen evenwel hebben moeite met de *r* en zeggen dan bijv. *blàoe* met *l*.

DE KLINKERS

zijn: *a e*, *i*, *o*, *oe* en de toonlooze *e*, welke klinkt als de Hollandsche *e* in: ze, de, te.

In het algemeen kan men zeggen, dat ze niet zoo vol klinken als in het Hollandsch; maar ongeveer zooals in het Maleisch.

De open *a*, hetzij op het einde, hetzij in het midden, hetzij in het begin van een woord, klinkt zooals de *a* in *koeda.*

Hierbij zij aangemerkt, ook voor de andere klinkers, dat men daarbij evenveel nuances aantreft als in de verschillende provincialismen eener Europeesche taal.

De gesloten *a* klinkt zooals de Hollandsche *a* in nat b. v. *narat*, nat;

of als in dwang b. v. *harang*, berispen.

Wegens het vlugge spreken der inlanders (of hun zangtoon bij het spreken), en wegens hun accent, klinkt de *a* dikwijls als de korte *e*, b. v. *waráng*, korrel; *loppa* = djangan klinken als *wĕrang*, *loppĕ*.

Zoo zou ook het woord *kenneha* moeten geschreven worden *kennaha*.

De open *e* klinkt zooals de eerste *e* in regen, b. v. *leba*, dragen (aan een stok op schouder).

De gesloten *e* klinkt nooit (misschien *ellang* uitgezonderd) zooals in de Hollandsche woorden bel, vel, snel, maar:

1°. gevolgd door een dubbelen medeklinker (zie „Bemerkingen") als de Hollandsche *e* in ze, de, te, b. v. *eppang*, goed; *tebbong*, lichaam; *kewwo*, graf; *telloe*, drie.

2°. zooals in het Hollandsche woord pet, doch iets korter b. v. *klapet*, aan elkaar vast; *regget*, kleven.

3°. als de eerste *e* in het Fransche woord père, b. v. *bellèr*, vermoeid.

4°. als de Hollandsche *e* in streng. b. v. *doneng*, toonen.

5°. geheel eigenaardig, als in *rèng*, *sèng*, *prèng*, waarin de klank meer gerekt wordt dan de *e* in het Fransche woord père.

In *demméng* klinkt de laatste *e* bijna als de *ai* in het Fransche woord demain.

De lange *i* klinkt als *ie* in diep.

De gesloten *i* zooals in het Duitsche woord Ding, nu eens wat langer, dan wat korter. Ook als de korte Hollandsche *i* in dit, ik, b. v. *kessik*, klein; *bikket*, slaan.

In *kessik* hoort men te Sikka en Maumeri de Vlaamsche *i* zooals in dik, ik.

De open *o* spreekt men uit zooals in het Hollandsch, b. v. *loni*, hoofdkussen.

De korte *o* zooals in het Hollandsche kot, b. v. *mekkot*, in orde brengen; of zooals in long, b. v. *olong*, tortel; of zooals de Fransche *o* in fort, b. v. *dòòr*, antwoorden.

De *o* is zeer gerekt in *blong*, lang; *tokkinong*, s. reiger, ongeveer zooals de Limburgers de Fransche woorden long en dont uitspreken.

Soms is de *o* als eene gerekte doffe *o*, b. v. *tò*, lachen; *mò*, lekken.

De *oe* klinkt zooals in het Hollandsche moeder; is dikwijls zwevende tusschen den *o*- en den *oe*-klank.

De *oe* is dikwijls zeer gerekt, waarschijnlijk samengetrokken uit *oeoe*, b. v. *hōēk*, denken; *watoe pōēk*, s. steen.

De tweeklank *ai* bestaat niet.

Laï; *raïk*; *aï* zijn tweelettergrepig. In *baimoering* (wat bij velen *beimoering* klinkt) hoort men toch ook enkele malen den tweeklank *aï*. *Bei* (te), wat waarschijnlijk ook *baï* geweest is, klinkt meestal als de *ei* in het Hollandsche beitel.

De *ei* in *lahein* (wat alleen te Sikka en Maumeri gehoord wordt) klinkt eveneens als *ei* in beitel. De bergbewoners zeggen *lahing* met den klemtoon op de voorlaatste lettergreep. *Sei*, sinds, klinkt meestal als het Hollandsche beitel, doch men hoort toch ook *sèï*, tweelettergrepig.

Den tweeklank *àoe* hoort men in *dàoe*, dragen; *pàoe*, dragen; *tàoe*, vechten; *bràoe*, vreezen enz., en klinkt ongeveer als *aw* of de oude Hollandsche woorden blaauw, paauw, maar de *w* er af.

Den tweeklank *ooe* hoort men in *rooe,* soort van tabaksmandje en *klòoe,* walgelijk.

De eerste *o* in *òoe* is lang, de *a* in *dàoe* enz. is kort.

HET ZELFSTANDIG NAAMWOORD.

Het adjectief wordt ook als zoodanig gebruikt, b.v. *gahar nimoeng,* zijn hoogte; *gelle nimoeng,* zijn grootte.

Het werkwoord ook? *Kennaha ea(ng),* iets eetbaars.

Bijzondere uitgangen ter aanduiding van geslacht, getal en naamval zijn er niet.

Bij menschen wordt het geslacht aangeduid door achtervoeging van *ala lai* of *lai,* mannelijk, en *ala doea* of *doea,* vrouwelijk.

B.v. *mè ala lai* of *mė lai,* een zoon, een jongetje.
mė ala doea of *mė doea,* een dochter, een meisje.

Bij dieren door achtervoeging van *lameng, ama,* mannelijk; *wai, inang, moehoen,* vrouwelijk.

B.v. *djaran lameng,* hengst;
djaran inang, merrie;
djaran waing, merrie;
manoe ama, haan;
manoe inang kip
manoe moehoen kip;
manoe waing, kip;

Het getal wordt zeer enkele malen uitgedrukt door verdubbeling van het naamwoord.

B.v. *mèmė schola,* de schoolkinderen.

Het getal moet meestal blijken uit het verband of gekende omstandigheden.

B.v. *mè itang* kan beteekenen:
1°. ons kind,
2°. onze kinderen,
3°. mijn kind,
4°. mijne kinderen.

Het meervoud blijkt dikwijls uit de bepalende woorden,

die een meervoud aanduiden, zooals de getallen, de werkwoorden in meervoudsvorm enz.

Hierbij worden evenals in het Maleisch classificeerende woorden gebruikt; zooals voor menschen, *bia* = persoon; voor levenlooze voorwerpen: *woea*, *temmang*, *wikir*, *blong*, *poeöer* enz. ons Hollandsche „stuk".

Het eigenlijke gebruik van deze classificeerende woorden kon nog niet voldoende onderzocht worden.

HET BIJVOEGLIJK NAAMWOORD.

Het adjectief ondergaat geene verandering bij geslacht, getal of naamval, en staat altijd (zooals in het algemeen elke bepaling) achter het zelfstandig naamwoord.

VERGELIJKING.

Kent men een hoedanigheid in dezelfde mate aan twee voorwerpen toe, dan geschiedt dat door de woorden: *ganoe*, evenals; *hama-hama*, hetzelfde; *hama-hama nora*, hetzelfde als (met).

B.v. *Djaran eï teggór ganoe moang ratoe djarang.*
Dit paard is even sterk als dat van den radja.
Moang ratoe djarang teggór hama-hama nora djaran eï.
Het paard van den radja is even sterk als dit.
Moang ratoe nora moang Iki djarang teggor hama-hama,
Meneer de radja en meneer Iki 's paarden zijn even sterk.

De vergrootende trap wordt gevormd:

1°. door het werkwoord *toï* achter het adjectief te voegen.

Voorbeelden:

Djaran boera gahar toï	Het witte paard is hooger dan
paard wit hoog overwonnen	het zwarte.
leoe djaran mitang	
heeft paard zwart.	
Aoe gette ganoe woeë àeen?	Zijt gij zoo groot als uw oudere
gij groot zooals oudere uwe.	broer?

Aöe gahar toï leöe Ik ben grooter.
ik hoog overwonnen heb.

2°. door tegenstelling.

Aöe gringan poi haë Klimmen doe ik liever dan dalen.
ik bemin slechts klimmen
lore enne gringan.
dalen niet graagdoen.

Loeheng boera weling Keper is goedkooper dan zwart
goed wit prijs goed.
eppang, loeheng mitang
goed(koop), goed zwart
weling toi.
prijs overwint.

En 3°. door woorden die een comparatieve beteekenis hebben, zooals: *woeë*, oudere, *wari*, jongere, *mawe*, later.

Aöe ata woeë moang Ik ben ouder dan de radja.
ik mensch oudere meneer
ratoe a'a wari.
radja mensch jongere.

Batti manoe gette ha nora Slachtkippen een groote en een
slachtkip(pen) groot een met mindere (jongere, latere).
ha mawe
een mindere.

Van drie broers, die verschillen in leefttijd, zegt men:

ata woeë, de oudste
ata lorang, de middelste
ata warï, de jongste.

De overtreffende trap wordt ook gevormd met *toï*.

Nimoe gahar toi Hij is de grootste van allen.
hij hoog overwonnen
leoe rimoe sawe.
heeft hen allen.

Een zeer hooge graad wordt ook uitgedrukt door het adjectief te herhalen met *di*=ook er tusschen.

Bakko gahoe di gahoe nora (Deze) tabak is zeer zwaar en
tabak heet ook heet en zeer geurig.

mennik di mennik.
geurig ook geurig.

De absolute superlatief wordt uitgedrukt door de woorden *bei*, te; *rakkan*, erg, zeer; *gette gawang*, zeer veel; *tosi*, heelenal enz.

B.v. *reta woetoe tosi*	heelenal op het eind.
bei gette	te groot.
gahar rakkan	zeer hoog.

DE TELWOORDEN.

De hoofdgetallen zijn:

ha	één.
roea	twee.
telloe	drie.
hoetoe	vier.
lima	vijf.
enna	zes.
pitoe	zeven.
waloe	acht.
hiwa	negen.
poeloe (*ha*)	tien.
poeloe roea	twintig.
" *telloe*	dertig.
"	enz.
hangasoe of *ngasoe ha*	honderd.
ngasoe roea	twee honderd.
" *telloe*	drie honderd.
"	enz.
ha riwoe of *riwoe ha*	duizend.
riwoe roea	twee duizend.
"	enz.
ribo rabo	?

Ribo rabo is wellicht een uitdrukking die te kennen geeft: ontelbaar.

De getallen van 11 tot 19,

van 21 tot 29,
„ 101 „ 199, enz. enz.

drukt men aldus uit:

11 = *poeloe ha wòòt ha.*
12 = „ „ „ *roea.*
17 = „ „ „ *pitoe.*
25 = *poeloe roea wòòt lima.*
101 = *ngasoe ha wòòt ha.*
157 = *ngasoe ha poeloe lima wòòt pitoe.*
1891 = *ha riwoe ngasoe waloe poeloe hiwa wòòt ha.*

Bij het opnoemen van personen of voorwerpen is het sierlijker aldus:

Zij kwamen met 23 man.
rimoe booe poeloe roea bia telloe
zij kwamen tientallen twee personen drie

Er zijn 39 viertallen maïs (klossen).
Norang adja poeloe telloe liwoet hiwa
er zijn maïs tientallen drie viertallen negen

Zes klappers, *kabor liwoet ha ha tale,* klappers viertal één één tweetal enz.

Gebroken getallen zijn onbekend.

Moang belli ami roeang tali Meneer geef ons tweeën (dat)
meneer geeft ons tweeën touw rood lintje, knip (het) mid-
merak goeti tibang den door.
rood knip weeg (meet)
hama-hama
hetzelfde.

Adja ha woea ami boga Wij breken (verdeelen) samen
mais één stuk (klos) wij breken één klos maïs, hij de helft
wiïng nimo ha oepoe en ik.
(voor) elkaar hij een helft (stuk)
aoe ha oepoe
ik een helft (stuk).

Adja blong ha ami moa Wij verdeelen met ons drieën
maïs klos een wij verdeelen (4, 5, 6 enz.) een klos maïs,

wiing bia telloe (*4, 5, 6* enz.) ik een stuk, hij een stuk,
elkaar personen drie (4, 5, 6 enz.) enz. enz

aoe poeoer ha nimoe poeoer wa
ik stuk een hij stuk een enz.

pappa = midden, door, slaan

ha pappang = de helft; maar beteekent ook aan den eenen of anderen kant.

Ata Lio apa? Wat voor Lioneezen zijn dat?

Ata Lio le ha pappang. Lioneezen van den overkant (anderen kant van den berg).

Bahar eppang pewe ha pappang. Dat goud (die oorbel) is goed om aan één oor (eenen kant) te hangen.

Rangschikkende getallen?

Ik het eerst = *aoe oeloe.*

Noeloe = voorgaan is een werkwoord dat vervoegd wordt.

Dan hebben ze nog *baimoeri* (*ng*), daarna.

Ata tadang baimoeri kawit loeloe.
zij die na (mij) verloofd zijn, zijn het eerst getrouwd.

Telkens twee, telkens drie, enz. wordt aldus uitgedrukt:

roea-roea

telloe-telloe enz.

Volgt twee aan twee = *depo sai bia roea-roea*
volgt personen 2 2

Twee, drie enz. voor één gulden wordt vertaald:

lele roea, telloe roepia ha
samen twee, drie (voor) gulden een

Een voor een = *bia ha ha*

Elk een stukje = *bia ha ha wikir ha.*
persoon een een stuk een.

Ha, kan ook beteekenen „ander"

Moang ha epai na? Waar is de andere heer heengegaan?
meneer een waarheen ging

Nimoe toetoer naroek ha Hij spreekt over een andere zaak
hij spreekt zaak een

wai ha of *ha wai* beteekent één keer
wai hoetoe „ viermaal enz.

VOORNAAMWOORDEN.

De persoonlijke voornaamwoorden zijn
aoe, ik.
àoe, gij.
nimoe, hij.
ami } wij.
ita }
mioe gijl.
rimoe zij.

aöe, ik is tweelettergrepig. Om zich zelven aan te duiden gebruikt men ook *wateng*, hart; *tebbong*, lichaam. b. v.

àoe gai? gij wilt?	wilt gij?
Tebbong gai poi het lichaam wil maar	ik wil.
aoe gai masi ik wil zelfs	Ik wil wel degelijk.
tebbong di gai lichaam ook wil	

De persoonlijke voornaamwoorden worden in het spreken dikwijls (meestal?) weggelaten. Bij de vervoegde werkwoorden veroorzaakt dat geene onduidelijkheid.

àoe, gij, spreek uit *aw*, zie Bemerkingen, is een tweeklank.

ami en *ita*, worden beiden gebruikt voor wij. Of evenals in het Maleisch, *ami* den toegesproken persoon uitsluit en *ita* dien insluit is nog niet uit te maken.

De uit den mond der inlanders opgevangene spreekwijzen beslissen niet. Zeker is het dat *ami* en *ita* ook voor het enkelvoud *aöe*, ik gebruikt worden.

B.v. *bellé ami* Geef(het) mij.

ita harang mè Ik berisp mijn kind of kinderen.
wij berispen kinderen
itang.
onze.

Bij het aanspreken van personen zou de beleefdheidsvorm zijn, den naam of titel van den aangesproken persoon te gebruiken, voorafgegaan door het woord *moang*, toehan, of ook *toehan* of *moang* alleen.

De bergbewoners doen dat niet, en zeggen *àoe*, gij.

Het toeroepen of toespreken geschiedt ook door den naam te noemen en *ama* ons „vadertje", *inang*, ons „moedertje" er achter te voegen: b. v.

Sani ama emai = Sani kom eens hier
Sani vadertje kom hier.

Solo inang tara sai, Moedertje Solo antwoord dan toch.

Kera = zwager wordt in dit geval ook als ons „vrind" gebruikt.

Dikwijls wordt een gehuwd man aangeduid, met den naam van zijn oudste kind met *amat* er achter.

Sani amat, Sani's vader.

Het onbepaalde pronomen „men" drukt men uit door *ata*, mensch(en) gewoonlijk gevolgd door het werkwoord in den derden persoon meervoud.

B.v. *woeang eï ata a?* Is deze vrucht eetbaar?
vrucht deze menschen eten?

Antwoord: *ata a*, (ja) men eet.
menschen eten.

Jang norang? Is er visch?

Antw. *ata enne rewwang* Men heeft er geen gevangen.
menschen niet konden

Omgekeerd staan uitdrukkingen als: de muizen, de witte mieren eten het op, in het enkelvoud:

teooe ga; *malor ga*.

De onbepaalde woorden „het" en „er" worden niet vertaald b.v.

manoe norang le reggan? Zijn er kippen op den passer?

kippen zijn (er) op den passer.

Antw. *Eong*, *ala* *enne* Neen, men heeft er geen mee-
neen menschen niet gebracht.
relli.

meebrachten.

Iemand, *kennaha? bia ha?*

Een zekere radja zei = *Moang ratoe bia ha kerrong.*

Niemand = niet iemand, niet een persoon.

Er is nog niemand gekomen, *masi bia ha di laen boöe*, zelfs persoon een ook nog niet kwam.

Iets = *kennaha.*

B.v. *mai kennaha aöen* = kom iets mijn = (kom) geef mij wat; doch kan ook beteekenen: geef hier, dat is het mijne.

Ook hoort men: *haï kennahang* = *haï kennaha nimoeng* = = van wien iets zijn = van wien is dat?

Sommigen kennen het anderen niet = *iwa raitang iwa rehi* = anderen kennen anderen niet kunnen

De bezittelijke voornaamwoorden worden gevormd door *n* of *ng* achter de persoonlijke te voegen:

aöen, mijn
àoen, uw
nimoeng, zijn, haar
aming }
itang } ons
mioeng, uw
rimoeng hun, haar.

Aanmerking. De *ng* wordt ook wel weggelaten, b.v. *djaran nimoe*, zijn paard; *ama ami*, onze vader.

Een regel volgens welken men nu *nimoe* en dan *nimoeng* zou zeggen, is nog niet gevonden.

De *n* van *aöen*, mijn, en *àoen* uw, wordt nooit weggelaten.

Zeer dikwijls neemt *ng* of *t* de plaats in van het bezittelijk voornaamwoord *nimoeng*; die *ng* of *t* worden dan achter het bezeten voorwerp geplaatst b.v.

Moang ratoe leppo nimoeng, meneer radja's huis zijn, wordt dan *Moang ratoe leppong* = des radja's huis.

Lucas wiene nimoeng „ *woeë* „ „ *wari* „	wordt	*Lucas wienet* „ *woeët* „ *warit*

Hai mèt? wiens kind is dat?

Antw. *Doea Solo méng,* het kind van mevrouw Solo.

De zelfstandige possessieven „de mijne, het zijne, enz." drukt men uit door vóór het bezittelijk voornaamwoord *kennaha* te plaatsen.

B.v. op een voorwerp wijzende kan men zeggen: *kennaha àoen?* = is dat het uwe?

De wederkeerige zijn:

meha = zelf? zich?

wiïng = elkaar; zich?

Aanmerking: *meha* beteekent ook „alléén"; b.v. *àoe meha poi* = zijt ge maar alléén (b.v. teruggekomen)

Me-meha = *meha-meha* = alléén.

B.v. *Bakkoeï, bakko Halat me-meha* = dit is alléén tabak van Halat (en niet van andere plaatsen).

Djaran iï wiïng = de paarden bijten elkaar

Loeheng milang ei boera wiïng? wordt dit zwart goed van zelf wit (namelijk verkleurt het?)?

Ata poenoe wiïng = men twist.

Ata tola wiïng, = menschen slaan zich, men vecht; men is aan het vechten.

De aanwijzende voornaamwoorden zijn:

eï, eteï = deze, dit.

ia, etia = die, dat.

De eerste voor personen of zaken die dicht bij zijn, of tegenwoordig zijn, de laatste voor personen of zaken die verwijderd zijn.

Een betrekkelijk voornaamwoord bestaat hier naar alle waarschijnlijkheid niet.

In het boekje: „Norang mè mè Sikka ko Mangerai" in 1873 te Roermond uitgegeven, wordt het Maleische „jang" trouw door *ia* vertaald. De volgende uitdrukkingen doen

ernstigen twijfel ontstaan of dat *ia* als *relativum* wel Sikkaneesch is.

Ei bilik Toehan doöe, in kamer meneer slaapt.	in de kamer waar meneer slaapt.
Aöe tola ata enne hala, ik sla menschen niet schuld.	ik sla die geen schuld hebben.
Aoe tola mè tca (3 persmeerv.), ik sla kinderen, knoeien, ondeugend zijn.	ik sla kinderen die (als ze) ondeugend zijn.
Ileng le natar ata kijk rechts kampong menschen *le Badjora* rechts Glitten gaan.	Zoek (eens) in de kampong (of er) menschen (zijn) die naar Glitten gaan.
Ata iwan pano menschen andere gingen *hoelier mate bua.* niet weten gestorven zijn.	Heidenen die hier verloren liepen, zijn omgekomen.
Moang ratoe odi natoe meneer de radja zal zenden *ata taga làoe* menschen gebonden zeewaarts *koepang.* Koepang.	De radja zal de gevangen en (zij die in het blok gezet zijn) naar Koepang zenden.
Oeran do paò regen geeft mangga's	Mangga-regentje, in de uitdrukking:

oeran eï oeran do paò, dit is het manggaregentje.

Zoo ook *oeran do aï roon.*
regen geeft boombladeren

Hai iang? Van wie visch?	Van wie is deze visch?
Antw. *ata pire wawi,* menschen verboden varken	Van hen, voor wie varkensvleesch verboden (pomali) is.

De vragende voornaamwoorden zijn:

Hai, wie;

apa, welk, wat.

B.v. *Hai ia?* wie is daar?

Ata apa? wat is dat voor man, b.v. heiden of Sikkanees?
Hai voor personen en *apa* voor zaken?
Men zegt: *àoe narang hai?* Hoe is uw naam?
gij naam wie (welk)?
Natar apa? Welke kampong (is dat).
kampong welke?

DE BIJWOORDEN.

De bijwoorden staan achter het woord waarvan zij eene bepaling zijn.

De uitdrukking: *gette gawang*, zeer veel, maakt daarop eene uitzondering.

Het adjectief blijft ook onveranderd, wanneer het als bijwoord dienst doet.

Djaran braan, een vlug paard = een paard dat hard loopen kan;

Djaran plari braan, het paard loopt vlug.

Er zijn vele adverbiale uitdrukkingen gevormd met *doe*, seperti, of enkel eene versterking van het daarop volgende woord (werkwoord, naamwoord, adjectief).

B.v. *doe lōĕk*, poederachtig, gelijk stof.
doe wajer, waterachtig.

Nimoe liar doe lelling poi, hij spreekt slechts met bevende stem, wat spreekt hij bevend, wat beeft zijn stem.

Aoe bano doe loelèk, wat loop je lui.

Lari anak, hard loopen als een kind, d. i. trippelen, zegt men in het Sikkaneesch aldus: *nimoe bano sara ata bloetoek* = hij loopt (op de) wijze kind(eren) = hij loopt als een (klein)kind of als kinderen doen.

Hij drinkt toewak alsof het water was = *Nimoe ninoe toewa sara wajer*.

Voor uitdrukkingen als: wijdbeens loopen; snikkend weenen enz. enz. heeft men in het Sikkaneesch afzonderlijke uitdrukking, waarvan er eenige in het tweede lijstje en in de spreekwijzen te vinden zijn.

In dergelijke uitdrukkingen komen dikwijls woorden voor, wier beteekenis afzonderlijk tot nu toe niet bekend is; wijl ze buiten dit verband, volgens het getuigenis der inlanders, niet gebruikt worden.

A. Bij woorden van tijd.

1°. vragende bijwoorden van tijd.

wanneer, *remma pira*, neem af hoeveel (dagen), d. i. na hoeveel dagen.

wanneer, *remma pira ei*, neem af hoeveel van dezen, d. i. vóór hoeveel dagen.

op welken dag, *lerrong apa*.

2°. Betrekkelijke:

terwijl, toen, wanneer, als, worden òf door *nora*:

b.v. wij kwamen toen meneer zat te eten, *ami booe nora Toehan dri ga*.

òf wel niet vertaald:

b.v. Toen meneer hier pas was (nieuw) aangekomen, was hij vol wonden, *Toehan booe waroen, lahein sawe*, Meneer kwam nieuw wonden heelenal.

Nadat, als, wordt dikwijls weergeven door *baa* = *soedah* achter het woord te plaatsen, dat de tijdsbepaling moet aanduiden.

Toen de dag aangebroken was gingen wij weg, *poa baa ita pano*.

Eerst als men de schuld betaald heeft, zal men hem loslaten, *naha riwa oti ko lessok*, (hij, gij) moet betalen eerst dan loslaten (wij, ik).

3°. Aanwijzende bijwoorden van tijd.

Nu, *enateï*, *ena eï*; *toma eleï*.

nog, *laën*, achter het woord waarop het betrekking heeft.

nog niet, *laën*, vóór het woord waarop het betrekking heeft.

voorbij, afgedaan, afgeloopen, af, } *baa, sawe*.

eerst, *oti*

op het oogenblik, drukt men uit door *nora*, gevolgd door het feit, of de handeling, die dan plaats grijpt.

zooeven, *ena*, *ena groong*, *groong elei*.
lang, *nane*.
morgen, *loeat*.
overmorgen, *remma roea*.
gisteren. *merra*.
eergisteren, *remma' roea ei*.
morgen vroeg, *loeat kawoe*.
van morgen, *ena loeat*.
van daag, *ena?*
van avond, *wàoen* (*ena wàoen*).
gisteren avond, *merra wàoen*.
eergisteren avond, *merra goemang*.
van nacht, *ena goemang*

B. Bijwoorden van plaats.

Men gebruikt geene voorzetsels om een beweging *naar* of *uit* eene plaats aan te duiden of een rust op de plaats.

Het werkwoord *na*, hij gaat, wordt dikwijls gebruikt bij het aangeven van de richting; en schijnt, volgens onze opvatting ten minste, de beteekenis van ons *heen*, *waarts* aangenomen, en zijn karakter als werkwoord verloren te hebben.

1°. Het vragende bijwoord:

epai, *ei epa* beteekent even goed: waar (ter plaatse) als waarheen, en waar van daan.

b.v. *Nimoe dri epai?*, waar woont hij?
Nimoe epai maï?, waar komt hij van daan?
Nimoe epai na? waar gaat hij heen?

2°. aanwijzende bijwoorden van plaats.

Keert men ter plaatse, waar men zich bevindt, het gelaat naar zee dan beteekent:

lè, rechts,
wawa, links,
reta, achter zich,
làoe, vóór zich,
wali, het land in.

Voorbeelden als de plaats rechts ligt:

Pano le natar a, Ik ga naar de kampong.

(ik) ga rechts kampong (ik) ga.

Nimoe le natar mai. Hij komt uit de kampong.

hij rechts kampong komt.

Nimoe dri le natar. Hij zit in de kampong.

hij woont rechts kampong.

Bevindt zich de spreker op de bergen en ligt de kampong aan zee of zeewaarts ten zijnen opzichte, dan wordt *lè* uit de aangevoerde uitdrukkingen *làoe.*

Ligt de kampong links van den spreker, die zeewaarts kijkt, dan wordt dat *lè* weer *wawa* enz. enz.

Tegen deze wijze van plaatsaanduiding zijn vele moeilijkheden te maken; zij blijven evenwel tot nu toe onopgelost.

Alle plaatsen, die men over zee bereiken moet, wijst men aan door *làoe.*

Djong api làoe Koepang mai

De boot komt van Koepang.

Men zegt: *rela Djawa*

van, naar, te Larantoeka

wawa Djawa

van, naar, op, Java

Te Sikka zou men volgens bovens vermelden regel verwachten:

wawa Djawa = links Larantoeka,

en *le* of *làoe Djawa* = rechts enz. Java.

Te Maumeri in dit geval juist het omgekeerde:

le Djawa = rechts Larantoeka,

wawa Djawa = links Java.

of ten minste voor „Java" op de beide plaatsen: *làoe Djawa.*

Verder beteekent:

hier, *lalei, eibàoe.*

daar, *le ia*; *rela ia*; *wawa ia*; *làoe ia*; *ia bàoe.*

binnen, *wali oene.*

buiten, *ewina* (*ei wina?*).

boven op, *rela bawo.*

onderaan, *wawa. . . . .*

meer naar boven, *rela toē.*

meer zeewaarts, *làoe toë*

een weinig meer naar boven, *reta mai*

„ „ „ zeewaarts, *làoe mai*

C. Bijwoorden van graad.

Zie de aangegevene bij den „Superlatief" en voeg er bij: *rewang*, *nowang*, zeer; *nèng*, in 't geheel niet.

D. Bijwoorden van bevestiging en ontkenning.

ja, *e* of *ehe*.

demmèng, zeker, waarlijk; *golo*, werkelijk.

Men drukt ook eene bevestiging of ontkenning uit door het werkwoord te herhalen dat in de vraag voorkomt:

Moang ratoe lore? Antw. *lore*. Meneer radja daalt af. Hij daalt af.

Komt de radja naar beneden? Antw. Ja.

De bevestiging wordt ook aangeduid door eene beweging der oogen (en van het hoofd soms ook), zooals wij doen als we in gezelschap van velen, aan één persoon eene geheime vraag stellen.

Neen *eong*.

volstrekt niet, *eong golo*.

Loebak baä? verkocht, gewild?

Antw. *eong*, neen.

Men kan ook zeggen:

enne loebak, (het is) niet verkocht, gewild.

Apa tàoe? wat moet je?

Antw. *eong*, neen, niet (niets?).

àoe nenni apa? wat vraagt ge?

Antw. *eong*, neen (niets).

HET WERKWOORD.

Van de werkwoorden is tot nu toe weinig met zekerheid bekend.

Velen worden vervoegd.

Eerste klasse met *b* in den 3 p. s. ind.

aöe pano, ik ga enz.

àoe bano,
nimoe bano,
ami bano,
ita pano,
mioe bano,
rimoe pano,
Aldus worden vervoegd:
bemme, knijpen.
baat, opzetten.
battar, doorhakken.
batti, snijden, slaan,
bopo, wasschen.
bapang, kind op den schoot houden,
belle, binden.
beppi, fijn stampen.
bio, pellen.
boroet, afdoen.
boro, snijden.
bòòk, hakken.
bòò, uitschelden.
boehe, liegen,
boepoe, afplukken.
enz.

Tweede klasse met *b* in den 3e pers. enkel. ind. praes.
aöe wetta, ik zeg. enz.
àoe betta.
nimoe betta.
ami betta.
ita wetta.
mioe betta.
rimoe wetta.
Aldus worden vervoegd:
boewoe, verdeelen.
boea, baren
boeang, vervoeren (met paard, praoe etc).

bikket, slaan,
bilok, oogen open doen,
boelak, groote oogen opzetten,
betot, 't hoofd schudden,
bitak, breken,
bakke, opzetten, aanstellen,
bekkan, uitspreiden,
bihi, indoen.
basa, in de handen klappen.
belak, rijgen.
betta, losbreken.
behak, uitstrooien.
beo (*kottir*), (tol) uitwerpen.
bòòng, roepen.
bewweng, wegjagen.
botter, koopen.
boei, wachten.
baga, schillen.
bakak, afscheuren.
banit, villen
belo, werpen
bettir, opspringen, spartelen.
bera, slaan.
beris, aanstrijken.
berri, uitwisschen.
bewat, afschudden.
bitoe, hengelen.
beleng, slingeren.
bido, uitrekken.
bidar, uittrekken.
bitek, aanbieden, geven,
biha, scheuren.
bikoer, af brokkelen.
belli, geven.
bower, opwinden.
boëng, opwinden.

boeöet, halen.
boeras, bespuwen.
boeri, zaaien.
boga, breken.
boeta, inwikkelen.
bolot, rollen.
botang, met obat bespuwen.
biti, met tweeën dragen dragen.
bekkat, opvoeden.
bettok, springen.
enz.

Derde klasse met *d* in den 3e pers. enkelv. praes. indic.
aöe tenna, ik doe enz.
àoe denna.
nimoe denna.
ami denna.
ita tenna.
mioe dennoe.
rimoe tenna.
Aldus:

dola, slaan.
dani, weenen.
dri, zitten.
dopo, roepen.
doöe, luizen.
dekki, scherpen.
dòò, hoesten.
dewwir, verbreeden.
dogo, s. dansen.
deppi, rijstzuiveren.
diĕ, openen.
doeë, slapen.
depo, volgen.
deggoe, met lans werpen.
doeroe, wijzen.

doë,	vasthouden.
diat,	overreiken.
dea,	knoeien.

Vierde klasse met *g* in den 3 pers. enkelvoud praes. indic.

aöe oea ik werk enz.
aoe goea.
nimoe goea.
ami goea.
ita oea.
mioe goea.
rimoe oea.
Zoo ook:

gita,	zien.
galla,	lezen.
gawe,	wenken.
gapoe,	omspannen.
gaa,	,,
gide,	trekken.
gali,	graven.
gabo,	vullen.
goi,	graven.
gerri,	schreeuwen.
gerra,	staan.
goemit,	knijpen.
gorak,	krabben.
gewwo,	knijpen.
goeöer,	uitschelden.
gopi,	omhakken.
geroe,	aanscherpen.
gii,	bijten.
geggoen,	vuist ballen.
gowir,	peuteren.
gemenoe,	pruimen.
gaoe (gao?)	water scheppen.

goba, luiden (klok).
gega, uithalen.
godo, ophanden en voeten kruipen.
gewwit, aanstooten.
go, zoeken.

Vijfde klasse met *n* in den derden persoon enkelv. en *l* in der 3e pers. meerv. praes. indic.

aöe ala, ik haal enz.
àoe mala.
nimoe nala.
ami mala.
ita tala.
mioe mala.
rimoe lala.

Aldus ook:

noeloe, voorgaan.
nora, geleiden.

Zesde klasse met *n* in den 3e pers. enkelv. en *r* in den 3e pers. meerv. praes. indic.

aöe oni, ik veeg enz.
àoe moni.
nimoe noni.
ami moni.
ita toni.
mioe moni.
rimoe roni.

Aldus ook:

noho, wrijven.
netti, vasthouden.
nana, vlechten.
ninoe, drinken.
nope, bakkeren.
na gaan.

Hierbij kan men ook *newwang* voegen:

aöe ewwang, ik kan enz.
àoe mewwang.
nimoe newwang.
ami mewwang.
eta tewwat, tewwang.
mioe mewwang.
rimoe rewwang.

Onregelmatig:

aöe	*oa*	ik eet enz.
àoe	*goa.*	
nimoe	*ga.*	
ami	*gea.*	
ita	*ea.*	
mioe	*gea.*	
rimoe	*a.*	

In de uitdrukkingen:
gima ga, vischjes zoeken.
go ga, eten zoeken.
wordt *ga* vervoegd zooals hierboven, *gima* en *go* volgens de vierde klasse.

Eenige opmerkingen op het werkwoord.

De aangegeven vervoeging gaat door voor het perfectum en futurum.

Zijn zij reeds weggegaan naar links?
rimoe wawa ra baa?
zij links gaan zijn?
Ant. *pano rang baa*
zij gaan zij gegaan? zijn
of *wawa ra baa*
links zij gaan zijn.

Wij zullen volgen,
Ita odi tepo

De imperatief blijkt 1° uit den toon waarop men den 2^den^ pers. enkelv. of meerv. praes. indic. gebruikt.
mioe bano le natar ma:
gij gaat rechts kampong gij gaat.

2° uit de woordjes „sai" of „leöe" achter werkw.

De infinitief bestaat niet.

Moeder beveelt mij een naald te halen,

Ina odo aöe ala loehier.

Moeder beveelt ik haal naald.

Ik wil graag naar Tanah ai gaan	*Aöe gai pano* Ik wilgraag (ik) ga *le Tanah-ai* rechts Tanah-ai *a* (ik) ga

---

EENIGE BEMERKINGEN

OP DE

LIJSTJES.

Vgl. Deel XXXIII, bl. 501 *volgg.*, en *XXXIV, bl.* 283 *volgg.*

Waarschijnlijk komen in de lijstjes woorden voor die met de nauw hoorbare *h* hadden moeten geschreven worden in het begin, zooals dat het geval is met *adir*, stram, wat *hadir* moet zijn; en omgekeerd.

Zoo ook kan men woorden aantreffen met eene *r* (de zachtgebrouwde) op het einde van een woord, die deze *r* niet moeten hebben; en omgekeerd. Hetzelfde geldt voor de letter *k*.

Eveneens woorden wier klinkers *oe-a, o-a* door een *w* moeten verbonden worden; of omgekeerd die verbonden zijn door eene *w* en het niet hadden moeten zijn, b.v. *toea*, s. inlandsche drank, moet *toewa* geschreven worden.

Waar dus geen *w* of *j* geschreven staat, spreke men die ook niet uit, tenzij na onderzoek blijkt dat die letters er tusschen moeten staan.

De Sikkanees kan de klinkers *ia, oa, oea, ao, eo, oeoe, ai*, enz zóó uitspreken dat de hiatus er tusschen duidelijk hoorbaar is en er geen zweem von *w*-of *j*-klank valt waar te nemen.

In de woorden *ki-at*, mes; *toe-ang*, pas ontgonnen grond; *e-ong*, neen; *ko-at*, sprinkhaan, is de hiatus opvallend duidelijk hoorbaar.

In andere woorden is die hiatus, vooral bij de strandbewoners, minder duidelijk hoorbaar; maar de *w* of *j* hoort men er niet tusschen.

In de lijstjes is dit niet aangegeven; wijl tot nu toe de woorden niet kunnen gerangschikt worden b.v. onder rubrieken volkomen hiatus, onvolkomen hiatus of dergelijke.

Vóór de lijstjes zijn regelen voor de uitspraak aangegeven, die voor verbetering of verdere onderverdeeling vatbaar zullen zijn.

B.v. 2° Elke klinker is lang (of heeft de *open* klank, want dat is de beteekenis van dat woord „lang").

a. als er een andere klinker op volgt.

En toch in: *nào*, stelen; *pào*, mangga, *pàoe*, dragen; heeft de *a* den *korten* klank.

B.v. 3° Elke klinker is kort:

b) in de laatste lettergreep van een woord dat op een medeklinker eindigt. En toch in: *blawir*, ver; klinkt de *i* lang; *bottir*, flesch klinkt de *i* korter; *laït* (in de uitdrukking: *seloen laït*, des (dooden) mans plaats vervangen of doen vervangen) klinkt de *i* als in het Hollandsche woord „ik".

Het gebruik van een *dubbelen* medeklinker om aan te duiden dat de vorige klinker „kort" is, ondervond nu reeds van geachte zijde tegenspraak.

Als antwoord hierop diene:

1°. De uitgebreide lijsten van wijlen Pastoor C. Ten Brink en den Weleerw. Heer A. van de Velde, waaruit beide lijstjes hoofdzakelijk ontstaan zijn, volgen deze schrijfwijze.

2°. In woorden als: *newwang*, hij kan; *eppang*, goed; *lebbe*, spelen; *tebbong*, lichaam; *kewwo*, graf; *telloe*, drie, welke woorden een reeks van dergelijke woorden vertegenwoordigen, hoort men de inlanders duidelijk den *dubbelen* medeklinker uitspreken.

Mocht het echter verkieselijker blijken, de in het Maleisch en eenige dialecten gevolgde schrijfwijze te bezigen, zoo kan dat bij eene eventueele tweede uitgave geschieden.

Onder dit voorbehoud wordt de eenmaal aangenomen schrijfwijze consequent doorgezet, omdat het zeker een gemakkelijk middel is om de lange (open) of korte (gesloten) klank der klinkers aan te geven.

Voor de *h* werd daarop eene uitzondering gemaakt; wellicht omdat men vermoedde dat de *hh* dienst zou moeten doen, om ééne der *h* eigenaardige uitspraken aan te geven.

Het ware wellicht verkieselijk om de uitspraak der lange *i* zooals in *rodieng*, *widieng* niet door *ie* voor te stellen, dewijl die *i* klank niet bij allen evenlang klinkt; maar roding enz. te schrijven?

De trema in woorden als *paö*, *baä* kon, om vroeger aangehaalde redenen, ook wegvallen wellicht?

Eveneens in *lai*; *mai*; *ei*; *elei*; *meing* enz. enz.

In de woorden:

renna,	hooren.
denna,	doen.
henna,	braden.
kennaha,	iets.
metteng,	meenen.
nenni,	vragen.
radja wello,	s. schotel.

klinkt de *e* als de eerste *e* in het Hollandsche word: rennen.

Enkele malen hoort men de *e* in *henna*, *metteng* en *radja wello* regelmatig als *ĕ* uitspreken.

Van de andere woorden ook?

De volgende druk- en andere fouten gelieve de lezer in de lijstjes te verbeteren.

A. In het Hollandsch-Sikkaneesch:

bladz.	3	Het teeken	lees Het teeken'
„	„	den klemtoon valt	„ de klemtoon....
„	„	Het teeken	„ Het teeken'
„	4	*pellanq laboe*	„ *pellang laboe*;
„	„	voeg tusschen de woorden „aardappel" en „afscheuren" de woorden op bladz. 5 van af „aardbeving" tot „ademen".	
„	5	*amapoe*	lees *ámapoe*.
„	5	*raïlang*	„ *räïlang*.

bladz.	5	*wolona*	lees	*wolo na.*
„	6	*noeger*	„	*noegèr.*
„	„	*dani* (*menggoe*)	„	(*meggoe*).
„	„	*gille*	„	*gelle.*
„	7	*lĕhor*	„	*lĕhór.*
„	„	*takker*	„	*takkèr.*
„	9	*waënglèd*	„	*waën glèd.*
„	„	*melling lĕkór*	„	*melling lĕhor.*
„	„	*tollo boera*	„	*tello boera.*
„	„	duwen, *dodor*	„	duwen, *pikoet*
„	„	naarboven—, *pikoet*	„	naarboven—, *dodor.*
„	„	(lichdeel)	„	(lichaamsdeel).
„	10	b. v. a. kinderfeest	„	b. v. kinderfeest.
„	„	fladderen, *bledjor*	„	fladderen, *keppik rewwit.*
„	„	—vlag, *keppik rewwit*	„	—vlag, *bledjor.*
„	11	*noangha*	„	*noang ha.*
„	„	gescheurd, *behak*	„	gescheurd, *beak.*
„	„	geven, *beli*	„	geven, *belli.*
„	„	God, *Amapoe*	„	God, *A'mapoe.*
„	12	*alang roon woeloeng*	„	*alang roon; woeloeng.*
„	13	*gewwá taing gieng*	„	*gewwa; taing gieng.*
„	14	*limang wàoek peggi*	„	*limang waoek; peggi.*
„	„	*reppe errele*	„	*reppe; errele.*
„	„	*bren brion*	„	*brèn brion.*
„	16	lam b. n. *ata pipak*	„	lam b. n. (*ata*) *pipak.*
„	„	*kessikkessik*	„	*kessik-kessik.*
„	17	mand, *kata*:	„	mand, *kata; rimbing.*
„	„	mangga, *pào, rimbing*	„	mangga, *pào.*
„	„	luizen, *alang geroet alang*	„	luizen.... *geroet alang.*
„	„	mauwen, *lóng*	„	mauwen, *long.*
„	21	onder, *moang toi*	„	onder, *moang toë.*
„	„	overwennen	„	overwinnen.
„	24	schop, *koeroe tanah*	„	*hoeroe tanah.*
„	„	sluieren, *lomboeng*	„	*lŏmboeng.*
„	25	strand, *làöe nè*	„	*làoe nè.*
„	26	teen, *kikir*	„	*waïng kikir.*

bladz.	27	uitnoodigen, *noö*	lees	*nò*.
„	„	veel, *rakken*	„	*rakkan*.
„	„	vereeren, *rii himang*	„	*limang*.
„	28	vervellen, *bakkok*	„	*bakkak*.
„	„	voeden, *wotik*	„	*botik*.
„	29	walvisch, *aing klaroe*	„	*iang klaroe*.
„	30	wees, *ata noehkak*	„	*ata noekak*.
„	„	winden, *ples*	„	*pleo*.
„	31	wrong (haar-) *kèt kalang*	„	*kèt alang*.
„	„	zien, *gota*	„	*gita*.
„	„	zijn (vnw.), *wimoeng*	„	*nimoeng*.
„	„	zinken, *lemmer*	„	*lemmèr*.
„	32	zwak, *memmek*	„	*memmèk*.

B. In het Sikkaneesch-Hollandsch:

bladz.	1	1° in den 3^{en} pers.	lees	in den 3^{en} pers. enkelv.
„	„	3° *a*) als in Holl.	„	als in de Holl.
„	2	Noot: leng	„	lengte.
„	„	6° Het teeken	„	Het teeken '
„	„	7° Het teeken	„	Het teeken '
„	„	9° *oe*	„	*ōe*.
„	3	*adoeng?* / *bette adoeng*	} is onbekend.	
„	„	*Amapoe*	lees	*A'mapoe*.
„	6	*oring basar*, blaadje	„	... laag huisje.
„	„	*beang beak*	„	*beang baak*.
„	7	*bendi betttoe*	„	*bendi bettoe*.
„	8	of	„	cf.
„	9	*toea bōe*	„	*toewa bōe*.
„	11	*bano boleng balèr* = dikwijls ergens komen, moet zijn: *boöe boleng balèr*.		
„	12	*brawan*, luidopdroomen lees: *brawon*.		
„	13	*toetoer dada lowor*	„	... *lawor*.
„	15	*djedjoe*	„	*djēdjoe*.
„	16	*bennoe djega*	„	... *djegga*.
„	18	*dokok*	„	*dokak*.

bladz. 18	*dolo toea*	lees	*dolo toewa.*
„ „	*doeloe*	„	*doloe.*
„ „	*domeng*	„	*doneng.*
„ „	*popa*	„	*dopa*
„ 19	*eker*	„	*ekèr.*
„ 26	*hapoet*	„	*hapoe.*
„ 27	*henne*	„	*henna.*
„ „	*bala hegen hèngok*	„	*bala heoen hèngok.*
„ 30	*henneha horong*	„	*kennaha horong.*
„ „	*a* (uitroep)	„	*ia.*
„ 32	*kurarakak*	„	*karararak.*
„ „	*kèk*	„	*kèĕk.*
„ 33	*kessa*	„	*kessá.*
„ „	*kessik*	„	*kessik.*
„ 34	*klejoek*	„	is onbekend, zie: *kleoek.*
„ 35	*klo*	„	*klooe*
„ „	*koat klodak*	„	*koat klodok.*
„ 36	*kodjeromae*	„	*kodjeromoe.*
„ „	*koeroeng (roeding)*	„	...*(rodieng).*
„ „	*koi*	„	*koë*
„ 37	*paë kokkon*	„	*pao....*
„ „	*kaloer waloe tara*	„	*koloer......*
„ „	*komberoë*	„	*kōmberoē*
„ 38	*kremissi*	„	*krewissi.*
„ „	*krewong*	„	*krewwong.*
„ 39	*lakang*, s. vruchtboom	„	*lahang.*
„ „	*lagi*	„	*lahi.*
„ „	*lahem*	„	*laheín.*
„ 40	*lareng lahem*	„	*laheín.*
„ 42	*ekok*	„	*lekok.*
„ „	*ela*	„	*lelȧ.*
„ „	*ele*	„	*lele.*
„ „	*ele*	„	*lele.*
„ „	*leloe*	„	*lelloe.*
„ „	*lengi taïnh*	„	*lengi taïng.*
„ „	*lensoe*	„	*lēnsoe.*

bladz. 43	*linsos*	lees *linsoe*.	
,, 44	*loelik*	,, *loelèk*	
,, 46	*loroe* is 3 pers. meerv. van *woroe*		
,, ,,	*dri mo doe adoeng* moet zijn: *dri madoe adoeng*.		
,, ,,	*maa beli*	lees *maa belli*.	
,, 47	*aming mate*	,, *aning mate*.	
,, 48	*mloek*	,, *meloek*.	
,, ,,	*kettik mening ha*	,, *kettik menning ha*	
,, 49	*mima meong*	,, *ima meong*.	
,, 50	*maloe*	,, *moloe*.	
,, 51	*nahing* (*kabar*)	,, ... (*kabor*)	
,, ,,	*nai mamoe*	,, *manoe nai*	
,, ,,	*toetoer nao noeng*	,, ... *noang*.	
,, 53	*ngĕdjeng*	,, *ngĕdjèng*.	
,, 54	*nioe nelling*	,, ... *nellong*.	
,, 55	*noge* (*rodieng*)	,, *nogo* (*rodieng*).	
,, 57	*oli*, eerst	,, *oli*, eerst,	
,, 58	*padda leda*	,, *pada leda*.	
,, 59	*kikir pellang kila*	,, ... *kila*.	
,, 60	*plandjong*	,, *pladjong*.	
,, 61	*ai plea warang*	,, *ai pleá waráng*.	
,, 62	*pon* (*-ladjar*)	,, *plon* (*-ladjar*).	
,, ,,	*kilassar ploboer*	,, ... *plosoer*.	
,, 65	*rehi*	,, *rehi*	
,, 66	*repping* (*lahing*.,.)	,, *reppeng*.	
,, ,,	*iroeng robang*	,, ... *robong*.	
,, 67	*sa nane boa*	,, ... *baa*.	
,, ,,	*saboerango*	,, *saboerangan*.	
,, 68	*sarong* (. . . *bakki*)	,, ... (*bakko*).	
,, ,,	*serowang*	,, *scrowang*.	
,, ,,	*seam*	,, *sean*	
,, 71	*soedig*	,, *soeding*.	
,, ,,	*soegoe roegoel*	,, *soege roegoel*.	
,, 72	*sorong tena*	,, *sorong tena*.	
,, 73	*tawang raïng*	,, *tawang räïlang*.	
,, 77	*mamoe wai boeang*	,, *manoe*.	

bladz. 79	*wingan nolen*	lees	*wingan woten.*
„ „	(*wilor lahem...*)	„	*wilor* (*lahein...*)
„ 80	*weekak*	„	*woekak.*

De Hollandsche drukfouten, die het Sikkaneesch niet hinderen, gelieve de lezer te verbeteren.

SPREEKWIJZEN.

Aöe pano baa etei	Ik ga maar vast; Ik ga er van door.
Ami gea baa etei	Wij gaan eten (als we er voor voor klaar staan namelijk).
Toehan ga baa	Meneer is aan het eten; of: Meneer heeft klaar met eten.
Àoe bano baa tia?	Ga je er van door? Ga je nu vertrekken? Op vragenden toon uitgesproken beteekent:
Pano le natar a.	Mag ik naar de kampong gaan?
Zoo ook: *pano wawa a,* ,, *rela* ,, , ,, *làoe a.*	Op bevestigenden toon, beteekent: een beleefden afscheidsgroet: Ik ga dan weg, naar de kampong enz.
Aöe pano poi, of *Pano loa (loar?),* of *Pano sèng,* of *Pano sèng poi.*	Ik wandel maar.
Pano!	Ik ga! invitatie aan de bij het gezelschap behoorenden om weg te gaan.
Pano taat!	Wij gaan! laat ons gaan! (zooals boven.)
Moang, pano le natar taat?	Meneer, laat ons gauw naar de kampong gaan?= Meneer, ga gauw mêe naar de kampong.
Àoe bano wali aloh?	Ga je naar Maumeri?

of *Àoe bano wali alok ma?*	Ga je naar Maumeri?
Antwoord: *pano,*	Ik ga.
of *e.*	Ja.
Enne pano di eong.	Ik ga niet.
niet ik ga ook niet	
Moang bano boroe wawa Beb béng?	Gaat Meneer tot aan Bebbeng?
Moang bano wawa Bebbeng golo?	Gaat Meneer tot aan Bebbeng? (d. i. zóó dat je te Bebbeng komt, en niet slechts die richting maar uit).
Moang bano ha wai.	Meneer is er al eens geweest.
Ata apa le ia?	Wat zijn dat voor menschen daar rechts?
Ata oetoer, moang	Buitenlui, Meneer.
Rimoe pano epai ra?	Waar gaan ze heen?
Woea noerak, moang.	Pasgeboren kind, Meneer (dat wil dan zeggen: ze komen het geboortefeest vieren).
Ami reta Hale reta mai merra wàoen daa ei bàoe ena kawoe laen.	Wij zijn gisteren avond van Hale gekomen, hier van morgen vroeg nog aangekomen.
Mè àoen mella baa ai pleà waràng?	Heeft uw kind de pil al ingenomen?
Antw. *làoe na baa.*	Zij is al naar binnen.
Rimoe le ra le mai.	Zij loopen heen en weer (namelijk: van ons huis en dat wat rechts van het onze ligt).
Nora Tochan laen mai, bliro mai làoe ga manoe.	Toen Meneer nog niet hier (gekomen) was, kwamen de bliro's (s. kleine arend) de kippen rooven.
Bano lettan poi, loppa nari.	Ga maar recht door, rust niet.
Nimoe bano beleng badjong.	Hij loopt met slingerende armen.
Loeat aöe naha daa reta Nita, remma roea boroe wawa	Morgen moet ik te Nita zijn (Nita bereiken), overmorgen

Sikka	Sikka bereiken (komen tot Sikka).
Ata le mai doe derradó.	Er komen veel menschen van rechts.
Nimoe bano rehi, nissèr poi.	Hij kan niet loopen, kruipt over den grond.
Merra aöe pano manoe laen poar.	Gisteren ben ik weggegaan vóór dat de kippen uit de boomen kwamen.
Ata riwoen le wolo, ko ngerang rang baa.	Rechts bij den heuvel waren veel menschen, maar ze zijn vertrokken.
Norikoe nora wienet, epai? Antw. *Pano, le oetoer ra, naha o a.*	Waar is Norikoe met zijn zusje? Zij zijn naar buiten gegaan, zij moeten eten zoeken.
pano 3 pers. meerv. van *bano*	
ra „ „ „ „ *na.*	
o „ „ „ „ *go.*	
a „ „ „ „ *ga.*	
Làoe ra rang sawe baa.	Ze zijn allemaal naar de maan (dood).
Ama aöen boöe poa laen.	Mijn vader kwam (te huis) vóór den avond nog.
Àoe dopo Rissi nala manoe tellong kessik.	Roep Rissi om een klein kippenei te halen.
Aöe rela a, ora nimoe.	Ik ga naar boven, breng hem mêe.
Nimoe bano merang laen.	Hij loopt nog zonder kleeren aan.
Ata Hokor epai bing?	Waar zijn de lui van Hokor.
Remma baa.	Ze zijn vertrokken.
Aöe pile le natar?	Mag ik naar de kampong gaan kijken (b.v. naar het „dansen").
Bano eong of *eoen.*	Ga maar (waarom niet?)
Masi nimoe wali alek na di newwang.	Hij kan zelfs naar Maumeri loopen.

Moang mai walonq remma pira?	Wanneer (na hoeveel dagen) komt meneer terug?
Loeat ko booe.	Morgen kom ik terug.
Pano lebbe loa (r?) reta Rissi.	Ik ga maar spelen met Rissi (die boven woont).
Aöe meggoe poi ora waloe merak, iwa enne meggoe.	Ik houd meer van roode steenen dan van andere.
Aöe gringan toi haë, lore enne gringan.	Ik houd meer van klimmen dan van dalen.
Lipa ei weling koerang, ei weling toi (toë?).	Deze sarong is goedkooper dan die.
Reggan ha nimoe boller manoe gawang toi, reggan ha nimoe boller koerang.	Den eenen marktdag koopt hij meer kippen, den anderen marktdag minder.
Ena mè ngadji riwoeng toi, merra koerang.	Van daag waren er meer catechismuskinderen dan gisteren.
Aöe liing toi baa.	Ik geef harder geluid (blaas harder op de fluit b v.)
Santo wali alok liing gette, santo ei koerang.	De speeldoos te Maumeri klinkt harder dan deze.
Reta Hale djaran riwoe, boera toi.	Te Hale zijn veel paarden, witte het meest.
Djaran Phenix teggor toi leöe djaran sawe.	Phenix is het sterkste van alle paarden.
Nimoe baimoeri tosi.	Hij was de laatste van allen.
Nimoe mate tosi.	Hij was waarlijk dood.
Aöe booe oeloe iwa tepo.	Ik kwam het eerst, andere volgden.
Aoe tea apa?	Wat verkoopt ge?
Antw. *Bissi*	Pompoenen.
Moang nala belli wawi?	Koopt Meneer ze voor de varkens?
Ina doneng belli aöe.	Moeder heeft het mij geleerd.
Ina toetoer belli aöe.	Moeder heeft het mij gezegd.
Toehan gatta belli?	Meneer tel dat eens voor mij; of: Meneer lees me dat eens voor.

Dopo bellí Toehan.	Roep (hem) voor Meneer.
Mala bellí aöe.	Haal dat voor mij.
Metti bellí ara aöen.	Breng mijn rijst eens.
Toehan denna bellí aöe songko?	Meneer maakt een hoed voor mij?
Ella kabor ha, bellí aöe.	Laat een klapper voor me afvallen.
Raa bellí aöe.	Vat hem voor mij.
Hai goeti bellí alang àoen?	Wie heeft uw haar geknipt?
Metti bellí aöe ara?	Breng mij rijst.
Aöe etti wellí àoe.	Ik breng ze u (ik zal ze u brengen).
Eppang ko eong?	Goed of niet; bevalt je dat of niet; lekker of niet.

Men laat dikwijls dat „*eong*" weg.

Àoe bano ko?	Ben je van plan om te gaan?
Bihi djaran ha kò!	Geef dan dat andere paard eten!
Nimoe ata gettė ko? / *Nimoe ata moang ko?*	Is hij een voornaam man?
Eong, ata riwoen.	Neen, van lagen stand.
Moang ha epai?	Waar is de andere heer?
Wali alok naha reggan djong.	Te Maumeri om de boot te treffen.
Lema kabor naha rewwoe.	Als men in een klapperboom klimt, dan zweet men.
Pore epai?	Waar is Pore.
Làoe na, naha gima ga.	Hij is (zeewaarts) naar zee gegaan, hij zoekt vischjes.
Pore merra enne missa nimoe dri epai?	Gisteren was Pore niet in de Mis, waar was hij?
Naha sorong.	Hij was aan het vischvangen.
Naha bette sessa ewang (sesewang) denna alang boengen memmék.	Men bindt een bies (om het hoofd) om de hoofdpijn weg te krijgen.
Sissa pië di newwang, ata iwa naha tani golo.	Sissa kan daartegen (hij was gevallen en huilde niet); anderen zouden zeker huilen.

Soerat àoen epai?	Waar is papier?
Sissa naha biha leöe.	Sissa heeft het (kapot gemaakt) verscheurd.
Iwi epai?	Waar is Iwi?
Naha hoei ko làoe mai.	Hij is gaan baden en dan (daarna) komt hij.
Ika hoema lai aöen. *Ika naha hoema lai aöen.*	Ika heeft mij mijn man ontroofd.
Me dani nora mocoe.	Het kind schreit om pisangen.
Nimoe dani nora ga, ko mamma rehi.	Hij schreeuwt om eten, maar kan niet kauwen.
Nimoe odi meang nora apa?	Waarmêe (waarom) zal hij verlegen zijn?
Nimoe dani nora moroen.	Hij schreit van den honger.
Sino bràoe nora walong Toehan.	Sino is weer bang voor meneer.
Ina meggoe nora me minoeng.	De moeder betreurt (houdt van) haar kind.
Wàoen nora lengi tanah.	Het riekt (hier) naar petroleum.
Nimoe enne bràoe nora ina ama.	Hij heeft geen eerbied voor zijn ouders.
Ina aöen lèè nora laing etei.	Mijne moeder wil niets van dezen man weten (wil niet dat ik met hem trouw).
Aöe toetoer ora Toehan.	Ik zal 't Meneer eens vertellen of: ik kom eens praten.
Betta aöe topo.	Zeg *dat* ik (hem) roep.
Aöe bràoe nimoe mai nitoe walong.	Ik vrees *dat* hij weer zal (verschijnen) komen.
Lalang ràitang ko bràoe ata pattiraa aöe.	Ik ken den weg (wel) maar ik ben bang *dat* men mij zal oppakken.
Nimoe betta nimoe ràitang.	Hij zegt *dat* hij het weet.
Aöe bràoe hi gette odi nidoe.	Ik ben bang *dat* de karbauen (mij) zullen stooten.
Aöe bràoe Djendo odi dea wali schola.	Ik ben bang *dat* Djendo ondeugend zal zijn op school.

Aöe tenna moang ga.	Ik maak *dat* Meneer eet (ik ben kok bij meneer).
Nimoe ga bre malang.	Hij eet *dat* zijn ogen dicht vallen.
Moang Toelis letta ami wara pellí.	Mr Toelis noodigde ons (uit) *om* bamboes te dragen.
Witi letta aöe patti siloe (ng).	Witti noodigde mij uit *om* steentje te slaan (soort spel).
Aöe ala loehir seloen ledang.	Ik zal een naald halen *om* in te ruilen voor kraaltjes.
Nimoe geba ane.	Hij gooit (maïs) *om* (de kippen) te lokken.
Ami bràoe dòòr ala tò hòòt.	Wij zijn bang *om* te antwoorden, men lacht (ons) uit.

Of dit niet moet zijn:
Ami dòòr bràoe?

Men zegt: *Ami toetoer bràoe.*	Wij zijn bang *om* te praten.
Aöe wotter nai.	Ik kocht het *om* het te bewaren.
Bellí aöe tarowe denna pewe ei tiloeng.	Geef me een oorbel *om* in mijn oor te hangen.
Bellí aöe ledang denna benoe.	Geef mij een kralensnoer *om* om den hals te hangen.

Of dit niet zijn moet:
Bellí aöe ledang tenna penoe = geef mij een snoer ik doe omhangen?]

Ala pakket tenna roho.	Men gebruikt het *om* zich in te smeren.

Menschen gebruiken *zij* doen *zij* smeren in.

Ina aöen bokak baē, nenni hini mi denna poeli.	Mijn moeder is misselijk van de gal, vraagt suiker om het ongedaan te maken.
Oeroe bokak?	Opgezette milt?
Belli aöe songko gette denna gereng dara.	Geef mij een grooten hoed om de zon af te weren.
Aöe kahok kottir ora polang	Ik schrap(mijn) tol met een stuk-

wikir denna gellir rakkan.	je glas af om (hem) hard te doen draaien.
Mala koloti roon denna poetoen bakko.	Haal keloti blaren *om* (mijn) tabak vochtig te maken.
Mè kessik nala ama roding nimoeng denna lebbé.	De kleine jongen haalde zijns vaders hakmes *om* (ermêe) te spelen.
Tawing leöe denna mennong.	Vlecht het (als franjes) met franjes erom, *om* het sterk te maken.
Aning pessoe tahi boera ganoe widing anak.	De wind stuwt het zeeschuim op als jonge geitjes.
Blattang ganoe wajer blattang.	Koud als ijs (zouden wij zeggen).
Ami ràitang Toehan memmèk nimoe, teggór nimoe.	Wij kennen Meneer zijn zwak en zijn fort.
Dri niroe api.	Bij het vuur zich warmen (in den haard zitten te spuwen).
Toma baa howang?	Heb je uw geld algekregen?
Masi kennaha wàoen rimoeng di laen (ita?).	'k Heb zelfs hun schaduw nog niet gezien (?).
Nimoe ga gois.	Hij eet alles wat hij krijgen kan.
Toehan nia di netti.	Meneer blijft me aankijken.
Ià hiri en *tò lele.*	Iemand uitlachen.
Ara naha nora loeïng.	Bij de rijst moet een toespijs (visch of kip, of ander vleesch) zijn.
Nimoe togèr lemmang. Hij (heeft) nekkuiltje diep.	Hij is gierig.
Aöe enne oa ngawoeng daan.	Ik eet geen rauw eten. (Ik neem niet af, maar betaal wat ik eet).
Nimoe ga dangelais.	Hij heeft een leelijken mond (hij scheldt altijd).
Nimoe malang roewang eong.	Hij is niet bedroefd (spijtig als hij b. v. verliest bij het spelen).
Toehan toetoer daan laën.	Meneer praat nog slecht (onze taal b.v.).

Ahoe bait noerok, odi gii golo.	Een hond die pas geworpen heeft, zal bijten; d. w. z. wij zijn gewapend, wij zullen ons verdedigen, wij schieten er op los.
Rimoe wetta aöe tola mè ha bettok daa ei kabor reta woetoe.	Men zegt (vertelt) dat ik een jongen (kind) geslagen heb zóó dat hij opsprong zoo hoog als een klapperboom.
Oeran wawi toèn gemma.	Een klein regenbuitje.
Bihi taing.	Den schoot vullen d. w. z. Wanneer eene vrouw in haar huwelijk geen kinderen krijgt, dan moet haar vader (het hoofd van haar familie) een kind koopen, wat zij dan aanneemt als haar eigen kind.
Ileng betta ko dagir.	Het ziet er uit als of die twee voorwerpen van elkaar los waren, maar ze zijn aan elkaar vast.
Ileng blawir.	Het schijnt toe ver te zijn.
Emai toma ngawoeng.	Kom eens hier, dan krijgt ge wat.
Denna memmèk djaran.	Een paard dresseeren.
Djaran memmèk baa.	Het paard is gedresseerd.
Nimoe aròen teggór.	Hij is stijfhoofdig.
Oto pehang nimoeng dimoeng di pehang nimoeng.	Komkommer is wat anders dan watermeloen.
Lessoe widing ha, glaak ha, lessoe widing boera glaak pawoen.	Arend A. is anders dan arend B; arend A. is wit arend B. is grauw. (Dat hoogstwaarschijnlijk arend A. grauwe borst heeft en arend B. witte borst — hindert niet om te weten; de wijze waarop zij ons: „het eene is anders dan het andere" uitdrukken).

Nimoe plari oebeng di liang. „ „ „ *bĕngeng.* „ „ „ *robong kiwok.*	Hij vlucht van bangheid.
Toehan moesoeng matang, odi demmoe (ng).	Als Meneer rook in mijn oogen blaast, zullen ze pijn doen.
Moang X noeloe bendi gawang, ko nimoe tea ga sawe.	Meneer X had vroeger veel geweren, maar heeft ze alle verkocht om eten te koopen.
Toehan, Nago djoge enne raitang, Toehan	Meneer, Nago kan niet dansen, Meneer.
Aöe oba enne raitang.	Ik kan (ken) niet op den gong slaan.
Nimoe djaga sapi enne ràitang, moang.	De koeien weiden, kent hij niet, Meneer.
Nimoe ileng oras enne ràitang.	Hij kent het niet, op het horologie kijken.
Nimoe ràitang sara Sikka?	Kent hij Sikkaneesch.
Nimoe toetoer sara Sikka bleppon.	Hij spreekt vloeiend (zeer goed) Sikkaneesch.
Sara soge di newwang.	Endeneesch *kan* hij ook.
Aöe tòò nain doenang sawe.	Ik hoest om van te stikken.
Nimoe toetoer enne ràitang.	Hij *kan* (nog) niet praten.
Ami laën gea di laën.	Wij hebben nog niet gegeten.
Nimoe tea moang ratoe narang.	Hij heeft misbruik gemaakt van des radja's naam (b.v. in naam des radja's belasting voor zich zelven geheven).
Laen kela mitang di laen.	De tijd van het zwarte teeken is nog niet daar. (Zeven? dagen na de geboorte wordt het kind op zijn voorhoofd geteekend, dan eerst mag het kind uit het huis in de buitenlucht komen).
Merak ganoe watoe merak.	Rood als roode steen.

Ami prina poi baa.	We wachten het maar af; we laten het maar loopen.
Demmèng ganoe moang herrong.	Waarlijk, juist zooals Meneer zegt.
Loppa belli kessà.	Geeft er (maar) niets meer bij.
Warat daa baa.	De westmoesson is ingevallen.
Noerak lalang.	Alles maar nemen (stelen om op te eten) wat men tegenkomt.
Ata boera di doeang (lèè wellí).	Witte menschen zijn ook gierig (zij willen niet geven).
Aöe enne ito di eong.	Ik heb (het, hem) niet gezien; of ook: Ik heb (het, hem) niet eens gezien.
Loar!	Djangan.
Loppa dea, loar; moang harang.	Knoei nu niet, neen; Meneer laakt (verbiedt) het.
Loar leoe!	Het hoeft niet meer; 't is niet noodig.
Lèè baa!	Ik wil niet meer.
Apa bing?	Wat zou dat wel zijn?
Àoe gahoe laën?	Hebt ge nog koorts.
Eong baa.	Niet meer.
Blatlang baa.	〃
Eppang baa.	〃
Eppang woër.	Heel en al beter.
Sajang e!	Och arme!
Àoe toetoer sèng poi!	Je kletst!
Aöe toetoer demmèng (molo).	Ik klets niet.
Nimoe bellí sèng poi.	Hij geeft aan Jan en alleman.
Moir e! di sareng!	Wat is dat mooi!
en *doe sareng!*	„ „ „ „
Nimoe denna tiloeng pekké.	Hij hangt den doove uit.
Nimoe denna gelté.	Hij hangt den grooten heer uit.
Doeng doedak baa.	Men kan daar niet bij!

Doedak = ergens tegenstooten.

	Dat stoot overal tegen?
	Dat overtreft alles?
Nimoe tebbong rebboe.	Hij is onwondbaar.
hij (heeft) lichaam ijzeren.	
Naan hala naan daa.	Sommige (pijlen) zijn mis, andere raak.
Ami goea tanah, ami miak woër.	Als wij grond omwerken (in den grond), dan zijn wij heelenal vuil.
Nimoe waën roang.	Zijn gelaat is vuil.
„ „ raing.	Wat ziet hij er vuil uit!
„ „ mnak.	
Djaran apa tàoe?	Wat mankeert dat paard?
Limang àoen apa tàoe?	Wat mankeert ge aan uw hand?
Sani ileng iang.	Sani kijk eens of er visch is.
Jang noiang?	Is er visch?
Norang ko ata rewwang tea lèè (lèèng)	Ja, maar *zij die* er *gevangen hebben,* willen (ze) niet verkoopen.
Kennaha iwa eong.	Anders niets.
Poi tia.	Alleen dit maar.
Hai newwang iang ei?	Wie heeft deze visch gevangen?
Hai newwang rawa ei?	Wie heeft deze duif geschoten.
Belli aöe bakko.	Geef mij wat tabak?
Nenni bakko. / ik vraag tabak	
Bakko?	
Bakko enne eppang di eong.	(Ja, maar) mijn tabak is niet goed.
Kama! (Ten minste).	Als het maar tabak is.
Enne daa di eong.	Het is niet raak.
Daa golo sareng.	Hij heeft (het, hem) werkelijk netjes geraakt.
Sikoe odi dola aöe, ioen?	Sikoe zal me slaan, is het niet?
Sikoe dola we!	Sikoe slaat erop weet je, vat je.
Aöe meggoe rakkan.	Dat spijt me erg.

Aöe toma kokko lele roea.	Ik heb er nog maar twee gekregen.
Weling apa ha?	Hoe duur is dat?
Lele roea howang ha.	Twee voor één howang.
Ata a lameng.	Men viert feest voor den man (besnijdenisfeest).
Ata a woea noerak.	Men viert geboortefeest.
Ami gea ina aming.	Wij vieren feest voor onze moeder (die gestorven is).
Ata a mordomoe.	?
Blara miloek.	Rheumatische pijn.
Men zegt: *waing niloek, limang miloek.*	Ik heb rheumatiek in mijn voet, in mijn hand, arm.
Mè doen naha tama schola.	U moet uw jongen op school doen.
Laen, moang; nimoe tama gellé oli.	Nog niet, meneer; hij zal op school gaan als hij groot is.
of: *gellé oli ko tama* =	Eerst groot dan gaat hij.
Adja denna koerang.	Er begint gebrek te komen aan maïs.
Oa leöe sawe baa.	'k Heb alles opgegeten.
Oa leoe baa.	'k Heb het al opgegeten.
Moang epai na?	Waar gaat Meneer heen.
Wawa Hokor.	Naar Hokor.
Moang hae rehi, waloe waloe poi.	Daar kan Meneer niet heen, het is vol met steenen.
Rehi, ko mai walong.	Als ik niet kan, dan kom ik terug.
Djaran eï bano poi, di braan.	Als dit paard maar stapt, dan gaat het al vlug.
Aöe wikket poehe, moang.	Ik sla niet door, Meneer, (ik doe maar alsof ik sla).
Nimoe geba boehe reta na.	Hij deed net alsof hij naar boven gooide.
Bida boehe.	Een (valsch, nagemaakt) zwaard van hout.
Alang nimoeng doeang baa.	Zijn haar begint grijs te worden.

Nimoe moang baa, alang nimoeng daha of *alang nimoeng daha hellat.*	Hij is oud (men rekent hem onder de ouden); zijn haar is grijs of begint grijs te worden.
Nimoe laen bei moang di laen; alang kokko poeang daha; ·ko nioeng mennong laen: laen boga di laen.	Heel oud (was) is hij nog niet; zijn haar begint pas wit te worden; maar zijn tanden zijn nog sterk, nog niet gebroken ook niet.
Nimoe lameng laen.	Hij is nog jong (in de kracht van zijn leven).
Moang, nai ata mateng? „ *lerra* „ „ *?*	Meneer, kunnen we den doode (nu) begraven.
Odo ata ali. zeg men graaft.	Zeg dat men het graf maakt.
Lemmang baa? diep is ?	Is het graf klaar?
Odo ata kessá lemmang. zeg men voege bij diep.	Zeg dat ze het graf dieper maken.
Nimoe limang ropo. Hij handen vlug.	Hij slaat er gauw op.
Nimoe hoek dolı. hij denkt slaat.	Hij slaat er gauw op.
Pare ropo daha baa, ata ella baa.	De vroege padi is rijp; men is al aan het plukken.
Mala rakon ena.	Haal het mandje van zooeven.
Égené (ege nei) baa!	Hier is het! daar heb ik het gevonden!
Reta ia watoe eong.	Daar boven zijn geen steenen.
Hai nala toedi?	Wie heeft mijn mes weggehaald?
Aöe long.	Ik niet.
Apa tàoe?	Wat moet je?
Eong.	Niets.
Hai mole?	Wie nog (b. v. wie moet er nog wat hebben)?
Apa mole?	Wat nog meer? wat verder nog?

Iang tàoe.	Ik heb beet (zeggen wij) (aan den vischhengel).
Baa, baa.	Houd op; schei uit; genoeg genoeg.
Rissi djoge rehi baa.	Rissi kan nog niet dansen.
Nimoe rehi baa. *Nimoe rehi baa nora blara.*	Hij kan het niet uithouden van de pijn.
Keo walong kennaha liing, santo. *Kohe „ „ „ „* *Koessing „ „ „ „*	Draai de speeldoos nog eens op.
Wawi nala manoe anak plari biti nora.	Het varken heeft een kuiken gepakt (en) loopt er mee weg.
Limang laen doë taka.	Hij heeft nog geen hand aan de bijl gehad. .
Belli ata a.	Te eten geven.
Bitek a woea taa.	Sirih pinang aanbieden.
Loka leoe sawe.	Alles is er uitgeloopen of Alles loopt er uit (al is 't maar een paar druppels).
Ata apa rawin kadera?	Wat voor menschen hebben (die) stoelen gemaakt (witte of zwarte).
Metti pita. *Metti mennóng.* *Doë pita.*	Houd stevig vast.
Ala howang.	Ik moet geld hebben (ik wil niet voor iets anders inruilen).
Kadera ei laga (biha) nang baa.	Deze stoel is kapot.
Mè kessik gerra rehi laen.	Hij is nog klein, kan nog niet staan.
Mè krebbèk baa.	Dat kind kan zich al omkeeren.
Dri baa.	Hij kan al zitten.
Tere limang.	Houd je hand op.
Hai tere?	Wie heft belasting, b. v. een ge-

	deelte van den oogst als huur van het land.
Ata lema mage, kabor, baa.	Men klimt in den tamarindeboom, klapper, waringinboom.
Àoe di tomo bala.	Gij hebt ook olifantstanden (daarvoor) gekregen.
Oa tai leöe same baa.	Dat heb ik ontvangen en verteerd al lang.
Ege aöe. / *Aòe di moga.*	Ik ook.
Loppa daa lampo,	Pas op dat je niet tegen de lamp stoot.
Lahing baa, ata lii baa,	Hij is gewond, men heeft hem opgeraapt.

[Overdrachtelijk werd het gezegd van iemand die uit dienst ontslagen was].

Toehan tri kadera, eppang?	Meneer mag ik op een stoel gaan zitten?
Rebboe ei loka anak eppang bing?	Zou dit ijzer niet goed zijn om kogels van te gieten?
Nimoe djaga kokki.	Hij is kok.
Nimoe djaga terring ara.	" " "
Nimoe djaga leppo.	Hij past op het huis.
Hai djaga leppo ei baòe.	Wie is hier de baas van het huis.
Nimoe djaga doneng lalang merra.	Hij heeft gisteren den weg getoond.
Djaga sai.	Pas op, let op.
Sika nora laing baa?	Is Sika al getrouwd?
Laing.	Ja (getrouwd).
Non nora waing baa ko laen.	Is Non al getrouwd of niet?
Waing baa.	Ja (al getrouwd).
Àoe enne tomo, enne masi kessik ha di eong.	Jij krijgt niet, zelfs geen klein beetje (stukje).
Djaran betta baa.	Het paard is losgebroken.
Sikoe betté bing ganoepai? / " " *ganoepai bing?*	Wie weet hoo Sikoe (dat paard) vastgebonden heeft?

Djaran erra imoeng.	De paarden staan bij elkaar als bevriend.
Djatti, laboe moir!	Djatti je hebt maar een mooi baadje.
Laboe seng poi.	't Is niet veel.
Loppa yòng moang.	Sta meneer niet in het licht.
Nimoe dani doe sennóel.	Hij snikt van 't huilen.
Lerro mate; moret walong.	Het is zonsverduistering; de zonsverduistering is voorbij.
Aöe laen toetoer sawe baa.	Ik ben nog niet uitgepraat.
Lerrong ha.	Op zekeren dag.
Toma ei Toehan bing.	Hij zal het waarschijnlijk of wellicht van Meneer gekregen hebben.
Mai ei Toehan.	Ik kom Meneer opzoeken.
Aöe prender ei moang ha.	Ik leer bij den anderen heer.
Lahing selar baa.	De wond is gelijk (niet diep meer).
Lahing mara baa.	De wond is droog.
Weling lĕhór baa.	De prijs is gedaald.
„ lema „	„ „ „ gestegen.
Poelöe hoetoe di toma?	Zouden er wel 40 zijn?
Toma.	Jawel.
Loka igok.	Alles is er uitgeloopen.
Ita pano mogat.	Wij gaan samen.
Aöe ora Mitang roeang.	Ik en Mitang met ons tweeën.
Aöe lepo ora nimoe.	Ik ga met hem mede.
Àoe bano mora nimoe.	Ga met hem mede.
Nimoe bano nora aöe.	Hij gaat met mij.
Ami bano mora nimoe.	Wij gaan met hen.
Ita pano tora „	„ „ „ „
Mioe bano mora „	Gijl. gaat „ „
Rimoe lore lora bràoe.	Zij komen af met vrees in het hart.
Ami soesar wajer ei baöe.	Wij hebben gebrek aan water hier.
Ami soesar gelle ha ata mate.	Wij zitten in groote moeilijkheid, er is iemand dood.

Ami roemang baa. Wij donker zijn.	Wij komen met donker te huis.
Blara doe giing.	Bijtende pijn.
Leppo brinet baa.	De huizen staan leeg.
Siang api moetoe baa.	De water pokken zijn rijp, zijn door (zijn opgedroogd?)
Dië kessá waang getté.	Klief dat hout verder open.
Àoe ma dopo nimoe.	Ga jij hem roepen.
Aning reta waang mai.	De wind van voren.
Aning reta oering.	" " van achteren.
Làoe lora. *Làoe mitang.*	Ver in zee.
Làoe marang.	Gedeelte wat droog loopt bij laag water.
Aòe alang boengeng. " " *blara.*	Ik heb hoofdpijn.
Aòe taing blara.	Ik heb buikpijn.
Naha servisoe.	Beteekent ook: ik, hij enz. heeft het druk.
Aöe miping gois ena goemang.	Ik heb van nacht een kwaden droom gehad.
Aöe ewwang rakkan.	Ik kan het famens goed.
Taing anak polen.	Een kronkel in den darm.
Odi howang doeë loar.	Het geld moet maar blijven staan (liggen).
Aöe pire wawi. " " *moeoe.*	Voor mij is varkensvleesch, pisangen verboden (ik kan er niet tegen).
Pire ata mateng.	Verboden om uit het huis te komen ter wille van een sterfgeval.
Pire mate. *Pire mate tanah.*	Verwensching: b. v. 'K mag sterven als 't niet waar is (wat ik zeg b. v.)
Laboe aròen.	De kraag van het baadje.
" *tebbong.*	Het lijf " " "

Laboe wateng.	Voorstuk van het baadje.
„ limang.	Mouwen „ „ „
Bing ka nia.	Wie kijkt er na! Wie let daar op!
Plari rang sawe.	Ze zijn allen weggeloopen.
Ami bano mang.	Wij gaan er van door.
Potat nang.	Het is naar de maan.
Mate ra sawe.	Zij zijn allemaal dood gegaan.
Lèè woër / *Lèè golo*	Ik wil in 't geheel niet.
Dara rakan e!	Wat is 't warm ja.
Ami mai pile.	Wij komen (eens) kijken.
Mè nimoeng mogor baa.	Zijn kind is al groot.
Wajer mò poi enne ba.	't Water drupt slechts, stroomt niet.
Limar, taka ga ep-eppang.	De vijl, bijl is scherp.
Toewa doenang bia waloe.	Er is toewak te kort voor acht personen.
Mè woea olo.	Eerstgeborene.
Aöe ileng baa ko enne ita.	Ik heb er naar gekeken (gezocht) maar niet gezien.
Ami dirang eong.	Wij hebben geen wapenen.
Ata lodong sawe ko poto walong baa.	De menschen hebben alles uit hunne huizen gedragen, maar weer alles erin gebracht.
Nimoe gawi braan.	Hij stapt vlug.
Gawi, gawi!	Vooruit, vooruit!
Ami dri dolor ei geppoeng.	Wij zaten achter elkaar in de sampan.
Woelan wàoen 2, 3 baa.	Het is al de 2e of 3e dag van de nieuwe maan.
Bakko enne bei gahoe ko wolot apar.	De tabak is niet te zwaar, maar de cigaret is dik.
Bedda leöe. / *Ewina ma.*	Ga er uit.
Ami go laën.	Wij zoeken nog.

Ami bano go.	Wij gaan zoeken (er op uit).
Bahar meha enne gewoeng.	Het is zuiver goud, niet gemengd.
Aróet lipa nora tali.	De sarong opbinden met een riem.
Paak nora rebboe gahoe.	Met een heet ijzer gelijk maken (strijken).
Aöe nèng ha woea di eong.	Ik heb er volstrekt geen enkelen van gehad.
Roepia ha odi enne doegar.	Één gulden zal niet voldoende zijn.
Nimoe rao tello ei kata bing?	Hij heeft (die) eieren uit de mand gehaald wellicht?
Ahoe boea widing.	De hond blaft tegen de geit.
Tokan nora loehir.	Tatoeëeren.
Toehan emai Toehan gemma.	Kom hier Meneer, u zult nat worden.
Cantar sawe toeë ei soerat mitang wali oene.	Alle gezangen staan in de zwarte boekjes.
Manoe kokko ita pano.	Wij gaan morgen vroeg.
Wàoen elei manoe kokko ita pano.	„ „ „ „
Loeat manoe kokko laen.	Morgen vroeg.
Loeat manoe kokko.	Overmorgen vroeg.
Pano akat.	Ik loop zachtjes.
Ahoe gii gakat.	De hond bijt zachtjes (spelende).
Ahoe gii bennoe.	De hond bijt volop (erg).
Sapi a mennoe.	De koeien eten volop.
Ami logoe ei lewwoe bennoe.	Wij zijn met een massa onder het huis gekropen.
Toehan ileng eppang.	Meneer kijk eens.
Toehan ileng ei soerat eppang.	Meneer kijk eens in uw boek.
Pra moang di eppang. of *masi pra moang di eppang.*	Vraag het maar aan Meneer (d. w. z. het kan navraag lijden).
Poeloe telloe doegar.	Juist dertig.
Laboe ei doegar (poi).	Dit baadje past (maar).
Boweng beweng.	Hun imitatieve uitdrukking voor het geluid hunner bamboe viool.

Moang renna woetoenq poi.	Meneer heeft het einde (van den zin) maar gehoord.
Moang rimoe oea soerat, wekkan.	Meneer, ze hebben aan uw boek geknoeid, opengedaan.
Moang belli poi ko weling?	Geeft Meneer het voor niets of voor geld.
Ata tocë nolèk, Djatti nao qa nope adja, plari làoe tahi na.	Als de menschen slapen steelt Djatti mais om te braden en op te eten, en dan loopt hij naar 't strand.
Moang holo bakko wolot, eppang?	Meneer mag ik mijn cigaretje aansteken.
Tebbong nimoeng lahing sawe.	Zijn heele lichaam was één wond.
Loeat nimoe odí lèè.	Morgen zal hij niet meer willen.
Solo ina nimoeng woeët.	De oudere zuster van Solo's moeder.
Djàoen boei aöe.	Djàoen wacht op mij.
Lalang tiba (ng) hama hama.	Half weg.
Aöe blara sei alang roït laen.	Ik ben al ziek sinds mijn haren nog geschoren werden (wat op tot op 12 — 14 jarigen leeftijd gebeurt).
Ata mennang sawe.	Men (de anderen) wint alles.
Hai mèt?	Wiens kind is dit?
Aöe enne ràitang, ata mèng.	Dat weet ik niet, andermans kind.
Aöe kliboer iwa, ata bloetoek gawang di.	In sommigen raak ik verward (kan ik niet terechtwijzen, ken ik niet); er zijn ook zooveel kinderen.
Tello gette, àoe bràoe.	Verschrikkelijk wat een groot ei.
Nimoe moa baa.	Hij gaapt al (van den slaap).
Nimoe djekkoet baa.	Hij heeft slaap.
Aöe tri djekkoet.	Ik ben slaperig.
Boro (bòòk) poeoer hoetoe.	Snijd (het) in vier stukken.
Lalang oetoer oetoer poi.	De weg is dicht gegroeid.

Lalang watoe watoe poi.	De weg ligt vol steenen.
Belli dèt.	Bij gedeelten geven.
Hoko dèt.	„ „ opscheppen.
Bano dèt.	„ „ loopen (nu en dan eens rusten).
Riwa wai ha rehi, dèt poi di eppang.	In eens betalen kan ik niet; bij gedeelten is ook goed.
Api gòò dèt daduk.	Het vuur verspreidt zich naar alle kanten.
Djong api plari braan doe pettor.	De boot vliegt vooruit als een pijl uit den boog.
Aöe doenang.	Ik kan er niet bij (ik ben te klein).
Àbo mara marang / *„ reta „*	Dicht bij de kust zeilen.
Wali oene robong ihing eong.	Van binnen is het hol, niet massief.
Ata bloetoek dea rakkan.	Kinderen zijn erg ondeugend.
Aöe dea ora ama aöen.	Ik ben stout geweest tegen mijn vader.

N.B. *dea* zou *tea* moeten zijn; er zijn meer zulke voorbeelden.

Nimoe gima ga laòe rewweng.	Hij zoekt vischjes op het einde (zeewaarts) van het rif.
Non Meak ata woeë blawir (blawir rewang, gawang toē, toë) nora Noenis.	Non Meak is veel ouder dan Noenis.
Songko soerat odi lalang nang.	De papieren hoed zal smelten (van den regen).
Bliro gerra reta kabor doe lōēk.	De bliro zit maar gerust (op zijn gemak) op den klapperboom.
Kama aöe mosa ganoe woeē aöen.	Was ik toch maar zoo dik als mijn oudere broer.
Rimoe tri ei natar oeneng.	Zij blijven binnen in de kampong.
Soerat doe moeöük!	Wat een stapel boeken!
Nimoe toma bakko lōēk ei moang, plari làoe wissoen, gringan e!	Hij kreeg fijne (stuif-) tabak van meneer, liep naar zijn wijk, was blij ja!

Nimoe bellèr poi.	Hij alleen heeft het druk.
Bella aöe bellèr.	Zeg dat ik het druk heb.
Aöe topo ata bloetoek bellèr.	Ik heb het druk (ik vermoei me) met de kinderen te roepen.
Sino lahein, djaran geba.	Sino is gewond, het paard heeft hem er af geworpen.
Ama aöen dri blawir, wai ha ha nimoe mai gròò (nora) ita.	Mijn vader woont ver van hier; een enkelen keer komt hij ons bezoeken.
Moang, aöe gròò ora mè aöen.	Meneer ik kom mijn kind eens bezoeken.
Àoe dri epai?	Waar woont gij?
Le Lela emai.	Aan dezen kant van Lela.
Pende doeë ei mēdja lewoeng.	Pende ligt onder tafel.
Anni ata bloetoek dani hepat golo.	Wij kinderen huilen zoo dat we ons niet meer bezitten (van de pijn b.v.)
Nimoe gerra bloetoek (boeloek) poi.	Hij staat daar klein maar. (Hij is zóó klein dat men hem in den hoop niet ziet staan.)
Toēdi poeöer nang baa.	Het mes is stuk.
Nimoe boea nora mè.	Zij draagt een kind op den arm.
Nimoe gerra ei moang toën.	Hij staat achter Meneer zijn rug.
Barakan nora bilik.	Een doos met vakjes erin.
Aning leppe ami.	De wind hield ons tegen.
Naha oa oli ko ràilang.	Eerst toen ik gegeten had merkte ik het.
Àoe hae nane.	1°. Je klimt langzaam.
	2°. Het duurt lang dat je weer naarboven gaat.
Gai ei woeoen eong lorak poi.	Deze stok heeft geen knoopen, is glad (recht).
Nimoe doē gai ko dola ahoe.	Hij nam een stok en sloeg den hond.
Aöe ita sawe nane ha baa.	Ik heb dat al lang geleden ge-

	zien of Ik heb alles gezien sinds lang.
Mēdja kolok.	De tafel staat scheef.
Ata kolok mēdja.	Men doet de tafel scheef staan.
Aöe harang ora walong ina aöèn.	Ik heb mijn moeder (nog eens) weerom uitgescholden.
Aöe moro ora walong ina, aöen.	Ik ben weer boos geweest op mijn moeder.
Laheín kessík rakkat, ko gettė nang.	Eerst was het een heel klein wondje, maar nu is het een groote wond.
Nimoe hogor baa, ko doeë walong.	Hij is op geweest, maar slaapt weer.
Bèndi di bettoe, bettoe, tiroe hoetoe.	Het geweer klonk klonk, vier schoten.
Ami di meggoe gahoe.	Het spijt ons ook erg.
Hai denna lemmang ia?	Wie heeft dat kuiltje (in den vloer) gemaakt?
Doeë loar ganoetia.	Het was er al in. Het was al zoo.
Sape doenia ilang. „ „ *lalang.*	Tot aan het einde der wereld.
Matang aöen temmang. oogen mijn heel.	Ik kan het niet meer onderscheiden, zien.
Hala àoe norang taa?	Hebt je sirih?
Taa hala baa?	„ „ „
Aöe moang baa, hoelir hoemang.	Ik word oud, vergeet alles.
Ata gai wakke aöe ratoe ko aöe lèè; denna apa bitak tanah walong.	Men wilde mij als radja aanstellen, maar ik wilde niet; waarom weer het rijk scheuren?
Aöe oa ara rehi, mamma ha pappang ei rehi; mamma oa poi poi ha pappang.	Ik kan geen rijst eten, aan dezen kant kan ik niet kauwen; ik kauw eet slechts aan met den anderen kant.
Merra wàoen kabor goroe ata	Gisteren avond is er een klap-

lii a leoe baa.	per afgevallen, men heeft hem opgeraapt en opgegeten.
Aning Timoe.	Oostenwind.
Aning Warat.	Westenwind.
Aning borok.	te Maumerie: landwind overdag, dus uit het zuiden.
Aning loat.	te Sikka: landwind overdag, dus uit het Noorden.
Aning loat.	te Maumeri. Westenwind.
Apoeng	landwind 's avonds.
Moang belli aõe soerat.	Meneer geef mij een boek.
Denna apa? àoe gatta rehi!	Waarom? ge kunt niet lezen.
Antw. *Aöe enne atta, aöe enne cantar!* [Ik niet lees, ik niet zing].	Als ik niet lezen kon, dan zou ik ook niet kunnen zingen.
Djaran ei goeng baa.	Dit paard is (al) oud.
Goeng baa roegoe baa. [Oud is mager is].	Als (dit paard) oud was, zou het ook mager zijn.

Verdeeling van een inl. huis:

Tedang balkan.	Buitenste balebale waar men zit, menschen ontvangt.
Tedang getté.	Algemeene slaapkamer voor mannen.
Tedang lorang.	Algemeene slaap- en werkkamer voor vrouwen.
Bilik.	Kleine kamertjes.
Awoe of *tedang awoe.*	De keuken; achter-balebale.

In de volgende spreekwijzen is het Sikkaneesch minder vertrouwbaar.

Hoe oud zijt gij?	*Liwang àoen apa ha?*
Hoe oud is uw broer?	*Woeė (wari) àoen liwang, apa ha?*
Ik ben 12 jaar oud.	*Liwang aöen poeloe ha wòòt roea.*
Hij is $12^1/_2$ jaar oud.	*Liwang nimoeng liwang poeloe ha wòòt roea ha pappang.*

Mijn zuster is bijna 16 jaar.	*Wiene aöen liwang nimoeng gròò poeloe ha wòòt enna.*
Hij is meer dan 20 jaar.	*Nimoe toma liwang poeloe roea wòòt.*
Ik dacht dat hij ouder was.	*Aöe (pikir) metteng nimoe moang toë.*
Hij stierf in den bloei zijner jaren.	*Nimoe mate laen moang.*
Wilt gij met mij mee gaan?	*Àoe gai bano mora aöe.*
Wij zullen gaan wandelen.	*Ita pano dalang.*
Met genoegen.	*Eppang.*
Waarheen zullen wij gaan?	*Ita odi pano epai?*
Waarheen gij verkiest.	*Epai àoe gai ita pano.*
Ik ga naar den passer.	*Aöe pano le (wawa* etc.) *reggan.*
Vraag naar den prijs der kippen.	*Pra nora manoe weling (rimoeng) apa ha.*
Hoeveel kost die kip?	*Manoe weling apa ha?*
Die kip kost 2 howangen.	*Manoe weling nimoeng howang roea.*
Hebt gij eieren?	*Àoe narang tello?*
Ik heb er geen.	*Aöe tello eong.*
Hoeveel voor één howang?	*Lele pira howang ha?*
Vijf voor één howang.	*Lele lima howang ha.*
Breng ze naar mijn huis.	*Metti wawa (le* enz.) *leppo aöen.*
Ik ben zeer boos.	*Aöe moro rakkan.*
Ik ben niet opgeruimd.	*Wateng aöen enne eppang.*
Hebt gij geen schaamte?	*Ganoepai àoe enne meang?* of *Àoe enne meang?*
Dat is een leelijke zaak.	*Naroek ei, naroek hemmoe.*
Durft gij den radja tegen te spreken?	*Àoe raning mora (nora) moang ratoe?*
Ik ga naar den radja permissie vragen om hanen te laten vechten.	*Pano ei ratoe nenni tadji manoe.*
De radja geeft geen permissie.	*Moang ratoe enne belli; enne ngarong.*
Sedert één jaar.	*Liwang ha baa.*

Eén maand geleden.	*Woelan ha baa.*
	Liwang ha, woelan ha losé baa.
Dit jaar.	*Liwang etei.*
Het volgende jaar.	*Liwang ha laën.* / *Naha liwang ha laën.*
Doe de deur dicht.	*Lebbe oehe.*
Doe de deur open.	*Dië oehe.*
„ „ „ op slot.	*Koessing oehe.*
Leg den boom op de deur.	*(Lapang) Toeke oehe.*
Mijn kamer is erg vuil.	*Bilik aöen miak rakkan.*
Ge zijt niet gewoon wellicht mijn kamer te vegen?	*Àoe enne biassa bing, moni bilik aoen?*
Ge moet elken dag vegen.	*Naha moni lerrong lerrong.*
Wasch de tafel ook af.	*Rasi di medja.*
Laat de matten uitluchten.	*Wori oha.*
Haal ander waschwater.	*Seloen wajer.*
Borstel mijn kleeren uit.	*Brosso olang pellang aöen.*
Haal cigaren, lucifers, mijn hoed en schoenen.	*Mala baco wolot, ai weris; songko, lappi waing.*
Haal mijn paard, zadel het, maar laat het eerst drinken.	*Djaran dete emai, lappi djaran ko belli nimoe ninoe oti.*
Haal den Hollandschen toom en de zweep.	*Mala koemeng bollanda nora gai.*
Het paard zijn hoeven zijn te lang, als ik terug kom moet ge ze kappen.	*Djarang koemak bei blòng, aöe walong ko kare.*
Bind hem boven in het gras.	*Nehèk reta rii.*

Benamingen van familie betrekkingen zijn zeer moeilijk te achterhalen.

Grootvader.	*moa.*
Grootmoeder.	*doea.*
Vader.	*ama.*
Moeder.	*ina.*

Broer: mannen zeggen *woeë* of *wari* naar gelang de broer ouder of jonger is dan de spreker.

Zuster: vrouwen zeggen *woeë* of *wari* zooals de mannen.
Broeder: vrouwen noemen hun broer *nara*.
Zuster: mannen noemen hun zuster *wiene*.
Oom: vadersbroer heet *ama*; de oudere broer van vader = *ama gellé*, de jongere broer van vader = *ama kessik*.
Oom: moedersbroer heet *tioe* en *poelameng*.
Tante: vaderszuster heet *naa*.
Tante: moederszuster heet *ina*; de oudere zuster van moeder = *ina gellé*, jongere = *ina lotik* of *kessik*.

Omgekeerd noemt een man alle kinderen van zijn broers: *mè aöen* = mijn kind; zoo ook eene vrouw haar zusterskinderen.

Een man noemt de kinderen van zijn zuster: *poe*.
Eene vrouw noemt de kinderen van haar broer: ?
Schoonvader: de man spreekt zijn vrouwsvader aan met *tioe*, maar hij is zijn *poelameng*.
de vrouw noemt haar mansvader *toeang*.
Schoonmoeder: de man noemt zijn vrouwsmoeder *poe*.
de vrouw noemt haar mansmoeder *naa*.
Schoonbroer: de man noemt zijn vrouwsbroer *kera*.
de vrouw noemt haar mansbroer *woeë* of *wari*.
Schoonzuster: de man noemt zijn vrouwszuster *woeë* of *wari*.
de vrouw noemt haar manszuster *oera*, *oerapoe*.

Twee zusters noemen elkaars man: *woeë* of *wari*, dat is met dezelfde benaming als zij elkaar noemen.

Broerskinderen noemen elkaar onderling *woeë* of *wari*.
Nicht, een jongen noemt de dochter van vaderszuster: *wiene*,
en de dochter van moedersbroer: *laet*.
Kleinkinderen: *poe*, *toehoeng*.
Achterkleinkinderen: *tihang*.
Schoonzoon: *poe*.
Schoonvader zegt tegen zijn schoondochter: *toeang*.
Schoonmoeder zegt tegen haar schoondochter: *wari*.
Oudoom: *poe moang*.

SIKKANEESCH ROEILIEDJE.

Onderstaand „roeiliedje" zou volgens het zeggen der inlanders een mengsel zijn van Maleisch, Sikkaneesch, Soloreesch, Lioneesch en Endeneesch.

De inlanders zelven verstaan er den zin niet van.

NAROEK LAOE TAHI.

Radja moeda mai dagang
Dagang tanah tandjong boenga
Kaë lali kaë lali
Tena nebo nebo namang
Sara witi bonbe lara
Bonbela bonbe, lara
Diro dike leba gawe
Diro dikerró
Ina sajang moediro
Moedi lero apa dike
Kora kora radja manoe tembe daië
Ina ao ana
Weleng lènsoeng ao anang
Teka lea teka Toean
Toean mari lakang lakang
Dame roesa dame de
Dame de dame de
Ama laga do niró
Nio pe kami wati
Tali hama hama
Ata bitong tobo tali
Lilo wileng weleng
Kaë rasa kale kale
Ama làoe tonggo besi
Ina loa loppa moro
Manoe mitang horo walong
Blawir ganoe apa ha

Pangga jo jawa jo làoe lema tena
(Andere lering: Pangga jo jawa jo làoe ele lèè)
Sangge (ena) no moeda moeda làoe lema tena
Gole woetoeng adonara
Te wajang lire lima
O hele hele lara
Ele lèè, lèè lara
Ripa deroe dede
Làoe hoka rotang
Baa bang, balikoe
O hele lori tasi
Danto seë manoe lèè
Radja sikka manoe
Benwa (Bawa) ratoe rewa
Ben ratoe rewa
Toki toeha tawang
Ain ora deos
Boelang helang tena
Tena mateng lajoer e
Moi roa, keppe moi ra
Pati waro keppe ora poesi bakko
Nona lewo nama nona songti boenga mera
Non dari gege non pake saleng saleng
(„ „ „ „ „ sare sare)
Sogar nora wokat
Joe ledoe marang
Reta gege okomba reta gege
Tanadoe toere tanadoe
Ngangamessi peti ngangamessi
Gale roja kotta gale roja
Wesa mae ngoeka kowa goa
Toekoe mae te radjo badjo
Repang roea weling adonara repang roea
Làoe soge panoweleng lima làoe soge
Boler e, làoe boang boler e
Boler gitta roetoeng ladong làoe boeang boler e

Lajar boera boera lajar sina ele lèè
Tena teti lewa tena sina ele lee
Dódore kami timoe dódore kami
Teti ma loea timoe teti ma loea
Dodo rĕ kami timoe dodo rĕkami
Pande làoe djoeroe moedi
Kawang toeton keri kana
Ama ola goba lida take go (te) ama ola
Repang roea weling adonara go repang roea
Doea rae hikong doea raë
Dema dowa wora dema dowa
Mae lele dete mae lele
Gole goma wolo gole goma
Langga talo bata langga talo
Bēnla bēnla wea bēnla bēnla
Bēnroe towo roepa bēnroe towa
Gene geo soesoe gene geo
Nona repoe rapa nona
(Kooeng karok natar)
Werang wai blama
Toekoe tena lele gole watoe api
Saa noroea mala reta pigang
Ai sole
Helang bonlo
Helaing sole làoe doa doa (nona)
Nitoe lewo nitoe lama ndoa
Ada wali pai bao lileng salam bao lileng
Sele weli nae kebambelo kera kebam belo
Gogontoban pai lileng kami gontoban
Lēnsoe seler weli ata doa lensoe seler
Ata langiri rae pilė koja
Koja loeroet welin adonara
Alero danle alero
Ale ata longga leke dale alero
Lajar limo roea (keadani) koa rao nanga
Keandai; ndai sara Timor

Koli lajar watang lolo
Belo oeboeng beka lalang
Ledo ne jara lede ne
Ledo laba làoe jara ledo ne
Moekoen baa ao moekoen mole
Poera lela wolo sàoe
Malaoe wesa malaoe e
" " " "
Angin dai moro dai
Tanah soesoe samba (soemba) reta
Rimoe rare oje
Ngere eo nangge
Ikoe lima kilat
Sia waing wokor
Soebi sere bai
Ana goa rona
Toekoe tali bere
Tona krion kraoen
Ata banna benja
nBeki rare penga
Pande làoe baroe datang
Sole lepamdete
Hoeroe ko Hoeroe ko silakka paralinte
(Hoeroe ko = hoeroe ea)
Nio pe kami wati
Làoe wio wajo làoe wio
Geta kowe one geta kowe
Mawe mawe jejoe mawe mawe
Làoe jo napa làoe jo
Mae lele dete mae lele
(mae lele = loppa prina)
Beroe towa roepa beroe towa
Gole woetoeng pitoe kotta leleng paring bala
Paring bala plibi (prebi) roea, demen demen ikoe boeë
Bio horo lele

Nao horo lolan
Paseng doloero
Paseng donloe wekang tena
Woeë lolo donloero
Manoe kok(o) bera woeë
Moede hĕroen alok wĕroen
Hĕroen herrong amai doi
Eta nee Mita mitang ami gette baa
Reta alok bao paot eene mewwang baa
Java larangtoeka soeding apa mora solo
Sikka nora solo tenna woeë nora wari
Woetoe teping boga boër làoe gane Noehan
Reta alok doreng; doe pita baa.

RAROEK KROWE

Een heidensch liedje.

Hoewel de beteekenis der meeste woorden van dit liedje bekend zijn, is een bevredigende uitleg tot nu toe niet mogelijk. Het wordt op de bergen tusschen Maumeri en Sikka door de „ata krowe", dat zijn Sikkaneezen die geen christenen zijn, gezongen. De inlanders zelven blijven den uitleg schuldig.

Gong ripa napoeng
Gong loloe moloe mala
Woga tanah poeang mèt
Tibo roea ropia
Woeë inang poto nai
Warit moro lodong leoe
Bota inang hoko hoera hoera lau gĕrong
Mai plĕwoer le lĕga
Lelo boea mitak marak
Boea reta Roja woetoeng
Lameng beit a lameng baat
Pla waing ripa Arat
Tata doeba tata doeba

Ata doea maget inang
Ata moat maget amang
Kodja napoeng nara
Kodja goroe bloedoe bledeng
Hétoq wali woeloe esang
Toedi mado amang
Laä kretang noni alang
Boroe pare dara goo
Wolong tit lau bau
Wolong brang lau bau
Lapo sola ata watar
Wodọng boŏ ata inang

Djong ripa wodong
Djong loloe moloe mala
Roga tanah poeang met
Lolo mapa wawa mai
Tibo ba ropia
Doea pigang inang
Ala poto oto leoe
Le mage mobong
Oha lore damar bilong
Saleroe pane anak
Pigang pitoe makok waloe
Le iling wali toë
Ala loa leoe baa
Waing bota iwang inang
Goï hoera làoe gĕrong
Reta plĕwoer lelo gaa
Lelọ boea reta Rotat
Boea doea eko lai
Boea dong mitak marak
Goï ohoe làoe ne
Lekok sĕkok ganoe bala
Ala bala sorong leoe
Mea lau doeë doeger

Blarat lan toking betot
Bĕpi bahar dowa lodang
Oring gois oring gois
Kretang merak, kretang merak
A wali wogaa
Soeboe biteq woea taä
Bala gega denno denno
Denna ĕso doi doi
Ala toë leoe toger
Manoe reta lagi
Manoe boö manoe keok
Kodja laka pika roea
Gĕra hepang wawa jawa
Woeloe wigen lado boga
Lado jao lado haok
Kaok kelo eko kemit

Hai dani wawa lio
Kaang dani dani wawa lio
Dani nora lepo leder
Dani nora daang gahar
Tibo lameng o
Moeloe ma biti wawi
Wai boeang o
Moeloe ma sea pare
Sea noesa elele
Noesa goi elele
Goi godo elele
Godo ina rabe mai
Boehoe broepoeng brepet
Taä lekang java
Woea kaji roja
Kija ja ja
Ja repa hala tai

Toro wali wolo

Uboeng matang ganoe gai
Bota inang wi wi
Bala inang wo wo
Làoe daga di henoe
Reta oha di poma
Ata Sika seang lela
Ata krowe nape toepok

NAROEK LÀOE TAHI.

Roeiliedje.

Volgens het zeggen der Sikkaneezen zou dit een Endeneesch roeiliedje zijn.

Peda pendo wea nai
Topo kaka banboe waa
Teë rati riri moi rami roa
Wĕka mae benja moi rani roa
Rajo rau tiwà napa
Rawa raoe sara
Sawi ata keo toekoe boka benbo.
Ndoena toegang noea rau mesi iwa moeta
Rakoe poroe rare mae roa rea
Manoe genga mena maè roa mengge
Bendi riko kee.
Apa sa sa rau joö
Soge onekole rimo rore ge
Watoe rau teo ngere teo taki
Tendoe ata gensoe kiti tendoe taro
Reko ata beno kita reko benbo
Tanda rewo kera waro rapò denga
Sikko sodo bondo reta roeoe bongo
Sikka kajoe iwa
Ata kowe aje noë
Tiwa pipi rau denko riki
Napa kombe emba kita benroe genna
Jo mere mae sere genre
Weroe ana sope mae donre

WOORDENLIJST

VAN HET

DIALECT VAN LIO (WEST-FLORES),

DOOR

L. F. CALON.

Tusschen het Manggaraisch en het Sikkaneesch wordt nog een ander dialect gesproken.

Aan de noordkust wordt dit dialect gesproken van af „Wailiti", vijf kwartier ten westen van Maumeri, ongeveer tot aan „Toto".

Dwars door het eiland tot aan de zuidkust van af ongeveer 1½ uur ten westen van Sikka tot achter Paga worden de bewoners „ata Lio" en hunne taal „sara Lio" genoemd.

Hieronder volgt een lijstje van dat dialect.

Een *enkelen* keer hoort men de „berg Lioneezen" met den naam van „ata Manggarai" bestempelen.

De *p*, *k*, en *t* worden door de Lioneezen *zeer sterk* geaspireerd uitgesproken.

Lioneesch	Sikkaneesch	Hollandsch
adje woea	gai	rotan
adji	wari	jongere
ai	waï	voet
ana	mė	kind

ana bĕndi	bèndi anak	geweerkogel
ana lòò	mè lotik	klein kind
anambaga	kawat	(dun) koperdraad
are mami	ara	gekookte rijst
aro	areng	kruit
ata	ata	mensch
ata kakki	ata lai	man
ata vai,-fai,-wai	ata doea	vrouw.
baba	ama	vader
bani	harang	laken
basa	basa	in de handen klappen
bara	boera	wit
beï	biti	dragen (met tweeën)
bĕndi (beddi)	bendi	geweer
bewa	blòng	lang
boedoe (djara)	keo (djaran)	paard aanzweepen
boepoe	moang	oud
ata boepoe	moa	grootvader
boetoe	ledang	kralensnoer
bokko	boeloek	laag (klein)
botti	bottir	flesch
da gale	lè (na)	rechts } Als men met het gelaat naar zee staat.
da gawa	wawa (na)	links }
da gele	reta (na)	opwaarts }
da làoe	làoe (na)	zeewaarts }
dakka (daka?)	oto	komkommer
dari	gerra	staan
deo	raa	vatten; vangen.
djara	djaran	paard
djara ria	djaran gette	groot paard
djara loo	djaran kessik	klein „
djara mosa	djaran lameng	hengst
djara mettoe	djaran inang	merrie
djatta	bliro	s. roofvogel
djië	eppang	goed

djonggoe	besi (bissi)	pompoen
doedoe	doedoe	zwam
doko	liŏe	(met een touw op 't voor hoofd) dragen
ekò	iŏoer	staart
ekò djara	djarang iŏer	paardestaart
fai?		
ata fai	ata doea	vrouw
foe?		
foe moewa	doea	grootmoeder
kolo foe	alang roon	hoofdhaar
fōnga	griugan	gaarne hebben
gaga	hokot	begroeid land om werken
gángălai	koeroeraka	spin
gawi	dogo	s. dansen.
gella	gellang	koper(draad)
gette	goeti	schaar
getti	botter	koopen
idjoe	iroen	neus
ika	iang	visch
ine	ina	moeder
iwa	eong	neen; niet.
ka	ga	hij eet
kadjoe	ai	hout
kaè	woeë	oudere
kakki	lai, lameng	man; mannetje v. dieren
kamba(r?)	hi getté	karbau
kàoe nappar	boei	wachten
kappa	apar	dik
kata	rata	boschkip
katte	gattar	jeuken
keĭ	dani	weenen
kebbo	ronang	schuur
kedda	kedda	schoppen

keddo		
keddo djara	djarang koemak	paardehoef
kekkoe	memmèk	zwak
keko	toetoer	praten
keli	iling	berg
kemma	goea	werken
keöe	woea	pinang
keppoe	bòòk	hakken
kera	era	schildpad
ketta	blattang	koud
kiboe	nane	lang
kinga	tiloeng	oor
kinga loka	tiloeng pekké	doof
kira	gatta	tellen
koeme		
koeme djara	djarang koemeng	paardetoom
koemi	oeming	baard
koengoe	oenoer	nagel
koengoe lima	limang oenoer	nagel van den vinger
„ ai	waing oenoer	„ „ „ voet
kolo	alang	hoofd
lakko	ahoe	hond
lamboe	laboe	baadje
lawo	oetang	vrouwe-sarong
leba	leba	dragen
lego (pane)	rasi	wasschen
lekko	blåoer	kikvorsch
lela	horong	vliegen
lele	renna	hooren
lengi	lengi	olie
lesoe	linsoe	hoofddoek
lima	limang	hand
lima	lima	vijf
lòò	kessik	klein
lõnda	lodang	halsketting
lowa	moroen	honger

madja	mara	droog
mage	mage	tamarinde
mai	mai	komen
manoe	manoe	kip
manoe laloe	manoe ama	haan
manoe mettoe	manoe inang	kip; kloek;
mará	dri	zitten
mata	matang	oog
mata gibe	matang gois	blind
mbakko	bakko	tabak
mbana	bano	gaan
mbeo	ráitang	weten; kennen.
mbere	blelèr	dun
mbia	bitak	breken
mbira ria	lessoe widing	s. arend
mboŏe	hoema	rooven
meddi	nala	halen
meke	dòò	hoesten
mĕngoro	gopi	omhakken
mera	merak	rood, bruin.
meroe	doeë	liggen
messi	tahi	zee
aje(r)messi	tahi	zeewater
metta	daa	raken; bereiken.
mi	mi	zoet
mido	gide	trekken
minoe	ninoe	drinken
mite	mitang	zwart
moege	moegeng	s. groen duifje
moekoe	moeŏe	pisang
moekoe djawa	moeoe djawa	papaja
moele	teggor	sterk
moke	toewa	s. inl. drank
moki	memmoeng	mond
moesoe	moesoeng	rooken
mota	taa	sirih

nai	lema	klimmen
naiderra	merre	mier
nakka	nao	stelen
nangoe	nani	zwemmen
nara	nara	broer
ndoea	lore	dalen
ndora	toeka	s. oebi
nenoe (-nia)	linong	spiegel
nette	plain	liegen
ngakke	kikolilo	vlinder
ngana	malor	witte mier
ngange	lèė	niet willen
ngere ĕmba	ganoepai	hoe
ngoni	oni	veger
nidjo	niroe	spuwen
niĭ	nioeng	tand
niloe	niloek	zuur
nipa	oelar	slang
noea	natar	dorp
noeka	haë	opwaarts gaan
noka	bòò	uitschelden
nokò	roegoe	mager
oa	eong	neen: niet
oele a	kaan	kraai
oema	oema	tuin
oetoe	mennang	winnen
oewi kajoe	ohoe ai	s. oebi
pai	dopo	roepen
pakka gōn	goba gòng	op den gong slaan
pappe tange	poenoe wiing	twisten
pare isi	pare warång	gebolsterde rijst
paroe	plari	loopen
passa	passak	schieten
pawe	mior	mooi
pekká	baa	't mal. soedah
pera	doneng	leeren; toonen.

pili	lii	oprapen
pīngga	pigang	bord
pisò	toedi	mes
poi	boga	breken
poke	geba	(weg) werpen
poro	boro	snijpen
ragi	lipa	manne-sarong
rango	gahoe	warm
rawa	rawa	s. groote duif
rawa ngongo	leppoet	s. groen duifje
rèè	gois	slecht
rei	rait	naaien
ria	gette	groot
ringgi	remma	wegnemen
rio	hoei	baden
rò	rasa	gevoelen
roesa	roeha	hert
roetoe	roesoeng	manen (paarden)
rokke	doeé nolèk	slapen
rōngo	widing	geit
sakka djara	sakkan djarang	paard rijden
sao	leppo	huis
sàoe	bida	zwaard
sassi	garo	krabben
séa geléna	nai	leggen, bewaren.
sedda	noroe	weren
sella djara	djaran lappi	paardezadel
serra	berróe	zout(achtig)
serroe	liar	roepen
sië	hini berróe	zout
sië mi	hini mi	suiker
sii	odo	bevelen
sii	kirek	bont
soea ika	kawir	vischhaak
soeë	bala	olifantstand; ivoor
soenga	hoenga	s. ui

sokò	hoeroe	lepel
somoe	somoe	ui
sono	sessoe	verbergen
soeŏe	hoeŏe	op 't hoofd dragen
soro	sorong	voortschuiven
soro ika	sorong iang	visschen
tadji manoe	tadji manoe	hanen vechten
takoe	dàoe	dragen
talo	rehi	niet kunnen
taloe	tara	antwoorden
tāngi	daang	ladder
taò	bràoe	vreezen
tawa	tò	lachen
tebo	dola	slaan
tèè	oha	mat
teka	tea	verkoopen
tello	tello	ei
tello manoe	manoe tellong	kippenei
tēnda	tedang	balebale
tĕngoe	aróen	hals
teŏe	teŏe	muis; rat
toemba	ole	lans
toki	gii	bijten
tokingo	grasa	schertsen
tolo	ileng	kijken
tòò	hogor	ontwaken, opstaan
topo	roding	hakmes
wangga	wara	op schouder dragen
waŏe	lĕhór	dalen
wara	palik	schouder
waroe	lago	s. boom
watoe	watoe	steen
wawi	wawi	varken
wea	bahar	goud
wela	batti	slaan; vermoorden
wetta	wine	zuster

wi	dete	leiden
wisi	biha	scheuren
wiwi	wiwir	lip, rand
woea	woeang	vrucht
wole	boehé	liegen
wōndo	gawang	veel
wòò	nappoen	dal, vallei

DE GETALLEN.

sa	ha	één
roea	roea	twee
telloe	telloe	drie
soetoe	hoetoe	vier
lima	lima	vijf
lima sa	enna	zes
lima roea	pitoe	zeven
ramboetoe rĕmboetoe roemboetoe	waloe	acht
terra sá trasá	hiwa	negen
samboeloe	poeloe (ha)	tien
mboeloe roea	poeloe roea	twintig
„ telloe enz	„ telloe enz	dertig enz
sangasoe	hangasoe	honderd
ngasoe roea enz	ngasoe roea	twee honderd
ha riwoe	ha riwoe	duizend

NOG EENIGE JAVAANSCHE PIAGĚM'S

UIT HET

MOHAMMEDAANSCHE TIJDVAK

AFKOMSTIG VAN

MATARAM, BANTĚN EN PALEMBANG,

(*derde vervolg*)

DOOR

DR. J. BRANDES.

III.

PALEMBANG.

(*Tweede vervolg.*)

No. 10.

Het oorspronkelijk van den hier in afschrift medegedeelden *piagěm* is het eigendom van Depati Nata Moekmin, pasirah van de marga Soengi Kroh, der afdeeling Moeri Ilir (Palembang).

Het zijn 3 zilveren bladen, van 28 × 10 cM., elk met zes regels beschreven, waarvan er twee, die welke het begin van het stuk en het eind ervan te lezen geven, ter weerszijde aan het derde blad, waarop het midden gedeelte staat, met zilveren ringetjes verbonden zijn.

Het schrift, dat gebezigd werd, is het Javaansche.

Het stuk werd in originali aan het Genootschap toegezonden door den Resident van Palembang, den Heer J. P. DE VRIES, die het blijkens zijn schrijven, zie Not. Febr. verg.

1892, ontvangen had van den Heer L. M. VONCK, controleur in Moesi Ilir, denzelfde, die indertijd zijne tusschenkomst verleend heeft tot het hier nogmaals in leen ontvangen van de beide *piagĕm*'s, welke in het eerste gedeelte van deze mededeelingen over Javaansche piagĕms uit het Mohammedaansche tijdvak, als n°. 2 en 3 van Palembang bekend konden worden gemaakt, vergl. Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, 586 [1]).

De legende vertoont de meeste overeenkomst met den Palembangschen *piagĕm*, die ter zelfder plaatse, bl. 588, als n°. 4 bekend werd gemaakt, hoewel dat stuk uit het jaar 1729 (A. D. 1802) is, en deze nieuwe is uitgereikt in 1686 (A. D. 1760), waardoor hij zich in leeftijd nader aansluit bij die beide zooeven genoemde andere, n°. 2 en 3, en n°. 6 Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXIV, 609, resp. de twee eersten beide uit 1689 (A. D. 1763), en de laatste uit 1685 (A. D. 1759).

Deze nieuwe *piagĕm* doet zien dat wat door mij voor een *pĕpĕt*-teeken is verklaard, nl. twee *cĕcĕk's* boven elkander, onjuist is opgevat. Er moet mede bedoeld zijn het teeken dat de Javanen van Java thans met 3 *cĕcĕk's* schrijven, en dienen moet om aan te geven dat de uitspraak der letter niet de gewone moet zijn, omdat het woord waarin zij voorkomt een vreemd is, en men wil laten zien dat men het als zoodanig heeft herkend, en het dus liever naar de uitspraak in de taal, waaruit het ontleend is, uitgesproken zou wenschen. Dat daarbij misvattingen worden gemaakt, blijkt uit het [illegible] van regel 6 op het 3e blad hier, doch wat door mij gesteld is geworden op bladz. 612 Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXIV was niet de goede verklaring.

Wat in no. 4, regel 10, door mij *pintĕl* is gelezen, luidt hier duidelijk *wintĕl*, doch de beteekenis ook hiervan is mij niet bekend. Hier blijkt het intusschen duidelijk dat er een soort van civetkatten mede wordt aangeduid, evenals met *cĕlup* en met *candramawa*, en er dus ook in no. 4 maar 3 soorten van katten bedoeld zijn, zoodat daar in de vertaling voor „civetkatten, *cĕlup* (?), *pintĕl* (?), en *candramawa* katten",

[1]) Voor het 1e en 2e vervolg zie men deel XXXIV bl. 605, en XXXV. bl. 110.

gelezen moet worden „*cĕlup-* (?), *pintĕl-* (?), en *candramawa*-civetkatten".

Een nieuwe moeielijkheid geeft daarentegen weer de uitdrukking *culanikanṭil,* of *nikancil* (?), voor *cula,* zonder meer, in n°. 4, waarvoor men geneigd zou zijn om, ook zonder dat men den juisten zin nog vat, *culaning kanṭil* te lezen. De *cĕcĕk* is evenwel niet aanwezig. Behoudens deze aanvulling komen de hier genoemde *palawija* van deze soort,— de tweede: albino's enz. worden niet vermeld, — geheel overeen met die in n°. 4 opgesomd, doch de volgorde is een andere.

Het stuk werd uitgereikt aan de *prawatin's* van Sungi Kĕruh, vermoedelijk dus wel aan een der voorvaders van den tegenwoordigen bezitter. De Sultan noemt zijn naam niet, evenmin als die der toenmalige *prawatin's*.

De datum luidt: Dinsdag, donkere helft van de maand (d.i. hier einde van de maand), den 29ste, in de maand Sapar, in het jaar He, in het Saka-jaar: beroemd (ben ik) zelf (die) vervangen (word door mijn) zoon, 1686.

De cijferteekens [illegible] bevestigen de lezing, die vroeger van deze teekens, zooals zij op de Palembangsche piagĕms worden aangetroffen, gegeven is, op nieuw.

De *sĕngkala: susra kang sirira gumanting putra* biedt natuurlijk dezelfde zwarigheden als die van Palembang n°. 6, Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXIV, bl. 609, waar op bl. 615 de gronden voor de wel wat vreemde vertaling zijn aangegeven. *Sirira* is een schrijffout voor *sarira, susra* moet blijkens het cijferteeken hier 6 voorstellen, evenals *gumanting*; waarom is mij niet duidelijk.

a. 1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]
[illegible]
5. [illegible]
[illegible]
6. [illegible]
[illegible]

b. 1. [illegible]
[illegible]
2. [illegible]
[illegible]
3. [illegible]
[illegible] [1] [illegible]
4. [illegible]
[illegible]
5. [illegible]
[illegible]
6. [illegible] [1] [illegible]
[illegible]

c. 1. [illegible]
[illegible]
2. [illegible]
[illegible]
3. [illegible]
[illegible]
4. [illegible]
[illegible]
5. [illegible]
[illegible]
6. [illegible]
[illegible]

---

[1] De [illegible] ontbreekt.

Costuumbrief van den Sultan, voor den *prawatin's* van Sungi Kĕruh, luidende:

als er schuldzaken zijn tusschen de landslieden en Palembangers of tusschen de landslieden onderling, en de zaak is voor de *prawatin's* niet klaar, maar er zijn getuigen, dan mogen de *prawatin's* er in beslissen; wanneer men niet betaalt dan rekene men bij dertienden, tot driemaal toe, zoodat de som dubbel wordt, hooger mag men niet gaan; en men mag geen beslag leggen noch op den persoon zelf, noch op zijn vrouw of zijn kinderen;

als de schuldvordering wegens hanenklopperij is, dan gaat zij niet door, maar kan als te niet gedaan beschouwd worden, en er mag niet getwist worden met woorden of doodslag, men zij eens gezind;

men legge pepertuinen aan; wie dat niet wil zal beboet worden met zes reyaal;

en als iemand (geweldadig) in een dorp of in een huis dringt, en de overvallene wordt gewond, dan staat daarop de boete van het bestrijden der onkosten voor de genezing, komt hij om, dan moet de *bangun* betaald worden; wordt de indringer gewond of gedood, dan is daar geen verhaal op;

een handelaar (of vreemdeling) mag bij iemand der streek niet inwonen, noch zich een huis bouwen; doet hij het toch, dan wordt hij beboet met de boete daarop door den vorst gesteld;

ook mag niemand van het land met een Palembangschen man of vrouw huwen; doet men het toch, dan zal men gevangen worden gezet (?) [1]);

als een *paranakan* ergens in dienst gaat, en daar geen bericht van geeft aan de *prawatin's*, dan zal hij gevangen worden gezet (?);

als een *paranakan* een zaak (geding) krijgt, en hij vraagt daarin recht aan de *prawatin's*, en de zaak is uitgewezen en bezorgd door de *prawatin's*, en hij loopt daarna weg om te vluchten, dan zal hij gevangen gezet worden (?);

[1]) Vermoedelijk: dan wordt men lijfeigene van den vorst.

en als er een diefstal heeft plaats gehad, en het wordt aangegeven, en de aangeklaagde wordt veroordeeld, dan moet hij het dubbele vergoeden; verliest de aanklager het, dan heeft hij te betalen eenmaal de.... (?);

als er iemand ontloopen is (en aangehouden wordt) dan zal verbeurd verklaard worden wat hij bij zich zal hebben zoo dit een waarde vertegenwoordigt van tien reyaal of minder, wat er meer is niet;

als iemand een onderhoorige van den vorst ontvoert, zal hij gevangen worden gezet (?);

zoo hij het een slaaf van een ander doet, zal hij de prijs dubbel moeten vergoeden;

als er gevonden worden zal rhinoceroshoorn, *nikanṭil* (?), bezoar, karbonkel, lange olifantstanden, goede *sumambu*-rotan, of *candramawa-*, *wintĕl-* of *cĕlup*-civetkatten, dan moet dat alles aan den kraton worden opgebracht.

Geschreven op Dinsdag 29 Sapar van het jaar He, in het Çakajaar: Beroemd (ben ik) zelf (,die) vervangen (zal worden door mijn) zoon, 1686.

WELTEVREDEN, Febr. 1892.

AANTEEKENINGEN

OMTRENT HET

DIËNG-GEBERTE

EN ZIJN

MERKWAARDIGHEDEN,

DOOR

J. J. VERWIJK.

Er bestaat over het Diëng-gebergte een zeer uitgebreide litteratuur. Geen der Diëng-opstellen is evenwel volledig te noemen of van fouten vrij te pleiten. Het gebergte is dan ook volgens Junghuhn „onuitputtelijk".

Tijdens mijn drie-en-halfjarig verblijf te Bandjarnegara heb ik de merkwaardige streek verscheidene malen bezocht en, geholpen door een mantri van het Kadaster te Bandjarnegara en door een anderen te Wonosobo, van haar een kaart vervaardigd. In de overtuiging dat de kaart tot eenige aanvulling en verbetering kan strekken van hetgeen door anderen is geschreven, bied ik haar hierbij aan, vergezeld van de volgende aanteekeningen op de in Professor Veth's Java voorkomende vrij nauwkeurige beschrijving van het gebergte en zijn merkwaardigheden. Java Dl. II blz. 27, 49 en v. v., Dl. III blz. 460 en v. v.

Een tocht naar den *Diëng* van *Bandjarnegara* uit wordt in den regel ondernomen over de districtshoofdplaats, tevens Controleursstandplaats, *Karang Kobar*.

De weg van *Bandjarnegara* naar *Karang Kobar* is 14 palen lang (vide Stbl. 1889 No. 229). Hij gaat aanvankelijk 3 palen door de vlakte in noordelijke richting; daarna, vrij wel steeds stijgende, over het algemeen noordoostwaarts.

Na de desa *Kasĕnĕt* voorbijgereden te zijn, vertoont zich spoedig aan het oog den *G. Pawinihan*, aan welker oostzijde door een kloof gescheiden, een ontzettende kale rotsklomp, met een zadelvormigen kam en met loodrechte wanden, zich verheft. Dat rotsgevaarte, uit trachietmassa's gevormd, is bekend onder den naam *G. Radja*. Abusivelijk wordt het door Junghuhn *G. Labet* en door Prof. Veth *G. Laweh* genoemd. De door Prof. Veth bedoelde weg door de kloof gaat thans langs de oostzijde van den *G. Radja* en biedt, wanneer men al voortrijdende terugziet, een even heerlijk panorama aan als de oude weg. Verderop gaat hij eerst langs de noordelijke hellingen van den *G. Telogo Lèlè* (niet den *G. T. Lèlè*). De door mij ondervraagde nabij dien berg wonende inlanders wisten niets af van het bestaan van een meer op dien vermoedelijk, uitgebranden eruptiekegel.

Karang Kobar is een kleine bergdesa. Er is op de plaats of in haar naasten omtrek niets bezienswaardig. Haar ligging en het naar de toppen van den *Rogo Djambangan* oprijzend terrein zijn overigens door Prof. Veth juist beschreven.

Van *Karang Kobar* gaat de verdere weg naar den *Diëng* over de districtshoofdplaats *Batoer*.

De meest gevolgd wordende route van *Karang Kobar* naar *Batoer* ligt ten zuiden van die door Prof. Veth bedoeld en is 10 palen lang. De natuur langs den korteren weg is gelijk aan die langs den anderen.

De door de bevolking geteelde tabak wordt grootendeels te *Batoer* wonende Chineezen opgekocht en over *Pekalongan* naar *Batavia* uitgevoerd.

Behalve voor het droogstoken van tabak is er door de bevolking zeer veel hout gekapt voor het des nachts binnenshuis aanleggen van vuren voor lichamelijke verwarming. In den laatsten tijd wordt de cultuur van snelgroeiende en

voor brandhout geschikte boomen door het bestuur krachtig bevorderd. De *Kĕmlandingan* (mimosa leucaena) moet voor die cultuur het meest geschikt zijn.

De door Prof. Veth beschreven pasanggrahan en vóór dit gebouw aanwezige beelden, bestaan sedert eenige jaren niet meer. Europeesche reizigers kunnen gemakkelijk logies bekomen bij den Wedono, die een gouvernementshuis bewoont, op welks erf een bijgebouw speciaal voor pasanggrahan is opgetrokken.

De Europeesche groenten, welke door de bevolking geteeld worden, zijn alleen kool, uien en aardappelen. Andere Europeesche groenten gedijen intusschen op het hoogland ook zeer goed. Van de aldaar gecultiveerd wordende Europeesche ooftboomen heb ik alleen eenige oneetbare vruchten opleverende perzikboomen op erven van Chineezen gezien. Het Mongoolsche ras doet overigens vrij wel niets aan ooft- en groenteteelt.

Van *Batoer* naar het Diëng-plateau gaande, wordt in den regel eerst het nabij den weg gelegen meer *Soembĕr Djolo Toendo* bezocht. Van hier gaat men dan naar de onder den naam van *Tjondro di moeko* meer bekend zijnde solfatara *Kawah Dringo*, om daarna naar den *Tjondro di moeko* terug te keeren en van hier in de desa *Pĕkasiran* weer op den grooten weg te komen.

Het dorp *Tïmbang*, alwaar Prof. Veth een naar het meer *Dringo* voerend zijpad inslaat, bestaat niet.

De kleurveranderingen in het water van den *Soemoer Djolo Toendo* heb ik nooit opgemerkt. De inlander verzekert alleen dat men „kĕslamĕt" zal zijn, wanneer men een steen over het meer heen kan werpen.

De *Kawah Dringo*, zooals gezegd is meer genoemd *Tjondro di moeko*, is een gat van *eenige* voeten in doorsnede, — een doorsnede van 15 à 20 voeten, zooals Prof. Veth het zegt, heeft de solfatara zeker niet, — waaruit aanhoudend witte dampen met hevig geraas opstijgen. In de onmiddellijke nabijheid van de solfatara ziet men eenige andere gaten

met kokend geelwit gekleurd water, dat in het riviertje de *Kali Poetih* uitvloeit.

De *Kawah Sĕgorowĕdi* is thans niet bekend.

Van *Pĕkasran* den tocht naar het Diëngplateau voortzettende, ziet men spoedig op de zuidelijke helling van den *G. Djimat* de opening van de beruchte mofette *Pĕkaraman*.

De *Pĕkaraman* is niets anders als een groote open kuil uit welks bodem af en toe wat koolzuurgas opstijgt.

De schrijfwijze *G. Tjimat* is foutief, de juiste is *G. Djimat* d. i. de talisman. De Javaansche legende vertelt dat de *Pĕkaraman* d. i. de uitverkoren plaats, tijdens den Broto Joedo krijg het oorlogsmagazijn van vorst Bolodewo is geweest.

Bij den *Pĕkaraman* bevindt men zich op het gebied van het eigenlijke Diëng-gebergte.

De *Diëng* is een uiteengeslagen krater. De verbindende ruggen van voornamelijk vijf bergtoppen vormen de overblijfselen van den verbrijzelden en verbrokkelden rand van dien krater. Die bergtoppen zijn: de *G. Djimat* in het noordwesten, de *G. Prahoe* in het noordoosten, de *Srodjo* in het zuidoosten, de *Bismo* in het zuidwesten en de *Nogosari* in het westen. Binnen den kraterrand verheffen zich als eruptiekegels: de *Pagĕr Kandang* in het noordwesten, de *Pangonan* ten zuidoosten van den *Pagĕr Kandang*, en de *Pakoewodjo* in het zuidoosten. Aan den oostelijken voet van den *G. Pangonan* breidt zich het zoogenaamde Diëng-plateau uit.

Volgens den Javaan is de naam *Diëng* ontstaan door eene samentrekking van de woorden *adi* en *aëng* d. i. wonderschoon. Dr. Cohen Stuart heeft evenwel medegedeeld dat de naam *Diëng* als *dihyang* reeds op oude oorkonden van Java voorkomt.

De namen *Pager Kendeng* en *Panggonan* zijn foutief. Ten rechte heeten de bedoelde eruptiekegels: *Pagĕr Kandang* en *Pangonan*. Volgens de Javaansche fantasie hadden Ardjoeno's buffels, die op den *Pangonan*, d. i. weide, graasden, hun kraal in den ketel van den *Pagĕr Kandang* d. i. omheining van de kraal.

De door Junghuhn op blz. 231 beschreven solfatara *Pandoe I* op den *Pagĕr Kandang* is thans een meertje.

De *Kawah Pandoe II* is niet bekend.

Na het bezoek aan den *Pĕkaraman* den weg verder oostwaarts volgende, bereikt men daarna langs een sterk dalend zijpad ten noorden van den weg, het meer *Tĕlogo Lĕri,* een vereenigingsplaats van ziedende beeken en warme bronnen en van het water dat van den oostwaarts oprijzenden *Pagĕr Kandang* en van de andere omringende bergen afvloeit.

De dorpen *Padjed* en *Proemboeng,* waartusschen volgens Junghuhn blz. 222 het meer *Tĕlogo Lĕri* ligt, bestaan niet.

Voorbij het zijpad naar den *Tĕlogo Lĕri* heeft men vlak ten zuiden van den grooten weg het op een moeras gelijkend meertje *Tĕlogo Sĕwiwi.*

Verderop komt men aan een zijweg, die naar het meer *Tĕlogo Mĕrdodo* voert, een der kraters van den dubbel uitgeboorden eruptiekegel *G. Pangonan.* De andere, hoogere krater heet *Tikĕl Pangonan*

Den tocht langs den grooten weg weder voortzettende, kondigt spoedig de door den wind toegewaaide *demonische* zwavelgeur de aankomst op het Diëng-plateau aan. Voor het midden van het plateau breidt zich een groot moeras uit. Het noordelijke, grootste gedeelte heeft den naam van *Rowo Bale Kambang,* het zuidelijk gedeelte dien van *Rowo Glonggong.*

In het zuidoosten van het plateau heeft men de meren *Telogo Wĕrno* en *Tĕlogo Péngilon* en in het zuidwesten het moeras *Rowo Tĕroes.*

Door de genoemde moerassen stroomt de uit het noordoosten komende *Kali Toelis,* die als grensrivier van het Bageleensch en Banjoemaasch gebied, vervolgens haren weg voortzet in den dalgrond, die den *G Pangonan* van den bergketen scheidt, welke zich van den *G. Srodjo* tot den *G. Bismo* uitstrekt. In dien dalgrond vindt men aan den zuidelijken voet van den *G. Pangonan* en aan den rechteroever van de *Kali Toelis* eenige solfataras, waarvan de oostelijkste, de grootste en werkzaamste is, en *Kawah Kidang* genoemd wordt.

Tegenover den *Kawah Kidang* en aan den linkeroever van de *Kali Toelis* heeft men het meertje *Telogo Loewoek*.

De door Prof. Veth genoemde *K. Katen* en *K. Boentoe* zijn niet bekend. Misschien wordt met den *K. Boentoe* bedoeld de *werkelooze* solfatara, die zich niet ver van den *K. Kidang* bevindt.

Junghuhn noemt op blz. 233 den *K. Kidang* abusivelijk *Tjondro di moeko*.

De door hem op blz. 224 bedoelde *onderaardsche* beek uit den tweeden kom van den *G. Pangonan* is niet bekend. Er is nabij den *K. Kidang* wel een *bovenaardsch* beekje, dat in de *Kali Toelis* uitstroomt.

Het terrein aan den noordwestkant van den *K. Kidang* is moerassig en wordt *Rowo Loemoet* genoemd.

Van den *Kawah Kidang* gaat een weg naar de aan het liefelijk meer *Tjèbong* gelegen desa *Simboengan*.

In de desa *Simboengan* wordt veel haarolie bereid uit de zaden van den gondopoero. De geurige zaden zijn in den handel bekend onder den naam van Bisam-korrels.

Op de zuidoostelijke buitenhellingen van het Diëng-gebergte, niet ver van de districtshoofdplaats *Garoeng*, ligt de *Telogo Mèndjèr*, het grootste meer van de merkwaardige streek.

De aanwezigheid van vele steenen Siwatempelbouwvallen op het Diëng-gebergte doet veronderstellen dat aldaar eene groote Bramaansche priesterstad heeft gebloeid.

Algemeen is men van meening dat de Diëngstad plotseling door eene vulcanische uitbarsting werd verwoest. Schrijver dezes is van gevoelen dat zij in het islamietische tijdperk langzamerhand werd verlaten en zoo te niet gegaan is, gelijk vele andere Bramaansche en Boeddhistische centraalpunten op Java.

Van de voormalige priesterstad zijn nog alleen op het plateau eenige tempels en een onderaardsche leiding goed bewaard overgebleven.

Op de bijgaande kaart zijn de 5 *Ardjoeno*-tempels, de *Wrĕkodoro* of *Bimo* en de *Andorowati* als nog aanwezig

aangeteekend. In Dr. Verbeek's oudheden, verschenen eenige jaren nadat de kaart is vervaardigd, wordt evenwel vermeld dat de *Andorowati* is ingestort. Wanneer niet spoedig aan de nog bestaande tempels de reddende hand tot hun behoud wordt verleend, zullen binnen korten tijd van hen ook alleen de steenen bouwvallen overblijven.

De merkwaardige onderaardsche leiding noemt de Javaan „*goewo Astomo*". Volgens de legendarische voorstelling zou Astomo, die onder den grond door naar den *Diëng* was getrokken tot vernietiging van de aldaar verzamelde *Pandowo's*, nabij het plateau gekomen zijnde, de gaten gemaakt hebben om zich telkenmale boven den grond te verheffen en te vergewissen hoever hij nog van Ardjoeno's verblijfplaats was verwijderd.

Voorts heeft men nog op den heuvelrug langs de oostzijde van het plateau, ten zuiden van den grooten weg naar *Wonosobo*, eenig overgebleven muurwerk, dan tusschen de meren *Werno* en *Pengilon* twee beschreven rotsblokken, het eene met een zwarte, het andere met een roode inscriptie, en verder in een uit *Pekalongan* over de desa *Sigemplong* en in een anderen uit *Bagelen* langs het meer *Tjèbong* naar het plateau voerenden weg, overblijfselen van een steenen trap.

Het zooevenbedoeld nog aanwezig muurwerk staat in de desa *Diëng wetan* en is bij de Javanen bekend onder den naam van „*watoe rawit*". De beschreven rotsblokken hebben den inlandschen naam van „*watoe toelis*". Een daarvan, het door Junghuhn ontdekte, wordt wel eens „*watoe kĕtèk*", d. i. de steen met het apenfiguur, genoemd. De daarvan in Junghuhn's Java voorkomende afbeelding komt weinig met het origineel overeen. Het andere, met roode verfstof beschreven rotsblok werd in 1889 door den Controleur F. H. D. H. von Ende ontdekt.

De Boeddha-trappen worden door de Javanen „ondo boedo" genoemd.

Hoewel vermoedelijk niet van oudheidkundigen oorsprong verdient nog vermelding de *toeg Bimo*, d: i: de bron van

Bimo, gelegen in de bedding van de *Serajoe* rivier, even buiten de desa *Diëng wetan*, ten noorden van den grooten weg naar *Wonosobo.*

De bron van *Bimo*, overschaduwd door een grooten *pohoen tjĕmĕti* (treurwilg) is een heerlijk plekje, dat binnen zijn ommuurde ruimte des daags een frisch koud stortbad aanbiedt. Het water van de uit het noorden afstroomende beekjes verzamelt zich aldaar in een ondiepen kom, en vormt, na daaruit langs een steenen tuit op den geplaveiden grond te zijn neergestort, de *Kali Serajoe.* Omtrent het ontstaan van deze rivier en hiermede in verband omtrent dat van de *toeg Bimo* bestaat een vulgaire legende. In den raad der goden was beslist dat van de in den *Broto Joedo* bezongen strijdende partijen, diegene, die het eerst het water van midden-Java's gebergte naar de zee wist af te voeren, het rijk van *Ngastino* zou verkrijgen. De *Korowo's* waren reeds bezig de *Kali Klawing* te graven, toen Ardjoeno op voorstel van zijn trouwen koddigen volgeling Semar besloot de hulp van den fieren, sterken Bimo in te roepen. Met een allerschoonste vrouw bij zich togen Ardjoeno en Semar naar de plaats, waar Bimo juist een langdurigen slaap sliep. Door een door Semar bedachte list ontwaakt, gevoelde Bimo op het gezicht van de schoone vrouw zich door wellust sterk aangegrepen. Opstaande om haar met zijn armen te omsluiten, kreeg hij van achteren een zoo krachtigen duw, dat hij voorover op zijn handen viel. Onmiddellijk daarop werd hij, nog in een kruipende houding verkeerende, door Semar voortgeschoven, met de schoone vrouw steeds vóór zich uit. Terwijl hij nu voortgeschoven wordende voortkroop, groef hij met zijn penis de *Kali Serajoe.* De plaats nu, waar Bimo op de zooeven beschreven wijze was begonnen te graven, wordt de *toeg Bimo* genoemd. Volgens den inlander verzekert een bad des nachts bij de bron aan het lichaam duurzame mannelijke kracht.

GODONG Augustus 1891.

KORT BEGRIP
DER BETEEKENIS VAN DE TAREKAT,
NAAR HET
MALEISCH
VAN
SAJID OESMAN IBN ABDOELLAH IBN AKIL IBN JAHJA,
adviseur honorair voor Arabische zaken,

DOOR

A. F. VON DE WALL.

De beteekenis van het Arabisch woord *tarekat* is *weg*. In godsdienstigen zin gebezigd geeft het te kennen, God trouw dienen en op de meest mogelijke wijze eeren en gestadig aanroepen.

Ieder Islamiet, die in alle nederigheid en zonder daarmede rijkdom, eer, of aanzien, hoegenaamd ook te beoogen, dien godsdienstigen weg bewandelt, wordt *soefijat*, die wijze van handelen, of die godsdienstige weg, *tarekat-soefijat*, en de leermeester daarvan *sjeichal tarekat* genoemd.

De naam *tarekat* wordt nader bepaald door de namen van de leermeesters, alleen of met bijvoeging van hunnen stam of van den naam der plaats hunner herkomst; zoo b. v. wordt de *tarekat-Naksjbandijah* aldus genoemd naar den sjeich *Bahaöeddin al Naksjbandi*, de *tarekat-Kadirijah* naar den sjeich *Abdoelkadir al Djailani* enz. Bovendien neemt elke

tarekat een of twee namen — epitheten — van God aan, waarmede Hij wordt geloofd. Het is om die twee redenen, dat er verscheidene soorten zijn van de *tarekat-soefijat;* maar daarom alleen. Ten opzichte van den godsdienst blijft zij één, zonder eenige afwijking hoegenaamd, dus zonder zucht naar rijkdom of macht tot heerschen, zooals trouwens boven reeds is gezegd. Overigens verlangen de *soefijats* van niemand eenige vereering, of wat het ook zij, hoezeer zij niet weinig gewild en geeerd worden, terwijl voor hen verscheidene openbare gebouwen door vorsten en rijken zijn opgericht, voorzien van levensmiddelen, alles pro deo. Er zijn echter veel *soefijat's,* die verkiezen zelf voor hun bestaan te zorgen.

De geschriften der *soefijats-goeroe's,* omtrent hun *tarekat,* zijn allen overeenkomstig het islamsch geloof, doch bevatten diepzinnige bewoordingen en gelijkenissen, waarvan de beteekenis niet binnen het bereik ligt van een ieder; weshalve, ter voorkoming van verkeerde opvattingen, de lectuur daarvan slechts aan bevoegden door de *oelama* (geleerden) is vergund.

Al wat boven is gezegd omtrent de bedoeling van de *soefijats* en de strekking van hun ware en zuivere *tarekat,* de toepassing van die leer wijkt daarvan in geen enkel opzicht af, nu zoowel als eeuwen geleden, gedurende welken tijd dan ook geen enkel feit heeft plaats gehad, dat zou kunnen wijzen op eenig kwaad, of nadeel, door hen bedreven. Er zijn echter personen, die het islamsch geloof niet trouw, of niet naar behooren belijden, doch desniettemin zich als *soefijats* voordoen, alleen om van de voordeelen der genoemde openbare instellingen te kunnen genieten, en eer en aanzien te verwerven. Dit wordt door groote geleerden ten strengste verboden. Dat verbod staat vermeld in vele godsdienstige boeken; doch zij, die die boeken niet hebben gelezen, kennen dat verbod natuurlijk niet.

De mensch is onuitputtelijk in het uitvinden van *akal's* om zich te verrijken en macht te bezorgen. Zij, die den godsdienst slechts in schijn belijden, maar bezield zijn met de zucht

naar rijkdom en macht, geven zich o. a. uit als *goeroe's* der *tarekat Naksjbandijah* en van andere *tarekat's* en nemen de kleeding van die *goeroe's* aan, terwijl zij, hoezeer onkundig ten opzichte van de ware leer der *soefijats* en met onzuivere bedoelingen, zich in alles gedragen als de ware *goeroe's*.

Deze valsche *goeroe's* nu vervaardigen ook geschriften naar de echte boeken der *soefijat's*, waarvan zij de beteekenis echter niet volkomen kennen; maar vermengen den inhoud met wat zij dienstig achten om domme menschen vertrouwen in hen te kunnen doen stellen en, zoodoende, hen tot hunne volgelingen te maken, terwijl deze dan ook werkelijk gelooven, dat de scheppingen hunner valsche *goeroe's* de echte *tarekat* vormen, die zij overigens als het non plus ultra van het geloof beschouwen. Doch menschen, die werkelijk vertrouwd zijn met den godsdienst, weten, dat die geschriften niet echt, maar daarmede zeer in strijd zijn, terwijl het hun ook niet onbekend is, dat de vervaardigers op dat gebied leeken zijn niet alleen, maar met opzet den waren weg hebben verlaten.

Vele geleerden in Mekka en op andere plaatsen hebben dan ook hunne waarschuwende stem aan die valsche *goeroe's* laten hooren; maar deze stoorden er zich niet aan; integendeel, er waren er zelfs, die zich tegen die geleerden verzetten.

De *goeroe's* der valsche *tarekat's* worden zeer geeerd door en ontvangen veel geschenken van hen, die niet bekend zijn met hunne geheime bedoelingen. Zij, die die valsche leer volgen, worden *anak moerid* (leerling) genoemd. Van daar dan ook, dat er velen zijn, die gaarne *tarekat-goeroe* worden, welke titel hun voordeel en waardigheid verschaft.

Het is nu zeven en dertig jaar geleden, dat een Menangkabauwer uit Mekka kwam, genaamd *Hadji Ismail*. Te Singapoera aangekomen, leerde hij de menschen daar, om de leer der *tarekat Naksjbandijah* te omhelzen. Toevallig was er te dien tijde een groot geleerde te Singapoera, afkomstig van Hadramaut, genaamd *Sjeich Salim ibn Smair*, die *Hadji Ismail* in zijn werk tegenhield en hem er tevens

opmerkzaam opmaakte, dat zijn leer in strijd was met den godsdienst, terwijl hij, *Sjech Salim*, een geschrift vervaardigde, waarin het verkeerde van die leer in het licht werd gesteld. Daarop keerde *Hadji Ismail*, met veel geld beladen, naar Mekka terug.

Een ander, die zich vier jaar geleden in Mekka als *Sjeich* van de *tarekat Naksjbandijah* uitgaf, was *Sjeich Soelaiman Afandi*, die veel leerlingen had onder de Maleiers en Javanen. Ook hij heeft een boek gemaakt, handelende over die *tarekat*, dat te Konstantinopel werd gedrukt, waarvan een groot aantal exemplaren in de Maleische landen en op Java werd verspreid. Dat boek was vol van allerlei zaken, die in strijd waren met het ware geloof en de domme menigte op het dwaalspoor moesten brengen. Overigens had de inhoud de strekking om den schrijver te verheffen en de niet-volgelingen van zijn *tarekat* alsmede andere *goeroe*'s te veroordeelen. Dat boek werd echter door al de geleerden in Mekka verworpen en dadelijk daarop door den rechter verbeurd verklaard, met last het te verbranden, terwijl *Sjeich Soelaiman* in Mekka gevangen werd genomen, met bevel aan hem, om aan zijn leerlingen op Java en in de Maleische landen, van het gebeurde met zijn boek kennis te geven; aangezien de daarin voorkomende verkeerdheden in het licht waren gesteld, waaromtrent al de geleerden in Mekka het onderling eens waren. *Sjeich Soelaiman* voldeed aan dien last en schreef aan *Abdoelwahab Djawa* en aan den vorst van Deli en van Langkat, overeenkomstig wat in Mekka was gedrukt in navolging van van het door den *Moefti* aldaar omtrent *Sjeich Soelaiman's* feilen was geschreven en voorzien van de handteekeningen dier geleerden.

Uit het bovenstaande blijkt voldoende het verschil tusschen de ware en de valsche *tarekat's*.

Daarmede is het werkje van *Sajid Oesman* nog niet uit; doch wat daarop volgt bevat nagenoeg niets anders dan her-

halingen van wat reeds is gezegd; ik acht daarom niet noodig dat vervolg ook te vertalen.

De bovenstaande vertaling is zeer vrij; want de tekst is niet vatbaar voor een goede getrouwe overzetting. De bedoeling van den schrijver echter vermeen ik precies te hebben teruggegeven.

Het doel, dat ik met deze vertaling beoog, is niets anders, dan een bijdrage tot de kennis van de ware en de valsche *tarekat's*, geleverd door een bevoegde, zooals *Sajid Oesman* geacht mag worden, meer algemeen bekend te maken, en vooral onder de aandacht der ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur te brengen; opdat zij daarvan, zoo mogelijk en voor zooveel noodig, kunnen profiteeren, tot daarstelling, en, waar die reeds bestaat, tot bevestiging van een goede verstandhouding tusschen hem en de bevolking onder hunne bevelen gesteld. Immers het *per se* als slecht veroordeelen van de *tarekat* kan aan die verstandhouding niet bevorderlijk zijn, terwijl een juist begrip en eerbiediging van godsdienstige gevoelens en instelling, waar die niet in strijd zijn met de algemeene belangen, andersdenkenden ten opzichte van het geloof tot elkander kunnen voeren, vooral tusschen de belijders van den christelijken godsdienst in het Mohammedaansch geloof, waarvan dit laatste, hoezeer tot een machtigen stam opgegroeid, echter als een last is te beschouwen.

BATAVIA, 27 December 1891.

AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN

OP DE

MALEISCH-NEDERLANDSCH-ENGANEESCH

WOORDENLIJST

(*Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., deel XXXIV, bl.* 539 *en volgg*),

DOOR

O. L. HELFRICH.

pag.		MALEISCH.	NEDERLANDSCH.	ENGANEESCH.	
2	aantevullen tusschen	arga en asap			
		berapa arganja	hoeveel kost 't	afiha (apiha B) èodiedieĕ (èoriedieĕ B)	
3	staat sub	agas	soort van muskiet	koemak²ou	moet zijn: koemak²ou
5	„ „	itoe.	die, dat	èana	moet zijn: éana.
5	„ „	iboe tangan	duim	naè ofĕ	moet zijn: naè afĕ
6	„ „	babi	varken	ékojok²	moet zijn: èkojok²
6	„ „	batang	stam, steel	karahak	moet zijn: karahak²
6	„ „	bakar	het verbranden,	haibi; faha böhak²	moet zijn: haibi; faha-

pag.		MALEISCH.	NEDERLANDSCH.	ENGANEESCH.	
			in brand steken	(A)	bŏhak^{3} (A)
7	staat sub	balik	de achterkant etc	oenei	moet zijn: oenie
8	„ „	bĕtoel	just;	koinak^{2}; akoinak^{2}	moet zijn: juist
8	„ „	bĕdil	schietgeweer, wapen	ofookie	moet zijn: afookie
9	„ „	bĕlah	gebarsten, gespleten	poarok^{2}	moet zijn: poarak^{2}
9	„ „	bintangoer	soort van boom	èijobĕ	moet zijn: éijobĕ
11	„ „	boedjoer	in de lengte uitgestrekt	faijojo (paparik B)	moet zijn: faijojo (paijojo B)
12	„ „	boewak	opborrelen van het water uit een wel	kahafoekoei	moet zijn: kahafoek^{2}oei
14	„ „	tali	touw	èkokia	moet zijn: èkok^{2}ia.
15	aantevullen tusschen	{tĕroes en tĕran	sub. licht, helder etc.	kaniekie	ترڠ tĕrang
17	staat sub	tĕpi	rond etc		moet zijn: rand
19	„ „	tindik	gaten in de ooren boven om er versierselen in te dragen	koeièkalihĕ (koeièkariha B)	moet zijn: koei èkalihĕ (koei èkarihĕ B)
21	„ „	tijada	er niet zijn; niet bestaan	kèabak^{2}	moet zijn: kéabak^{2}.

pag.		MALEISCH.	NEDERLANDSCH.	ENGANEESCH.	
21	„ „	djarang	zeldzaam, schaarsch wijd van elkander	kafèrafè-raba (kapèrapèra-ba B)	moet zijn: kafĕ rafĕ raba (kapĕ rapĕ ra-ba B).
22	staat sub	djongkok	hurken	fakowèh kowèh	moet zijn: fakowèh ko-wèh.
24	„ „	bĕrtjam-poer	copulee-ren	fakei	moet zijn: fak^{2}ei.
24	„ „	tjoetjoe	klein kind	naafoea-kak^2	moet zijn: naafoeaak^2 of naafoea.
25	„ „	dapat	in bezit genomen etc	pakok^2 o-hak	moet zijn: pakok^{2}ohak.
26	„ „	dengar	hooren etc	kidĕhoi	moet zijn: kidĕhöi.
26	aantevul-len sub	dengan	met, door middel van	ijo	achter ijo: of jo.
27	staat sub	raboen	niet goed zien kun-nen	kakè la-baĕ	moet zijn: kakèlabaĕ.
27	aantevul-len sub	rata	vlak, effen	fanakonĕ etc	achter (pana-konĕ B): of panakö.
28	staat sub	rangkei	zamen verbon-den etc	kidi foek^2 jak	moet zijn: kidifoek^{2}jak.
35	„ „	parang	kapmes	fèdjie (pè-djie B)	moet zijn: fèdjie (pèdjie B).
35	„ „	papan	plank	eininahak^2	moet zijn: èminahak^2.

pag.		MALEISCH.	NEDERLANDSCH.	ENGANEESCH.	
36	„ „	pagi	ochtend	namanikĕ	moet zijn: namanihĕ.
36	„ „	pĕtang	duister,	(panahouma B)	moet zijn: (pamahouma B).
37	„ „	poesaka	erfstuk	naafoeakak^2	moet zijn: naafoeaak^2.
37	aantevullen sub	pinggir	zoom, rand	èfè (èpè B).	achter (èpè B) of èfèa.
37	staat sub	pelir	erectie van den penis	èkok^{2}ok	moet zijn: èok^{2}ok^2.
37	„ „	palita	lamp	èajahak^2 jobi	moet zijn: éjahak^{2}jobi,
38	aantevullen sub	pĕnoch	vol, gevuld, volkomen	kifamĕ (kipamo)	achter (kipamo): B).
39	staat	poeki	part. pud. fem. menstrua	è è of kahè koewĕ	moet zijn: part. pud. fem: è è menstrua: kahèkoewĕ
40	„ „	pinang	de betelnootpalm	(èoefe B)	moet zijn: (èoefo B)
41	„ „	kasih	genegen zijn, liefhebben	abaoè	moet zijn: abaaĕ
41	„ „	kaki: tĕlapak kaki bĕlakang kaki	zool, hiel	hèoai, èijĕ	moet zijn: tĕlapak kaki: zool; hèoai bĕlakang kaki: hiel; èijĕ
41	„ „	kawin	wettig	fadahè	moet zijn: fa-

pag.		MALEISCH.	NEDERLANDSCH.	ENGANEESCH.	
			huurlijk	boewĕ (padahė boewĕ B)	dahėboewĕ (padahėboe-wĕ B)
42	staat sub	kedjab	knijpoogen	kikijo	moet zijn: knipoogen
43	„ „	kelingking	de pink	(naėapo nokiĕ B)	moet zijn: (naėapo nokie B)
44	„ „	kamanahan	neef, nicht	laho	moet zijn: kamanakan
44	„ „	kĕndoer	slop, loshangend	kononak^2	moet zijn: slap.
44	„ „	koewala	de monding eener rivier etc.	bĕloa of bĕloea	moet zijn: béloa of bĕloea.
44	„ „	koetjing	kat	(èmè B)	moet zijn: (èmèo B)
44	„ „	koeroes	mager, smal, tenger	kimak	moet zijn: kimak^2
45	„ „	gatal	begeerig belust	(pĕnahöje B)	moet zijn: (pĕnahöjĕ B)
45	„ „	gadis	jong meisje	foinanak^2	moet zijn: foinamak^2
47	„ „	goesar	boos, toornig	fahouwak	moet zijn: fahouwak^2
47	„ „	geger	geraas en getier makend	èdabèhoè-djie	moet zijn: edabèho èdjie.
48	„ „	lapar	hongerig zijn	kok^2 njok	moet zijn: kok^2 njok^2
49	„ „	lawan	tegenpartij, tegenstander	farikak	moet zijn: farikak^2

pag.		MALEISCH.	NEDERLANDSCH.	ENGANEESCH.	
50	staat sub	loempoer	modde	kèlokèlo	moet zijn: modder
51	„ „	lihat	zien, opnemen	fŏak	moet zijn: fŏak^{2}
51	„ „	makan	eten	amenok	moet zijn: amĕnok^{2}
52	„ „	mangkok	kop, kom etc.	èkamok^{2}	moet zijn: èkainok^{2}
53	aantevullen sub.	mani	pollutie	èabakŏkŏ	
54	staat sub	hoeloe	oorsprong eener rivier	èoeloe Bĕlowa	moet zijn: èoeloe bèlowa.

55 en 56 waar kifa hoek staat: moet zijn: kifahoek

58 staat sub *Tijdrekening* 6 uur in den namiddag: pamahoma: moet zijn: pamahouma.

Zinnetjes:

58	staat sub	1	nie;	moet zijn: niĕ
58	„ „	4	ouwĕ;	„ „ : oewĕ
58	„ „	7	iték;	„ „ : itèk
59	„ „	23	kidĕhoi;	„ „ : kidĕhŏi
60	„ „	25	oeweĕ;	„ „ : oewĕ

61 sub 27 inplaats van afak^{2} te lezen afa en van adoewe: adoewĕ

62 op alinéa 4 te lezen in stede van eenige en kabaèko: eene en kabahèko

62 staat fakĕri; moet zijn; fakèri

62 „ kifalaélio; „ „ : kifalaèlio

MANNA, 22 October 1891.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS

VAN DEN

SAPOEDI-ARCHIPEL,

DOOR

J. J. VERWIJK.

Op pagina 903 van Professor Veth's *Java* deel III is aangeteekend dat de Sapoedi eilanden uiterst gebrekkig bekend zijn. In de verwachting dat de volgende aanteekeningen, door den schrijver dezes verzameld ten tijde dat hij van 1 November 1889 tot 20 Juni 1890 belast was met het beheer van de contrôle-afdeeling Sapoedi, mogen bijdragen tot opheffing van die gebrekkige kennis, worden zij hierbij aan belangstellenden aangeboden.

LIGGING EN GROOTTE.

De Sapoedi-eilanden liggen ten zuidoosten van het eiland Madoera tusschen 114°15' en 114°48' L. beoosten Greenwich en 6°57' en 7°11' Z. Br. Zij strekken zich alzoo uit over 33' L en 14' Br.

De hierbij overgelegde kaart, geteekend naar een in 1890 door het Hydrografisch Bureau te Batavia uitgegeven zeekaart (Java blad III), maakt de ligging en de verspreiding der eilanden duidelijker.

Tot den Sapoedi-archipel worden gerekend te behooren de 12 navolgende eilanden: *Sapoedi, Raäs, Poeloe Anjar, Toendoek,*

Goagoa, Kamoedi, Telangoe timor, Telangoe barat of *aëng, Sarok, Mamoek* en *Pajangan.*

Sapoedi is het grootste en Poeloe Anjar het kleinste eiland.

NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Het in Z. O. waartsche richting eivormig eiland Sapoedi is over zijn gansche oppervlakte heuvelachtig. De hoogste heuveltop is 124 Meter hoog. Het lange eiland Raäs heeft slechts een paar kleine heuvels. Overigens is het eiland vlak te noemen, evenals de andere kleinere eilanden.

Alle eilanden hebben een zeer kalkhoudende bodem, die nog al vrij veel eruptiefgesteente bevat. Vulkanen worden evenwel op geen der eilanden aangetroffen.

Om alle eilanden heeft men een breeden zoom kustrif. Het kustrif langs het noorderstrand van Raäs strekt zich palen ver in zee uit, en biedt evenals dat van de andere eilanden, bij laag water een hoogst belangwekkend schouwspel aan. Men waant, er over heenvarende, op den zeebodem een tuin van de grootste verscheidenheid planten in de rijkste kleurenpracht te hebben.

Rivieren en meren zijn er niet. De weinige aanwezige beekjes zijn in den oostmousòn nagenoeg geheel droog. Zoet water verkrijgt de bevolking uit eenige zeer in waarde gehouden wordende bronnen.

Het klimaat van den geheelen Sapoedi-archipel is constant gunstig te noemen. In de maanden December tot en met Maart heeft men er den regenmousen; in de overige maanden van het jaar is het er droog en zeer warm.

VOORTBRENGSELEN.

Over het geheel maakt de habitus der eilanden denzelfden indruk als die van Oost-Madoera, dat is dat de drie rijken der natuur opvallend slecht vertegenwoordigd zijn.

De voornaamste voortbrengselen uit het dierenrijk zijn:

runderen, paarden, schapen, geiten, kippen, visschen, schildpadden, tripang en schelpen.

Evenals op het groote eiland Madoera wordt op Sapoedi en Raäs aan het rundvee meerdere zorgen besteed dan op Java. De paarden ondervinden een minder zorgzame behandeling. Merries zijn meer gewild dan hengsten, en wel van wege de daarvan te verkrijgen veulens, die eenmaal groot geworden zijnde, naar Java en Madoera worden uitgevoerd.

VEESTAPEL.

Aanwezig aantal op Ultimo 1890.	Sapoedi.	Raäs.	Goagoa.	Totaal.
Runderen. . . .	21817	3720	445	25982
Karbouwen. . .	1	—	—	1
Paarden.	1461	380	—	1841

De eenige karbouw op Sapoedi is de laatste nazaat van de schoone kudde des Panembahans, die oudtijds op Sapoedi geregeerd had.

De gelegenheid, welke de eilandbewoners hebben om dagelijks visch te eten, maakt dat er weinig rundvee, en dan alleen nog bij feestelijke gelegenheden, geslacht wordt. Het aantal in 1890 geslachte runderen bedroeg op Sapoedi 445, Raäs 71 en Goagoa 24 of totaal 540.

De uitvoer van runderen en paarden is, zooals uit het volgende staatje kan blijken, nog al belangrijk.

In 1890 uitgevoerde.	Sapoedi.	Raäs.	Goagoa.	Totaal.
Runderen. . . .	4162	532	4	4698
Paarden.	168	73	—	241

Van geiten en schapen, die ook in belangrijke mate uitgevoerd worden, waren geen statistieke gegevens voorhanden.

De soorten visch, die in de wateren om de Sapoedi-eilanden

gevangen worden, zijn voornamelijk: de bambangan, de boeboet, de manjong, de pentjar, de blanak, de tongkol en de ketambok. De visschen worden met een sèsèr (schepnet) een djala (werpnet), een djaring (hangnet) of een pantjing (hengel of lijn) gevangen; of het eiland Goa-goa in den regel met een boeboe (fuik). Pajangs (groote werpnetten) zijn niet in gebruik. Veel visch wordt in gedroogden toestand naar Java uitgevoerd De stranddesas oefenen de vischvangst als hoofdbedrijf uit. Voor de groote vangst vaart de bevolking tot de Kangean eilanden toe.

In 1890 aanwezig aantal visschersvaartuigen.

	VAARTUIGEN.		
	met vlerken.	zonder vlerken.	totaal.
Sapoedi	228	—	228
Raas........	1	51	52
Goa goa......	2	13	15
Totaal.......	231	64	295

De groote visscherspranwen (djoekoeng) hebben alle vlerken en zijn met 4 personen bemand. De kleinere vaartuigen (molowan's met vlerken en sampan's zonder vlerken) bevatten slechts 1 à 2 personen.

Vermelding verdient nog de vangst van bandĕng-kweekvischjes (ninir) langs de kusten. De kweekvisch wordt grootendeels naar Bangkalan en Soerabaja uitgevoerd, tot aanvulling van de aldaar aanwezige vischvijvers (tambaks).

Zoetwatervisscherij heeft op de Sapoedi-eilanden niet plaats.

Schildpadden worden aan de oostkust van Raäs gevangen en naar Bali uitgevoerd.

Tripang en schelpen, voornamelijk gevonden in het oostelijk gedeelte van den Sapoedi-Archipel zijn belangrijke artikelen van uitvoer naar Soerabaja en Singapore.

Als voortbrengselen uit het plantenrijk worden in de eerste plaats vermeld de door de bevolking verbouwde gewassen.

Uitgestrektheid bouwgronden in 1890 in bahoes

	sawahs van levend water voorzien.	sawahs van regen afhankelijk.	tegals.	erven en tuinen grooter dan 1/4 bahoe.
Sapoedi . . .	153	1003	11825	132
Raas	—	947	1659	54
Goagoa . . .	—	—	77	—
Totaal	153	1950	13561	185

Op de sawahs wordt bijna uitsluitend padi geteeld; op de tegalvelden: djagoeng, djagoeng boelir, katjang, ketela en laboe, ook, maar in zeer geringe mate, indigo, kapas en tabak.

De sawahs eerste soort worden gerekend per bouw op te brengen 16 picols padi à *f* 2.50 of *f* 40.— totaal, de sawahs tweede soort of die van regen afhankelijk 6 à 10 picols padi of *f* 15.— tot *f* 25.— De opbrengst der tegalvelden bedraagt gemiddeld *f* 15.— per bouw; die der erven en tuinen op Sapoedi *f* 25.— tot *f* 30.—, en op Raäs *f* 50.— De erven en tuinen op het laatstgenoemde eiland zien er opvallend beter en meer beplant en onderhouden uit dan die op Sapoedi. Op Goa-goa treft men nagenoeg geen erven of tuinen aan.

De djagoeng is het hoofdvoedsel der bevolking. Alleen zeer gegoeden eten onvermengde padi-rijst. De meesten eten mengsels van djagoeng en rijst, katjang, ketela, of laboe. De productie van padi en djagoeng is niet voldoende voor de bestaande behoefte. Er is dan ook altijd een belangrijke invoer van die twee voedingsmiddelen.

De cultuur van de hiervorengenoemde gewassen geschiedt nog op een zeer eenvoudige wijze. Bij de paditeelt heeft het ngoeritten (in aren uitzaaien) algemeen plaats. Op de tegalvelden vinden wissel- en tusschenbouw veelvuldige toepassing. De slechte tegalgronden worden na twee of drie

keeren beplant te zijn, braak gelegt, dan een weinig bemest. Behalve koemest, worden voornamelijk de kratok en de bĕngok als groene bemesting gebezigd. Deze snelgroeiende, dikbladige planten leveren nog het voordeel op, dat hare boonvruchten na een eenigszins zorgvuldige bereiding eetbaar zijn.

Aan groenteteelt wordt nagenoeg niets gedaan. Als sajoeran worden gegeten de bajĕm, de terong en de bladeren en vruchten van de kèlor en de mimba.

De teelt van vruchtboomen is onbeduidend. Er komen voor: de pinang, waarvan de noten naar Bali en Kangean uitgevoerd worden, de siwalan, voornamelijk op Raäs, de mangga, de srikaja, de langsĕp, de pisang en de djĕroek manis. Van de laatste drie soorten heeft een belangrijke uitvoer naar Java plaats. De klapperboom wordt, op een enkelen hier en daar aanwezigen boom na, bijna niet aangetroffen. De geplante boomen werden steeds door den tolboek (klappertor) vernield.

Andere voor handel of nijverheid nuttige gewassen, welke op de eilanden geteeld worden, zijn: de bamboe, die niet in voldoende mate voorkomt en daarom veel ingevoerd wordt, de pandan, van welker bladeren matten vervaardigd worden, en de tjabe djamoe, die in een vrij belangrijke mate op de erven wordt aangeplant en uitgevoerd naar Soemenep en Soerabaja.

Timmer- of brandhoutboomen worden niet geplant. Voor den huizenbouw worden vooral de mimba en de doewah gebezigd; speciaal voor koestallen de kĕsambi. Als brandhout worden gebruikt de langs de stranden groeiënde tèndjang en api-api.

Boschproducten van eenige waarde zijn op de eilanden niet aanwezig.

Het delfstoffenrijk levert alleen op Raäs kalk op, waarvan veel uitvoer naar Bali plaats heeft.

ADMINISTRATIEVE VERDEELING.

De Sapoedi-eilanden vormen een tot de afdeeling Soemenep

behoorend district, tevens controle-afdeeling onder denzelfden naam van Sapoedi. Zij zijn verdeeld in twee onderdistricten: Sapoedi en Raäs. Het onderdistrict Sapoedi omvat alleen het eiland van dien naam en staat onder het rechtstreeksch bestuur van den Wedono. Het onderdistrict Raäs omvat de overige eilanden.

De Controleur en de Wedono hebben de desa Gajam, aan de zuidkust van Sapoedi, tot standplaats; de assistent-wedono van Raäs woont te Brakas aan de oostkust van het eiland Raäs.

De Controleur, ter zijde gestaan door een adjunct djaksa is belast met het houden van den politierol. Verder vervult hij nog de functiën van ontvanger der in- en uitvoerrechten, havenmeester, scheepsmeter, strandvonder en superintendent van het op Sapoedi bestaande kustlicht-etablissement. De Wedono is tevens hulp-ondercollecteur van 's lands belastingen.

Het eiland Sapoedi telt de volgende vijftien desa's: *Gajam, Pantjor, Djamboewir, Njamplong, Karangtengah, Gendang, Prambanan, Sonok, Noenggoenoeng, Telaga, Tanahmerah, Soember, Soekarame, Triboeng* en *Kloewang.*

Raäs heeft zeven desa's met name: *Ketoepat, Djoengkat, Kropo, Alasmalang, Karangnangka, Poeteran* en *Brakas.*

Goa goa is in de twee desa's *Goa goa daja* en *Goa-goa laoet* verdeeld.

Aan het hoofd van elke desa staat een *kliboen* met een *tjarik* (schrijver) en een of meer *apel's* (kampong hoofden) en *apel's palang* (desa-beambten) onder zich.

BEVOLKING.

Alleen de eilanden Sapoedi, Raäs en Goa-goa zijn bewoond. Wel treft men op Toendoek, Telangoe-tengah, Telangoe-aer, Sarok en Kamoedi een of meer huisgezinnen aan, doch de op die eilanden aanwezige lieden worden gerekend hun vast verblijf in een der desa's van Raäs of Goa-goa te hebben.

Kunne.	SAPOEDI.						Raäs.	Goa goa.	Totaal.
	Europ.	Chin.	Arab.	Mooren.	Inl.	Totaal.	Inl.	Inl.	
Mannen. .	2	30	3	1	8932	8968	2112	376	11456
Vrouwen .	1	36	3	1	11441	11482	2576	449	14507
Jongens. .	—	39	7	1	9234	9281	1965	417	11663
Meisjes . .	—	30	2	1	7974	8007	1394	362	9763
Totaal. . .	3	135	15	4	37581	37738	8047	1604	47389

Op Raäs en Goagoa waren in het begin van 1890 geen Europeanen, Chineezen, Arabieren en Mooren woonachtig.

Onder de inlandsche bevolking treft men, zooals voorzeker niet verwacht wordt, een uiterst gering aantal lieden aan, afkomstig van andere eilanden Dat aantal is niet met juistheid op te geven, doch het bedraagt zeker nog geen honderd zielen.

Vermelding verdienen de „*Orang Kambang*", moedige zeelieden en goede duikers, die 14 huisgezinnen met circa 35 zielen sterk zijn en aan het strand van de baai van Sonok op de oostkust van het eiland Raäs wonen. Zij beweren oudtijds uit Makasser herkomstig te zijn en vroeger een eigen hoofd onder den naam van poenggawa gehad te hebben. Nog leven zij vrij wel afgezonderd van de Madoereezen, met wie zij alleen in woning en taal verschillen, alsook in de wijze, waarop zij een meisje tot echtgenoot erlangen. Hunne huizen zijn hoog boven den grond op houten stijlen gebouwd. De door hen gesproken taal wordt noch door Madoereezen noch door Makassaren of Boegineezen verstaan. En voor de begeerde bruid wordt aan hare ouders een koopsom (sondrang) betaald.

BESCHAVINGSTOESTAND.

Door het zeer levendige handelsverkeer dat de bewoners van den Sapoedi archipel onderhouden met de bevolking der

om liggende groote eilanden, staan zij in maatschappelijke en verstandelijke ontwikkeling in geenen deele ten achteren bij hunne rasgenooten op Java en Madoera

Vele eilandbewoners kunnen het Madoereesch schrift lezen en schrijven. Een te Gajam opgerichte gesubsidieerde school moest evenwel na een bestaan van een paar jaren gesloten worden. De bevolking prefereerde het zeer elementair onderwijs van den desagoeroe boven dat van de „scholah negeri".

Aantal priesterscholen op ult. 1890.

	Aantal scholen.	Aantal leerlingen.
Sapoedi.	40	510
Raäs	18	337
Goa goa	4	60
Totaal	62	907

Uit een gerechtelijk oogpunt staat de bevolking op een nog al ongunstig te noemen moreel standpunt.

Gepleegde misdrijven.

SOORT.	AANTAAL IN	
	1889.	1890.
Moorden	4	5
Brandstichtingen. . .	6	5
Veediefstallen	39	48
Goederen diefstallen.	60	67
Totaal	109	126

Zeeroof werd sedert een geruimen tijd niet meer gepleegd. Het aantal in 18.0 bij den politierechter aangebrachte zaken bedroeg 129 met 200 beklaagden, waaronder 52 vrouwen.

In de gevangenis te Gajam waren gedurende 1890: 207 gevangenen, waaronder 28 vrouwen. Het aantal gevangenen daags variëerde van 2 tot 35 of bedroeg gemiddeld per dag 12.

Het opiumdebiet in de twee bestaande kitten te Noenggoenoeng op Sapoedi en te Brakas op Raäs bedroeg in 1890 slechts 20 katti 5 thail 60 mata en doet veronderstellen dat de bevolking weinig opium gebruikt Dat is evenwel sterk te betwijfelen. Het is algemeen bekend dat het eiland Goa goa en de oostkust van Raäs groote pleisterplaatsen van den opium-smokkelhandel tusschen Bali en Java zijn. Er mag dus aangenomen worden dat vrij veel clandestien opium op de Sapoedi-eilanden verbruikt wordt.

NIJVERHEID.

Op eenige desa-timmerlieden en goud- en ijzersmeden na, heeft men op de Sapoedi-archipel geen ambachts of handwerkslieden.

De aanwezige geringe industrie wordt als huiswerk en grootendeels tot voorziening van eigen behoeften uitgeoefend. Over het algemeen getuigt zij ook van weinig kunstzin.

Voor het batikken en weven worden goedkoope grondstoffen gebezigd, die van Java, Bali en Singapore zijn ingevoerd Op Raäs verstaat men de kunst van het weven met gouddraad (songkettan).

Eenvoudig gevlochten manden van rotan en bamboe worden hier en daar vervaardigd tot uitvoer naar Java.

Touw wordt gemaakt van uit Soemenep en Kangean verkregen klappervezels. Het geslagen touw dient in den regel ten gebruike van eigen vaartuigen.

Vaartuigen worden op de Sapoedi-eilanden niet gebouwd. Men koopt ze vooral te Panaroekan en Paketengan (Pasoeroean), ook wel op Bali, Kangean en elders.

In 1890 aanwezig aantal handelsvaartuigen.

	met vlerken.	zonder vlerken.	Totaal.
Sapoedi.	31	39	70
Raäs	5	92	97
Goägoa.	—	70	70
Totaal.	36	201	237

De handelsvaartuigen met vlerken (padoewang's, karoman's), thuis behoorende in de baaien met een zeer klipachtigen bodem en hooge brandingen, zijn alleen voor de communicatie tusschen Sapoedi en Java, Madoera en Bali.

Op Goagoa treft men de grootste handelsvaartuigen (podewak's) aan, die dan ook de verste tochten (naar Wetter, Kangean, Semarang, Singapore) ondernemen.

Overigens vindt men op elk der drie eilanden vaartuigen van elke soort en grootte (majang's, golekan's, soppet's, pelari's).

De door de bevolking van de Sapoedi-eilanden, vooral die van Goagoa, uitgeoefende scheepvaart is zeer belangrijk te noemen.

Sapoedi telt 9 veilige ligplaatsen voor prauwen, verspreid langs alle zijden van het eiland. Raäs heeft 5 ligplaatsen, alle gelegen op de noord- en noordoostkust. Goagoa heeft slechts één ligplaats aan de westkust

De plaatsen, waarheen de meeste handelsvaartuigen van de Sapoedi-eilanden varen, zijn: Kalboet en Kalidjangkar in Besoeki, Soemenep, Kangean, Soerabaja, Grissee, Semarang, Boeleleng en Wetter. Op dit laatstgenoemde eiland halen vele Goagoasche vaartuigen soga tot verkoop te Soerabaja, Grissee en Semarang.

In 1890 vertrokken en aangekomen vaartuigen.

Vertrokken naar.	Getal vaartuigen.	Lading in kub. meters.
Java en Madoera.	3154	28912
Bali	245	3986
Wetter.	?	?
Singapore	1	28

Aangekomen van.	Getal vaartuigen	Lading in kub. meters.
Java en Madoera.	2947	26589
Bali	155	2229
Wetter.	?	?
Singapore	1	28

De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: runderen, paarden, schapen, geiten, kippen, eieren, visch, schildpadden, tripang, schelpen, vruchten, katjang idjo, tjabe, djamoe, soga en kalk.

Ingevoerd worden: lijnwaden, garen, padi, djagoeng, groenten, aarde- en ijzerwerk, hout, bamboe, prauwmaterialen en andere huiselijke benoodigdheden.

De scheepvaart is het levendigst in het begin en het einde van den oostmousson. Het is een jaarlijks terugkeerend verschijnsel dat duizende inwoners in April en Mei, na afloop van de padioogst, naar Java trekken tot verkoop van verschillende producten van hunne eilanden of om er als daglooners te werken ten einde het noodige geld te verdienen voor de afbetaling van de belastingen of voor den aankoop van levensbehoeften.

Gouvernement's inkomsten in 1890.

		Sapoedi.	Raäs.	Goagoa.	Totaal.
Landrente.		f 18015.—	f 3476.—	f 96.—	f 21587.—
Hoofdgeld.		„ 7904.—	„ 1784.—	„ 342.—	„ 10030.—
Bedrijfsbel.	inl. .	„ 2581.80	„ 1828.75	„ 1110.35	„ 5520.80
	chin.	„ 478.10	—	—	„ 478.10
	arab.	„ 38.—	—	—	„ 30.—
Zegelrecht.		—	—	—	„ 1121.45
Invoerrechten. . .		—	—	—	„ 87.06
Personeel					„ 80.—
Verponding					„ 50.—
Zoutdebiet.					„ 6205.29
				Totaal. . .	f 46197.70

De landrente bedraagt 8½ procent van de opbrengst of gemiddeld 1.36 per bouw.

Het hoofdgeld wordt opgebracht door elken gegoeden, gehuwden, werkbaren man.

Aantal aangeslagenen in de bedrijfsbelasting in 1890.

	voor minder dan f 1.—	van f 1.— tot f 25.—	van f 25.— tot f 50.—	van f 50.— tot f 100.—	van f 100.— tot f 150.—	Totaal.
Sapoedi . .	1253	201	8	—	—	1462
Raäs. . . .	444	37	13	—	2	496
Goagoa. . .	141	11	13	2	—	167
Totaal. . .	1838	249	34	2	2	2125

Zegelrecht wordt verkregen door den verkoop van jaarpassen en zeebrieven.

Invoerrechten worden geheven van uit Bali en Singapore ingevoerde lijnwaden, garen, en ijzer- en aardewerk.

Van Gouvernementswege wordt alleen te Gajam zout verkocht.

GOUVERNEMENTS UITGAVEN JAARLIJKS.

Voor het bestuur:

een controleur.	f	4200.—	
een wedono.	„	3300.—	
een assistent wedono	„	920.—	
twee schrijvers.	„	540.—	
een boodschaplooper.	„	96.—	
10 politie oppassers	„	1200.—	
2 djoeroemoedis en 12 roeiers.	„	1440.—	
te zamen. . .			f 12696.—

Voor de justitie:

een adjunct djaksa	f	1140.—	
een schrijver	„	240.—	
twee oppassers.	„	240.—	
te zamen. . .			f 1620.—

Voor de vaccine:

2 vaccinateurs	f 690.—

Voor den verkoop van zout:

1 pakhuismeester	f 690.—

Voor het onderhoud van gebouwen, en voor anderen zaken:	±	f 1000.—
Voor het kustlicht-etablissement:	±	„ 5000.—
Totaal. . .	±	f 21696.—

BIJZONDERHEDEN.

Voor de officiëele communicatie komt twee malen 's maands, in den oostmouson te Triboeng, in den westmouson te Gajam een boot van de Gouvernements-marine.

Op Sapoedi heeft men nagenoeg langs het strand van het geheele eiland een voor voertuigen geschikten weg van circa 24½ paal lang. Ook op Raäs heeft men over de lengte van het eiland een voor voertuigen geschikten weg van 9 palen lang.

Plaatsen van eenige bijzondere vermelding zijn:

Gajam de districtshoofdplaats, teven controleurs-standplaats, met een steenen pier en goede steenen woningen voor den controleur en den wedono.

Triboeng, alwaar het voor de groote vaart zoo belangrijke kustlicht etablisement Poeloe Sapoedi is gebouwd.

Njamplong en *Wlingi*, met graven van de leden van den oudtijds over Sapoedi geregeerd hebbenden Panembahan.

Brakas, de onderdistrict-hoofdplaats van Raäs.

Goa-goa daja, een afgelegen zeer welvarende desa.

October 1891.

AART

van het

-GEBERGTE

door

J. Verwijk

25'

25'

EDI

...asik

25'

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. J. BRANDES,

EN

Mr. J. H. ABENDANON.

DEEL XXXV.

AFLEVERING 3 en 4.

BATAVIA. ALBRECHT & RÜSCHE. | 's HAGE. M. NIJHOFF.

1892.

DE KORANISCHE VERHALEN

IN HET

MALEISCH,

DOOR

D. GERTH VAN WIJK.

De catalogus der (nog slechts voor een klein gedeelte in druk verschenen) Maleische litteratuur bevat, wat niet te verwonderen is, een vrij groot aantal geschriften, die betrekking hebben op den Mohammedaanschen godsdienst, zoowel verhandelingen over theologie en rechtsgeleerdheid, vertalingen uit of bewerkingen naar het Arabisch, als werken van geschiedkundigen aard, waarvan de inhoud, ofschoon overvloeiende van de wonderbaarlijkste verhalen en legenden en daardoor bijna alle werkelijke historische waarde missende, toch niet van belang ontbloot is voor wie weten wil, wat de Maleische Islamitische wereld alzoo vertelt van de personen, wier naam in den Koran genoemd wordt. Want die geschiedkundige geschriften zijn niet alleen levensbeschrijvingen van Mohammad of episoden uit zijn leven, of wel van zijn helpers en opvolgers, maar ook van de nabi's, die uit het Oude Testament in den Koran overgenomen als het ware de voorloopers en wegbereiders zijn van Mohammad, den laatsten der gezanten van God aan de menschheid. Zoo bevat die catalogus b. v. een geschiedenis van Joesoef, van Moesa (Mozes), van Daoed (David), van Soeleiman (Salomo), van prinses Balkis, de schoone en geestige ko-

ningin van Saba, die maar één gebrek had nl. haar op heur knieën, een gevolg van haar afkomst van djin's; van 'Isa (Jezus), die op bovennatuurlijke wijs door tusschenkomst van Djabraïl (Gabriël) door de maagd Marjam (Maria) geconcipieerd nog in den schoot zijner moeder zijnde op een hem gedane vraag antwoordt, dat God hem geschapen heeft om Zijn almacht te toonen en hem bestemd heeft tot profeet en afgezant om aan het menschdom het ware geloof te prediken, waarvan het telkens afdwaalt om tot afgoderij te vervallen.

De levensbeschrijvingen van die oudtestamentische personen zijn oneindig veel uitvoeriger dan en dikwijls zeer afwijkende van wat Genesis enz. ons van hen meedeelen; ook in den Koran wordt niet veel van hen verteld, maar de commentatoren en verzamelaars van Islamitische legenden hebben die verhalen uitgewerkt, of te boek gesteld zooals zij in omloop waren, en het zijn die Arabische verhalen die door Maleiers gedeeltelijk vertaald, gedeeltelijk in het Maleisch omgewerkt zijn en daarbij niet aan omvangrijkheid verloren hebben. Dat ook het leven van Jezus weinig overeenkomt met wat onze Evangeliën bevatten, laat zich begrijpen; het zijn wonderen waarvan ons nieuwe Testament niet spreekt, verwarring en dooreenmenging van verhalen die daarin wel te vinden zijn. Zoo is Jezus niet gestorven, allerminst aan aan het kruis, geen nabi toch sterft een gewelddadigen dood; hij is levend in den hemel opgenomen en een Hebreeër, die hem zocht om hem over te leveren aan zijn vijanden, welke hem wilden dooden, in zijn plaats aan de spietspaal of het kruis gehecht (disoela). Terwijl Jezus ten hemel voer, veranderde God de gedaante van den genoemden Hebreeër zoo, dat hij geheel het evenbeeld was van Jezus en ondanks zijn verzekeringen voor dezen aangezien en ter dood gebracht werd.

Behalve dergelijke biographieën, waarvan de handschriften dikwijls slechts fragmenten inhouden, bestaan er ook vertalingen of liever Maleische bewerkingen van Arabische

verzamelingen der Koranische verhalen onder verschillende titels, maar die men onder den algemeenen naam van geschiedenis der profeten kan samenvatten. Het Bat. Gen. v. K. & W. heeft in de collectie mss. nagelaten door den heer H. von de Wall onder No. 66 een onvoltooid boekdeel van 454 pagina's folio, getiteld Kitab ahloe'ltafsir, boek der commentatoren, bevattende de geschiedenis van Adam met voorafgaand scheppingsverhaal tot aan den dood van Joesoef, terwijl nog eenige pagina's gewijd zijn aan de geboorte en de eerste jeugd van Moesa.

De daarop volgende nummers 67 en 68, kopieën van een zelfde hs., het laatste van dezelfde hand als No. 66, getiteld het eerste Kisasoe'lanbia, geschiedenis der profeten, het tweede Hikajat Radja Firaoen, kunnen ofschoon niet van dezelfde redactie als No. 66 als een vervolg daarop beschouwd worden; hun inhoud loopt van Moesa tot Abdoe'l Moetalib, den grootvader van Mohammad; ook de lotgevallen der zeven slapers in de grot en een paar andere verhalen, niet juist van profeten, worden er in medegedeeld.

Geen van drieën geeft inlichting door wien of wanneer zij opgesteld zijn; alleen bevatten de laatste regels van 67 de mededeeling, dat het door Entjik Hoesain, een Boeginees wonende te Kalang, die van 68 dat het door Entjik Mohammad van Lingga (af) geschreven is, voegende beide in dezelfde bewoordingen daarbij, dat het handschrift niet juist mooi is, maar zoo dat het kan gelezen worden. Dat in alle drie overigens de gewone slordigheid van inlandsche kopiisten overal blijkbaar is, behoeft nauwelijks opgemerkt te worden.

In de collectie Cohen Stuart bevat No. 122, getiteld Soeratoe'lanbia, 273 pag. fol., op ieder waarvan meer dan tweemaal zooveel staat als op die van No. 66, een doorloopend verhaal van de schepping tot aan de hemelvaart van 'Isa, gevolgd nog door de geschiedenis van Armia (Jeremia) en Joenoes (Jonas). Dit ms. is te Batavia afgeschreven, o. a. ook blijkbaar uit de spelling, maar geeft evenmin eenig licht omtrent schrijver of tijd van samenstelling. Op het

titelblad verzoekt de eigenaar Baharoe'ddin, blijkens aanteekening aan den voet van pag. 2 wonende in de kampong Norbek, gang Troentji, aan de lezers hem te gedenken, daar het schrijven van deze geschiedenis acht maanden tijds heeft gekost, en het boek toch niet vuil te maken, daar de prijs er van *f* 15 is. Aan het eind staat vermeld dat vier personen er aan gewerkt hebben, waarom het schrift niet overal van dezelfde hand is; verder herhaalt de eigenaar het verzoek om het niet met olie of sirihspuug te bevuilen en het na lezing terstond terug te bezorgen zonder het van hand tot hand uit te leenen, terwijl de huurprijs is 10 cts per dag en het geheele werk *f* 15 kost. En blijkbaar is dit exemplaar veel gelezen en door veel handen gegaan; dwaalt men 's morgens om 5 uur of vroeger door of langs de kampongs, dan ziet men hier en daar zoo'n leeslustigen inlander op zijn buik op een balé-balé onder een emper liggen met het een of ander geschrift voor zich, bij het schijnsel van een lampje op zijn eigenaardige wijs den inhoud er van opdreunende of zingende.

Ook het Javaansch heeft zijn Kitab ambijå, waarvan er één onder den naam van Tapĕl Adam in 1859 door de firma Lange & Co., te Batavia is uitgegeven, eveneens beginnende met de schepping en loopende tot Soenan Giri, ca. 1470, een tekst minder uitvoerig dan de Maleische en ook verscheiden episoden daaruit missende, maar daarentegen hier en daar bijzonderheden bevattende, die in het Maleisch ontbreken, op verschillende plaatsen ook, vooral wat namen aangaat, afwijkende. Zijn naam Tapĕl Adam ontleent het aan het woord tapĕl (Mal. lĕmbaga), *vorm, geboetseerd model*, omdat op pag. 9 verhaald wordt, hoe de tapĕl van Adam van aarde gevormd werd.

Toen ik mij er toe zette om een overzicht te bewerken van de Maleische geschiedenis der profeten, kwam het mij wenschelijk voor deze te vergelijken met de Javaansche en de voornaamste verschillen tusschen beide op te geven. Mijn collega Dr. J. G. H. Gunning heeft mij de uitvoering hiervan

vergemakkelijkt door de vergelijking van den Javaanschen tekst met mijn uittreksels uit den Maleischen op zich te nemen; de aanteekeningen met de letters T. A. (Tapĕl Adam) zijn mij door hem verstrekt.

Een opmerkelijk verschil in beide redacties is al dadelijk, dat in het Maleisch ieder oogenblik Arabische autoriteiten aangehaald en zeer dikwijls hun verschillende lezingen of verklaringen van een zelfde feit opgegeven worden; in het Javaansch is dit niet het geval; zelfs ontbreekt daar de isnad, de opsomming der personen op wier gezag de schrijver zich beroept en die zijn zegslieden zijn. In 66 en 122 komen die isnad vrij wel met elkaar overeen, al zijn niet alle namen geheel gelijk. Overigens worden in 66 meer citaten gedaan en verschillende lezingen opgegeven dan in 122; de menigvuldigst in beide voorkomende autoriteiten zijn Abdallah ibn Abbas, Kalbi, Ka'ab al Akbar, Wahab ibn Malik, Sa'bi.

Toen God, aldus begint het verhaal, hemel en aarde wilde scheppen, deed hij volgens Ibn Abbas eerst een witte parel ontstaan, die 70.000 jaar bleef liggen en toen door Gods blik in water veranderde [1]. Na 70.000 jaar schiep God het vuur om dat water te verwarmen en uit den daaruit voortkomenden damp vormde hij den hemel, terwijl het schuim de aarde werd, waarvan het middelpunt was Mekkah, waar de Ka'batoe'llah zou verrijzen. De aarde verkeert in voortdurende siddering [2] waarom Djabrail last krijgt zorg voor haar te dragen en haar tot rust te brengen; maar ging hij naar het westen, dan verhief het water zich in het oosten en omgekeerd, zonder tot rust te kunnen komen. Daarop schiep God de bergen, die de spijkers zijn, waarmede de aarde is vastgelegd; in dien toestand bleef de aarde weer 70.000 jaar. Vervolgens schiep God in het water een ontzettend grooten visch en 70.000 jaar later op den rug van dien visch een rund, wit en groen van kleur, wiens lengte en omvang niet af te meten zijn en wiens hoorns 400 takken hebben; de afstand van den eenen tak tot den anderen is 400 jaar gaans. Op die hoorns nu is de aarde geplaatst; als voedsel gebruikt het rund de koem-

koema, die op den rug van den visch groeit, en behoudt zoodoende de kracht om de aarde tot den dag des oordeels op zijn hoorns te dragen. Als de aarde zich beweegt, d. i. als er een aardbeving plaats heeft, dan is dat omdat het rund haar van den eenen tak van zijn hoorns op een anderen verplaatst. ([3])

Nu worden de dieren, tamme en wilde, op de aarde geschapen en verder de zeven verdiepingen des hemels, waarvan de onderlinge afstand 500 jaar reizens is, de zon, de maan en de sterren tot sieraad van het uitspansel, eindelijk de goddelijke troon ([4]), de hemel nl. het verblijf der gelukzaligen (*sorga*), en de hel. De aarde blijft daarop 1000 jaar onbewoond en wordt dan gevuld met korrels van mosterdzaad (*sawi* of *sĕsawi*); een vogel wordt geschapen, wien God gelast die korrels op te eten; zijn zij op, dan zal hij sterven. Eerst eet de vogel één korrel per dag, maar toen hij zag dat de korrels verminderden, één per maand, eindelijk één per jaar; toch raken zij op en de vogel wordt gedood ([5]).

Na den vogel werd de aarde bewoond door 70 mannen ([6]), die evenwel niet gelijktijdig leefden; na den dood van den een ontstond een ander en ieder hunner leefde 70.000 jaar. Eén jaar in dien tijd, voegt de tekst hierbij, was gelijk aan 1000 jaar van tegenwoordig. Vervolgens schiep God een geslacht van daemons (djan) ([7]), sommige viervoetig, andere vliegend, die de geheele aarde bevolkten; na verloop van tijd werden zij ongehoorzaam aan God en om hun zonden verdelgd.

Wat nu volgt is zeer verward tengevolge van veelvuldige elkaar weersprekende herhalingen, aanhalingen en redeneeringen over den oorsprong van Iblis. Eerst wordt verhaald, dat na de verdelging der djan God een wezen, hetwelk de gedaante had van een dier, liet voortkomen, afkomstig uit de hel; het paarde met een ander dier en bracht Azazil voort; deze leefde 1000 jaar op aarde voortdurend God dienende en aanbiddende. Daarop nam God hem op in den

eersten hemel, waar hij zijn vrome aanbidding 1000 jaar bleef voortzetten; als belooning ontving hij vleugels van groen robijn en vloog naar den tweeden hemel. tot hij eindelijk aan den zevenden hemel kwam. — Volgens Kalbi hebben de djan de aarde 18000 jaar bewoond. Volgens Ibn'Abbas werden de djan na 18000 jaar om hun zonden verdelgd en opgevolgd door een geslacht Banoe al djan (zonen der djan), die eveneens na 18000 jaar ongehoorzaam en daarom uitgeroeid werden. Iblis nu was oorspronkelijk een Cherubijn, Azazil geheeten, die op zijn verzoek van God vergunning kreeg om met 700 engelen naar de aarde neer te dalen om Hem daar te aanbidden ([8]) en waar het hem zoo goed beviel, dat hij voor altijd daar wenschte te blijven. Midden in deze episode wordt de vraag behandeld, of Iblis oorspronkelijk een engel (malaikat) of een djin was en of hij uit vuur geschapen is, en worden de verschillende opiniën der autoriteiten daaromtrent meegedeeld; verder nog een en ander omtrent Gods voornemen om een stedehouder op aarde te scheppen en de bedenkingen der engelen daartegen, wat bij de schepping van Adam herhaald en hier dus voorbijgegaan wordt. — Er waren *drie* vrome wezens, een in den derden, een in den vijfden en een in den zesden hemel, die 1000 jaar voor God neergeknield lagen, waarna God aan alle *vier* beval tot zijn troon op te stijgen en nu begaven Djabrail, Mikail, Israfil en 'Izrail zich daarheen (?) Djabrail krijgt tot taak de goddelijke oopenbaringen en ingevingen over te brengen, Mikail heeft het opzicht over de weegschaal (der gerechtigheid), Israfil over de rol waarop het lot van alle menschen geschreven is en 'Izrail over de zielen, terwijl Azazil vervloekt is, omdat hij éénmaal geweigerd heeft zich te vernederen. Onder den goddelijken troon wordt een spreekgestoelte gemaakt, waar de vier aartsengelen onderwijs geven in de wetenschap van Gods éénheid en allerlei andere wetenschappen. Op zekeren dag verzoekt Djabrail aan God om met een leger van engelen naar de aarde te mogen gaan en de booze geesten, die daar allerlei

ongerechtigheid uitvoeren, te verdrijven. Dit wordt toegestaan en de geesten naar den berg Kaf gebannen, waar zij blijven moeten.

ADAM.

God sprak: „ik wil een koning over de aarde scheppen." Hierop antwoorden de engelen: „o Heer, de koning, dien gij maken wilt, zal ellende over de bewoners der aarde brengen, terwijl wij altijd u verheerlijken en aanbidden". ([9]) Maar God zegt: „ik weet, wat gij niet weet." Hier wordt reeds de komst van Mohammad voorspeld en aan Djabrail de last gegeven neer te dalen en een handvol aarde te halen. Djabrail wil dat bevel uitvoeren, maar nauwelijks ziet de aarde zijn hand, of door Gods macht de gave verkrijgende van te kunnen spreken bezweert zij den aartsengel terug te keeren: „ik vrees, dat er een stedehouder Gods op de aarde geplaatst wordt, want ik ben bang ongehoorzaam te zijn aan God en ik ben beducht voor de straffen der hel ([10])." Djabrail keert terug en vertelt aan God, hoe de aarde hem bezworen heeft den opgedragen last niet te volvoeren. Nu wordt de opdracht aan Mikail gedaan; maar ook deze komt onverrichter zake bij God terug en eveneens Israfil. Eindelijk daalt de vierde aartsengel, 'Izrail ([11]), neer; ook hem bezweert de aarde haar met rust te laten, maar na haar geantwoord te hebben, dat hij niet uit eigen beweging doch op last van God handelt, strekt hij zijn hand uit over de geheele oppervlakte der aarde van het oosten naar het westen en dringt er mee door tot in haar binnenste. (Op deze plaats is de laoet Koelzoem, de Roode zee, ontstaan) ([12]). Daarop brengt hij de kluit aarde aan God, die zegt: „ik zal Adam scheppen en u is het opgedragen hem en al zijn nakomelingen bij hun dood de ziel te ontnemen." „Heer, antwoordt Izrail, dan zullen alle menschen mij vijandig zijn." „Wanneer ik, herneemt God, een dienaar van mij opdraag iets te doen, hoe zal men hem dan vijandig zijn? Daarenboven zullen de menschen op verschillende wijzen sterven, de een aan koorts, de ander aan buikziekte, een derde zal verdrinken, een ander zal door dieren verslonden

worden, weer een zal zich zelf om het leven brengen en weer een ander in de vlammen omkomen en wat daar genoemd is, kan niemand ontgaan ([13])."

Nu wordt de kluit aarde gekneed en, op den aardbodem neergelegd, door de engelen met vier soorten van water begoten: 1° drinkwater (ajar tawar), 2° zoet water (ajar manis), 3° garstig water (ajar anjar), 4° bitter water (ajar pahit), waaruit voortkomen het speeksel, de tranen, het neusvocht en het oorspeeksel ([14]). Overigens is volgens Ibn 'Abbas Adam geformeerd uit 9 soorten van aarde, zijn hoofd uit aarde van Jerusalem, zijn gelaat van aarde uit den hemel, zijn beenen van Hindostan, zijn beenderen van den berg Kaf, zijn mannelijkheid van Babel, zijn rug van Irak, zijn hart van het Paradijs, zijn tong van Taif, zijn oogen van خوضر خورس ([15]); zijn lichaam had 9 openingen (oogen, ooren enz.) en hij werd begiftigd met vijf zinnen. De uitwendige vorm (lĕmbaga) van Adam blijft op de aarde uitgestrekt liggen en nogmaals betreuren de engelen Gods besluit om een koning over de aarde te scheppen, daar de mensch altijd allerlei boosheid zal uitvoeren en onschuldig bloed doen vloeien, terwijl zij altijd God zullen verheerlijken ([16]).

Op een zekeren dag kwam Iblis (Azazil), die toen nog koning over de aarde was, met zijn gevolg langs het stoffelijk omhulsel van Adam, bekeek het met minachting en verzekerde dat hij dien mensch nooit zou eerbiedigen of gehoorzamen. Daarop spoog hij midden op den vorm, de engelen veegden het speeksel weg, maar op de plaats, waar het was neergekomen, ontstond de navel ([17]).

Ondertusschen was de reine ziel nog in de lamp, die onder Gods troon hangt, en hield zich daar voortdurend bezig met God te verheerlijken; door Gods beschikking barstte de lamp, een droppel viel door die barst, kwam op het omhulsel van Adam terecht en vermengde zich innig met die aarde (die ziel is de glans van Mohammad). Op Gods bevel brengt Djabrail die gemengde aarde naar den hemel, waar zij op nieuw gemengd wordt met muskus, amber, sandelhout,

kamfer en aloëhout en daarna op Adams borst gelegd, waardoor het geheele lichaam schittert. Veertig jaar blijft het zoo liggen, tot de aartsengelen den last ontvangen de ziel van Adam naar Gods troon te brengen; vervolgens leggen zij haar neer op Adam's hoofd en nu beveelt God haar in het lichaam te dringen. De ziel maakt bezwaar: „hoe zal ik, die onstoffelijk en schitterend ben, in deze duistere woning mijn intrek nemen?" Maar God beveelt haar met geweld er in te gaan, gelijk zij het ook weer met geweld zal verlaten. Daarop dringt zij door de neusgaten en komt na ongeveer 200 jaar aan de hersens van Adam, die nu de oogen opent; vervolgens dringt zij door het strottenhoofd naar de borst en den navel. Adam strekt zijn armen uit op de aarde en wil gaan zitten, wat niet lukt. „De mensch, zeggen de engelen, is van een haastige natuur; hij is nog half aarde en wil reeds gaan zitten." Eindelijk dringt de ziel door het geheele lichaam, dat nu vleesch en bloed wordt, Adam leeft en niest ([18]), waarop een stem hem beveelt te zeggen: „alhamdoe 'lillah raboe'lalamin (lof zij God, den heer der werelden)." God antwoordt hierop: „jarham rabika, ja Adam, (God schenkt u zijn genade)." Uit den adem (roeh) van Adam schept God damp (asap) en beveelt aan Djabrail dezen zorgvuldig te bewaren, want te zijner tijd zal daaruit de profeet 'Isa geschapen worden. ([19])

Nu staat Adam op, waarop de Noer Mohammad zich vertoont; hij wordt gekleed met kleederen en sieraden uit den hemel en door de engelen rondgeleid om al het schoone en wonderbare in de zeven hemelen te aanschouwen, opdat zijn geloof aan Gods grootheid versterkt worde. Na ongeveer 100 jaar schenkt God hem een welriekend, gevleugeld paard van kastoeri, Maimoen geheeten, waarop hij nogmaals door de vier aartsengelen den hemel wordt rondgevoerd en daarna naar de aarde gebracht ([20]).

Hier krijgen de engelen bevel Adam hulde te bewijzen (sëmbah); zij buigen voor hem neer ([21]) (een soedjoed tahijat, een groet van gelukwensch, geen soedjoed kabaktian, groet van aanbidding, deze mag alleen aan God gebracht worden);

allen voldoen aan dit bevel, alleen Azazil weigert. Daarop maken zij een soedjoed soekoer, d. i. om God te danken voor de weldaad aan Adam bewezen. „Waarom, vraagt God aan Azazil, weigert gij hulde te brengen aan wat mijn handen geschapen hebben; zijt gij grooter of hooger dan Adam?" „Ik ben, is het antwoord, meer dan hij; mij hebt gij geschapen uit den glans van het vuur en hem uit de duisternis der aarde". Azazil wordt hierop door God vervloekt en uit den hemel verbannen en wordt Iblis. Alvorens heen te gaan doet deze aan God het volgende verzoek: „daar ik ter wille van Adam vervloekt ben en gij mij uw weldaden ontnomen hebt, smeek ik u mij toe te staan den mensch te verleiden en op den verkeerden weg te voeren, opdat allen die mij gehoorzamen met mij in de hel komen; alleen de uitverkorenen, die zich altijd aan uw woord houden en vrome werken verrichten, zullen zich niet door mij laten bedriegen". Dit verzoek staat God toe.

Adam wordt door de engelen naar het paradijs gebracht, waar hij niemand ziende, die hem gelijkt, zich mistroostig op de rechterzijde neerlegt en in slaap valt. God, die zijn gedachten kende, schiep nu vóór Adam zich in zijn slaap omgewend had uit zijn linkerzij ([22]) Siti Hawa (Eva) ([23]), de moeder der menschen. Adam ontwaakt en verrukt over Hawa's schoonheid wil hij haar ormarmen; maar God verbiedt hem dit, zoolang hij niet met haar gehuwd is. Het huwelijk wordt door God gesloten ([24]) en de hemel (sorga) aan het jonge paar tot verblijfplaats aangewezen, waar zij van alles genieten mogen behalve van één boom, *pohon koeldi*, de boom des eeuwigen levens, dien zij zelfs niet mogen naderen en nog minder zijn vruchten eten, wijl zij zich daardoor ongelukkig zullen maken; nog waarschuwt God hen voor de booze listen van Iblis. Toen Adam bemerkte, dat de poorten des hemels goed verzekerd waren, gevoelde hij zich gerustgesteld tegenover de aanslagen van Iblis, terwijl hij zich voornam het hem gedane verbod niet te overtreden.

Inmiddels sluipt Iblis overal rond en komt eindelijk aan

de hemelpoort, die hij goed gesloten vindt ([25]); hierdoor teleurgesteld gaat hij in de gedaante van een oud man er voor zitten, peinzende op een middel om er binnen te komen, daar hij als vijand van Adam dezen ongehoorzaam aan Gods bevel wil maken. Daar verschijnt een pauw uit den hemel, die tusschen de traliën der poort heen den ouden man ziet en hem vraagt, wie hij is. „Ik ben, antwoordt Iblis, een engel en hier gekomen om u te bezoeken; zoo gij de poort opent, zal ik u een tooverspreuk leeren, door welker wonderkracht gij altijd jong blijven, nooit sterven en ten eeuwigen dage den hemel bewonen zult." De pauw zelf geen kans ziende aan het verzoek van Iblis te voldoen deelt het gebeurde aan de slang mede; deze steekt haar kop buiten de traliën, opent haar bek, waarin de oude man kruipt die zich zeer klein gemaakt heeft, en brengt hem naar den verboden boom. Hier begint Iblis te weenen en te schreeuwen, een geluid dat nog nooit in den hemel vernomen was; weldra komen de bidadari's en andere hemelbewoners, ook Hawa, op hem toegesneld en nu vertelt hij, dat hij weent om het lot dat Hawa wacht, daar zij weldra uit den hemel zal verbannen worden; wil zij daar eeuwig blijven, dan moet zij van de verboden vrucht eten ([26]). Eerst aarzelt Hawa, maar nadat Iblis gezworen heeft, dat hij haar een goeden raad geeft, steekt zij de hand uit, plukt drie vruchten van den koeldi-boom, eet er een op en brengt de twee andere naar Adam, die echter weigert er van te proeven; nu haalt zij wijn, laat hem dien drinken, hij vergeet zijn belofte aan God, eet de verboden vrucht en terstond verdwijnen zijn kroon en zijn andere sieraden en bemerkt hij, dat hij en Hawa naakt zijn. Hij gaat naar den andjir-boom, maar deze groeit schielijk in de hoogte; daarop begeeft hij zich naar een anderen boom, aoed (عود) geheeten, die hem toestaat van zijn bladeren te plukken ten einde zijn naaktheid en die van Hawa te bedekken en daarom door God vervloekt en naar de hel verbannen wordt ([27]). God roept Adam, die als een krankzinnige door den hemel

vlucht, maar niet antwoordt; tot driemaal toe roept God, eindelijk antwoordt Adam, dat hij zich schaamt over zijn naaktheid. God verwijt hem zijn ongehoorzaamheid, Adam bekent schuld en vraagt vergiffenis. Vervolgens worden Adam, Hawa, de pauw, de slang en Iblis op Gods bevel door Djabrail uit den hemel verdreven; Adam neemt vandaar een staf mee, die wonderkracht bezit, en komt terecht op Sarindib (Ceylon), Hawa te Djoedah, de pauw in Hindostan, de slang te Ispahan ([28]).

Adam blijft daar 200, volgens een ander verhaal 300, jaar over zijn ongehoorzaamheid weenen; zijn tranen zijn zoo overloedig, dat zij een rivier vormen aan welker oevers de dadelpalm groeit. Ook Eva brengt dien tijd met weenen door; uit haar tranen ontstaat de *inai* en die, welke in zee vloeien, worden paarlen; vandaar dat de paarlen; een sieraad der vrouwen zijn ([29]).

Op zekeren dag komt Djabrail bij Adam en spoort hem aan den pelgrimstocht (hadj) naar Mekkah te ondernemen, voor de dood hem overvalt. Adam schrikt bij het vernemen van het woord dood, maar maakt zich terstond op naar den Ka'batoe'llah en overal, waar hij blijft rusten, verrijzen bloeiende steden. Aan de Ka'bah gekomen verwelkomen hem de engelen onder mededeeling, dat zij reeds 2000 jaar hun dienst daar verrichten. Daar stond een prachtige tempel, Baitoe'lma'moer, van goud en edelgesteenten; getroffen door den rijkdom en de heerlijkheid van dit gebouw gaf Adam het bevel, dat geen vogel die binnen het heilige grondgebied kwam mocht gedood worden ([30]). Van hier begeeft Adam zich naar den berg 'Arafa en den berg Djabaloe'lrahman, waar hij de komst van Hawa blijft afwachten. Nadat zij bij elkander zijn, beginnen zij bij de herinnering aan de verloren zaligheid te weenen en de engelen vervuld met medelijden weenen met hen. Nu opent God den voorhang des hemels, zoodat Adam en Hawa den goddelijken troon zien ([31]), op welks zuilen geschreven staat: „er is geen god dan God en Mohammad is zijn profeet.” In naam van dezen bidt Adam

vergiffenis voor zijn zonde, waarop Djabrail het andwoord brengt: „als gij dat vroeger in zijn naam gedaan hadt, zoudt gij niet uit den hemel naar de aarde uitgeworpen zijn.”

[Hier volgt een klein intermezzo, vertellende dat Mozes op den berg Sinaï God vroeg, hoe het mogelijk was voor Iblis om in den hemel (sorga) te komen, die voorzien was van een omheining en welks poorten bewaakt werden, en hoe Iblis Adam had kunnen overhalen om hem te gehoorzamen, waarop God antwoordde: „vraag mij niet naar mijn raadsbesluiten en mijn macht.”] ([32])

Djabrail brengt nu Adam op Gods last naar de rivier Na'mel (نعمل) ([33])en wrijft zijn rug met zand, waarop alle menschen, die later zullen geboren worden, te voorschijn komen. Zij scharen zich staande en zittende van het oosten naar het westen om Adam, rechts de geloovigen, links de ongeloovigen, vóór hem de profeten, achter hem de Joden en de Christenen, die hun harten verharden en gelijk zijn aan de ongeloovigen. „Ben ik, vraagt God, uw Heer?” Allen antwoorden daarop: „ja.” Nu beveelt God allen hem te aanbidden; die rechts doen dit, die links niet; God herhaalt zijn bevel, een deel rechts knielt neer, ook een deel links, één vierde gehoorzaamt, drie vierde weigert. Die eerst geknield hadden en daarna niet zijn zij, die in hun jeugd geloovigen waren, maar als ongeloovigen gestorven zijn; omgekeerd is het met hen, die eerst weigerden, maar daarna het bevel gehoorzaamden; die beide keeren neerknielden zijn geloovig gedurende hun leven en in hun dood; die in het geheel niet geknield hebben leven ongeloovig en sterven ook zoodanig. Op bevel van God schrijft een engel het lot op, dat ieder van Adam's nakroost wacht, waarna hij het geschrift in den mond steekt en door God veranderd wordt in den zwarten steen, hadjaroe'laswad, die in den rechterhoek van den Ka'bah hangt; alle bedevaartgangers kussen dien steen en zeggen er een gebed bij op. Op den jongsten dag zal die steen weer een engel worden en dan zal blijken, wie voor den hemel en wie voor de hel bestemd is. Verder wordt hier de komst Mohammad op aarde voorspeld,

die de laaste der profeten zal zijn en den waren godsdienst verkondigen, en een lijst opgegeven van de profeten, die hem zullen voorafgaan (Adam, Sis, Idris, Noeh, Hoed, Saleh, Ibrahim, Ismail, Ishak, Jakoeb, Joesoef, Moesa, Haroen, Joesjoea, Daoed, Soeleiman, Zakaria, 'Isa, Joenoes, Mohammad.)

Adam keert op Gods last naar Sarindib terug, vanwaar uit de wereld door zijn nakomelingen zal bevolkt worden en waar op zekeren dag Djabrail hem zeven stukken ijzer brengt, die het geheele menschdom tot nut moeten strekken, nl. een hamer, een aanbeeld, een boor, een dissel, een houweel, een mes en een nijptang. Vervolgens vraagt Adam vuur; Djabrail haalt een vonk uit de hel en geeft die aan Adam; maar deze brandt er zich aan en laat ze vallen, waarop zij door het binnenste der aarde heen naar de hel terugkeert. Djabrail haalt nogmaals een vonk, maar Adam wil ze niet aanvatten, zoodat zij evenals de vorige naar de hel terugkeert. Nu neemt Adam op aanwijzing van Djabrail een steen en een stuk ijzer, slaat dit laatste tegen den steen en krijgt zoo vuur, dat zeventig maal minder warm is dan dat der hel; toch is het vuur op aarde afkomstig van dat der hel. Met het zoo verkregen vuur leert Djabrail aan Adam de kunst om ijzer te smeden ([34]). Verder brengt hij hem een rund, dat water voor hem moet halen om het eten te koken; het overal verspreide koren wordt verzameld en fijn gewreven, de wind doet het vuur vlammen en de spijs word gekookt. Eerbiedig zegt de aarde: „nu ben ik oud, Adam, maar als ik nog jong was, zou ik zelf die spijs voor u gereed gemaakt hebben."

Adam wil nu eten, maar Djabrail beveelt hem te wachten tot zonsondergang; hij brengt de spijs naar Hawa, die er de helft van opbergt. (Vandaar, zegt l.o. 122, dat de vrouwen van wat zij krijgen altijd een gedeelte op zij leggen). Den volgenden dag bemerkt hij op zijn lichaam, een zwarte vlek, die dagelijks grooter wordt, tot dat zijn geheele lichaam zwart is. Bevreesd dat hij door een gevaarlijke ziekte bezocht is, besluit hij op raad van Djabrail te vasten; den eersten dag verdwijnt een vierde gedeelte van de zwar-

te kleur en den vierden dag is zijn geheele lichaam weer blank; dit vasten heet „de witte dagen", 13, 14 en 15 van de maand Sawal, en iedere maand vastte hij zoo drie dagen.

Het is voor alle geloovigen verdienstelijk (soenat) die dagen te vasten, maar voor de nabi's tot aan Mozes was het verplicht (perloe) ([35]).

Op Sarindib ([36]) werden Adam uit Hawa kinderen geboren paarsgewijs, 40 paar, telkens een zoon en een dochter; de dochter van het eene paar huwde hij aan een zoon uit een ander paar en zoo werd de aarde spoedig bevolkt, daar allen zeer veel kinderen kregen; zwangerschap en baren toch gingen toen zeer gemakkelijk (saperti orang hadjat besarnja, zegt de tektst zeer naief). Bij Adam's leven, 1000 jaar lang, stierven van zijn kinderen en nakomelingen slechts een paar.

Adam had een zoon Kabil (Kain), wiens zuster 'Akima hij had uitgehuwd aan Habil (Abil), terwijl hij de zuster van dezen 'Azoe (volgens anderen Damina) tot vrouw gegeven had aan Kabil ([37]). 'Akima nu was schooner dan 'Azoe en daarom eischte Kabil, dat Habil van haar scheiden en haar hem tot vrouw afstaan zou; maar Habil antwoordt, dat hij zijn vrouw van Adam ontvangen heeft en alleen diens wil zal gehoorzamen. Adam hoort dit gesprek en raadt hun de beslissing aan God over te laten; zij moeten God bidden en een offer brengen en hij, wiens offer aangenomen wordt, zal blijken gelijk te hebben. Kabil neemt als veehoeder een geit, Habil als landbouwer een bos korenhalmen. (Hier wordt het verhaal verward; er staat o. a. dat in dien tijd hij, wiens offer verbrandde, ongelijk had en toch iets verder, dat het offer van Habil verbrandde en aangenomen werd) ([38]). Er ontstaat wrok in het hart van Kabil, die het voornemen opvat om Habil te dooden, maar niet weet hoe Iblis, steeds er op uit den mensch tot kwaaddoen te verlokken, komt met een slang bij Kabil en slaat die met een steen op den kop dood, ten einde hem te toonen hoe hij den moord op zijn broeder moet plegen. Daarbij spreekt hij:

„Zie Kabil, deze slang was mijn lieveling, nooit heeft zij mij gebeten; alleen nu heeft zij het gedaan, omdat ik haar even op den kop geraakt had; je besten vriend moet je dooden, als hij je niet van nut is, dood zoo uw broeder". ([39])

Eens gaat Habil vermoeid van het loopen onder een schaduwrijken boom ([40]) slapen en Kabil de kans schoon ziende neemt een zwaren steen en slaat zijn broeder daarmee dood. Verschrikt over wat hij gedaan heeft, neemt hij het lijk op en vlucht er mee naar Damsjik (Damascus), waar hij het hoopt te verbergen, zoodat de moord onontdekt zal blijven. Daar ziet hij twee kraaien vechten, waarvan de eene weldra doodgebeten is; de overwinnaar bedekt den doode met aarde en zoo begraaft ook Kabil zijn broeder. Hij wil daarop verder gaan, maar God beveelt de aarde hem tegen te houden, waarop hij tot zijn knieën in den grond zinkt. Nu beroept hij zich op Iblis en ook op Adam, die eveneens kwaad gedaan hebben en niet door de aarde verzwolgen zijn; maar God antwoordt, dat Iblis geen moord heeft begaan en Adam God is blijven liefhebben. Daarop verzinkt Kabil tot aan de borst in den grond; in zijn wanhoop spreekt hij de geloofsformule uit, die op Gods troon geschreven staat: „daar is geen god dan God en Mohammad is zijn profeet". De aarde werpt hem op Gods bevel uit, maar nu verschijnt een engel te paard, die hem voortzweept tot hij bijna dood neervalt; tot bezinning gekomen staat hij op, maar weer begint de vervolging tot hij eindelijk sterft. ([41])

Inmiddels was Adam ter bedevaart gegaan, zooals hij ieder jaar deed, en miste terugkomende zijn lievelingszoon Habil, van wien niemand hem bericht kon geven. Hij valt in slaap en hoort de stem van Habil, die hem toeroept: „ik ben van u gescheiden." Verschrikt ontwaakt hij en begint te weenen; Djabrail komt bij hem en troost hem met de verzekering, dat Habil in den hemel en Kabil gestraft is; hij brengt Adam naar Habil's graf, waar de bedroefde ouders het lijk van hun zoon herkennen. Drie honderd jaar blij-

ven zij daar weenen en de geheele natuur weent met hen; de dieren roepen uit: „wij kunnen niet langer in vrede met den mensch leven en hem vertrouwen, zelfs voor zijn eigen broeder heeft hij geen toegenegenheid, hoe zou hij die dan voor ons gevoelen.”

Adam en Hawa keeren naar Sarindib terug, waar het getal hunner kinderen nog toeneemt, zoodat zij er 100 paar hebben, van welke geen enkele bij het leven hunner ouders sterft en die allen 1000 jaar oud worden. Op zekeren dag komen zij bij Adam en vragen hem: „geef ons iets, waarmee wij handel kunnen drijven.” Djabrail brengt hem een handvol stofgoud en zilver, waarvan Adam meent dat het niet genoeg is om allen wat te geven; maar op last van den engel brengt hij het boven op een berg en tot den huidigen dag halen zijn nakomelingen nog dagelijks metalen uit het gebergte. (42)

Als Adam nagenoeg 1000 jaar oud is, gevoelt hij zich ziek en vraagt zijn kinderen vruchten voor hem uit den hemel te halen; geen van allen kan dit en nu draagt hij zijn zoon Sis op er God om te bidden. (43) „Waarom, vraagt Sis, doet gij dit niet zelf?” „Omdat, is het antwoord, ik beschaamd ben, daar ik als straf voor mijn ongehoorzaamheid uit den hemel verbannen ben.” Sis beklimt een berg, doet een gebed en daar verschijnt Djabrail, gevolgd door een bidadari (44) uit den hemel, met de gevraagde vruchten. De bidadari, die zeer schoon, welbespraakt en verstandig is, huwt als gunst van God met Sis, die nog geen vrouw heeft, en nadat Adam een gedeelte der vruchten gegeten en de overige aan Sis gegeven heeft, die nu het hoofd wordt van alle menschen, sterft hij in den ouderdom van 1000 jaar. (45) „Voorwaar wij zijn van God en tot hem keeren wij terug.”

SIS (SETH). (46)

Van dezen wordt alleen verhaald, dat hij Adam's opvolger werd en een profeet was, die van God 50 boeken (kitab) ontving (47), waaruit hij zijn tijdgenooten den godsdienst onderwees. Hij leefde 1000 jaar (48) en liet bij zijn dood een zoon na Arfoes geheeten, die zijn vervanger werd. Arfoes

zoon en opvolger heette Kenan en de zoon van dezen Mahalabela ([49]), die buitengewoon schoon was, zoodat iedereen hem verlangde te zien en men van heinde en ver met rijke geschenken kwam om zijn gelaat te aanschouwen; hij regeerde als een godsdienstig vorst en werd opgevolgd door zijn zoon Bazan. ([50]) Toen zij, die gekomen waren om Mahalabela te zien, vernamen dat deze reeds gestorven was, wilden velen naar hun land terugkeeren en de meegebrachte geschenken weer meenemen. Iblis gaf daarop Bazan den raad een beeld van zijn vader te maken en dit te kleeden, alsof hij nog leefde. ([51])

Nadat het beeld gereed was, sprak Iblis tot Bazan en de anderen: „voorwaar, Mahalabela is schooner dan gij allen, hij is een god (dewata moelia raja), aanbidt hem dus." Dit is het eerste afgodsbeeld, dat aangebeden is geworden en zoo is de vereering der afgoden ontstaan.

IDRIS (HENOCH).

Na verloop van tijd werd een achterkleinzoon van Mahalabela geboren, die Djanoedj (Henoch) ([52]) heette; deze ontving van God een aantal boeken ([53]), welke hij ijverig bestudeerde (Arab. darasa), waarom hij den naam Idris kreeg. Eens kwam 'Izrail ([54]), de engel des doods, hem in de gedaante van een mensch bezoeken om zijn deugd op de proef te stellen. Daar zij geruimen tijd niet gegeten hadden en Idris honger gevoelde, stelde 'Izrail hem voor een geit, die op de vlakte ronddoolde, te slachten; maar Idris antwoordde: „het is niet geoorloofd een andermans vee te dooden." Nu kwamen zij aan een volgeladen druivenboom, van welks vruchten 'Izrail hem uitnoodigde te eten; maar Idris weigerde alweer tot verbazing van den engel.

De reden, waarom deze den vromen man was komen bezoeken, was de volgende. Reeds geruimen tijd had Idris zijn landgenooten aangespoord den waren God te aanbidden, maar zij scholden en vervloekten hem en noodzaakten hem het land te verlaten, waarom zij door hongersnood en pest bezocht werden, terwijl Idris naar elders toog om den waren godsdienst te verkondigen. De faam van Idris' vrome

werken, die in aantal gelijk waren aan de vrome werken van de helft der aardbewoners, steeg op tot de engelen. 'Izrail nu zag, dat in het levensboek van Adam en al zijn nakomelingen zoowel slechte als goede daden opgeteekend stonden, maar in dat van Idris slechts goede. Vol bewondering vroeg hij aan God: „wie is de vroomste van uwe dienaren?" Gods antwoord was: „Idris." „Welnu, hervat 'Izrail, vergun mij dan hem te bezoeken." Dit verzoek werd toegestaan en zoo kwam 'Izrail bij Idris,

Nadat deze aan de verzoeking weerstand geboden had en eenige dagen met zijn reisgezel voortgetrokken was onder het voortdurend verrichten van de godsdienstplichten, liet God voedsel voor hen uit den hemel neerdalen; 'Izrail evenwel at er niet van, evenmin als hij sliep, terwijl hij zich steeds bezig hield met de aanbidding van God. Eindelijk kan Idris zich niet langer bedwingen en vraagt aan zijn metgezel: „ik ken u niet en gij kent mij niet; gij eet en slaapt niet, een mensch zijt gij dus niet; zeg mij daarom, wie gij zijt." „Indien, antwoordt de engel, gij niet schrikt, maar bedaard kunt blijven, zal ik het u zeggen; ik ben de engel des doods." „Zijt gij gekomen om mij het leven te ontnemen?" „Neen, dan had ik geen oogenblik geaarzeld Gods bevel te volvoeren; maar ik heb gezien, dat van u geen enkele zonde opgeteekend is en daarom heb ik u lief". Daarop gaan zij verder, tot na eenigen tijd Idris zegt: „ik heb u een verzoek te doen; ontneem mij het leven, ik wil ondervinden, wat de dood is; daarna moge God mij in het leven terugroepen." Verwonderd roept 'Izrail uit: „alle schepselen vreezen den dood en verlangen dien te ontkomen en gij wenscht te sterven!" Op Gods bevel evenwel voldoet hij aan Idris' verzoek, maar geeft hem door Gods macht terstond het leven terug. Eerst wilde 'Izrail hem niets vragen, maar ten laatste sprak hij: „hoe hebt gij den dood gevonden?" „De dood heeft mij in de tegenwoordigheid van God gebracht en mijn verlangen naar hem vermeerderd." (56) Nu wil hij ook den

hemel en de hel zien. Met Gods vergunning brengt 'Izrail hem eerst naar de hel, waar een der wachters (zabaniah) hem door een gaatje niet grooter dan het oog van een naald een blik in doet slaan. Dit gezicht is zoo vreeslijk, dat Idris in zwijm valt en eerst weer bijkomt, nadat de engel hem vandaar heeft weggevoerd. ([57]) Vervolgens begeven zij zich naar den hemel, waarvan hun de poort door den portier (rilwan) geopend wordt ([58]). Na van het water uit de daar vloeiende rivieren gedronken en van de vruchten gegeten te hebben, gaat Idris liggen slapen onder een boom, aan welks takken hij zijn dekkleed ophangt. Na zijn ontwaken verlaat hij met 'Izrail den hemel, maar keert haastig terug om zijn achtergelaten dekkleed te halen en nu weigert hij vandaar weg te gaan, maar wil daar blijven om God te dienen. 'Izrail antwoordt hem, dat dit onmogelijk is, daar hij eerst moet gestorven en door de hel gegaan zijn. Maar Idris beweert aan beide voorwaarden voldaan te hebben en nu komt Gods bevel hem vergunnen daar te blijven, ofschoon de toegang tot den hemel gesloten is voor de profeten, zoolang Mohammad er niet in is; doch deze zweefde toen om den troon Gods heen.

Idris' zoon Saleh beweende zijn vader dag en nacht, maar Iblis kwam weer bij de menschen en gaf hun den raad, zoo zij getroost wilden worden over het verdwijnen van Idris een beeld van hem te maken en dit te aanbidden, en zoo verspreidde zich de afgodendienst op nieuw over de geheele aarde ([59]).

NOEH (NOACH).

Deze heette eigenlijk Sjakirin ([60]) en was de zoon van Malik, den zoon van Saleh, den zoon van Idris, maar kreeg den naam Noeh, omdat hij weende en bedroefd was (Arab. naha) over de zonden van zijn landgenooten. Op zijn veertigste jaar stelde God hem aan tot nabi om den menschen het ware geloof te leeren; 950 jaar ([61]) predikte hij de eenheid van God, maar slechts veertig ([62]) mannen en even zooveel vrouwen volgden hem, de overigen bleven in boos-

beid leven; zij sloten de ooren voor zijn prediking of verwijderden zich, zoodat zij hem niet konden hooren, ja zij mishandelden hem zelfs, zoodat hij bewusteloos bleef liggen. Zijn vrouw, die hiervan getuige was, verklaarde zelfs dat hij krankzinnig was en al zijn gepraat uit zijn krankzinnigheid voortkwam ([63]). Hierover nog meer bedroefd bidt Noeh, dat God het menschdom zal uitroeien, opdat ook niet de weinige geloovigen door de overigen tot ongeloof verleid worden ([64]) Djabrail brengt hem hierop een tak van smaragd uit den hemel en beveelt hem dien te planten; is deze boom volwassen, dan zal het uur der vergelding aangebroken zijn. Na veertig jaar heeft de boom een buitengewone hoogte en een ontzettenden omvang bereikt; in al dien tijd was er geen kind geboren en had Noeh niet meer tot zijn landgenooten gesproken. Weer daalt nu Djabrail tot hem neer en beveelt hem van den boom een schip te maken; eindelijk vindt hij vier timmerlieden, die zich bereid verklaren hem in zijn arbeid te helpen, mits hij hun ieder een van zijn dochters tot vrouw geeft. Nu had Noeh slechs èèn dochter, maar hij bezat daarenboven een ezel, een paard en een kat en zie, door Gods macht veranderen deze in vrouwen, die zoo sprekend op Noeh's dochter gelijken, dat hij zelf niet weet, welke van de vier eigenlijk zijn kind is. Zij worden alle vier aan de werklieden uitgehuwelijkt, die nadat zij het ware geloof omhelsd, Gods eenheid beleden en Noeh als zijn profeet erkend hebben, den arbeid zullen beginnen. Maar zij weten niet hoe, want niemand had nog ooit een schip gezien, en nu komt Djabrail met een kip en toont hun de borst van dat dier als het model, waarnaar het vaartuig moet gemaakt worden. De vroeger geplante boom wordt omgehakt en uit zijn stam worden 124,440 planken ([65]) vervaardigd, op elke waarvan de naam van een nabi geschreven is, de eerste Adam, de tweede Sis enz. Daar Djabrail de werklieden onderrichtte ([66]), was de ark spoedig gereed, 1000 gaz (een gaz = 1.11 meter, maar in Maleische geschriften meestal een onbepaalde maat) hoog,

400 breed ([67]), met zeven verdiepingen en met afgeschoten ruimten en hutten. De ongeloovigen komen Noeh bespotten ([68]) en vragen hem, waarvoor dat vaartuig moet dienen, voor woning of misschien om te vliegen. (In dien tijd bestond de laoet Oeman, de oceaan die de landen van elkaar scheidt nog niet, alleen de laoet Moehit, de oceaan die de aarde omgeeft; eerst nadat het water van den zondvloed weggevloeid was, ontstond de laoet Oeman). Noeh antwoordt, dat hij de ark op Gods bevel gebouwd heeft: „nu bespot gij mij, maar eerlang zal de straf over u komen." Djabrail deelt hem mee, dat hij eerst den Baitoe'lma'moer moet bezoeken, dien God voorloopig in den hemel wil opnemen.

Van zijn pelgrimstocht teruggekeerd bemerkt hij, dat er nog vier planken ontbreken, die van de oevers van den Nijl moeten gehaald worden; maar geen van zijn kinderen en kleinkinderen durft dien tocht ondernemen ([69]). 'Audj, de zoon van 'Oenoek, een reus wien de zee, als hij er door loopt, slechts tot de enkels reikt, neemt op zich het verlangde te halen, mits Noeh hem het noodige voedsel verschaft; hij ontvangt drie koeken (apam), maar meent dat als hij er 17000 zoo opat, hij toch niet genoeg zou hebben; doch op bevel van Noeh vóór hij begint te eten de woorden uitsprekende: bism'illahi'rrahmani'rrahimi, wordt hij verzadigd. [Hier volgt een episode over het ontstaan van Jadjoedj en Madjoedj, Gog en Magog en hun afstammelingen. ([71]) 'Audj nl. komt aan een stad in het rijk van Roem en eischt van den vorst een vrouw, onder bedreiging dat hij anders het geheele land zal doen verdrinken door er op te wateren. Op raad van zijn minister vraagt de vorst een uitstel van 12 jaar, want de voor 'Audj bestemde vrouw is nog in den schoot van haar moeder. De vorst laat daarop door zijn onderdanen een grooten heuvel opwerpen in de gedaante van een liggende vrouw, die hij met kain's bedekt en met wilde en tamme dieren opvult. Op den bepaalden tijd komt 'Audj terug en uit zijn huwelijk met dat vrouwenbeeld worden Jadjoedj (Gog) en Madjoedj (Magog) geboren,

wier ontelbare afstammelingen zich achter den berg Kaf bevinden; ieder van die nakomelingen krijgt 1000 kinderen en sterft dan eerst. Zij verwoesten alle in de nabijheid gelegen rijken, totdat Iskander zoe'lkarnein komt, die hen inmetselt achter een muur van metaal, dat door Soeleiman vervaardigd is; zij trachten den muur door te breken, maar deze wordt door de engelen hersteld, tot de dag komt, waarop God hun zal vergunnen tegen de menschen uit te trekken. De Gogs komen het eerst voor den dag, verslinden de menschen en dieren, het levend gewas en het zoete water. Daarna komen de Magogs, die het zeewater verzwelgen met het doode hout en de visschen. Dan schieten zij hun pijlen af naar den hemel; door Gods beschikking vallen die pijlen met bloed bevlekt weer op aarde, waarom de reuzen zich verbeelden de hemellingen overwonnen te hebben. Die reuzen zijn buitengewoon groot, het eene oor gebruiken zij als dekkleed, het andere als ligmat en zij zijn zoo sterk, dat zij een gewicht van een babara (een onbepaald, maar hier natuurlijk een zeer zwaar gewicht) zoo ver kunnen wegslingeren als het gezicht reikt. Ieder van hen heeft een boog en drie pijlen; wilden de menschen deze als brandhout gebruiken, dan zouden zij in geen duizend jaar opgebrand zijn, zoo talrijk zijn zij. Als alles op aarde door hen verteerd is, zal God een gloeienden aschregen doen vallen, die hen verbrandt, en hun lijken zullen door een regen, die veertig dagen en nachten aanhoudt, naar de weer gevulde zee drijven. Volgens Wahab den zoon van Malik zal God op het gebed van 'Isa een geslacht van Djin's op aarde zenden, zwart van kleur en met klauwen als tijgers en deze zullen tot vreugd van 'Isa en de geloovigen de Gogs en Magogs dooden.]

'Audj gaat den boom halen, waarvan Noeh de vier planken maakt, op de eerste waarvan de naam van Aboe Bakar geschreven staat, op de tweede Omar, op de derde Oesman, op de vierde Ali (God zij voldaan over hen!) „Zijn dit, vraagt Noeh, ook namen van profeten?" Neen, antwoordt Djabrail, dit zijn de namen van Mohammad's vrienden, de

grondvesters van het ware geloof; om den wille van hun namen zal de ark door God beschermd worden". ([72]).

Als de ark voltooid is, komen de ongeloovigen er hun behoeften in doen, zoodat zij weldra vol van hun drek is. Eens komt een melaatsche, Asaf genaamd, aangekropen, die eveneens de ark bevuilen wil; hij valt in den drek en komt er geheel genezen uit. De anderen, die dit zien, beschouwen nu de uitwerpselen als een uitstekend geneesmiddel en halen alles weg, zoodat de ark weldra geheel schoon is ([73]).

Op zekeren dag komen de vier werklui bij Noeh, die toch wel wil weten, wie van hen eigenlijk met zijn dochter getrouwd is. Hij vraagt hun dus, hoe hun vrouwen zich houden. „Heel goed, zij is heel mooi, zegt de eerste, maar doet als een ezel". De tweede zegt, dat zijn vrouw zich aanstelt als een paard, de derde als een kat; alleen de vierde verzekert, dat zijn vrouw niet alleen zeer schoon is, maar ook zich gedraagt als een mensch, en nu weet Noeh althans, wie in werkelijkheid zijn dochter is ([74]).

Als alles klaar is, wordt in de eerste ([75]) verdieping de doodkist van Adam geplaatst, in de tweede komen de menschen; in de derde de vogels en het pluimgedierte; in de vierde de verscheurende dieren; in de vijfde de tamme dieren; in de zesde de vruchten en zaden en in de zevende de insekten en het gras; (hier volgt een opsomming van dieren, die opgenomen worden); alleen de ezel is er nog buiten, waarop Noeh hem toeroept: „zeg, vervloekte (mal'oen), kom er in". De duivel, die achter den ezel stond, sloop nu te gelijk met dezen naar binnen; daarop volgen Noeh's zonen Japhet, Sem en Cham met de 40 geloovige bloedverwanten.

Nogmaals spoort Noeh de ongeloovigen aan om tot den waren godsdienst terug te keeren, dan kunnen ook zij in de ark opgenomen worden en aan het dreigend gevaar van den zondvloed ontkomen; maar zij weigeren. De regens beginnen te vallen, terwijl de aarde openscheurt, waaruit naar alle kanten het water stroomt, dat weldra tot halver hoogte de bergen stijgt. Op nieuw bezweert Noeh zijn

talrijke bloedverwanten ([76]) onder de ongeloovigen zich te bekeeren, maar zij antwoorden, dat zij een toevluchtsoord zullen vinden op de hooge bergen. Inmiddels stijgt het water tot boven de toppen van den berg Kanaan en alle schepselen verdrinken.

Op zekeren dag beveelt Djabrail aan Noeh de borst ([77]) van den olifant te wrijven; daarop komt uit den snuit van dezen een varken ([78]), dat al het vuil opvreet, hetwelk zich in de ark verzameld heeft. Maar Iblis streelt nu den rug van het varken en uit diens neusgat komt een muis te voorschijn. Noeh bemerkt Iblis en vraagt hem: „hoe kom jij hier en wat doe je hier?" „Toen, antwoordt Iblis, je tot den ezel zei: mal'oen kom binnen, dacht ik dat je met dat mal'oen mij bedoelde, want ik ben de mal'oen; daarom ben ik in je ark gegaan en de muis zal er altijd op uit zijn die stuk te knagen." Op last van Djabrail strijkt Noeh daarop den tijger over den rug en uit diens bek komt een kat ([79]). Sedert dien tijd bestaan die drie dieren en zijn de muis en de kat vijanden; uit vrees voor de kat kon de muis echter geen kwaad aan de ark doen. Toen na zeven ([80]) maanden alles verdronken was, beval God aan aarde en lucht het water in te houden; de ark dreef naar de Hedjaz, d. i. Mekkah, en maakte zevenmaal den omgang om den Ka'batoe'llah; vandaar kwam zij te Damaskus in Syrië, terwijl alle bergen op haar gezicht zich lager maakten ([81]), ook de berg Djoedi, waar zij vastraakte. Hier zond Noeh de eend uit om te onderzoeken naar den toestand der aarde; vroolijk vliegt zij weg en dartelt in den waterplas rond, zoodat zij vergat het gevraagde bericht te brengen. Op Noeh's gebed verloor zij daarom het vermogen om te vliegen en moet zij sedert dien tijd met haar snavel haar voedsel in de vuilkolken zoeken. De duif echter, die nu uitgezonden werd, kwam na hier en daar uitgerust te hebben tot zij roode pootjes kreeg weldra terug met de tijding, dat het water overal zakte. Sedert dien tijd is de duif op Noeh's gebed aan God de lieveling der menschen.

God beveelt aan Djabrail zijn zeven vleugels te bewegen, waarop ook het nog overige water terugtrekt en de zeven zeeën vormt ([82]). De aarde is droog geworden en Noeh neemt het zaad uit de ark om het uit te zaaien; alles is er behalve de druif ([83]), die door Iblis gestolen is. Hij is evenwel bereid ze terug te geven op voorwaarde, dat als Noeh ze eenmaal begiet, hij het tweemaal zal doen. Noeh neemt die voorwaarde aan en begiet de pit met water; daarna slacht Iblis een vos en begiet ze met diens bloed en verder met dat van een varken. Zoo komt het, dat zij, die wijn drinken, dien heerlijk vinden: dat is wat Noeh gegoten heeft; maar die toeak of arak drinken, worden dronken en gedragen zich als vossen en varkens; dat is het gevolg van Iblis' besproeiing.*

Nu volgt een gesprek tusschen Noeh en Iblis, waarin deze verhaalt, hoe hij, ter wille van Adam vervloekt, daarom er op uit is diens nakomelingen op den slechten weg te brengen, wat, naar hij bekent, hem met Noeh niet kan gelukken, en hoe hij vier middelen heeft om den mensch slecht te maken, afgunst, inhaligheid, verwaandheid en gierigheid [84].

Nadat Iblis Noeh verlaten heeft, bouwt deze met zijn zoons en geredde volgelingen van het hout der ark een masdjid om God te aanbidden en vervolgens maken zij zich woonplaatsen. (Van Jafet stammen af de Perzen, Arabieren, Bulgaren en Chineezen; van Sem de bewoners van Roem, de Turken en de Europeanen en van Cham de Abyssiniërs, de Hindi en Sindi). Toen Noeh 1700, volgens anderen 1000, jaar oud was ([85]), werd hij ziek; zijn kinderen, kleinkinderen en andere bloedverwanten verzamelden zich om hem en vroegen hem, hoe de wereld hem voorkwam. „Deze wereld, antwoordde hij, is als een huis met twee deuren, door de eene komt men er in en door de andere verlaat men haar." Daarop gaf hij den geest. Zijn afstammelingen bleven vele geslachten bij elkaar en lieten zich na verloop van tijd op hun beurt door Iblis tot ongehoorzaamheid aan God verleiden.

HOED.

Langzamerhand verspreidden zich de menschen over de geheele aarde; zoo trok Cham ([86]) naar Hindostan en het was daarheen, dat Iblis zich het eerst begaf om de menschen weer tot afgoderij over te halen. Vandaar uit bezocht hij Turkestan, Perzië enz. en kwam zoo in Arabië, in dat gedeelte hetwelk Djihram heette en waar een reuzengeslacht woonde. Ook in Hadramaoet, welks bewoners zich met den landbouw bezig hielden en van welke gedurende 700 jaar geen enkele gestorven was, voerde Iblis den beeldendienst weer in. Uit dat volk nu werd de profeet Hoed geboren, die van God bevel ontving om naar Koning 'Aad ([87]) te gaan en dezen den waren godsdienst te onderwijzen. Maar de vorst en zijn onderdanen wilden den profeet geen gehoor geven; slechts 17 van de 1,700,000 aanbaden den waren God. Nu werd het land bezocht door een vreeselijken hongersnood, waardoor ondertusschen ook de geloovigen getroffen werden ([88].) Deze klagen bij Hoed: „wij hebben uw woorden gevolgd en nu zijn wij toch in nood." Op Hoed's gebed ontvangt hij van God den last met de geloovigen het land te verlaten, wat hij doet na de ongeloovigen gedreigd te hebben met een storm, die hen zal verdelgen. Zij spotten met die bedreiging: „als wij ons met onze beenen tot aan de knieën in de rotsen vastplanten, welke wind zal ons er dan uitrukken?" Onder de zeven verdiepingen der aarde wordt de stormwind Ariahoe'l'alim door 70 engelen ([89]) in bedwang gehouden; dezen wind krijgt Mikail last los te laten. „Hoe groot moet de opening zijn, Heer, waardoor ik hem vrijlaat?" „Als het neusgat van een rund", is het antwoord. „Dan zal de geheele wereld vernietigd worden." „Welnu dan zoo groot als een ring". „Ook dan, o Heer, zal de geheele wereld verdelgd worden". „Laat het dan zijn als het oog van een naald."

Nu begint de wind te waaien, maar de ongeloovigen planten zich vast in den grond en vragen spottend: „wel Hoed, waar is uw wind; deze, die nu waait, blaast ons

zacht en verfrisschend om het hoofd." Daarop waait de wind harder en gaat in den grond, zoodat hij tegen hun beenen waait en hun vel overal loslaat en afvalt ([90]). Nogmaals gaat de wind onder den grond, waait nog feller en neemt hem allen op in de lucht; de rotsen, waarin zij zich vastgezet hebben, worden tot gruis verbrijzeld en zij zelf na van het oosten naar het westen geslingerd te zijn naar hun eerste plaats teruggevoerd, waar zij als steenen dadelboomen terecht komen [91]. Een jaar lang blijven zij in dien toestand, zonder dat hun het leven benomen is. Hoed maakt hiervan gebruik om hen nogmaals tot bekeering aan te sporen, maar ook nu willen zij niet naar hem luisteren. Weer verheft zich hierop de storm, die hen oppakt en tegen de bergen smakt, zoodat zij geheel verbrijzeld worden ([92]).

Toen Hoed 400 jaar oud was, stierf hij ([93]); zijn volgelingen vermenigvuldigden, zoodat na 100 jaar het land weer bevolkt was. Iblis komt bij hen en vraagt hun: „wien aanbidt gij?" „Den Heer, die de eenige God is, en die hemel en aarde geschapen heeft." „Kunt gij dien Heer zien?" „Neen". „Hoe kunt gij hem dan aanbidden?" Daarop leert hij hun een groot steenen beeld maken, waarvan de openingen met zilver overtrokken werden, en dat zij op een zilveren zetel plaatsen; vervolgens bouwen zij voor dat beeld een ontzettend groot en rijk versierd gebouw, waar zij het als hun God aanbidden. Maar God zendt muggen, die het beeld oppakken en er mee wegvliegen, zoodat het uit het gezicht verdwijnt. „Wat zullen wij nu maken om te aanbidden," vragen de afgodendienaars. Ondertusschen heeft God een nieuwen profeet uit hun midden verwekt, nl. Saleh.

SALEH.

God zendt dezen naar het volk van Samoed ([94]), de bloedverwanten der vorigen. Zij vragen een teeken, dat Saleh een profeet is, waarop hij hen herinnert aan den ondergang van Hoed's tijdgenooten „en, voegt hij er bij, nu gij in voorspoed leeft, wordt gij nu niet door God beschermd?" Maar

zij willen een wonder, een teeken dat hij werkelijk een profeet is; zij eischen, dat hij uit de rots een wijfjeskameel zal doen voortkomen, die onmiddellijk na haar verschijning zal jongen. Saleh belooft dit, maar stelt als voorwaarde dat zij het dier geen kwaad zullen doen en alleen zijn melk gebruiken; dooden zij de kameel, dan zal hen de straf Gods treffen. Daarop doet hij een gebed. De berg begint te steunen als een vrouw die baren moet en de kameel, die reeds 4000 jaar gereed was ([95]), komt te voorschijn en brengt terstond een jong ter wereld; op de plaats, waar zij de rots verlaten had, ontstond een put, waaruit den eenen dag de kameel en haar jong dronken en waarvan de menschen het water den volgenden dag mochten gebruiken. Het dier gaf overvloedig melk, waarvan de Samoediten boter en wrongel maakten, die zij overal verkochten, zoodat zij met dien handel groote schatten verwierven en er geen schotels en borden van porselein op nahielden maar van goud en zilver, en ook al hun huisraad van goud en zilver was. Dit duurde ongeveer 400 jaar; toen waren er twee mannen ([96]), Kadam, de zoon van Salaf, en Masdok, de zoon van Farlail, die besloten het dier te dooden. Vergezeld van zeven anderen vallen zij het aan, terwijl het drinkt, en dooden het; de jonge kameel dit ziende vlucht naar den top van den berg, uit driemaal een luiden kreet en verdwijnt. Saleh voorspelt ([97]) daarop aan de ongeloovigen, dat over drie dagen de straf van God hen zal treffen: den eersten dag zal hun gelaat bloedrood worden, den tweeden geel, den derden zwart ([98]); daarna zullen zij door de stem van Djabrail omkomen. En zoo geschiedde het; op Gods bevel verheft Djabrail zijn stem en al de ongeloovigen worden verdelgd, al hebben zij ook hun ooren met kapas toegestopt om het geluid niet te hooren. Saleh verlaat met zijn geloovige volgelingen het land en begeeft zich eerst naar Syrië, van daar gaat hij naar Mekkah, waar hij sterft en in een nis aan den kant der moskee begraven wordt ([99]).

IBRAHIM (ABRAHAM).

De geschiedenis van dezen profeet wordt ingeleid met het

verhaal der geboorte en der verdere lotgevallen van Namroed ([100]); hieromtrent deelt het hier behandelde Ms. No. 66, het volgende mede; vooral het begin evenwel is zeer verward door het telkens veranderen der namen en de gewone slordigheid van den afschrijver. In No. 122 ontbreekt het gedeelte van Namroed's geboorte en wordt hij terstond ingevoerd als de machtige vorst van Koefa, die de geheele wereld onderworpen heeft; ook hier evenwel groote slordigheid, zoodat het niet duidelijk is, of Namroed gelijk gesteld wordt met Kajkawoes, Darius de Meder.

Koning Kana'an was een hartstochtelijk jager; eens op jacht zijnde ontmoette hij een vrouw Saliha, die hem door haar schoonheid aantrok; daar zij gehuwd was met een veehoeder, weigerde zij echter gehoor te geven aan 's vorsten liefdesbetuigingen. Vergeefs verzekert hij haar, dat hij de koning is. „Gij zijt een jager," antwoordt zij (naar Maleische opvatting zoowat een vagebond); „daar komt mijn man; vindt hij u bij mij, dan slaat hij u dood". Inderdaad nadert de herder, maar met één slag velt Kana'an hem en trapt hem dood. Daarop keert hij met Saliha naar zijn paleis terug en neemt haar tot vrouw, terwijl hij het lijk van haar man laat spietsen.

Op een zekeren nacht droomt Kana'an, dat hij worstelt met een man, die hem het hoofd afhouwt. Volgens de wichelaars beteekent deze droom, dat Kana'an een zoon zal geboren worden, die nu nog in den schoot zijner moeder is, maar die een eind zal maken aan de heerschappij van zijn vader. Daar Saliha zwanger is, begrijpt de koning, dat uit haar het ongelukskind zal geboren worden. Hij wil de vrucht afdrijven, maar een stem uit het verborgene roept hem toe: „laat af, want gij kunt het kind niet dooden". Toen de tijd daar was beviel Saliha van een zoon, wiens lichaam geheel zwart was en wiens oogen scheel waren; op haar schoot zag zij een vergiftige slang, die in het neusgat van het kind kroop. Toen Kana'an een en ander vernam, was hij woedend en vroeg Saliha: „waarom hebt gij het kind niet dadelijk gedood?"

„Daar had ik het hart niet toe, antwoordt zij, want het is toch mijn kind." „Welnu, herneemt de vorst, leg het dan-in de wildernis te vondeling, dan zal het daar omkomen".

Saliha gaat het bevel uitvoeren, maar ontmoet een herder, die het kind van haar aanneemt en het naar zijn vrouw brengt om er voor te zorgen. Deze wil het door een koe laten zoogen, maar de geheele kudde slaat op de vlucht, verschrikt door de monsterachtige leelijkheid van het kind. De vrouw dit ziende sprak tot haar man: „nog nooit zijn onze koeien zoo geweest; het is de schuld van dit ongelukskind; nu begrijp ik, dat men het te vondeling heeft willen leggen; breng het terstond om het leven." „Dat kan ik niet doen, antwoordt hij, maar werp gij het in de rivier". Zij doen dit en daar het kind zich niet beweegt en geen geluid geeft, denken zij dat het dood is. Ondertusschen spoelt het naar den oever, waar door Gods beschikking juist een jakhals (sĕrigala) kwam drinken. God geeft het dier in om het kind te zoogen en dagelijks komt het daartoe op dezelfde plaats terug.

Eens zag de vrouw van den herder dit; zij haastte zich het aan haar man mede te deelen; men begreep, dat men met een buitengewoon kind te doen had, haalde het terug en verzorgde het verder behoorlijk. De knaap, die den naam van Namroed kreeg, omdat zegt het hs. hij door een serigala gezoogd was, groeide voorspoedig op, was weldra groot en sterk en sloot zich aan bij de roovers, die de karavanen overvielen en uitplunderden. Het gerucht van die rooftochten komt Kana'an ter oore; hij zendt een van zijn bevelhebbers met een groot leger tegen de roovers, die door Namroed aangevoerd zeer spoedig het geheele leger verslaan, terwijl de bevelhebber door Namroed gedood wordt. (Hier is een lacune, waarin verteld moest zijn, hoe Namroed zijn vader Kana'an van den troon stootte en dien zelf beklom).

Namroed laat zich een paleis bouwen, zoo prachtig en kostbaar als er nog nooit een geweest was, omringd van een lusthof waarin de schoonste boomen en bloemen groeiden

en omgeven door een gracht met het heerlijkste water; de mantri, die het toezicht op dit werk had gehouden, heette Azir en werd van nu af zijn grootste vertrouweling. Onder meer was Namroed ook bedreven in de sterrewichelarij, waarvan hij de kennis op de volgende wijs verkregen had. Volgens Ka'ab had God de 'elmoe noedjoem aan Idris geschonken en nadat deze in den hemel was opgenomen, was er maar één van zijn vrienden Hormoes, die in deze wetenschap was ingewijd; maar op last van Idris mocht Hormoes haar slechts aan eenige geloovigen en in geen geval aan de vorsten onderwijzen. Op zekeren dag zag Namroed in een afgelegen streek mannen in wollen mantels gewikkeld God aanbidden. „Wie zijt gij?" vroeg hij hun. „Wij zijn, was het antwoord, geloovigen; toen wij na den dood van Idris zagen, dat alle menschen zich aan de afgoderij overgaven, hebben wij ons in het gebergte teruggetrokken om den waren God te aanbidden." „Welnu, sprak Namroed daarop, gij kunt in mijn land blijven, maar zult mijn godsdienst aannemen, of gij moet mij de sterrewichelarij onderwijzen". Zij kozen het laatste en deelden Namroed een gedeelte van hun wetenschap mede.

Toen Namroed zich hierna meer en meer op zijn macht verhoovaardigde, kwam Iblis bij hem in de gedaante van een oud man en haalde hem gemakkelijk over om afgodsbeelden te doen maken en zijn volk te bevelen, die te aanbidden. Ieder van zijn onderdanen hield er een eigen afgod op na, maar Namroed liet er door Azir een maken, die 700 ellebogen groot, van goud en zilver vervaardigd, met de kostbaarste edelgesteenten versierd en op een gouden zetel geplaatst was; dit nu werd de voornaamste afgod, dien het geheele volk moest vereeren. Zoo vol ongehoorzaamheid aan God werd de geheele aarde, dat zon, maan en sterren en zelfs de dieren God baden het menschdom te vernietigen, een gebed waarop God antwoordde, dat zijn straf niet zou uitblijven, maar dat hij eerst zijn lankmoedigheid wilde toonen en pas daarna aan de menschheid zijn toorn doen gevoelen.

Weldra vertoonden zich voorteekenen van Ibrahim's aanstaande geboorte. Eens toen Namroed sliep, terwijl als altijd Azir de wacht bij hem hield, wordt hij onderste boven gekeerd en roept een stem, die ook door Azir gehoord wordt: „Vervloekt zij een ieder, die niet gelooft in Ibrahim en diens Heer." Ontsteld ontwaakt de vorst en ontbiedt de wichelaars en toovenaars en hen die de toekomst voorspellen, maar deze kunnen geen verklaring van het gebeurde geven: „wij weten niet, wie de persoon is die Ibrahim heet, noch wie zijn Heer is". Niet lang daarna zit Namroed op zijn troon de schoonheid van zijn paleis en daarin zijn eigen macht en grootheid te bewonderen, toen opnieuw een stem hem komt waarschuwen voor Ibrahim en diens Heer. Weer kunnen de wichelaars het raadsel niet oplossen; alleen weten zij, dat er een dier zal voortkomen, zooals er nog nooit een bestaan heeft. Eenige dagen later wil Namroed op jacht gaan, maar nauwelijks zijn zij buiten, of door Gods beschikking waarschuwen de olifanten en andere jachtdieren, die hij meegenomen heeft, hem voor zijn aanstaanden ondergang. Verschrikt keert hij terug en ontbiedt Azir, die het groote afgodsbeeld Ziloen zal gaan raadplegen. Maar deze geeft een ontwijkend antwoord: „als de vorst niet aan Ibrahim gelooft, moet hij mij gehoorzamen en omgekeerd; Ibrahim bestaat nog niet, maar als hij geboren is, zal hij Namroed's ondergang veroorzaken". Bezorgd keert Azir terug en, overtuigd dat Ziloen vertoornd is, geeft hij den vorst den raad door een groot offer den god te verzoenen. Nog eenmaal laat God Namroed door Djabrail waarschuwen. Dienzelfden nacht droomde hij, dat zich een glans ten hemel verhief, die door alle menschen gevolgd werd en daarop zag hij een buitengewoon schoon man, wien zij toeriepen: „de Heer van hemel en aarde heeft u bijgestaan, hij onderhoudt allen die op aarde leven." De geraadpleegde wichelaars vragen een dag uitstel om de beteekenis van den droom in hun wichelboeken na te gaan, maar begeven zich terstond naar Azir, wien zij den droom en de verklaring er van mededeelen: aan een man van 'skonings naaste omgeving

zal een zoon geboren worden, die Namroed's macht ten val zal brengen. Azir vertelt onmiddellijk wat hij vernomen heeft aan Namroed, die daarop last geeft alle jonggeboren knapen om het leven te brengen. Nadat er zoo honderdduizende knaapjes vermoord zijn, roept Namroed de wichelaars weer bij zich en vraagt hun, of het kind, waarmee zij hem bedreigd hebben, nog geboren moet worden of reeds gedood is. „Zijn moeder, geven zij tot antwoord, is nog niet zwanger van hem".

Inmiddels is Azir naar den afgodstempel gegaan, waar hij tot zijn schrik bemerkt, dat de afgoden met elkaar gevochten hebben, zoodat sommige verminkt en andere geheel verbrijzeld zijn. Bedroefd werpt hij zich op de knieën om te bidden en nu spreekt Iblis uit een der beelden hem toe en vertelt hem, dat de dag van Namroed's ondergang nadert. Vol vrees keert hij naar huis terug, waar zijn vrouw, die evenals hij reeds oud is, hem meedeelt dat het haar weer gaat naar de wijze der jonge vrouwen. Dit bericht vervult hem met nieuwe vrees en hij durft zijn vrouw Oesia (nu eens اوسى dan weer اوشى gespeld) niet meer naderen. Na eenige dagen verneemt hij een stem, die hem toeroept; „God heeft uw vrouw weer jong gemaakt en uit uw gelaat zal een glans te voorschijn komen nl. de glans van een zoon, die uit uw lendenen zal verwekt worden." Verschrikt vlucht hij vandaar; maar een engel komt tot hem in de gedaante van een man, die hem toespreekt: „vrees niet, keer naar uw huis terug, maar openbaar niet wat u is toevertrouwd." In zijn ongerustheid bezoekt hij den tempel nog trouwer dan vroeger; iederen middag brengt hij voor de afgoden eten, dat door de Setans verteerd wordt. Op een morgen echter vindt hij het eten onaangeroerd; de Setans zijn uit vrees voor de engelen weggebleven; Azir ziet hierin een nieuw blijk van den toorn der goden, hij valt voor hen op de knieën en bidt om vergiffenis, maar schoon hij den geheelen dag in die houding blijft, hij krijgt geen antwoord. Zijn vrouw maakt zich ongerust en gaat naar den tempel;

op haar gezicht overvalt hem een onweerstaanbare liefdedrift, ondanks haar tegenwerpingen neemt hij haar in zijn armen en door Gods beschikking wordt Oesia zwanger. De geheele aarde viert feest over dit heugelijk feit, de engelen dalen op aarde neer, de dieren des velds juichen, de Ka'abat buigt zich neer voor God en zegt het geloofsformulier op: „er is geen god dan God, die niemand naast zich heeft en Ibrahim is zijn profeet," de afgodsbeelden dalen van hun zetels en voetstukken neer en een glans stijgt ten hemel, die ook door Namroed gezien wordt. Den volgenden morgen deelen de bijeengeroepen wichelaars hem mee, dat het kind, waarmee hij is bedreigd, verwekt is. Onmiddellijk geeft hij hij op nieuw last alle jong geborenen te dooden en te onderzoeken of er zwangere vrouwen zijn en ontzettend is het bloedbad, dat in het geheel rijk aangericht wordt ([101]).

Als de tijd daar is, dat Ibrahim's moeder moet bevallen, begeeft zij zich met haar man naar den tempel, waar alle afgodsbeelden eerbiedig voor haar buigen; bevreesd willen beide naar huis terugkeeren, maar juist nadert Namroed, die eveneens den tempel wil bezoeken om Ziloen naar Ibrahim's geboorte te vragen. Een vrouw bij de deur van den tempel ziende wil hij last geven haar op te pakken, maar door Gods beschikking ontvallen hem de woorden: „laat haar door". Zij verbergt zich onder de menigte en ontmoet Djabrail in de gedaante van een man, die haar naar een grot, *goeah noer*, brengt zoo prachtig verlicht, dat zij er nauwelijks durft binnengaan. Hier bevalt zij op Vrijdag, 10 Moharam, van Ibrahim, die onmiddellijk na zijn geboorte de geloofsbelijdenis opzegt. Djabrail snijdt den navelstreng af, baadt het kind, zegt de *bang* in zijn beide ooren op en brengt het aan zijn moeder. Zijn voedsel zuigt Ibrahim uit zijn vingers, uit zijn duim honig, uit zijn wijsvinger zeer zoeten palmwijn, uit zijn middelvinger vette melk, uit zijn ringvinger room en uit zijn pink heerlijk drinkwater. Oesia keert nu naar haar woning terug, loopende of er niets gebeurd is, en vertelt den volgenden morgen aan Azir, dat zij niet zwanger geweest is,

maar last heeft gehad van winden in den buik en dat deze nu verdwenen zijn. Azir is zeer verheugd over dit bericht, want hij was altijd bevreesd dat uit hem het kind zou geboren worden, door hetwelk Namroed ten val moest gebracht worden, en ook Namroed voelt zich langzamerhand gerustgesteld, zoodat er een eind komt aan den kindermoord ([102]). Na drie dagen gaat Oesia weer naar de grot, waarvan zij den ingang versperd ziet door tal van verscheurende dieren; hoe bevreesd ook gaat zij naar binnen en bemerkt, dat haar kind rustig slaapt op een zacht vloerkleed en nu, overtuigd dat God over Ibrahim waakt, vertelt zij te huis komende aan Azir, dat zij inderdaad bevallen is van een zoon, die door God verzorgd wordt. Djabrail brengt het kind dagelijks voedsel uit den hemel en zoo groeit het voorspoedig op. Eens wil Iblis de grot binnendringen om te zien, wat daarin omgaat; maar hij valt in zwijm op het gezicht der engelen, die den toegang bewaken en weer bijgekomen neemt hij haastig de vlucht. „Er zijn, zegt Kaab, maar vier mannen en vier vrouwen, die aan de verleiding van Iblis ontkomen zijn: Ibrahim, 'Isa, Moesa en Mohammad, Asia (de vrouw van Farao), Marjam, Kadidjah en Fatima (de dochter van Mohammad)."

In een droom ziet Namroed de grot met den knaap er in; zijn vrees begint te herleven; maar geen van zijn raadslieden weet waar die grot is, of heeft er ooit van gehoord. Toen Ibrahim 40 (?) jaar oud was, bracht een engel hem kleeren uit den hemel, o. a. een gouden staf, en overgoot hem met den drank *tauhid* (de eenheid Gods), opdat hij nooit iemand naast den waren God zou vereeren. Daarop gelast hij hem de grot te verlaten; dit geschiedde toen de zon onderging, zoodat het duister werd, toen hij voor het eerst hemel en aarde aanschouwde ([103]). Hij ziet de avondster opkomen en door haar glans verblind roept hij uit: „voorzeker, dit is de Heer." Maar zij verandert van plaats en nu erkent hij, dat die ster God niet kan zijn. Daarna verschijnt de maan en den volgenden morgen de zon, die

eveneens van plaats veranderen en dus God niet zijn; „ik wil, roept hij uit, niemand naast God plaatsen [104]."

Djabrail geleidt nu Ibrahim naar de woning van zijn ouders [105], die den geheelen dag rust noch duur gehad en vergeefs troost bij de afgoden gezocht hebben, waarom zij naar huis terugkeeren. In den morgen komt Ibrahim daar aan; zijn moeder herkent hem terstond en dadelijk begint hij het geloof aan den eenigen God te prediken, met minachting over Namroed sprekende. Vergeefs waarschuwt hem Azir, bevreesd zijn waardigheden te zullen verliezen, als Ibrahim's woorden Namroed ter oore komen: vergeefs trachten Azir's vrienden Ibrahim tot afgoderij over te halen; hij blijft ongevoelig voor alle vermaningen, zoodat Azir ten einde raad hem bij Namroed aanklaagt. De koning ontstelt, want de beschrijving die Azir van Ibrahim geeft, komt geheel overeen met wat hij in zijn droom gezien heeft. Hij geeft dus last Ibrahim voorloopig in het blok te sluiten en den volgenden dag voor hem te brengen. Om Ibrahim ontzag in te boezemen heeft hij aan den ingang van zijn paleis olifanten, tijgers en allerlei andere verscheurende dieren laten plaatsen, terwijl een onnoemelijk aantal gewapenden aan weerszijden opgesteld zijn. Maar gesterkt door God blijft Ibrahim onbevreesd en houdt vol, dat er maar één God is; de omstanders staan verbaasd, dat een knaap zoo spreekt, terwijl zij getroffen zijn door de schoonheid van zijn gelaat. Ook Namroed zelf is verwonderd en zegt tot Azir: „uw kind is nog jong en ik kan hem wat hij zegt niet toerekenen; ik wil hem dus niet ter dood laten brengen; neem gij hem mee en tracht hem te beteren [106]".

Op zekeren dag beveelt Azir zijn zoon afgodsbeelden te gaan rondventen [107]; Ibrahim tracht op nieuw zijn vader te bekeeren en hem het slechte van de afgoderij te doen inzien, maar bemerkende dat al zijn praten te vergeefs is en zijn vader boos wordt, gaat hij met twee beelden op weg, terwijl twee knapen hem vegezellen. „Wie wil, zoo roept hij onder het loopen, dingen koopen die geen nut hebben, maar schade aanbrengen?

zij kunnen zich zelf niet helpen, hoe zouden zij iets kunnen voortbrengen?" Niemand wilde natuurlijk zijn beelden koopen; toen dompelde hij ze in het water, zeggende: „drinkt nu," bond hun daarna een touw om de beenen en sleepte ze voort over den grond, zoodat zij nu eens met het gelaat naar boven en dan weer naar beneden gekeerd waren. Eindelijk is er een knaap, die een van de beelden koopt, maar nauwelijks heeft hij het op zijn schouder genomen, of het valt en breekt. De twist, die hieruit ontstaat, eindigt daarmee dat Azir het betaalde geld terug geeft. Nu gaat Ibrahim weer met twee beelden op weg en ontmoet een vrouw, die er een wil koopen. „Neem dan het grootste, zegt Ibrahim, daar zit meer brandhout aan." „Het is mij niet om brandhout te doen, antwoordt zij, maar ik wil een anderen god in mijn huis hebben, want de mijne is een dief; ik heb hem een aantal kains toevertrouwd en die heeft hij gestolen." Ibrahim tracht haar het verkeerde van haar geloof aan het verstand te brengen en bespot en beschimpt de afgoden. Dit wordt overgebracht aan Namroed, die hem voor zich laat komen en vraagt: „hoe machtig is uw God?" „Hij kan levend maken, wie dood is, en wat leeft dooden." „Dat kan ik ook, als ik een ter dood veroordeelde het leven schenk, of een onschuldige laat ter dood brengen." „Neen, mijn God kan het leven teruggeven aan wat reeds dood is; maar als gij meent zoo machtig te zijn als mijn God, hij laat de zon in het oosten opkomen, beveel gij haar dan in het westen te verrijzen." Woedend vraagt Namroed weer: „wie ben ik?" „Gij zijt Namroed, de zoon van Kana'an en Saliha, een herdersvrouw, met wie hij overspel gepleegd heeft; gij zijt een bastaard en daarom heeft de duivel zooveel macht over u." Bevende van toorn beveelt Namroed, bemerkende dat er met den knaap niets te winnen valt, hem zwaar geboeid naar een zeer engen kerker te brengen. Zijn moeder ziet hem daarheen voeren en roept hem weenende toe: „heb ik u niet voorspeld, mijn kind dat het zoo zou afloopen?" Maar Ibrahim antwoordt: „maak u niet ongerust,

moeder, de Heer zal voor mij zorgen en over mij waken." En inderdaad Djabrail maakt een zachte ligplaats voor hem gereed en brengt hem dagelijks spijs uit den hemel, waarvan hij een gedeelte aan zijn medegevangenen afstaat. Deze hebben den schoonen knaap weldra lief en luisteren aandachtig naar zijn prediking van den eenigen God; maar er is toch twijfel en een hunner vraagt: „als uw God zoo machtig is, waarom verlost hij u dan niet?" „Dat kan hij en zeker zou hij het doen, als ik ik er om bad; maar ik wil mij oefenen in onderwerping aan zijn wil." Een ander vertelt: „wij waren met ons vieren broeders, zonen van vorstelijk bloed; Namroed vatte haat tegen ons op en wierp ons in den kerker, mij hier, mijn eenen broeder in de Masjrik (het oosten), den tweeden in de Magrib (Afrika) en den derden in Jaman; laat mijn broeders hier komen en ik zal in uw God en u gelooven." Ibrahim doet een gebed en terstond komen twee der broeders in de gevangenis. Geen wonder, dat niet alleen de drie broeders maar alle gevangenen en ook de cipier Bahram zich tot het geloof van Ibrahim bekeeren.

Toen Namroed het gebeurde vernam, liet hij de drie broeders voor zich komen en vroeg hun, wie hen bijeengebracht had. „Onze God, antwoorden zij, op het gebed van zijn profeet Ibrahim." „Neen, roepen Namroed's mantri's, het is tooverij van Ibrahim." Daarop ontbiedt de vorst zijn eigen toovenaars en gelast hun den vierden broeder uit Jaman te doen verschijnen; maar zij erkennen, dat zij dit niet kunnen en dat geen mensch het doen kan. „Haalt Ibrahim," beveelt Namroed. Djabrail openbaart den profeet namens God, dat de vierde broeder pas gestorven en begraven is. „Welnu, herneemt Namroed, als Ibrahim hem dit meedeelt, laat hem dan met zijn graf hier komen." Dit geschiedt, het graf verschijnt en de vierde broeder, Dahram, vertoont zich, maar brandende als een vuurkolom, aan de verschrikte omstanders. „Dit is, zegt hij, de straf die de afgodendienaars wacht, zij zullen eeuwig in de hel branden; maar thans geloof ik in

den waren God." Daarop herkrijgt hij zijn vorige gedaante. Velen der aanwezigen bekeeren zich, door deze wonderen overtuigd, tot het geloof aan Ibrahim's God, maar Namroed hierdoor nog meer verwoed gelast Bahram en al de anderen in een grooten ijzeren pot te werpen en dien op het vuur te zetten; eerst laat dit hen ongedeerd, maar Namroed laat het vuur grooter maken en nu wordt hun vleesch tot asch verbrand. God zendt daarop een zwaren regen, die het vuur uitdooft, waarna allen weer levend te voorschijn komen.

Nu laat Namroed allen met Ibrahim in een nog vunziger kerkerhol werpen, vol slangen en andere giftige dieren, maar ook hier zorgde God voor hen, zoodat hun geen leed overkwam. Na veertig dagen begeeft Ibrahim's moeder zich naar het vorstelijk paleis om vergiffenis voor haar zoon te vragen. Namroed, overtuigd dat al de gevangenen, naar wie niemand heeft omgezien, reeds lang dood zijn, vergunt haar niet alleen Ibrahim maar ook de anderen, voor zoover zij nog leven, uit den kerker te bevrijden. Tot ieders verbazing komen allen er geheel welvarend uit. „God heeft ons beschermd," zegt Ibrahim tot Namroed, die ziende dat hij met den knaap niet verder komt hem voor de tijgers laat werpen; maar ook deze willen hem geen kwaad doen. De koning laat Azir ontbieden en geeft dezen zijn zoon terug met de opdracht te trachten hem tot betere gedachten te brengen: „wil hij mij als den Heer erkennen, dan zal ik hem tot de hoogste waardigheden verheffen en ik zal hem mijn dochter tot vrouw geven, zoodat hij na mijn dood mij als vorst zal opvolgen." Maar Ibrahim is doof voor de vermaningen van zijn vader en blijft den waren God aanbidden en het volk aansporen hetzelfde te doen, en daar zijn prediking bijna geheel vruchteloos blijkt, bidt hij eindelijk dat God een straf over Namroed en zijn volk zal zenden, als een laatste middel om het te bekeeren. Inderdaad komt weldra een vreeslijke hongersnood het land bezoeken; Namroed laat alle voedingsmiddelen bijeenbrengen en aan ieder

niet meer toemeten, dan juist genoeg is om hem in het leven te houden. Buiten de stad is een zandheuvel en op Ibrahim's gebed verandert dat zand in graan, waarvan de geloovigen zoo dikwijls en zooveel komen halen, als zij noodig hebben. De ongeloovigen beginnen eindelijk te morren en dreigen Namroed, dat zoo hij hen niet in hun nood kan of wil bijstaan, zij zich tot Ibrahim's God zullen bekeeren.

Het was gewoonte in Koesaria (zoo heet hier voortdurend Namroed's rijk), eens in het jaar een groot godsdienstfeest op een vlakte buiten de stad te vieren, waarbij ieder naar zijn vermogen een offer aan de goden bracht. Ook nu zou dat feest plaats hebben; allen trekken naar de offerplaats, ook Namroed en Azir, die vergeefs getracht heeft Ibrahim over te halen om mee te gaan; alleen de kleine kinderen en de oude menschen blijven achter. Toen de stad geheel leeg was, begaf Ibrahim zich naar den afgodstempel om het inwendige er van op te nemen; overal vindt hij voor de goden kostelijke maaltijden gereed gezet, die echter nog onaangeroerd waren. Reeds wilde hij den tempel weer verlaten, toen hij aan den muur een bijl zag hangen; haastig greep hij dien, vernielde al de overige beelden, maar liet het grootste ongedeerd en hing het den bijl over den schouder; na nog het gereed gezette eten door elkaar geworpen te hebben verwijderde hij zich en keerde naar huis terug. Toen nu de feestvierenden in de stad kwamen en zich naar den tempel begaven, bemerkten zij met schrik de verwoesting, die daar was aangericht. Ibrahim wordt als de schuldige aangewezen en hem gevraagd, waarom hij die snoode daad bedreven heeft. „Niet ik heb dit gedaan, was zijn antwoord, maar die groote god daar; zie maar, daar hangt de bijl nog over zijn schouder ([108])." Eigenlijk waren de ongeloovigen verlegen door dit antwoord, maar Namroed's raadslieden zetten den vorst aan om Ibrahim levend te verbranden.

Namroed laat daarop een groot vierkant met steenen mu-

ren afzetten en de ruimte daar binnen opvullen met hout, dat in brand gestoken wordt. In dezen oven zal Ibrahim geworpen worden, maar de hitte is zoo groot, dat niemand het vuur kan naderen. Nu leert Iblis aan Namroed's werklieden een werktuig ([109]) maken, waaraan Ibrahim zal vastgebonden en zoo in het vuur geslingerd worden. Vierhonderd mannen trokken aan het touw, dat het werktuig in beweging moest brengen, maar vergeefs, totdat Azir zich bij hen voegde en op het gebed van Ibrahim, die niet wilde dat zijn vader te schande zou gemaakt worden, bewoog zich nu de katapult en werd de nabi in de lucht geslingerd. Terwijl hij boven het vuur zweeft, komt Djabrail hem zijn hulp aanbieden; maar hij antwoordt: „ik heb uw hulp niet ingeroepen, doe wat God u bevolen heeft, alleen op hem vertrouw ik." Eveneens weigert hij de tusschenkomst van Mikail, Israfil en 'Izrail, alleen van God verwacht hij hulp. En toen hij nu vlak bij het vuur was, kwam die hulp, daar God het vuur beval koud te blijven en Ibrahim geen leed te doen; tevens ontsprong in den vurigen oven een frissche bron en het brandende hout rondom schoot wortel, kreeg takken en bladeren en bracht de schoonste bloemen en de heerlijkste vruchten voort, terwijl allerlei fraaigevederde vogels rondfladderden en Gods lof zongen. Verbaasd en woedend geeft Namroed last met de katapult de zwaarste steenen op den profeet te werpen; maar nauwelijks zijn zij boven het hoofd van dezen, of zij blijven in de lucht hangen en vormen als het ware een pajoeng ([110]). Namroed's mantri Haman erkent de grootheid van Ibrahim, maar terwijl hij spreekt vliegt hem een vonk in het oog, waardoor hij verbrandt. Een aantal onderdanen, ziende dat de vlammen den profeet geen kwaad doen, komen er toe het vuur te aanbidden; dat volk heeft den naam Madjoesi (Magiërs, vuuraanbidders) gekregen. 's Konings dochter gaat naar Ibrahim en door hem bekeerd spreekt zij de geloofsformule uit: „er is geen god dan God en Ibrahim is zijn vriend"; daarop keert zij naar haar vader terug en tracht ook hem tot de belijdenis van het ware geloof te brengen, maar tel-

kens meer verbitterd geeft Namroed last haar in den kerker te werpen ([111]). Reeds wilde men haar grijpen, toen een witte wolk neerdaalde en haar naar den berg Kat bracht, waar zij zich tot den dag des oordeels bezig houdt met de vereering van God.

Na veertig dagen verlaat Ibrahim den oven en begeeft zich op weg naar Syrië; op zijn reis komt hij aan een stad Djazan ([112]), waarvan hij alle inwoners als voor een feest getooid ziet. Op zijn navraag wat er te doen is, wordt hem geantwoord: „onze koning heeft een zeer schoone dochter, naar wier hand tal prinsen gedongen hebben, maar zij heeft uit die allen nog geen keus kunnen doen en nu heeft zij bekend gemaakt, dat zij den man, die haar bevalt, tot echtgenoot zal nemen, en dit is de reden, dat reeds zeven dagen lang alle mannen uit het geheele land en de omstreken hier op het plein bijeenkomen, of misschien de keus der prinses op hen zal vallen." Ibrahim, verlangend dit tooneel te aanschouwen, gaat mee naar het plein en neemt plaats op een der hoeken. De prinses, schitterend van schoonheid, prachtig gekleed en gevolgd door haar eveneens kostbaar opgetooide hofdames, verlaat het paleis en wordt op een rijken draagstoel langs de verzamelde menigte heen gedragen. Nauwelijks bemerkt zij Ibrahim, of zij maakt een armband los, werpt hem dien met een reukfleschje ([113]) toe en laat zich naar het paleis terugbrengen. Ibrahim wordt door den vorst ontboden, die door zijn schoon en gunstig voorkomen ([114]) zoo getroffen wordt, dat hij tot zijn dochter zegt: „wel, mijn kind, gij hebt er slag van u een echtgenoot te kiezen; 'tis jammer, dat hij een vreemdeling is, maar dat doet er niet toe." Terstond wordt het huwelijk gesloten ([115]), waarbij niet de koning alleen, maar alle aanzienlijken en rijken naar alle kanten goud en zilver rondstrooien, zooals de gewoonte is, wanneer Arabische vorsten in het huwelijk treden. Wat nu Siti Sara aangaat, want zoo heette de prinses, zij was na Hawa de schoonste vrouw der wereld; in haar tijd evenaarde geen vrouw haar in schoonheid en

tot den jongsten dag zal geen zoo schoone vrouw meer geboren worden.

Na eenigen tijd besluit Ibrahim zijn reis naar Syrië te vervolgen ([116]), waarheen Sara hem wil vergezellen. Aan de stad Oechmoes gekomen vernemen zij, dat de vorst die daar regeert een dwingeland is, die zijn volk op de onrechtvaardigste wijze onderdrukt; heeft iemand geld of fraaie wapenen, een schoone vrouw of dochter, hij maakt er zich met geweld meester van. Ibrahim niet wetende, hoe hij Sara voor hem verborgen zal houden, maakt een kist, waarin hij haar sluit en die hij op een kameel laadt. Zoo trekt hij voort, maar nauwelijks is hij bij de wachten gekomen, of deze haasten zich den vorst te berichten, dat er een jong man in aantocht is, die zeker kostbare zaken bij zich heeft, welke hij in een kist meevoert. De koning laat Ibrahim voor zich komen en vraagt hem, wat er in de kist is ([117]); „mijn soedara," antwoordt Ibrahim (wat de waarheid was, voegt de de schrijver er casuistisch bij, want alle ware geloovigen zijn elkanders soedara). De nabi wordt in de gevangenis geworpen, waar Djabrail hem komt verzekeren, dat hem noch zijn vrouw eenig leed zal overkomen en dat hij van uit zijn kerker alles zal kunnen zien, wat Sara doet.

Toen de kist geopend was en de vorst de schoone Sara bemerkte, verlangde hij haar te bezitten; maar toen hij een schrede wilde doen om haar te naderen, bleven zijn voeten aan den vastgenageld en zijn handen, die haar grijpen wilden, waren verlamd. Op Sara's gebed kan hij zich weer bewegen, maar nu tracht hij op nieuw haar te grijpen, waarop dezelfde straf volgt. Tot driemaal herhaalt hij zijn pogingen ([118]), maar nu ook erkent hij zich overwonnen en verklaart, dat de God van Ibrahim de ware God is. Hij laat den profeet onmiddellijk op vrije voeten stellen, geeft hem niet alleen Sara terug, maar overlaadt hem met rijke geschenken, waaronder een schoone slavin Hadjar (Hagar) ([119]). Nu reist Ibrahim verder en komt aan de Baitoe'l moekadas ([120]) (Jerusalem) in Palestina, waar hij zich vestigt;

hij onderwijst de bewoners der streek, die afstammelingen van Sem zijn en hun dorpen in zijn nabijheid komen bouwen, in de ware leer en belooft hun op hun verzoek een masdjid te zullen stichten, waar zij hun godsdienstoefeningen kunnen houden.

Toen Ibrahim eenigen tijd aldaar vertoefd had, kreeg hij bevel naar Babil ([121]) te gaan om Namroed te bekeeren. Deze is ondertusschen meer verhard dan ooit; trotsch op zijn onbegrensde macht verlangt hij niet alleen niets van God, maar gehoor gevende aan de inblazingen van Iblis heeft hij zelfs een werktuig laten maken om naar den hemel op te stijgen en God te beoorlogen. Op raad van Iblis heeft hij een gevaarte laten vervaardigen, waarin zich voor hem en zijn voornaamste mantri's zitplaatsen bevinden en dat aan alle kanten voorzien is van vensters om hem een uitkijk te geven. Verder heeft hij vier reusachtige vogels (*boeroeng gĕrgasi* ([122]) zoo groot als kameelen gedresseerd om met dat gevaarte de lucht in te vliegen, zoo hoog als hij wil, en op zijn wensch weer neer te dalen. Daartoe laat hij de vogels, als hij van plan is op te stijgen, eenige dagen vasten, en als zij aan het werktuig vastgemaakt zijn vleesch boven hun kop binden; door honger gedreven vliegen zij dan naar boven in de hoop het vleesch te zullen grijpen; wil Namroed naar de aarde terug, dan komt het vleesch beneden hun kop te hangen en natuurlijk dalen zij dan. Eens heeft Namroed zich zoo naar den hemel laten voeren; uit een venster naar de aarde kijkende, ziet hij dat deze zich niet grooter vertoont dan een kluit; hij stijgt nog hooger en als de aarde zich nu nog slechts voordoet als een nevel, ([123]) schiet hij een pijl af naar den hemel. Om hem in den waan te brengen, dat hij het hemelrijk overwonnen heeft, geeft God last aan Djabrail den pijl in den rug te steken van den visch, op wien de aarde rust; de visch klaagt, dat hij, ter wille van een vijand van God pijn moet lijden, maar ontvangt de belofte, dat als belooning daarvoor hij en zijn nakomelingen niet door de menschen zullen gedood worden. Djabrail

slingert vervolgens den met bloed bevlekten pijl naar Namroed terug, die het bloed ziende overtuigd is, dat hij God overwonnen en gedood heeft ([124]). Hij keert naar de aarde terug, maar bij die beweging duikelt het gevaarte, zoodat die er in zitten tegen den grond gesmakt worden. De mantri's verliezen daarbij het leven, maar Namroed komt er ongedeerd, alleen bemodderd, af. ([125])

Na dit feit komt Ibrahim weer bij hem; maar Namroed verhoovaardigt er zich op, dat hij God gedood heeft en als Ibrahim hem voorhoudt, dat dit onmogelijk is, zegt hij: „welnu, laat uw God zijn legers verzamelen evenals ik de mijne, dan zullen wij elkaar bekampen en dan zal blijken, wie de machtigste is". Zeven jaar heeft Namroed noodig om al zijn troepen uit oost en west, uit Arabië, Egypte, Perzië, Hindostan en alle hem onderworpen landen bijeen te doen komen. Vier honderdduizend ruiters geharnast evenals hun paarden en met ijzeren helmen rukken uit en nu bidt Ibrahim God een leger van zeer zwakke schepselen tegen hen te zenden. De engel belast met de bewaking der holen, waarin zich de muskieten ([126]) in den berg Kaf bevinden, opent deze en laat er evenveel muskieten uit, als Namroed's leger krijgers telt; deze dieren zijn zoo zwak, dat zij sterven, zoodra zij zich met eten verzadigd hebben. Als een dichte wolk komen zij aanzetten en vallen op het leger der ongeloovigen aan; zij dringen door de ijzeren helmen tot de hersens door, eten deze op en dooden zoo het geheele heer. Alleen Namroed heeft gelegenheid naar zijn paleis te vluchten ([127]), waar hij aan zijn vrouw het gebeurde vertelt, woedend dat hij zelfs geen enkelen van zijn vijanden heeft kunnen overwinnen. Maar een oude kreupele pĕnghoeloe der muskieten, met verminkte vlerken, aan één oog blind en het halve lichaam verwrongen, vraagt God verlof den koning te dooden en nauwelijks is deze naast zijn vrouw gezeten, of de muskiet komt het vertrek binnen; vergeefs tracht Namroed haar te vangen, zij vliegt in zijn neusgat, dringt tot zijn hersens door en veroorzaakt hem ondragelijke pijnen; rade-

loos staat hij zich met een ijzeren hamer op het hoofd, hij kan geen oogenblik rust vinden of slapen. Na 40 dagen komt Ibrahim weer bij hem om hem nogmaals tot bekeering aan te sporen ([128]); maar op trotschen toon vraagt Namroed hem: „wie getuigt, dat uw God de ware is en gij zijn profeet zijt?" „De deuren van uw paleis"; en werkelijk roepen deze: „daar is geen god dan God en Ibrahim is zijn vriend". Namroed laat de poorten vernielen en verbranden en zoo ook de boomen in zijn lusthof, de muren en het huisraad van zijn paleis, tot zelfs zijn kleeren, die beurtelings dezelfde geloofsformule uitspreken. Nu is Gods geduld ten einde; de muskiet verlaat het hoofd van Namroed, wien Israfil op de pijnlijkste wijs de ziel uit het lichaam rukt. (Namroed is de meest verharde van alle ongeloovigen; anderen bekeeren zich, als zij God stoorn ondervonden hebben, maar hij zal zelfs op den dag der opstanding Ibrahim en Mohammad voor leugenaars uitmaken). Na Namroed's dood omhelzen zijn overgebleven onderdanen het geloof van Ibrahim en volgen hem op zijn terugkeer naar Sara. Gedurende zijn reis daarheen deed hij verschillende steden aan, waar hij zijn leer met vrucht verkondigde, o. a. te Damsjik en te Hamis, vanwaar Hadjar afkomstig was. In de nabijheid van Kanaan aangekomen ziet hij een dikken rook opstijgen en vraagt vanwaar die komt. „Daar zijn, antwoordt men hem, vijf zeer goddelooze steden, Sondom (سندم) 'Aam عام, Doeraam (درعام), Djaram (جرم) ([129]) en Aziman (عزيمان); de inwoners leven van roof en plundering". Hij reist verder en komt aan de Baitoe'lmoekadas, waar Sara hem verheugd te gemoet snelt en hem de slavin Hadjar afstaat ([130]). Eerlang is deze zwanger en de profetenglans gaat van Ibrahim's gelaat op dat Hadjar over. Sara, jaloersch dat Hadjar zwanger is, terwijl zij zelve kinderloos blijft, laat haar gaten in de ooren steken ([131]) en deze van gouden ringen voorzien (als teeken van haar slavernij) en daarna beveelt zij haar te besnijden. Djabrail brengt daarop God's bevel aan Ibrahim over, dat in het vervolg tot aan den jongsten dag

alle geloovige vrouwen evenals Hadjar zullen besneden worden. Maar Sara is nog niet tevreden met wat zij Hadjar heeft aangedaan; op haar verzoek brengt Ibrahim de slavin naar een wildernis ([132]), waar geen water is, geen vruchtboomen groeien en die door niemand bezocht wordt; bij zijn terugkeer naar huis beveelt hij haar Gode aan en troost haar met de belofte, dat hij haar zal komen bezoeken. Toen de tijd daar was, beviel zij van een zoon, dien zij Ismail noemde: overal zocht zij water, maar vergeefs; zevenmaal liep zij rond en vandaar, dat volgens den ritus der Hanafiten en Sjafiiten de pelgrims zevenmaal van Safa naar Merwa gaan. Toen zij weer bij Ismail kwam, zag zij dat deze tegen een steen had geschopt: zij nam den steen weg en zag water stroomen. „Zamzam ([133]),” riep zij uit en zoo is de bron bij Mekkah ontstaan, met welks water tot den huidigen dag de geloovigen zich laven. Kort daarop kwam er een herder voorbij, die een verdwaalden kameel zocht; verbaasd op die plek water te zien vroeg hij Hadjar verlof zich daar te vestigen: weldra kwamen er anderen en spoedig ontstond daar een bloeiende plaats, welker ingezetenen Hadjar tot hun pĕnghoeloe aanstelden ([134]). Op zekeren dag komt bij Ibrahim het verlangen op om zijn kind te zien ([135]); Sara vergunt hem er heen te gaan, op voorwaarde dat hij niet van zijn kameel zal afstijgen. Aan de plaats gekomen, waar hij Hadjar heeft achtergelaten, is hij verbaasd daar geen woestenij meer te vinden, maar vruchtbaar land met talrijke kudden en woningen. Hadjar herkent hem uit de verte, snelt met Ismail naar hem toe en noodigt hem uit af te stijgen: maar hij vertelt haar, dat hij beloofd heeft dit niet te doen. Daarop haalt zij een steen, waarop Ibrahim den eenen voet zet en nu reinigt zij de helft van zijn lichaam: vervolgens brengt zij den steen naar den anderen kant en wascht de andere helft. De indruk van Ibrahim's voeten is op den steen achtergebleven en deze is een bidplaats voor de geloovige pelgrims geworden.

Naar huis teruggekeerd droomt de ([136]) profeet op een

nacht, dat God hem beveelt een offer te brengen; den volgenden ochtend slacht hij honderd kameelen. Den tweeden nacht herhaalt zich dat bevel en ook den derden nacht, waarom hij de tweede maal 200 runderen en de derde maal 300 geiten offert. Maar den vierden nacht gelast God hem zijn zoon Ismail tot een offer te maken. Eerst twijfelt hij, of dit ook een ingeving van den duivel is; maar het bevel wordt herhaald onder bijvoeging, dat God zelf het heeft gegeven. Gereed om te gehoorzamen begeeft Ibrahim zich naar Hadjar, aan wie hij verzoekt Ismail fraai op te tooien, daar hij dezen naar een feest wil meenemen. „Waartoe, vraagt Hadjar, als Ismail gereed is om zijn vader te vergezellen, neemt gij een mes en een touw mee?" „Wie weet, antwoordt de profeet, of men ons geen vleesch geeft; waarmee zou ik het dan snijden? en als zij mij hout geven om de spijs te koken, waarmee zal ik het dan binden?" ([137]) Nauwelijks is Ismail met zijn vader vertrokken, of Iblis komt bij Hadjar en vraagt haar: „weet gij waarheen uw zoon gebracht wordt?" „Zijn vader brengt hem naar een feest". „Uw zoon is niet uitgenoodigd, zijn vader wil hem dooden". „Hoe zou een vader zijn kind dooden?" „God heeft hem bevolen uw kind te offeren." „Als het op Gods bevel is, dan berust ik er in: wie zou zich daartegen kunnen verzetten", is Hadjar's laatste woord. Iblis, die vruchteloos de moeder tot verzet tegen God heeft trachten aan te zetten, gaat nu naar Ismail om daar hetzelfde te beproeven; maar ook hier mislukt zijn toeleg, daar de knaap geheel bereid is om zich aan Gods beschikking te onderwerpen. Hij vertelt aan zijn vader, wat Iblis hem heeft meegedeeld en nu beveelt Ibrahim hem dezen met steenen te werpen; vandaar dat de pelgrims tot heden toe, als zij in het dal van Mina ([138]) gekomen zijn, ieder drie steenen gooien ter herinnering aan de steeniging van den duivel door Ismail. Als zij aan de plaats gekomen zijn, waar het offer zal geschieden, bindt Ibrahim zijn zoon, die zich met de grootste vroomheid aan God overgeeft en alleen

verzoekt zijn moeder te troosten; eenmaal hoopt hij haar in den hemel weer te ontmoeten. Maar of Ibrahim het hoofd van zijn zoon al bedekt en met afgewend gelaat wil toestooten, het mes wil niet snijden ([139]) en als het op Ibrahim's gebed de gaaf krijgt om te spreken, zegt het: „evenals God, toen Namroed u in den gloeienden oven liet werpen, aan het vuur beval koud te blijven, zoo heeft hij mij verboden een haar van Ismail te krenken onder bedreiging, dat ik hem derende met het eeuwige hellevuur zal gestraft worden". Op dit oogenblik hooren zij een stem, die uitroept: „God is groot", en Ibrahim ziet Djabrail verschijnen, die hem zegt, dat God over zijn gehoorzaamheid voldaan is, en hem een ram uit den hemel brengt om in plaats van Ismail geofferd te worden. Van de huid en de haren van den ram maakte Sara een matras ([140]), die in de ark des verbonds bewaard werd. (In den tijd van Mohammad werd die bultzak door Djabrail aan Omar gebracht, die er zijn slaapplaats ([141]) van maakte en hem mee nam, toen hij stierf. Ook de huid van den stier, dien Moesa slachtte, werd aan Omar gegeven; door die twee dingen zal de Islam bestendig zijn tot aan den dag des oordeels) (!)

Ibrahim blijft nu geruimen tijd bij Sara het volk aansporende tot vroomheid en hen onderwijzende in den waren godsdienst, tot hij het bevel ontvangt te Mekkah, de woonplaats van Ismail, den Ka'batoe'llah te bouwen ([142]). Ibrahim begeeft zich daarheen en ziet op de plek tot den bouw bestemd een groote slang ([143]), die zich zoo gekronkeld heeft, dat haar staart haar kop raakt; dat zal de omtrek van den Ka'bah zijn, die gebouwd moet worden van steenen afkomstig van vijf ([144]) verschillende bergen, nl. van de bergen Djoedi, Djabal Koebeis, Toersina d. i. Sinaï, Sarindib d. i. de Adamspiek en Harah. Als de Ka'bah gereed is, smeekt Ibrahim dat God aan allen, die dezen tempel bezoeken zullen, hun zonden vergeven en de eeuwige zaligheid schenken zal. God gelast hem daarop aan alle menschen toe te roepen, dat zij het nieuw gebouwde heiligdom moeten bezoeken ([145]).

„Hoe zullen de menschen op de geheele aarde mij verstaan", vraagt hij. „Ik zal, antwoordt God, uw stem doen hooren aan allen die nu leven niet alleen, maar ook aan de nog niet geborenen, en al de werkelijk geloovigen zullen u antwoorden." Inderdaad verneemt Ibrahim op zijn geroep stemmen, zonder evenwel iemand te zien. Nu ontving hij nog den last vier vogels te slachten nl. een haan, een pauw, een kraai en een boeroeng gĕrgasi; den haan, omdat hij het wellustigste dier is, als een les dat de mensch zijn zinnelijke lusten moet overwinnen; den pauw, omdat hij trotsch is op zijn schoonheid, terwijl de mensch de begeerte naar wereldsche ijdelheid in zich dooden en deze wereld beneden de eeuwigheid stellen moet; de kraai, omdat zij gulziger is dan alle andere vogels en de gĕrgasi, omdat hij een zeer hoogen ouderdom, 500 jaar, bereikt en de mensch niet moet hopen, dat hem zulk een lang leven toegedacht is. Na die vogels gedood te hebben hakt Ibrahim ze fijn, maar door Gods macht worden zij weer levend, blijven zeven dagen en nachten om hem heen vliegen en verdwijnen dan.

Toen Ibrahim en Sara reeds zoo oud waren, dat zij de hoop hadden opgegeven kinderen te krijgen, gebeurde het eens dat de profeet na zeven dagen en nachten gevast te hebben bezoek ontving van 12 schoone jongelingen, engelen, maar die hij niet als zoodanig herkende. Hij liet een vet rund slachten, dat Sara zelf had groot gebracht, zette zijn gasten het vleesch met brood voor en noodigde hen uit met hem te eten. Onder den maaltijd keek hij niet naar hen om, of zij aten of niet; want vooreerst is dit niet wellevend: de gasten zouden verlegen worden, als men hen naar den mond zag, en daarenboven had het lange vasten hem zelf hongerig gemaakt. Maar Sara zag van achter een gordijn, dat de vreemdelingen de spijs niet aanraakten en maakte haar man hierop opmerkzaam. „Wel, heeren, sprak deze nu, betaalt toch den prijs van dezen maaltijd." „Welken prijs moeten wij betalen", vroegen zij. „Vooreerst moet gij eten, maar vooraf zeggen: in naam van den barmhartigen en goeder-

tieren God, en als gij dan gegeten hebt, moet gij zeggen: ik dank u God, Heer des heelals." Nu maakte Djabrail zich en de hem vergezellende engelen bekend en deelde aan Ibrahim mede, dat zij op reis waren naar Loet om dezen te bevrijden uit de hand zijner vijanden en deze te straffen, en tevens dat God hun opgedragen had hem, Ibrahim, te bezoeken en het bericht over te brengen, dat hem een zoon zou geboren worden, Ishak, en twee andere, Madin en Madian ([146]) en dat Ishak een zoon zou krijgen Jakoeb en deze weer een zoon Joesoef. Ongeloovig lachend hoorde Sara deze mededeeling aan; zij vond het onnatuurlijk dat zij, die reeds oud was en altijd onvruchtbaar gebleven, nu nog moeder zou worden en vroeg dus een zichtbaar teeken van de waarheid der belofte. „Welnu, sprak Djabraïl, neem een dooden tak van den bidaraboom ([147]), die voor het huis staat en steek dien in den grond." Sara doet dit en in een oogenblik is het dorre hout een bloeiende, vruchtdragende boom geworden; „zoo ook, zegt Djabrail, zal God uit u een zoon Ishak doen geboren worden" ([148])

De engelen begeven zich nu op reis naar Loet; op zijn verzoek vergezelt hen Ibrahim, die echter op eenigen afstand van Sodom wordt achtergelaten; van een hoogte mag hij de straf zien, die de goddelooze steden zal treffen, maar kwam hij dichter bij, dan zou hij het gezicht daarvan niet kunnen verdragen. Te Sodom ontmoeten de engelen Loet's dochters, wier vader op 't oogenblik even afwezig is, maar weldra verschijnt. De schoone jongelingen ziende, denkt hij „laat ik hen niet bij daglicht in mijn huis brengen, maar als het donker is, opdat niemand hen ziet, anders zal men hun kwaad doen." Maar nauwelijks zijn de engelen in zijn huis, of de lui van Sodom komen tot hem en eischen zijn gasten op ([149]). Vergeefs biedt Loet hun zijn dochters aan; zij verwonden ([150]) hem en willen met geweld zijn huis binnendringen; maar nu slaat Djabrail hen met een veer van zijn vleugels, waardoor hun allen neus en ooren afvallen. Zij beloven rustig te zullen heengaan, wanneer zij eerst van

hun wonden genezen zijn: tot driemaal geschiedt hetzelfde. waarom zij Loet van tooverij beschuldigen en heengaande dreigen, dat zij den volgenden morgen zich zullen komen wreken. Na hun vertrek deelt Djabrail zijn gastheer mee, dat hij gekomen is om Sodom en drie andere steden ([151]) te verwoesten; alleen Zohar zal gespaard blijven, omdat het geen gemeenschap met de vier andere heeft en ook zijn dochters niet aan de mannen van Sodom ten huwelijk wil geven. Djabrail neemt Loet met zijn kinderen en al zijn have op zijn vleugels en zet hem buiten de stad neer, waarna hij hem den weg wijst naar Ibrahim. Alleen Loet's vrouw was achtergebleven; niet alleen mocht Loet haar niet meenemen, omdat zij een ongeloovige was, maar zij zelve wilde niet meegaan en noemde haar man een leugenaar en een krankzinnige, toen hij haar den aanstaanden ondergang van het geheele land aankondigde. In den vroegen morgen had de verwoesting plaats; huizen, bergen, bosschen, vlakten worden opgenomen met de duizenden menschen, die het land bewoonden, in de lucht geslingerd en weer neergesmakt op de aarde, waarin zij verzonken. Toen Ibrahim van uit de verte dit tooneel zag, verloor hij zijn bewustzijn; maar Djabrail brengt hem weer bij en verwijt hem: „ik had u immers voorspeld, dat gij den aanblik der verwoesting niet zoudt kunnen verdragen". ([152]) Nog vraagt Ibrahim: „als er vrome menschen in dat land geweest waren, zou het dan zoo gestraft zijn?" en ontvangt daarop ten antwoord: „als er maar één vrome geweest was, dan zouden om zijnentwil de anderen gespaard zijn".

Op zekeren dag liep Ibrahim rond en kwam aan een zeer schoone plek, waarvan hij bij zich zelf zeide: „als hier water was, zou ik mijn gebed willen verrichten". Nauwelijks is deze gedachte bij hem opgekomen, of een slang steekt haar staart in den grond en er ontspringt een bron. Nadat op zijn verzoek de slang zich verwijderd heeft, doet Ibrahim zijn gebed en keert daarop naar zijn woning terug, maar nu vervalt hij in godsdienstigen hoogmoed. „Ik weet niet, zegt

hij, dat eenig mensch meer in aanzien is bij God en meer in vorme overpeinzingen en onthouding leeft dan ik". Deze hoogmoedige gedachte mishaagt God en onmiddellijk laat zich zijn stem hooren: „voorzeker gij zijt meer geëerd dan anderen, maar Mohammad zal u overtreffen, en wat uw vrome onthouding van de wereld aangaat, begeef u naar den berg Linan en bestijg dien". Ibrahim doet dit en ontmoet daar een buitengewoon groot en zwaargebouwd man, die hem vertelt dat hij Hoed, de zoon van Barid, de kleinzoon van Sem, de achterkleinzoon van Noeh is, maar wien hij zijn eigen naam niet noemt. Op Hoed's gebed daalt een prachtig gerecht van de heerlijkste spijzen voor hen neer en nu vertelt hij aan Ibrahim, dat hij op een eiland midden in de zee woont en dat hij daarheen gaande over het water loopt. „Kan ik u daarheen vergezellen," vraagt Ibrahim. „Hoe zou dat mogelijk zijn, krijgt hij ten antwoord, de zee is onmetelijk diep. Toen Noeh aan zijn ark werkte, liet hij een bijl in het water vallen, dat is reeds 2000 jaar geleden en nog heeft die bijl den bodem der zee niet bereikt. Maar aan den voet van dezen berg is een grot en daarin houdt een ontzettend groote, woeste tijger zijn verblijf; kunt gij dat dier naderen, dan zijt gij ook in staat over het water te loopen". Ibrahim gaat naar de grot, vreeselijk brult hem de tijger tegen, maar nauwelijk heeft deze den vriend Gods herkend, of hij wordt mak en likt hem de voeten. Daarop wandelt Ibrahim met Hoed over de zee naar de woonplaats van dezen, waar hij niets ziet dan een oude mat, een kom en een dorren stok. „Die mat, zegt Hoed, is mijn slaapplaats en dient mij om er mijn gebeden op te doen; in die kom haal ik het water voor het gebed en die stok verschaft mij mijn voedsel." Daarop steekt hij den stok in een rotsblok, even gemakkelijk alsof hij zijn vinger in meel stak, en in een oogenblijk kreeg de stok vier takken; aan den eenen groeiden dadels, aan den tweeden druiven, aan den derden rozijnen en aan den vierden vijgen. Nadat beiden zich aan die vruchten verzadigd hadden, sprak Hoed: „nu zal ik u nog iets wonderlijks laten zien." Daarop bracht hij

Ibrahim naar een grot in de zee, waar op een prachtig rustbed een man lag alsof hij sliep, maar hij was dood Aan het hoofdeind was een gouden plaat, waarop met zilveren letters geschreven stond: „éénmaal was ik de machtigste vorst; duizend rijken waren mij onderworpen, duizende prinsessen waren mijne vrouwen en nadat ik van alles genoten had, is mijn einde toch geweest de dood. Vorsten en grooten, laat u niet door de wereld verleiden, zooals zij het mij gedaan heeft". Toen zij zouden heengaan, sprak Hoed: „neem van de edelgesteenten, diamanten en juweelen, die hier liggen, zooveel gij wilt mee". „Waartoe zou ik dat doen, antwoordde Ibrahim, ook mijn einde zal de dood zijn en dan zal ook ik evenals deze vorst al die schatten moeten achterlaten. Maar ik heb u een verzoek te doen: bid God, dat hij mij mijne zonden vergeve". „Reeds sedert veertig jaar, hernam Hoed, bid ik God en nog heeft hij mijn gebed niet verhoord, ik durf hem dus nu niet iets anders vragen". (Hier is een gedeelte door den afschrijver overgeslagen, dat uit No. 122 kan aangevuld worden). Eens nl. had Hoed een buitengewoon schoonen knaap gezien en vernomen, dat deze knaap Ismail, de zoon van den vriend Gods was. Toen had hij God gebeden hem Ibrahim te doen ontmoeten, maar nog altijd was dit gebed onverhoord gebleven. Nu maakte Ibrahim zich bekend, waarop beiden dankzeggingen ten hemel zonden.

Ibrahim keerde vervolgens naar zijn woonstede terug en hield zich nog meer dan vroeger met godsvereering en vrome werken onledig. God schonk hem toen uit Sara een zoon Ishak, een tweeden Madin en een derden Madain. Ismail woonde te Mekkah en had een zoon, die zeer groot, schoon en dapper was, Kidan ([153]) heette en koning van Arabië werd. Ishak had twee zoons, Esau ([154]) en Jakoeb. Ishak's vrouw heette Rifaka; zij werd zwanger van tweelingen, die in haar schoot twist kregen, wie het eerst zou geboren worden. Jakoeb was de oudste, maar Esau dreigde hem: „zoo gij het eerst geboren wordt, zal ik den schoot van onze moeder schoppen, dat zij het besterft." Hierop zweeg Jakoeb en

zoo zag Esau het eerst het licht. Nu verloop van tijd werd Esau koning van Roem, terwijl Jakoeb bij zijn vader bleef. Ishak's broeder Madin werd koning in Babil en Madain in Irak. Kidan's zoon Sjoeaib werd koning in het rijk Madain (Midian?) en geheel Perzië was in zijn macht.

Toen nu Ibrahim 120 jaar ([155]) was, werd hij ziek; hij riep zijn kinderen en kleinkinderen tot zich en vermaande hen het ware geloof te blijven belijden. „Houdt u steeds aan deze dingen: ik heb mij nooit bezorgd gemaakt over mijn voedsel van morgen; ik heb nooit iets op zij gelegd dan voor mijn gasten en in de derde plaats, als gij op denzelfden tijd twee dingen te doen hebt, het eene voor de eeuwigheid, het andere voor de aarde, doet dan eerst wat de eeuwigheid geldt en houdt u daarna bezig met de aardsche beslommeringen." ([156]) Daarop gaf hij den geest en werd te Baitoe'l moekadas begraven.

ISHAK.

Kort na Ibrahim's dood sprak Ismail tot zijn broeder Ishak: „geef mij iets tot een aandenken aan onzen vader." Maar Ishak antwoordde: „gij zijt de zoon van een slavin, het past u niet iets uit de nalatenschap van onzen vader te nemen; ik ben de wettige zoon, geboren uit een vorstelijke moeder en mij komt de geheele nalatenschap toe." Ismail verwijdert zich bedroefd, maar God zendt Djabrail om Ishak de straf voor zijn gedrag te voorspellen: „gij hebt Ismail beleedigd, die zoo welgevallig is aan den Heer; maar weet, dat uit zijn geslacht de verhevenste der profeten, Mohammad, zal geboren worden, terwijl gij zelf de stamvader zult zijn der ongeloovige Joden en Kristenen; de nakomelingen van Ismail zullen heer zijn van uw nageslacht, uw nakomelingen zullen gevangen genomen, in dienstbaarheid gebracht en als slaven verkocht worden." Twaalf jaar weent Ishak om deze voorspelling, totdat hij blind is: toen kreeg God medelijden met hem en zond Djabrail om hem te troosten. „God heeft uw droefheid gezien, sprak de engel, en daarom belooft hij, dat uit uw geslacht 7000 nabi's zullen voortkomen en ook Moesa, het

woord Gods. kalamoe'llah ([157]); ook uw zonden wil hij uitwisschen en u het gezicht teruggeven, maar alleen voor dit leven; doch als ik uw oogen eerst op den jongsten dag open, dan zult gij Hem aanschouwen." „O Heer, antwoordt hij, open dan mijne oogen eerst op den jongsten dag."

Wat nu zijn zoons aangaat, Esau was de lieveling van zijn vader en Jakoeb die van zijn moeder, die hem helpt om den voor Esau bestemden zegen te verkrijgen, welk verhaal geheel overeenkomt met Genesis ([158]). Ishak sterft ([159]) en wordt door zijn zoons, die weer verzoend zijn, naast Ibrahim begraven.

JAKOEB EN JOESOEF.

Toen Jakoeb aan zijn broeder den vaderlijken zegen ontstolen had, vluchtte hij op raad van zijn moeder, die vreesde dat Esau hem zou vermoorden, naar haar broeder Laban. Deze had twee dochters, die beide schoon waren; maar de jongste Rahil was nog schooner dan de oudste Lea. Laban, die gemerkt heeft dat Jakoeb Rahil tot vrouw verlangt, draagt hem op de bedevaart voor hem te doen. Van dien tocht teruggekeerd huwt Laban hem, maar gelijk hij te huis komende bemerkt, aan Lea. Laban verontschuldigt zich met te zeggen, dat zoo hij eerst zijn jongste dochter had uitgehuwd, men daarop met recht aanmerkingen zou gemaakt hebben; „maar, voegt hij er bij, doe de bedevaart nog eens, dat zal de bruidschat zijn voor Rahil." Nadat Jakoeb aan deze opdracht voldaan heeft, krijgt hij werkelijk Rahil ook tot vrouw: want in dien tijd was het geoorloofd met twee zusters te gelijker tijd getrouwd te zijn, verklaart de tekst. Lea en Rahil kregen van haar vader ieder een slavin, die zij beiden aan Jakoeb als bijwijven afstonden en die hem kinderen schonken evenals zijne vroowen. Nadat Ishak begraven was, nam Esau afscheid van Jakoeb en toog naar Roem, waar hij om zijn dapperheid en kracht door hoofden en volk tot vorst verkozen werd en ook alle aan Roem onderworpen radja's hem gaarne als hun souverein erkenden; na zijn dood ging de heerschappij van Roem op zijn nageslacht over.

Jakoeb had 12 zonen, ([160]) van welke de oudste Jahoeda uit Lea geboren was; Rahil gaf hem twee zonen, Joesoef en Benjamin, bij wiens geboorte zij stierf. Volgens den tekst is Joesoef een Arabische, Benjamin een Hebreeuwsche naam. Joesoef nu was buitengewoon schoon, op zijn voorhoofd tusschen de wenkbrauwen had hij een wit vlekje en op zijn rechterwang een zwart; verder had hij zwart haar, lenige armen, vleezige kuiten, een fijnen hals, een breede borst, een spitsen neus; als hij lachte, vertoonden zich zijn schitterende tanden en al zijn bewegingen waren sierlijk ([161]). Die schoonheid had hij geërfd van zijn grootvader Ishak (een Hebreeuwsche naam, die beteekent *de lachende*) en deze weer van zijn moeder Sara, de schoonste vrouw na Hawa. Wahab zegt: als de schoonheid tien is, dan had God daarvan negen deelen aan Joesoef en één deel aan alle andere menschen geschonken.— (De beschrijving van Joesoef's schoonheid volgens verschillende verhalen beslaat in dit hs. zeven pagina's.)— Van Jakoeb's andere zonen was Jahoeda de uitstekendste; niemand was zoo groot en sterk als hij; wanneer hij zijn stem verhief, verloren allen die hem hoorden het bewustzijn; schoot hij, dan doorboorde zijn pijl een ijzeren aanbeeld en hakte hij op een steen of een stuk ijzer, dan kloofde hij het in tweeën, als of het een antimoen (komkommer) was.

[De ongeloovigen van Mekkah hadden een verhaal in het Arabisch opgesteld, dat zij voordroegen als of het een verhaal uit den Koran was, zooals die door Djabrail aan Mohammad werden geopenbaard. Dagelijks lazen zij dat met luider stemme voor in de Baitoe'lka'ab, opdat de groote menigte zich om hen zou verzamelen en niet naar Mohammad gaan luisteren. Toen heeft God de buitengewoon fraaie geschiedenis van Joesoef aan den profeet doen meedeelen. Eens had deze zijn geliefkoosde kleinkinderen Hasan en Hoesain op den schoot, toen Djabrail tot hem kwam en sprak: „de Heer doet u weten, dat van deze uwe twee lievelingen de eene door vergif zal omkomen en de andere door het zwaard." Op dit bericht begonnen Mohammad, 'Ali en Fatima bitter te weenen;

maar Gods stem kwam tot den profeet: „gij zijt bedroefd over uw kleinkinderen, maar vòòr u heeft nabi Jakoeb, die ook mijn vriend was, een dergelijken kommer ondervonden.”]

God had voor Jakoeb een boom doen groeien, die telkens wanneer den aartsvader een zoon geboren werd, een tak uitschoot: die tak groeide met het kind en als dit volwassen was, gaf Jakoeb hem dien als staf. Zoo hadden tien zoons een staf ontvangen: maar bij Joesoef's geboorte was er geen tak uitgeschoten en zoo kreeg hij ook geen stok; doch op zijn verzoek deed Jakoeb een gebed en daarop daalde voor hem een staf van groen topaas uit den hemel neder. Wanneer Jakoeb ging slapen, legde hij Joesoef naast zich en nu gebeurde het op een nacht, toen de knaap nauwelijks zeven jaar was, dat hij een droom had. ([162]) Hij stak nl. zijn staf in den grond en terstond kreeg deze takken en bladeren en begon te bloeien en vruchten te dragen; zijn broeders staken allen hun staven rondom den zijne in den grond, maar zij bleven dor en de zijne verhief zich hoog boven de hunne: toen kwam er een harde wind, die de andere stokken uit den grond rukte en in de zee wierp, terwijl alleen de zijne bleef staan. Hij schrok en vertelde zijn vader, wat hij in zijn droom gezien had. Toen de broeders dit vernamen zeiden zij: „het schijnt, dat gij u voor onzen heer en meester wilt uitgeven en dat wij uwe dienaren zullen worden.” Hun afgunst, opgewekt door de voorliefde, die Jakoeb voor Joesoef betoonde, werd hierdoor nog vermeerderd.

Toen hij twaalf jaar was, had hij op nieuw een droom. ([163]) „De hemel opende zich, een schitterende glans kwam daaruit voort, die de geheele wereld vervulde, en de geheele natuur zong Gods lof; ik was gekleed in prachtige kleederen en alle schatkamers der wereld waren in mijne hand; daarop daalden de zon, de maan en elf sterren neder en bogen voor mij.” Jakoeb zag ook in dezen droom een voorteeken dat Joesoef groot en machtig zou worden, maar waarschuwde hem niets aan zijn broeders te vertellen. Ondertusschen had Dalfak, Jakoeb's bijwijf, ([164]) Joesoef het verhaal van zijn

droom hooren doen en ondanks Jakoeb's verbod deelde zij hem aan de broeders mee, die van nu af besloten Joesoef op de een of andere wijs uit den weg te ruimen. Wel waarschuwde Roebil (Ruben) hen, (165) dat zij Joesoef niet zouden kunnen dooden, want het mes zoo niet snijden, even als dit het geval was geweest bij gelegenheid van Ismail's offer; ook Jahoeda waarschuwde tegen moord, die een zonde is, waarvoor geen vergiffenis bestaat; maar in ieder geval zouden zij Joesoef van hun vader verwijderen, dan zou deze wel genoodzaakt zijn hun zijn liefde de schenken. Nu gebeurde het eens, dat Jakoeb een droom kreeg. Hij zag nl. dat toen Joesoef op een berg was, tien sĕrigala's op hem afkwamen; reeds wilden zij hem te lijf gaan, toen plotseling de aarde scheurde en uit de spleet een tijger te voorschijn kwam, die hem greep en met hem in de kloof verdween. Van nu af werd hij nog meer bevreesd, dat het een of ander gevaar zijn lieveling bedreigde en liet hij hem geen oogenblik van zijn zijde. Hij vertelde zijn droom aan zijn andere zoons, die zich nu den weg aangewezen achtten om hun plannen tegen den gehaten broeder ten uitvoer te brengen.

Op zekeren dag dan drongen zij er bij Joesoef op aan, dat hij hen vergezellen zou naar de plaats, waar hun kudden graasden, dan kon hij zien, hoe zij zich daar vermaakten en aan hun spelen deelnemen. Jakoeb, zijn zoons wantrouwende, weigerde eerst, maar daar Joesoef zelf er op aandrong om mee te gaan, gaf hij eindelijk zijn toestemming. Toen zij ver genoeg waren, vielen de broeders op Joesoef aan, sloegen en mishandelden hem, zoodat hij het bewustzijn verloor en wilden hem vermoorden; maar hiertegen verzette zich Jahoeda, die echter zijn toestemming gaf om hem in een put te werpen, welke zich in de nabijheid bevond. Die put, Djoeba geheeten, (166) was door Sem op den handelsweg tusschen Madaïn en Mesir gegraven en de voorbijtrekkende karavanen maakten gebruik van zijn water om hun lastdieren te drenken. De opening was zeer nauw en hij werd naar beneden hoe langer hoe wijder, zoodat het onmogelijk was

naar boven te klimmen. Maar God zorgde voor den knaap; een engel bracht hem een zachten steen, die hem tot zitplaats diende en boven het water bleef zweven, ontboeide zijn vastgebonden handen en bezorgde hem een kleed in plaats van het zijne, dat zijn broeders hem ontnomen hadden. Toen Ibrahim nl. in den vurigen oven van Namroed geworpen was, had Djabrail hem een kleed uit den hemel gebracht; dit was geërfd door Ishak en na dezen door Jakoeb, die er voor Joesoef een amulet van had gemaakt, dat deze steeds om den hals droeg en dat de engel nu weder in een kleed voor hem veranderde. Verder werd de put inwendig verlicht; het water, dat brak was, werd uitstekend drinkwater en Joesoef ontving spijs uit den hemel.

Ondertusschen keerden de broeders naar Jakoeb terug en vertelden hem, luid weenende alsof zij diep bedroefd waren, dat terwijl zij zich een oogenblik verwijderd hadden een tijger ([167]) Joesoef had verslonden. „Hier is zijn met bloed bevlekt kleed", zeiden zij; want om den schijn van waarheid aan hun woorden te geven, hadden zij een geit geslacht en met het bloed van dat dier het kleed besmeerd. Maar toen Jakoeb het bekeek, zag hij dat het niet gescheurd en het verhaal dus een leugen was. (Volgens Sabi heeft het kleed van Joesoef driemaal als bewijs gediend: 1° dat Joesoef niet door een tijger verscheurd was, want het was ongeschonden; 2° dat hij tegenover Potifar's vrouw onschuldig was, want het was van achter en niet van voren gescheurd; 3° dat hij de zoon van Jakoeb was, want toen hij het aan zijn vader zond en deze zich er de oogen mee wreef, herkreeg hij na jarenlange blindheid het gezicht.) „Brengt mij dien tijger", beval hij in zijn droefheid. Den volgenden dag gingen zij op jacht en vingen werkelijk een tijger, dien zij gebonden bij hun vader brachten. Deze liet de boeien losmaken en sprak toen: „tijger, hebt gij mijn zoon Joesoef verslonden"? Door Gods macht kreeg de tijger het vermogen om te spreken en antwoordde: „hoe zou ik dat durven, immers het vleesch der nabi's is ons verboden. Ik ben hier een vreemdeling

([168]) en ben gekomen om mijn familie te bezoeken". „Zelfs dieren, riep de aartsvader uit, hebben toegenegenheid voor hun bloedverwanten"; daarop gaf hij den tijger de vrijheid en heengaande bad deze voor hem, dat het hem eenmaal mocht gegeven worden zijn zoon weer te ontmoeten. Vol rouw en kommer wendde Jakoeb zich van zijn zoons af en schonk nu al zijn liefde aan zijn jongsten Benjamin, dien hij geen oogenblik meer uit het oog verloor.— Abbas vertelt het volgende als de reden, waarom Jakoeb van Joesoef gescheiden werd. „Eens slachtte Jakoeb een geit; een kamponggenoot, die juist voorbijging, vroeg een stuk van het vleesch, maar Jakoeb deed of hij het verzoek niet hoorde en gaf hem niets; daarom zond God hem die groote smart". Een ander verhaal zegt: „Jakoeb had het kind der min van Benjamin verkocht, opdat zijn zoontje alleen zuigende meer voedsel zou kijgen; daarom werd hij van zijn meest geliefden zoon gescheiden".

Op den vierden dag kwam een karavaan, welker aanvoerder een Arabier, volgens anderen een Pers was, Malik ibn Dair ([169]) geheeten, en die op reis was naar Mesir (Egypte), langs den put. Bij het putten van water kwam de emmer bij Joesoef, die hem greep en zoo naar boven gehaald werd; de Abyssinische slaaf, die geput had, schrok eerst, maar bracht spoedig den jongeling bij zijn meester. Juist op dat oogenblik kwam Jahoeda daar, die zich den geheelen nacht over zijn broeder ongerust had gemaakt; ziende dat deze weggevoerd werd, riep hij zijn broeders en nu spoedden deze zich naar Malik ibn Dair, wien zij verzekerden dat Joesoef hun weggeloopen slaaf was. Op raad van Jahoeda antwoordde Joesoef, toen hem gevraagd werd; „zijt gij de slaaf van die mannen (hamba marika itoe)", „„ja"" (akoe hambanja), waar hij in zijn gedachte aan toevoegde Allah, d.i. ik ben een hamba van Allah ([170]). Daarop kocht Malik hem voor de kleinigheid van 18 dirham, daar hij geen geld meer bij zich had.— Eens had Joesoef in den spiegel ziende, bij zich zelf gezegd dat, als hij verkocht mocht

worden, zijn waarde zoo groot was, dat niemand hem zou kunnen koopen; het was een straf voor die uiting, dat er nu zulk een geringe som voor hem betaald werd. — De reden ([171]) dat Joesoef als slaaf naar Egypte verkocht werd, was dat toen Ibrahim dat land eens bereisde, alle vromen hem vergezelden en onder allerlei betuigingen van eerbied en ontzag uitgeleide deden. Maar Ibrahim betoonde zich hoogst onverschillig tegenover die menschen: daarom liet God hem weten, dat een van zijn nakomelingen slaaf in Egypte zou zijn.— Malik had eens een droom gehad, waarvan volgens een droomuitlegger de beteekenis was, dat hij in Kanaän een knaap in zijn bezit zou krijgen, door wien hij rijk in goederen worden en hiernamaals in den hemel komen zou. Terstond had hij zich met een karavaan op reis begeven, maar een stem vernomen, die tot hem sprak: „eerst over 50 jaar zal uw droom vervuld worden." Joesoef nl. was toen nog niet geboren. Op den bepaalden tijd herinnerde hij zich zijn droom, ging op nieuw naar Kanaän en toen hij nu den schoonen jongeling gekocht had, begreep hij dat dit de hem beloofde slaaf was.

Tegen den avond trok Malik met zijn karavaan verder, die kort daarna langs het graf van Rahil kwam ([172]); hier kon Joesoef zich niet langer bedwingen, liet zich van zijn kameel glijden en ging op het graf van zijn moeder zijn hart uitstorten. Spoedig bemerkte zijn Abyssinische bewaker ([173]) zijn afwezigheid en na eenig zoeken werd hij naast het graf gevonden. „Het is, zooals uw vorige eigenaar ons verzekerde: „gij schijnt een weglooper, een leugenaar en een dief te zijn"; daarop sloeg de Abyssiniër hem en deed hem boeien aan, waarna hij hem weer op zijn rijdier heesch. Maar plotseling deed Djabrail op Joesoef's gebed om hulp een hevigen storm ontstaan, rookwolken verhieven zich uit den grond en het werd stikdonker: „wie van uliedeu, riep Malik zijn volgelingen toe, heeft gezondigd; laat hij zich bekeeren, voor wij vergaan". Nu bekende de Abyssiniër, dat hij zich aan Joesoef vergrepen had: deze deed een gebed, de duis-

ternis verdween en de zon vertoonde zich. Van dat oogenblik stond het bij Malik vast, dat Joesoef een buitengewone persoon was; hij liet diens boeien losmaken en behandelde hem met den grootsten eerbied. De reis werd voortgezet en eerlang kwam men in Egypte ([174]) in een negeri Andalas; hier hield hij stil en van hieruit verspreidde zich heinde en ver het gerucht, dat hij een slaaf had meegebracht, zoo schoon als men nog nooit een man gezien had, en dat hij dien wilde verkoopen. Dit gerucht kwam ter core van Potifar, ([175]) den onderkoning van Egypte, wien de vorst van dat rijk, Aziz Rian, het geheele bestuur en het beheer van al zijn schatten had opgedragen. Deze Potifar nu had een jonge vrouw Zoeleika, ([176]) de dochter van den koning van Timoes, schoon als de volle maan, en die hij op een bijzondere manier had gekregen. Eens toen zij nog een kind was, had zij in haar droom een man gezien, die haar door zijn uiterlijk zoo getroffen had, dat toen zij ontwaakte, zij naar niets dan hem verlangde, zoodat zij er van vermagerde. Wel vertelde zij haar droom aan haar vader, maar deze kon geen raad schaffen. Een jaar later zag zij op nieuw denzelfden man in een droom en toen hij haar had meegedeeld, dat hij een mensch was, antwoordde zij: „welnu, dan zult gij mijn man en ik zal uw vrouw worden"; maar daar zij niet wist, waar die man zich bevond, kon haar vader, hoeveel hij ook van zijn kind hield, niets doen om haar verlangen te vervullen. Weer een jaar later verscheen haar nogmaals die man, die haar nu antwoordde, dat hij koning van Egypte was ([177]). Toen zij dit aan haar vader verteld had, riep deze zijn rijksgrooten bijeen om met hen te beraadslagen. „Koning Rian is reeds oud, sprak hij, deze kan dus de bedoelde man niet zijn; maar de onderkoning Potifar is nog jong en komt Rian te sterven, dan zal hij dezen als koning opvolgen". Een gezantschap werd naar Potifar gezonden om hem te vragen, of hij genegen was de schoonzoon van den vorst van Timoes te worden en zoo kwam het huwelijk tusschen hem en Zoeleika tot stand.

Potifar was verrukt, toen hij zijn jonge vrouw het eerst zag, maar Zoeleika was bitter teleurgesteld, want bij den eersten oogopslag had zij bemerkt, dat hij de man niet was, die haar in den droom was verschenen. Zoeleika was pas twee dagen ([178]) bij Potifar, toen zich het gerucht van de komst van den schoonen Hebreeuwschen slaaf verspreidde. Toen deze den Nijl moest overtrekken, had een visch Daloedj (دلوج) ([179]) zijn rug onder Joesoef's voeten gehouden, zoodat deze niet nat werden, terwijl de andere visschen hem toeriepen: „moge God u beschermen, wanneer gij de blikken der vrouwen ontmoet, opdat uw oogen hun glans niet verliezen." Daloedj werd sedert de koning der visschen, die hem iederen Zaterdag hun opwachting kwamen maken, en het was zijn zoon die later den ring van Soeleiman heeft ingeslikt en in wien de profeet Joenoes terecht kwam. Duizenden en duizenden kwamen naar Malik om zijn slaaf te zien, die in een draagstoel werd voortgeleid; de slaaf met het toezicht op dien stoel belast, ([180]) vroeg eerst één dinar, dan zou hij het gordijn wegschuiven, zoodat men Joesoef's gelaat kon aanschouwen; maar toen er telkens meer menschen kwamen, vroeg hij tien en eindelijk honderd dinars per persoon. Ook Potifar en Zoeleika begaven zich naar de plaats buiten de poort, ([181]) waar de koopman zich ophield, in afwachting dat zich een goede kooper voor Joesoef zou opdoen. Nauwelijks had Zoeleika den jongeling gezien, of zij herkende in hem den man van haar droomen, dien zij zoolang reeds vurig beminde. Op haar verzoek kocht Potifar hem voor een onnoemelijken prijs. Malik had nl. als koopsom geëischt het gewicht van Joesoef aan goud, zilver, edelgesteenten, amber, zijde en andere kostbaarheden en Potifar, die vrije beschikking over Rian's schatkamers had, had den eisch toegestaan; maar hoe men de kostbaarheden ook op de weegschaal opstapelde, Joesoef bleef altijd zwaarder, tot hij er zijn ring ([182]) bij wierp, waarop de naam van God stond. Toen nu Potifar zich gereed maakte om Joesoef weg te voeren, had Malik

toch spijt, dat hij den jongeling had afgestaan; „bid voor mij, verzocht hij hem, ([183]) dat ik zoons moge krijgen, want ik heb niets dan dochters." Joesoef voldeed aan zijn verzoek en zijn gebed werd verhoord; in vervolg van tijd kreeg Malik 24 zoons.

Joesoef werd door Potifar als zijn eigen kind behandeld, daar hij zelf kinderloos was; ([184]) hij schonk hem zijn volle vertrouwen en deed niets zonder hem te raadplegen. Zoeleika van haar kant was hartstochtelijk verliefd geworden op den Hebreeër, die slechts een paar jaar haar jongere was, en haar hartstocht werd telkens heviger, doordien Joesoef weigerde aan haar wenschen toe te geven. Eindelijk zocht zij uitkomst bij haar oude zoogster; „wie kan de vlam, die mijn hart verteert, blusschen dan Joesoef, die haar ontstoken heeft; help mij toch hem tot mij te brengen." De zoogster, die Zoeleika van haar geboorte af verzorgd had en met leedwezen zag, dat haar meesteres van verdriet ziek werd, gaf haar den raad een prachtig paleis ([185]) te laten bouwen met zeven deuren en even zooveel slaapkamers. Daar Zoeleika oppermachtig was in Egypte en ieder woord van haar voor een gebod gold, was het paleis weldra voltooid. De muren waren beschilderd met de meest realistische voorstellingen der minnarijen van Zoeleika en Joesoef, en de kamers voorzien van de schoonste en kostbaarste tapijten en rustbedden. Daarheen lokt zij Joesoef en tracht hem, nadat zij de deuren gesloten heeft, tot mingenot in haar armen over te halen. Uitvoerig wordt uitgeweid over de middelen, die zij aanwendt om haar doel te bereiken; maar Joesoef blijft standvastig en als hij op het punt is om te bezwijken, ([186]) verschijnt hem nog tijdig Jakoeb en herinnert hem, dat hij een nabi, een afstammeling van nabi's is en niet mag toegeven aan de verzoekingen van Iblis. Joesoef ontvlucht eindelijk door de laatste deur, die hij geopend vindt; maar hij wordt door Zoeleika met een zweep ([187]) in de hand vervolgd; zij grijpt hem van achter bij zijn kleed, dat scheurt. Juist komt Potifar, die dit tooneel ziende niet weet, wat hij denken moet. Be-

vreesd, dat Joesoef haar zal aanklagen, beschuldigt Zoeleika hem, dat hij haar tot overspel heeft willen verleiden, maar Joesoef ontkent. „Hoe zal ik uitmaken, roept Potifar uit, wie van u beide schuldig en wie onschuldig is; hebt gij een getuige, Zoeleika, die uw onschuld bevestigen kan?" „Zijt gij dwaas, is haar antwoord, als iemand zoo iets doen wil, roept hij er dan anderen bij?" „En wie is de getuige van uw onschuld," vraagt hij Joesoef. „Mijn getuige is dat kleine kind daar." „Hoe kan een kind van zeven dagen ([188]) spreken?" „Door Gods macht zal het spreken, als gij het ondervraagt." En werkelijk het kind antwoordt: „is Joesoef's kleed van achter gescheurd, dan is hij onschuldig, is het van voren gescheurd, dan is Zoeleika onschuldig". Zoo werd de waarheid geopenbaard, maar uit liefde voor zijn vrouw schonk Potifar haar vergiffenis, terwijl hij Joesoef beval het gebeurde geheim te houden. Maar toch lekte het uit en kwam zelfs koning Rian ter oore, die nu aan veertig vrouwen uit het volk opdroeg de geschiedenis overal rond te bazuinen. ([189])

Toen Zoeleika vernam, hoe die veertig vrouwen overal het voorgevallene vertelden en haar beschimpten, nam zij tot een eigenaardig middel de toevlucht om aan die praatjes een eind te maken. Zij liet die vrouwen den volgenden dag te harent noodigen en nadat zij van de fijnste gerechten gegeten hadden, gaf zij aan ieder een *limau* ([190]) (sinaasappel) (volgens sommigen, voegt de nauwgezette schrijver hierbij, een *limau kĕling*, volgens anderen een *dalima*, granaatappel, volgens weer anderen een *djamboe ajer mawar*) en een mes, en juist toen zij aan het schillen der vrucht wilden gaan, verscheen op Zoeleika's wenk Joesoef, ([191]) dien zij op de kostbaarste wijze had laten kleeden. Verrukt over zijn schoonheid riepen zij uit: „dit is geen mensch, het is een engel uit den hemel neergedaald". Zij konden haar blikken niet van hem afwenden, zoodat zij in plaats van de limau te schillen zich in de hand sneden, waarvan zij niets bemerkten, voor haar kleederen geheel met bloed bevlekt waren. „Zie, riep Zoeleika zegevierend uit, ([192]) zoo gaat het u, die

hem slechts een oogenblik gezien hebt; wat moet er dan wel omgaan in mij, aan wie hij reeds in mijn jeugd verschenen is en die hem dagelijks in mijn nabijheid heb". De vrouwen keerden naar huis terug, maar weldra hoorde Potifar, wat nu weer in Zoeleika's paleis was voorgevallen en, bevreesd dat hij de spot der andere rijksgrooten en zelfs van koning Rian zou worden, besloot hij in overleg met zijn vrienden Joesoef in den kerker te werpen.

Dien zelfden dag werden twee dienaren van Aziz Rian naar de gevangenis gebracht, Kabaz ([193]) (bakker) en Saki (schenker), beschuldigd van den vorst te hebben willen vermoorden. Onder de leenmannen en rijksgrooten nl. was een zamenzwering gesmeed om Rian uit den weg te ruimen en de genoemde dienaren hadden zich laten omkoopen om vergif in zijn spijs en drank te doen. Ter elfde ure evenwel had Saki berouw en waarschuwde den vorst: „eet niet van de spijs, die Kabaz u aanbiedt, want er is vergif in". Toen beschuldigde de bakker van zijn kant den schenker en Rian, niet wetende wien te gelooven, beval Saki den wijn te drinken, dien deze ingeschonken had, en zonder aarzelen voldeed de schenker aan het bevel. Daarop kreeg de bakker last om van de spijs te eten, die hij bereid had; hij weigerde echter en toen nu het voedsel aan eenige dieren gegeven werd, stierven zij onmiddellijk na er van gegeten te hebben. Ofschoon hieruit overtuigend bleek, dat Kabaz de schuldige was, liet Rian ook Saki naar den kerker brengen, daar deze altijd bevriend was geweest met den bakker en Rian eerst wilde onderzoeken, of en in hoever ook de schenker in de zaak betrokken was.

In de gevangenis won Joesoef, voor wien Djabrail weer zorg droeg, ondertusschen het vertrouwen en de toegenegenheid niet alleen van zijn medegevangenen, maar ook van den cipier; ([194]) hij spoorde hen aan tot vereering van den eenigen God, die ook hen dan zou beschermen. Na eenige dagen kwamen Rian's beide dienaren bij Joesoef en vroegen hem de verklaring der droomen, die zij volgens hun zeggen dien nacht

hadden. (Deze droomen zijn dezelfde, die in Genesis zijn opgegeven). (195) Joesoef bad God en ontving de gaaf om de droomen uit te leggen; maar nauwelijks had hij dit gedaan en aan Saki voorspeld, dat hij den volgenden dag den kerker zou verlaten en in zijn betrekking hersteld, terwijl Kabaz ter dood gebracht zou worden, of de laatste vertelde aan Joesoef, dat zij hem maar op de proef hadden willen stellen en in het geheel niet gedroomd hadden. „Dat doet er niet toe, antwoordt Joesoef, wat ik u voorspeld heb zal toch gebeuren." Want, voegt de schrijver er bij, zoolang een droom een geheim is, heeft hij niets te beteekenen, maar is hij eenmaal uitgelegd, dan kan het niet anders, of wat er in voorspeld is zal geschieden, en zoo kwam ook Joesoef's voorspelling uit.

Toen Saki den kerker verliet, verzocht Joesoef hem zijn naam bij den koning te noemen en te zorgen, dat hij zijn vrijheid terugkreeg; maar terstond verscheen hem Djabrail (196) en deelde hem mee, dat daar hij hulp bij menschen in plaats van bij God gezocht had, hij nog zeven jaar gevangen zou blijven. En inderdaad Iblis (197) (op een andere plaats staat God) maakte, dat Saki de herinnering aan Joesoef verloor, totdat deze hem na verloop van zeven jaar (198) weer te binnen schoot. Toen nl. kreeg Rian den in Genesis vermelden droom, waardoor hij zoozeer ontstelde, dat hij er zich slechts de eerste helft (199) van herinneren kon. De droomuitleggers konden geen oplossing geven en eerst toen dacht Saki (200) aan Joesoef en deelde hij den koning mede, wat hem in de gevangenis was overkomen. Onmiddellijk gaf nu Rian last aan Saki om Joesoef bij hem te brengen; natuurlijk was Saki eerst verlegen om zich aan zijn gewezen medegevangene te vertoonen, maar deze sprak hem vriendschappelijk toe en zei: „dat gij mij vergeten hebt, is de wil van God geweest". Daarop vertelde hij aan Saki de eerste helft (201) van 's konings droom (die van de vette en de magere koeien) en beloofde, dat hij den vorst zelf de andere helft en tevens de verklaring zou meedeelen, maar stelde als voorwaarde, (202) dat

eerst zijn onschuld door Zoeleika en de veertig vrouwen zou erkend worden. Rian getroffen door wat Saki hem van zijn droom nu reeds wist te vertellen en dat hij zich nu herinnerde, liet terstond Zoeleika en de veertig vrouwen voor zich verschijnen en Potifar's vrouw was de eerste om te verklaren, dat Joesoef geheel onschuldig was en zij, hoewel vergeefs, hem tot overspel had zoeken te verleiden. Nu keerde Saki op nieuw naar Joesoef terug, maar ook nu wilde deze den kerker niet verlaten, als niet ook tevens de andere gevangenen in vrijheid gesteld werden. En toen ook aan dit verzoek voldaan was, begaf hij zich naar het paleis, nadat hij eerst in prachtige kleeren gestoken was. Daar vertelde hij aan Rian ook de tweede helft van zijn droom (de volle en de schrale aren) en verklaarde dien tevens als de voorspelling bevattende, dat voor Egypte een tijdperk van zeven buitengewoon vette jaren zou aanbreken gevolgd door zeven, waarin de grond niets zou voortbrengen.

Het verder verloop van Joesoef's geschiedenis komt overeen met Genesis, alleen bevat dit verhaal nog eenige incidenten, die aldaar niet voorkomen. Potifar wordt uit zijn hooge waardigheid ontslagen, ([203]) omdat hij Joesoef onrechtvaardig behandeld heeft; hij wordt ziek van verdriet en sterft weldra. Joesoef, die door Rian tot onderkoning verheven en wien het bestuur van het geheele land opgedragen was, ontving niet alleen al de nagelaten schatten van Potifar, maar huwde ook met Zoeleika. Deze, slechts een paar jaar ouder dan hij, was ondanks haar huwelijk maagd gebleven; telkens toch als Potifar haar wilde naderen, kwam een djin tusschen hen beide en nam Zoeleika's plaats in. Toen Joesoef dit uit haar mond vernam, ontwaakte de vurige liefde, die hij reeds vroeger voor haar gevoeld, maar waaraan hij toen weerstand geboden had, weer bij hem; ([204]) gaarne vergaf hij aan de schoone vrouw het kwaad, dat hij om harentwil en door haar schuld ondervonden had en door hun huwelijk werd de droom, dien zij in haar jeugd gehad had, verwezenlijkt. Zoeleika schonk Joesoef twee zonen, wier namen moeielijk

uit de Maleische handschriften op te geven zijn, daar de spelling telkens verschilt; de oudste heet Tail, Tabil, Nail, de jongste Afartim, Afarkim, Ratim, waaruit trouwens Efraim op te maken valt.

Door zijn wijze maatregelen, het doen bebouwen van allen daartoe geschikten grond, het opkoopen van al het graan dat niet noodig was voor het dagelijksch gebruik en het opschuren daarvan met de halmen, opdat het lang goed zou blijven, terwijl die halmen tot voedsel zouden dienen van het vee, in de pakhuizen, die hij het geheele land door liet bouwen, had Joesoef zoozeer de gunst van Rian verworven, dat deze hem geheel als zijn gelijke behandelde en hem op denzelfden vorstelijken zetel plaats liet nemen; alleen wilde hij niet met hem eten: „dat zou niet voegzaam zijn, zeide hij, want ik ben een vorst en gij zijt een vrijgekochte slaaf." „Inderdaad, antwoordde Joesoef, dat zou niet passen, want gij zijt slechts een radja en ik ben een nabi, een zoon en afstammeling van nabi's". Dit antwoord trof Rian zoo, dat hij van nu af met Joesoef van één disch at. Toen nu de schrale jaren aanbraken, was Joesoef niet alleen bij het verkoopen, maar ook voor zich zelf en Rian zeer zuinig en wilde dezen niet meer voedsel geven, dan noodig was. De koning klaagde hierover en zei, dat hij met één maaltijd daags niet volstaan kon; maar de ander antwoordde hem: „zijn wij niet menschen en schepselen van God evenals uw onderdanen? Waarom zouden wij dan in overvloed leven, terwijl zij zich behelpen moeten?"

Weldra kwamen uit alle omliggende landen, die eveneens van den hongersnood te lijden hadden, mannen om koren te koopen; zoo Kidan, de zoon van Ismail, de vorst van geheel Arabië, een man van 30 gaz lang en 7 gaz breed, en dien Joesoef, zonder zich evenwel bekend te maken, als bloedverwant met de meeste onderscheiding behandelde. Zoo ook Jakoeb's zonen, die in de zakken met koren, welke zij gekocht hadden, tot hun verbazing den koopprijs terugvonden, maar wien Joesoef uitdrukkelijk gelastte, indien zij terug-

kwamen hun jongsten broeder Benjamin mee te brengen. In het eerst wilde Jakoeb zijn toestemming hiertoe niet geven, vreezende dat ook zijn jongsten zoon een ongeluk zou overkomen en hij den eenigen, die hem van Rahil was overgebleven, zou verliezen. Maar daar de tien broeders hardnekkig weigerden zonder Benjamin nogmaals de reis naar Mĕsir te ondernemen en het gebrek hoe langer hoe nijpender werd, moest hij ten laatste wel toegeven. Op raad van hun vader verdeelden zij zich om niet gezamenlijk door één poort, maar in troepjes van twee en drie door de zes verschillende poorten binnen te komen. Zoo was Benjamin alleen gebleven voor de Syrische poort; Joesoef, die inmiddels Rian als Sultan van Egypte was opgevolgd onder den naam van Azizoe'lkarim, en onmiddellijk bericht had ontvangen van de komst der Kananitische mannen, reed Benjamin te gemoet en herkende hem terstond. Na hem een rijk geschenk gegeven en hem den weg gewezen te hebben om bij zijn broeders te komen, keerde Joesoef naar zijn paleis terug, waarheen hij al de zoons van Jakoeb ontbood; hij liet hun een maaltijd voorzetten en wees hun een woning aan, waar zij tijdelijk verblijf zouden houden, maar Benjamin hield hij bij zich en maakte zich aan dezen bekend. Benjamin wilde hem nu niet meer verlaten en Joesoef beloofde de een of andere list te bedenken om hem altijd bij zich te houden; hij moest zich dus niet ongerust maken, wat er ook gebeurde. Den volgenden morgen had het bekende voorval plaats met Joesoef's beker, die zoo kostbaar was, dat als men er koren voor gekocht had, het geheele volk van Egypte daaraan meer dan een jaar genoeg voor zijn onderhoud zou gehad hebben, en die nu gebruikt was om het graan voor de broeders af te meten. Deze waren verontwaardigd, toen die beker in Benjamin's buidel gevonden werd en riepen hem toe: „gij, zoon van Rahil, maakt door uw diefstal ons en uw ouden vader te schande". „Ik heb niet gestolen, antwoordde Benjamin, maar hij onder u die Rahil's zoon Joesoef vermoord heeft, zal den beker ook wel in mijn buidel gestoken hebben". Zoo twistende werden zij voor Azizoe'l

karim gebracht, die terstond last gaf Benjamin gevangen te nemen, terwijl de anderen naar hun vader konden terugkeeren; maar gedachtig aan de belofte die zij Jakoeb onder eede gedaan hadden, dat zij met hun eigen leven voor de behouden terugkomst van Benjamin instonden, weigerden zij te vertrekken. „Neem een van ons in zijn plaats, o rechtvaardige vorst, want keert hij niet terug, dan zal onze oude vader het zeker besterven". „God verhoede, roept Aziz uit, dat ik een onschuldige zou gevangen houden en een schuldige vrij laten; zou dat rechtvaardig zijn? Trouwens de beker is in Benjamin's zak gevonden; naar ik vernomen heb, heeft hij een broeder gehad uit dezelfde moeder geboren, die als kind ook gestolen heeft; misschien heeft Benjamin wel denzelfden aard". Toen Rahil nl. gestorven was, nam Jakoeb's tweelingszuster (wier naam eerst op het allerlaatst genoemd wordt en die dan ook weer Asia heet) den knaap tot zich om voor hem te zorgen en hechtte zich zoozeer aan hem, dat zij niet van hem kon scheiden. Op een gegeven oogenblik vroeg Jakoeb zijn zoon terug en om dezen nu bij zich te kunnen houden bond zijn tante op een nacht, zonder dat hij er iets van bemerkte, een sieraad, dat zij uit de nalatenschap van Ibrahim geërfd had, aan zijn buikband en beschuldigde den knaap, toen hij des morgens haar huis verliet om naar zijn vader te gaan, van diefstal. Over deze zaak was nooit gesproken, daar iedereen wel begreep, dat men hier te doen had met een streek van de tante, bij wien Joesoef tot straf een jaar als slaaf (*oeloer*) moest dienen. Verder had hij eens uit zijns vaders huis een ei weggenomen om het aan een bedelaar te geven en zoo ook een brood, eveneens ten behoeve van een voorbijgaanden arme „Maar, voegde Jahoeda daarbij, dat was geen diefstal, want het was uit ons eigen huis, niet uit dat van een ander". Daar de vorst ondertusschen onverbiddelijk bleef, besloten de broeders Benjamin met geweld te bevrijden; Jahoeda zal zijn stem verheffen, die zoo geweldig is, dat wie er het geluid van verneemt bewusteloos wordt, zwangere vrouwen bevallen er ontijdig van:

tevens rijzen de haren in zijn nek op als borstels; strijkt evenwel iemand uit Jakoeb's geslacht hem over den rug, dan verliest hij zijn kracht en kan geen geluid meer geven. Nadat afgesproken is, dat zoodra de broeders Jahoeda's stem vernemen, zij op de menigte zullen aanvallen en hen met het zwaard dooden, verspreiden zij zich. Maar vergeefs wachten zij, geen geluid wordt vernomen; Joesoef nl. die het vermogen van zijn broeder kende, maar ook het middel om het krachteloos te maken, had zijn zoontje Tabil naar Jahoeda gezonden om hem op den rug te wrijven en toen de broeders verbaasd bij hem kwamen, zeide hij hun: „er moet hier iemand van ons geslacht zijn; zoo even is een knaap bij mij geweest, zoo groot als de zoon van Azizoe'lkarim, hij heeft mij op den rug gewreven en zoo ben ik krachteloos geworden".

Ten einde raad besluiten de broeders naar Kanaan terug te keeren met achterlating van Benjamin, die daarenboven verklaart in Egypte te willen blijven. Jakoeb is in het eerst wel diep bedroefd zijn lieveling niet terug te zien, maar daar hem inmiddels de engel des doods is verschenen, die hem namens God beloofd heeft, dat hij Joesoef vóór zijn dood zal ontmoeten, en hij verder uit wat de tien broeders vertellen opmaakt, dat Joesoef in Egypte is, laat hij zijn wanhoop varen en schrijft een brief aan Aziz, waarin hij dezen in naam van den waren God bezweert hem zoo mogelijk inlichtingen omtrent Joesoef te doen toekomen. De Sultan laat het antwoord op dezen brief brengen door een van zijn dienaren, nu eens Basir en dan weer Basjar genoemd; in de nabijheid van Jakoeb's woonplaats gekomen, ziet Basir een oude vrouw weenende en zuchtende bij een put zitten. „Wel moedertje, vraagt hij deelnemend, wat zit gij hier zoo?" „Och heer, antwoordt zij, het is reeds lang geleden, dat ik van mijn zoon gescheiden ben, en ofschoon God mij beloofd heeft, dat ik hem wederzien zou, nog is hij niet teruggekomen". Daarop vertelt zij, dat zij de min is geweest van Benjamin en haar kind door Jakoeb verkocht is. „En hoe heette die zoon van u?" „Basir". is het antwoord. „Welnu, moeder, dan ben ik

uw zoon en Gods belofte is vervuld, want gij hebt uw zoon weer ontmoet, vóór Jakoeb zijn zoon Joesoef teruggezien heeft.

Inmiddels zijn de tien broeders op nieuw naar Egypte getrokken en nu maakt Joesoef zich aan hen bekend; hij beveelt hun terstond naar Kanaan terug te keeren om Jakoeb te halen, dan zullen allen zich in Egypte vestigen en voor allen zal een tijd van geluk aanbreken. Aan Jahoeda geeft hij het reeds vroeger vermelde kleed mee, een erfstuk van Ibrahim en dat Joesoef zelf in den put gedekt had evenals Ibrahim vroeger in den vurigen oven, een weefsel uit den hemel en nog doortrokken van een hemelschen geur „leg dit op Vaders oogen en terstond zal hij weer ziende worden". Jakoeb nl. was door het weenen over het verlies van Joesoef blind geworden. Reeds uit de verte bemerkte de oude man zijn terugkeerende zoons: „ik ruik, roept hij uit, de lucht van Joesoef". „Hoe zou dat mogelijk zijn, antwoorden hem zijn kleinkinderen, die om hem verzameld zijn; reeds hoeveel jaar geleden is hij vermoord! Grootvader, gaan zij onder elkander voort, is door zijn verdriet blijkbaar aan het suffen geraakt". Maar weldra verschijnen de tien broeders; Jahoeda legt Jakoeb het kleed van Joesoef op het gelaat en op hetzelfde oogenblik krijgt hij het gezicht terug. Nu worden in alle haast de toebereidselen gemaakt voor de reis naar Egypte en eerlang wordt de tocht daarheen aanvaard. Joesoef gevolgd door de rijksgrooten en het geheele leger, voorzien van vaandels waarop de geloofsformule: „daar is geen god dan God en Mohammad is zijn profeet", trekt zijn vader te gemoet en onbeschrijfelijk is de vreugd over het wederzien na een zoo lange scheiding en in omstandigheden, die de vervulling zijn van Joesoef's droomen. Ieder der broeders krijgt een eigen paleis met al het noodige, Jakoeb en Benjamin blijven in Joesoef's paleis wonen. Dagelijks komen allen daar met hun kinderen bijeen om godsdienstonderwijs van Jakoeb te ontvangen, waaraan ook Zoeleika deelneemt, die binnen kort een ware geloovige is. Maar de broeders zijn nog altijd ongerust, dat God hun niet heeft

vergeven, wat zij aan Joesoef misdaan hebben; twintig jaar brengen zij door in boetedoening, gebed en vasten, en eindelijk verschijnt Djabrail om hun mee te deelen, dat God hun gebeden heeft verhoord en hun zonden vergeven. Nog twintig (volgens anderen veertig) jaar leeft Jakoeb in Egypte en op denzelfden dag als hij sterft ook zijn zuster; hun lijken worden naar Jerusalem gebracht en in hetzelfde graf naast dat van Ishak en Ibrahim begraven. Drie en twintig jaar later stierf Zoeleika en veertig dagen na haar gaf Joesoef den geest. Op zijn sterfbed beval hij zijn broeders en hun kinderen den waren godsdienst in eere te houden en voorspelde hun tevens, dat er een tijd zou aanbreken, waarin zij door een Kobtischen vorst vreeselijk zouden verdrukt worden. Er was een haan van 500 jaar, zoolang deze kraaide zouden zij in rust en vrede leven; maar zweeg hij, dan zou de tijd der onderdrukking aanbreken, en begon hij daarna weer te kraaien, dan zou dat het teeken zijn dat er op nieuw een profeet, Moesa, uit het geslacht van Levi. geboren was, die hen zou verlossen.

Toen Joesoef gestorven was, ontstond er twist over de plaats, waar hij begraven zou worden; ieder der broeders wilde het graf in de nabijheid van zijn woonplaats hebben, hopende daardoor meer zegen deelachtig te zullen worden. Eindelijk kwam men overeen hem midden in den Nijl te begraven; de rivier verdeelde zich in tweeën en onmiddellijk nadat het lijk in haar bedding was neergelegd, hernam zij haar ouden loop. Toen Moesa met Jakoeb's afstammelingen Egypte verliet, voerde hij het lijk mee naar Kanaan om het daar te begraven, want dit was Joesoef's laatste opdracht op zijn sterfbed geweest.

Hier volgt, evenals in No. 122, een vrij uitvoerig verhaal van het terugvinden, opgraven en wegvoeren van Joesoef's lijk. Toen nl. de Israëliten onder Moesa Egypte verlieten, werden zij door een dikke duisternis overvallen, zoodat zij hun weg niet vinden konden. De priesters geraadpleegd over de oorzaak van dit noodlottig oponthoud antwoordden,

dat de belofte aan Joesoef op zijn sterfbed gedaan niet gehouden was; deze had geëischt, dat wanneer later de Israëliten Egypte zonden verlaten, zij niet verzuimen zouden zijn lijk mee te voeren. Maar hoezeer Moesa navraag deed naar de begraafplaats van Joesoef, niemand kon ze hem wijzen of had er zelfs van hooren spreken. Eindelijk vernam hij, dat er een stokoude vrouw, Marah geheeten, was, zoo oud dat haar haar spierwit was en al haar tanden uitgevallen waren, die de plaats kende. Terstond liet Moesa haar ontbieden en beloofde haar, zoo zij hem het graf toonde, God te zullen bidden haar onmiddellijk na haar afsterven in den hemel op te nemen. Maar Marah had nog een ander verzoek: „trouw met mij en ik zal u het graf wijzen". Moesa schrok bij het hooren van deze woorden: „hoe zou ik met u kunnen trouwen, daar gij een zoo oude vrouw zijt?" Op dat zelfde oogenblik daalde Djabrail neer en sprak tot Moesa: „vervul den wensch dier vrouw en trouw (*nikah*) met haar; het is haar alleen te doen om in den hemel uw vrouw te zijn". Daarop liet Moesa zich met haar in den echt verbinden en droeg haar, daar zij te zwak was om te loopen, naar de plaats, die zij hem opgaf. Hier raakte Moesa met zijn staf den Nijl aan, wiens wateren zich terstond scheidden en de marmeren kist, waarin Joesoef's lijk rustte, werd opgehaald; terstond daarop sloot zich de Nijl weer en hernam zijn gewonen loop. Het lijk zelf was volkomen gaaf gebleven en gaf een schitterenden glans van zich, die de Israëliten op hun verderen tocht verlichtte.

AANTEEKENINGEN.

([1]). T. A. God schept de *tjahja* (lichtglans); uit deze ontstaat de *sotya* (edelgesteente) en uit de *sotya* na 70 000 jaar het water. Volgens de *kadis* (overlevering) heeft Mohammad beweerd, dat het eerst geschapen is de *roh-ing-wang*, waaruit de *naptoe* is ontstaan.

([2]) Deze passage tot aan de schepping der bergen ontbreekt in T. A.

([3]) T. A. De aarde wordt gedragen door een engel in de gedaante van een hert, staande op de punt van het vuur (*ngantjik poetjoek-ing dahana*).

([4]) عرش. T. A. ngaras koersi of ngaras (overeenkomstig de Jav. transcriptie) van Arab. woorden.

([5]) De list van den vogel om het zaad langer te laten duren, ontbreekt in T. A.

([6]) De schepping der 70 mannen ontbreekt in T. A.

([7]) T. A. Djan of Edjan, van welke de beschijving ontbreekt. Zij worden geschapen uit vuur, bewonen de aarde 60.000 jaar en worden daarna om hun zonden verdelgd. Op hen volgen de Ibnoedjan, die 80.000 jaar op aarde zijn en dan om dezelfde reden verdelgd worden.

([8]) Volgens T. A. trekt Ngidjadjil (Azazil) zich op aarde weinig van God meer aan.

([9]) In T. A. ontbreekt de tegenwerping der engelen; daarentegen legt Allah er nadruk op, dat Adam de engelen in *iman*, *ngelmoe*, macht, enz. zal overtreffen.

([10]) T. A De aarde wist, dat Adam later bij God in ongenade zou vallen.

([11]) T. A. Ngidjrail (overeenkomstig de Jav. transcriptie).

([12]) Het ontstaan van de *laoet koelzoem* ontbreekt in T. A.

([13]) De tegenwerping van 'Izrail en het daarop volgend antwoord van Allah ontbreken in T. A.

([14]) De begieting ontbreekt in T. A.

([15]) خوضرخوس is de naam in dit hs opgegeven, in 122 خوض. Volgens T. A. is de mensch geformeerd uit verschillende soorten van aarde, roode, witte, gele, fijne en grove; op last van Allah voegt Ngidjrail er nog *sawat* (of *sahwat*) en *napsoe* bij.

([16]) T. A. Adam wordt geformeerd tusschen Kaeb en Mĕkkah, en ligt daar 40 jaar lang om zijn rotte visch-lucht te verliezen; daarom riekt de mensch nu *aroem*. De *tapĕl* is 60 *asta* lang en is op Vrijdag klaar gekomen. Het gezegde der engelen ontbreekt.

([17]) De episode van het ontstaan van den navel ontbreekt in T. A.

Daarentegen wordt daarin verhaald, hoe Ngidjadjil (Azazil) de *tapĕl* binnenging en daarin de *swarga, naraka, langit, boemi* enz. zag. In één plaats kon hij niet doordringen, die van de *iman soetji*, een huisje zonder deuren.

([18]) Het hier voorafgaande verhaal van de ziel ontbreekt in T. A. Volgens dien tekst valt door het niezen Adam's hoofd af, dat Allah er door de engelen weer haastig op laat zetten. Allah's antwoord op de niesspreuk luidt daar: ja rahima koemoelloellah.

([19]) Ontbeekt in T. A.

([20]) T. A. De Noer Mohammad wordt op deze plaats niet vermeld en van het gevleugelde paard in het geheel niet gesproken.

([21]) Volgens T. A. doen zij dit 100 jaar, het is *soedjoed hoermat* geen *soedjoed pangabĕkti.*

([22]) T. A. Namelijk uit zijn korte rib.

([23]) T. A. Baboe Kawa.

([24]) T. A. Het huwelijk wordt door de vier aartsengelen voltrokken en Allah fungeert als wali.

([25]) T. A. De buitenpoort wordt bewaakt door een pauw, de binnenpoort door een slang. Iblis zegt niets, maar neemt de gedaante aan van een *oelĕr taoen* (een soort van rups), die door den pauw opgepikt en een poosje later weer uitgeworpen wordt. Zoo komt Iblis de eerste poort binnen; daarop blaast hij op de slang om haar aan het geeuwen te krijgen en als zij den bek opent, kruipt Iblis er in. Na ook door de slang uitgeworpen te zijn neemt hij met toestemming van Allah de gedaante van een engel aan.

([26]) T. A. De *woh koeldi* zal volgens Iblis bewerken, dat Kawa eeuwig in de *swarga* blijft, niet sterft en niet oud wordt. Op Kawa's tegenwerping dat Allah haar ten strengste verboden heeft er van te eten, geeft Iblis voor dat hij door Allah tot haar en Adam gezonden is, met den last om de *woh koeldi* te eten; doen zij dit niet, dan zullen zij uit de *swarga* gejaagd worden: „als ik lieg, moge Allah's toorn mij treffen".

De *woh koeldi* ziet er uit als een dălima, er zijn er drie; Kawa eet er één op, geeft de tweede aan Adam, terwijl de derde aan den boom blijft. Van wijn wordt in de T. A. op deze plaats niet gesproken.

([27]). T. A. De *andjir* verschaft Adam bladeren en wordt daarom vervloekt: eveneens de *garoe* (*gaharoe*, aloë), die hem schaduw geeft. Lees i. d. tekst 'oed i. pl. v. aoed.

([28]). T. A. Adam komt terecht op een berg van Selan of Selani, Kawa op een berg van Sijĕm, Iblis op een berg in Kĕling, de pauw in Boestam, de slang in Srana. Van den stok van Adam wordt geen melding gemaakt. Adam's boete duurt 100 jaar.

([29]). T. A. Adam's tranen vallen op den berg en worden edelgesteenten; Kawa's tranen worden robijnen.—

De *inai*, verbastering van het Arabische *henna*, de gewone balsamine, wordt gebruikt o. a. om de nagels enz. van een bruidspaar rood te verwen.

([30]). T. A. Na Adam te hebben laten bidden en vasten spoort Djabrail hem aan zijn vrouw te gaan zoeken, die zich bevindt in de *poesĕr boemi* (Mĕkkah). Hij zoekt haar een jaar, maar vindt haar niet. Hij en de engelen achter hem maken de *tawab* in de vlakte Tarwijah. Adam en Kawa ontmoeten elkaar op den berg Ngarpak; vandaar gaan zij naar Mădinah en verder naar Balki, waar Kawa van haar 40 paar kinderen bevalt.

([31]). T. A. Adam ziet dit voor de eerste maal, terwijl hij nog op Selan is, en later nog eens met Kawa.

([32]). Misschien houdt dit eenig verband met een *tapsir* in de T. A., waarin melding wordt gemaakt van een gesprek tusschen Moesa en Adam te *Ngalam arwah*. Moesa verwijt Adam van de *woh koeldi* gegeten te hebben, waarop Adam met een beroep op de *Toret* hem voorhoudt, dat dit al duizende jaren voor zijn ontstaan gepredestineerd was.

([33]). Dit geheele relaas ontbreekt in T. A.—

نعمل (ct zooals 122 heeft نعمان), namal, moet waarschijnlijk zijn نمل plur. نمال, *mier*. De naam der rivier is misschien te dan-

ken aan misvatting van het Arabische verhaal, waarin gezegd wordt, dat de nakomelingen van Adam als *mieren* uit zijn rug te voorschijn komen.

(34). T. A. Allah gelast Adam door bemiddeling van Djabrail in 't zweet zijns aanschijns te gaan werken. Met hulp van den aartsengel slaat hij uit een steen staal, dat zij met hellevuur smeden. Maar Adam kan de hitte van het vuur niet verdragen, daarom laat Djabrail het 7 dagen en nachten in de zee bekoelen. Daarna maken zij een aanbeeld, een hamer, een pook, een nijptang, een bijl en een kapmes.

(35). Van het rund wordt in T. A. niet gesproken, evenmin van het volgende tot en met Adam's vasten.

(36). T. A. In Balki. Het volgende is in T. A. eenigszins verward: Adam en Kawa zijn 't niet eens; Kawa wil de mooie jongens met de mooie meisjes laten trouwen, Adam de mooie jongens met de leelijke meisjes en omgekeerd (want er zijn leelijke en mooie onder). Kawa zegt tot Adam: „heb jij ze soms gebaard en gezoogd? Bemoei je er toch niet mee". „Goed, zegt Adam, dan zullen we eens zien, wie op zijn eentje een kind kan maken; wien dit lukt, die krijgt zijn zin". Adam lukt het (hij krijgt een zoon Sis), maar Kawa niet. Daarna (?) komt er een bevel van Allah, dat de tweelingen onder elkaar niet mogen trouwen; hieraan onderwerpen zich Adam en Kawa.

(37). T. A. Kabil's tweelingszuster heet Ngaliman, de naam van die van Habil wordt niet opgegeven.

In 122 heet Kabil's zuster 'Akiman عقيمان, of 'Akliman عقليمان, die van Habil evenals hier Azoe عازو.

(38). T. A. heeft i. pl. v. een bos korenhalmen *loeti* (?). Overigens is daar het verhaal duidelijk: Habil's offer wordt aangenomen, omdat hij de bevelen van zijn vader en van Allah opvolgde, dat van Kabil afgewezen, omdat hij zich tegen die bevelen wilde verzetten.

(39). Deze cynische uitdrukking van Iblis ontbreekt in T. A.

(40). In T. A. wordt als die boom de *woedi* genoemd (de

Bodhi-boom der Boedisten?), die na Habil's dood geen vrucht meer draagt.

([41]). T. A. Kabil wist niet wat hij met het lijk moest doen, want er was toen nog niemand gestorven noch begraven. Overigens verschilt de tekst van T. A. in zooverre, dat Kabil de geloofsformule niet uitspreekt en zich ook niet uit de aarde kan loswerken. De aanmerkingen van Kabil op Allah's rechtvaardigheid worden door Allah onbeantwoord gelaten. Wel zegt Allah hem, nadat hij in de aarde gezakt was, dat hij gestraft wordt, omdat hij zijn ouders ongehoorzaam is geweest en Habil zonder schuld heeft vermoord. Uitdrukkelijk wordt gezegd, dat Kabil als *kapir* omkwam.— Het volgende tot aan de passage van het goud ontbreekt.

([42]). Volgens T. A. moet dit goud dienen om in Adam's armoede te voorzien.

([43]). In T. A. volgt dit verhaal in gewijzigden vorm op dat van 't smeden (zie 34). Toen Adam het noodige gereedschap had, ging hij het bosch ontginnen, maar had geen bibit.... en dan verder evenals in 't Mal.

([44]). T. A. De widadari heet Ni Moewalat.

([45]). T. A. Adam wordt 530, volgens anderen 909 jaar oud. Elfmaal kreeg hij bij zijn leven een bezoek van Djabrail en hij werd begiftigd met tien *kitab's*. Hij heette Kalipattoellah.

([46]). De naam is met Arab letters ثيث, wordende de ث nag. als de Engelsche *th*, in de Maleische talen als *s* uitgesproken; in het Javaansch ꦱꦶꦱ꧀.

([47]). T. A Ook daalde de *Noerboewat* op Sis neer. — Dat Noerboewat zal wel een verbastering zijn van نبوة, noeboewat.

([48]). T. A. Zijn leeftijd wordt niet vermeld; zijn zoon heet Anwas, z. Kinat, z. Mahtakalil, z. Madjid, z. Moedabil.

([49]). In de kantteekening Mahabela gespeld: in 122 Mahalail (Gen. Mahalalëel).

([50]). De tekst heeft برانو of volgens anderen بران, en verderop باذن , de kantteekening بزن ; 122 spelt يزو . Jazoe, of volgens anderen ابازين . Abazina.

([51]). T. A. Iblis' argument is, dat Madjid daardoor de *barkat* van zijn vader zal deelachtig worden.

([52]). T. A. Edris vroeger Moedabil geheeten, zoon van Madjid.

([53]). T. A. Veertig boeken.

([54]). T. A. Ngidjrail wordt door Allah afgezonden om met Edris in de eerste *langit* op te stijgen. Hiertoe neemt de engel Edris op zijn rug. De twee verzoekingen als in den Mal. tekst.

([55]). Ontbreekt in T. A. tot aan Edris' verzoek om hem het leven te ontnemen.

([56]). De vraag van Ngidjrail en 't antwoord daarop ontbreken in T. A.

([57]). T. A. Van „het gaatje zoo groot als het oog van een naald" wordt niet gesproken; ook wordt Edris niet bewusteloos, maar alleen erg bang.

([58]). T. A. Van den portier wordt geen melding gemaakt, evenmin dat zij in den hemel eten en drinken en dat Edris er zijn dekkleed achterlaat. Overigens is het verdere beloop gelijk aan dat der Mal. redactie.

([59]). T. A. Edris liet 30 kitab's na.

([60]). T. A. Edris' zoon heet Salka, z. Sakir, z. Masalik, z. Noeh. Tusschen Noeh en Adam liggen 1000 jaar. Noeh werd niet met kitab's begiftigd, alleen met de *sarengat*; hij kreeg den naam van Nabijoellah.

([61]). T. A. De opgaven van 40 en 950 jaar ontbreken.

([62]). T. A. Tachtig.

([63]). Van mishandeling wordt in T. A. niet gesproken, ook niet dat hij juist *door zijn vrouw* voor gek werd verklaard.

([64]). Deze consideratie komt niet voor in T. A., waar Noeh alleen aan zijn wraakzucht voldoet, omdat hij door zijn volk bespot wordt. Djabrail gelast hem het hemelsche *djoedoen-hout* (of *boom*) te hakken, dat 300 asta dik is en op de bergen groeit en daarvan een schip te maken. Het volgende tot aan de vermelding der planken ontbreekt.

([65]). Het aantal planken wordt in T. A. niet genoemd. In 122 wordt als dat aantal 4120 opgegeven.

([66]). Van onderrichting der werklieden door Djabrail wordt niets vermeld in T. A.

([67]). T. A. De breedte niet opgegeven. Er zijn *drie* verdiepingen, later worden er *vier* genoemd.

([68]). T. A. Zij bespotten Noeh door te zeggen, dat de zondvloed zal voortkomen uit een gaatje in den grond zoo groot als de opening van een stoppel. Het volgende over de twee oceanen ontbreekt, zoo ook het bezoeken van den tempel.

([69]). In T. A. staat alleen, dat er 4 planken ontbreken, waar die vandaan moeten komen, wordt niet gemeld, evenmin dat Noeh's kinderen en kleinkinderen weigeren ze te gaan halen.

([70]). T. A. 'Audj heet hier Kawit en is een zoon van Noeh; dat hij een reus is, wordt niet vermeld. Na het eten van één koek is hij verzadigd; vooraf heeft hij gezegd: bismillahi wa madjriha wa moersaka (l. madjraha). Kor. 11:43.

([71]). Deze episode komt in 122 niet voor.— In T. A. wordt van *Doel-karneu* (veel later, p. 168, na Ajoeb=Job) gezegd, dat hij de heele wereld beheerschte en dat de rand der aarde omheind was met ijzer ter beveiliging tegen de Djoedja-Makdjoedja, die afstammen van een zoon van Noeh en wier afstammelingen ontelbaar zijn. Zij zijn slechts één gaz lang, hebben lange ooren en scherpe tanden en mogen in het laatst der tijden den muur doorbreken en alles verwoesten.

([72]). De vraag van Noeh en het antwoord van Djabrail ontbreken in T. A.

([73]). Ontbreekt in T. A.

([74]). Ook dit verhaal ontbreekt in T. A.

([75]). T. A. Er zijn vier verdiepingen: de bovenste voor Noeh en de zijnen, 80 in getal, de tweede voor de *bĕras* en de *padi*, de derde voor de zaden en de vierde voor de dieren, 1000 paar.

([76]). T. A. Speciaal zijn zoon Kĕnaan (of Oenoek). Van den berg *Kanaan* wordt in dit verband niet gesproken.

(77). T. A. Den kop.

(78). T. A. Twee varkens, een mannetje en een wijfje.

(79). T. A. Een kattenpaar. Intusschen waren de muizen al begonnen de levensmiddelen en de kleeren der geloovigen op te eten.

(80). T. A. Zes maanden.

(81). Ontbreekt in T. A. De ark raakt vast in Ngĕsam, op de hellingen van den berg Oedwalil.

(82). Van Djabrail's beweging met zijn vleugel en het ontstaan der 7 zeeën staat in T. A. niets.

(83). T. A. De druif is er wel, maar toen ze al mooi stond, besmeerde Iblis ze met honden- en varkensbloed. De beschouwingen over de gevolgen van den drank ontbreken.

(84). In T. A. is dit gesprek eenigszins anders. Iblis bedankt Noeh beleefd voor den hem bewezen dienst, daar Noeh de aanleiding is dat al de menschen als *kapir's* zijn omgekomen. Verder zegt hij, dat hij lief heeft de kijvers, de ongodsdienstigen, de hoovaardigen, de trouweloozen en vooral de overspeligen, en de dienaars van Allah haat. Dan volgt de geschiedenis van Kabil, hoe deze door Iblis tot afgodendienst is verleid.

(85) T. A. Noeh stierf 909 jaar oud; 50 maal had hij een bezoek van Djabrail gehad. — Het overige van dit hoofdstuk ontbreekt.

(86). T. A. Noeh's zonen heeten Ĕsam, Bawi en Jatik. De eerste gaat naar Arabië (Roem en Ngadjam); Bawi naar Boestam; Jatik heerscht over Toerki en Ngabĕsah. De zoons en kleinzoons van Kĕnaan (76) zijn alle wit en heeten Imranijah. Afstammelingen van Ĕsam: Pasani, z. Pasan, z. Paleh, z Roengoe, z. Saroe, z. Pakoer, z. Kadjar.

(87). T. A. De plaats van Hoed's prediking wordt niet genoemd, de koning heet Darham of Oeloel-anwat.

(88). T. A. Hoed's 70 volgelingen hebben geen last van den hongersnood. Nog 700 bekeeren zich.

(89). T. A. 70,000 engelen. De naam van den stormwind wordt niet genoemd.

([90]). Evenals een geit, die gevild wordt, zegt 122.

([91]). T. A. Op de lijken der verdelgde *kapir's* groeien dadelboomen.

([92]). Ontbreekt in T. A.

([93]). T. A. Hoed wordt 275 jaar oud. Het volgende ontbreekt.

([94]). De Arab ث, Eng. *th*, Mal. *s*. — De plaats van Saleh's prediking wordt in T. A. niet genoemd, er wordt alleen gesproken van zeven desa's.

([95]). Dat die kameel reeds 4000 jaar gereed stond, wordt in T. A. niet vermeld.

([96]). T. A. Zes mannen, wier namen niet genoemd worden. Voor goud, van Iblis gekregen, ontvangen zij de toestemming om het dier te dooden.—

In 122 wordt alleen Masdak, de zoon van Harabila genoemd, ofschoon er van twee gesproken wordt.

([97]). T. A. Na zijn volk te vergeefs gelast te hebben, de 6 mannen te dooden.

([98]). In T. A. worden allen zwart, terwijl zij vroeger bruin (abang) waren.

([99]). T. A. 780 jaar oud. Waar hij begraven is, wordt niet gemeld.

([100]). T. A. vermeldt alleen dat Namroed, een afstammeling van Kĕnaan, een machtig vorst is, die te Baboel (of Bâbil) resideert en de vorsten van Roem, Koepak, Boestam, Koeres, aan zich onderworpen heeft. Hij heeft twee *patih's*: Kadjar en Hoeman (of Hoemad).

([101]). De lezing in 122 is geheel verschillend van deze en komt bijna geheel overeen met het verhaal van Moesa's conceptie; ook het in den tekst medegedeelde, volgens 66, doet door den naam Oesia (de vrouw van Farao heet Asia) en de invoering van den vizier Haman verderop aan verwarring met de geschiedenis van Moesa denken.

In 122 luidt het verhaal als volgt: de wichelaars komen ontsteld bij Namroed en vertellen hem, dat er eerlang een kind zal geboren worden, hetwelk hem zal verderven. Nam-

roed beveelt daarop, dat gedurende drie dagen en drie nachten de mannen en vrouwen niet bij elkaar mogen komen. Hij heeft een vertrouwden vizier Azir, die altijd bij hem is en hem 's nachts, als hij slaapt, bewaakt met een licht in de eene hand en een zwaard in de andere. Dien nacht nu kreeg Azir's vrouw (naam niet genoemd) een sterk verlangen naar haar man; zij begaf zich naar het paleis, waar zij alle wachters slapende vond en drong door tot 's konings slaapvertrek, waar zij haar man aantrof. Een vogel ontnam hem het licht, dat uitgedoofd werd, en het zwaard; daarop neemt Azir zijn vrouw in zijn armen en bezwangert haar. Bij zijn ontwaken bemerkt Namroed, dat van Azir's gelaat de glans verdwenen is, die op het pas verwekte kind is overgegaan. Onmiddellijk daarop komen de wichelaars binnen en deelen Namroed mede, dat in dien nacht het gevreesde kind uit de lendenen van zijn vader is overgegaan in den schoot zijner moeder.

Het Javaansche verhaal in T. A. komt in hoofdzaak met het bovenstaande overeen. Ook daar wordt de naam van Kadjar's vrouw niet genoemd; een *djin* blaast de fakkel uit; ook worden op Namroed's last alleen de jongens vermoord

(102). T. A. heeft slechts, dat Kadjar's vrouw in een grot bevalt van een jongen, dat deze door de engelen en aan (hun?) zijn vingers gezoogd wordt en aanstonds door zijn moeder wordt verlaten. Op Kadjar's vraag waar haar vrucht gebleven is, beweert zij van een dood kind bevallen te zijn; zij heeft het weggebracht en het is zeker door de honden verscheurd. Namroed, aan wien Kadjar de zaak vertelt, wil het kind zien en werkelijk vinden zij het doode en half verscheurde kind van een djin, op Allah's last door Djabrail op aarde neergelegd.—

Volgens 122 zuigt Ibrahim zijn voedsel uit Djabrail's vingers; in 66 duidelijk uit zijn eigen vingers (maka kaloear ajar soesoe dari pada segala djari dirinja).

(103). T. A. heeft alleen, dat het kind na eenigen tijd door de ouders naar huis wordt gehaald en den naam Ibrahim krijgt. Dan volgt het verhaal van de avondster enz. en ont-

vangt Ibrahim den naam van Kalilloellah (vriend van God).

Volgens 122 komt Ibrahim's moeder bij hem en vraagt hij haar: „wie is uw Heer?" „Mijn Heer heet Azir", is het antwoord. „En wie is de Heer van Azir?" „Koning Namroed, want deze geeft hem macht". „Wie is dan de Heer van Namroed?" „De sterren". „En wie is de Heer der sterren?" Hierop wist zijn moeder geen antwoord te geven; verlegen keerde zij naar huis terug, vertelde aan Azir de vragen, die haar zoon haar gedaan had en deelde hem haar vrees mede, dat Ibrahim werkelijk het kind was. van wien Namroed het gevaar dreigde.

([104]). Mĕnjĕngoetoekăn hak soebahanahoe wa ta'ala. In zijn vormveranderingen geeft de Hr. H. von de Wall dezen vorm op als een eenig voorbeeld, dat twee medeklinkers in de overeenkomstige nasaal overgaan; zoo ook in zijn Wrdb. mĕnjĕngoetoei. De Hr. v. d. Tuuk keurt aldaar (zie sĕkoetoe, dl. II. p. 259) dien vorm af, die evenwel evenals mĕnjĕngoetoekăn ook voorkomt in 122, een ms. dat zeker niet onder den invloed van v. d. Wall geschreven is.

([105]). In 122 is het Ibrahim's moeder zelve, die hem naar huis brengt.

Het verder volgende tot aan het vernielen der afgodsbeelden in den tempel door Ibrahim ontbreekt aldaar.

([106]). In plaats van deze periode heeft T. A. alleen, dat Ibrahim de afgoden haat en daarover door zijn ouders onder handen genomen wordt.

([107]). T. A. hetzelfde maar korter. Ibrahim verminkt de beelden en sleept ze over den grond. Toch worden zij gekocht. Daarna houdt hij nog een korte redeneering tot zijn vader en tracht hem met een vers uit den Koran van den afgodendienst te bekeeren. Het volgende tot aan de vernieling der beelden in den tempel ontbreekt.

([108]). In T. A wordt op aansporing van Ibrahim het heel gebleven beeld ondervraagd; het antwoordt door den mond van Iblis, die er ingekropen was, dat Ibrahim de andere beelden heeft stuk geslagen.

(109). T. A. Een putzwengel (*senggot*). In 't eerst was deze niet in beweging te brengen. daar de engelen hem tegenhielden. Toen er echter op raad van Iblis veertig naakte vrouwen op afgezonden waren, namen de engelen de vlucht en kreeg men Ibrahim op den brandstapel.

(110). T. A. De steenen vormen met den rook wolken, waaruit een zware regen ontstaat, die de planten besproeit. Van de vuuraanbidders wordt eerst na het verhaal der prinses gesproken, zonder dat de naam *madjoesi* genoemd wordt. Een van die vuuraanbidders is Hoeman, die daarom verbrandt.

(111). Deze last ontbreekt in T. A.

(112). Deze naam wordt in T. A. niet genoemd.

(113). T. A. Een zakdoek.

(114). T. A. Van Ibrahim's schoonheid wordt hier niet gesproken.

(115). T. A. Niet terstond. Eerst moet de vorst zich met zijn volk bekeeren. Het overige ontbreekt. De prinses heet Dewi Sara; zij is schoon evenals Ibrahim.

(116). T. A. Ibrahim wil naar Baboel gaan om Namroed en de zijnen te bekeeren en krijgt van zijn schoonvader een leger mee.— De genoemde stad heet hier Oemoes, terwijl van de dwingelandij van den vorst niet gesproken wordt

(117). T. A. Ibrahim wil niet zeggen wat er in de kist is, tot zij op bevel van den vorst geopend wordt en hij dezen meedeelt, dat die vrouw zijn vrouw is. „Je hebt ze zeker geschaakt, zegt de vorst, daarom neem ik ze je weer af". T. A. spreekt niet van gevangenis, wel van het bezoek van Djabrail, die Ibrahim verwijt, dat hij Sara zelf heeft willen 'bewaken, in plaats van haar aan Allah's hoede toe te vertrouwen.

(118). In T. A. blijft het bij ééne poging.

(119). T. A. Handjar.

(120). T. A. Betalmoekadas.

(121). Ook 122 noemt nu de verblijfplaats van Namroed Babil, maar voegt er bij: jaitoe Koesa.

(122). T. A. *rédjasi.*

(123). De manier, waarop Namroed de vogels doet opstijgen en neerdalen, wordt in T. A. niet vermeld, alleen dat hij een pijl afschiet.

(124). T. A. Op last van Allah laat Djabrail het bloed van den visch als regen neervallen en werpt den pijl met wat bloederig (visschen-) vleesch naar Namroed.

(125). De omduikeling van het gevaarte ontbreekt in T. A.

(126). T. A. *Lamoek*. Later wordt vermeld, dat zij zoo groot waren als zwaluwen (*kĕḍali*).

(127). T. A. En de wijk te nemen in een ijzeren kamer (*gĕḍong wĕsi*), waar hij met zijn vrouw gedood wordt (zooals in den tekst), maar door twee heel kleine *lamoek's*.

(128). Ontbreekt tot aan het eind dezer periode in T. A.

(129). In 122 صرايم gespeld. In T. A. wordt van dien rook en die steden niet gesproken.

(130). T. A. Ter voldoening aan een gelofte, indien Ibrahim ongedeerd uit den strijd mocht terugkeeren.

(131). T. A. De verminking van Handjar heeft plaats, reeds voordat Ibrahim haar tot zich neemt; haar tanden worden gevijld (?) en haar gelaat geverfd, maar Handjar wordt er nog veel mooier door.

(132). T. A. In het land Mĕkkah. Handjar bevalt op den kameel, waarop zij met Ibrahim de reis gedaan had, van een zoon Ismangil. Op last van Djabrail worden moeder en kind in de vlakte neergelegd. Toen zij dorst hadden, ging Ibrahim water zoeken en liep daartoe zevenmaal te vergeefs tusschen de bergen Marwan en Sangapa op en neer.

(133). T. A. Djandjam.

(134). T. A. „Velen komen op den roep van het ongemeene kind af", maar van de aanstelling van Handjar tot *pangoeloe* wordt niet gesproken.

(135). T. A. Ibrahim 's hart was verdeeld tusschen Ismangil en Dewi Sara. Was hij te Mĕkkah, dan verlangde hij naar Sara, was hij te Betalmoekadas, naar Ismangil terug.

(136). T. A. Maakt geen melding van droomen. Djabrail

komt Ibrahim eenvoudig den last van Allah brengen om Ismangil en geen ander te offeren. Sara raadt hem liever Handjar te offeren, maar Ibrahim slaat geen acht op die woorden.

(137). Vraag van Handjar en antwoord daarop ontbreken in T. A

(138). T. A. steeds *Bodja* (?) *Mina*.

(139). T. H. Toen het mes niet sneed, verzocht Ismangil zijn vader hem het hoofd te bedekken, en toen dit ook niet hielp, met afgewend gelaat toe te stooten; op dit oogenblik legde Djabrail voor Ismangil een ram in de plaats. Het overige tot aan de alinea ontbreekt.

(140). No. 66, het hier behandelde, heeft تيلم, tilam, No. 122, كلم (?).

(141). No. 66, مرقع, waarvoor ik مرقب heb gelezen: No. 122, برقع, *sluier voor het aangezicht*, iets waartoe een tilam moeielijk dienen kan.

(142). Volgens T. A. krijgt Ibrahim aanstonds na het offer van Ismangil last de *Kakbah* te bouwen.

(143). Het verhaal van de slang komt ook in T. A. voor. maar niet zeer duidelijk.

(144). T. A. Van drie: de Toersina, de Djoeldah en de Djoeldi.—No. 122 heeft بوقيس i. pl. v. قبيس; Selan i. pl. v. Sarindib; Hara (حرا) i. pl. v. Harah (حراة).

(145). T. A. heeft alleen den last van Allah, dat alle geloovigen in dien tempel moeten komen bidden. Het overige van deze periode ontbreekt.

(146). De tekst heeft مدين en مداين (lees in den tekst Madain), No. 122 alleen مدين.

(147). I. pl. v. bidara heeft No. 122, زبيب, zabib, rozijn.

(148). In plaats van deze periode heeft T. A., dat Ibrahim na 7 dagen gevast te hebben Sara zwanger maakt. Zij beviel van een zoon Iskak, die de schoonzoon van Loet wordt. Eerst daarna komen de engelen, waarna het verhaal in hoofdzaak gelijk is aan het Mal. Door Sara opmerkzaam gemaakt, dat de gasten niet eten, vraagt Ibrahim hun de reden. „Wij zijn engelen, zeggen zij, en gaan de god-

deloozen verdelgen en Loet redden, maar Allah heeft ons gelast even bij u aan te gaan". Het waarom van dit bezoek geven zij niet op.

(149). T. A. Loet's vrouw nl. was bij een der buren vuur gaan halen en had daar verteld, dat haar man zulke mooie gasten had gekregen.

(150). T. A. Toen zij Loet gewond zagen, maakten de engelen zich als zoodanig bekend en gaven hem vergunning hen aan de *kapir's* uit te leveren. Als ze buiten zijn, willen de kapir's hen te lijf, waaruit een hevig gevecht ontstaat, waarin de engelen overwinnaars blijven. Op raad van Djabrail en door dezen geholpen neemt Loet met zijn familie de wijk en begeeft zich met Ibrahim op een berg. Loet's vrouw moet achterblijven, daar zij de aanwezigheid der engelen verklapt had.

(151). In T. A. heeten die steden: Ngĕdjam, Soedoem, Rĕdjasa; de vierde wordt niet genoemd. Van een gespaarde stad wordt niet gesproken.

(152). T. A. Het verwijt van Djabrail en de daarop volgende vraag van Ibrahim met het antwoord ontbreken. Ook het nu volgende tot aan den dood van Ibrahim komt in T. A. niet voor.

(153). Beide mss. hebben قيدان; waarschijnlijk de Kedar van Genesis.

(154). De tekst heeft عاصي, No. 122 عصير, beide waarschijnlijk schrijffouten voor عيسو.

(155). T. A. 195 jaar.

(156). T. A. Ibrahim deelt aan zijn kinderen mee, dat Allah hem den naam *Kalilloellah* en 10 *kitab's* heeft gegeven. Op Ismangil's vraag, waarom hij zoo beweldadigd is, noemt hij de drie punten op als in den Mal. tekst. Tusschen Ibrahim en Noeh liggen 1140 jaar; 42 maal kreeg Ibrahim een bezoek van Djabrail.

(157). Hoe lang Iskak weende wordt in T. A. niet vermeld. Djabrail troost hem met de belofte, dat uit hem de *Nabi Moersal* zal voortkomen.

(158). T. A Van Kel (=Esau) wordt alleen gemeld, dat hij evenals Jakoeb een dochter van Loet tot moeder had en vorst werd van Parasi.

(159) T. A. 300 jaar oud.

(160). T. A. Het voorafgaande ontbreekt Het volgende is niet zeer duidelijk: Jakoeb had 7 vrouwen en 12 zoons genaamd: Jahoeda, Sĕmangoen, Jasdjar, Roja, Loen, Robil, Djedoen, Lawe, Djenah, Joesoep, Badan en Nalaka. In een tweede opgaaf komt Jasdjar niet meer voor. Alleen Joesoep en Djenah met hun *zuster* Boejamin zijn van één vader en moeder. Geen dier moeders wordt genoemd en over den aard der eigennamen wordt niets meegedeeld.—

De verklaring Ishak, *de lachende*, is uit den tekst van 66.

No. 66 en 122 geven wel op, dat Jakoeb 12 zoons heeft, maar noemen er slechts 6: Jahoeda, Roebil, Lawi en Samaoen, zoons van Lea, Joesoef en Benjamin, zoons van Rahil; bij zijn bijwijven had hij er drie, namen ongenoemd. In 66 is daarenboven een lijn (of meer) overgeslagen (pag. 126). waardoor te dier plaatse Joesoef en Benjamin zoons van een goendik worden, ofschoon later hun moeder Rahil heet.

(161). Van hier af tot aan 153 ontbreekt in T. A.

(162). Deze droom wordt in No. 66 niet vermeld.

(163). In T. A. droomt Joesoep niets anders, dan dat zon maan en elf sterren voor hem buigen.

(164). T. A. spreekt slechts van Joesoep's stiefmoeder.

(165). T. A. Ontbreekt tot aan de alinea.

(166) T. A. Ontbreekt tot aan de alinea.

(167). T. A. Een wilde hond of jakhals (*asoe alas*), maar afgewisseld met *matjan*.

(168). T. A. Ontbreekt tot aan de alinea.

(169). T. A. Eenvoudig Malik, wiens landaard niet genoemd wordt. Hij is op reis naar Miskin, vroeger ook al eens opgegeven; zal wel een fout zijn in pl. v. Mĕsir, zooals het verder heet. De slaaf heet hier Basar.

(170). Van die restrictio mentalis wordt in T. A. niet gerept.

(171). Het volgende verhaal, evenals de droom van Malik, ontbreekt in T. A.

(172). T. A. zegt slechts „zijn moeder", zonder haar naam te noemen.

(173). T. A. Die bewaker heet Pelak.

(174). T. A. Voordat Joesoep in Mĕsir aankomt volgt een verhaal, hoe hij onderweg de bewoners der desa Tesan en vorst Djijan van Koedoes met de zijnen tot den Islam bekeert.

(175). Beide mss., No. 66 en No. 122, hebben قطفر.

(176). T. A. Djaleka, prinses van Temas.

(167). T. A. Slechts: „dat hij in Egypte woont". Hiermede schijnt echter de vorst bedoeld te zijn, want de koning van Temas doet zijn dochter den vorst van Egyte als vrouw aanbieden. De naam Potifar wordt in T. A. niet genoemd; ook wordt niet verteld, dat hij slechts onderkoning is.

(178). T. A. „een geruimen tijd".

(179). T. A. Dit verhaal van den visch Daloedj ontbreekt.

(180). Het verhaal van den handelsgeest van dezen slaaf ontbreekt in T. A.

(181). In T. A. ontbiedt de vorst Malik; de ontmoeting met Djaleka heeft eerst plaats na den koop.

(182). Van den ring wordt in T. A. niet gesproken.

(183). Malik's verzoek aan Joesoep ontbreekt in T. A.

(184). T. A. Want Djaleka was door Allah voor Joesoep rein gehouden, zoodat de koning meenende Djaleka te omhelzen het een op haar gelijkende *djin* deed, evenals verderop de Mal. tekst verhaalt.

(185). De historie van het paleis ontbreekt in T. A.; daar laat Djaleka eenvoudig Joesoep ontbieden.

(186). In T. A. is Joesoep feitelijk voor de verleiding van Djaleka bezweken, ofschoon Djabrail in de gedaante van van Jakoeb nog tijdig genoeg komt om het overspel te verhinderen.

(187). T. A. maakt geen melding van die zweep.

(188). T. A. Van 40 dagen.

(189). Deze daad van Rian ontbreekt natuurlijk in T. A.

(190). T. A. Een *djĕroek manis.*

(191). In T. A. bereidt Djaleka de vrouwen voor op de komst van Joesoep.

(192). In T. A. houdt Djaleka de moraal van 't geval voor zich.

(193). In beide hss. wordt deze naam telkens verschillend opgegeven; جبارا . خبار , سدر , سلار. Ik heb gelezen خباز, kabbaz, *bakker*. in den tekst getranscribeerd kabaz.— In plaats van het hier volgende verhaal vermeldt T. A. alleen, dat Joesoep's medegevangenen waren 's vorsten schenker en deurwachter, verdacht van hem te hebben willen bedriegen.

(194). Die cipier wordt in T. A.. niet vermeld.

(195). In T. A. zeer verward. De deurwachter droomt, dat hij zich bedrinkt aan arak. De droom van den schenker is die van den bakker in Gen. Joesoep belooft hun de droomen uit te leggen, maar eerst moeten zij den Islam aannemen. De deurwachter doet dit, waarop Joesoep hem voorspelt, dat hij na 3 dagen in zijn vorige ambt zal hersteld worden. De schenker wil niet, waarom hem door Joesoep wordt aangezegd, dat hij den volgenden dag zal gekrist worden. In T. A. komen zij niet meer op die droomen terug en ontbreken dus de diepzinnige beschouwingen omtrent de kracht van droomen van het Maleische verhaal.

(196). T. A. De verschijning van Djabrail ontbreekt; zijn beschouwingen worden door den auteur meegedeeld.

(197). T. A. Allah.

(198). T. A. 5 jaar.

(199). Volgens T. A. was de koning den geheelen droom vergeten. Volgens No. 122 eveneens.

(200). Waar de tekst Saki heeft, staat in T. A. natuurlijk de deurwachter.

(201). T. A. den geheelen droom. De *aren* van Gen. zijn hier *blaren* geworden.

(202). In T. A. stelt Joesoep geen voorwaarden, maar volgt onmiddellijk de door den vorst afgezonden mantri's, die hem in

staatsie en met groote eerbewijzingen uit de gevangenis komen halen.

([303]). T. A. heeft i. pl. hiervan, dat de koning Joesoep plechtig als vorst over Egypte installeert, daarna kluizenaar wordt en spoedig sterft.

([304]). In T. A. is Djaleka van al 't huilen over Joesoep een leelijke oude vrouw geworden. Toen zij zich aan Joesoep aanbood, wees deze haar af, omdat zij zoo oud en leelijk was en daarbij de afgoden diende. Toen sprak Djabrail: „Neem haar toch maar, want het staat op de tafel van het noodlot geschreven, dat gij met haar trouwen zult". Zoo komt het huwelijk tot stand, nadat Djabrail Djaleka haar vroegere schoonheid heeft teruggegeven, door met zijn vleugels over haar heen te strijken. Met een beschrijving van Joesoep's wijsheid en macht, van de welvaart van Mĕsir onder zijn regeering, en hoe het geheele rijk den Islam aannam, eindigt Joesoep's geschiedenis abrupt.

V

STUDIËN

OVER

ATJÈHSCHE KLANK- EN SCHRIFTLEER.

DOOR

Dr. C. SNOUCK HURGRONJE.

INLEIDING.

Gedurende mijn verblijf in Atjèh had ik gelegenheid tot verzameling van veel lexicographisch en grammatisch materiaal betreffende de taal des lands en van de belangrijkste producten der litteratuur. Niets zou mij aangenamer zijn dan al dadelijk vooral dat taalkundig materiaal in zoo beknopten en eenvoudigen vorm te verwerken, dat mijne studiën de vooralsnog zeer moeilijk te beoefenen Atjèhsche taal meer onder het bereik brachten van hen, die daarginds in dienst der Regeering verblijf houden. Echter moet om verschillende redenen aan de gewenschte beknopte uiteenzetting van klanken vormleer (de syntaxis moet uit voorbeelden, aan de levende taal [1]) ontleend, geleerd worden, daar het materiaal voor stelselmatige behandeling harer wetten nog ontbreekt) eene meer uitvoerige bespreking van beide voorafgaan, waarnaar dan later kan verwezen worden. Het eerste gedeelte dier ietwat uitvoeriger studiën wordt den lezer thans aangeboden.

De eenige ernstige verzameling van bouwstoffen voor de

[1]) Nagenoeg alle Atjèhsche *geschriften* zijn in gebonden stijl; de levende taal leert men daaruit in geenen deele kennen.

kennis van het Atjèhsch, waarover het publiek beschikt, vormen de Spraakkunst en het Woordenboek dier taal van K. F. H. van Langen, in 1889 door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië uitgegeven. Natuurlijk is zulk eene eerste proeve, nog wel afkomstig van iemand, die voor geheel ander werk dan taalstudie in Atjèh bescheiden was en alleen zijn vrijen tijd daaraan kon besteden, niet alleen vatbaar voor aanvulling, maar heeft zij ook aan velerlei verbetering behoefte.

Hoe kon het bijv. anders, bij de wanhopig irrationeele spelling der Atjèhers, of de schrijver moest, uitgaande van geschreven teksten, een in menig opzicht onjuist beeld ontvangen en wedergeven van het Atjèhsche klankstelsel. Zeer verklaarbaar is het, dat hij, evenals de Atjèhsche schrijvers zelve, dikwijls denzelfden klank op verschillende plaatsen door verschillende teekens afbeeldt, of ook weer verschillende klanken nu er dan met hetzelfde teeken aanduidt. Wie zal het den auteur euvel duiden, dat hij ook in de vormleer dikwerf mistastte, de prae- en infixen niet altijd juist verklaarde, en bijv. onwillekeurig zoekende naar het passief, dit eindelijk meende te ontdekken, waar het niet te vinden was? Dit zullen alleen lieden kwalijk nemen, die geen begrip hebben van de moeilijke omstandigheden, waaronder de schrijver dit onontgonnen veld moest bewerken, en die zelve nooit hunne krachten hebben beproefd aan de ontdekking der wetten eener nog niet grammatisch onderzochte taal, die daarbij het voor haar minst geschikte schrift op de meest stelsellooze wijze gebruikt.

Wij zullen ons wel wachten voor den onbillijken toon, dien Joh. S. A. van Dissel ten aanzien van van Langen's werk aansloeg in zijne bespreking [1]) der door hem cacographisch zoogenoemde *„Atjineesche-Spraakkunst"*. Terwijl die schrijver immers nog zijn eerste blijk van eigen geschiktheid voor de wetenschappelijke waarneming en beschrijving eener gespro-

---

[1]) In de Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, Jaargang 1890, bladz. 504—516.

ken taal moet leveren, bewijst hij in bedoeld stuk, dat hij zijne moedertaal niet behoorlijk schrijven kan. Of wat zegt men van zinnen als deze: . . . . onjuistheden, *waarop ik* hieronder *wijzen zal, en*, naar ik hoop, *bijdragen mogen* enz." (bladz. 504); „ik zal nu blz. voor blz. nagaan en *wat* aan zinnen onjuist *mag zijn, vertaald*, of *waar* minder juiste *grammaticale regels worden gegeven*, *die* trachten te wederleggen" (bladz. 505); „wel *heeft* v. L. *wat* voor den geest *gezweefd*, *doch* er *niet* verder over *nagedacht*" enz. enz.

Dat zijne voorstellen tot verbetering bijna alle belachelijk zijn, ligt voor een deel aan het onvoldoende materiaal, waarover hij beschikte; maar daarom had hij zich van zulke mijmeringen, of althans van de openbaarmaking derzelve, voorloopig moeten onthouden. Dit had hij althans moeten zien, dat VAN LANGEN's voorbeelden bijna alle ontleend zijn aan hikajats *in gebonden stijl*; dan had hij de dwaze opmerking niet gemaakt, dat »men" in plaats van *pĕt droi pĕntjoeri* »verwacht had": *pĕntjoeri pĕt droi* (bladz. 505). En hij had niet naar aanleiding van de woorden; *pakat Brahman gĕkĕmĕng moeprang* durven schrijven: »De Atjineesche zin deugt niet (m. a. w. de Atjèher, die dit schreef, moest bij JOH. S. A. VAN DISSEL les komen nemen in zijne eigen taal!), er is geen reden voor een *gĕ-kĕmĕng*, we zullen maar denken aan een druktout voor *mĕ-kĕmĕng* en de (*sic*) zin liever laten luiden: „*dji moepakat Brahman mĕkĕmĕng moeprang*". Inderdaad is de gewraakte zin volkomen zuiver; letterlijk vertaald: »het plan van den Brahmaan was, dat hij oorlog wilde voeren". Zóó drukken de Atjèhers zich uit, en hetgeen VAN DISSEL in plaats daarvan »maar liever zal laten luiden" is eene ongerijmde verzameling woorden zonder zin.

Op bladz. 516 had hij van Langen kunnen verbeteren door op te merken, dat in het Woordenboek de gewone beteekenis van *djaroi*, nl. *hand*, niet is aangegeven. In plaats daarvan vertaalt v. D. geheel onnoodig een eenvoudig raadsel, en wil ons in die vertaling wijsmaken, dat Atjèhsche jassen vingers hebben!

Nog een staaltje van het gezond verstand des schrijvers. Een Atjèhsch raadsel, dat NB. zeer wel van vreemden oorsprong kan zijn, en waarvan de kracht der liefde, die moeder en kind vereenigt, het onderwerp vormt, geeft v. D. deze ontboezeming in de pen: „Zoo iets geeft een hoog denkbeeld van de beschaving van de *Atjèërs*". Een trek dus, dien nagenoeg alle zoogdieren en vogels met elkander gemeen hebben en die misschien op de lagere trappen van beschaving (in het algemeen gesproken) den mensch in hoogere mate eigen is dan in de middelpunten van de hoogste ontwikkeling der maatschappij, geldt als bewijs van beschaving!

Wij houden ons met dit weerzinwekkend document van onbevoegdheid en eigenwaan niet langer bezig, maar geven thans een en ander van hetgeen locaal onderzoek, waarbij wij met veel nut van Langen's eerste proeve als legger gebruikt hebben, ons opleverde.

Voor eene juiste waardeering van den aard dezer studiën moeten wij echter eenige opmerkingen over klankleer in het algemeen doen vooraf gaan, die wel vrij eenvoudig zijn, maar gelijk meer eenvoudige waarheden, zich niet in algemeene bekendheid verheugen. Althans in de studiën over de talen van dezen Archipel zijn slechts bij wijze van zeldzame uitzondering sporen van die kennis te ontdekken. Schrift- en klankleer bijv. worden in den regel op treurige wijze dooreengeward, zoodat de gezamenlijke behandeling van beide, in plaats van tot beider voordeel te strekken, gewoonlijk de klankleer èn onvolledig èn onjuist doet voorstellen.

De klanken, waarvan een volk of een stam zich bedient om zijne gedachten uit te drukken, zijn immers de resultaten der werking van zekere bewegingen der menschelijke spraakorganen op het menschelijk oor. Zij zijn bij geen volk standvastig of onveranderlijk; zij wijzigen zich, nemen toe, verdwijnen, stooten elkander af of trekken elkander aan, geheel onafhankelijk van de pogingen, die dat volk al of niet doet om de ontvangen klankindrukken door letters af te beelden; met andere woorden, de natuurwetten van elk klankstelsel

werken onafhankelijk van de kunstregelen van het daarop toegepaste schriftsysteem.

Het ontstaan en de ontwikkeling der klankwetten van elke taal verklaren zich in verband met den bouw des lichaams van hen, die die taal spreken, misschien ook van klimaat en omgeving; zij werken in hoofdzaak onbewust De deugden en gebreken van een letterschrift hangen samen met de kennis en ontwikkeling van hen, die het voor hunne taal in orde brachten; de fijnheid hunner analytische waarneming; de geschiktheid van het alfabet, dat zij leerden kennen, voor de klanken, die zij gewoon zijn te hooren. Een paar voorbeelden mogen dit ophelderen.

Het Arabische *schrift* kent aan klinkers alleen *a*, *i* en *oe*: toch is het aan geen twijfel onderhevig, dat de Arabische taal oudtijds, evenzeer als thans, ook bijv. de verschillende nuances van *o* en *e* gekend heeft, maar die zijn ontsnapt aan de waarneming van hen, die het schriftsysteem vaststelden. Toen men later die vocaalverschijnselen nauwkeuriger observeerde, wist men voor die veronachtzaamde vocalen geene betere aanduiding dan die van „afwijking" (*imālah*), zoodat bijv. de *è* eene met „afwijking" uitgesproken korte *a*, de *é* eene met „afwijking" uitgesproken lange *ā* werd genoemd, enz. Ofschoon dus het Arabisch een in menig opzicht bewonderenswaardig schriftsysteem heeft, is dit toch een zeer gebrekkig middel om ons de klankwetten zelfs der Arabische taal te doen kennen, o. a. door deszelfs onachtzaamheid ten opzichte der vocalen.

Een ander voorbeeld zij aan onze Europeesche talen ontleend. Deze hebben—om van andere speciale gebreken der schriftsystemen te zwijgen—bijna alle dit gebrek gemeen, dat hare alfabetten uitgaan van de onderstelling, als waren er woorden, die met klinkers beginnen. Toch bestaan deze niet, en *begint elke syllabe met een consonant*. Den klinker van het woord *uur* kan men niet uitspreken, tenzij men eerst als met een ruk aan de opening der stemspleet, een zachten luchtstroom uitgelaten heeft, en hetgeen op die wijze wordt

voortgebracht, heeft evenzeer recht op den naam van medeklinker als bijv. de op dezelfde plaats gevormde *g* of *k*.

Eenig bewustzijn der aanwezigheid van dien medeklinker toont men bij ons door bijv. *geëerd* met een trema te schrijven, maar gewoonlijk denkt men bij dat teeken (ten onrechte) meer aan een hiaat tusschen twee klinkers dan aan eenen medeklinker. Aan het eind van een woord of van eene syllabe komt die klank in onze taal in het geheel niet voor, evenmin als de *h*, tenzij in enkele interjecties; maar in die zeldzame gevallen verwaarloost men hem toch in het schrift.

In andere talen—met name in vele Semitische en Indonesische—speelt bedoelde consonant eene grootere rol dan bij ons, komt hij namelijk niet alleen in het begin, maar ook aan het einde van syllaben voor. De Semieten hebben dan ook dezen klank zeer fijn waargenomen en drukken hem in hun schrift uit; in het Arabische alfabet door de ا. Deze ا dient echter bij hen tevens om de verlenging van den *a*-vocaal aan te duiden, en wordt daarom in vele gevallen, waar hij als beeld van den medeklinker dienst doet door het hamzah-teeken van den vocaalletter onderscheiden: أ. Eindelijk duidt het Arabische schrift in bepaalde gevallen, waarin deze consonant door *oe* of *i* gevolgd of voorafgegaan wordt, hem respectievelijk door ؤ of ئ aan, en beeldt hem eenvoudig met ء af, waar hij op een vocaalletter volgt, zoodat hij naar gelang der bijkomende omstandigheden op vijf wijzen afgebeeld kan worden: door zijn eigenlijk beeld ا, of door de ء, welke door ا, و of ى gedragen wordt, of door de ء alleen.

Het ligt in den aard der zaak, dat die Indonesische talen, die het Arabische schrift gebruiken, zich voor de uitdrukking van den genoemden gutturaal van de verschillende middelen bedienen, waarover het Arabisch beschikt. Wij zullen zien, dat zij er nog enkele aan toevoegen. Die verschillende letters voor éénen klank, nog wel voor eenen klank, welken wijzelve gewoon zijn niet waar te nemen en niet uit te drukken, werken verwarrend voor hen, die zich op Indonesische

talen met Arabisch letterschrift gaan toeleggen zonder geheel met Arabische klankleer en letterschrift vertrouwd te zijn. Inderdaad zoekt men in de leerboeken, bijv. van het Maleisch, vergeefs naar eene juiste behandeling van onzen gutturaal of van de letters, die hem voorstellen.

Ten opzichte der Indonesische talen met ander dan Arabisch letterschrift, bijv. het Javaansch, is het ook al niet beter gesteld. In het Javaansche schrift bijv. ontbreekt een eigen letter voor onzen gutturaal, en in dit gebrek wordt op verschillende wijzen voorzien. In den aanvang van een woord schrijft men hem met hetzelfde teeken, dat voor de *h* dienst doet; op het einde eener syllabe wordt hij daarentegen nooit met *h* geschreven, maar met het *k*-teeken, het laatste stellig in de meeste gevallen om de historische reden, dat hij voor eene vroegere *k* in de plaats getreden is [1]). Eveneens heeft het zijn historischen grond, dat dikwerf het verdubbelde *k*-teeken aanduidt, dat zoowel de vorige syllabe onzen gutturaal tot sluiter, als de volgende hem tot aanvangsklank heeft (bijv. in *dibĕtjiʾaké*). Trouwens, ook waar het Arabische alfabet gebruikt wordt, vindt men de ڪ of ق op het einde der woorden voor den thans door ons besproken stootgutturaal gebezigd, maar zelfs waar hij in die talen uit eene oorspronkelijke *k* is ontstaan, treft men dikwerf ء aan, en in andere gevallen de reeds besproken Arabische teekens ا, أ, ؤ, ئ, en ء. Al deze omstandigheden hebben aan beoefenaars van Indonesische talen wel eens aanleiding gegeven tot het aanduiden van onzen consonant als eene onvolledige of half ingeslikte *k*. Die benaming geeft echter aanleiding tot misverstand, hoewel zij in vele gevallen een schijn van recht ontleent aan de *geschiedenis* van den bedoelden klank. Immers kan die naam, zelfs op historische gronden, alleen toegepast worden, waar de consonant eene syllabe sluit, en mis-

1) In het modern-Arabisch dialect van Qairo is de ء steeds, ook in den aanvang der syllaben, de plaatsvervanger der gutturale *k* (ق) er zegt men *ʾāl* voor قال, *haʾiʾah* voor حقيقة. Kinderen, die de *k* niet kunnen uitspreken, vervangen haar bij ons eveneens door ʾ en zeggen *oeʾ* of eigenlijk *ʾoeʾ* voor *koek*.

kent zulk spraakgebruik dus de gelijkheid van die »ingeslikte *k*" met den aanvangsconsonant van een woord als *ana*ˀ (ˀ*ana*ˀ) of met den middelsten consonant van het Atjèhsche *la*ˀ*in*. Men zou met hetzelfde recht bijv. de *b* een onvolledige *p*, de *h* een onvolledige *ch* kunnen noemen, omdat die klanken zeer verwant zijn, en de een in verschillende talen uit den ander ontstaat. Wie met de Arabische klankleer waarlijk vertrouwd is, observeert, dat de eerste en de laatste consonant van het Maleische *ana*ˀ (vollediger geschreven: ˀ*ana*ˀ) en de middelste van het woord *la*ˀ*in* dezelfde zijn, met geen ander verschil dan dat, hetwelk zich in de uitspraak van elken consonant voordoet, naar gelang hij eene syllabe opent of sluit, denzelfden graad van verschil dus, die de Engelsche *b* in *cab* (waar slechts een aanloop genomen wordt om dien klank uit te spreken) van die in *bear* onderscheidt, of ook den eersten en den laatsten consonant van het Hollandsche *mom*.

De consonant, dien wij, bij gebreke van een Latijnsch letterteeken, voor het Atjèhsch met ˀ zullen aanduiden, is dus in de spraakleer van onze Europeesche talen zoo goed als niet waargenomen: in het begin van woorden geheel aan de aandacht ontsnapt, op het einde zoo goed als niet voorkomend, in het midden hoogstens door een trema aangeduid; door historische oorzaken wordt hij in de Indonesische schriftstelsels op zeer verschillende wijze geschreven. Deze beide feiten, in verband nog met de heerschende verwarring van schrift- en klankleer, hebben gemaakt, dat men in de spraakkunsten der talen van dezen Archipel vergeefs naar eene juiste behandeling van dezen klank zoekt.

Bekend zijn de moeilijkheden, die de sluit-*h* der Indonesische talen aan Europeanen oplevert, alweder omdat deze klank, evenals de ˀ, in de ons meest bekende talen zelden of nooit aan het eind eener syllabe optreedt, terwijl zijne letter slechts om historische redenen in verouderde *schrijf*wijzen voorkomt. Vele Europeanen laten dan ook dien klank in de talen van dezen Archipel, waar hij eene syllabe sluit, onuitgesproken, en sommigen beweren zelfs, dat eigenlijk

ook bij de Inlanders in uitgangen geen *h* gehoord wordt; eene volstrekt onjuiste bewering en eene nieuwe miskenning van het boven reeds in herinnering gebrachte feit, dat elke consonant in den aanhef eener syllabe duidelijker en vollediger gevormd wordt dan in den uitgang. Evenzeer als dit misverstand, is de nu en dan voorkomende verwarring der *h* en *'* als sluiters te vermijden, welke laatste dwaling misschien mede veroorzaakt wordt door de Javaansche spelling van *'* met *ꦲ* (*h*) aan het begin van een woord. Dit is echter eene zaak van schriftleer, die met de phonetiek niets te maken heeft, en bovendien stelt de eind-*h* in het Javaansch zoowel als in het Maleisch nooit iets anders dan *h* voor.

Uit de aangehaalde voorbeelden, die gemakkelijk te vermeerderen zijn, blijkt voldoende hoe noodzakelijk de scheiding van klank- en schriftleer is voor het recht verstand van beide, hetwelk natuurlijk geenszins wegneemt, dat een helder inzicht in de eene een onschatbaar hulpmiddel is om de andere te begrijpen. Tevens bleek eruit, hoe onze losmaking van het schrift- en klankstelsel, dat ons het meest gemeenzaam is, noodig kan zijn, om geen der klanken eener door ons geobserveerde vreemde taal te kort te doen.

Geheel zelfstandig, dat is zonder vermenging en verwarring van beide, maar toch zooveel mogelijk in verband met elkander, moet men dus klank- en schriftleer behandelen Welke van beide daarbij als uitgangspunt zal dienen, hangt van omstandigheden af, die wij niet in onze macht hebben, maar is voor elk speciaal geval zonder moeite te bepalen.

Zoo ligt het voor de hand, dat men bij eene doode of tegenwoordig anders dan vroeger gesproken taal, waarin schriftelijke documenten overgeleverd zijn, wel van de schriftleer *moet* uitgaan, om door studie van die schriftleer, in verband met de bekende klanken van andere talen, die uit die taal ontstaan, of met haar verwant zijn, gegevens aangaande hare klankleer te verkrijgen. De resultaten van deze methode voor de phonetiek zullen altijd gebrekkig zijn. Het klankstelsel eener taal toch laat zich, evenmin als andere

natuurproducten, zuiver weergeven of afbeelden in formules; zelfs het meest wetenschappelijk schriftsysteem geeft slechts bij benadering een denkbeeld van de verscheidenheid der klanknuances. De gebruikelijke schriftsystemen zijn echter niet voor de wetenschap gemaakt; zij wilden gewoonlijk met behulp van een beperkt aantal teekens hem, die de taal reeds kende, in staat stellen het door anderen gesprokene of gedachte nogmaals te spreken of te denken, en voor dit doel is geene bijzondere nauwkeurigheid of uitvoerigheid vereischt. Verder bracht de geschiedenis der menschelijke beschaving mede, dat het eene volk het schrift van het andere met meer of minder wijziging overnam en op zijne eigen taal toepaste, ook al was dat schrift voor die taal allerminst geschikt. Eindelijk ontwikkelt zich de schrijfwijze of spelling evenzeer kunstmatig, als zij kunstmatig is ontstaan. Terwijl de klanken zich als ongemerkt ontwikkelen of wijzigen, leven en vergaan, wijzigt zich eene spelling bij sprongen, ten gevolge van den wil dergenen, die haar gebruiken. Daarom vindt men dan ook te allen tijde in elk spelsysteem nuancen *niet* uitgedrukt, die met de beschikbare hulpmiddelen zeer wel afgebeeld kunnen worden, en omgekeerd vindt men rudimentaire afbeeldingen van klanken, die nu niet meer uitgesproken worden. Alleen eene op streng wetenschappelijke grondslagen berustende hervorming in de spelling (die evenwel practisch meer last dan voordeel zou opleveren) zou in staat zijn *voor een oogenblik* het gebrek aan overeenstemming tusschen de klanken en hare schriftelijke beelden tot op zekere hoogte te verhelpen, maar weldra zou de taal, na eene nieuwe periode van haren groei, andermaal hervorming van het schrift eischen.

In de beste gevallen komt men dus, door uit de geschreven taal de klankleer af te leiden slechts tot een zeker aantal relatief juiste gegevens omtrent de klanken; hunne onderlinge verhouding laat zich eenigszins bepalen, maar de aard van elken klank blijft verborgen. Deze methode zal men dan ook alleen bij gebreke van andere hulpbronnen toepassen.

Zeer gebruikelijk is het evenwel, bij de behandeling van levende talen, die een eigen schrift hebben, de bespreking der klankleer aan die van het alfabet vast te knoopen. Degeen, die dan zulk eene taal te beoefenen heeft, verneemt niet in de eerste plaats, welke *klanken* die taal bezit en wat zij daarmede doen kan, aan welke wetten zij daarbij gebonden is, maar hem wordt vóór alle dingen geleerd, welke *letters* zij, de Hemel weet langs welken toevalligen en irrationeelen weg, heeft opgedaan of uitgedacht, en daarna hoe „elke dier letters wordt uitgesproken." Heeft die taal klanken, die geene afbeelding in het schrift gevonden hebben, dan worden deze in het voorbijgaan, of ook wel niet behandeld; van sommige letters verneemt de leergierige, dat zij „*niet*", van andere, dat zij op verschillende plaatsen zeer verschillend worden uitgesproken. Moge zulk eene methode voor sommige doeleinden practische voordeelen opleveren, het ligt voor de hand, dat zij feitelijk de paarden achter den wagen spant en het verkrijgen van heldere phonetische begrippen bemoeielijkt. Het is immers duidelijk, dat langs dezen weg alleen dan eene bevredigende uiteenzetting der klankleer te verkrijgen ware, wanneer het schrift der te behandelen taal eerst onlangs, en wel naar zuiver phonetische regelen ware vastgesteld; tenzij de beschrijver der klankleer ieder oogenblik in den loop zijner uiteenzetting het door hem als uitgangspunt genomen schrift verbetert. Maar dan is het toch veel eenvoudiger, eerst de levende klanken en daarna hunne zoo onvolkomen beelden te doen kennen.

Ieder zal verder inzien, dat de studie der *klankleer* tot haar object moet hebben eene *spreektaal* of een dialect of hoe men het noemen wil; hieronder kan men desnoods ook de eenigszins kunstmatige dialecten verstaan, die als „beschaafde spreektaal" gelden (zooals het Nederlandsch of het Hoogduitsch) maar niet de alleen uit beelden bestaande schrijftaal, die hare eigene kunstmatige schrift- of spelregels heeft. Ook die beschaafde spreektalen kunnen slechts tot op zekere hoogte voorwerpen van phonetische studie zijn, name-

lijk slechts in zooverre als zij zich door vaste, locaal niet te zeer verschillende phonetische verschijnselen onderscheiden van de dialecten, die zij trachten te beheerschen.

Nemen wij tot voorbeeld het Maleisch. Eene behandeling van de klankleer dezer taal, die zich bindt aan het Arabisch-Maleische schrift, kan niet anders dan zeer gebrekkig uitvallen. Eene klankleer van een algemeen, beschaafd of zuiver, Maleisch is echter ook buitendien uit den aard der zaak onmogelijk, want de Maleische taal is, zoolang wij die kennen, over een zoo wijd gebied verbreid, en de Maleische spreektalen hebben zich zoo verre en daardoor zoo onafhankelijk van elkaar ontwikkeld, dat hare samenvatting tot één geheel niet uitvoerbaar is dan door geheel onwetenschappelijke willekeur. Ook al wijst men bij zoodanige behandeling op allerlei leemten van het schrift en op allerlei eigenaardigheden der uitspraak, men zal steeds een mengelmoes voor den dag brengen, waarvan de werkelijkheid overal enkele deelen, nergens het geheel te hooren geeft. Men treedt zoodoende onbevoegd als schepper op, daar men deelen van verschillende organismen tot een nieuw pseudo-organisme samenknoeit.

Zou men wellicht met het oog op practische voordeelen nog kunnen aarzelen over den te volgen weg van behandeling bij eene taal met een eenigszins rationeel letterschrift, bij de Atjèhsche kan de keuze geen oogenblik twijfelachtig zijn. De Atjèhers toch hebben het Arabische alfabet met toevoeging van een paar, ook in het Maleisch gebruikelijke teekens (ڠ, ڽ of پ) zonder eenige regelmatigheid op hunne taal toegepast. De oorzaken der bijzondere slordigheid van het Atjèhsche schrift liggen voor de hand.

In de Maleische spelling brachten twee omstandigheden zekere regelmaat, al moge dan ook de consequentie der spelregels evenveel te wenschen overlaten als hare trouwe opvolging. Vooreerst het gebruik dier taal voor wetenschappelijk godsdienstige doeleinden; *kitabs*, die als handleidingen voor de geloofsleer, de studie der wet, de mystiek, de Arabische spraakkunst enz. dienden, bewerkte men in het Maleisch en

voor zulke doeleinden bedient men zich bij voorkeur niet van eene spelling, die telkens tot dubbelzinnigheid of onzekerheid leidt. Als voertuig der heilige wetenschappen moest de Maleische taal regelmatiger geschreven worden dan voor het profane gebruik noodig ware geweest. In de tweede plaats werkte de groote verbreiding van het Maleisch als kanselarijtaal tot meer uniforme afbeelding harer klanken mede; de officieele brieven, de staatsstukken, werken over locaal recht enz. werden en worden in alle Maleische en vele niet-Maleische landen in de Maleische taal gesteld. Het gewicht van zulke stukken vereischt van zelf ook in den uiterlijken vorm zekere sierlijkheid, die zich met anarchie in zake der spelling niet laat overeenbrengen.

De Atjèhers hebben de gewijde wetenschappen steeds in het Maleisch beoefend, en ook hunne staatkundige litteratuur en officieele documenten in die taal gesteld. Zelfs voor hunne intieme particuliere briefwisseling bedienen zij zich altijd van het Maleisch; brieven in de Atjèhsche taal zal men vergeefs zoeken.

Men zou oppervlakkig hieruit kunnen concludeeren, èn dat de kennis der Maleische taal in Atjèh zeer verbreid is, èn dat het Atjèhsch zich niet tot den rang eener litteraire taal heeft verheven; beide gevolgtrekkingen worden echter door de werkelijkheid gelogenstraft.

Maleisch kennen zeer weinige Atjèhers, en de meesten dier weinigen vermengen het sterk, zoowel schriftelijk als mondeling, met Atjèhsche woorden en constructies. Zelfs in den bloeitijd des rijks waren zij, die ter hoofdplaats Maleische boeken schreven, welke zekere vermaardheid verworven hebben, geene Atjèhers. Er wordt in Atjèh uiterst weinig gecorrespondeerd, en wie een brief verzenden moet, neemt zijne toevlucht tot den „geleerde" zijner kampong, die dan zoo goed of kwaad als hij het kan, de bedoelingen van zijnen lastgever in zijn mengelmoes van Maleisch en Atjèhsch uitdrukt. De beste secretarissen van voorname hoofden zijn Klinganeezen en Maleiers. De heilige weten-

schappen worden door betrekkelijk weinigen beoefend, en bij dezen is eenige kennis van het Maleisch tot het verstaan der kitabs in denzelfden zin onmisbaar, als voor de Soendaneesche santri's die van het Javaansch; maar evenmin als, ja nog minder dan wezenlijke kennis der Javaansche taal onder de Preanger studenten, is die van de Maleische taal onder de Atjèhsche *moerids* verbreid, en evenmin als gene het Javaansch, kunnen deze het Maleisch practisch gebruiken.

De gewone Atjèher, die niet aan het strand woont, en zelfs de meerderheid der havenbewoners, kent nagenoeg geen woord Maleisch [1]).

Hoewel de Atjèhers zich voor gewijd-wetenschappelijke, officieele en epistolaire geschriften van eene vreemde taal bedienen, hebben zij toch in hunne eigene taal eene, ofschoon niet bijzonder omvangrijke, wel zeer belangwekkende litteratuur. Op nietige uitzonderingen na zijn alle letterkundige voortbrengselen der Atjèhers in een eigenaardigen gebonden stijl geschreven. Zij hebben hunne, deels historische, heldendichten, hunne *pantōns* en andere voor de *ratéb's* [2]) gebruikelijke zangen; deels aan de Maleische ontleende, deels uit dezelfde bronnen als Maleische voortgekomen, maar altijd eigenaardig veratjèhschte *hikajat's*, hunne godsdienstige legenden, leerdichten, stichtelijke werken enz., alles in hunne eigen taal en meerendeels echt populair, getuigende van den staat hunner beschaving en denkwijze en tevens daarop invloed oefenend. Later hoop ik dat alles uitvoeriger te behandelen: thans zij het genoeg, op eene bonte populaire

[1]) De voorstellingen, die men zich buitenaf van de verbreiding der kennis dezer taal maakt, zijn trouwens over het algemeen fabelachtig. Op Java bijv. is volstrekt niet alleen de gewone désaman, maar zijn de voornaamste prijaji's in de Vorstenlanden voor het meerendeel zelfs niet gebrekkig met het Maleisch bekend, en er zijn ook, om maar niet meer te noemen, in de Gouvernementslanden vele districtshoofden, wien het overmatige inspanning kost, zich schriftelijk of mondeling in het Maleisch te moeten uitdrukken.

[2]) Eigenlijk is de *ratéb* een soort van *dikr*, gemeenschappelijk opgedreunde godsdienstige litanie. Behalve de Arabische *ratéb's* heeft men echter in Atjèh eene navolging daarvan, die men haast eene caricatuur mag noemen: *pantōns* en andere, dikwerf onzedelijke zangen worden daarbij door half-vrouwelijk uitgedoschte dansjongens en hunne bewonderaars voorgedragen.

litteratuur gewezen te hebben, die schriftelijk overgeleverd wordt.

Nu is het Arabische schrift ten eenen male ongeschikt om de Atjèhsche klanken ook maar bij benadering weer te geven. Met de consonanten zou het nog gaan, ofschoon het aan middelen ontbreekt om de nasale varianten, die vele Atjèhsche medeklinkers hebben, van de niet nasale klanken te onder scheiden. Maar tot afbeelding van de rijke verscheidenheid van gansch eigenaardige vocalen der Atjèhsche taal is nauwelijks een minder geschikt schrift te bedenken dan het Arabische, dat zelfs in het weergeven der klinkers van het Arabisch zoozeer te kort schiet.

Voor de Atjèhers levert dit nu geen groot bezwaar op. Ter aanduiding van elk hunner vocalen bezigen zij nu eens deze, dan eens die Arabische vocaalletter, vaak ook geene. maar dit alles zonder de minste consequentie. Hunne intieme bekendheid met de taal, gesteund nog door rijm en maat der Atjèhsche werken, kan het zonder zuivere afbeelding der klanken doen en heeft genoeg aan de vaagste aanduiding. De syllabe, die wij met *peuë* zullen weergeven, vinden zij in hunne boeken afwisselend فو, فوي, في, فا of zelfs, in verbindingen, alleen فـ geschreven, maar zelden of nooit geeft dit hun zwarigheid, ofschoon toch de bedoelde letterverbindingen, ook naar Atjèhsch schrijfgebruik, evenzeer *pò*, *poe*, *poej*; *poeë*, *pi*, *pè*, *pé*, *pa* kunnen beteekenen.

Het lezen valt er hun niet moeilijker om, dan ons bijv. het kennisnemen van een slordig excerpt met allerlei inconsequente afkortingen over een ons gemeenzaam onderwerp. Alleen natuurlijke zin voor orde had hen kunnen bewegen, eenige vastheid in hunne spelling te brengen, maar die zin is hun in het huiselijk, maatschappelijk en staatkundig leven zoo vreemd, dat het een wonder zou mogen heeten, wanneer hij zich in hun schrift openbaarde.

Bij de ongeschiktheid van het Arabische schrift voor de Atjèhsche taal, het ontbreken der behoefte om dat schrift dan

toch op de voordeeligste wijze te gebruiken, de afwezigheid van zin voor orde en regel onder de Atjèhers, komt nog eene omstandigheid, die het Atjèhsche schrift onbruikbaar maakt als uitgangspunt bij de behandeling der Atjèhsche klankleer. Dat schrift zelf toch, zoo gebrekkig als het is, bewijst ons, dat de klanken der Atjèhsche taal zich aanmerkelijk gewijzigd hebben sedert den tijd, toen men ze voor het eerst met Arabische letters afbeeldde. Had bijv. het Atjèhsch voorheen evenmin als thans sisklanken bezeten, dan zou men niet in een zeer groot aantal zuiver Atjèhsche woorden de س geschreven vinden, daar de Arabische letter ث veel beter den thans door س afgebeelden klank t^h (meer palataal dan in 't Engelsche *thing*) weergeeft.

Ook zou zelfs geen Atjèher op het denkbeeld komen, den klank *èë*, zooals in het ons bekende Atjèhsch meestal geschiedt, door de vocaalletter و aan te duiden; de vergelijking van verwante talen, zoowel als de in dialecten van het Atjèhsch voorkomende uitspraak *èw* of *iw* leert ons, dat vroeger die vocaal althans veel dichter bij de *oe* gestaan heeft dan thans. En waar de vocaal *öë*, met ى geschreven, de dialectische varianten *öj* en *aj* naast zich heeft, mag men alweder aannemen, dan ook die klinker tot eene latere ontwikkelingsperiode der taal behoort dan die, waarin men op de genoemde wijze begon te spellen.

Zoo zou er nog meer te noemen zijn, waaruit blijkt, dat de Atjèhsche spelling niet alleen zoo gebrekkig en inconsequent mogelijk klanken afbeeldt, maar dat bovendien de door haar afgebeelde klanken voor een goed deel door andere zijn vervangen.

Uit het boven medegedeelde vloeit van zelf voort, hoe men de Atjèhsche klankleer zal hebben te bestudeeren. Met een welgeoefend gehoor heeft men de klanken van een Atjèhsch dialect, de wijzigingen, die zij onder bepaalde invloeden ondergaan, de combinaties met andere klanken, waarvoor zij al of niet vatbaar zijn, te observeeren. Met behulp van eenige ervaring op dit gebied zal men daarbij weten te onderschei-

den tusschen phonetische verschijnselen, die werkelijk karaktertrekken van het dialect mogen heeten, en andere, die slechts individueele eigenaardigheden uitmaken van sommigen, die de taal spreken. Gaat ons streven dus veel verder dan dat eener gebruikelijke schrijfmethode, wij blijven toch binnen zekere enge perken, daar ons waarnemingsvermogen veel te grof is om de oneindig fijne en ontelbare klanknuances eener levende taal in zich op te nemen en te verwerken.

De resultaten van zoodanige phonetische studie laten zich eigenlijk slechts mondeling behoorlijk mededeelen. Immers bij schriftelijke uiteenzetting zijn wij weder gedwongen, met afbeeldingen te werken, en al blijven wij daarbij verre verheven boven de slordigheid en gebrekkigheid van het Atjèhsche schrift, ja al zijn wij geheel vrij in onze keus van letters, wij kunnen toch niet veel meer doen dan uit een bestaand alfabet teekens kiezen, die dienen om klanken van eenĕ andere taal te reproduceeren, welke op de bedoelde Atjèhsche klanken zooveel mogelijk gelijken. Eenigszins belangrijke verschillen kunnen wij slechts door beschrijving duidelijk trachten te maken, en dan door supplementaire teekens (als puntjes onder de letters) of andere typen daaraan herinneren. Dat men met dat al ver beneden de theoretisch gewenschte nauwkeurigheid blijft, behoeft geen betoog.

Wil men de eischen der practijk niet geheel uit het oog verliezen, dan zal men zelfs nog iets verder beneden die nauwkeurigheid moeten blijven dan in abstracto mogelijk ware. Men mag immers de toch reeds groote moeilijkheid der kennismaking met een klankstelsel uit schriftelijke mededeelingen niet op afschrikwekkende wijze vergrooten door vermenigvuldiging van het aantal teekens; althans wat mij betreft, ik wensch dit steeds te vermijden, waar het nieuwe teeken den aandachtigen lezer eenvoudig een nieuwen onbekenden factor zou voorstellen, en slechts dan ga ik tot vermeerdering van onderscheidingen over, wanneer ik meen, dat men zich met eenige inspanning een ongeveer juist denkbeeld van den aangeduiden klank zal kunnen vormen.

De keuze der letters is altijd tot op zekere hoogte willekeurig; heeft men juist beschreven, dan is het eene teeken eigenlijk zoo goed als het andere, maar liefst kiest men natuurlijk letters, die de lezer reeds gewoon is voor soortgelijke klanken te gebruiken, en voegt daaraan in geval van nood nadere onderscheidingsteekens toe Daar nu het Atjèhsch voorloopig wel hoofdzakelijk door Nederlanders beoefend zal worden, heeft het dus zijne doelmatigheid, met Nederlandsche spelgewoonten een weinig rekening te houden. Daarom bijv schrijf ik *oe* en niet *u*: de gewoonte is eene tweede natuur, en ik heb Nederlandsche geleerden van Qoransuren (uitgesproken als „*zuren*") en den profeet Hud (uitgesproken als „*hut*") hooren gewagen, hetwelk bij de transcriptie met *oe* vermeden zou zijn. Ook hecht ik weinig aan de dikwijls aangeprezen enkelvoudigheid van teekens, die een enkelvoudigen klank voorstellen, wanneer men daarbij toch tot allerlei hulpteekens zijne toevlucht moet nemen, die voor ieder, behalve den professioneelen linguist, verwarrend zijn. Verre van bijzonder ingenomen te zijn met de straks door mij te volgen schrijfwijze der Atjèhsche klanken, die slechts het resultaat is van een compromis tusschen allerlei eischen en wenschen, acht ik haar echter geschikter dan andere voor het beoogde doel.

De dialecten van het Atjèhsch zijn zeer talrijk; eene veel nauwkeuriger kennis van de taal der binnenlanden, dan thans bereikbaar is, wordt vereischt om te kunnen beslissen, welke daarvan wegens hun eigen phonetisch of etymologisch karakter als hoofddialecten, welke meer als locale varieteiten te beschouwen zijn.

De Atjèhers zelve onderscheiden wel nauwlettend de in kleinigheden van spraakgebruik van elkander afwijkende tongvallen der verschillende districten of zelfs kampongs, maar ook eenige hoofddialecten, welker onderlinge verschillen hun het meest in het oog vallen. Zoo onderscheiden zij van de taal der Benedenstreken (*Barōh*) die der Bovenstreken (*Toenòng*), onder welke laatste benaming zonder meer steeds

de sagi der XXII Moekims wordt verstaan, hoewel men ook de bewoners der gebergten van de XXV en XXVI Moekims *oereuëng Toenòng* hoort noemen. Ieder kent echter van dat Toenòng-dialect weder eenige onderafdeelingen bij name, en ieder weet, dat het eigenaardige dialect der *oereuëng Boeëng* [1]), der bewoners van de VII Moekims Boeëng in de sagi der XXVI, zoowel in spraakgebruik als in phonetische eigenaardigheden met het Toenòng-dialect veel overeenkomst vertoont, maar in andere opzichten ook weer daarvan verschilt. De taal van *Pidië* (vulgo: *Pedir*) wordt ook wel die van het Oosten (*Timoe*) genoemd, en met *Timoe* duiden de Atjèhers de geheele Noord- en Oostkust aan, daar zij van de hoofdplaats, *Banda Atjèh* (ons: Kotaradja) uit rekenen. De onderscheiding van een eigen dialect van *Pat^hè* (vulgo: Pasei) behoort tot de speciale; ook op de Noord- en Oostkust zijn de plaatselijke dialecten zeer talrijk. Het *Pidië-dialect* heeft alweder met de tongvallen van *Boeëng* en de *Toenòng* velerlei trekken van nauwe verwantschap, zooals de uitspraak *òj* van den klank, die elders *öë* of *aj* luidt, de linguale *r*, de vervanging, in sommige gevallen, van de elders voorkomende *p* door *t^h*, allerlei in het spraakgebruik. Hebben de Atjèhers der Benedenstreken nog al moeite om de echte *oereuëng Toenòng* dadelijk te verstaan, nog veel zonderlinger klinkt hun het dialect van *Daja* in de ooren; de studie van het Dajasch zou, geloof ik, voor de behandeling der Atjèhsche vormleer vruchtbaar kunnen zijn.

De taal der Benedenstreken (*Baröh*) is alweder verre van uniform Zoowel in de XXVI als in de XXV Moekims heeft men eigenaardige locale dialecten, waaronder vooral dat der IV Moekims van de sagi der XXV en dat der strandstreken van de XXVI Moekims (Lamnga en omstreken) genoemd mogen worden. De volkstaal dier districten is dan ook geenszins het zoogenaamd beschaafde Atjèhsch.

[1]) Het woord *boeëng* zelf behoort tot dat dialect; het beteekent namelijk moerasgrond, welk begrip in andere dialecten door *paja* wordt aangeduid. Inderdaad bestaan de Moekims Boeëng uit moerassen, welke omstandigheid op de methode der rijstcultuur aldaar natuurlijk haren invloed oefent.

Om den *Dalam* (de verblijfplaats van den vorst, door ons onjuist Kraton genoemd) of de *Koeta radja* (de vorstelijke versterking, d. i. de Dalam, welke naam door ons ten onrechte aan de hoofdstad is gegeven) lagen echter vóór den Atjèh-oorlog een aantal voorname en welvarende kampongs, welker centrum met moskee en markt de *Banda Atjèh* d.i. de hoofd- of handelsstad des rijks heette, en die voor het geheele rijk op het gebied van taal, kleeding, manieren enz. den toon aangaven. De voornaamste dier kampongs waren: *Gampōng Djawa, Pandé, Peunajōng, Lambhoe^s, Loeëng bata, Lam t^{h}eu-peuēng, Ateuëng, Batòh, Meura^{s}t^{h}a.* De bewoners dezer en der naastbij liggende dorpen zoowel als hunne taal en zeden duidde men met het adjectief *banda*, d.i. steedsch, beschaafd, aan, en evenzoo noemde men alle elders woonachtigen, die zich zooveel mogelijk naar die toongevers richtten. Daartegenover stonden de overigen, die hun eigen volksdialect spraken en de steedsche manieren niet kenden; zij heetten *doet^{h}ōn* (evenals in het Soendaasch *doesoen*) d.i. dorpsch, onbeschaafd.

Het *banda* dialect is dus in de Benedenstreken ontstaan en, als de taal der voornaamste, toongevende deelen des volks, ook wel in sommige opzichten onder den invloed van eene kunstmatige verfijningszucht geraakt. In de omgeving van den Dalam hebben de meesten van hunne jeugd af niet anders dan *banda* gesproken; verder vindt men overal (het minst in de eigenlijke Toenòng) lieden, die zich ervan bedienen, en hoofden en geleerden van alle streken doen hun best, zich zoo *banda* mogelijk uit te drukken.

De *geschreven* taal is, gelijk men reeds uit den gebonden stijl van nagenoeg alle litteratuurproducten kan opmaken, in vele opzichten eene kunsttaal; zij bevat bovendien tal van archaistische vormen en woorden. In spraakgebruik en andere bijzonderheden vertoont zij bijna altijd het stempel van het bijzondere vaderland des auteurs of afschrijvers [1]).

[1]) Ook in Atjèh namelijk is ieder afschrijver min of meer mede-auteur, en hoe meer werkelijke of vermeende kennis een afschrijver bezit, des te minder

Toch staat zij in hoofdzaak onder de heerschappij of controle van het *banda* dialect, gelijk ieder hoofd, voorname of geleerde in zijn spreken, zoo vertoont gaarne ieder auteur of copiist in zijn schrijven, dat hij de *banda* taal machtig is. Om al' deze redenen begrijpt men van zelf, dat wij dit *banda* dialect tot voorwerp onzer studie gemaakt hebben: er komt bij, dat de politieke toestand des lands aan de gezette studie van andere dialecten vooralsnog groote zwarigheden in den weg legt. Overigens ben ik overtuigd, dat wel het *banda* dialect uit een practisch oogpunt verreweg het gewichtigste is, maar dat de studie van andere dialecten voor de geschiedenis der taal vruchtbaarder zal blijken, want in geen dialect zijn de klanken meer verloopen dan in het beschaafde Atjèhsch; men vergelijke hierover bijv. de bespreking van den vocaal *euë*. Ik heb mij moeten bepalen tot het hier en daar mededeelen van eenige voorname dialectische afwijkingen.

Bij de studie der klankleer van het Atjèhsch heeft mij een hulpmiddel gediend, dat mij steeds ook bij de observatie van phonetische verschijnselen in andere talen van Mohammedaansche Inlanders het onderzoek bijzonder vergemakkelijkte. Ik wijs hierop, omdat, zoover ik weet, onze linguisten tot dusverre deze toch zoo voor de hand liggende hulpbron geheel onbenut hebben gelaten.

Het is wel algemeen bekend, dat de Inlanders van vormleer en syntaxis hunner eigen talen òf geene voorstelling plegen te hebben, òf eene zoodanige, die ons eerder in de war brengt dan dat zij ons onderzoek in het rechte spoor leidt. Minder bekend schijnt het te zijn, dat bij alle Mohammedaansche Inlanders de klankleer min of meer beoefend wordt, dat juiste begrippen omtrent de phonetiek bij hen in veel ruimeren kring verspreid zijn dan bij Europeesche volken, en dat de besten onder hen zoowel in zuivere klankwaarneming

gevoelt hij zich aan zijn origineel gebonden. Het vervaardigen van een getrouw afschrift in onzen zin levert den Atjèher een bewijs op van de onkunde desgenen, die het maakte.

als in juiste formuleering daarvan den meesten op letters broedenden Europeeschen linguisten een nuttig lesje zouden kunnen geven.

Hetgeen hen tot die studie noopt, is het feit, dat de elementaire opvoeding van den Mohammedaan begint met het leeren reciteeren van den Qorān volgens de uiterst fijne, in alle détails uitgewerkte regelen der reciet-wetenschap (*tadjwīd*).

De schooljongens moeten zich dus de hun vreemde en voor hunne organen meestal lang niet gemakkelijke Arabische klanken eigen maken; de geoefende schoolmeester doet hun de uitspraak eindeloos voor, wijst hun de plaats in den mond aan, waar elke dier klanken gevormd wordt, en leert hun tevens met nadruk het verschil kennen tusschen elken Arabischen klank en den daarmede naast verwanten klank hunner moedertaal. Want, terwijl het begrijpen van den inhoud des Qorāns bij dit onderwijs als geheel overbodig geldt en de leeraar daarvan dan ook dikwerf niet veel meer weet dan de leerling, wordt met de klanken eene soort van afgoderij gedreven: eene kleine fout in de uitspraak maakt het reciet, hetzij als onmisbaar deel eener sembahjang of als op zichzelf staand vroom werk, geheel ongeldig. Op nauwkeurige kennis van en oefening in de klanken komt dus alles aan.

Over de wetenschap van den *tadjwīd*, d. i. de klankleer van den Qorān, zijn uitvoerige werken geschreven, waarvan de beste Qorān-goeroes een of meer hebben bestudeerd; allen kennen zij echter de voornaamste daarin vervatte regels en prenten die hunnen leerlingen in.

Het ligt in den aard der zaak, dat bij die inscherping van zelf in het voorbijgaan vrij gedétailleerd de klankleer van de moedertaal der leerlingen ter sprake komt. „Gij spreekt de ت”, zoo zegt bijv. de Atjèhsche Qorān-goeroe verbeterend tot zijne leerlingen, „alsof het eene Atjèhsche was, met „de punt der tong tegen het gehemelte gedrukt. Dat mag „niet; daar vormen de Arabieren de *n*. De ت moet gij

„door zachten druk van het geheele voorste deel der tong „tegen het gehemelte voortbrengen." En zoo voorts. De phonetische waarnemingsgave van den leerling wordt op die wijze meer gescherpt dan bij eenigerlei taalonderwijs in Europa het geval pleegt te zijn, en tevens worden hem de plaats, waar en de wijze, waarop de voornaamste klanken zijner moedertaal gevormd worden, door den ervaren goeroe aangewezen.

Ieder ziet dadelijk in, welk eenen schat de onderzoeker eener klankleer in zulke leeraars of intelligente leerlingen van het Qorānreciet bezit, voor hoeveel geknoei zij onze grammaticaschrijvers hadden kunnen behoeden, wanneer dezen hen niet hadden veronachtzaamd en liever gebouwd op eigen ongeoefend gehoor en geringe kennis van phonetisch materiaal.

Hetgeen wij boven omtrent het Atjèhsche schrift opmerkten, zal voldoende zijn ter rechtvaardiging van zekere beperking, die wij in acht nemen bij de bespreking der Atjèhsche spelling. Wij behandelen elken klank afzonderlijk, geven dien door een zelfgekozen teeken weer, en deelen ten slotte mede, welke de meest gewone Atjèhsche letters zijn, die te zijner afbeelding gebruikt worden. Volledigheid in deze ware even nutteloos als onbereikbaar.

Thans gaan wij dan tot de bespreking der klanken van het banda Atjèhsch over.

MEDEKLINKERS.

Onder de 19 consonanten van het Atjèhsch treft men geen eigenlijken sisklank aan. Een aantal Atjèhsche medeklinkers hebben sterk nasale varianten: de ‘, *k*, *t*, *tj*, *t*ʰ, *b*, *p*, *w* [1]), *g* in de combinatie *gr*, en misschien nog enkele meer: deze komen alleen als openaars van geaccentueerde syllaben voor.

[1]) De nasale bijvorm der *j*, namelijk *nj*, kan moeilijk anders dan als afzonderlijke consonant behandeld worden.

Eigenlijk zou men die varianten als andere klanken kunnen beschouwen, maar zij zijn met hunne niet-nasale dubbelgangers te nauw verwant om hen daarvan door geheel andere teekens te onderscheiden. Wij beelden ze dus met dezelfde letters, maar andere typen af (k, t, tj, t^h, p, w); alleen voor de ', den in onze alfabetten veronachtzaamden stootgutturaal, maken wij eene uitzondering en geven zijn nasalen variant, evenals de Atjèhers, met ع weer.

In alle talen merkt men zeker verschil op tusschen de uitspraak van denzelfden consonant als openaar eener syllabe en die als sluiter; de eerste *t* van *tuit* is noodwendig voller dan de laatste, tenzij men deze door een vocalischen nagalm steunt en dus feitelijk *tuitĕ* uitspreekt. In het Atjèhsch is dit verschil bijzonder sterk; tot de uitspraak der sluitconsonanten wordt een krachtige aanloop genomen, die echter niet doorgaat. Daarmede hangen verschillende, straks uitvoeriger te behandelen verschijnselen samen: het feit, dat 11 van de 19 consonanten niet als sluiters van syllaben kunnen optreden; het nu en dan wegvallen van ', *h* of *ng* als sluiters; de verzwakking van *t* tot ', alles in niet of zwak geaccentueerde syllaben; de vervanging van vele sluit-*d* 's in vreemde woorden door *b* 's, de gelijkmaking van verwante consonanten (*b* en *p*, *d* en *t*), waar zij als sluiters optreden, enz.

Men behoeft slechts te hooren, hoe vreemde woorden, waarin twee of meer consonanten op elkander volgen, door de Atjèhers worden vervormd, om in te zien, dat hunne taal zulke combinaties liefst vermijdt; vergelijk bijv. *ét^heulam*, Maleisch *islam*; *ét^heutiri*, Mal. *istri*; *at^heutana* of *atana*, Mal. *astana*, *bakeuti*, Mal *bakti*; *peureukara* of *peukara* Mal. *perkara*. Er wordt òf een vocaal tusschengeschoven òf een der consonanten valt weg.

Toch zijn medeklinkerverbindingen in het Atjèhsch niet zeldzaam, maar zij zijn dan van dien aard, dat de twee (of somtijds zelfs drie) opeenvolgende consonanten in de uitspraak gemakkelijk samenvloeien, zooals de vloeiklanken *l* en *r* met

een der consonanten *b*, *g*, *d* [1]), *p*, *k*, *t* [1]), *dj*, *tj*, *t^h* [1]), *ng*, vóór zich, de gutturaal *h*, wanneer daaraan *b*, *g*, *d*, *p*, *k*, *t*, *dj*, *tj*, *nj* of *l* voorafgaan; de nasalen *m*, *n*, *ng*, wanneer daarop eene hun verwante media (*b*, *g*, *d*) of tenuis (*p*, *k*, *t*) of wanneer op de *n* een *dj*, *tj* of *t^h*, of op de *ng* een *t* of *t^h* volgt. Wat deze laatste combinaties aangaat, valt nog op te merken, dat *mb*, *nd*, *ndj*, *ngg* als tot nieuwe klanken samensmelten, die respectievelijk het meest met *m*, *n*, *nj*, en *ng* overeenkomen, maar met dit verschil, dat die consonanten niet nasaal klinken, terwijl dat viertal anders in het Atjèhsch gewoonlijk nasaal is. Somtijds echter is de samensmelting zoo innig, dat het tweede deel der combinatie eenvoudig in het eerste opgaat en dus een nasaal overblijft, of, wat *ndj* betreft, een nieuwe nasaal *nj* optreedt.

Bij deze combinaties van nasalen met andere consonanten kunnen zich de vloeiklanken *r* en *l*, of de gutturaal *h* nog aansluiten, zoodat opeenvolgingen als *mpr*, *mbr*, *ntr*, *ndr*, *ntjh* [2]), *ngkl*, *ngkr* voorkomen.

Al de genoemde combinaties, evenzeer als de in dialecten voorkomende *hr* zijn in de Atjèhsche taal mogelijk, omdat zij in den Atjèhschen mond als tot ééne klank kunnen samensmelten. Met andere woorden: in voorbeelden als *tjintra*, *indréng*, *boendri* wordt niet de eerste syllabe door *n* gesloten en de tweede met eene consonant-verbinding geopend, maar de eerste syllabe eindigt op een vocaal en de tweede begint met de tot één geheel samensmeltende *ndr*. Van daar dan ook, dat die consonant-verbindingen zonder bezwaar aan het begin van Atjèhsche woorden voorkomen; men spreekt *mpèë*, *ngkòng* even gaarne zonder als met den vocalischen voorslag *eu*, en *mbōt-mbōt* wordt altijd zonder voorslag uitgesproken;

[1]) De combinatie *dl* schijnt niet voor te komen, althans niet aan het begin van een woord; de *tl* en *thl* schijnen voorheen gebruikelijk te zijn geweest, maar zij zijn in het tegenwoordige Atjèhsch bijna altijd in *lh* overgegaan.

[2]) Men vergete niet, dat in gevallen als *ntjh* het viertal consonanten denkbeeldig is, daar *dubbele* teekens als *dj*, *tj*, *nj*, *ng* ten gemakke van den lezer gekozen zijn om *enkelvoudige* klanken weer te geven, om hem niet door min gebruikelijke teekens te verwarren.

de schrijfwijze met een ا als beginletter is eene louter graphische eigenaardigheid, die op Arabische spelbegrippen berust, en in afwijking daarvan vindt men bijv. *nggang* zoowel ڠڬڠ als اڠڬڠ of اڠاڬڠ geschreven.

De nasalen, die met volgende consonanten gecombineerd voorkomen, vormen dan ook niet veel meer dan een nasale voorslag vóór deze; de *h*, die met voorafgaande consonanten wordt verbonden, aspireert deze eenvoudig; de overgang tusschen de vloeiklanken *l* of *r* en een aantal andere consonanten vindt in de meeste talen gemakkelijk zonder hulpmiddel plaats. Al deze combinaties heeft men steeds als begin van syllaben te beschouwen.

Gevallen, waarin op een *sluitenden* consonant onmiddellijk een andere volgt, doen zich slechts voor, waar de ' of *h* sluiters zijn (*meura'tʰa, bahlé, béhtra*), maar dikwijls verdwijnen dan ook die sluiters van ongeaccentueerde syllaben (*balé, bétra*).

Verdubbelde consonanten komen in het Atjèhsch evenmin voor als in het Maleisch of in het Nederlandsch; onze gewoonte om zekere vocalen schriftelijk aan te duiden door den daarop volgenden consonant te verdubbelen, zullen wij bij het schrijven van het Atjèhsch niet volgen.

Wij gaan thans tot de bespreking van elken consonant afzonderlijk over.

KEELKLANKEN.

1. Over den eersten gutturaal, dien wij bij gebreke van een daarvoor bruikbaar teeken in ons eigen alfabet, met het Arabische teeken ' schrijven, zijn wij reeds in onze inleidende beschouwingen eenigszins uitvoerig geweest [1]). Hij is dus de door uitstrooming van lucht na plotselinge opening der gesloten stemspleet ontstaande klank, die syllaben

[1]) Om verwarring te voorkomen, schijnt het mij beter, dezen consonant ook met den naam *hamzah* te noemen, daar *alif* aan den vocaalletter zou kunnen doen denken, en wij nu eenmaal in onze taal geen naam voor dien klank bezitten.

opent, welke bij ons ten onrechte met een klinker of (als in *geëerd*) met een hiaat heeten te beginnen, en dien onze taal niet, maar andere talen, zooals het Atjèhsch, wel degelijk ook als sluiter van syllaben kennen. Gemakshalve maken wij ons aan de onschadelijke inconsequentie schuldig, dezen consonant in den aanvang der woorden ongeschreven te laten: wij schrijven dus *aneu'* = kind, in plaats van *'aneu'*.

In het begin van woorden komt het wel eens voor, dat *h* en ' met elkander afwisselen; somtijds zóó, dat het eene dialect ', het andere *h* uitspreekt, somtijds zóó, dat de keuze van den consonant aan den smaak des sprekers is overgelaten, zooals in *hapōïh* of *apōïh* = geheel ondergedompeld, weg, *hantjō* of *antjō* = smelten, vergruizeld worden. In de meeste gevallen staat het echter vast, of een woord met *h* of ' begint, otschoon de Atjèhers dikwijls *h* (ه) in plaats van ' (ا) schrijven in den aanvang van woorden; omdat nu eenmaal wel eens onzekerheid in deze heerscht, achten zij zich gerechtigd, in al zulke gevallen naar willekeur *h* of ' te schrijven.

Als sluiter van syllaben is de ' in het Atjèhsch, gelijk in verwante talen, bijna altijd uit *k* ontstaan. In woorden van Arabischen oorsprong vervangt hij als sluiter ook de ع, bijv. *èdjeuma'* = overeenstemmend besluit, Arab. اجماع; *ع è'tidaj* = zekere positie in de sembahjang, Ar. اعتدال; *ba'doe* = later, verder, Ar. بعد [1]).

In enkele woorden, die op *t* of *n* eindigen, worden die sluiters door ' vervangen, vooral wanneer de door hen gesloten woorden met een volgend woord in zoo nauwe verbinding staan, dat zij iets van hun accent verliezen; zoo wordt *that* = zeer, tot *tha'* in uitdrukkingen als *gèt tha' t'hoe* = zeer goed van stem; *adat* = indien wordt meestal

[1]) In sommige woorden valt die sluit-ع weg, bijv. *Raboe* (ربوع) = Woensdag; in andere gaat hij in *h* over, bijv. *tjarah* (شرع) = goddelijke wet.

*ada*ʾ; *Mat* (uit Moehammad) wordt *Ma*ʾ in samengestelde eigennamen als *Ma*ʾ *Amin*; *teureula*ʾ (voor *teureulat*) = achterlaadgeweer, uit *terlaad*; *han* = niet, wordt *ha*ʾ in *ha*ʾ *è*ʾ = het is onvoldoende, ondoenlijk.

In de meeste talen komt het voor, dat een ʾ met den hem voorafgaanden vocaal wegvalt, wanneer een andere vocaal erop volgt, vooral wanneer die vocaal geen accent heeft en zwak of onbepaald is. Men denke slechts aan ons *dezel* voor *de ezel*, *on-teerd* voor *ont-eerd*, aan het dialectische *garmd* of *geerd* voor *geärmd* of *geëerd*; trouwens ons spelonderwijs met zijne loopjes als „*be-oek boek*" berust op de onderstelling der bekendheid van het gemakkelijk en sans conséquence wegvallen der in *be-oek* voorkomende ʾ. Ook in het Atjèhsch komt deze samentrekking nu en dan voor, waar de vocaal *eu*, zonder accent, van een volgenden vocaal door ʾ gescheiden wordt, bijv. *mapét* = de 11de maand van het Mohammedaansche jaar, *meu*ʾ*apét*; *moeréh* = dagen, het aanbreken van den dageraad, uit *meu*ʾ*oeréh*; *moeròh* = uitnoodigingen doen, uit *meu*ʾ*oeròh*; *meuntat* en *peuntat* = geleiden, brengen, van *euntat*; *pajoe* = bepraten, uit *peu*ʾ*ajoe*; *poedéb* naast *peu*ʾ*oedéb* = levend maken; *maneu*ʾ uit *meu*ʾ*aneu*ʾ = baren of kleine kinderen hebben; *poenggah* = lossen, uit *peu*ʾ*oenggah*. Somtijds geeft het spraakgebruik aan den samengetrokken vorm eene andere beteekenis dan aan den vollen, bijv. *patʰòë* = vullen, volpakken, *peu*ʾ*atʰòë* = vetmesten, van *atʰòë* = isi = inhoud, vleesch; *pirōt* = scheve gezichten trekken, *peu*ʾ*irōt* = iets scheef maken, van *irōt* = scheef; *poelang* = terugbetalen, teruggeven, *peu*ʾ*oelang* = terugbrengen.

Zooals men ziet, heeft die samentrekking gewoonlijk plaats, waar een met ʾ beginnend woord een der praefixen *peu* of *meu* krijgt. Men heeft echter ook *beu*ʾ*ōt* naast *bōt* = optillen.

In enkele vreemde woorden heeft het Atjèhsche taalbewustzijn, door de frequentie van bedoelde samentrekking misleid, haar ondersteld, waar zij niet bestaat, en haar dan weer opgelost, bijv. in plaats van *moengki* (uit Arab. *moenkir*) = eene schuld ontkennen, zegt men vaak *meu*ʾ*oengki*.

Eene enkele maal verdwijnt de ' na een voorafgaande *oe*, waaruit dan de met dezen vocaal zoo innig verwante semivocaal *w* ontstaat, namelijk in de uitdrukking *ka wateuëh* uit *ka oe ateuëh* = het (anker) is al boven (water). Men ziet, dat hier eigenlijk tweemaal ' uitgevallen is, want zuiver phonetisch ware te schrijven *ka 'oe 'ateuëh*.

Wij zeiden reeds, dat de ' als sluiter door een anderen consonant gevolgd kan worden: *ra'tʰa* = kwik, *ع*è'*tikeuët* (اعتقاد) = geloof, enz. Soms valt die sluit-' dan weg, bijv. in *watèë* naast *wa'tèë* = bepaalde tijd (*waktoe*), in *beuna* uit *ba' na* = laat het zijn. het moet zijn [1]). Door dergelijke verwarring, als die wij boven naar aanleiding van den vorm *meu'oengki* constateerden, komt nu in ontleende woorden die sluit-' wel voor, waar zij oorspronkelijk niet bestond, bijv. in *la'lém* (uit Arab ظالم) = tyranniek, onrechtvaardig.

De sluit-*k* in de eerste syllaben van vreemde woorden wordt soms ', soms blijft hij staan, maar wordt dan door den vocaal *eu* versterkt, bijv. *bakeuti* = hulde, naast *tʰa'ti* = bovennatuurlijke kracht (bakti, sakti); *la'tʰa* = 10000 (*laksa*), maar *Lŏkeuman*, Arab. eigennaam, *Loeqman*.

Zelden verdwijnt een ' met zijn vocaal in den aanhef van een woord, bijv. *aneu'* = kind. klein onderdeel eener zaak, wordt in sommige beteekenissen *neu'*: *boe doea neu'* = een paar korrels gekookte rijst.

De nasale variant van de ', dien wij evenals de Atjèhers met ع zullen afbeelden, komt (zie boven. pag. 368) alleen als openaar van geaccentueerde syllaben voor, en deelt natuurlijk zijne sterk nasale uitspraak aan den volgenden vocaal mede. De Arabische ع, die volstrekt niet nasaal, maar zuiver

---

[1]) Wellicht heeft men dergelijke gevallen te zien in *baròë* = gisteren, dat ik voor *ba' oeròë* = *pada siang* aanzien (immers het etmaal begint met zonsondergang, en in tegenstelling met den nieuw begonnen dag of eigenlijk nacht, kan de vorige zeer wel *oeròë* heeten); *beuklam* = den vorigen avond (wij zouden zeggen: gisteravond, maar naar de Inlandsche beschouwing behoort die voorafgaande nacht tot den huidigen dag), dat wel uit *ba' klam* = *pada kelam* ontstaan zal zijn; *boenòë* = zooeven, dat ik voor *ba' nòë*, letterlijk: *pada ini* houd, enz.

gutturaal is, komt in het Atjèhsch niet voor, maar is met den consonant ' bijna even verwant als diens nasale broeder; daaruit laat zich de keuze van het teeken verklaren. Waar de Arabische ع in uit het Arabisch overgenomen woorden als openaar optreedt, maken de Atjèhers er dikwijls eenvoudig ' van; zoo spreken zij nooit anders dan *oemoe* (عمر) = leven, leeftijd, *alam* (علم) = standaard, *at^ha* (عصر) = namiddag. Somtijds hangt het van de pedanterie des sprekers af, of hij in zulke gevallen de Atjèhsche nasale ع in plaats van de ' uitspreekt; zoo hoort men *عoelama* evenzeer als *oelama* = geleerde, maar met de echt-Arabische ع wordt zulk een woord alleen in het Qorānreciet of bij het voorlezen van kitabs gesproken.

Er zijn eenige Arabische, in het Atjèhsch overgenomen woorden, welker eerste syllabe door een ' (respectievelijk أ) geopend en door een ع gesloten wordt; meest infinitieven als اعتقاد, اعتدال. Wilde men daarin de Arabische ع door de Atjèhsche (d. i. de nasale ') vervangen, dan zou men dezen nasaal als sluiter der syllabe krijgen, hetwelk tegen de natuur van zulke Atjèhsche nasalen strijdt. Toch wil men in zulke gevallen den nasaal gebruiken, maar laat hem nu de syllabe openen, en sluit deze dan met ', zoodat men *عè'tidaj*, *عè'tikeuët* [1]) uitspreekt.

Voorbeelden van den Atjèhschen nasaal zijn: *عòh* = tot aan, ter hoogte of grootte van, *عèt* = ter laagte of kleinte van, *عeuj* = kruipen, *meuعoeë* = landbouwen, *ōn عoeë* = een levend klapperblad (daarentegen *oeë*, niet nasaal = in de brokken blijven steken), *عoeët* = inslikken (daarentegen *oeët*, niet nasaal, = afschuren) enz.

Merkwaardig is het verschijnsel, dat, terwijl de zachte Arabische *h* (ه) als aanvangsconsonant ook in het Atjèhsch *h* blijft, de zwaar geaspireerde *h* (ح) dikwijls tot ' wordt,

[1]) Vergelijk beneden onder de *k* een dergelijk verschijnsel in woorden als **ka**'*bah*, *roe***koe**ë'.

bijv. *Atʰan* (Hasan), *Oetʰèn* (Hoesain). *abeutʰi* (ḥabasji), *adji* (ḥadji), *aphaj* (ḥafaẓ, حفظ) enz. [1]).

Geen consonant wordt op meer verschillende wijzen in het Atjèhsch geschreven dan deze. Voor een deel is de Arabische spelling zelve daaraan schuldig; vermèlden wij hier van die Arabische spelregelen slechts een en ander, dat tot verklaring der Atjèhsche schrijfwijzen kan dienen:

De Arabieren schrijven onzen consonant in den aanvang eener syllabe met أ, wanneer hij nooit voor samensmelting vatbaar is, met ا, waar hij tusschen twee vocalen kan verdwijnen. De Atjèhers gebruiken beide schrijfwijzen naar willekeur: اوري = *oeròë*, ادي = *adòë*, أركن = *eu rakan*, مأڠكوت = *meuʾangköt*. Soms schijnt zich in den aanvang van woorden eene zekere voorliefde voor de schrijfwijze أ te openbaren, wanneer de consonant den vocaal *eu* na zich heeft.

De Arabieren schrijven den consonant in vele gevallen met ء, waar hij volgt op een der lange vocalen *a*, *i*, *oe* (geschreven respectievelijk met de vocaalletters ا, ي, و) of na eene gesloten syllabe, dus bijv. مرء = *marʾoe*, ماء = *māʾi*, جيء = *djiʾa*, سوء = *soeʾoe*; in Atjèhsche woorden wordt dit teeken dikwijls voor den consonant als sluiter gebezigd, bijv. توء = *tōʾ*, بهوء = *bhoeʾ*, en somtijds neemt het ook de plaats van ا of أ in.

Waar onze consonant in het Arabisch een lange *i* of *oe* vóór zich en een korte *a* na zich, of een lange *i* of *oe* na zich en een korte *a* vóór zich heeft, of wel tusschen een korte en een lange *i* of tusschen een korte en een lange *oe* voorkomt schrijven de Arabieren hem eveneens met ء, maar deze wordt dan dikwijls boven de verlengingsletters و of ي geschreven zoodat men, om slechts het hier toepasselijke te vermelden, *ʾoe* en *ʾi* geschreven kan vinden ؤ en ئ of ؤو en ئي. Het

---

[1]) Daarentegen bijv. *himat* (همة), *hawa* (هواء).

Atjèhsch heeft deze schrijfwijze overgenomen bijv. لئين = *la*ᵉ*in*, فئڠت = *peu*ᵉ*ingat*, فؤوق of فؤق of فؤو = *poe*ᵉ*oeë*ᵉ, maar het gebruikt ؤ tevens, waar de ᵉ gevolgd wordt door vocalen, die min of meer met de *oe*, en ئ waar die consonant gevolgd wordt door vocalen, die min of meer met de *i* verwant zijn (zooals respectievelijk *ō*, *ò*, *e*. *eu*, en *é*, *è*, *eu*, *e*.) bijv. لؤة = *la*ᵉ*ōt*, سؤة = *t*ʰ*eu*ᵉ*ōt*. جيئيق of جيئيك = *dji*ᵉ*é*ᵉ تائر = *ta*ᵉ*eu*. Eene enkele maal komt de schrijfwijze ئ ook voor, waar de consonant ᵉ eene *i* vóór zich en eene *a* na zich heeft, bijv. سئت = *t*ʰ*i*ᵉ*at*.

Dit alles echter zonder eenige standvastigheid: men vindt bijv. *keu*ᵉ*oereuëng* even vaak كاورڠ als كؤورڠ geschreven, en *meu*ᵉ*alōn* even zeer مؤلون als مألون. Ook wordt in al de aangegeven voorbeelden de ᵉ gaarne weggelaten en schrijft men لاين, لاوة, hoewel de stootgutturaal (bij ons vulgo: hiaat) steeds duidelijk gehoord wordt.

De schrijfwijzen ئ en ؤ dienen in het Atjèhsch ook dikwijls om de ᵉ als sluiter voor te stellen, waar hij voorafgegaan wordt respectievelijk door een met de *i* of de *oe* verwanten vocaal. Zoó schrijft men *tō*ᵉ evenzeer تؤ als تو ᵉ of توك, *bè*ᵉ evenzeer بئ als بي ᵉ of بيك, *tjhiq* zoowel جهئ als جهي ᵉ of جهيق. enz

Aan het begin van syllaben wordt onze consonant, gelijk wij zagen, ingeval hij nasaal is of in uit het Arabisch overgenomen woorden, die met de echte ع beginnen, met ع geschreven. Vele neuswijze schrijvers doen dat evenwel ook nog in andere gevallen, waar eigenlijk alleen ا of أ op hare plaats zouden zijn. Evenzoo gaat het met de ح, die eigenlijk alleen in aan het Arabisch ontleende woorden onzen consonant kan voorstellen; gewoon de aanvangs-ᵉ nu en dan met *h* (ه) te zien afwisselen, vervangt men die ᵉ uit pseudo-geleerdheid weer door ح en schrijft bijv. حبيه of حابيس = *abéh* (Mal. *abis*).

Als sluiter eener syllabe vinden wij onzen gutturaal soms phonetisch *ʹ*, soms historisch ك geschreven, of ook ق, en dit laatste niet alleen, waar hij uit de Arabische gutturale ق is ontstaan (als in *haʹ* uit حق = recht), maar ook in oorspronkelijk Atjèhsche woorden als ايق, *ėʹ* = opgaan, توق, *tōʹ* = aankomen. Verder ا, و, ي, wanneer hij wordt voorafgegaan respectievelijk door de vocalen *a*, *oe* of *i* of hunne verwanten bijv. مرأسا = *meuraʹtha* تلوء =*lhōʹ*, فوليء = *poelièʹ*. Ook kan een ع hem als sluiter voorstellen, eigenlijk alleen in vreemde woorden, en vinden wij soms (zie boven bladz. 312) ن of ت geschreven, waar *ʹ* wordt gehoord.

2. De *h* stelt voor het Atjèhsch denzelfden consonant voor als voor onze taal, met dien verstande, dat hij in het Atjèhsch, evenals bijv. in het Maleisch of Javaansch, ook aan het einde der syllaben kan optreden. Het schijnt, dat die sluit-*h* voor Nederlanders, wier gehoor niet bijzonder fijn en geoefend is, bezwaarlijk valt waar te nemen. Dikwijls schrijven en zeggen zij bijv. *gadja* voor *gadjah*, of, waar zij de *h* willen laten hooren, verharden zij die tot de Hollandsche *g* of *ch* en zeggen bijv. *roemachnja* voor *roemahnja*; of schrijven de *h*, waar zij niet behoort, bijv. in *Oeleh* of *Oleh* voor *Oelèë*. Toch moet men zich bij de beoefening van talen als het Atjèhsch of het Maleisch aan het feit gewennen, dat daarin eene gewone *h* of *ʹ*, zoowel sluiter als openaar eener syllabe kunnen zijn en dat die consonanten als sluiters in tegenstelling van dezelfde als openaars geene andere eigenaardigheid hebben dan die van minder geacheveerd te zijn, wegens gebrek aan klinkersteun achter zich. De *h* van *haroes* en die van *moerah* staan in dezelfde verhouding tot elkander als de *b* 's der Engelsche woorden *bow* en *cab*.

Onder ! zagen wij reeds, dat de *h* als aanvangsklank in sommige woorden met *ʹ* afwisselt. Evenals de *ʹ*, heeft de *h* een nasalen variant (**h**), die slechts in den aanvang van accentsyllaben voorkomt, bijv. **h***iëm* = raadsel, **h***iëh* = snuiten (den neus). *meu***h***èhè* = zwaar ademhalen, **h***ông* = werpen,

hoeëng = eene keversoort, *greuhèm* = opzettelijk kuchen, *meuheut* = verlangend zijn, *meuhòn* = verzoeken, smeeken, *meuhòng* = stinken. *roehòng* = zonder neus. Wordt de nasale ʾ vrij regelmatig met ع geschreven, slechts somtijds vindt men de nasale h door de ح (in het Arabisch, gelijk men weet geen nasaal, maar eene zeer diep uitgehaalde, sterke aspiratie) voorgesteld.

Gelijk de ʾ, kan de *h* zonder verbindingsvocaal als sluiter vóór de meeste andere consonanten optreden: *béhtra* = wagen, *tjahdat* = geloofsbelijdenis, *kahndaʾ* (vergelijk over de *nd* boven bladz. 370) = verlangen, *pahla* = goddelijke belooning, maar waar die *h* aldus in syllaben zonder klemtoon staat (hetwelk zeer dikwijls het geval is), valt zij vaak weg. Zoo *Tjakoebat* voor *Tjah Koebat* (*Sjah Koebād*); *bah* = Maleisch *biar*, wordt *ba* in *balé* = *biarlah*; de *h* van *blah* = kant, zijde, verdwijnt in *blanòë* en *bladèh* [1]) = aan deze, aan gene zijde, die van *tʰeumah* = eerbiedige groet, in *tʰeumajang* = ritueele godsdienstoefening; de *h* van *djih* = hij, valt weg, waar dit woord als toonloos praefix vóór het werkwoord komt, bijv. *djipòh* = hij slaat. Verder zijn hier te noemen de toonlooze woordjes *keu* (naast het geaccentueerde *kah*) = 2e pers. [2]), *teu* = 2e pers. en 1e pers. plur., *neu* = 2e en 3e pers., *geu* en het zooeven genoemde *dji*, beiden = 3e pers. die zoowel als genitief- en objectssuffixen als ook, hoewel zelden, als zelfstandige pronomina voorkomen, maar steeds zoo, dat het voorafgaande woord een bovenmate zwaar accent heeft, hetwelk het kleine daarop volgende woordje als het ware bijna verslindt. In *dji* en *keu* staat hier wegens de volle vormen *djih* en *kah* het wegvallen eener *h* vast; maar, ofschoon men naast *teu* het praefix *ta* en de volle vormen *gata* en *geuta*(*njòë*) heeft, of-

---

[1]) Op dergelijke wijze valt de *t* weg in *roenòë* en *roedéh*, dat in de Bovenlanden hetzelfde beteekent als *blanòë* en *bladèh*; dit *roe* is namelijk ontstaan uit *ròt*, Bovenlandsche uitspraak van *rèt* = weg, en men vindt ook wel رجني of ريجني en رجده of ريجده geschreven.

[2]) Ook valt de *h* van *kah* weg, waar dit pronomen vóórgevoegd wordt (bijv. *kapòh* = sla!)

schoon *geu* van *gòb* is afgeleid en *neu* in de tegenwoordige taal op zichzelf staat [1]), meenen de Atjèhers zelve toch, dat in al deze woorden de *h* als sluiter is weggevallen, ja sommigen gaan verder en beweren, dat de *h* ook in die accentlooze woordjes gehoord wordt. Feitelijk moesten dezen liever zeggen: „gedacht wordt", want die woordjes worden door het voorafgaande zware accent zoo benadeeld, dat zelfs de *eu* niet geheel te voorschijn komt, en *mateu* = uwe of onze moeder, *koepòhkeu* = ik sla je, *pòteu* = onze Heer (God of de Sultan) feitelijk klinken als *maaat'*, *koepòòòhk'*, *pòòòt*. Zeker wordt de *h* achter al die woordjes gehoord, wanneer zij in pauze staan, bijv. wanneer de Atjèher u wil zeggen, dat men in een bepaald geval *keuh* en niet *teuh* gebruikt. Het kan dus zijn, dat het Atjèhsche taalbewustzijn de *h* door zucht naar uniformeering eener klasse van woorden hier ook in die gevallen aangebracht heeft, waar zij oorspronkelijk niet behoorde; *keuh* en *djih* hebben dan als modellen voor de geheele klasse gediend.

Bij geaffecteerd of zeer langzaam spreken keert eene weggevallen *h* soms terug, en zegt men bijv. *djih pòh* = hij slaat, en *bahlé* = *biarlah*.

De *h* van *bah* ondergaat nog andere wijzigingen, waar dat woord met andere woorden dan *lé* innig verbonden wordt. Vooreerst gaat zij over in *ˢ*, bijv. in *baˢna* = laat het zijn, het moet zijn; *baˢ rimoeëng kab* = laat den tijger [mij] bijten [als ik lieg] [2]); of zij verdwijnt geheel, waarbij dan tevens de vocaal *a* in *eu* overgaat, bijv. *beuna* = *baˢna*; *beugèt* = laat het goed zijn, zoo goed mogelijk; en in dit laatste geval gaat die *eu*, evenals die van de voorvoeg-

[1]) *neu* treedt nooit zelfstandig op, en behoudt ook als praefix den vocaal *eu*.

[2]) In den vorm *baˢ* is dit woord dus formeel volkomen gelijk aan de praepositie *baˢ*, die in beteekenis met het Maleische *pada* overeenkomt. In sommige gevallen wordt het nu zeer moeilijk of onmogelijk te beslissen, met welk van beide woorden men te doen heeft, bijv. in het zeer frequente *baˢ that*, dat zoowel »zeer, sterk", als »laat het krachtig zijn", als »laat het zoo wezen, het is mij onverschillig" kan beteekenen, en soms nog meer genuanceerd vertaald moet worden.

sels *peu*, *meu* en (somtijds) *teu* vóór lipklanken in *oe* over, bijv. *boebè*^{s} (= *beubè*^{s} = *ba*^{s} *bè*^{s} = *bah bè*^{s}) = het zij dan „niet", laat het dan „niet" zijn, bijv. als antwoord aan een pruilend kind, dat op alles, wat men het aanbiedt of voorstelt, met *bè*^{s} (= Maleisch *djangan*) antwoordt.

Een ander voorbeeld, dat waarschijnlijk als overgang van *h* in ^{s} verklaard moet worden, levert het woordje *trōïh* (Maleisch: troes) = aankomen. De eind-*h* met de voorafgaande furtieve *ï* is daarin ontstaan uit t^h (zie sub 9), maar deze uitgang *ïh* wordt nu in dit woord dikwijls door ^{s} vervangen, waarbij dan tevens de *r* verdwijnt [1]). Men vindt geschreven تروس, توق, توك, تؤ, تؤ, en al die schrijfwijzen gaan naar believen samen met de uitspraak *trōïh* of *tō*^{s}.

Met t^h wisselt de *h* zonder onderscheid van dialect af in de woorden *t*^{h}*inòë* of *hinòë* = hier of van hier; *t*^{h}*inan* of *hinan* = daar of van daar; *t*^{h}*idèh* of *hidèh* = ginds of van ginds.

Uit t^h ontstaat *h* overal, waar eerstgenoemde consonant als sluiter eener syllabe zou optreden; in bepaalde gevallen heeft zulk eene *h* als spoor van haren oorsprong een der furtieve vocalen *ï* of *ë* vóór zich, gelijk men sub 9 uitvoeriger zal zien. Verder in de dialecten der Toenòng, der VII Moekims Boeëng en van Pidië overal, waar t^h onmiddellijk na zich *r* heeft, bijv. *hrōt* voor *t*^{h}*rōt* = vallen, *hramòë* voor *t*^{h}*ramòë* = voorgalerij (soerambi), *hréng* voor *t*^{h}*réng* = ineendraaien.

Zoowel *t* en *tj* als t^h zijn in *h* veranderd, waar zij onmiddellijk na zich *l* hadden, maar althans in het tegenwoordige Atjèhsch heeft daarbij omzetting plaats en hooren wij *lh* in plaats van *hl*. Zelden, zooals in *hliō* (niet, zooals in van Langen's Woordenboek, bladz. 251, *liō*) naast *t*^{h}*liō* = slaperig, bleef die omzetting achterwege. Zoo dus *lhō*^{s} uit *tlō*^{s} = ankerplaats, *lhèë* uit *tlèë* (= tĕloe) = drie, *lhò* uit

[1]) Een ander voorbeeld van het wegvallen van *r* na *t* is *treu*^{s} nevens *treu* = nog; *t*^{h}*i*^{s}*at teu*^{s} of *treu*^{s} = nog een oogenblik.

tjlò = trappen op iets, *lheuëng* uit *t^hleuèng* = tusschenruimte. Behalve de vergelijking van verwante talen en het terugkeeren der oorspronkelijke consonanten in afleidingen, waar zij van de *l* door een infix gescheiden worden (bijv. *t^heuneulat* van *lhat*, *tjeumeulò* van *lhò*), getuigt nog drieerlei gangbare spelling van deze klankontwikkeling. Men vindt toch woorden als *lhat*, *lhèe* afwisselend geschreven als volgt: تلو, هلو, لهو ; سلد, هلد, لهد.

Behalve de combinatie *lh*, heeft men nog *bh* (*bheuë’* = deel, *bhōm* = familiegraf, *kabha* = akar bahar); *ph* (*pheuël* = beitel, *kaphé* = ongeloovige); *dh* (*dhòë* = voorhoofd, *dheuën* = boomtak); *th* (*tho* = droog, *thèë* = weten, *kathéb* = klemmen, *katheuë’* eene garnaalsoort); *djh* (*djheut* = slecht); *tjh* (*tjhu’* = oud, *katjhéb*, evenals *kathéb* = klemmen), *gh* (*reugha’* = in massa), *kh* (*kheun* = zeggen, *oekheuë* = wortel), *nj*h met de nasale *h* en dus met nasaleering van den volgenden vocaal (*nj*h*ab* of *njab* = eene soort van vischnet, *nj*h*òb* of *njòb* = nat, *t^hinj*h*ò’* of *t^hinjò’* = heen en weer schudden, *nj*h*éh* = schaaf).

Gelijk boven (bladz. 370) in het algemeen van alle combinaties werd gezegd, heeft men ook al deze *h*-combinaties als één geheel uit te spreken, en openen zij steeds de syllabe, ook waar zij midden in een woord optreden. Toch hoort men de *h* even distinct als bijv. in o*ph*akken, on*th*alzen, pa*kh*uis, en bereikt men de ware uitspraak door bijv. van deze drie woorden respectievelijk *o*, *on* en *pa* weg te nemen.

Die *h*-verbindingen komen alleen voor in syllaben met den klemtoon; waar zij door innige verbinding met andere woorden het accent verliezen, gaat ook de *h* weg. Zoo bijv. verliest *thèë* (= Maleisch *tahoe*) zijne *h*, waar het in den vorm *toe* [1]) als eerste deel van een aantal samengestelde werkwoorden verschijnt; bijv. *toepeuë* = weten, wat; *toet^hòë* weten, wie; *toehò* = weten, waarheen; *toedoem* = de hoeveelheid kennen, enz.

In echt Atjèhsche woorden zijn die *h*-verbindingen mees-

[1]) Dat *èë* wegens accentverlies *oe* moet worden, vindt men bij de bespreking van dien vocaal aangeteekend.

tal ontstaan door het wegvallen van den klinker der voorlaatste syllabe onder den invloed van het sterke accent, dat op de laatste syllabe rust. Vergelijk bijv. *lhèë* met het Javaansche *tĕloe*, *thèë* met Maleisch *tahoe*, *dhòë* met *dahi*, *pheuët* met *pahat*, *djheuët* met *djahat*. De bewoners van sommige deelen der Benedenlanden, bijv. *Oelèë lheuë* (vulgo Olehleh), spreken die *h* niet meer uit; zij zeggen *lèë*, *tèë*, *dòë*, *peuët*, *djeuët*, en de naam der zooeven genoemde plaats luidt bij hen *Oelèë leuë*.

In woorden van Arabischen oorsprong dienen de combinaties *ph* en *kh* nu en dan om de *f* (ف) en *ch* (خ) weer te geven, bijv. *aphaj* = van buiten kennen (حفظ), *kaphé* = ongeloovige (كافر), *wapheuët* naast *wapeuët* = overlijden (وفاة), *khalèh* = zuiver (خالص), *khalé'* = schepper (خالق). Evenzoo wordt de *tj*, waar die eene Arabische ش voorstelt, nu en dan door eene *h* versterkt, bijv. *tjhèh* = geleerde (شيخ), *ʿitjha* = avond (عشاء). Er zijn echter ook zulke woorden, waar de ف, خ en ش altijd eenvoudig door *p*, *k*, *tj* vervangen worden, bijv. *pat^h^ès* = van slechten levenswandel (فاسق), *péleunah* of *peuleunah* = kwaadspreken (فتنة), *kadam* = dienaar (خادم), *kaloeët* = godsdienstige afzondering (خلوة), *Tjakoebat*, eigennaam (شاه قباد); altijd heeft dit plaats in de dialecten, waar men ook in zuiver Atjèhsche woorden de *h* der combinatie laat vallen.

Nog eenige *h*'s, moeten hier vermeld worden, die in het Atjèhsch verschillende Arabische klanken vertegenwoordigen. Behalve voor de Arabische ه, die met de Atjèhsche volkomen gelijk is, staat de *h* nog in den aanvang van sommige woorden voor de diep geaspireerde ح [1]), bijv. *hit^h^ab* = astronomische berekening (حساب), *hadih* = overlevering (حديث); verder voor de خ in *Hatidjah*, eigennaam (خديجة) *hatib* =

---

[1]) Boven bladz. 375-6 zagen wij, dat deze ح anders dikwijls door ه vervangen wordt.

prediker (خطيب), nevens *katib* in de beteekenis van huwelijkssluiter.

In plaats van خ, ح, alsmede voor غ komt de *h* ook aan het einde der woorden voor, bijv. *t^halèh* = vroom (صالح), *t^hah* = geldig (صح), *tarèh* = dagteekening, geschiedenis (تاريخ), *marèh* = slokdam (مريخ), *balèh* = volwassen (بالغ); steeds vervangt zij de Arabische ف als sluiter, bijv. *harah* = letter (حرف), *aléh* = de letter alif (ألف), *int^heuëh* = medelijden (انصاف), *wakeuëh* = sultansgrond (وقف).

Waar Arabische woorden uitgaan op س, ش, ص, ث, worden al deze in het Atjèhsch ontbrekende sisklanken als *t^h* behandeld, waarin zij trouwens ook in den aanvang eener syllabe overgaan [1]; zij luiden dus naar omstandigheden, die sub 9 gespecificeerd worden, *h*, *ïh* of *ëh*, bijv. *meudjeulih* = deftig, ordelijk (مجلس), *a'aïh* = de goddelijke troon (عرش), *baraïh* = eene huidziekte (برص), *hadih* = overlevering (حديث).

In een enkel woord komt de *h* als sluiter voor de Arabische ز in de plaats; het is namelijk een der woorden, waarin die ز bij uitzondering door de Atjèhers behandeld wordt als س [2]: *djajèh* = geringgeschat (جايز). Regelmatig ware hier *dja'ét* of *djajét*, daar de ز in *d* pleegt over te gaan, en de *d* als sluiter *t* wordt.

Uit een en ander is reeds gebleken, dat ook de *h* op zeer verschillende wijze in het Atjèhsche schrift wordt afgebeeld. De meest frequente, tevens zuiverst phonetische schrijfwijze is die met ه, welke dan ook zoowel aan het begin als aan het einde van syllaben voorkomt, ook daar, waar de *h* uit andere klanken, bijv. *t^h* is ontstaan; men schrijft echter in den aanvang van worden ook ح, niet alleen voor de Arabische

[1]) Wij zagen zooeven, dat de ش vaak door *tj* of *tjh* wordt weergegeven In een aantal woorden luidt zij echter ook bij het begin eener syllabe *t^h*, waarschijnlijk wijl die woorden in het Atjèhsch kwamen door tusschenkomst eener andere taal (bijv. het Maleisch), waar de ش tot *s* wordt. Als sluiter wordt de ش echter *altijd* als *t^h* (= *s*) behandeld

[2]) Vergelijk het nadere bij de *t^h*, die in het Atjèhsch de Arabische س vertegenwoordigt.

ḥ of waar men de nasale uitspraak wil aanduiden [1]), maar ook zonder eenige reden, ja zelfs eene zuiver Atjèhsche eind-*h* komt aldus geschreven voor. Verder vinden wij, hoewel zelden, ح voor de aanvangs-*h* geschreven. In de combinatie *lh* wordt de *h* dikwijls òf door *t*, *tj* en t^h (ت, ج, س) vóór de *l*, òf door eene phonetisch verkeerd geplaatste ه weergegeven (هلك voor l^hat). Niet geschreven wordt zij in de combinaties *ph*, *tjh* en *kh* in vreemde woorden: men moet dan maar bij ervaring in elk geval weten, of de ف, ش en خ met of zonder aspiraat weergegeven worden.

Als sluiters vinden we ه en س (dat is t^h, waaruit aan het eind altijd *h* wordt) zeer frequent geschreven, maar ook ح, خ, غ, ث, ش, ص, ف, ja zelfs ز, kunnen, gelijk wij zagen, de *h* voorstellen; ofschoon nu deze mogelijkheden eigenlijk door de historie en den oorsprong der woorden bepaald zijn, passen de Atjèhers die uit een phonetisch oogpunt zonderlinge schrijfwijzen ook zonder historische of etymologische reden toe, en schrijven velen bijv. gaarne *keudèh* = derwaarts, met de letters كديس, als ware die *h* uit t^h ontstaan [2]).

3. Met *g* stellen wij den Atjèhschen gutturaal voor, die klinkt als de Fransche *g* in *gare* of de Duitsche in *gut*.

Hij komt nooit aan het einde eener syllabe voor, en heeft, zoover wij konden nagaan, geen nasalen variant; wel komt de combinatie *gr* nasaal voor in **grò** = snorken, en in **grang-gring** (ook **krang-kring** of **prang-pring**) = het geluid van vallend aardewerk. Als beginklank van enkele woorden, bijv. *gati* of *kati* = de vlerken van een vlerkprauw, *goentji* of *koentji* = sleutel, wisselt de *g* met *k* af, en enkele malen vindt men de *g* als woordvormend element bij met *k* beginnende stammen gebezigd, waar overigens herhaling van den begin-

---

1) De Arabische ح wordt in overgenomen woorden, ook waar zij niet in ء overgaat, zelden nasaal uitgesproken: wel geschiedt dit in *naḥoe* = spraakkunst (نحو).

2) Zoo hoort men ook dikwijls Atjèhers, die bijzonder fraai Maleisch willen spreken, voor *roemah*, *sawah*, *sablah* zeggen *roemat*^{h}, t^h*awat*^{h}, t^h*ablat*^{h}.

consonant (dus in casu van de *k*) regel zou zijn; zoo *geunoekoe* = rasp, van *koe* = raspen, *geunoekoeë* = kluit, van *koeë* = knoopen, terwijl *këuneukòh* = snijding, van *kòh* = snijden, regelmatig is. Zeldzaam is wisseling van *g* met *k* in het midden van een woord, zooals in *oegōb* of *oekōb* = geurige haarolie maken. Op de Oostkust is de vervanging der *k* door *g* als beginklank van niet-geaccentueerde syllaben bijzonder frequent, bijv. *geutjhi'* voor *keutjhi'* = kamponghoofd enz.

In het *banda* dialect is wel de keuze tusschen *k* en *g* als beginklank in de meeste gevallen beslist, en beginnen zeer vele stammen en afgeleide vormen met *k*, maar talrijk zijn de woorden, die in het Maleisch met *k*, in het Atjèhsch daarentegen met *g* beginnen: *goeda* = paard, *gampōng* = dorp, *gaki* = voet, *gapeuëh* (كافس) = boomwol, *gapoe* (كافور) = kalk, *geuntōt* = scheet, *goekèë* (كوكو) = nagel.

Combinaties zijn *gh* (reeds sub 2 besproken), *ngg* (waarover meer bij de nasalen) bijv. *nggang* = eene soort vogel, *linggang* = zwaaien, *baranggopat* = waar ook: *gr* en *gl*, welke laatste verbinding soms met *djl* afwisselt (zie bij de *dj*).

Vóór *g* komt *n* niet voor; deze klank zou noodwendig in *ng* overgaan.

De غ in den aanvang van Arabische woorden, die gewoonlijk in de Atjèhsche uitspraak met de *r* vereenzelvigd wordt, heeft in enkele woorden den klank der *g*: *garib* = vreemdeling, zwerveling (غريب), *moegrèb* = zonsondergang (مغرب), *gajèb* = verborgen, in de uitdrukking *ba' gajèb* = heimelijk (daarentegen *èleumèë rajèb* = de geheime wetenschap of de wetenschap van het verborgene).

Schriftelijk wordt de *g* door ك voorgesteld; zeer zeldzaam zijn handschriften, waarin nu en dan een punt of streep wordt aangebracht (ڬ, گ) om haar van de *k* te onderscheiden. Verder, gelijk wij zagen, in sommige vreemde woorden de غ als aanvangsletter eener syllabe.

4. *k* stelt hier denzelfden klank voor als bij ons. Sub 1 zagen wij, dat deze klank op het eind van syllaben niet voorkomt, daar hij dan altijd in *'* is overgegaan, en sub 3, dat hij soms in den aanvang, zelden in het midden van woorden met *g* afwisselt.

In niet geaccentueerde syllaben wisselt de *k* wel eens, hetzij willekeurig of met dialectisch verschil, met *t* of t^h af; zoo luidt *keumeung* = willen, in Pidië *teumeung*, en wisselt *teupō'* willekeurig met *keupō'* = met de vlakke hand op iets slaan. Of *keuneulheuëh* = slot, ten slotte, een bijvorm van *t^heuneulheuëh* (vorm met het infix *eun* van *lheuëh* = خلص) is, of wel uit de praepositie *keu* en *neulheuëh* (vorm met het praefix *neu* van *lheuëh*) bestaat, blijve onbeslist, daar de wortel *lheuëh* beide afleidingen toelaat.

Combinaties: *kh.* kwam sub 2 ter sprake; verder heeft men *kr*, *kl*, *ngk*, *ngkr*, *ngkl*: *kriët* = overdreven zuinig, *pakri* = hoe, *klih* = fluim, *klat* = wrang, *soekla* = geheel zwart, *ngkòng* [1]) = Lampongsche aap, *ngka* (Toenòngsch voor *tingka* of *tika*) = mat, *bangké* = kreng van beesten of niet-mohammedanen, *t^hingkreuët* = een band voor de voeten, met behulp waarvan men klappers beklimt; *t^hingkla* = in boeien verward.

Evenals vóór de *g*, gaat ook vóór de *k* de *n* in *ng* over bijv. *ingkeuë* (Arab. انكر) = een bond verbreken, *malingkan* (uit Mal. ملينكن) = uitgezonderd; ook de *m* ondergaat die verandering, bijv *mòngkén* = mogelijk (Arab. ممكن).

Als aanvangsklank eener syllabe vertegenwoordigt de *k* in oorspronkelijk Arabische woorden zoowel de diep gutturaale *q* (ق), die in het Atjèhsch niet voorkomt, als de ons gewone *k* (ك): *ka'ōj* = gelofte (قول), *kama* = maan (in bloemrijken stijl; قمر). Verder is de *k* de gewone vervanger der Arabische خ: *kadam* = dienaar (خدام), *kianat* = nijdig, wangunstig (خيانت), *katib* = huwelijkssluiter [2]) (خطيب),

---

[1]) Langzaam uitgesproken, krijgt zulk een woord den voorslag *eu*: *eungkòng*.

[2]) In eene andere beteekenis luidt dit woord *hatib*, gelijk sub 2 is aangeteekend.

kōteubah = preek (خطبة). Dikwijls krijgt zulk een *k* dan *h* na zich om de aspiratie der خ na te bootsen: *khali* = ledig (خالي), *khimah* = tent (خيمة), *akhé* = laat (اخر), *akhirat* = de andere wereld (اخرة); vergelijk sub 2.

De *k* vervangt voorts somtijds de Arabische ح, altijd de خ, waar deze als sluiters eener syllabe optreden, die niet de laatste van een woord is [1]; de gesloten syllabe wordt dan in het Atjèhsch door den vocaal *eu* geopend, bijv. *ékeu-tit^ha* = verkorting (اختصار, *ichtisar*), *ékeutieuë* = eigen werkzaamheid des menschen (اختيار, *ichtijar*), *ékeulaïh* = volkomen toegewijd (اخلاص *ichlāç*), *akeuma'* = niet wel-willend gezind (احمق *aḥmaq*).

Een nasale **k** is zeldzaam; wij vinden dien klank in *keudeu***k***èt*, dat in de verbinding *kriët keudeu***k***èt* = aartsgierig, voorkomt, in het vreemde woord **k***a'bah* = het Mekkaansche heiligdom, waar hij verklaard moet worden als eene gebrekkige poging om het eigenaardige der Arabische ع, die de eerste syllabe eigenlijk sluit (كعبة), weer te geven, daar dit in den sluiter zelf niet geschieden kan [2]; verder volkomen om dezelfde reden in *roe***k***oeë'* (Arab. ركوع) = vooroverbuiging van het bovenlijf (in de sembahjang).

De combinaties **kh** en **kr** komen nasaal voor in **kr***è*-**kr***ò* = verward geschreeuw; **kr***èt* = snijden, splijten (van pinang, stokvisch enz.), **kh***òb* en **kh***èb* = verschillende graden van stank van bedorven zaken; **kh***èh* = slaan boven den neus, zoo dat meestal de dood erop volgt.

Merkwaardig is de overgang eener vreemde *k* in *b* in het woord *bōb* = schrijfboek, dat uit Eng. *book* of Nederl. *boek* is gevormd. Later zullen wij zien, dat ook de sluit-*d* van sommige vreemde woorden tot *b* wordt.

De gewone letter voor dezen klank is ک; dikwijls vindt men echter ق, خ, en in het midden van enkele woorden ح, terwijl aan het einde van syllaben wel zeer dikwijls

[1] Is zij de laatste, dan worden ح en خ gewoonlijk *h*; zie boven bladz. 384.
[2] Vergelijk hierover bladz. 375.

ک en ڨ in het schrift voorkomen, die dan steeds als historische schrijfwijzen voor ڬ te beschouwen zijn.

Quasi-geleerdheid doet nu en dan ڨ, meer vooral خ voor de *k* in echt-Atjèhsche woorden schrijven; zoo vindt men meestal خراخن = *kradjeuën* (Mal. *karadjaän*), خلمبو of خلمبور = *kleumboe* (gordijn).

De nasale gutturaal *ng* komt sub 16 ter sprake.

TONGKLANKEN.

5. De *d* stelt hier eenen linguaal voor, die wel na aan onze *d* verwant. maar veel fijner is dan deze, ja fijner ook dan de Arabische. Hij ontstaat door drukking met het puntje der tong tegen het gehemelte, dichtbij de wortels der boventanden, of, zooals de Atjèhers het uitdrukken, hij ontstaat op de plaats, waar de Arabische *n*, de Atjèhsche *t* gevormd worden, is meer palataal dan dentaal. Als sluiter van syllaben komt wel zijne letter voor in het schrift, waaruit misschien mag worden opgemaakt, dat oudtijds de *d*-klank ook aan het eind eener syllabe gehoord werd, maar in het tegenwoordige Atjèhsch is eene sluit-*d* even onmogelijk als in het Nederlandsch; hij gaat dan in *t* over, zoodat men zelfs in uit het Arabisch overgenomen woorden, die op د eindigen, vaak in plaats daarvan ت geschreven vindt. Merkwaardig is de overgang van sommige zoodanige Arabische *d*'s in *b* [1]), bijv. *Jadib*, eigennaam, Arab. يزيد, *moerib* = leerling, Arab. مريد, terwijl daarentegen de Arab. *b* tot *t* wordt in het Atjèhsche *djabèt* = rozijnen (Arab. زبيب).

De overgang der sluit-*dj* in *t* zal ook wel door tusschenkomst van de *d* plaats gehad hebben, en men vindt dan ook woorden als *rèt* = weg, zoowel ريج en ريد als ريت geschreven.

Somtijds wisselt *d* met *l* af. bijv. in *leungò* = hooren, dat

[1]) Vergelijk over hetzelfde verschijnsel bij de *k* bladz. 388.

zelden *deungò* luidt, maar meestal دڠر of دڠور geschreven wordt; in *liké*, naast *diké* = godsdienstige litanie, uit het Arab. ذكر; in *lamideuën*, naast *damideuën* en *ramideuën* komt nog de *r* als variant daarbij. Dialectisch wisselt de *d* nog met *r* in *dòë* = toch, dat in de taal van de Toenòng, Pidië en de VII Moekims Boeëng *ròj* luidt.

Zelden komt *d* als dialectische wijziging van *n* voor in woorden, die met het infix *eun* gevormd zijn. Eigenlijk is mij slechts bekend het voorbeeld *geunoekoe* = rasp (afgeleid van den verdubbelden staan *koe* = raspen; vergelijk boven bladz. 386), dat in Pidië *geuloekoe* of *geuloengkoe* en *geudoekoe* of *geudoengkoe* luidt; maar de verhouding van het woord *geudoemba'* = eene soort van tamboerijn, tot *goemba'* = een haarbos op de kruin van een overigens kaalgeschoren hoofd, is formeel dezelfde, ofschoon ik in de tegenwoordige beteekenissen geen verband zie.

Misschien is ook de afwisseling van *ni* met *di* = van, van uit, een phonetisch verschijnsel: *niba'* = *diba'*, Mal. *dari pada*, *ninòë*, *dihinòë* of *dit'inòë* = van hier; evenzoo *nit*, in Pidië gebruikelijk voor *dit* = weinig (ook *mit* wordt gezegd).

Arabische klanken, die in het Atjèhsch als *d* gehoord worden, zijn behalve de gelijk geschreven Arab. dentale *d*, de interdentale ذ, bijv. *diké* = litanie, *ladat* = lekker (لذة), en in zeer vele gevallen de ز (*z*), bijv. *ladém* = noodzakelijk (لازم), *djadam* = stellig (جزم), *déah* = eene soort van moskee (زاوية). Waar de ز in het Atjèhsch als *dj* wordt uitgesproken, mag men aannemen, dat de ontleening door bemiddeling eener andere taal, bijv. het Maleisch, heeft plaats gehad; *djeubeuët* = civet (زباد), *djabèt* = rozijnen (زبيب), *djakeuët* = de beken-

2) Hierbij is echter te bedenken, dat dit een vreemd woord is, hetwelk in zijne oorspronkelijke gedaante de interdentale *d* (ذ) als aanvangsklank heeft, welke men in de Europeesche transcriptie van het Maleisch door de voor Arabieren zoowel als Maleiers onmogelijke *dz* pleegt te reproduceeren. Die interdentale *d* is met de *l* nader verwant dan de palatale; in het Hadhramautsch zegt men zelfs *ila* voor اذا.

de godsdienstige belasting (زكاة), maar de echt Atjèhsche reproductie is die met *d*, gelijk ook de naam der letter ز in het Atjèhsch *dòë* luidt. Zoo bijv. *Daboe*=de Psalmen (زبور), *damdam*, de heilige put te Mekka (زمزم), *dawaj* = krankzinnig (زوال), *diarah* = bezoek van een heilig graf (زيارة), *gèdraʾé* = Azraïl (عزرائيل), *midan* = goddelijke weegschaal (ميزان), *taʿdi* arbitraire correctie (تعزير) [1].

Een nasale variant van dezen tongklank komt niet voor. Combinaties: *dr*, bijv. *driën* = Mal. *doerian*, *dròë* = Mal. *diri* [2]; *dh* bijv. *dhòë* = Mal. *dahi*, *boedhèë* = een soort van trasi, van biléh-visch gemaakt en in Daja veel gegeten; *nd* (waarover meer in de Inleiding en bij de nasalen) bijv. *ndōng* of *eundōng* = eene soort van slang, *indah* = fraai, *banda* = steedsch, beschaafd (بندر), *plandōʾ* = dwerghert; *ndr*, bijv. *indréng* = de naar buiten uitstekende opstaande planken rand der vloerzoldering van een Atjèhsch huis, *njindra* = slapen (in hikajats), *boendri* = krullend (als negerhaar).

De medeklinker *d* wordt gewoonlijk met د geschreven, soms (zie boven) door ذ of ز voorgesteld.

6. De medeklinker, dien wij *t* schrijven, is evenals de *d* meer palataal dan dentaal, en dus van onze en de Arabische *t* onderscheiden; hij wordt gevormd op dezelfde plaats als de Atjèhsche *d* en verschilt van deze alleen door den krachtigeren druk, waarmeê hij wordt voortgebracht.

Hij treedt op als sluiter zoowel als aan het begin van syllaben, en vervangt de sluiters *d*, *dj*, *tj*, waar deze òf blijkens het schrift en de vergelijking van verwante talen òf blijkens den vreemden oorsprong der woorden oorspronkelijk de syllabe sloten.

1) In enkele gevallen wordt de ز als س behandeld, dus in het Atjèhsch als *th*, en aan het eind van een woord als *h* gesproken, nl. in *rathezki* en *djajéh* uit رزق en جايز; vergelijk bij de *h* en de *th*.

2) In het woord *meunasah* of *meulasah*, dat aan het Arab. *madrasah* (مدرسة) ontleend is, ging de vreemde *dr* in *l* of *n* over, in *mandeuraïh* (= *Madras*) worden de consonanten gescheiden en komt vóór de *d* een *n*.

Op bladz. 372—3 zagen wij, dat de *t* als sluiter van eenige woorden wel eens in ˀ overgaat, en bladz. 379, dat hij, althans in sommige dialecten, wel eens wegvalt. Daarentegen verschijnt hij in het, aan het Engelsch of Nederlandsch ontleende woord *dèt* = dek van een schip, waar men een ˀ zou verwachten, en vervangt hij de Arabische *b* in *djabèt* (زبيب) = rozijnen.

In den aanvang van sommige woorden, vooral van driesyllabige, die dan meestal òf van vreemden oorsprong òf met een infix afgeleid zijn, wisselt hij met *tʰ*, bijv. *teuneulheuëh* of *tʰeuneulheuëh* [1]) = einde, van *lheuëh* (= *tleuëh*, تلس); *teunoeban* of *tʰeunoeban* = kennis, van *toeban* = den aard kennen; *teunimang* of *tʰeunimang* = overweging, van *timang*; *teulangkė*, *teunangkė*, *tʰeulangkė* of *tʰeunangkė* = koppelaar; *teulampèë* of *tʰeulampèë* = naar beneden openslaande deur van een *keudè* (winkel); *teunoengkèë*, *teuloengkèë*, *tʰeunoengkèë* of *tʰeuloengkèë* = treeft (Jav. *toengkoe*); *teuladan* of *tʰeuladan* = model: *teuleupōˀ* of *tʰeuleupōˀ* = gebloemd, *teuleukin* of *tʰeuleukin* = zekere formule, die men bij eene begrafenis reciteert. In woorden van twee syllaben is die afwisseling zeldzaam: *tarōm* = eene hagedissoort, de indigoplant, luidt ook *tʰarōm* of *tarōng* of *tʰarōng* [2]).

Combinaties: *tr* bijv. *triëng* = bamboe, *trėb* = laat, *tʰitrèë* = vijand, *poetròë* = prinses; *tl*, welke echter, gelijk ons bladz. 381 bleek, eerst in *hl*, eindelijk in *lh* is overgegaan, bijv. *lhèë* = drie, *lheuëh* = klaar, vrij, *alhaīh* = atlaszijde (اطلس); *nt*, bijv. *ntèë* of *euntèë* = spoor, rest, *bantaj* = kussen, *beunteuëng* = dwars spannen, *poentōng* = verminkt; *ntr*, bijv. *ntreut* of *euntreut* = wrijven, schuren. *tjintra* = veer, bijv. van eene van zelf dichtslaande deur.

Somtijds kan de *r* der combinatie *tr* verdwijnen; zoo in *tōˀ* uit *trōïh* (boven bladz. 381), *teuˀ* nevens *treuˀ* = nog,

---

[1]) Vergelijk nog *keuneulheuëh* en andere voorbeelden der wisseling van *k* en *t* op bladz. 387.

[2]) De in dit woord willekeurige sluiting met *m* of *ng* wijkt echter ook van het gewone af.

meer, *ata* nevens *atra* als possessief-aanwijzer, bijv. *ata lōn* = het mijne.

Van een nasalen *t*-klank is mij o. a. het voorbeeld *tiët* = pijnlijk, bekend.

Dialectisch, o. a. in Oelèë lheuë, (vulgo: Oleh-leh), Peunajōng en Loeëng bata, komt een variant van de *t* voor, die evenals de gewone Atjèhsche, palataal is, maar dikker dan deze, daar hij voortgebracht wordt door sterke drukking tegen het voorste deel van het gehemelte, niet slechts met de punt der tong, maar met het geheele voorste deel der tong tot op het midden, zoodat hij in klank veel gelijkt op de Arabische ط. Deze dikke palatale *ṭ* vervangt namelijk in die dialecten de *t^h*, waar die in het *banda* dialect vóór eene *r* optreedt, zoodat *t^hrōt* = vallen, daar *ṭrōt*, *t^hròm* = werpen, daar *ṭròm*, *t^hréng* = ineendraaien, daar *ṭréng* luidt. Die *ṭr* neemt daar dus de plaats in, die *hr* in de dialecten van de Toenòng, Pidië en de VII Moekims Boeëng bekleedt. Waar in afgeleide vormen de eerste consonant van den stam herhaald wordt (zooals *t^heumeut^hròm* uit *t^hròm*), komt in die dialecten, die de *ṭ* hebben, deze consonant tweemaal voor, bijv. *ṭeumeuṭròm*, terwijl de dialecten, die *hr* hebben, niet de *h*, maar den oorspronkelijken consonant herhalen, bijv. *t^heumeuhròm*.

Eene enkele maal schijnt die combinatie *ṭr* de plaats van een eenvoudige *t^h* in te nemen, namelijk in *peuṭra^s*, dat in Oelèë lheuë enz. hetzelfde beteekent als elders *peut^{h}a^s* = verstoppen, opdringen, indringen (فسق).

De Arabische dikke palatale ط wordt door de gewone Atjèhsche *t* weergegeven, waarmêe zij inderdaad nader verwant is dan met de Arabische ت: *tabib* = geneesheer (طبيب), *taleuë^s* = verstooting eener vrouw door haren man (طلاق).

---

[1]) Het Maleische *harta* = eigendom, goed, luidt in het Atjèhsch met den verbindingsvocaal *eu*, *areuta*, of, met omzetting: *atra*. Alleen deze laatste vorm en het daaruit ontstane *ata* treden in den zin der modern-Arabische woorden حق, بتاع, متاع, مال als possessief-wijzers op.

De gewone letter voor den *t*-klank is ت, soms vinden wij ط, of op het einde van syllaben د of ج (welke zoowel *dj* als *tj* vertegenwoordigt), eene enkele maal ز, bijv. in *lōt* = amandel (Arab لوز). De ب in زبيب (*djabét*) en dergelijke kan men nauwelijks eene spelling der *t* noemen.

7. Met *dj* schrijven wij den consonant, die de meeste overeenkomst heeft met *g* in het Engelsche *gin*, maar droger klinkt. Hij wordt (evenals de Arabische ج bij den Hadhramieten) bijzonder zacht gesproken, zoodat hij soms zeer nabij komt aan de Hollandsche *j* (niet te verwarren met den Atjèhschen semivocaal *j*). Men maakt zich onverstaanbaar door hem uit te spreken als hetgeen wij *dj* schrijven bijv. in handje, waar feitelijk in het Hollandsch *tj* gesproken wordt.

Als syllabesluiter komt *dj* niet voor, maar is daar, vermoedelijk eerst in *d*, ten slotte in *t* overgegaan; vergelijk boven bladz. 389. Dus *gèt* = goed (كيج, كيد, كيت), *rèt* = weg (ريج, ريد, ريت) *mè'reuët* = hemelvaart (Arab. معراج).

Combinaties: *djh* (zie sub. 2), *djr*, bijv. *djròk* = schoon, *meudjròm* = in massa, opeengehoopt, *djroekhò* = eene bedekking van pinangbladschede om het lichaam bij den veldarbeid tegen zon en regen te beschutten; *djl*, bijv. *djloeë* = glibberig (van bedorven visch en vleesch), *djloeëng* = met den opgeheven voet schoppen, *djlòng* = insteken, *djliké* = zeker voorwerp van buffelhoorn of dergelijk materiaal, waardoor het touw gestoken wordt, waaraan men een stuk vee vastbindt, om dit touw vrij te laten draaien en het aldus voor uiteenrafeling te bewaren. In de combinatie *djl*. kan *dj* bijna altijd met *g* afwisselen: *gloeë*, *gloeëng*, *glōng*, *gliké*, en van dit laatste woord komt zelfs de variant *kliké* voor [1]). Verder heeft men *ndj* (waarover meer in de inleiding en bij de nasalen), bijv. *Ndjōng* of *Eundjōng* = de havenplaats ter Oostkust, die op de kaarten Endjoeng heet, *landjoet* = langdurig, langzaam wegstervend, van een geluid, *andjōng* = een

[1]) Tegenover enkele voorbeelden, waarin *djl* niet in *gl* plegt over te gaan, staan zeer vele, waarin *gl* geene afwisseling met *djl* gedoogt.

aan de Oost- of Westzijde van een huis, als verlengde der achtergalerij, bijgebouwd vertrek. *koendjõng* = condoleeren. Deze combinatie luidt ongeveer als een niet nasale *nj*; in sommige woorden gaat zij in de gewone Atjèhsche (d. i. nasale) *nj* over, en dan is natuurlijk ook de volgende vocaal nasaal, bijv. *toenjò'* (dikwijls geschreven تونجوك) = aanwijzen.

Met *l* wisselt *dj* in *djoebõ* of *loebõ* = aarsdarm, uit Arabisch *doebr* (ook Soend. heeft *djoeboer* naast *doeboer*).

Een nasale variant komt niet voor.

In uit het Arabisch overgenomen woorden neemt de *dj* altijd de plaats in der meer liquide Arabische ج, en in een aantal woorden (zie boven bladz. 390) vertegenwoordigt zij de ی. De gewone lettter is ج, soms wordt ی geschreven.

8. In dezelfde verhouding als *t* tot *d* staat *tj* tot *dj*; de *tj* wordt op dezelfde plaats als *dj* voortgebracht, maar met sterkeren druk der tong vóór het uitlaten van den luchtstroom.

Op het einde van syllaben komt hij evenmin voor als *dj*, maar de meest gebruikelijke schrijfwijze van een woord als *beuët* = voordragen, voorlezen (بچ), in verband met *batja* in verwante talen, doet onderstellen, dat hij in eene oudere periode der taal wel als sluiter kon optreden, maar dat hij later, evenals de *dj*, op die plaatsen in *t* is overgegaan.

Combinaties: *tjr*, bijv. *tjré* = uiteengaan, *meutjrè'-tjrè'* = kabbelen, *tjrõng* = putten; van een volgende *l* is *tj* veelal door den verbindingsvocaal *eu* gescheiden, maar intieme verbinding komt voor, en dan wordt *tjl*, op dezelfde wijze als *tl* en *t^h l*, tot *lh* (vergel. bladz. 381), bijv. *lhò* (soms چلو geschreven) = stampen op, waarvan *tjeumeulò* = aan het stampen zijn; *lhõb* = in verfwater dompelen en dan weer ophalen, nevens *tjeureulõb* en *tjeulõb* [1]); verder *tjh*, bijv. *tjhòn*, *ntjhòn* of *intjhòn* = springen, *tjhi'* = oud, *keutjhi'* = kamponghoofd, *tjhén* = medelijden, *boetjhò* =

[1]) Het gewone Atj. woord voor het verwen van stoffen is *lhab*, in welks afleidingen de oorspronkelijke consonant niet te voorschijn komt, want verwing, verf is, met het praefix *neu*: *neulhab*.

nat; *n'j* bijv. *ntjiën* of *euntjiën* = ring, *kantjé* = ondeugend (كنجيل) en het bovengenoemde *ntjhòn*.

Men zal de vormvarianten *gawò* of *tjawò* = omroeren wel niet phonetisch moeten opvatten.

Een nasale *tj* komt voor in **tj***oeëh* = afkoelen, **tj***oeët* = in de war (van touw). De combinatie *tjr* is nasaal in **tjr***oeëh*, dat hetzelfde beteekent als **tj***oeëh*, **tjr***iëh* = door den neus uitsnuiven, *meu***tjr***ië* = sissen, van water in vuur [1]); en eveneens de combinatie *tjh* in **tjh***am*-**tjh***oem* = het geluid van plassen door het water, **tjh***oeëng* = pislucht, **tjh***ò* = het spreken van iemand, die geen of een zieken neus heeft, **tjh***è* (Toenòngsch) = een gat maken in oor of neus [2]), *teukeu***tjh***aïh* of teukeu**tjha**ᶜ = mal, coquet (in het synonieme *tjaïh* of is de *tj* niet nasaal), alles natuurlijk met nasaleering van den volgenden vocaal.

Soms zonder, soms met *h* achter zich, neemt de *tj*-**klank**, gelijk wij bladz. 383 aanteekenden, de plaats in der *sj* van vreemde woorden, waar die eene syllabe opent, bijv. *tjhèh* = geleerde (شيخ), *tjarikat* = vennootschap (شركة), *Tjapiᶜi*, eigennaam = Sjafi'i, *tjeuroega* = paradijs, *meutjeurōt* = iets, dat aan eene voorwaarde is gebonden (مشروط).

Is zulk een woord door bemiddeling eener andere taal, bijv. van het Maleisch, in het Atjèhsch gekomen, dan verandert de *sj* in t^h (uit *s*), bijv. *T*ʰ*amt*ʰ*oe*, eigennaam (شمس), *meut*ʰ*eukè* = moeilijk, onaangenaam (مشكل), *meut*ʰ*awarat* = overleggen, *meut*ʰ*euhō* = vermaard (مشهور), *rat*ʰ*oeat* = omkoopsprijs. In een aantal woorden komen beide vormen naast elkander voor, bijv. *t*ʰ*èëdara* of *tjèëdara* = broeder, *t*ʰ*è*ˢ*t*ʰ*a* of *tjè*ˢ*t*ʰ*a* = straf (Mal. *siksa*), *t*ʰ*aréh* of *tjaréh* = sjariet, *t*ʰ*ara*ˢ of *tjara*ᶜ = goddelijke wet, *t*ʰ*adoe* of *tjadoe* = het verdubbelingsteeken in het Arab. schrift, *tjhò*ᶜ of *t*ʰ*ò*ˢ = verdenking (شكّ), *matjha* of *mat*ʰ*a* [3]) = de plaats des laatsten oordeels (محشر).

---

[1]) Daarentegen niet nasaal bijv. in *tjriet* = heet, gloeiend (van eene wond).

[2]) Daarentegen niet nasaal bijv. *gitjhè*ᶜ of *litjhè*ᶜ = trappen in iets.

[3]) Hier verdwijnt dus de diep geaspireerde Arabische *ḥ* (ح) spoorloos; vergelijk boven bladz. 375.

De gewone letter is ج; evenmin als *g* van *k*, wordt *tj* van *dj* in het schrift onderscheiden. Somtijds wordt onze klank door ش voorgesteld, alweder door verwarring of pedanterie ook wel in zuiver Atjèhsche woorden.

9. Met t^h (ter onderscheiding van *th*, waarmede eenvoudig de werkelijk uit *t* en *h* samengestelde klankverbinding bedoeld is) schrijven wij den consonant, die wel verwant is met de interdentale ث der Arabieren [1]), (d. i. ongeveer de Engelsche *th* in *think*), maar toch niet daaraan gelijk Hij wordt namelijk meer boven in den mond gevormd door drukking met het voorste gedeelte (niet de punt) der tong tegen het gehemelte, boven de tandwortels.

Aan het einde eener syllabe, gelijk alle consonanten, meer aangegeven dan volledig uitgesproken, kan deze t^h, die juist bij den eersten aanloop eene krachtige inspanning der tong vereischt, geen stand houden, en gaat over in de eenvoudige aspiraat (*h*). In vele dialecten bewaart deze *h* geen spoor van haren oorsprong, en hoort men dus bijv. *bagah* = snel (باكس), *brōh* = droog vuilnis (بروس), *roedoeh* = eene soort van klewang رودوس); alleen na de *ò* hoort men daar den furtieven klank *ë* als bewijs, dat men eigenlijk iets meer dan *h* wil uitspreken, bijv. *bòëh* = wegwerpen (بوس), *beudòëh* = opstaan (بدوس).

In het grootste deel der streek om den Dalam heen, die den toon aangeeft in zake taal en zeden, hoort men vóór dien uit t^h ontstanen *h*-klank eene furtieve *ï*, behalve na de *i*, na hare naaste verwanten *é* en *è* en na vocalen, die reeds een furtieve *ë* achter zich hebben; bijv. *bagaïh* = snel, *brōïh* = droog vuil, *bòïh* = wegwerpen, *balaïh* = vergelden, *t^hiblaïh* = elf, *meuïh* = goud, *boengkōïh* = sirihzak, *trōïh* = aankomen, *boeïh* = wild, woest, *boengkoeïh* = eene vischsoort, *roedoeïh* eene soort van klewang; daarentegen: *breuëh* = ontbolsterde

---

[1]) Zeer ten onrechte schrijft men in Maleische leerboeken dien klank met *ts*, zooals hij noch in het Arabisch, noch in het Maleisch klinkt. Vergelijk blads. 390 over de ذ.

rijst, *ateuëh* = boven, *lheuëh* = klaar. *patjih* = schelp. ook zeker spel, *nadjih* = onrein, *reukiëh* = oneffen, *beuléh* = knit, *baréh* = streep, *paléh* = ellendig

In Meura't^ha en Pandé, die ook tot het *banda* gebied behooren, spreekt men waarschijnlijk derhalve *òëh*, omdat men den samengestelden klank *òï* (in woorden als *bòïh*, *beudòïh*) vereenzelvigd heeft met *òj*, en dit *òj* gaat, gelijk beneden nader blijken zal, in het *banda* Atjèhsch over in *òë*.

Combinaties: eene *h* kan de zelf reeds geaspireerde t^h natuurlijk niet achter zich hebben, wel daarentegen *r* en *l* [1]). Boven (bladz. 393) stipten wij reeds aan, dat t^h*r* in de *banda* taal onveranderd blijft, in de Toenòng, Pidië en de VII Moekims Boeëng *hr* wordt, en in eenige andere streken *ṭr*, met de dikke, palatale *ṭ*:

t^h*rab*	*hrab*	*ṭrab*	voorgevoelend
t^h*ra'*	*hra'*	*ṭra'*	bestijgen
t^h*ramòë*	*hramòë*	*ṭramòë*	voorgalerij
t^h*ròn*	*hròn*	*ṭròn*	bijl
teut^h*reuëng*	*teuhreuëng*	*teuṭreuëng*	op 't land geloopen zijn (van een vaartuig) enz.

Ook zagen wij reeds, dat t^h*l* eerst in *hl* [2]) (waarvan nog een enkel voorbeeld bewaard is in *hlṳ̈*) en verder in *lh* is overgegaan (bladz. 381). De oorspronkelijke consonant komt in afleidingen, waarin de eerste twee consonanten van den stam gescheiden worden, weder te voorschijn; zoo t^h*euneulat* of t^h*euneulhat* = haak of kapstok, van *lhat* (=t^h*lat*) ophangen; t^h*euneulhaïh* = de bij het dunnen uitgetrokken padi, van *lhaïh* = padi dunnen; t^h*eumeulhŏh* = bezig zijn met kunstlicht te zoeken, van *lhŏh* (uit t^h*lŏh*, vergelijk Mal. *soeloeh*) = iets met kunstlicht zoeken; t^h*euneulòb* = dam, van *lhòb* = afdammen; t^h*euneulŏng* = kweekbed, van *lhŏng* = in een kweekbed zaaien: vergelijk ook *lheuëng* en t^h*euleuëng* (Mal. *sĕlang*) beide = tusschentijd.

---

[1]) In vreemde woorden worden *th* en *l* wel door den verbindings vocaal *eu* gescheiden: *ét*^{h}*eulam* (*islam*), *ét*^{h}*eutiri* (*istri*).

[2]) In den dialectischen overgang van t^h*r* in *hr* vindt deze wijziging, gelijk men ziet, een treffenden tegenhanger.

Gelijk men uit deze voorbeelden ontwaart, is de *h* na de *l* aan sommige dier gewijzigde stammen zoo inhaerent geworden, dat zij blijft staan, ook wanneer de consonant, waaruit zij ontstond, naar voren verhuist; zoo in *t^heuneulhaïh*, maar niet in *t^heuneulòh*.

De wisseling *t^h* met *t* in niet geaccentueerde syllaben kwam bladz. 392 ter sprake.

Onmiddellijk vóór *t^h* komt zelden *n* voor, meer *ng*, waarin dan ook de *n* op die plaats wel overgaat: *pangt^han* = bewusteloos, *bangt^hat* = los van zeden, *pangt^hië* = toespelingen maken, *lang-t^hat* = eene vrucht, *Prangt^hèh* = Fransch, *pèngt^hé* = potlood (*pencil*). Soms gaat ook de *m* vóór *t^h* in *ng* over; zoo wordt de kampongnaam *Lam t^heupeuëng* gemeenlijk *Lang t^heupeuëng* uitgesproken.

In het dialect van Pidië neemt onze *t^h* dikwijls de plaats der gewone Atjèhsche *p* in, als beginconsonant van vormen, die met het infix *eum* (of *oem*) zijn afgeleid van verba, die met *p* beginnen, om het even, of die *p* (gelijk in *poela* en *poega*) tot den stam, of (gelijk in *poebeuët*, *peugèt*) tot het praefix *peu* (of *poe*) behoort. Zoo heeft men dus in Pidië *t^heumoega* (voor *poemoega*) = peperplanter zijn, van *poega* = peper planten, *t^heumoebeuët* (voor *poemoebeuët*) = onderwijzer zijn, van *poebeuët* = onderwijzen (causatief van *beuët* = reciteeren of lezen), *t^heumeugòt* = maken van *peugòt* of *peugèt*, afgeleid van *gèt* = goed, vergelijk *békin*), *t^heumadjōh* = eten, van *padjōh*, *t^heumoela* = planter zijn, van *poela*, *t^heumeudiëng* bevrachten, van *peudiëng*. Soms heeft die wijziging plaats, waar een causatief-vorm met *peu* is afgeleid van een werkwoord van twee syllaben, dat met *m* begint; zoo *t^heumanòj* = een kind baden, voor *poemanòë*, van *manòë* = zich baden. Formeel is immers *poemanòë* niet te onderscheiden van eene afleiding met het infix *oem* van eenen stam *panòë*.

In de Bovenlanden van Pidië moet *t^heublòe* = verkoopen, voor *poeblòë* (causatief van *blòë* = *bĕli*) in gebruik zijn, maar overigens is zulke wisseling in woorden van twee syllaben

ongebruikelijk. In- het gewone Atjèhsch heeft men *t^{h}oeliē^s* naast *poelhè^s* = schillen, pellen.

Sisklanken in het begin van syllaben van vreemde woorden, gaan bij de opname dezer laatste in het Atjèhsch in t^h over, met uitzondering van de *sj* in die gevallen waarin deze klank door *tj* of *tjh* wordt voorgesteld (bladz. 396) en van de *z*, die gewoonlijk in *d*, soms in *dj* overgaat. Die klanken zijn dus de Arabische س, ص, ث, de ش in sommige gevallen, en de ز (z) in enkele woorden, waarin zij als *s* behandeld wordt, namelijk in رزق, dat in het Atjèhsch *rat^{h}euki* (= levensonderhoud) luidt; in حزب البحر, een zeer gebruikelijk gebed, dat de Atjèhers *ét^{h}euboe b^{h}a* noemen, en جايز, dat tot *djajéh* (de t^h als sluiter wordt *h*) is geworden.

Volgt in een vreemd woord op den syllabesluitenden sisklank een andere consonant, dan neemt het Atjèhsch den verbindingsvocaal *eu* te hulp: *mòt^{h}eulimin* (moeslimin), *mòt^{h}eulaha^s* (uit *moestahaqq*, eigenlijk *moestahiqq*) = rechthebbende, *meut^{h}eutōj* = pistool, *ét^{h}eutiri* = Mal. istri, *ét^{h}eutambōj* = Stamboel. In enkele woorden van deze soort gebruikt men die verbinding niet, en dan valt de t^h (die men zich wel als eerst in *h* overgegaan te denken heeft) weg, bijv. *atana* (uit *ahtana*) naast *at^{h}eutana* = Mal. *astana*, *meutoeli*, Mal. *mastoeli* = zijden garen, *manggòhta* (nevens *manggòjta*) uit *manggòt^{h}ta*, Mal. *manggoesta* = de bekende vrucht.

Nasaal is de t^h in *meut^{h}ah* of *meut^{h}ah-t^{h}ah* = fluisteren, *t^{h}oeëb* = long, en *meut^{h}oeëb* = eene bepaalde manier om het tjatō-spel [1]) te spelen (daarentegen *thoeëb*, niet nasaal, = met de handen eten, toetasten).

De gewone letter voor t^h is س; uit de voorkeur, aan deze letter boven de veel meer met t^h verwante ث geschonken, leidden wij (bladz. 361) reeds af, dat waarschijnlijk de Atjèhsche taal in den tijd, toen men haar met Arabische letters begon

---

[1]) Dit *tjatō* is wel formeel = *tjatoer*, maar beduidt in het Atjèhsch gewoonlijk een ander spel dan het bekende schaakspel.

te schrijven, nog sisklanken had. Verder vindt men ث, ص، ش geschreven, te rechter zoowel als te onrechter plaatse; en bij uitzondering ز.

De tongklank *l* wordt bij de vloeiklanken, *n* bij de nasalen behandeld.

VLOEIKLANKEN.

Deze hebben met elkander en met de aspiraat *h* en den neusklank *ng*, in tegenstelling met de overige medeklinkers, de gemakkelijkheid gemeen, waarmede zij met andere consonanten in verbinding treden, gelijk wij reeds telkens konden opmerken.

10. De Atjèhsche *l* wordt, fijner dan de onze of de Engelsche, evenals de Arabische gevormd door drukking met de punt der tong tegen de wortels der boventanden. Als sluiter kan hij niet voorkomen, behalve in sommige woorden, zooals men die in de Bovenlanden uitspreekt, bijv. *koedél* = schurft, *beudél* = geweer, *wòl* = terugkeeren.

Waar hij, blijkens het schrift en de vergelijking van verwante talen oorspronkelijk de syllabe sloot, is hij in den semivocaal *j* overgegaan na de vocalen *a*, *oe*, *ō*, *eu*, bijv. *boebaj* (بوبل) = dom, *buedjaj* (بوجل) = eene uitstekende punt op het midden van overigens afgeronde voorwerpen, *boedaj* (بودل) = eene vischsoort, *tangkaj* (تڠكل) = bezweringsformulier, *tinggaj* (تڠكل) = nalaten, *pangkaj* (ڤڠكل) = kapitaal, *akaj* (Arab. عقل) = verstand, list, *adjaj* (Arab. اجل) = levenseinde, *meudeuloej* (Arab. مدلول) = aangewezen of bewezen, *tōj* (تول) = eene soort van balk, *ka·ōj* (Arab. قول) = gelofte, *ratʰoej* (Arab. رسول) = gezant. Hetzelfde is geschied na de *ò*, maar daar *òj* in het *banda* dialect *òë* wordt, is ook hier de *j* weggevallen, bijv *wòë* (uit *wòj*, en dit uit *wòl*, ول) = terugkeeren.

In de talrijke Arabische eigennamen, welker tweede samenstellende deel met het lidwoord (*oel*) aanvangt, gaat dit gewoonlijk eenvoudig in *ō* over en niet, zooals men ver-

wachten kon, in *ōj* of *oej*, bijv. *Abdōkadẹ* (*Abdoelqādir*), *Abdōra'ōh* (*Abdoelra'oef*). In den naam van Alexander den Groote vindt men de *j*: *Dōjkeureunòē* (*Ḏoelqarnain*), en in de titels *Kali malikōn adé* (قاضي مالك العادل) en *Kali rabōn djalé* (قاضي رب الجليل) is de *l* tot *n* geworden [1]).

Na andere dan de zooeven genoemde vocalen valt de *l* eenvoudig weg, en het blijkt niet duidelijk, in hoeverre zijne vroegere aanwezigheid sporen van invloed heeft nagelaten in den eindvocaal [2]). Immers, zou men geneigd zijn uit voorbeelden als *baté* (باتيل) = drinkbakje, *beudé* (بديل) = geweer, *tahé* (تاهيل) = een goudgewicht, *adé* (عادل) = billijk, *djalé* (جليل) = majestueus, de conclusie te trekken, dat de i-vocaal bij het wegvallen der *l* in *é* overgaat, er staan vele andere tegenover, waarin de *i* gehandhaafd blijft, bijv. *waki* (وكيل) = gemachtigde, *dali* (دليل) = bewijs, *Djébra'i*, *Mika'ï*, *ȝèdra'i*, *Itʰrapi* (de vier aartsengelen)

Waar aldus de eindconsonant is weggevallen, valt het dikwijls moeilijk vast te stellen, of *l* of *r* oorspronkelijk de syllabe sloot, dewijl het verdwijnen van beide in de uitspraak de Atjèhers verleidt, in het schrift ر en ل op zulke plaatsen willekeurig met elkaar te verwisselen of beide weg te laten. Wisten wij bijv. niet, dat *bileuē* = Arab. *bilāl* is, dan zouden de schrijfwijzen بيلال, بيلار, بيلا, بيلي, ons geene betrouwbare inlichting omtrent den oorspronkelijken sluitmedeklinker geven, en eerst de vergelijking van *djeuē* met Mal *djala* leert, dat van de spelwijzen جي, جر, جل de laatste de etymologische is Evenzoo varieert men wille-

[1]) Vergelijk beneden *meutʰén* uit Arab. *mithl* (مثل) enz.

[2]) Dialectisch komt ook na andere vocalen de *j* wel voor; in de Bovenlanden hoort men *proeëj* = bestrooien, voor *proeë* (فرول), in de strandstreken der XXVI Moekims *djeuëj* = net, voor *djeuë* enz. Echter spreekt men daar die *j* dikwijls ook, waar oorspronkelijk eene *r* voorkwam of zelfs, waar men met echte open syllaben te doen heeft: *keubeuëj* = buffel, *geuëj* = de rand (rotan of hout) van een net of zak, *keuëj* = voorzijde, *lheuë* = rijstkweekbed. *tʰaweuëj* = bezoeken.

keurig de spelling van *mantjeuë* = ondeugend, *reujeuë* of *rieuē* = dollar, *paweuë* = maag (van slachtvee), *baleuē* = ongeldig, *proeë* = bestrooien, *boeë*, eene aapsoort, enz.

Soms is door de verwarring consequente verwisseling van *l* en *r* als sluiters veroorzaakt, gelijk men bij de *r* zal zien.

Gevallen van eigenaardige behandeling eener vreemde eind-*l* zijn: *meul*^{h}*én* nevens *meul*^{h}*é* = als, gelijk (Arab. مثل), *mèn* = mail, *keureunèn* = kolonel, *djeundran* = generaal, *Nata* (het landschap Natal); vergelijk blz. 402 *mahkōn* en *rabōn*.

Aan het begin eener syllabe wisselt *l* soms met *r*: *loedah* of *roedah* = spuwen, *leunggōt* of *reunggōt* = buigen, neigen, *lambatoe* of *rambatoe* = eene soort van duif, *landō*^{e} of *randō*^{e} = bok, *lamideuën* of *ramideuën* = spin, *loengkòb* = vooroverliggen, nevens *roengkòb* = door ombuiging beschadigd zijn (van metalen voorwerpen), *t*^{h}*alat*^{h}*ari* of *t*^{h}*arat*^{h}*ari*, een door de Klings ingevoerd geneesmiddel. Soms met *n*: *leudjeu*, in het Boeëngsch *neudjeu* = aal, *larangén*, Boeëngsch *narangén* = schoft van een buffel, *geuloekoe* nevens *geunoekoe* = kokosrasp, *teulangké* of *teunangké* = koppelaar, *teuloengkèë* of *teunoengkèë* = treeft [1]), *meulasah* naast *meunasah* (مدرسة) = kampongbedehuis, *meulisan* naast *meunisan* = suikerstroop. Soms met *d*: zie de voorbeelden bladz. 389—390, waarbij nog de in Pidië gebruikelijke vormen *geudoengkoe* en *geuloengkoe* = kokosrasp, gevoegd kunnen worden.

Willekeurig verwisselen *l* en *r* van plaats in *lareuë* of *raleuë* = even ontkiemd padizaad op een moerassig kweekbed uitspreiden.

Een nasale variant der *l* is mij niet bekend.

Combinaties: *bl*, *pl*, *gl* (soms afwisselend met *djl*) *hl* en

---

[1]) In de laatste drie voorbeelden wisselt dus een infix *eul* met *eun*, maar bijna overal, waar dit geschiedt, is bij de Atjèhers alle bewustzijn der afleiding te loor gegaan, hetzij wijl die afleiding, zooals in *geunoekoe*, op zeldzame wijze plaats had, hetzij wijl de stam ongebruikelijk is geworden. Wel begrepen wordt de verhouding in *t*^{h}*eunoempét* of *t*^{h}*euloempét* = blaasroer.

lh (meest ontstaan uit *tl*, *thl*, *tjl*) *ngl* komen bij de andere samenstellende consonanten ter sprake.

In overgenomen vreemde woorden wordt de verbinding *lh* liefst vermeden, bijv. *éleuham* (الهام) = ingeving, *aleuham* (الحمد) = het eerste hoofdstuk van den Qoran.

De Arabische klanken ض en ظ [1]) worden hier, gelijk in verwante talen, als *l* gesproken, en daarom soms ook met ل geschreven: *kali* (قاضي) = rechter, *meularat* (مضرة) = ellendig, *meuleuha* (مظهر) = vermaard, *leuhō* (ظهر) = middag.

De gewone letter is ل; in Arabische, en uit pedanterie ook in Atjèhsche woorden, ض en ظ, zeer zelden د en ذ.

11. De *r* wordt zacht gebrauwd, als de modern-Arabische غ, in de Benedenstreken rondom den Dalam, in de XXVI Moekims (met uitzondering van de VII Moekims Boeëng en de III Moekims Keureukōn, die in dit opzicht de Bovenlanden volgen), de XXV Moekims (behalve een deel der IX); scherp dentaal is deze consonant echter in de zooeven uitgezonderde deelen der XXV en XXVI Moekims, in de Toenòng (XXII Moekims), Pidië, de Oostkust, Daja, de Westkust, en als dentaal is hij fijner dan onze of de Arabische *r*, daar hij gevormd wordt met drukking van de punt der tong tegen de boventanden.

Daar de gebrauwde *r* van de Arabische غ weinig verschilt, is het natuurlijk, dat men in de Benedenstreken die غ ook als *r* spreekt. In het gebied der dentale *r* is men nu echter zoo gewoon, dezen dentaal in de plaats van den elders gehoorden gutturaal te stellen, dat men dezelfde verwisseling op de غ toepast, en dus bijv. zegt *rarib* = vreemdeling (غريب) met twee dentale *r*'s: *lōrat* = taalkundige aanteekening (لغة), *laram* = zangwijs (لغم), *baraj* = muilezel (بغل) [2]).

[1]) Evenals de boven (bladz. 390 en 397) besproken, in Maleische leerboeken gebruikelijke transcriptie met ث en ذ met *ts* en *ds*, is die van ض en ظ met *dl* en *tl* bespottelijk te noemen, daar zij noch de Arabische noch de Maleische uitspraak aangeeft.

[2]) Bij de *h* bleek ons reeds, dat in overgenomen woorden de غ als sluiter *h* wordt.

Op het einde der syllabe valt de *r* weg; slechts in enkele gedeelten van het gebied der dentale *r* (bijv. Daja) wordt hij nu en dan in uitgangen gehandhaafd, ja het komt daar wel eens voor, dat de *r*, als ware het bij reactie, als sluiter wordt aangebracht, waar hij nimmer behoorde, bijv. in *goedar* voor *goeda* = paard, en *pòr* voor *pò* eigenaar [1]).

Regel is echter het verdwijnen der sluit-*r*: *teuma* (تمر) = vervolgens, *poeta* (فوتر) = draaien, *taga* (تاكر) = zacht gerommel, *oela* (اولر) = slang, *glanteuë* (كلنتر) = donder, *pageuė* (فاكر) = heining, *eu* (أر) = zien, *pleu* (فلر) = wrijven, *pat^k^i* (فاسير) = zeestrand, *moengki* (موڠكر uit منكر) = eene schuld ontkennen, *ili* (الير) = stroomafwaarts drijven, *ilé* (الير) = stroom- of bergafwaarts gaan, *kaphé* (كافر) = ongeloovige, *Abdōkadé* (عبد القادر) eigennaam, *Pidië* (فيدير) = het vulgo Pedir genoemde land, *lihië* (ليهير) = hals, *ië* (اير) = water, *blië* (بلير) = boos aankijken, *pò* (فور) = vliegen, *koetò* (كوتور) = onzindelijk, *manjò* = majoor, *boe* (بور) = gekookte rijst, *oe* (اور) = klapperboom.

Ook hier is de invloed, dien de *r* bij zijn verdwijnen op den voorafgaanden vocaal is blijven oefenen, moeilijk na te gaan, want naast voorbeelden als *teukeudi* (تقدير), *ta'di* (تعزير), *Mòngkaròn wanangki* [2]) (منكر ونكير) staan andere als *teukeut^h^é* (تقصير), *tu'bé* (تعبير), terwijl toch de oorspronkelijke uitgang van alle *īr* is, en evenzoo heeft men naast *kaphé* (كافر), *biké* (بكر), *Abdōkadé* (عبد القادر), andere als *moengki* (موڠكر), ofschoon alle gelijkelijk op *ir* uitgaan.

Waar in verwante talen de *r* als sluiter van niet geaccen-

[1]) In Theulimeum is een gewoon scheldwoord *aneu' thigeupab pòr*, als het ware *ana' thigeupab poenja* (*thigeupab* = eene vrouw, die zich door iedereen laat gebruiken). Vergelijk ook de in van der Toorn's Woordenboek voor het Minangkabausch geconstateerde locale uitspraak *banoer* voor *banoea* = land.

[2]) In het Atjèhsch evenals in het Javaansch komen de namen dezer beide grafengelen steeds vereenigd voor, en worden zij populair dikwijls als de naam van éénen engel beschouwd.

tueerde syllaben optreedt, beschermt het Atjèhsch deze dikwijls door toevoeging van den vocaal *eu* (of *oe*): *peureukara* of *peukara* = zaak, *beureulŏïh* = ontploffen, *beureuléh* = openbarsten, *meureuja* = sagopalm, *meureudjan* = koralen, *meureuhŏm* = wijlen, zaliger, *meureutal* (مرتد) = afvallige, *koeroe'an* = de Qorān, *koeroebeuën* = het Qoerbān- of offerfeest, *keureutaïh* = papier, maar *piat'han* (uit *perhiasan*) = wereldsch feest, *madika* (uit *mardika*) = vrij, enz.

In enkele vreemde woorden wordt de sluit-*r* onregelmatig behandeld, als ware hij *l*, en gaat hij dus in *j* over: *noemŏj* (in plaats van *noemŏ*) = nummer, *bhòë* (uit *bhòj*, als ware het *bol*; men zou *bò* of *bhò* verwachten) = boor, *meuhaj* (van Arab. مهر) = huwelijksgift, in de uitdrukking *meuhaj mit'hé*.

De wisseling van *r* met *l* en *d* kwam bij de behandeling dezer klanken ter sprake [1]); het zeldzame uitvallen der *r* na de *t* boven bladz. 381 en 393, in de noten.

Over de combinaties: *br*, *pr*, *gr*, *kr*, *dr*, *tr*, *djr*, *tjr*, *t'hr* (dialectisch *hr* en *ṭr*) zie men de andere samenstellende deelen.

De gewone letter is ر, somtijds ڠ. Gewoon, de ر in uitgangen veel geschreven te zien, terwijl zij daar geene phonetische beteekenis meer heeft, maken de Atjèhers veel misbruik van deze letter, door haar achter allerlei woorden te schrijven, die op vocalen eindigen.

De overige vloeiklanken (*m*, *n*, *nj*) zijn alle nasaal, en worden bij de neusklanken besproken.

LIPKLANKEN.

Deze consonanten hebben de eigenaardigheid gemeen, dat zij den vocaal *eu* (met name in de praefixen *peu* en *meu* [2])

---

[1]) Een voorbeeld als *t'hinthas* of *rinthas* = rukken, trekken, kan waarschijnlijk niet phonetisch verklaard worden.

[2]) Ook in de conjunctie *meu* (= indien), het verkorte verbum *meu* = willen (uit *meung* en *keumeung*) wordt die vocaal *oe*, wanneer deze woorden in intieme verbinding treden met andere, die met eenen lipklank aanvangen. Zie ve der bladz. 214, en, voor een geval, waarin *peuë* tot *poe* wordt, de behandeling van de *eu*.

maar soms ook in *teu* en in het uit *bah* onstane *beu*), waar die onmiddellijk vóór hen optreedt, in *oe* veranderen: *poeboeël* voor *peuboeël* = doen, maken, *poepòh* = laten vechten, *poemandè* = baden (een kind), *poewòë* = doen terugkeeren, *moebri* = geven, *moepò'* = vechten (van rammen enz.), *moemeugèn* = spelen, *toewò* = vergeten (uit *teuwò*, van *wò* = dwalen, verdwalen; maar de Atjèhers hebben het bewustzijn dezer afleiding verloren), *boebè'* uit *beubè'* voor *bah bè'* (boven bladz. 381) = het zij dan „niet"; *moebè'* voor *meubè'* uit *meung bè'* = indien niet onverhoopt; *lōn moepòh* (voor *meupòh* uit *meung pòh*) = ik wil slaan.

12. *b* stelt voor het Atjèhsch den ook bij ons zoo geschreven consonant voor, althans in het begin der syllabe. Terwijl wij echter de *b* als syllabeuitgang wel schrijven, maar in de uitspraak door *p* vervangen (ik *hep*), spreken de Atjèhers ook op het einde de zuivere *b* (als in het Engelsche *cab*), en dit niet alleen, waar die *b* oorspronkelijk is, maar ook, waar blijkens het schrift en de verwante talen vroeger *p* gesproken werd, bijv. *oedéb* = leven, *harab* = hopen, *joeb* = blazen. De verhouding tusschen *b* en *p* als sluiters is dus juist de omgekeerde van die tusschen *d* en *t* in hetzelfde geval; van de tongklanken heeft de harde den zachten, van de lipklanken de zachte den harden als sluiter vervangen.

In het begin van sommige woorden wisselt *b* met *p* af, en in vreemde woorden worden beide vaak verward; *boentjië* of *poentjië* = zweertje op het ooglid, *bha'* of *pha'* = buiten adem, *bitjah* = stuk gaan (*pĕtjah*), *poeka* = openen, *badja'* uit *padja'* (= Jav. *padjĕg*) in den zin van pacht, *beuleubah* = zekere daklatten (Mal. *pĕlĕpah*), *peureut'èh* = helder, onbewolkt (*brĕsih*), *plah* = splijten, kloven, *rapana* = tamboerijn, *Peutawi* = Batavia, *peudawi* = Bedawien, deugniet, en nog enkele meer.

Aan het einde van vreemde woorden zien wij soms de *b* in plaats van *d* (*t*) of ' (d. i. *k*) optreden: *Jadib, moerib* (bladz. 389), *tjroeb* = sigaar, uit *tjroet*, *bōb* (bladz. 388). In het Atjèhsch wisselt *moepèb-pèb* met *moepèt-pèt* = veel praats maken en *teugeutib* met *teugeutit* = verzeild raken.

Nu en dan wisselt *b* met *m* af als beginklank van woorden, wanneer nl. de volgende consonant een nasaal is: *beungka* = de oorgaten verwijden, Toenòngsch en Boeëngsch *meungka*; *beungkaj* = haltrijp, nog hard, Boeëngsch *meungkaj*; *beuneung* = draad, Boeëngsch *meuneung*, *bambang* of *mambang koenèng* = geelzucht. De Arabische woorden *madrasah* en *mimbar* luiden willekeurig *meunat*^{h}*ah*, *beunat*^{h}*ah*, *mimba*, *bimba*. Zeldzaam is dergelijke afwisseling van den sluitconsonant: *padoem*, *t*^{h}*adoem* enz. = hoeveel, evenveel enz., luiden ook *padoeb*, *t*^{h}*adoeb*; *meugab-gab* of *meugam-gam* = ontroerd zijn.

Combinaties: *bl*, *br*, *bh*, *mb* (waarover meer bij de nasalen), bijv. *blòë* = koopen, *bleuël* = vlechtwerk van klapperbladeren, *kéblat* = de richting naar Mekka, *brō*^{s} = leelijk, *breuëh* = ontbolsterde rijst, *bhoe*^{s} = eene struik, *bhōm* = familiebegraafplaats, *bhan* = met kracht van boven naar beneden slaan, *mbōïh* of *eumbōïh* = op iets blazen, *mbōn* = dauw, *mbōl-mbōl* = de plaats midden boven het voorhoofd, *mbè*^{s} = blaten (in Daja = schaap), *mbah* = vader.

Een nasale variant komt voor in **bòëh** = het geluid van loeiende runderen of sissende slangen; verder is de combinatie *br* nasaal in **br***èt*-**br***òt* = babbelend, doorslaand (niet nasaal daarentegen in het volkomen synonieme *brè*^{s}-*brò*^{s}.)

De gewone letter is ب, op het eind van syllaben vaak ف, en in de enkele vreemde woorden wordt deze consonant door ت, د of ك voorgesteld.

13. *p* is in het Atjèhsch als onze *p*, kan echter aan het eind eener syllabe niet optreden. gelijk wij sub 12 zagen. Ook de andere wisselingen met *b* werden daar besproken.

Combinaties: *pl*, *pr*, *ph*, *mp*, (welke ook eventueel voor *np* of *ngp* in de plaats zou treden), bijv. *plòïh* = losmaken, *plang* = gevlekt, gestreept, *preuë* = motregen, *prang* = oorlog, *pheuël* = beitel, *pha* = dijbeen, *phèt* = gal, bitter, *phōn* = begin, *kaphé* = ongeloovige, *mpeuën* of *eumpeuën* = voeder voor beesten, *mpèë*=grootmoeder, *lampōng* =. dobber, *rampa*^{s} = breedgetakt, *amplaïh* = polijsten.

De *ph* als vertegenwoordigende de Arabische *f* kwam bladz. 383 ter sprake [1]). Buiten het accent wordt de *f* steeds alleen door *p* vervangen: *mòpeuti* = moefti, *napakah* = onderhoud, *rapa'i* = de litanie van dien naam; maar *moenapè'* of *moenaphè'* = schijngeloovige.

Nasaal is de *p* met zijnen vocaal in: *piëb* [2]) = zuigen, schuiven (opium) of rooken; *poeëb* = goot; de *ph* in *niphaïh* = kraamziekte; *pr* in *preut* = met water uit den mond bespuiten, *priëh* = snuiven (van woedende dieren), *poepròt* = zeker insect.

In het schrift wordt *p* met ف weergegeven, en zelden of nooit door toevoeging van meer tittels (ڤ) van de *f* onderscheiden.

De lipklank *m* komt bij de nasalen, *w* bij de semivocalen ter behandeling.

NEUSKLANKEN.

Deze zijn de lipklank *m*, de tongklanken *n* en *nj*, de keelklank *ng*. Zij geven alle, waar zij een woord sluiten, aan den voorafgaanden vocaal zekeren galm, dien de Atjèhers *deungòng*, d. i. gonzing noemen [3]), en maken hem dus tevens iets langer dan bij andere sluiters het geval is.

Verder deelen zij, aan het begin eener syllabe, hun sterk nasalen klank aan den volgenden vocaal mede. Alleen *ō*, *é* en *euē* zijn onvatbaar voor dien invloed of, anders uitgedrukt, vóór deze drie vocalen zijn bedoelde consonanten zoo weinig nasaal mogelijk, zoodat men er aan die klinkers zelve geen spoor van bemerkt.

Eene andere eigenschap, die deze medeklinkers hier en ook in sommige Maleische dialecten vertoonen [4]), is dat zij op

---

[1]) Ook is reeds aangeteekend, dat de *f* als sluiter *h* wordt.

[2]) Daarentegen niet nasaal: *piët* = luis.

[3]) Ook in het Qoranreciet noemen zij het galmen (Arab. غنّة) *deungòng* Bij de *nj* komt het natuurlijk niet voor, daar deze nooit sluiter is.

[4]) Mij bleek bijv. dat zij deze eigenschap in hooge mate vertoonen in het Maleisch van Boenoet op West-Borneo.

eigenaardige wijs samensmelten met den hun naast verwanten zachten consonant. De combinaties *mb*, *nd*, *ndj* en *ngg* vormen, in onderscheiding van andere klankverbindingen, nieuwe klanken, die zeer nabijkomen respectievelijk aan de niet-nasale *m*, *n*, *nj*, en *ng*, gelijk die vóór de vocalen *ō*. *é*, *euë* gehoord worden. Slechts in enkele woorden, deels van vreemden oorsprong, deels samenstellingen, worden die nasalen door hunne verwanten gevolgd zonder ermede samen te smelten, bijv. *lambajōng* = purperkleurig, *rambaloej* = eene soort van djin, *éndatoe* = voorvaderen, *éndaj* (Arab. انزال) = zaadschieting, *bandoem* = allen.

Overigens werkt de samensmelting soms op de spelling, en schrijft men *mbōt-mbōt* = de plaats midden boven het voorhoofd, zoowel موت٢ als امبوت٢, *ndōng* = eene soort van slang نوڠ of اندوڠ, *ndjōng* = de haven, die op de kaarten *Endjoeng* heet, zoowel ڽوڠ als انجوڠ, *andjōng* = uitbouw van de achtergalerij eener woning, اڽوڠ of انجوڠ, *nggang* = eene vogelsoort, ڠاڠ of اڠكاڠ, *langgéh* = in beslag nemen لڠيه en لڠكيه.

Het komt ook voor, dat de verbinding zóó heeft gewerkt, dat de nasaal zijnen verwant heeft verdrongen, dat dus *mb* werkelijk tot *m*, en wel tot de nasale *m*, is samengesmolten, enz. Dan hebben die klanken op de daarvoor vatbare vocalen (*a*, *è*, *èë*, *i*, *ië*, *ò*, *òë*, *oe*, *oeë*, *eu*), die hun volgen, den gewonen nasaleerenden invloed. Zoo bijv. *t^h^eumah* سمبه of سمه) = een sembah maken [1]), *t^h^eumajang* = de ritueele godsdienstoefening, *tima* (تيما of تيمبا) = emmer, *tamah* (تمه of تمبه) = toevoegen. *timang* (تيمڠ of تيمبڠ) = overwegen, *leumò* (لمو of لمبو) = rund, *t^h^limèng* (Mal. *blimbing*) = de bekende vrucht, *pinah* = overbrengen en *minah* = verhuizen (vergelijk Mal. *pindah*), *ië brani* [2]) = brandy, *boeni* naast *boendi* (*nd* ongeveer gelijk de niet nasale *n*), eene boomsoort, *manoë* (Mal. *mandi*) = zich baden, *paneu*^s^ (Mal. *pèndèk*), *pa-*

---

[1]) Echter heet de groet zelf als substantief *t^h^eumbah* (*mb* bijna gelijk de niet-nasale *m*) en *peut^h^eumbah* = iets eerbiedig (aan een vorst) overreiken.

[2]) De Atjèhsche volksetymologie brengt dit woord met het Maleische *brani* in verband, en denkt dus aan »moedwater".

njang (ڤايڠ of ڤنجڠ) = lang, *mangòjta* (Mal. *manggoesta*), de bekende vrucht, enz.

Daar evenwel die vereenvoudigde spelling ook dikwijls plaats vindt, waar de samensmelting niet zóó innig en haar resultaat niet nasaal is, wijst ons het schrift in deze niet den rechten weg, en moeten wij elk voorbeeld afzonderlijk door waarneming der gesproken taal constateeren. Wij zien dan, dat weliswaar voor de meerdere samensmelting in het ééne, de mindere in het andere geval niet altijd eene rationeele verklaring te vinden is, maar tevens, dat voor elk geval vastheid van uitspraak bestaat, zonder weifeling.

Opene syllaben, die met een dezer nasalen aanvangen, hebben in echt Atjèhsche woorden nooit eene syllabe achter zich, die met eenen halfklinker (*w* of *j*) begint, tenzij de nasaal secundair is ingevoegd, zooals in *peunajah* = inspanning, van *pajah*, *peunajōng* van *pajōng* en dergelijke. In vreemde woorden wordt bij zulk samentreffen de *w* nasaal, de *j* gaat in den naast verwanten nasaal *nj* over: *inanja* of *anianja* van Mal. *aniaja*, *t^h^eunanjan* = Maandag, Mal. *senajan*, *peunganjōh* = pagaai, van Mal. *peungajoeh*, *manjèt* = lijk van een Mohammedaan, uit *majit*; *njanji* = bijzit van een Europeaan, Mal. *njaji* of *njai*; *manjò* = majoor, *maw̃ò* = rozenwater, Mal. *mawar*, *maw̃òt* = dood, als uit *mawoet* gevormd, *njaw̃òng* = ziel (*njawa*), *maw̃aïh* = andermans beesten onderhouden voor $^1/_2$ der te werpen jongen of zijne rijstvelden bewerken voor $^1/_2$ van den oogst [1]).

Evenzoo zeggen de Atjèhers, wanneer zij Maleisch spreken, *nanjè^s^* voor *najik* = klimmen, Atj. *é^s^*: *manjèn* voor *majin* = spelen (Atj. *meuḙèn*).

Het woord *t^h^eumajang* vormt hierop geene uitzondering, daar tusschen de *a* en de *j* eene *h* is uitgevallen, en de syllabe dus oorspronkelijk gesloten was.

Boven, bladz. 368, teekenden wij aan, dat behalve het hier behandelde viertal klanken, nog althans een negental nasale varianten van andere medeklinkers in het Atjèhsch voor-

[1]) Vergelijk nog over den invloed der neusklanken beneden bladz. 111.

komt. Deze komen echter betrekkelijk zelden voor, terwijl *m*, *n*, *ng*, *nj*, in den regel nasaal zijn, zelfs vóór *ō*, *é* en *euē* hun nasaal karakter niet geheel verliezen, en alleen door samensmelting met *b*, *d*, *dj*, *g* van aard veranderen.

14. *m* klinkt ongeveer als bij ons of in het Arabisch, maar veel meer nasaal. De combinatien *mb*, *mp*, (eventueel *mbr*, *mbl*, *mpr*, *mpl*) behoeven geene verdere bespreking.

De afwisseling van *m* met *b* aan het begin van sommige en aan het eind van enkele woorden werd bladz. 408 aangestipt.

Vóór de *k* pleegt *m* in *ng* over te gaan, bijv. in de kampongnamen *Lang Keuneuعeun*, *Lang Koeeuëh* enz.; soms ook vóór de *t* of *t^h* bijv. *Lang triëng*, *Lang t^heupeuëng*, *Barang t^hah* voor *Baram t^hah* (uit *Behram sjah*).

De letter is م, soms, om historische redenen مب.

15. *n* wordt fijner dan bij ons, evenals in het Arabisch met krachtigen druk van de punt der tong tegen de wortels der boventanden uitgesproken.

Vóór *k* en *g* wordt hij door *ng*, vóór *p* en *b* door *m* vervangen. Soms wisselt hij met *n* af vóór de *t*, bijv. in *bangta*, naast *banta* = de oudste broeder of andere bloedverwant van eenen oelèëbalang, die de dagelijksche zaken voor hem waarneemt; maar in het algemeen is de combinatie *nt* frequenter dan *ngt*.

Over de wisseling van *n* met *d* zie bladz. 390, met *l* bladz. 403, de zeldzame met ᾽ bladz. 373. Naast *manèh* = zoet, komt *mamèh* voor.

De combinaties *nd*, *ndr*, *ndj*, *nt* (*ntr*, *ntl*), *ntj* komen onder de andere samenstellende deelen voor.

De letter is ن.

16. *ng* stelt eenen consonant voor, iets meer nasaal dan onze *ng* in *brengen*. De in het Atjèhsch met dezen klank beginnende woorden zijn niet talrijk en meest van ééne syllabe.

Als sluiter van het woordje *meung* = willen, indien, opdat, slechts [1]), valt de *ng* bij intieme verbinding met een

[1]) Wij laten hier geheel in het midden, of het woord in al die beteekenissen denzelfden stam vertegenwoordigt.

volgend woord weg: *lon meudja'* (لون مڠ جكت of لون مجكت) = ik wil gaan, *meu han* [1]) = indien niet, *moebè'* = indien niet onverhoopt, *lōn moepòh* = ik wil slaan.

Zeldzaam is de wisseling van van *ng* met *n* als sluiter: *teumèng* of *teumèn* = een stuk bamboe om mee te snijden; dat *ng* de *m* vervangt vóór *t*, t^h, *k* is ons bekend.

Combinaties: *ngg*, *ngk*, ngt^h, alle reeds besproken; *ngl*: *panglima* = overste, *tanglōng* = lantaren.

De letter is ڠ of ڠ; soms stellen, om bijzondere redenen, ڠك, م of ن onzen consonant voor.

17. *nj* klinkt als *gn* in het Fransche *oignon*. Evenals *ng* komt hij betrekkelijk zelden als beginklank van Atjèhsche woorden voor; als sluiter kan hij niet optreden.

Met *j*, als welks nasale variant hij fungeert (boven, bladz. 411) wisselt hij soms in het begin van woorden; *njang*, meer gebruikelijk dan *jang* = die, dat (relatief), *jampang* of *njampang* = indien soms eens, *jeuh* of *njeuh* = afbijten.

De combinatie nj^h (altijd sterk nasaal) boven bladz. 382; hoe soms *nj* uit *ndj* ontstaat, bladz. 410—11.

De letter is ڽ of ڽ, soms نج.

HALFKLINKERS.

Deze beide consonanten, *w* en *j*, hebben in het Atjèhsch hetzelfde semivocale karakter als in de Semitische talen. De *w* klinkt als de Engelsche, de *j* heeft, met de onze vergeleken, ook een vocalischen voorslag, zoodat *wa* ons bijna als *oea*, *ja* als *ia* in de ooren klinkt. Beide treden slechts in weinige, en daaronder nog vele aan het Arabisch ontleende woorden als beginklanken van woorden op en slechts in enkele gevallen als sluiters. Combinaties vormen zij niet.

Den invloed, dien de semivocalen ondervinden van voor-

---

[1]) *meu han* is eenvoudig hypothetisch, *moebè'* (boven bladz. 407) tevens afbiddend, bijv. *moebè' na peuë mara* = als niet onverhoopt iets tusschenbeide komt (als het ware *kalau djangan*).

afgaande opene syllaben, die met nasalen aanvangen, leerden wij bladz. 411 kennen.

18. *w* komt als sluiter alleen in die dialecten voor, waar men, in plaats van het gewoon-Atjèhsche *èë*, respectievelijk *èw* of *iw* (bijna *èoe* en *ioe*) spreekt, gelijk wij bij de *è* zullen zien.

Na vocalen met een furtieve *ë* [1]) (*euë*, *èë*, *ië*, *òë*, *oeë*) is hij voor Atjèhers onuitspreekbaar; in de *eu*, *ō*, *oe*, *ò* zou hij als sluiter, wegens zijn semivocaal karakter, geheel opgaan, zoodat *euw*, *ōw* enz. niet anders zouden klinken dan *eu*, *ō* enz: met een voorafgaande *a* zou de *w* den tweeklank *aoe* vormen, maar deze is in het Atjèhsch, waar hij bijv. in vreemde woorden werd aangetroffen, overgegaan òf in *ò*, bijv. *nòbat* (نوبة) òf in *èë*, bijv. *djakalèë* (جكلو), *keumarèë* (كمارو), *lèëbat* (توبة), òf opgelost in *aʼō*, *awō* of *awò*, bijv. *kaʼōj* (قول), *kawōm* (قوم) *mawòt* [2]) (موت).

Waar op een der vocalen *oe*, *ō*, *ò* een andere vocaal direct (dus ook zonder scheidende ʼ) volgt, vormt een *w* den noodwendigen overgang bij de uitspraak, zoodat *oeë*, *loeaïh*, *thoeë*, *brōïh*, *tòë* bijna klinken als *oewé*, *loewaïh* enz. [3]); maar de vocalische helft van die overgangs-*w* ligt reeds in de *oe*, *ō* of *ò* opgesloten, zoodat het ons overbodig schijnt, dien *w*-klank afzonderlijk af te beelden.

Een nasale *w* is mij, afgezien van de bladz. 411 behandelde woorden van twee syllaben, alleen bekend in *aneuʼ wèʼ* = jonge buffel [4]), tevens het eenige mij bekende voorbeeld der wisseling van *w* en ʼ, want in Daja zegt men *aneuʼ* عèʼ.

Eene *w*, ontstaan door het wegvallen van een ʼ na den klinker *oe* leerden wij bladz. 374 kennen, en den invloed der *w* op een voorafgaanden *eu*-vocaal bladz. 406—7.

[1]) De furtieve *ë* treedt alleen vóór eene *h* op.

[2]) Hier werd de *w* nasaal wegens de voorafgaande *m*, (bladz 411) en daarom moest die voor nasaleering onvatbare *ō* in *ò* overgaan.

[3]) De overgangsklank tusschen *eu* en een volgenden vocaal klinkt anders, gelijk ons bij de behandeling der *eu* zal blijken.

[4]) In de Toenòng, Boeëng en Pidië heet zulk een dier *aneuʼ oeë*.

De letter is ی.

19. *j* komt als sluiter alleen voor na de vocalen *a*, *oe*, *ō*, *eu*, en is daar in de meeste gevallen uit *l* ontstaan. Na den furtieven vocaal *ë* treft men hem alleen in sommige Bovenlandsche dialecten aan (bladz. 402, noot).

Na *ŏë* kan natuurlijk geen *j* komen, daar het zelf uit *ŏj* is ontstaan. In de Toenŏng, Pidië en Boeëng is trouwens dat *ŏj* onveranderd gebleven, en de *j* dus ook na *ŏ* als sluiter mogelijk; in de *banda* taal gaat het steeds in *ŏë* over, behalve in enkele samengestelde uitdrukkingen, als: *barŏjtʰa* = eergisteren, *poekŏj ma* = schaamdeel der moeder (bij het schelden gebruikelijk), *lagŏj na* of *tʰilagŏj na* nevens *lagŏë na* = zeer [1]). Met een der vocalen *è*, *é*, *i* zou een daarop volgende *j* evenzoo samensmelten als de *w* met *oe*, *ō*, *ŏ* en *eu*.

Tusschen een der vocalen *i*, *è*, *é* en een anderen, die onmiddellijk daarop volgt, hoort men noodwendig eene *j*, welker vocalische helft in den voorafgaanden vocaal ligt opgesloten, en die wij dan ook evenmin als de zooeven genoemde *w* van dezelfde soort schriftelijk behoeven uit te drukken: *lhèë* = drie, *déah* = bedehuis, *tʰliō* = slaperig, *ië* = water, *tiōng* = beo, *bieuë* = Maleisch biar enz. klinken van zelf ongeveer als *lhèje*, *déjah* enz.

Over de verhouding van de *j* tot den nasaal *nj* zie men bladz. 411. De letter is ي, maar dikwijls wordt de *j* door ل voorgesteld, zelfs waar zij niet uit *l* is ontstaan.

KLINKERS.

Het Atjèhsch heeft 9 klinkers, die wij met de letters *a*, *eu*,

---

[1]) Deze uitdrukking, die afwisselt met *lagŏë és na* (لاكي ايك نا), is mij nog niet duidelijk. *Lagŏë* stemt formeel met Maleisch *lagi* overeen, maar de beteekenis is, ook in andere uitdrukkingen, niet dezelfde. Zie verder over *ŏj* bladz. 111. Als vervanger van den Arabischen tweeklank *ai* blijft *ŏj* ook onveranderd in sommige woorden: *tʰŏjdina* voor *saidina* (zoo doet zich *sajjidina* aan de Atjèhers voor) = onze Heer, *alŏjkōm* in den bekenden groet: *atʰalamoe alŏjkōm*, *Mŏjmoenah* (ميمونه); in uitgangen daarentegen *ŏë*, *Dōj keureumŏë* voor *Doelqarnain*.

è, *é*, *e*, *i*, *oe*, *ō*, *ò* aanduiden. Zes daarvan (*a*, *eu*, *é*, *i*, *oe*, *ò*) worden sterk nasaal uitgesproken [1]), wanneer zij volgen op een der vier nasalen of op een der negen nasale varianten van andere medeklinkers; daar al deze consonanten als nasalen kenbaar zijn, is het onnoodig, die eigenaardige uitspraak der vocalen schriftelijk uit te drukken. Vóór de *ō* en *é* komen nasale varianten niet voor en zijn de van nature nasale medeklinkers zoo weinig nasaal mogelijk.

Vijf vocalen (*eu*, *è*, *i*, *oe*, *ò*,) kunnen in syllaben, die den klemtoon hebben, zekere verlenging ondergaan door aanhechting van een kleurloozen vocaal, die ongeveer overeenkomt met de *e* in ons *rijen*, wanneer men dat woord snel en met een zwaar accent op de *ij* uitspreekt. Op bladz. 414 en 415 zagen wij, dat de halfklinkers (de *w* bij *oe* en *ò*, de *j* bij *è* en *i*) onwillekeurig den dienst van verbinders bewijzen; zoo dus in *oelèë* = hoofd, *bië'* = soort, stam, *t'oeël* = uittrekken (kleederen), *oeròë* = dag. Over den verbindingsklank in *euë* zie men bladz. 418.

Drie dezer samengestelde klanken (*euë*, *ië*, *oeë*) komen zoowel in gesloten als in open syllaben voor, de andere alleen in opene [2]). Wat *èë* betreft, laat zich dit verklaren doordien het in de plaats kwam van een oorspronkelijke opene *oe* of *au*; *òë* kwam voor *òj*, dus voor eene gesloten syllabe in de plaats.

Het trema, waarmede ik dien aangehechten vocaal *ë* aanduidt, beteekent dus hier niet, gelijk in ons geëerd, den bij ons onopgemerkten of als hiaat beschouwden consonant ', maar denzelfden zachten overgang, die tusschen ons *rij* en *en* in *rijen* gehoord wordt. Men kan dien vocaal met een aan de Hebreeuwsche spraakkunst ontleend woord *furtief* noemen, daar hij volkomen hetzelfde vluchtige karakter heeft als de met dien naam aangeduide *ă* in het Hebreeuwsch.

---

[1]) Waar de *eu* door toevoeging van *ë* verlengd wordt, kan zij niet nasaal uitgesproken worden.

[2]) Eene uitzondering voor *òë* (*òëh*) zie bladz. 398.

en dan ook evenmin als deze in het inheemsche schrift kan weergegeven worden.

De vocalen, die in geaccentueerde syllaben *ĕ* achter zich toelaten, kunnen echter alle ook zonder die toevoeging het accent hebben, bijv. *aneuʼ, tjoebèʼ, dit, batjoet, tjeumeulò.*

Een andere furtieve vocaal is de *ï*, die alleen voorkomt vóór de *h.* waar deze als sluiter de *tʰ* vervangt. In welke gevallen hij daar optreedt, bleek ons bladz. 397.

1. *a* klinkt in open syllaben als in ons *ga*, bijv. *ma* = moeder, *tha* = schoonouders, *toeha* = oud, *batjoet* = een weinig; in door neusklanken gesloten syllaben als in *raam*: *lam* = in, *moendam* = waterkan, *jampang* = indien eens, *prang* = oorlog, *khan* = een stuk; in andere gesloten syllaben als in *kat*, bijv. *baʼ* = aan, bij, *that* = zeer, *rab* = dichtbij, *poekat* = zegen (net), *bagaïh* = snel.

De *a*, die het accent heeft, gaat in sommige gedeelten der XXII Moekims (Lamkraʼ, Lampanaïh enz.) in *è* over: *mè* of *mèʼ* = moeder, *tʰi njèʼ*, aanduiding van een klein kind, *tʰirè* = zout, *tjoet dè* (aanspreekwoord voor oudere zuster) *Lamkrèʼ, Lampanèh.*

Zelden ontstaat in niet geaccentueerde syllaben uit de *a* eene *eu*, namelijk in *beuna* (voor *bana*) uit *baʼna, beuthat* enz. en de pronominale suffixen *teu* en *keu* (zie bladz. 379—80).

Schriftelijk wordt zonder methode de *a* nu eens door ا, dan eens niet aangeduid, zoowel in syllaben met als zonder accent. Wel heeft het veelvuldige voorkomen van den klemtoon op de laatste syllaben der woorden dezen invloed op de Atjèhsche spelling gehad, dat hier vaker dan in het Maleisch in uitgangssyllaben, ook al zijn die open, de vocalen (*a* of andere) door eene vocaalletter worden uitgedrukt, bijv. ماتا = *mata*, بوڬا = *boega* (een boom), سوكلا = *soekla*, geheel zwart.

2. Bij de *eu* gevoelen wij het levendigst, hoe uiterst gebrekkig mededeelingen over klankleer langs schriftelijken weg kunnen plaats hebben. Zoolang echter nog geen phonographisch apparaat elke nieuwe verhandeling over klankleer

vergezelt, zullen wij ons tot eene benaderende beschrijving moeten bepalen ook van dezen klinker, die eerst na veel oefening onder deskundige leiding voor Hollanders uitspreekbaar wordt.

Het meest gelijkt de *eu* op den Soendaschen klinker, dien men wel met hetzelfde teeken schrijft; daarom hebben wij die letters gekozen, ofschoon de Atjèhsche *eu* weinig overeenkomst met de Hollandsche heeft. De lippen blijven bij het uitspreken dier *eu* in haren natuurlijken stand; vooral brenge men ze niet naar voren, eer iets naar achteren, zoodat de afstand der mondhoeken liever grooter dan kleiner worde. De boven- en benedentanden zijn òf op elkander gesloten òf (dit hangt van den voorafgaanden medeklinker af) door een nauw reetje gescheiden. De rug der tong wordt eveneens zeer dicht bij het gehemelte gebracht, en langs dezen engen doorgang laat men nu uit de kleinst mogelijke opening der stemspleet een regelmatigen luchtstroom uit. Zoolang men den echt Atjèhschen vocaal nog niet in gehoor en geheugen heeft vastgelegd, kan men zich daarbij inspannen om de Hollandsche *eu* te voorschijn te brengen. Is de houding der organen correct volgens de aanwijzing van zooeven, dan zal die poging mislukken, maar de Atjèhsche *eu* gevormd worden.

Krijgt de *eu* de furtieve *ë* achter zich, dan wordt als overgangsklank (vergelijk boven bladz. 416) iets gehoord, dat op eene zeer zachte Hollandsche *g* of eene nauw hoorbare gebrauwde *r* gelijkt. Nederlanders, wier aandacht voor het eerst door dit verschijnsel getroffen wordt, zijn vaak geneigd, dien overgangsklank tot eene ware Hollandsche *g* te overdrijven, en dan bijv. *Oelèë lheuge* voor *Oelèë lheuë* (vulgo *Olehleh*) te zeggen. Het best nadert men de ware uitspraak door met uiteengehouden, d. i. niet gesloten lippen, moeite te doen tusschen die *eu* en *ë* eene *w* te doen hooren. Natuurlijk mislukt dit, maar de niet nader te definieeren overgangsklank wordt aldus gevormd.

Zoo duidelijk nu deze vocaal, met of zonder *ë*, nasaal of niet nasaal, zijn eigen karakter vertoont overal, waar hij den

klemtoon heeft, zoo kleurloos wordt hij dikwijls, waar dit niet het geval is; en dan behoort er eenige oefening toe om hem te herkennen en niet te gaan meenen, dat bijv. de eerste syllaben van woorden als *meugah* = beroemd, *peuntat* = begeleiden, *beuleubaïh* = zekere daklatten, eenvoudig denzelfden klinker bevatten, dien wij in *begin* met *e* schrijven. Zoodra men die woorden echter langzaam hoort spreken, of de niet geaccentueerde syllabe om de eene of andere reden zekeren. nadruk krijgt, verdwijnt alle twijfel aan de identiteit van den klank. Hij treedt dus, zonder accent, dikwijls op, waar verwante talen de zoogenaamde toonlooze *e* hebben, en hij is de meest gewone scheidvocaal tusschen twee op elkander volgende consonanten (*areuta*, Mal. *harta*, *Peureula*ᵏ = Perlak, *édjeutihat* = Arab. *idjtihād*, *èleumèë* = *ilmoe*, *meureujam* = kanon, *mòteula*ᵏ = Arab. *moeṭlaq* enz.)

Ter kenschetsing van dezen vocaal zij nog opgemerkt, dat vooral *euë*, maar ook wel een geaccentueerd *eu* (dit laatste veelal, maar niet uitsluitend, na nasalen) in een groot aantal woorden beantwoordt aan Maleisch *a*, bijv. *oereuëng* = *orang*, *oeteuën* = *oetan*, *lheuëh* (uit *tleuëh*, en dit misschien uit *tleuet*ʰ) = *tĕlah* (of *tĕlas*), *breuëh* (uit *breuet*ʰ) = *bras*, *ateuëh* = *atas*, *hireuën* = *héran*, *beunteuëng* = *bĕntang*, *tʰikoereuëng* (negen), vergel. met *koerang*, *bajeuën* = *bajan*, *toeleuëng* = *toelang*, *bileuëng* = *bilang*, *hareuëm* = *haram*, *djeuëb* = *tiap*, *djeuët* = *djad*(*i*), *djaweuëb* = *djawab*, *oekheuë* = *akar*, *pageuë* = *pagar*, *pheuët* = *pahat*, *peuët* = (*am*)*pat*, *bieuë* = *biar*, *djeuë* = *djal*(*a*), *beuët* = *batj*(*a*), *bheuë*ᵏ = *bag*(*i*), *reudeuëb* = *dadap*, *aneu*ᵏ = *anak*, *djameun* = *djaman*, *manjeum* = *anjam*, *meuïh* ¹) = *mas*, *djheut* = *djahat* ²), *theun* = *tahan*.

Zoo is het ook niet moeielijk, in *peuë* = wat? dat tot nog toe steeds *poeë* geschreven wordt, het tweede deel van *apa*

---

¹) In *meuïh* is de vocaal *eu*; de furtieve *ï* is uit *th* ontstaan.

²) Men ziet uit de voorbeelden, dat deze klank volstrekt niet aan nasalen als sluiters gebonden is (van Langen, Spraakkunst, blz. 12); daarentegen is Mal. *oetang* bijv. ook Atj. *oetang* enz.

te herkennen, te minder, daar het woord als eerste deel van samenstellingen, waar het geen klemtoon heeft, in den vorm *pa* optreedt, bijv. *pakòn* = waarom (wat oorzaak)? *padoem* = hoeveel? *pakri* = hoe (wat wijze)? enz.

In enkele sporadische gevallen vindt men locaal de uitspraak *oeë* of *oej* voor *euë*. Zoo zegt men in Pidië *poeë*, terwijl *euë* daar verder meestal onveranderd blijft [1]). In de strandstreken der XXVI Moekims (Lamnga bijv.) zegt men *poej*, en evenzoo luidt *moenteuë* = wilde citroen, daar *moentoej*; daarentegen krijgen andere woorden, die in het hoofddialect op *euë* eindigen (om het even, of die eindsyllabe oorspronkelijk open was of op *l* of *r* eindigde) in dat dialect *euëj*: *keubeuëj* = buffel, *djeuëj* = werpnet, *keuëj* = voorzijde, enz. In Daja zegt men *poej*, maar zoowel *moenteuë* als andere woorden op *euë* blijven daar onveranderd. In de Toenóng (XXII Moekims) zegt men *peuë* en *moenteuë*, maar in plaats van *t^{h}ingkreuël* = een band voor de beenen, met behulp waarvan men in eenen klapperboom klimt, *t^{h}ingkroeël*.

In *poeboeët* [2]) voor *peuë boeët* = wat werk? wat is er aan de hand? is *peuë* phonetisch zoo nauw met *boeët* verbonden, dat het zijn accent verliest. Zonder accent is echter slechts *eu* mogelijk, en dit wordt vóór een labiaal (bladz. 406-7) *oe*.

Ook andere klanken dan *a* zijn echter in *euë* verloopen; vergelijk bijv. *keubeuë* met *kĕrbau*, *t^{h}eureuë* met *sĕraj* (welriekend gras), maar de gevallen van correspondentie met eene Maleische *a* zijn overstelpend talrijk.

In niet geaccentueerde syllaben wisselt *eu* (overeenstemmend met Maleisch *ĕ*) dikwijls met *i* of *oe* [3]): *meungkhé* of *mingkhé* = op één been springen, *rintjōng* of *reuntjōng* = de Atjèhsche dolk, *dji'ōh* of *djeu'ōh* = ver, *t^{h}idjoeë'* of *t^{h}eudjoeë'* = koud, *meuria* of *meureuja* = sagopalm, *bitjōh* of *beu-*

---

[1]) Wel heeft men daar (en ook dit geval schijnt vrij wel op zichzelf te staan) *toetoeë* voor het Atjèhsche *titi* = brug.

[2]) Wel te onderscheiden van het werkwoord *poeboeët* = werken.

[3]) Met *oe* regelmatig in zekere gevallen vóór labialen, zooals bladz. 406-7 bleek.

tjōh = builtje, *litjōb* of *leutjōb* = blaartjes op de tong, *djinamèë* (van *djeunamèë*, eigenlijk geschenk van den gast = *djamèë*) = huwelijksgift, *djinòh* of *djeunòh* = genezen (van eene wond), *eumpòë* of *oempòë* = wieden, *goeloenjoeëng* of *geuloenjoeëng* = oor, *goenoekoe* of *geunoekoe* = kokosrasp, *njeum* of *njoem* = gevoelen, meening, *koemoendjōng* of *keumoendjōng* = condoleeren.

Schriftelijk is *eu* of *euë* nooit te onderscheiden; *peuë* bijv. vindt men فا, فو, في, فوي, فر geschreven.

In open syllaben zonder accent wordt voor *eu* gewoonlijk geen teeken gebezigd, en dikwijls evenmin in accentsyllaben, maar mogelijk is steeds de aanduiding door een der drie vocaalletters (als ware *eu* met *a*, *i* en *oe* even na verwant) zoowel in gesloten als in open syllaben: ساوار, ساور, ساوال, ساول, ساوا, ساوي = *t*[h]*aweuë* (bezoeken), بورر بورور, بورير = *boereuë* (bluffen), ليري, ليرر, ليرل = *lireuë* (muffe kleederen drogen), ليرين = *lireuën* (omwinden), اولو لهر, لهو, لهي = *Oelèë lheuë*, enz.

3. *è* klinkt in open syllaben als in *père*, bijv. *mè* = brengen, *panè* = van waar? *balè* = overdekte zitplaats, *arè* = een inhoudsmaat, *t*[h]*oerè* = eene vischsoort, *moegè* = vischopkooper; in gesloten syllaben, al naar mate van den sluitconsonant, als in ons *pel* of *ben*, bijv. *tamèh* = stijl, *langèt* = hemel, *tè'* = vrouwenborst, *tjeungèh* = zekere stank, *t*[h]*ocè'* = teleurgesteld, *tjoebè'* = een sirihvijzeltje, *leubèh* = uitmuntend, meer, *oeièt* = struik, *ingèn* = begeerig, *angèn* = wind, *Atjèh*.

Met *ò*, *é*, *e* en *ō* heeft deze vocaal de eigenschap gemeen van alleen in eindsyllaben van woorden voor te komen, hetwelk eveneens van de verlengde vormen *èë* en *òë* geldt [1]).

De syllaben *èn* en *èt* wisselen vaak met *òn* en *òt*, bijv. *wòn-wòn* of *wèn-wèn* = in den slaap bazelen, hardop droomen, *wòt* of *wèt* = eene kleine vischsoort; *wèt* = draaien en *wòt* = omroeren.

---

[1]) Woorden als *tèëbat*, *sòbat* vormen slechts schijnbaar eene uitzondering, daar zij aan het Arabisch ontleend zijn.

Dikwerf zijn dan de *è* vormen in de banda-taal gebruikelijk, die met *ò* in de Toenòng, de VII Moekims Boeëng en Pidië, bijv. in *rèt* = weg, *gèt* = goed, *tʰeutèt* = vervolgen, *pèt* = plukken, *tʰeubèt-tʰeubèt* = over iets mijmeren, enz. In andere woorden is de verhouding juist omgekeerd; zoo zegt men in het hoofddialect *taròn* = vangstrik, *ròt* = vreten, *tʰiròn*, eene boomsoort, *toetòt* = blijven steken, in de de war geraken, waarvoor men in de Toenòng enz. *tarèn*, *rèt*, *tʰirèn*, *toetèt* zegt.

Bij woordvorming door herhaling van den stam wisselen eveneens beide vocalen elkander vaak af, bijv. *mèh-mòh* = druk in de weer, *brèt-bròt* = babbelend, *palèt-palòt* = tobben, *wèt-wòt* = zich slingerend bewegen.

De verlengde vorm *èë*, die alleen in open syllaben voorkomt, klinkt ongeveer als het plat Hollandsche *hèje?* voor *hebt ge?* bijv. *bateë* = steen, *lhèë* = drie, *abèë* = asch, *thèë* = weten. *oelèë* = hoofd, *mpèë* = grootmoeder, *ntèë* = spoor, rest, *tjèëtan* [1]) = duivel, *malèë* = beschaamd, *tʰingkèë* = elleboog, *angkèë* = voor iemand instaan, *lagèë* wijze, gelijk, *kèë* = ik. In de strandstreken der XXVI Moekims (Lamnga enz.) luidt deze vocaalverbinding *iw* [2]), dus *batiw*, *lhiw* enz., in de Toenòng *èw* [2]): *batèw*, *lhèw* enz. Zij beantwoordt meestal aan de *oe* in verwante talen en schijnt ook in het Atjèhsch zelf uit *oe* te zijn ontstaan, daar zij altijd door ﻭ wordt uitgedrukt, en in enkele gevallen, bij accentverlies, weder *oe* wordt, bijv. het accentlooze pronominaal praefix, tevens genitief- en objectsuffix *koe* naast het geaccentueerde *kèë* (*kèë koedjaʾ* = ik ga, *djipòh koe* = hij slaat me, *djipòh kèë* = hij slaat *mij*) of de vorm *toe* in *toetʰòë*, *toedoem* enz. (zie bladz. 382) naast den vollen vorm *thèë* = weten.

In vreemde woorden vervangt *èë* dikwijls dan niet door een consonant gesloten tweeklank *aoe*, bijv. *tjèëdara* = broeder, *tjèëdaga* = rijk koopman, *bèë-bèëwan* = welriekende zaken. *keumarèë* = droog jaargetijde, *djakalèë* = indien, *dèëlat* (van

[1]) Dit voorbeeld vormt eene uitzondering op den regel; men zou *tjòjtan* of *thòjtan* verwachten.

[2]) Bijna *ioe* en *èoe*; men denke altijd aan het semivocale karakter der *w*.

Arab. *daoelat*) = bevestigingswoord, waarmede men den vorst antwoordt, ongeveer = *kangdjĕng*! *mèëlana* (ouderwetsch voor *maoelānā* = onze Heer, dat thans gewoonlijk *mòlana* luidt, evenals *nòbat* uit *naoebat*) *tèëwakaj* [1]) (uit *tawakkal*, welks semivocaal *w* ten onrechte als vocaal is opgevat, dus *tèë* uit *tau*) = onwrikbaar vertrouwen op God; *kèëloehoe* (Arab. *qaoeloehoe* قَوْلُهُ = „zijne uitspraak of beslissing"; vooral in geleerde discussies gebruikelijk) = „praatjes, gezeur" [2]). Andere wijzen om dien tweeklank weer te geven worden bij *ò* en *ō* behandeld.

Waar men de *è* schriftelijk gelieft uit te drukken, geschiedt dit door ي, bijv. مي = *mè*, بيق , بيڬت , بكت of بيْ = *bès*, ڤت of فيت = *pèt*; *èë* wordt altijd met و geschreven.

4. *é* klinkt als in *zee*, *zeep*, *been*, en komt ook (bladz. 421) alleen in eindsyllaben voor.

Het Atjèhsch heeft dezen vocaal in de laatste syllabe van vele woorden, die bijv. in het Maleisch *i* hebben, terwijl omgekeerd in voorlaatste syllaben het Atjèhsch dikwijls *i* heeft, waar andere talen *è* of *é* hebben; dezelfde verhouding bestaat tusschen de *oe* en de *ò* of *ō*. Zoo is bijv. uit te spreken [3]): *al^héng* = vreemd (*asing*), *itéˢ* = eend, *apét* = tusschen twee voorwerpen vastzetten, *t^hakét* = ziek, *poetéh* = wit, *ban éng* = evenbeeld, *baréh* (*baris*) = streep, *iréh* = in stukken snijden, *éh* = liggen, *éˢ* = stijgen, *moedéˢ* = bovenwaarts gaan, *ilé* = naar beneden drijven, *moet^hém* = jaargetijde, *lilén* = was, *lit^héˢ* = vernuftig, *padé* = rijst, *tjitjém* = vogel, *pò lém* = heer oudere broeder (bij ons gewoonlijk *polim* geschreven, bijv. in Panglima Polim) enz. enz. Daarentegen vindt men *mirah* = rood, *ikoe* = staart, *bit^han* = verwantschap van ouders, wier kinderen met elkander gehuwd zijn, *gliwang* = klewang, *idan-idan* = kindsch. Bewijzen ge-

[1]) Ook *tawakaj* komt voor.

[2]) Men zegt bijv. X *le that kèëloehoe* = X heeft veel noten op zijn zang (eigenlijk: komt telkens met nieuwe tegenwerpingen, als: »zijne uitspraak is zus, zijne uitspraak is zoo".)

[3]) In van Langen's Woordenboek is de reproductie dezer vocalen, gelijk ook die der *oe* en *ō* veelal onjuist.

noeg van de voorliefde voor *é* in de laatste, *i* in de voorlaatste syllabe; terwijl echter *i* in laatste syllaben ook zeer veel voórkomt, is dit met *é* ten aanzien van voorlaatste onmogelijk.

In opene syllaben is *é* even frequent als in geslotene: *tjré* = uiteengaan, *t^hoeé* = draaien, *padé* = ongepelde rijst, *pra'é* = erfrecht, *kaphé* = ongeloovige, *lé* = nog.

Een aantal Atjèhsche woorden met *ō* hebben in Pidië *é* in plaats daarvan: *trōn*, Pid. *trén* = dalen, *lōn*, Pid. *lén* = uitblusschen, dooven.

De Bovenlanders vervangen soms de eind-*i* door *é*, bijv. in *t^hiri*, Toenòngsch *t^hirè*, dat dezelfde beteekenis heeft als *tòh*, nl. *mana* in den zin van welke? van een bepaald aantal. Het woord *béb* = het gezicht vooruitsteken als een Lampongsche aap, luidt hier en daar, vooral in de VII Moekims Boeëng: *beub*.

De *é* wordt meestal schriftelijk uitgedrukt, en wel door ي, bijv. سوي = *t^hoeé*, اسيغ = *at^héng*, بيب = *béb*.

5. *e* klinkt als onze zoogenaamde „toonlooze *e*", wanneer die door bijzondere omstandigheden gerekt of geaccentueerd wordt, bijv. wanneer wij zeggen: „*be*gonnen, niet *ge*gonnen, of wanneer iemand, wien het gezochte woord nog niet te binnen is geschoten, al nadenkend het lidwoord „*deeee*" gerekt uitspreekt. Het hoofddialect heeft dezen vocaal in zeer weinige woorden; hij verschijnt daar alleen in opene syllaben, die de laatste der woorden zijn en het accent hebben: *le* = veel, *tahe* = verbaasd, *gante* = mis, in de war, *tjake* = scheef, *mante* = boschmensch (een stam, waarover in Atjèh allerlei fabelen opgedischt worden), *b^he* = onversaagd, *ba'e* = weeklagen.

In *sandja'* (Atjèhsche tĕmbang) rijmt *e* dikwijls op *ō*. Schriftelijk wordt hij niet uitgedrukt, behalve in *le*, dat ل geschreven wordt; de andere woorden schrijft men, als of zij oorspronkelijk op *r* uitgingen تاهر enz.)

Dialectisch, met name in Pidië komt deze vocaal wel in geslotene syllaben voor, waar hij dan de plaats der *ō* van het hoofddialect inneemt: *tel* (voor *tōt*) = in brand steken,

bet (voor *bōt*) = opheffen, uittrekken, *tjet* (voor *tjōt*) = bloemen of vruchten met een haak plukken. Aan *tjoebet* beantwoordt in het hoofddialect *tjoebét* = knijpen.

Voor *trōn* = dalen zegt men in de Toenòng *tren*, terwijl het woord in Pidië *trén* luidt.

De boven vermelde furtieve *ĕ* kan men als een toonlooze *e* beschouwen.

6. *i* klinkt als ons *ie* in *die* en *ziet*, nooit als in *pit*; *ië* als ons *ieë* in *harmonieën*, mits de laatste *ë* daar zoo snel en achteloos mogelijk worde uitgesproken. Over de verhouding van *i* en *é* in het Atjèhsch zie men bladz. 423; over de dialectische vervanging van *i* door *é* bladz. 424; over de afwisseling met *eu* bladz. 420—21.

Niet zelden komt de eenvoudige *i* in eindsyllaben voor: *mit* of *dit* = weinig, *tjit* = slechts, *narit* = het gesprokene, *abin* = uier, tepel, *pakri* = hoe, *patjih* = schelp, *meuthkeugit* = moskee, *nadjih* (ناجس) = onrein; maar meer frequent is op die plaats *ië*: *ië* = water, *ʿiës* = pis, *banië* = wortels boven den grond, *boeliët* = ineendraaien tot een bal of pil, *ariët* = iets, dat lang en cylindervormig is, in stukken snijden, *piët* = luis, *piëb* = zuigen, rooken, schuiven; *tjiriës* = een pot of kan met tuit, *miëng* = wang, zoom, *mië* = kat, *pangthië* = toespelingen maken, *liët* = vrekkig, *kriët* = zeer zuinig, *kliët* = vet (van aarde), *keumiës* = op de heup dragen, enz.

Dit *ië* vertegenwoordigt in ontleende woorden dikwijls een oorspronkelijk *ia* of *ijja*, waarin de *a* geen accent heeft, bijv. *niët* = bedoeling, *masthiët* (معصية) = ondeugd, *diët* = bloedprijs, *niëh* (voor *niëtk*) = Nias.

Over de alleen vóór een *h* optredende furtieve *i* zie men bladz. 397.

Waar men den vocaal gelieft uit te drukken (met *ië* geschiedt dit meestal), schrijft men ي.

7. *oe* klinkt als bij ons. Deze vocaal kan in alle syllaben met of zonder accent optreden: *koe* of *doe* = vader, *taboe* = zaaien, strooien, *ikoe* = staart, *boe* = gekookte rijst, *ajoe-ajoe* = randversiering van laken, *pajoe* = bepraten, *thoerat* =

schrijven, *boeloet* = vochtig, *tjoet* = klein, *taĝoem* = brommen (van tijgers), *teupoej* = verkleuren, *tjroeb* = sigaar, *tjroe'* = afrissen, *joeb* = beneden; *oeë* natuurlijk alleen met den klemtoon: *boeloeëng* = deel, *baloeëm* = zak, *oeël* = schuren, tj*oeëh* = afkoelen, *tjroeëb* = op den buik liggen, *aboeën* = overwicht, *adoeën* = oudere broeder, *hoeë* = trekken, *boeë*, eene aapsoort, *boeël* = werk, t^h*oeëb* = long.

Voorbeelden der boven (bladz 423) besproken verhouding der Atjèhsche *oe* tot de Maleische *ò* of *ō*: *oebat*, *oereuëng*, *oebah*, *boetj^hò* (*botjor*) [1]. De Maleische *oe* op dezelfde plaats blijft ook in het Atjèhsch *oe*: *oeleuën*, *boelat*, *oemoe* (عمر) enz.

Over de afwisseling van *oe* en *eu* zie men bladz 420—21.

Waar men het noodig vindt, den vocaal schriftelijk uit te drukken, doet de ۇ hiervoor dienst.

8. *ō* klinkt in open syllaben als in *zoo*, in geslotene als in het Engelsche *boat*, of, waar de sluiter nasaal is, als in Eng. *home*, niet als in ons *zoom*.

Voorbeelden der boven (bladz. 423) besproken verhouding van de Atjèhsche *ō* tot de Maleische *oe*: *ampōn*, *batō'*, *trōn* (*toeroen*), *teupōng* (*tépoeng*), *tandjōng*, *toelōng*.

Ook deze vocaal is in van Langen's Woordenboek meestal onjuist (door *oe*) gereproduceerd. Zoo leze men bijv. *abō'* = molm, *arōng* = oversteken, *arōn* = eene boomsoort, *oelōn* = ik, *eungkōt* = visch, *oebōn oebōn* = kruin van het hoofd, *barōh* = beneden, *likōt* = achter, *jōb* (maar ook *joeb* komt voor) = blazen, *roekōn* = een stel, *atōt* = gewricht, *atō* = ordenen (*atoer*), *kaphō* = kamfer, *prahō* = vaartuig, enz. enz.

Bij het overnemen van vreemde woorden heerscht in deze geen vaste wet: naast *meukeut^hoet* (Arab. *maqçoed*) = het bedoelde, heeft men *meutjeurōt* (*masjroeṭ*) = hetgeen van eene voorwaarde afhangt.

De tweeklank *aoe* van vreemde woorden, die, gelijk ons bleek (bladz. 414 en 422—23), in opene syllaben meestal *èë*, soms

---

1) Maleisch sprekende Atjèhers zeggen dan ook *koet^hōng* voor *kosong*, en dergelijke.

ò wordt, luidt in gesloten syllaben *a'ö*, *awö* of *awò*: *ka'öj* (Arab. قول in den zin van gelofte), *kawöj* (Arab. قول in den zin van geleerde beslissing) enz.; vergelijk ook *la'öt* met het Maleische *laoet*.

De dialectische overgang van *ö* in *é* of *e* is boven bladz. 424 en 425 besproken.

De *ö*, die alleen in eindsyllaben voorkomt, wordt bijna altijd geschreven, en wel met و.

9. *ò* klinkt in opene syllaben als in het Engelsche *nor* of het Fransche *sort* en wordt dan meestal eenigszins gerekt uitgesproken: *randjò* = krib in eene rivier, *pò* = heer, eigenaar, *pòteu* (bijna *pòòòt'*) = onze Heer (God of de Sultan), *pò* (uit *pòr*) = vliegen, *boengò* = eene houtsoort; in geslotene syllaben als in ons *pot*, *kon*: *bòh* = vrucht, *tòb* = stampen, *tjòt* = recht, heuvel, *mòn* = put, *reulòïh* (رولس) = instorten, *bòïh* (بوس) = wegwerpen, *t'ròb* = in den modder zakken, *t'ròn* = beil, *t'ròh* = uitbotten; *òë* klinkt als de open *ò*, waarop na de noodwendige zachte verbindings-*w* onze toonlooze *e* volgt, ongeveer als in plat Hollandsch *mòwe*? voor: *moeten wij*?

Over de wisseling van *ò* met *è* zie bladz. 421—22.

In een aantal woorden, die het Atjèhsch met het Maleisch gemeen heeft, zien wij voor eene Maleische *a* in het Atjèhsch *ò* (of, waar de *a* in open syllaben staat, somtijds *òng*) in de plaats treden, gewoonlijk, wanneer een nasaal aan dien vocaal voorafgaat, maar in *kòn* (= Maleisch *kan* uit *boekan*) ook zonder die oorzaak. Zoo heeft men:

teumòn = slaaf (*tëman*), *tanòm*, *tanòh*, *roemòh*, *teungòh* [1]), *mamòh*, *leungò* (*dëngar*), *mawò* (*mawar*), *boengòng*, *trimòng*, *oemòng* (*hoema*), *tanjòng*, *njawòng*, *keunòng* (= *këna*), *blangòng*

De verlengde vorm *òë* schijnt altijd oorspronkelijk *òj* te zijn geweest, om het even, of die *j* oorspronkelijk of voor eene sluit-*l* in de plaats getreden was. Trouwens in de Toenòng, Pidië, de strandplaatsen der XXVI Moekims zegt men nog steeds *òj*, en in enkele uitdrukkingen (zie bladz. 415) ook in het hoofddialect.

1) Daarentegen bijv. *tangah* = naar boven kijken.

In Daja heeft men *aj* voor *òë*: *oeraj* voor *oeròë* = dag, *njaj* voor *njòë* = deze, dit, *geutanjaj* voor *geutanjòë* (*kita ini*) = wij, *blaj* voor *blòë* = koopen, *poeraj* [1]) voor *peuë ròë* (Pidië *poeë dòj*) = wat toch? enz.

In *t^heupò* voor *t^hòë pò* (*siapa poenja*?) is *t^hòë* door innige phonetische verbinding met *pò* zijn accent kwijt geraakt, en kon *òë* zich dus niet handhaven. Hetzelfde schijnt geschied te zijn met de *ò* van *pò* in *proemòh* = echtgenoote, wanneer men dit woord van *pò roemòh* = „Herrinn des Hauses" mag afleiden, hetwelk uitnemend past op de maatschappelijke toestanden in Atjèh.

In zeer vele woorden beantwoordt *òë* aan het Maleische *i*: *oeròë* = *hari*, *peulòë* = *pěli*, *talòë* = *tali*, *t^hinòë* = *sini*, *poekòë* = *poeki*, *blòe* = *běli*, *keumoedòë* = *kěmoedi*, enz.

Voorbeelden van overgang van den vreemden tweeklank *aoe* in *ò* (zie bladz. 414 en 422—23): *nòbat* (nevens *nèëbat* en *noebat*) = het voorheen in den Dalam bij zonsondergang geloste kanonschot, *mò'lōt* (uit *maoeloed*) = Mohammeds geboortefeest en de maand, waarin het gevierd wordt, *mòlana* (ouderwetsch *mèëlana*) = onze Heer.

De *ò* wordt dikwijls niet, soms met و geschreven; *òë* door een ي aangeduid.

KLEMTOON.

De groote massa der Atjèhsche woorden bestaat uit eene of twee syllaben.

Woorden van drie syllaben zijn veelal vreemde of door prae- of infixen van Atjèhsche stammen afgeleide; de vreemde behouden gewoonlijk hun eigen accent, in afgeleide blijft het accent de plaats innemen, die het in den stam had. Zoo heeft het Arabische *kèëloehoe* (قوله) het accent op de eerste syllabe, het afgeleide *t^heunoempét* hetzelfde accent als zijn stamwoord *t^hoempét*.

[1]) Hier is *poej* (Dajasch voor *peuë*) wegens accentverlies tot *poe* geworden.

Er zijn ook woorden van drie syllaben, die althans in den tegenwoordigen toestand der taal niet meer als afgeleid of vreemd kunnen gelden. Vele daarvan hebben den klank *eur* of *eul* in de eerste syllabe, waarop dan nog een *eu* (of de daarmede overeenkomende *oe*) volgt, bijv. *Peureulaʿ*, *keureuléng*, *tʰeuleupōʾ* enz. Deze hebben steeds het accent op de laatste syllabe, terwijl andere, zooals *geutoepat*, *keudōngdōng* het op de voorlaatste hebben; hunne zwakke eerste syllabe oefent geenerlei invloed op de plaats van het accent.

Daar bij woorden van ééne syllabe de accentquaestie zich uit den aard der zaak niet voordoet, komt dus in hoofdzaak alles aan op de bepaling der plaats van den klemtoon in woorden van twee syllaben.

Hier doet zich nu eene zwarigheid voor, die haren oorsprong vindt in de m. i. gebrekkige methode, die bij de behandeling der accentleer in het algemeen gevolgd wordt. Gewoonlijk immers blijft daarbij een hoogst gewichtige factor buiten bespreking, die men de muziek der taal zou kunnen noemen. Toch weet ieder, die zich met wat ijver en verstand op het zuiver spreken eener vreemde taal heeft toegelegd, dat de juiste uitspraak van alle klanken en klankverbindingen, gevoegd bij voldoende beheersching van de spraakleer en den woordenschat en bij inachtneming van hetgeen men den juisten klemtoon pleegt te noemen, nog niet voldoende is om eene taal te spreken gelijk de kinderen des lands. Hetgeen dan nog ontbreekt, noemt men in deze streken wel met de Inlandsche benaming *lagoe*; het is de wijs, waarop men spreekt, de kennis der verschillende tonen, waarin de syllaben worden voortgebracht.

Het verwerven van de noodige kennis van en oefening in de *lagoe* eener taal laat men geheel over aan het gehoor en de imitatiegave van dengene, die onder de bevolking, welke die taal spreekt, verkeert; zonder zulk verkeer, zegt men, is het niet mogelijk, iets daarvan te leeren. Nu is zeker dat verkeer zeer nuttig, ja misschien volstrekt onontbeerlijk voor hem, die zich eene taal practisch wil eigen

maken; maar dat geldt zoowel voor het practisch toepassen der klankleer, vormleer en syntaxis als voor het aanleeren van de *lagoe*. Toch laat men zich daardoor niet weerhouden van de wetenschappelijke behandeling dier drie eerstgenoemde afdeelingen der spraakkunst, maar sluit, ten onrechte naar mij dunkt, de wijs gewoonlijk uit.

Is het niet, alsof men iemand ter instrumentale begeleiding van zijnen zang of ook ter voordracht van een lied een papier in de hand gaf, waarop wel de woorden van het lied, de quantiteit en het accent der opeenvolgende tonen schriftelijk waren uitgedrukt, maar de keuze der tonen zelve en van hunne hoogte aan den zanger werd overgelaten? De overtuiging, dat de juiste voordracht van een lied aanleg, gevoel en practische oefening vereischt, verhindert immers niet, alvast de tonen ervan in notenschrift uit te drukken?

Nu kan men tegenwerpen, dat voor de qualiteit en hoogte van den toon bij het uitspreken der woorden zooveel afhangt van individueele eigenaardigheden, gemoedsaandoeningen, bedoelingen enz. Doch dit geldt toch tot op zekere hoogte ook van de eigenlijke muziek, ja, wat meer is, het geldt ook van de uitspraak der consonanten en vocalen, van den zinbouw, het spraakgebruik en wat dies meer zij.

Heeft men eenmaal formules (zooals letters en andere hulpteekens) om zijne ervaringen te boekstaven, dan bereikt men toch in al die onderdeelen der grammatica wel zekere scheiding der algemeene van de bijzondere verschijnselen en dat algemeene beschrijft en verklaart men in de phonetiek, etymologie en syntaxis eener taal. Waarom zou datzelfde voor hare muziek ondoenlijk zijn, en zou men zich op dit gebied tevreden moeten stellen met zekere vage beschrijving van de kracht, waarmede eene syllabe wordt geuit (klemtoon), zonder acht te slaan op den daarmede innig samenhangenden toon (*lagoe*), waarin men haar voortbrengt?

Men zal wel willen toegeven, dat hiermede op eene groote leemte in de spraakkunst is gewezen; tot mijn leedwezen ben ik niet in staat die leemte voor het Atjèhsch aan te vullen.

Wij beschikken vooralsnog niet over formules om onze ervaringen op dit gebied schriftelijk uit te drukken, en mijne musicale vorming stelt mij niet in staat, die uit te vinden. Moge weldra een linguist-musicus in deze behoefte voorzien!

Hier heeft deze uitweiding slechts ten doel den lezer te wijzen op het noodwendig gebrekkige onzer mededeelingen over den klemtoon in het Atjèhsch. In de bestaande formules laten zich alleen zeer grove, den minst geoefenden hoorder opvallende tegenstellingen uitdrukken; ons spraakgebruik in deze is te vergelijken met eene taal, die voor alle kleuren slechts over de woorden *wit* en *zwart* of *donker* en *licht* beschikt, en in een twijfelachtig geval desnoods van *tusschen beide* gewaagt. De fijnere onderscheidingen worden daar alleen aan het oog overgelaten; zoo hier, op taalkundig gebied, aan het oor.

Het is waar, die muziek der taal komt eigenlijk alleen in zinnen te voorschijn, en men bedoelt met den klemtoon van een woord gewoonlijk dat accent, dat het op zich zelf gesproken (in pauze) heeft. Maar vooreerst is het alleen voorkomen van een woord in de levende taal zeldzaam, en heeft het in die gevallen ook nog zijn redeaccent; en verder is de accentquaestie, ook waar een woord eenvoudig *genoemd* wordt, lang niet altijd zoo eenvoudig als de gebruikelijke accentleer wil.

Ons nu, bij gebrek aan beter, maar van de ruwe licht-en-donker-methode bedienende, constateeren wij dan, dat in woorden van twee syllaben steeds een zeker zwaar accent op de laatste syllabe rust, wanneer

1o. de eerste syllabe den vocaal *eu* [1]) (die daar in kracht met onze stomme *e* gelijk staat, maar anders gekleurd is) heeft;

2o. de tweede syllabe een met de furtieve *ë* verlengden vocaal (dus *euë*, *ië*, *èë*, *òë*, *oeë*) of ook den met *a* in het Maleisch afwisselenden *eu*-vocaal heeft (als in *aneuë*, *koemeun*, *oeneun* = *kanan*, rechterzijde enz.)

[1]) Natuurlijk geldt dit ook van *oe* en *i*, waar die met *eu* afwisselen.

Men heeft wel gezegd, dat ook in alle andere woorden *het accent* op de laatste syllabe rust, en velerlei schijnt daarvoor te pleiten. Zoo bijv. dat de vocalen *a*, *i*, *eu*, *oe*, die dikwerf zonder accent voorkomen, zoowel in de voorlaatste syllabe van een woord aangetroffen worden als in de laatste, terwijl *ō*, *ė*, *é*, *ò*, *e*, die dikwijls een zwaar accent dragen, alleen in de laatste syllaben van echt Atjèhsche woorden mogelijk zijn, en dus in dit opzicht gelijkstaan met de door *ë* verlengde vocalen van zooeven. Ook gaan de laatstgenoemde vijf nooit in de *eu* over, die met onze stomme *e* correspondeert; daarentegen is dit met *a* soms het geval (*beuna* uit *ba*ʻ *na* bijv.) en wisselen *i* en *oe* dikwijls met *eu* af, zooals ons boven bleek.

In samengestelde woorden of uitdrukkingen ziet men alweder den vocaal der voorlaatste wegens gebrek aan klemtoon kwijnen, en zoo bijv. *toetʰòë*, *toepeuë*, *toeban* enz. uit *tʰèē tʰòë*, *tʰèë peuë*, *tʰèë ban* enz., *tʰeupò* uit *tʰòë pò*, *beuna* uit *ba*ʻ*na*, *balé* uit *bahlé*, ontstaan.

Ook wijzen de talrijke woorden van éène syllabe, die door samentrekking uit woorden van twee syllaben zijn ontstaan, op de neiging om een zwaren klemtoon op het laatste deel der woorden te leggen, daar steeds de eerste vocaal bij de contractie verdwenen is; vergelijk *thōn*, Maleisch *tahoen*, *trōn* — *toeroen*, *theun* — *tahan*, *dheun* — *dahan*, *dròë* — *diri*, *pha* — *paha*, *pʰeuët*—*pahat*, *krōng* (= *sarong*) met Mal. Jav. *koeroeng*, *brō*ʻ = versleten met *boeroe*ʻ, *beureuhi* met *birahi* enz. enz. Waar geene samentrekking kon plaats hebben, omdat daaruit voor het Atjèhsch onmogelijke combinaties van consonanten zouden voortvloeien, wijzen toch veel voorkomende schrijfwijzen als متا (*mata*), بتا (*bata*), بهو of باهو (*bahō*) enz. op den zwaren nadruk, waarmede de laatste syllaben werden uitgesproken.

Hier zeide ik opzettelijk: *werden*; die samentrekkingen toch getuigen in de eerste plaats van het accent, zooals het vroeger was, en zij zijn thans de monosyllabische resultaten van een proces, dat afgeloopen is. Hetzelfde geldt van de vele woorden van éène syllabe, die door het wegvallen eener voorgaan-

de ontstonden, als *ōn* — *daoen*, *é'* — *naïk*, *lam* — *dalam*, *kòn* — *boekan*, *peuë* — *apa*, *djō'* — *idjoe'*, *doeë'* — *doedoe'*, *oe* — *njioer*, *joeb* — *tioep*, *mòh* (in *joeb mòh* = de ruimte onder een huis) — *roemah*, *mpōïh* naast *lampōïh* enz. Van de andere woorden van twee syllaben, welker consonanten zich tegen samentrekking verzet hebben, kan men thans niet zonder meer zeggen, dat zij alle *het accent* op de laatste syllabe hebben. De meesten hunner hebben wel op hunne eindsyllabe zekeren klemtoon, wanneer die niet door het redeaccent wordt verduisterd; maar de voorlaatste syllabe met haren *a*-, *i*- of *oe*-vocaal heeft eveneens accent, slechts in een anderen toon. Daar nu die toon zich naar den gang der rede wijzigt, wordt de verhouding even vaak zoo, dat de oppervlakkige waarnemer zou zeggen: nu heeft de voorlaatste het accent, als zoo, dat hij *den* klemtoon aan de laatste zou toekennen. Geheel op zichzelf uitgesproken, d. w. z. eenvoudig *genoemd*, klinken die woorden meestal zoo, dat de beide syllaben gelijken nadruk hebben, maar de tweede in een hoogeren toon dan de eerste uitgesproken wordt [1]).

Die hooge toon verplaatst zich echter, zooals gezegd werd, dikwijls naar voren. De Atjèhers spreken snel en leggen op het eind van den zin zekeren nadruk; meestal worden daarbij niet de enkele woorden accenteenheden, maar twee- of drietallen van woorden, die als tot één geheel verbonden worden. Zoo heeft in *oerdë njdë* (*hari ini*) = heden, de syllabe *rdë* een vrij zwaar accent, zoodat *njdë* het zijne bijna verliest; wil men echter zeggen: op *dezen* dag (er niet op een anderen), dan verliest *oerdë* bijna geheel zijn accent, en *njdë* heeft den klemtoon. In *barō* is tusschen beide syllaben, bij ongeveer gelijken nadruk, slechts dit verschil. dat *rō* in een hoogeren toon staat, wanneer het woord wordt genoemd, of bijv. in den zin: *djikheun barō* = »hij zegt: zooeven". Zegt men: „zooéven pas", dan krijgt *ba* den hoogeren toon. en in *aneu*-

---

[1]) Zonder invloed is daarbij het open of gesloten zijn der eerste syllabe; trouwens, wij zagen reeds, dat als sluiters van zulke syllaben alleen *h*, ' of *ng* aangetroffen worden, en deze soms nog wegvallen.

barō na = een pas geboren kind, ontneemt *na* elk onderscheid van accent aan beiden, of worden zij, als men wil, toonloos.

In *inòng njan* = die vrouw, *agam djéh* = gene man, is de verhouding als in *oeròë njòë*; van de bedoeling hangt het af, of de nadruk op *nòng* en *gam* dan wel op *njan* en *djéh* zal vallen. Maar in *le thal agam, le thal inòng* = zeer vele mannen, zeer vele vrouwen, valt een zekere nadruk op de syllaben *a* en *i*.

Oentōng = tijd, fortuin, heeft ongeveer hetzelfde accent als *barō*; in *raja that oentōng* = zeer groot van geluk, heeft de eerste syllabe (*oe*) zekeren nadruk, in *oentōng tjoet* = toen ik (of gij of hij) klein was, zijn beide syllaben van *oentōng* bijna toonloos, en in *oentōng lōn* = mijn geluk, valt alle nadruk op de syllabe *ntōng*. In *kòn raja* = niet groot, heeft *ja* den zwaarsten nadruk, in *raja that* = zeer groot, is *ja* iets minder dan *ra* geaccentueerd, maar heeft *that* het eigenlijke accent.

Waar woordherhaling [1]) op woorden van twee syllaben wordt toegepast, hebben de eerste en de laatste der vier syllaben zekeren nadruk: *mata-matá boelá* = het oog puilt uit, *angan-angán* = plan, voornemen, *iréng-iréng* = naast elkander, enz. Woorden als *meudoeë-doeë* = gezellig bijeen zitten, *moemèt-mèt* = zich bewegen, hebben zeker accent met toonverhooging op de laatste syllabe.

Een bijzonder krachtigen klemtoon op de laatste syllabe krijgen naam- of werkwoorden, waarop een der toonlooze genitief- of objectssuffixen volgt; deze zijn: *koe, lōn* (ja zelfs *oelōn toean* kan, snel uitgesproken, aldus accentloos op een naam- of werkwoord volgen), *teu* voor den eersten, *keu, teu, neu* voor den tweeden, *djih, geu, neu* voor den derden persoon. Bladz. 372—80 leerden wij sommige daarvan reeds kennen; zoo nog *geulipèë lōn* = hij bedriegt mij (waarin *lōn* bijna alle kleur verliest door het zware accent van *pèë*, evenals

[1]) Deze kan dienen tot woordvorming, zooals in *ingat-ingat* = steeds gedachtig zijn aan, *angan-angan* = plan, voornemen; of om de aandacht op een begrip te vestigen, zooals in: *mata-mata thakét* = het oog is ziek, *kapaj-kapaj kudjiboengka* = het schip is al vertrokken.

in het boven aangehaalde *oentōng lōn*, *roemòhkoe* = mijn huis enz.

Uit de besproken verschijnselen mag men, geloof ik, de volgende conclusiën trekken. Er is eene periode geweest, waarin eene sterke neiging om het accent op de eindsyllaben der woorden te leggen de Atjèhsche taal beheerschte. De resultaten daarvan ziet men o. a. in de vele monosyllabische woorden, die door samentrekking zijn ontstaan, waar dus de laatste syllabe de eenig overgeblevene is; in de verlenging, door toevoeging van *ĕ*, van vele vocalen in eindsyllaben, die dan ook nog steeds onder alle omstandigheden het accent hebben; in het uitsluitend in eindsyllaben voorkomen van zekere vocalen (*ō*, *ò*, *è*, *é*, *e*), die nooit geheel toonloos zijn, enz.

Echter heeft bedoelde neiging niet geheel doorgewerkt; er zijn voor samentrekking vatbare vormen aan haren invloed ontsnapt, en de andere, die vatbaar waren voor samentrekking, hebben veelal op beide syllaben zekeren toon, althans wanneer de eerste vocaal niet *eu*, maar *a*, *i* of *oe* is. Wel heeft dan dikwijls de laatste syllabe een hoogeren toon, die op nadruk gelijkt, maar niet zelden is de verhouding ook omgekeerd en eigenlijk hangt het meeste van het rede-accent af. Eene grondige behandeling vooral dezer soort van woorden van twee of drie syllaben is niet mogelijk zonder de muziek der taal.

Ten slotte noemen wij nog een verschijnsel, dat thans alleen rudimentaire beteekenis heeft, maar wijst op eene oudere periode der Atjèhsche taal, waarin eene geheel andere accentneiging moet geheerscht hebben dan de zooeven bedoelde. Eenige woorden getuigen, wanneer men ze met hunne etymologische aequivalenten in het Maleisch vergelijkt, van de zucht om den klemtoon met zooveel kracht op de *voorlaatste* syllabe te leggen, dat de vocaal der laatste syllabe, waar deze niet gesloten was, er dikwijls voor bezweek. Zoo heeft men: *beuët* (بيچ) = *batja*, *djeuët* (جهد)

= *djadi* [1]), *djeuë* (جل) = *djalu*, *ba'* = de Mal. praepositie *bagi*, *bheuë'* = Mal. *bagi*, deel, aandeel, *bhoe'* eene boomsoort, die in het Atjèhsch ook *boegu* heet, *tjoeë* (جور) = *tjoeri*, *marit* = spreken en *narit* = mededeeling, woorden, blijkbaar vormen met de infixen *eum* en *eun* van eenen stam *tjarit* = *tjarita*, welks eerste syllabe in de afleidingen wegviel [2]).

TABELLEN ENZ.

Om het overzicht te vergemakkelijken, geven wij nog twee schrifttabellen, waarvan de eene onze teekens voor de Atjèhsche klanken tot uitgangspunt neemt en daarbij vermeldt, hoe de Atjèhers diezelfde klanken gewoonlijk afbeelden, terwijl de andere van het Arabisch-Atjèhsche alfabet uitgaat, en telkens aanwijst, voor welke doeleinden elke dier letters zoo al gebezigd wordt.

TABEL I.

Onze afbeelding der Atjèhsche klanken.	Meest gebruikelijke teekens, waardoor de Atjèhers die klanken weergeven.
' [3]) (ع)	In het begin van een woord ا, أ of ء, ook wel ح of ع.

[1]) Het woord *djeuët* beteekent worden, ontstaan, mogelijk zijn, en als actief verbum: durven. Daarnevens heeft meer het wellicht later uit het Maleisch overgenomen *djadèh* (جاديه) = ervan komen, gebeuren. Zulk een *èh* vindt men ook in *bidèh* = Mal. *bidi*, zaad, pit.

[2]) Waarschijnlijk zal de vergelijking der Atjèhsche stammen van ééne syllabe met hunne verwanten in andere talen veel meer voorbeelden opleveren; vooral de stammen, die in het schrift op ج eindigen, lokken daartoe uit. Hier bepaalden wij ons tot hetgeen vlak voor de hand ligt.

[3]) Waar deze consonant niet nasaal is, duiden wij hem in den aanvang der woorden niet aan. Wij geven hier van de Arabische lettervormen telkens slechts een, daar het Atjèhsch geene aanleiding geeft om iets nieuws over het Arabisch-Maleische alfabet mede te deelen

Onze afbeelding der Atjèhsche klanken.	Meest gebruikelijke teekens, waardoor de Atjèhers die klanken weergeven.
ʾ(ع)	In het begin eener syllabe midden in een woord ook ء, ؤ, ئ.
	Op het eind eener syllabe أ, ء, ؤ, ئ, ك, ق, ع.
	De nasale variant ع.
b.	In het begin van eene syllabe ب, op het eind zoowel ف als ب.
d.	(In het begin eener syllabe) د, soms ذ of ز.
dj.	(In het begin eener syllabe) ج, soms ژ.
tj.	(In het begin eener syllabe) چ, soms ش.
g.	(In het begin eener syllabe) ڬ.
h.	In het begin eener syllabe ه, soms ح.
	Op het eind eener syllabe ه of ح, س (ook ش, ص, ث en soms ز), خ, ف.
	Nasale variant soms ح.
j.	ي, als sluiter ook ل, zelden ر.
k.	(In het begin eener syllabe) ك of ق; ook خ, zelden ح.
l.	(In het begin eener syllabe) ل, zelden د.
m.	م, soms (vóór lipklanken) ن.
n.	ن.
ng.	ڠ of غ, soms ن of م.
nj.	(In het begin eener syllabe) ڽ, ڽ.
p.	(In het begin eener syllabe) ف, zelden ڤ.
r.	(In het begin eener syllabe) ر, soms غ.
*s*ʰ.	(In het begin eener syllabe) س, soms ش, ص, ث en zelden ز.
t.	In het begin eener syllabe ت, soms ط.

Onze afbeelding der Atjèhsche klanken.	Meest gebruikelijke teekens, waardoor de Atjèhers die klanken weergeven.
	Op het eind eener syllabe ook nog ن, ج, zelden ز.
ṭ.	(In het begin eener syllabe; dialectisch) س.
w.	(In het begin eener syllabe) و.

(De nasale varianten, waarvoor het Atjèhsche schrift geene eigen teekens gebruikt, zijn hier onvermeld gebleven.)

a.	ا of niets.
eu.	Meestal niets, soms ا, و of ي.
euë.	Dikwijls ا, soms و, ي of de combinatie وي. In open syllaben duidt soms een geschreven ر of ل (niet ondubbelzinnig) dezen vocaal aan.
è.	ي of niets.
èë.	و, zelden ي,
é.	ي.
e.	Geen vocaalletter, maar bijna alle (open) syllaben, waarin deze vocaal voorkomt, worden met ر op het eind geschreven. Zelden و of ا.
i.	ي of niets.
ië.	ي.
oe.	و of niets.
oeë.	و.
ò.	و of niets.
òë.	ي, soms وي.
ō.	و.

TABEL II.

Arabische letters.	Hare beteekenis in het Atjèhsche schrift.
ا	Met of zonder hamzah (أ, إ) voor ّ, zonder hamzah aldus slechts in den aanvang der woorden. Als vocaalletter: *a, eu, euë.*

Arabische letters.	Hare beteekenis in het Atjèhsche schrift.
ب	*b*.
ت	*t*.
ث	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden): *tʰ*; als sluiter *h*, *ih*.
ج	*dj*, *tj*, als sluiter *t*.
ح	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden) ', *h*, soms speciaal voor h, zelden voor *k*.
خ	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden) *k*, *kh*; als sluiter *h*.
د	*d*, als sluiter *t*; zelden voor *l*.
ذ	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden) *d*, soms *l*; als sluiter *t*.
ر	*r*, als sluiter onuitgesproken.
ز	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden) *d*, soms *dj*, zelden *tʰ*; als sluiter: *t*, zelden *tʰ* of *h*.
س	*tʰ* dialectisch soms *ṭ*, als sluiter: *h*, *ih*, *ëh*.
ش	(Eigenlijk alleen in vreemde woorden) *tj* of *tjh*, *tʰ*; als sluiter: *h*, *ih*, *ëh*.
ص	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden) *tʰ*; als sluiter: *h*, *ih*, *ëh*.
ض	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden) *l*.
ط	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden) *t*.
ظ	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden) *l*.
ع	' of diens nasale variant ࢍ.
غ	(Eigenlijk alleen in Arab. woorden) *r* of, als sluiter, *h*. Ook in plaats van ࢍ.
ࢍ	*ng*.
ف	*p*, *ph*, als sluiter: *b* of (in Arab. woorden) *h*.
ق	*k*; als sluiter '.
ک	*k*; als sluiter '.
ل	*l*; als sluiter *j* of in het geheel niet uitgesproken.
م	*m* (soms *n*, *ng*).
ن	*n* (soms *m*, *ng*).
و	*w*.

Arabische letters.	Hare beteekenis in het Atjèhsche schrift.

و Als vocaalletter: *oe*, *oeë*, *ō*, *ò*, *èë*, soms *euë* of *e*; in de combinatie وي zoowel *oeë*, *euë* als *òë*, en in sommige woorden *awō*, *awò* of *a'ō*. Ook met hamzah (ؤ) voor *'ō*.

ي *j*.
Als vocaalletter: *i*, *ië*, *é*, *è*, soms *èë* of *euë*. Ook met hamzah (ئ) voor *'i*.

ڽ of ۑ *nj*.
Wanneer de Atjèhers het alfabet leeren, noemen zij gewoonlijk achtereenvolgens al de letters bij hunne namen (dat zijn de Arabische namen, op zijn Atjèhsch uitgesproken: *aléh*, *ba*, *ta*, *tha*, *djim*, *ḥa*, *cha*, *daj*, *ḍaj*, *ra*, *zòë* of *dòë*, *thin* enz.) en voegen daar, om hun geheugen te hulp te komen, telkens bij, of de letter al dan niet met punten is voorzien, en, zoo ja, hoevele punten en waar zij die heeft, bijv.

aléh han tité' = alif, heeft geen punt;
ba dibarōh thabòh tité' = ba, van onder één punt;
ta diateuëh doea tité' = ta, van boven twee punten, enz.

De Arabische vocaalteekens heeten *baréh diateuëh* = streep van boven, *baréh dibarōh* = streep van onderen, *baréh kiwiëng* = kromme, gebogen streep, maar bij het spellen (*meuhidja* of, transitief *hidja*) drukt men zich een weinig anders uit: *aléh ateuëh baréh a*, *aléh meujoeb baréh i*, *aléh kiwiëng baréh oe*, *a*, *i*, *oe*, d. i. letterlijk: alif boven streep *a*, alif beneden streep *i*, alif krom streep *oe*: *a*, *i*, *oe*, en evenzoo bij de andere consonanten.

Gelijk bij Javanen en Maleiers, heerscht ook bij de Atjèhers de opvatting, alsof een gevocaliseerde consonant een daarop volgenden niet gevocaliseerden dood had gemaakt; in de syllabe *bal* (بل) is de ب de moordenaar van de ل, en men zegt dus: *ba ateuëh*

baréh djipòh lam: *bal* = ba, van boven streep, slaat een lam dood: bal. Het teeken, dat een consonant als vocaalloos aanduidt (Arabisch *djazmah*), heet *meunalé* = dooding.

Het verdubbelingsteeken ّ heet *teutheudit* (تشديد) of *theudit*, ook *thadoe* (شد) of *thabdoe*. Al spellende, stelt men de zaak zoo voor, als werd die verdubbeling door een voorafgaanden, niet verdubbelden consonant aan een volgenden, verdubbelden ontleend; in *rabboel* heet het dus, dat de *r* aan de *b* verdubbeling ontleent [1]), en men zegt: *ra meuthadoe ba' ba, ateuëh baréh*: *rab* = ra, die aan de ba verdubbeling ontleent, van boven streep: *rab*.

De eerste woorden van den Qoran: الحمد لله worden dus als volgt door de Atjèhers gespeld: *aléh djipòh lam ateuëh baréh: al, ḥa djipòh mim ateuëh baréh*: *ḥam*, *daj kiwieng baréh*: *doe*, **alḥamdoe**; *lam meuthadoe ba' lam meujoeb* [2]) *baréh*: *lil*, *lam ateuëh baréh*: *la*, *h meujoeb baréh*: *hi*, **lillahi**.

Mad (مد) voor het verlengingsteeken en *walhaj* (وصل) voor het samensmeltingsteeken van de ا zijn wel bekend, maar worden weinig gebruikt.

Om kinderen aan de vormen der Arabische letters te gewennen, gebruiken de Atjèhers rijmpjes, waarin die vormen met voorwerpen uit het dagelijksche leven vergeleken worden. Ik heb niet al die rijmpjes bijeen, maar wil toch eenige staaltjes mededeelen:

ا *aléh meutoengkat beuthòë* = alif als een ijzeren staf.

ب *ba moeboeleuën thisoeròë* = ba als de nieuwe maan (letterlijk: de maan van ééenen dag).

ت *ta pi meunan tjit* = ta evenzoo (als de ba).

ث *tha* „ „ „ = tha „ „ „ „.

---

[1]) De bedoeling is namelijk deze, dat de syllabe, die met *r* begint, gesloten is, maar ditmaal niet wijl de *r* een volgenden consonant heeft doodgeslagen, maar wijl die volgende verdubbeld is, en dus die vermeerdering aan de *r* kan leenen.

[2]) Ook *dimeujoeb* of *dijoeb*.

ج *djim moepangkèë keumoedòë* = djim als de plaats, waar men het roer in vastzet.

ح en خ *ḥa, cha pi meunan tjit* = ha, cha evenzoo (als de djim).

د *daj mengeunadéng djalō* = ḍal als de kiel van een kano

ذ *ḍaj pi meunan tjit* = ḍal evenzoo.

ر *ra moeparang tarah badjòë* = ra als een kapmes om eene keg of wig te bekappen, of *moeparang nanggròë* = met een kapmes des lands.

ز *zòë pi meunan tjit* = zaj evenzoo.

س *thin moemata gòygaljòë* = sin als de tanden eener zaag.

ش *tjin pi meunan tjit* = sjin evenzoo.

ص *thad meuᵉidōng talòë* = çad als eene lus in een touw.

ض *lad pi meunan tjit* = dhad evenzoo, enz.

De laatste twee letters worden aldus beschreven:

ه *ha meuᵉidōng paròë* [1]) = ha als de neus van een rog.

ي *ja meuᵉiléᵉ manòë* = ja als een badende eend.

---

[1]) Deze *h*(ه) heet ook, in onderscheiding van de andere (ح) *ha ès leuë'* = de h, die den vorm heeft van drek van den *leuëᵉ-vogel*.

EEN VERSLAG

VAN

PROFESSOR A. C. VREEDE

OMTRENT

EENE VERZAMELING JAVAANSCHE EN MADOEREESCHE HANDSCHRIFTEN,

DOOR

DR. J. BRANDES.

De hier volgende opmerkingen worden neergeschreven met het oog op den onlangs verschenen „Catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits-bibliotheek, door A. C. Vreede, Leiden, Brill, 1892, 8°, VIII en 434 bladz.

In genoemd boek, dat zeer netjes is gedrukt en waarmede de schrijver eenigermate voorzien wil in het gemis aan eene handleiding bij de beoefening der Javaansche letterkunde [1]), zijn volgens het Romeinsche volgcijfer, waarnaar zij gerangschikt zijn, 444 handschriften beschreven en besproken, die te zamen zoo om en bij een 200 verschillende boeken vertegenwoordigen. Het is op hoogen leest geschoeid, want er worden literatuur-opgaven gedaan omtrent de boeken door die handschriften vertegenwoordigd, uitgaven van teksten vermeld, inhoudsopgaven gegeven van verschillende, talrijke werken,

[1]) Inl. bladz. VIII leest men: „Daar nu de collectie der Javaansche hss. van de Leidsche Bibliotheek de uitgebreidste blijkt te zijn der bestaande verzamelingen, zoo is het niet ondienstig voorgekomen deze gelegenheid aan te grijpen om niet alleen een beschrijving, maar ook de literatuur der handschriften (*sic*) te geven en eenigermate te voorzien in het gemis aan eene Handleiding bij de beoefening der Javaansche letterkunde (die van Dr. de Hollander is uitverkocht en trouwens eenigszins uit den tijd geraakt)."

opmerkingen gemaakt, ook van kritischen aard en op een toon van zelfvertrouwen, die vertrouwen wekt. De handschriften of de boeken worden naar hun uiterlijk beschreven, er worden vele citaten gegeven, en herhaaldelijk ziet men de in de HSS. voorkomende sĕngkala's (jaartallen op een bijzondere wijze in woorden uitgedrukt) opgelezen en vermeld

Zooals de titel aangeeft, bestaat de door den schrijver gecatalogiseerde verzameling uit Javaansche en uit Madoereesche geschriften. Onder de Javaansche zijn, behalve nieuw-Javaansche, ook oud-Javaansche en midden-Javaansche boeken. Onze opmerkingen hier evenwel zullen slechts het nieuw-Javaansche en het Madoereesche gedeelte betreffen.

Kennis van het oud-Javaansch mag men veronderstellen, dat de schrijver zelf zich niet gaarne zag toegekend, en die van het midden-Javaansch mist hij evenzeer. Wij zullen dus zwijgen over alles wat er in het boek voorkomt of niet voorkomt, en met deze beide oudere phasen van het Javaansch in betrekking staat. Het zou onbillijk zijn den schrijver lastig te vallen zelfs over bespottelijke fouten in deze onderdeelen, hoewel men er hem een verwijt van zou mogen maken, dat hij meespreekt over zaken, waar hij niets van weet; slechts veroorloven wij ons de opmerking dat het ons onverstandig van den schrijver gedaan toeschijnt, het te laten voorkomen dat hij de Rangga Lawe gelezen zou hebben [1]).

[1]) Op bl. 898 vindt men een overvloed overbodige bewijzen van het tegendeel. In dit zeer bijzondere geval zou men van iemand, die in de inleiding zegt: „Bij de beschrijving van historische of klassieke werken ben ik daarbij (nl. in het geven van inhoudsopgaven) nog uitvoeriger geweest, omdat persoons- en plaatsnamen voor de geschiedenis wellicht waarde kunnen hebben", wanneer hij niet voor nog andere moeielijkheden, van ingrijpender aard, had gestaan dan die waarvoor hij uitkomt, iets anders hebben ontvangen dan bl. 896—898 geven. Daar vindt men wat Raffles reeds gaf, vermeerderd met een citaat uit Friederich's verslag, en. . . . . eenige gissingen zonder grond, zonder doel en zonder eenig belang. De Rangga Lawe, ook vertegenwoordigd door het Leidsche Hs., zooals duidelijk is uit de citaten die men in de Bijdragen aantreft, is iets meer. Men zou het een vol boek kunnen noemen. Talrijk zijn de allerinteressantste details, bijv. dat ook daar de persoon, met wien de stichter van Madjapahit afspreekt Java te zullen deelen, Banjakwide heet, evenals in den door Meinsma

Doch ook wat het overige gedeelte van het boek aangaat, ook dat zal hier om den omvang van het boek, de groote varieteit bemerkenswaardige zaken, en het niet uit te putten aantal daarvan, voor het grootste gedeelte onbesproken moeten blijven. Om zoo beknopt mogelijk te zijn zullen wij, bij de enkele grepen, die wij hier zullen doen om het boek te kenschetsen, alles kort samenvatten, overeenkomstige zaken zoo dit even kan bijeen groepeeren, en slechts bij enkele punten, waar eenige meerdere uitvoerigheid gewenscht is of haar nut hebben zal, iets breedsprakiger zijn.

Onze opmerkingen dan betreffen, zooals uit het voorgaande blijkt, het nieuw-Javaansche en het Madoereesche gedeelte van het boek, vooral het eerste, omdat het laatste (in den Catalogus slechts een tiental bladzijden beslaande, bl. 411—420) weinig nieuws biedt, en een paar opmerkingen voldoende zullen zijn.

Achtereenvolgens zullen wij hier het een of ander mededeelen omtrent de literatuuropgaven en de vermelde uitgegeven teksten, de inhoudsopgaven. de wijze waarop de schrijver kennis heeft genomen van de door hem beschreven boeken of studien daaromtrent, de wijze waarop hij het uiterlijk van een geschrift beschrijft, het verdienstelijke van zijne opmerkingen omtrent de sĕngkala's en de metriek, de bezwaren door hem ondervonden bij het lezen der verschillende soorten van schrift, waarin de HSS. geschreven zijn, zijne classificatie en ondergroepeering, enz., en het Madoereesche gedeelte. Het laatste zullen wij laten volgen na de pericope betreffende het schrift.

De *literatuuropgaven*, — men weet dat daarvoor Hooijkaas, Boelen van Hensbroek, de bijdragen van de Hollander, Pijn-

---

uitgegeven proza-tekst van de Babad tanah Djawi, en elders; dat Madjapahit niet aan zee lag, maar een IJmuiden had, dat Tjanggoe heette, enz. Hier intusschen is het meer van belang te vermelden, dat de 152ste strophe van zang VII de verklaring geeft van den in het Leidsche HS. voorkomenden titel Pandji Widjajakrama, en dat Rangga Lawe ook in dit boek dipati van Toeban is. Over de sĕngkala zie men nog beneden.

appel, Niemann, Veth, van der Chijs, enz., een ieder ten dienste staan — zijn in geenen deele volledig. Van Yperen's vertaling van het begin van een babad (een der interessantste stukken, omdat zijne inleiding de gegevens aan de hand doet om den tijd der vaststelling van dat boek (dat daarna ettelijke malen omgeschreven is) te bepalen) is niet genoemd. Bij de Ahmad Mohamad zwijgt de schrijver van de inhoudsopgave van dezen roman door van Bloemen Waanders, en werd ook niet verwezen naar het zoo scherpzinnige opstel van Cohen Stuart in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk. XVII, 548 volgg. (de balken uit de kraton van Martapoera). Bij de Anbia is geen melding gemaakt van het facsimile bij Valentijn, waarop, al zou het slechts een fragment zijn van eene levensbeschrijving van den profeet, of een ander boek, toch in ieder geval de aandacht wel eens gevestigd had mogen worden. [1]) Bij de noot op bladz. 292, waar in het geciteerde gedeelte Katjoeng en Soeroeboed voorkomen, wordt Valentijn al evenmin genoemd, hoewel Prof Veth den weg daarheen geeffend heeft, en wordt ook niet verwezen naar het belangrijke stuk uit den Compagnie's tijd in de Biang Lala. Bij de Rĕngganis, noch bij de Tjĕnṭini treft men eene vermelding aan van het feit, dat Winter in zijn Zamenspraken de verklaring van de in deze geschriften zoo veelvuldig voorkomende *wangsalan's* en *pratjekan's* door Rangga Warsita heeft opgenomen. Bij de Bandoeng is er niet opmerkzaam gemaakt dat Raffles een soortgelijk boek bespreekt, en daar blijkt dat dat geschrift (waarvan ettelijke redacties bestaan) Sĕrat kaṇḍa en pĕpakĕm wordt genoemd. Ook mist men een verwijzing naar Raffles bij de op bl. 371 verdekt opgestelde, en met Dewaroetji, Tjarita kiamat, Praboe Sĕsana e. a in het overigens met vrij veel zorg bewerkte register van titels niet vermelde Aṣṭapradja. Van der Tuuk's briefwisseling met te Mechelen over de wajang in de Not. Bat. Gen., en Cornets de Groot's stuk in het Tijdschr. N. I. (*nota bene*) waren het vermelden zeer waard geweest. Bij het allegorisch zedekundig geschrift genoemd

---

[1]) Men vindt een overeenkomstig verhaal in Menak (van Dorp), VI, 389.

op bl. 374 (Cod 2003 (5)) wordt niet gewezen op de wĕwatjan Pantjadrija (van van Dorp). [1]) Enz., enz.

Een opgave van de keurige *editie* van de Rama door Kolff en Co, van de uitgave van een Babad Dipanĕgara [2]), van de Sroeti. van de Sasana soenoe, van de Menak Poerwakaṇḍa, van de Pandji Djajalĕngkara, van de tĕmbang-bewerking der 1001 nacht verhalen, van een *pawoekon* tekst in Roorda van Eysinga's Handboek der land- en volkenkunde enz., van het begin van Winter's tekst van de Damar woelan in de Hollander's Handl. van het Jav. 1848, van.... enz. zoekt men te vergeefs, en met geen enkel woord wordt er gewaagd van de v e l e literatuur, die als feuilleton in de Bramartani en als mengelwerk in de Javaansche almanakken het licht zag, waaronder onder anderen de interessantste redactie van het Watoegoenoeng verhaal. Nog sterker, d e i n v e n t a r i s-c a t a l o g u s v a n d e d o o r C o h e n S t u a r t n a g e l a t e n v e r z a m e l i n g h a n d s c h r i f t e n [3]), die, behalve meer, 148 Javaansche bevat, is den schrijver zelfs geheel onbekend gebleven. Tegenover dàt feit valt geheel weg bijv. dat de supplementcatalogus van Mr. L. W. C. van den Berg, omdat hij slechts een paar (*nota bene*) Jav. hss. bevat, als zoodanig voor den schrijver van geen belang was, dat de Hollander's Handl. v. d. Mal. taal- en letterkunde wordt aangehaald naar de editie van 1856 (de t w e e d e), terwijl er een inderdaad verbeterde v ij f d e van 1882 is, dat .... enz.

De *inhoudsopgaven*, — ziehier een voorbeeld van een enkele, waarbij gebruik gemaakt had kunnen worden van een reeds bestaande, in het Hollandsch geschrevene, doch die de schrijver verkozen heeft zelfstandig te leveren. Het betreft de

---

[1]) Een v n van Dorp's Javaansche correctoren, Raden Pandji Djaja Soebrata, wordt schrijver van reeds voor hem bestaande teksten.

[2]) NB. De babad Padjadjaran van Dorp 1885 en 1886, in de literatuuropgaven van Hoofdstuk III, is een en hetzelfde als de twee eerste deelen van de babad Tanah Djawi 8 (lees 4) dln bij denzelfden uitgever, het eerste is de r u g- of e e r s t e, het laatste de t w e e d e titel.

[3]) In Not. Bat. Gen. XIV (1876).

Angling darma, waarvan Winter's referaat in orde is, maar uitvoeriger had kunnen zijn, bijv door vermelding van de wijze waarop Angling Darma betooverd raakt, nl. doordat hij in aanraking komt met een met een tooverformulier beschreven palmblad, dat hem, terwijl hij in een mĕliwis verandert, als kuif op zijn hoofd blijft vastzitten, totdat het door de prinses, die hij later ontmoet, weer van zijn hoofd wordt afgenomen, waardoor hij zijne menschelijke gedaante herkrijgen kon.

Winter geeft:

(1e *Episode.*) Hangling Darma, een afstammeling van Hardjoeno, derden broeder der Pendowo, regeerde te Malowopati. Zijne gemalin, Dewi Setio Wati genaamd, was de dochter van een Pandito van den berg Rosomolo. Zij, wetende dat haar gemaal door middel van eene tooverspreuk, Hadji dipo genaamd, welke hij van de onderaardsche goddelijke slang Nogopratolo, geleerd had, de taal der dieren, vogels en insekten verstond, drong bij hem aan, om haar deze wetenschap mede te deelen. De vorst sloeg echter haar verzoek af, uithoofde Nogopratolo hem uitdrukkelijk verboden had, haar aan anderen, wie ook te leeren, daar zulks den dood van zijn leermeester ten gevolge zoude hebben. Zij werd echter daardoor niet teruggehouden, en hield niet op, steeds bij hem om de mededeeling van de bedoelde tooverspreuk aan te dringen; hem haar besluit te kennen gevende, dat, wanneer hare bede niet werd ingewilligd, zij zich zoude verbranden. De vorst volhardde in zijne weigering, en trachtte haar tot rede te brengen, doch vruchteloos. zoodat zij haar genomen besluit ten uitvoer bracht tot groot verdriet van den vorst, die gezworen had. nimmer meer een tweede huwelijk te zullen aangaan.

(2e *Episode.*) Hij bleef na den dood zijner gade op de Panggoeng, die in de nabijheid van den brandstapel, opgericht was, met het doel, om daar in onthouding en zelfskastijding een afgezonderd leven te leiden. Dit plan werd echter verijdeld door de godin Hoemo, die hem in verzoeking

bracht, en een vloek tegen hem uitsprak, dat hij, tot straf zijner zwakheid, gedurende acht jaren niet mocht regeren en een zwervend leven zoude leiden. Na het uitspreken van dezen geduchten vloek, zag hij zijn vorstendom eensklaps in eene wildernis veranderen. Hij ging daarop van de Panggoeng af, liep dag en nacht door zonder te weten waarheen, tot dat hij eindelijk in eene verblijfplaats van reuzen verdwaalde.

(3e *Episode.*) Terwijl hij voortwandelde kwam hij in een paleis, door drie gezusters, dochters van een reuzenvorst bewoond, welke hij tot vrouwen nam, doch die hem later, door hare bovennatuurlijke macht, tot wraak eener ondergane beleediging, in een' witten Mliwis (eene soort van taling) veranderden.

(4e *Episode.*) In deze vreemde gedaante vloog hij weg, en kwam hij in het vorstendom Bodjonegoro. Hij hield op in een meer, waar hij door zekeren Djoko gedoeg in een strik gevangen werd. Deze bracht hem bij zijn' vader, Demang Kloengsoer genaamd, die met hem zeer ingenomen was, omdat hij als een mensch kon spreken. Demang Kloengsoer, die in een' armoedigen staat verkeerde, werd van lieverlede rijk, en deze lotsverbetering schreef hij toe aan de zegenende kracht van zijn' Mliwis. Een gendroewo (eene soort van booze geesten van het mannelijke geslacht) verliefde op de vrouw van een' overzeeschen Pandito, die zich in het gebied van Bodjonegoro met der woon vestigde. Hij nam de gedaante aan van den Pandito, en geleek dezen zoo volmaakt, dat men hen niet kon onderscheiden, zoodat er eene hevige twist ontstond omtrent het bezit van de vrouw, en zij het geraden vonden, om de zaak ter beslissing aan den vorst voor te dragen. Dit geschiedde, doch de vorst kon haar tot zijn groot leedwezen niet beslissen. De witte Mliwis deelde het geval van den gendroewo en den Pandito aan Demang Kloengsoer mede, onderrichtte hem de wijze, waarop hij de zaak zou beslechten en ried hem aan, om tot dat einde zijne verschijning bij den vorst te doen. Hij bracht deze raadgeving

ten uitvoer, en het gelukte hem, de zaak tot klaarheid te brengen en te beëindigen. Uit dankbaarheid, en als eene belooning, voor zijne wijze beslechting, verhief de vorst hem tot zijn' eersten staatsdienaar, onder den naam van Djeksonegoro.

(5e *Episode.*) Op een zekeren dag vloog de witte Mliwis naar den vorstelijken tuin, alwaar hij door de prinses Dewi Srenggoro Wati, dochter van den vorst, ontdekt werd. Zij liet alles in het werk stellen, om hem te vangen, doch zonder vrucht. Deze mislukking trok zij zich zoodanig aan, dat zij zich geheel aan hare droefheid overgaf. De vorst kreeg daarvan kennis, en droeg Djeksonegoro op, om de bedoelde Mliwis op te sporen en in zijne macht te krijgen. De staatsdienaar begreep al dadelijk, dat het zijne Mliwis geweest was, die den tuin bezocht had. Hij bood hem derhalve den vorst aan, die hem aan zijne dochter gaf. Des nachts nam de witte Mliwis de gedaante aan van een' mensch en over dag die van een' Mliwis, enz.

In den catalogus vindt men, bladz. 154 en 155.

„De redactie is behoudens een enkel woord dezelfde als die van de Winter'sche uitgaaf [1]; de inhoud kortelijk deze:

„*Angling derma*, vorst van *Melawapati*, is gehuwd met Setyawati, dochter van een pandita. Zij laat zich verbranden (88), omdat hij haar niet deelgenoot wil maken van een wonderdadige macht, die hem in een tooverspreuk geschonken is door zekeren Naga Pratala, op wiens vrouw Naga Gini hij geschoten had, daar hij haar in verboden gemeenschap had gevonden met een Oela tampar (soort slang). Zoo doodt hij ook een vrouwelijke Koetilang (een soort vogel). Ten derde versmaadt hij de liefde van Dèwi Oema (105), en ten vierde heeft hij minnehandel met de dochter (*sic*) Dawanendra (*sic*) van zekeren Boeta-vorst Wredati, totdat hij haar betrapt op het eten van menschenvleesch, en zich van haar verwijdert (*sic*) (143). Deze vier gebeurtenissen (*sic*) zijn oorzaak, dat A. D. acht jaren moet *lelana* (reizen). 163 Intusschen heeft hij het ver-

[1] Ik spatieer.

mogen gekregen om allerlei gedaanten aan te nemen; in de gedaante van een Meliwis (soort eend) benadert hij de prinses van Bodja Negara en krijgt haar tot vrouw. enz."

Of men neme, om nog een staaltje te noemen, de Dewaroetji en vergelijke wat men daar zelf vindt met hetgeen er als de inhoud in den catalogus, bl. 249, van gegeven wordt. Het boekje is niet groot en dus gemakkelijk spoedig door te lezen.

Een derde voorbeeld tot kenschetsing van de nauwkeurigheid, waarmede de schrijver zijne inhoudsopgaven vervaardigd heeft, ontleenen wij hier aan die van de Ahmad Mohamad. In dat geschrift komt een zeer belangrijke passage voor, vooral met het oog op de zoogenaamde folklore. Men vindt daar nl. het knuppeltje-uit-den-zak, het tafeltje-dek-je en de zevenmijlslaarzen. Als Ahmad in de wildernis getrokken is, ontmoet hij twee djin's. Deze hadden van hun vader drie zaken geërfd (een pijl, die na afgeschoten te zijn weer tot zijn eigenaar terugkeert, een bord, waarop oogenblikkelijk alle etenswaren te vinden zijn, die de bezitter wenscht, en vliegschoenen). Zij zijn het oneens over de verdeeling, want zij zijn met hun tweeën en er zijn drie dingen, en geen van beiden wil minder hebben dan de ander. Zij treden in zijn voorstel, dat hij de zaak uitwijzen zal. De een zal de schoenen krijgen, en de ander het bord, zoo beslist hij, en om den pijl moeten zij om het hardste loopen. Als zij zich dan reppen om elkander voor te zijn ten einde den pijl machtig te worden, trekt Ahmad de schoenen aan, neemt hij het bord, en maakt hij dat hij weg komt, wel wetende dat ook de pijl hem volgen zal. Zoo luidt het verhaal in een HS. van het Bat Gen. [1]), en wat van Bloemen Waanders uit een Ahmad Mohamad (zie boven bij de literatuur-opgaven) mededeelt komt er mede overeen.

[1]) Kropak BG. 541, afschr. Cohen Stuart no. 47. De redactie komt overeen met die van de kropak in de Leidsche verzameling (Cat. CDXVIII = Cod. 1877).

Volgens den schrijver, zie bl. 206, zou het HS. van Leiden (Cod. 1985 (i) = CXXXI) geheel iets anders geven. „Uit schaamte trekt hij de wildernis in (34b) en krijgt (*sic*) van eene (*sic*) *djin* (boschgeest) tooverwapenen (meervoud, *sic*) en toovermiddelen (meervoud, *sic*) waardoor hij vliegen kan". Toch is dat niet het geval, want ook in het genoemde Leidsche HS. wordt de passage op geheel overeenkomstige wijze verhaald. Het bewijs daarvan vindt men in den Catalogus op bl. 406, waar men een citaat aantreft dat aan dat HS. is ontleend en toevallig een gedeelte geeft van deze passage. Het luidt in Latijnsch schrift, en met aanvulling der ontbrekende letters en verbetering der ergste fouten, die er in voorkomen: *anoesoep angajam alas, anoetakĕn sarira, poenika malih winoewoes, wontĕn ĕdjim wawarisan„ wontĕn soring pandan surat* (lees *sari*), *ĕdjim l o r o wawarisan, kasaktĕn ramane mangko, atilar kasaktĕn ika, t i t i g a ingkang warna, panah lawan kaos ikoe, kalawan endong poenika„ sadina winaris iki, nanging dereng katĕrĕsan, oedjare sanake mangko. mrene soen-warise ika, sira doeweni panah.* Zelfs boven dit citaat leest men in den Catalogus: „Ahmad in de wildernis. Krijgt (*sic*) tooverwapenen (*sic*) van eene (*sic*) *djin*" [1]).

Nemen wij hier ook een der babadsinhoudsopgaven in beschouwing [2]). Die twee, welke men in den Catalogus aantreft sub no. LXXXIX en XC, komen daarvoor vooral in aanmerking, om reden dat de HSS. van Leiden (Cod 2185 en 2186) afschriften zijn van een paar HSS. van het Bataviaasch Genootschap (Jav. HSS. BG. no. 63 en 64), deze laatsten in originali door den schrijver zijn geraadpleegd en er dus volkomen zekerheid bestaat dat zijne inhoudsopgave en opmerkingen denzelfden tekst betreffen als die, welken wij hier

---

[1]) Het HS. is niet van Oost-Java, zooals bl. 206 gezegd wordt, maar van West-Java (Tjĕrbon, Preanger enz.), zooals uit de spelling volkomen duidelijk is.

[2]) De lezer herinnere zich hierbij het gedeelte uit de inleiding bij den Catalogus, dat boven in de noot over de Rangga Lawe aangehaald is.

op onzen beurt zullen kenschetsen. Wij kiezen die, welke in den Catalogus voorgaat, de Babad Balambangan. Ook wij zullen in ons referaat, waarbij wij ons, om niet te uitvoerig te worden, bepalen tot het eerste hoofddeel van het boek, alle details van minder beteekenis onvermeld laten, onze opmerkingen beperken tot het strikt noodige, en daarenboven taalkundige of literaire beschouwingen achterwege laten; dit laatste omdat het daarvoor hier de plaats niet is [1]).

Wij laten voor de duidelijkheid onze inhoudsopgave aan die van den schrijver vooraf gaan.

Na een korte inleiding [2]) waarin de schrijver o. a. opgeeft dat hij zijn boek begonnen is in 1699 Jav. jaartelling (*goewa mĕnga obah boemi*) = A. D. 1773/74, zijn naam noemt Mas Poerwasastra, woonachtig ten noordwesten van Prabalingga (Probolinggo), en zegt dat hij op bevel (van wien wordt niet opgegeven) zijn verhaal vervaardigt, waarin hij de geschiedenis van den pangeran van Balambangan zal mededeelen (*anoetoer sadjaran'poen pangeran ing Balambangan*), brengt hij zijn lezers medias in res, A. D. 1762 of 1763. [3])

Door drijven voornamelijk van Mas Tĕpasana, die de rol vervult van Doerna (de bekende figuur in de wajang, den leermeester van en den twiststoker tusschen de Pĕṇḍawa's en de Korawa's, die het verderf der Pĕṇḍawa's zocht), is er een minder goede verhouding ontstaan tusschen den vorst van Balambangan Pangeran pati [4]) en diens jongeren broeder

[1]) Elders zal men een enkele opmerking aantreffen.

[2]) Aan deze inleiding gaat een strophe vooraf, die het cijfer vermeld van het jaar waarin het handschrift, waarnaar Jav. HSS. B. G. no. 63 afgeschreven werd, — dat HS. zou ook het oorspronkelijk kunnen zijn — vervaardigd is, nl. 1700 (*sirna ilang goenoeng boemi*) = A. D. 1774/75.

[3]) Dit blijkt, hoewel er geen jaartal wordt genoemd, uit de vermelde feiten; men zie de Jonge, Opkomst, XI, 73 en Hageman, Handl. I, 209 (§ 160). *Sadjara'h*) moet hier „geschiedenis" beteekenen; van een *silsalah* nl. is geen spoor te ontdekken. Men ziet dat het boek vervaardigd is door een tijdgenoot. Gedeeltelijk heeft hij de door hem beschreven gebeurtenissen zelf bijgewoond, men zie zang XIV, strophe 4.

[4]) Een enkel maal wordt hij Pangeran Djingga genoemd, vgl. den naam Menak Djingga van Balambangan. De geschiedschrijver zegt dat hij nog een aan-

Wong agoeng Wilis. De laatste is bij het volk zoo geliefd, dat men met veronachtzaming van de bevelen der beide patih's van den vorst, Mas Soetadjiwa en Mas Soetanĕgara, alleen naar hem luistert. Pangeran Pati, reeds oud van jaren, wil, als men hem den raad geeft zijn broeder te verbannen, zijn rijk liever aan hem afstaan, en zich terugtrekken. Ook Wilis wil van zijn kant tot geen daden tegen zijn broeder overgaan. Hij verwacht evenwel hulp van Bali, van Tjakorḍa (Tjokorda) Goesi (Goesti) agoeng van Mĕngoewi (Mĕngwi), den suzerein van Balambangan, om Tĕpasana en Soetadjiwa uit den weg ruimen. Lang laat deze zich niet wachten en nauwelijks is zij gekomen, met de opdracht den ouden vorst te sparen, doch Tĕpasana en Soetadjiwa onoverbiddelijk te dooden, of de strijd begint. Tĕpasana en Soetadjiwa vluchten overhaast. Pangeran Pati neemt met zijne vrouwen en kinderen en Soetanĕgara over het gebergte de wijk naar Djĕmbĕr, en van daar naar Sĕṇṭong [1]), waar Soetadjiwa zich weer bij hem voegt. Aan den raad van dezen zich naar Prabalingga te begeven en zijn toevlucht bij de Hollanders te zoeken, geeft hij geen rechtstreeksch gevolg, doch zendt brieven aan Ngabehi Djajalĕlana, den regent van genoemde streek, en aan Panĕmbahan Tjakraadiningrat van Madoera. (Zang III begin). Dadelijk na den ontvangst van de missive wendt Djajalĕlana, tot wien intusschen Tĕpasana gekomen is, zich tot den kommandant te Pasoeroehan, Kapitan Kobis (die iets later Pirdisnan, lees Pirdinnan = Ferdinand heet) [2]). Tjakraadiningrat van Madoera (Madoerĕtna) is zeer verheugd op het bericht en den brief, waarin Pangeran Pati Balambangan onder zijne suzereiniteit stelt, want hij twijfelt niet of de Kompĕni zal hare goedkeuring aan deze regeling schenken. Hij zendt de ge-

hanger was van het geloof zijner voorvaderen, de *tata* of *agama boeda*, dus Çiwaiet. Een andere naam voor Balambangan is Lingga manik (soms om den maat Manik lingga).

[1]) Bezuiden Bandawasa.

[2]) Ferdinand Carel Hogewitz, die volgens Hageman, Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XIII, bl. 252, daar in 1759 kwam, doch reeds in 1760 door J. C. Hartman vervangen werd.

zanten naar den Gezaghebber (Breton) te Soerabaja, en zegt zelf naar Bĕsoeki te zullen gaan, om Pangeran Pati te ontmoeten. Ondertusschen zijn tot Pangeran Pati gezanten van Wilis gekomen om hem te verzoeken weer naar Balambangan terug te keeren, wat deze weigert, en hebben de Balineezen overal naar hem gezocht, met het doel Tĕpasana en Soetadjiwa in handen te krijgen, waartoe ook bevel is gezonden aan den regent van Loemadjang [1]). (Zang IV.) In de nabijheid van Djoerang sapi [2]), waar Pangeran Pati's benteng was, vinden dezen hem. Op dat oogenblik was ook Tĕpasana juist weer in zijn gezelschap. Zij vallen de benteng aan. IJlings zendt Pangeran Pati vrouwen en kinderen naar Tamban (later Tambak) bij Bĕsoeki [3]). Als zij ook in den rug aangevallen zullen worden, vluchten Tĕpasana en Soetadjiwa weer het eerst, door het ravijn, en later ook de Pangeran, naar Tambak. (Zang V.) De Gezaghebber (Sakebĕr) van Soerabaja, tot wien Tjakraadiningrat reeds gekomen was, heeft zich ondertusschen met Toemĕnggoeng Tjandranĕgara van Soerabaja e. a. [4]) naar Bĕsoeki gehaast. Pangeran Pati, thans verblijf houdende bij de Djoerang arak-arak [5]), wordt ontboden. Hij biedt, na, toen hem daarnaar gevraagd werd, gezegd te hebben, dat hij zich niet rechtstreeks tot de Hollanders had gewend, omdat hij bang was zich op de een of andere wijze aan een vergrijp tegen de etiquette schuldig te zullen maken, Balambangan aan de Kompeni aan [6]). De Gezaghebber zegt hem voorloopig hulp toe en belooft hem in zijn bewind te zullen herstellen. Een ieder keert nu naar zijn standplaats terug, terwijl Pangeran Pati naar Prabalingga gaat. (Zang VI.) De beslissing, die te Sama-

---

[1]) Dat ook het opperbestuur van Mĕngwi erkent.

[2]) Oostelijk van Bandawasa.

[3]) Hier kunnen bedoeld zijn de vischvijvers (*tambak*), oostelijk van Bĕsoeki.

[4]) Een (of meer) Kapitan Tjina van Soerabaja, de kaptein v. Pasoeroehan, Toem. Nitinegara van Pasoeroehan, de Ngabehi van Bangil, Djajalĕlana van Prabalingga en Natakoesoema van Soemĕnĕp,

[5]) Zuidoost van Besoeki.

[6]) Dit geschiedde in 1768, zie de Jonge, Opkomst enz., en Hageman, Handl., t. a. p.

rang, door den Gouverneur (generaal) Dĕler Sĕmberek (de Edele Heer van Ossenberch) [1]), genomen moest worden, valt geheel anders uit dan men verwacht had. Van Ossenberch wil er niet van hooren, ontzegt integendeel aan Pangeran Pati het verblijf op 's Gouvernements grondgebied [2]) Daar ook de Soesoehoenan hem vermoedelijk niet ontvangen zal, rest hem niets, dan naar (Malang of) Loemadjang te gaan, waar Raden Kĕrtanĕgara regent is, maar Mĕngwi's suzereiniteit, evenals in Balambangan, erkend wordt. Hij wordt daar goed ontvangen, doch dadelijk zendt men van daar uit bericht van zijn komst naar Bali, waar men reeds vernomen had, dat hij zich met de Kompĕni in contact had gesteld, en gezanten gezonden had om hem op te sporen. Deze zendelingen, bij wie zich op hoog bevel lieden van Wong agoeng Wilis hadden moeten voegen, ontmoeten de gezanten van Loemadjang, nemen dezen daarheen weer mede terug, en voeren dan Pangeran Pati met de zijnen naar Balambangan. (Zang VIII.) Wilis ziet het gevaar voor zijnen broeder ernstig in. Spoedig worden beiden naar Bali geroepen [3]). Wilis wordt geïnterneerd bij Goesti Moerah Kĕtoet Kaba kaba, die over Balambangan zal worden gesteld [4]). Pangeran Pati wordt, na een verblijf van langer dan een half jaar te Koeṭa lama bij een verwante, Walang kadjĕngan, waar men hem aan zijn lot overliet, wreedaardig van kant gemaakt. Met vrouwen,

---

[1]) Te Samarang van 26 October 1761—18 Mei 1765.

[2]) Aardig is het zooals de schrijver door den inhoud van het antwoord van van Ossenberch eerst zooveel later mede te deelen, den lezer in spanning brengt.

[3]) Dit geschiedde vóór Mei 1765. Van Ossenberch zegt in de Memorie, die hij voor Vos, zijn opvolger te Samarang, achterlaat: »de Baliers, onderhoorigen van den Koning Goesti Agong Mangoer (lees Mangoei), spelen uit (lees in) het eerste landschap (Balambangan), waarvan zij voorheen en van Lamadjang slechts beschermers waren, thans geheel den meester, hebbende zelfs den pangerang Patty en zijn broeder Wilis naar Balie overgevoerd," zie de Jonge, Opkomst XI, 24.

[4]) Wilis keert eerst einde Sept. 1767 naar Java terug, de Jonge XI, XII noot; later wordt hij gevangen genomen en naar Banda verbannen, ibid. bl. XV en XVII. Deze feiten worden in de babad niet vermeld, omdat deze abrupt eindigt in Jav. aera 1692. 1693 A. J. begon Zaterdag, 30 Mei 1767 A. D.

kinderen en gevolg voert men hem naar het strand bij Seseh. Zijne vrouwen en kinderen worden naar Balambangan teruggezonden, waar zij later een kommerlijk leven hebben [1]), zijne volgelingen en hij zelf worden op het strand gedood en hun lijken in zee geworpen.[2]) Balambangan krijgt een ander bestuur, van vreemdelingen, Goesti (in de babad meestal Goesi) Moerah en Koeṭa Bĕḍah, enz. [3])

In den Catalogus vindt men, bl. 120 en 121:

„Het oorspronkelijke is opgesteld door Mas Poerwa Sastra te Prabalingga „volgens (*sic*) de Sedjarah (geslachtlijst) v. d. Pangéran Balambangan?" het draagt tot sengkala: *Goewa menga obah boemi*. [4]).

„De inhoud is ongeveer deze:

„De vorst van Balambangan, Pangéran Patih (*sic*) (nog Boeddhist) (*sic*), staande onder de *paréntah* (oppergezag) van Bali, neemt tengevolge van intrigues, die door zijn jongeren broeder Pangéran (*sic*) Wilis tegen hem (*niet geheel onjuist*) gesmeed, en van Bali uit aangemoedigd worden, de vlucht. Hij houdt zich geruimen tijd schuil te Basoeki (*sic*) (28) en later te Loemadjang (*met eenige toegeeflijkheid kan men dit zich op genade of ongenade in de armen der tegenpartij werpen, ook „zich schuil houden" noemen*) (40). Door middel van Prabalingga en Madoera zoekt hij hulp bij de Compagnie (*niet geheel onjuist*). De vorst van Noesa Kambangan of Bali, Tjakoeria (*sic*), ook wel genaamd Dewa (*sic*) Mangoewi [5]), die het gezag voert (*medanani*) over Balambangan en Bali,

---

[1]) Een zijner weduwen, vermoedelijk de voornaamste, huwt later met Tjakraadiningrat van Madoera, zie de Jonge, Opkomst enz., XI, 75.

[2]) Eigenlijk doodt hij zich zelf door in den kris te loopen van zijn moordenaar, die voor de daad terugdeinst.

[3]) Volgens de Jonge, Opkomst enz. XI, III, in 1764.

[4]) Over deze sengkala, en die andere door den schrijver niet vermelde, zoomede zijne aanteekening betreffende de eerste, zal beneden iets gezegd worden.

[5]) (*Noot van den schrijver van den Cat.*) „Bij de Jonge XI, III wordt hij vermeld als „de Goesti (Heer) van Mengoewi, de erkende schutsheer van Oost-Java"." Neen, de Jonge geeft t. a. p. juister: „Over het oostelijkste deel van Java was Gusty Agong, van Mangoei, de erkende schutsheer."

is erg kwaad, dat Pangéran Patih zich onder bescherming van de Cie stelt, en zendt in vereeniging (*niet geheel onjuist*) met Pangéran Wilis troepen om den vorst op te sporen. Hij wordt van Loemadjang naar Balambangan teruggebracht. Te (*sic*) Bali ontboden wordt hij met al (*sic*) zijn bloedverwanten vermoord. 59. Balambangan krijgt van Bali uit een nieuw bestuur...." enz.

Ook Hageman, Veth en de officieele stukken bij de Jonge spreken van Pangeran Wilis, maar duidelijk is het dat in de babad Pangeran wat Balambangan betreft nog gebezigd wordt in zijn oudere beteekenis van „heer, vorst", trouwens men is op Oost-Java [1]). De titel van Wilis is *wong agoeng*.

Wat Tjakoeria betreft, de schrijver heeft een ꦕ met hoog opgaand middenstuk, in het HS. van het B. G. n° 63 overal de vorm van de ꦕ, aangezien voor een ꦲ. Het trekt de aandacht dat hij op bladz. 407 sprekende van: „De vijf laatste hss. die in nieuw-Javaansch geschreven zijn, vertoonen sporen van Balineeschen invloed, b.v. door het gebruik van het aanhechtsel *in* in plaats van het Javaansche *i*" [2]), den titel *Tjokorda* (Javaansch *sampejan dalĕm*) niet kent. In van Eck's Beknopte handleiding bij de beoefening van de Balineesche taal enz., 1876, door den schrijver aangehaald o. a. in zijn Handl. tot de beoef. der Mad. taal, 2e geheel omgewerkte druk, Ie deel, bl. III (§ 4), wordt hij niet gemist, zie in genoemd boek § 105.

Loopen wij nu, zonder ons verder om de inhoudsopgave, behalve de in den Cat. te vinden bijzonderheden, te bekommeren, de nog geen vier bladzijden door, die de beschrijving van LXXXIX (Cod. 2185), de babad Balambangan, beslaat, onder de opmerking dat wij niet alles noemen.

Bladz. 120. „De taal is Javaansch onder invloed van het Madoereesche dialect" (*sic*), neme men voor wat het is;

---

[1]) In de officieele stukken geschiedt dit naar het schijnt met recht, want Wilis heeft recht op den titel Pangeran, als hij in Sept. 1767 weer in Balambangan komt.

[2]) Ook elders, zij het dan ook niet in den Catalogus, deed de schrijver het voorkomen dat hij met het Balineesche taaleigen iet of wat vertrouwd is.

ᥢᥣ is een schrijffout, = ᦙᥢ; met „ter loops voor de curiositeit: officiers worden geassimileerd met mantri's" wil de schrijver aangeven, dat de schrijver van de babad, niet alleen in dit bijzondere geval, en ook zonder dit altijd opzettelijk te zeggen, zijn publiek de Hollandsche rangen verklaart door ze aan inlandsche gelijk te stellen, bijv. elders *sang nata Pasoeroehan*, de koning van P. = Kapitein Hogewitz, enz.

Badz. 121. „Tappanegro volgens Hageman" moet zijn „Trappanegro volgens Hageman", zie Hageman, ll., I, 209 (§ 159) en Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XIII, 252. Trappanegro en Blanke, die eerst hier genoemd worden, waren de leiders der troepen geweest bij Panaroekan: de laatste verovert eigenlijk Balambangan.

Bladz. 122. In plaats van „wordt Panegro gezonden naar Malang" leze men: worden Panegro en Oendelah (Gondelag) gezonden naar Malang. „Singasari en zijn zoon Aria Prangwedana van (*sic*) Ngantang" zijn, zoover schrijver dezes bekend is, geen „afstammelingen van Soerapati". De Singasari, die in de babad wordt genoemd, is de bekende Pangeran Singasari, die ook wel Praboe djaka heet, en een broeder was o. a. van Pakoeboewana II en Mangkoeboemi. Hij had zich in Ngantang neergeslagen en zich bij de afstammelingen van Soerapati aangesloten. „Malajoe-Koesoema" moet zijn Malaja-koesoema, en de Soesoehoenan biedt (*sic*) hulp, nadat men hem er om gevraagd heeft. Noot 1. „Een groote rol hierbij speelt *Alfèrès Emoep* (vaandrig Imhoff)" had moeten luiden: in het eind van het boek wordt een Alferes Emoep genoemd (vaandrig Thomas Imhoff), die zooals bekend is een groote rol heeft gespeeld bij de gevangenneming van Pangeran Praboe djaka, doch hiervan blijkt in de babad niets, daar deze niet ver genoeg doorloopt. „Pirdiman" moet zijn Pirdisnan (een schrijffout voor Pirdinnan); „Liwanoeski", moet zijn Liwĕn Oeski ([illegible]); „Kommandant van Madioen Djandanil", moet zijn Kommandant van Madoera Djandanil. Alle namen zijn terecht te brengen, mits men er zich maar even de moeite toe geeft. Voor Pirdisnan zie

men boven, Liwĕn-oeski is Alexander Maximiliaan Lichnouwski, Djandanil zijn de voornamen van Oendellah, den kommandant van Madoera (Jan Daniel Gondelag), en Oenol is Frans Bernard van Hounold, in 1767 op commando naar Java; men vindt hem ook bij de Jonge, Opkomst, XI, bl. x (Haunod) Het aanduiden van Hollanders met hun voornamen alleen, waarvan deze babad twee sprekende voorbeelden leverde, is in haast alle Javaansche babads frequent. Van noot 2 is het begin wartaal. Er staat: „De Commissaris (dit staat op Gondelag in den tekst) onder wiens leiding de krijgsoperatien verricht werden (Veth 501); intusschen met de uitvoering is ook thans belast Panegro en hier die tegen Malang, want Loemadjang is reeds onderworpen" enz. Dat in de babad Panegro alleen tegen Loemadjang, en met Gondelag samen tegen Malang ageert, — zoo iets wil de schrijver van den Catalogus hier zeggen, — vindt men ook bij de Jonge. „De aardigheid tegen den gezant van (*sic*) Sala" (bedoeld is de secretaris van Samarang, die den Soesoehoenan een brief van den Gouverneur van Java's Noord Oostkust had gebracht en het antwoord daarop weer medenemen zal): *agoeng wanodja walat* (het hs. heeft *ngalab* (?)) is een staande uitdrukking. Niet de Soesoehoenan zegt haar, maar de opperkoopman (*oepĕrkoepman*) Oepro (Jan Lapro), het opperhoofd (*oeproep* d. i. resident) te Soerakarta.

Bladz. 123. *Sĕlir* is geen courtisane (*sic*), maar eene concubine. In den zooeven hier genoemden brief van den Edelen Heer van Samarang, waarvan het schrijven van den Soesoehoenan een gevolg is, had deze tot den Soesoehoenan gezegd: „*angatoerakĕn goesti pĕdjah gĕsang*, ik geef mij, heer, op leven en dood aan u over". De bescheidenheid van den Soesoehoenan in zijn brief heeft dus al zeer weinig te beteekenen. De noot, waarin de schrijver zijne bevreemding uitdrukt over Mangkoeboewana in plaats van Pakoeboewana — voor de derde maal, want men vindt hetzelfde ook reeds op bl. 87 en 110, had achterwege kunnen blijven, of had

anders moeten luiden, men zie Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXV, bl. 128. Het is den schrijver zeker niet bekend dat nog geruimen tijd na zijne troonsbestijging (in 1755) zich de eerste Sultan van Jogjakarta Pakoeboewana noemt, en niet Mangkoeboewana, zoo in zijn brieven en op zijn zegel.

Hoewel wij hier misschien reeds te uitvoerig zijn geworben, voegen wij aan het vorafgaande toch nog het volgende toe. Want de op bladz. 122 te vinden opmerkingen van den schrijver zijn niet alleen gebrekkig, maar geven ook ergernis. Niet, omdat de schrijver daar ook nog zegt: „Dit uittreksel (het zijne nl.) komt in hoofdzaak overeen met hetgeen ons uit de geschiedenis bekend is", of „Minder rechtstreeks tot het onderwerp behoorende: van bl. 69 af tot ongeveer 85 worden de mutatie's in het ambtenaars-personeel te Batavia, Samarang enz. vermeld." Men heeft reeds gezien wat de Babad Balambangan (1e gedeelte) eigenlijk bevat, en kan, zoo men wil, de in het oog loopende geschiedkundige waarde van het boek nog verder toetsen aan de dezelfde periode betreffende officieele stukken bij de Jonge en het parallele gedeelte van van Deventer's inleiding, terwijl geheel in het midden kan worden gelaten of de schrijver met „ons" uitsluitend zich zelf bedoelt, dan wel ook nog anderen, uit zijn lezers. Evenzoo neemt men dat „minder rechtstreeks" mede voor wat het is, althans als men weet dat die mutatien bepaaldelijk Hollanders betreffen, die in het vervolg der geschiedenis, de verovering van Balambangan enz, hoofdpersonen zullen zijn: Vos en Coop-à-Groen, en dat die benoemingen om hare belangrijkheid te Batavia geschieden. Maar men vindt op die bladzijde ook nog het volgende: „Alleen wordt niet vermeld, dat Pangeran Wilis den laatsten voor de Balineezen noodlottigen slag bijwoonde. Volgens Veth [1]) ontkwam hij daarna naar Bali. In dit hs. komt hij niet voor onder het nieuwe bestuur dat van Bali uit over Balambangan wordt aangesteld", en hierin laat de schrijver den eerwaardigen ouden Hoogleeraar, nog in 1892, onjuistheden herhalen, die deze zelf reeds lang

gerectificeerd heeft. Niet alleen dat Prof. Veth in zijn Java, waar hij over de ook in de babad Balambangan voorkomende gebeurtenissen spreekt in Deel II, bl. 499 — 502, op bl. 502 in noot 2 reeds gezegd had, in 1878: „Er kan in 't algemeen omtrent de waarheid der hoofdtrekken van het hier verhaalde geen twijfel zijn, maar het is zeer waarschijnlijk dat latere openbaarmaking van officïeele bescheiden zal toonen, dat ik in de bijzonderheden, en inzonderheid in hare volgorde en aaneenschakeling, hier en daar heb misgetast. Enz.", in het Register en verbeteringen, verschenen in 1884, staat daarenboven ook nog, en juist met betrekking op de zooeven genoemde bladzijden: „Het hier, meest volgens traditie, geleverd verhaal van de verovering van Java's Oosthoek door de Oostindische Compagnie, vertoont zich, meer nog dan ik in de noot op bl. 502 vermoedde, in een geheel ander licht, nu de toedracht der zaken met meer juistheid uit de archieven is aan het licht gebracht door den heer M. L. van Deventer in het door hem, ten vervolge op de Jonge's arbeid, geleverde elfde deel der Opkomst van het Nederl. gezag in Oost-Indië, bl. 1 — 35..... Ook van dit gedeelte is eene omwerking noodzakelijk........"

De waarde van den eersten en den laatsten zin in het laatste citaat uit den catalogus treedt aan den dag, als men zich herinnert dat het relaas en de officieele stukken bij de Jonge niet anders leeren dan men in de babad aantreft, zooals de aanhalingen en verwijzingen boven naar de Jonge's XIe deel, dat in het licht stelden.

Hoe *oppervlakkig* de boeken zijn ingezien kan bijv. blijken uit de gelijkstelling van Roorda van Eijsinga's Damar woelan tekst met dien van Winter; men herinnere zich bijv. de episode met de *bakoel's* vóór dat Damar woelan Madjapahit bereikt heeft, de episode van den meestersmid Ĕmpoe Loebang (elders Loembang), enz.;

---

[1]) Ik spatieer

uit het perpetueeren van de foutieve bewering van Palmer van den Broek, dat de door Winter in 1853 te Semarang uitgegeven Ardjoena sasrabahoe die van Jasadipoera I zou zijn; in het eind van het boek zegt Jasadipoera II (hij noemt zich met name), dat hij dien tekst geschreven heeft, omdat die van zijn vader Jasadipoera I niet voldeed;

uit het niet releveeren van het verschil, dat er bestaat tusschen den van Dorpschen Kantjil-tekst en dien van Palmer van den Broek;

uit hetgeen men vindt bij de Adji Saka onder het hoofd Uitgaven en Literatuur vergeleken met hetgeen over de onderlinge verhouding der t. a. p. genoemde stukken voorkomt in de beschrijving van HSS. XL—XLIV [1]);

uit het tegenspreken van het door Mounier positief vastgestelde jaar 1735 als dat van de Panitisastra van Sastranĕgara.

Wat dit laatste betreft, ziehier wat Mounier geeft (Tijdschr. v. N. I., 5e Jg., II, bl. 236, 237, 241 en 242) en wat men in den Catalogus aantreft.

Mounier.

„Om mij nu te bepalen tot de *Pannitisastro*, zoo is het bekend, dat daarvan in het jaar der Javaansche tijdrekening 1725 (A. C. 1798) eene dichtmatige overzetting in het *Kawi miring* is gemaakt, waarop in het Javaansche jaar 1735 (A. C 1808) eene andere in het *Kawi Djarwo* gevolgd is, die

---

[1]) In de Addenda et Corrigenda vindt men: „Bl. 20 voeg bij *Adji Saka*: Cod 2150 en bij de Literatuur: Tijdschrift B. G. XXXIV. 1." De lezing van de bladvulling waarop de verwijzing staat (men zoeke haar op bl. 104), kan doen zien wat den schrijver omtrent de Adji Saka-redacties bekend was, toen vel 2 van den Catalogus werd afgedrukt. Cod. 2150 is = CCXCV „(Mede in manuscript van Winter): Javaansch leesboek voor de scholen". Op bladz. 20 heeft men dus te lezen: „De Adji Saka (Cod. 2150 = CCXCV (Mede in manuscript van Winter): Javaansch leesboek voor de scholen) komt voor in Cat. Eng. onder no. XXII, en MSS Bat. Gen. Kropak's: 362." Dit laatste wordt slechts gereleveerd om één voorbeeld van de waarde dier addenda te geven. Engelman's no. XXII is een sĕrat Babad tanah Djawi (?), diens no. XXIII (hier bedoeld, zie Cat. bl. 19) is een tĕmbang tekst, als die waaruit Winter's omwerking ontstond, de kropak van het Bat. Gen. no. 362 (toevallig werkelijk een Adji Saka tekst, zooals in den inventaris staat) een redactie van die andere Adji Saka, waaromtrent Poensen ons reeds voor lang inlichtte.

weder in het Javaansche jaar 1746 (A. C 1819) door *Radhen Pandji Poespo Wilogo*, in Javaansch proza op een vrij onnauwkeurige wijze is overgezet.

„De text van de *Miring*, die door *Kijahi Ngabehi Joso Dhipoero* opgesteld is, en die der *Djarwo*, die het werk is van *Radhen Toemmenggoeng Sastro Negoro*,..... enz.

„Het boek der Pannitisastro of het keurig onderzoek der geschriften in het djarwo, of taal der uitlegging, opgesteld door Radhen Toemmenggoeng Sastronegoro. 1746 (A. C. 1816) [1]).

„I. Om den last van den vorstenzoon [2]) te volbrengen breng ik de voortreffelijke gelijkenissen over, te *Soerakarta* uitkomende, in 1735 [3]) (A. C. 1808), in welk jaar zij voor het eerst verkondigd worden. *Nitisastro* worden zij genoemd, . . . ''
Catalogus.

De beschrijving van HS. CLXIV in den Catalogus (bl. 262) luidt met de aanteekeningen:

„Dit fraaie hs. bestaat uit zeven stukken.

„No. 1 is groot 10 blz. groot folio. Vóórin staat: Serat *Sastra Paniti, tembang Kawi, sekar ageng; pangangngittipoen Praboe Widajaka.*

„No. 2 is de djarwa. nl. Kawi en djarwa-bewerking

---

1) (*Noot Mounier.*) »Deze datum van 1746, welke op mijn handschrift voorkomt, is van geene beteekenis, en is er misschien bijgevoegd door dezen of genen copiist, die zich een afschrift deze Panniti-Sastro maakte."

2) (*Noot Mounier.*) »Deze vorsten-zoon of Kroon-prins was de zoon van Pakoe Boewono IV, en broeder van den thans regeerenden Soesoehoenan Pakoe Boewono VII *dit werd geschreven in* 1843). Hij zelf heeft in lateren tijd van 1821 tot 1824 te Soerakarta geregeerd *onder den naam Pakoeboewana V*)."

3) (*Noot Mounier.*) »Dit jaartal 1735 is in den text aldus geschreven:

Toto-	Tri-	Gooro-	Ratoe
dat is: regel,	drie,	geluid,	koning.
5	3	7	1

»Deze vier woorden, worden volgens de bepalingen van de Javaansche *sengkala* of tijdrekening aldus gebezigd en gerangschikt om de vier cijfers van dit jaartal 1735 uit te drukken."

van no. 1 en groot 25 blz. groot folio. Vóorin staat: *Serat* *P a n i t i S a s t r a Kawi k a d j a r w a n n a n.*

„No. 3 is betiteld *Serat P a n i t i S a s t r a K a w i - m i r i n g, sekar ageng, panganggittipoen Kjai Ngabehi Jasadipoera* ꦩꦤꦸꦔꦼ (Jav. jaar 1725) in 13 zangen; groot 12 bladz groot folio.

„No. 4 = no. 3, maar met een andere grootere letter, is groot 15 blz. groot folio.

„No. 5 is een *d j a r w a*- bewerking naar no. 3 en no. 4. Vóorin staat: „naar een MS. van Winter" het is groot 18 bladz. folio. [1]).

„No 6 is weder een *djarwa*-bewerking in tien zangen, groot 15 blz. groot folio. Vóorin staat *Serat P a n i t i S a s t r a D j a r w a* mawi sekar matja pat, *panganggittipoen Radèn Toemenggoeng Sastra Nagara* ꦩꦤꦸꦶ (Jav. jaar 1746).

„No. 7. Is een p r o z a bewerking groot 16 blz. groot folio. Vóorin staat: *Serat P a n i t i S a s t r a d j a r w a t a n p a s e k a r, panganggittipoen Radèn Pandji Poespa Wilaga* ꦩꦤꦸꦤꦺ (Jav. jaar 1770). [2])"

In een zelfde lijn zijn er andere zaken, die een schier geheel *passeeren* van door anderen geleverde studies, van de inleidingen door hen toegevoegd aan door hen uitgegeven werken, enz., moeten doen veronderstellen. Hoe anders kan men er toe komen, om nog een paar voorbeelden te noemen, te b e t w ij f e l e n dat de Jav. Tadjoesalatin g e g r o n d zou zijn op de Maleische, een boek, waarvan het b e k e n d is dat het voor eeuwen door een M a l e i e r werd g e m a a k t, en dan daarbij nog de Hollander voor de inhoudsopgave aan te halen, bij wien op de vorige bladzijde toch duidelijk ook

---

[1]) (*Noot Cat.*) „Wellicht is dit (*sic*) de bewerking door den heer Mounier in zijn voorbericht (zie boven) vermeld en dagteekenende van het Jav. jaar 1735."

[2]) (*Noot Cat.*) „De heer Mounier t. a. p. vermeldt in plaats va no 6 en 7 (*sic*) eene prozabewerking door R. P. Poespa Wilogo in Jav. jaar 1746 en twijfelt (*terecht*) aan de echtheid van de aan het hoofd zijner vertaling voorkomende (en met ons no. 6 overeenkomende) opgave. De opgaven in Cat. E. onder no. LXXIII (*waarin dezelfde fout voorkomt*) komen overeen met die van onzen codex".

dàt feit vermeld staat? of wel, wat beduidt het, op te geven dat de Jav. vertaling van de Mal. hikajat Ibrahim (van Irak) door Roorda van Eijsinga (zie zijn voorrede) afwijkt van de vertaling, die later door Winter van dat zelfde boek werd vervaardigd, en er aan toe te voegen dat het beloop van het verhaal in dien tekst van Winter overeenkomt met het beloop van den Maleischen? Men zie den Catalogus bl. 301, en 216 en 217.

Zelfs waar het slechts een beschrijven van het *uiterlijk* van een geschrift betreft, zijn de fouten van een aard als bijv. de navolgende.

Bladz. 264. In plaats van: „. . . vooral na zang III de twee eerste strophen zijn vrij wel gelijk, maar het 3e vers luidt bij R. v. E.", leze men: . . . . . . vooral na zang II, de twee eerste versregels of vierels van de 1e strophe van zang III zijn nog vrij wel gelijk, maar de 3e en de 4e regel luiden bij R. v. E.

Bladz. 265. In plaats van: „De inrichting der uitgave van R. v. E. is als volgt: Eerst de *Kawi*-tekst in roode letter, met de verklaring van eenige *Kawi*-woorden en dan de *Djarwa* of vertaling in nieuwer Javaansch", leze men: De inrichting der uitgave van R. v. E. is als volgt: Eerst de *Kawi* tekst, telkens een versregel, in roode letters, en dan in zwarte letters 1° de verklaring der enkele Kawi-woorden, en 2° eene vertaling van den versregel in zijn geheel in nieuwer Javaansch.

Bladz. 266. In plaats van: „de uitgave der Landsdrukkerij heeft niet in den Kawi-tekst verklaring van enkele woorden, doch na elke pada een soort van Recapitulatie in nieuw Javaansch", leze men: de uitgave der landsdrukkerij geeft den tekst en de verklaring in twee kolommen naast elkander, de versregels daarbij uiteen houdende; links staat het kawi, rechts de djarwa. Aan het slot of den voet van iedere strophe (van vier regels) wordt met doorloopende regels de djarwa nog eens herhaald.

Bladz. 340 staat: „Dit fraaie hs, bestaande uit twee saam-

gebonden stukken omvat volgens het opschrift „Djoegoel Moeda, Soerja Ngalam en Rodjo Kopo Kopo". Hoewel de redactie van dit werk hier en daar groote overeenkomst heeft met de eerstgemelde vertaling van de Soerjo Alam. . . ."
Er moet staan: Dit fraaie hs, bestaande uit twee saamgebonden stukken, omvat volgens het opschrift vóórin „Djoegoel Moeda, Soerja ngalam en Rodjo Kopo Kopo". Het eerste gedeelte geeft zelf evenwel als titel „Koentara Radjaniti Soerja ngalam Radja Kapa-kapa (en) Djoegoel Moeda". Hoewel de redactie hiervan hier en daar groote overeenkomst heeft met de eerstgemelde vertaling van de Soerja alam . . ."

Bladz. 123 sub Babad Basoeki leze men in plaats van: „Vóor in het origineel staat: *koetieka kredja* enz.": Vóor in het origineel staat op de eerste bladzijde in Javaansche letters: *Kandane Basoeki* en op de 3de met Latijnsche: *koetieka kredja* enz. Op bladz. 6 vindt men de eerste strophe en het begin van de tweede van het boek met eenige fouten er in. De schrijver heeft daarom daar zijn werk gestaakt en is op nieuw begonnen op bladz. 8. [1])

Gaan wij verder. Wanneer men zich aangordt om een catalogus van een verzameling handschriften te schrijven, dient men in de allereerste plaats in het bezit te zijn van eenige kennis omtrent elementaire zaken, o. a. dient men bekend te zijn met de wijze waarop de schrijvers gewoon zijn tijdsbepalingen aan te geven (sĕngkala), hun metriek, het schrift.

Op bladz. 150 zegt de schrijver naar aanleiding van de drie *sĕngkala's*, door hem in de Hikajat prang Mĕkah aangetroffen: *boemi sapta esti naga* (1788), *roning wana aksa mangsa* (1276), *boemi koendjara pantja goewa* (1859), waarin slechts

[1]) In plaats van Rad'n (t'ayoe in den Catalogus heeft men te lezen Radint ajoe, waarin Radint uit den weerom-tuit voor Radin (= Raden) geschreven is, omdat re-ident, kommandant e a. residen, komandan enz. zijn geworden.

Ten einde den lezer in staat te stellen zich een oordeel te vellen over de waarde der taalkundige opmerkingen van den schrijver omtrent no. 63 en 64 der Jav. HSS. v. h. Bat. Gen., Cat. bl. 120 en 123 volg., geven wij hier uit ieder een willekeurig genomen strophe.

het woord *wana* eenige moeite geeft [1]. „geen dezer chronogrammen is met de mij ten dienste staande middelen te verklaren." Nemen wij aan, dat het niet de woorden zijn geweest, behalve dan dat *wana*, die hem bezwaar hebben gegeven, het moeielijke van deze drie sengkala's, die als zij in het geheel geen tegenhangers hadden, zich zelf reeds zouden verklaren, moet dan voor den schrijver gelegen hebben in de minder gewone, geenszins ongewone volgorde der woorden, *boemi sapta esti naga*, niet *naga esti sapta boemi;* enz. Maar ook dan nog, blijft het even onbegrijpelijk met wat voor reden de schuld geweten wordt aan de den schrijver ten dienste staande middelen, want zelfs al zou het nu ook het geval zijn, dat de schrijver, als met zoovele andere boeken, studies, enz., onbekend gebleven is 1° met de passage „Gewoonlijk en ook hier moet de Sengkolo van achteren gelezen worden", bij Roorda van Eijsinga, Handboek enz., III, 1, bl. 302, waar deze een sengkala geeft van de verwoesting van Madjapahit; 2° met den vol-

---

No. 63.

[illegible]

No. 64.

[illegible]

In het laatste HS. (no. 64) vindt men haast geregeld, in no. 63 sporadisch, *-i* gebruikt in plaats van *-e* (suff. 3e pers.), terwijl in no. 64 alleen, dat teeken ‘ om een bijzondere uitspraak van een laatste open syllabe met *a* (*aksara lagĕna* aan te geven, voorkomt, bijv. [illegible] *kaja ngapa*, [illegible] *kaoela rama*, doch ook [illegible] Wirabrata. Voorts vindt men in no. 64 voor den maat Dandang goela den naam Katjang idjo, en in plaats van Doerma dien van Kaleboe gĕni gebruikt.

[1]) *Wana*, [illegible] schijnt een fout voor *tana*, [illegible] verkorting van *lotjana*, oog.

genden zin, die in Hageman's Handleiding tot de kennis der geschiedenis, aardrijkskunde, fabelleer en tijdrekenkunde van Java (zie deel II, bl. 391) voorkomt: „de volgorde der cijfers is van de regter naar de linkerhand, en o m g e k e e r d"; 3º met de reeks van zulke ongewone sĕngkala's, die naar alle waarschijnlijkheid voorkomt in het boek, dat in den Catalogus Bandoeng heet, nl. in de episode van Adji Saka, het gaat toch niet aan te veronderstellen dat hem ook geheel onbekend wezen zou, dat in het Leesboek achter de Beknopte Javaansche grammatica door T. Roorda, o o k i n d e n d o o r d e n H e e r A. C. V r e e d e i n 1 8 8 2 b e z o r g d e n d r u k, een stukje (voor eerstbeginnenden) voorkomt, dat begint met: *Kalanmpoen Adji Saka angĕdjawi, djoedjoeggipoen ing rĕdi Kĕṇḍĕng, adamĕl sĕngkala nir awoek-tanpa-djaloe*, in het Hollandsch. toen Adji Saka naar Java kwam, ging hij het eerst naar het Kĕṇḍĕng gebergte; hij maakte (doelende op het ontstaan van dat gebergte, dat, zooals men weet, volgens de traditie der Javanen, het oudste stuk van Java is, ten gevolge waarvan het eiland ook noesa Kĕṇḍĕng heet) de sĕngkala: verdwenen-vergaan-zonder-man, 0001. [1])

De *metriek*. Op bladz. 251 en 252 worden drie redacties van den Dewaroetji beschreven (Cod. 1804, 2028 (3), 2040 (3) en 2318). Er wordt wèl op gewezen, dat er verschil in

---

[1]) Eene oplossing in cijfers van *sĕngkala's* vindt men in den Catalogus gewoonlijk slechts dan als deze in 't HS. ook reeds voorkwam, of een ander er de cijfers reeds bij had geplaatst, zooals bijv. Raffles naast de sengkala uit den Rangga Lawe; zie zijn History t. p. Het woord *wasitan* in die sengkala heeft den schrijver geen moeite gegeven, en onbekend in het hem vermoedelijk dat de HSS. van dat boek, behalve misschien het Leidsche (?), geen *toja*, maar *taja* hebben. Hoe sterk de schrijver is op het stuk van de cijferwaarde der sengkala-woorden ziet men uit Cat. bl. 288, waar men leest: ».... de sengkala *tata goena swareng nata;* aan het einde wordt daarvoor opgegeven *obah goena swareng d̞agad*, beide beantwoorden aan het Jav. jaar 1736"; bl. 323. »*tata resi moelang djalma* of Jav. aar 1.75"; bl 7 »de *d̞arwa* van 1790". Met dit laatste kan kwalijk iets anders bedoeld zijn dan de bekende gedrukte Rama tekst, waarvan de sengkala luidt *sarneng tata panditeng siwi*. Het zoo gewone woord voor 5 (*tata*), een stuk van *tatayati*, wind, heeft nu eens de beteekenis van 6, van weer van 5, doch ook van 9, en *moelang* leeraren, dus = leeraar

redactie bestaat, maar niet dat de twee redacties vertegenwoordigd in cod. 1804 en cod. 2040 in zoogen. groote maten zijn gesteld. [1]).

De geoefendheid van den schrijver in het lezen van het Balineesch-Javaansche *schrift* der kropaks blijkt gebrekkig te zijn. Het Tri Adjbana, met *b* op bladz. 399, in plaats van Triadjnjana, kan zijne geboorte slechts hebben uit de omstandigheid, dat hij niet wist dat de pasangan van *nja* in dat schrift er uitziet als een aksara *ba*, terwijl hij ook nog langs geheel anderen weg het juiste had moeten vinden, want de combinatie *djb* is een onmogelijke, en woorden als *adjnja* (thans *agnja*) en *jadjnja* (thans *jagnja*) zijn overbekend [2]).

Zijne in het oog loopende onervarenheid in het Arabische schrift, ... men zie de nieuwe editie van het Javaansche Woor-

---

pandita, 7) blijft onverklaard. Leerrijk is ook wat men aantreft op bladz. 120. 1o. deugt de beschrijving van het HS (Babad Balambangan) niet. Het begint nl. met twee sengkala's, één die betrekking heeft op het afschrift door den schrijver zelf vervaardigd?), *sirna ilang goenoeng boemi* (1700 = AD. 1774) *sĕngkalane doek sinoerat*, en een tweede *goewa mĕnga obah boemi* (1699 = AD. 1773) *doek poerwani rinoempaka*, die slaat op den tijd (één jaar te voren) dat het boek werd opgesteld; en 2o. geeft de schrijver daarbij deze aanteekening: „Deze sengkala (*de tweede*) kan moeilijk juist zijn; volgens de Tjondra sengkala toch representeeren de woorden *obah* en *boemi* de cijfers 6 en 1; de datum van het hs. zou dus zijn 16.. Jav. tijdrekening, en welke waarde de woorden *goewa* en *manga* (lees: *menga*) ook hebben, men bekomt op zijn best (*sic*) den tijd waarin de in het hs. behandelde gebeurtenissen (± 1767) hebben plaats gehad. Het woord *obah* (6) zal wel een schrijffout (*sic*) zijn voor een woord dat 7 voorstelt". Noch *goewa* (grot), noch *mĕnga* (openstaan), beide 9, geven eenige moeite. Tot welke gevolgtrekkingen men komen moet, als men zich één oogenblik door den schrijver laat leiden, is duidelijk. Het boek zou in 1799 (AD. 1870) gemaakt zijn, zoo als blijkt uit een afschrift ervan uit 1700 (AD. 1774) Vermoedelijk zal de schrijver ook dit laatste gewijzigd willen hebben in 1800 (AD 1871). Not. B. G. V. (1867), bl. 55, bericht evenwel, dat het HS dat bij dat genootschap berust, het oorspronkelijk van het Leidsche exemplaar, in April 1867 door den Heer Lucardie reeds ten geschenke werd gegeven. De sĕngkala's op bladz. 121 *karna troesing lindoe boemi* en *koepinge tjeleng amboengkĕr boemi* beantwoorden beiden aan 1692 (= AD. 1766/67).

[1]) Dit is de eenige plaats in het boek, wij spreken hier slechts van het nieuw-Javaansche gedeelte, waar het noodig was er op te wijzen.

[2]) Men zie ook het gebrekkige citaat uit den Ahmad Moehamad, bl. 406 (het

denboek van 1886; de weinige zinnen of woorden in Arabisch schrift, die voorkomen in het 3e deel zijner Handleiding tot de beoefening der Madoereesche taal van 1888, bl. 349 volgg.; de namen door hem in dat schrift aangehaald uit de Babad Bantĕn, Cat. bl. 112 — 119, en sta den schrijver dezes toe het citaat [1]) uit een Anbia over te nemen, zóó als men dat in den Catalogus vindt op bladz. 25.

Wat het eerste betreft lezen wij hier het volgende op: Woordenboek bl. 84 اجتهاد, 99 عهم (lees عموم), 111 اعبادة (lees عبادة), 136 نطفة, 139 نوشز, 194 رحمن (lees رحمان) 217 رزق, 219 ريا, 265 كرطاس, 349 دان (دان dan), 457 تعالي, 541 سَيّل آلّ يث (voor سيد الدين), in de Bijvoegsels en Verbeteringen (bl. XL) leest men met het oog hierop nog „volg. Jb. شادين (verbeter in loco سيّد)", 555 مسجد, 671 ظالم, 802 فجر, 844 جن, 871 جمع, 922 مكان, 925 محمد, enz., Handl. III, bl. 353 حواحن (lees حوادث), 366 وآنٌ رض (lees وآارض); Catalogus كناي en daarnaast „Kinaja", فاس is »Pasir", enz

---

tweede, ontleend aan Cod. 1877). Voor [illegible] moet men daar lezen [illegible] Is daar de pasangan [illegible] verward met [illegible], het tweede soekoe mĕndoet teeken?

Daar hier van Javaansch schrift gesproken wordt, is het niet anders dan gepast op te merken, dat de citaten, die voorkomen op bladz. 363, er vreemd uit zien. Terwijl er over *aksara's* gesproken wordt; er gezegd zal worden welke de aksara's zijn en hoe zij er uit zien, heeft de een of de ander *aksara's*, *pasangan's* en *swara's* bont dooreen gemengd. Als de tekst in orde was, zou er in plaats van [illegible]

en [illegible]

gestaan hebben: [illegible]

[1]) Het eenige in den catalogus in *pegon*, uit meer dan een enkel woord bestaande.

In den Catalogus vindt men op de genoemde bladzijde,

اتوريا نجوم ووس اعڠه ونتن نوڠا بيجڠ كڠ هسه لن سڠ
كتوڠ ناعڠ مڠكى ديريڠ صدل مكسه انيڠ وتڠن سڠ رجا فرعون
ڠكتون اڠكتم رهوسڠ منه دديا عندك نرمات لامون مڠكونوها
همن ووڠ متڠ بچك ينذيل *

Dit citaat bestaat uit anderhalve strophe in den maat Asmarandana. In de eerste of in de derde padalingsa van de strophe, die voluit gegeven is, komt een fout tegen den maat voor. Vermoedelijk in de derde. In die meening wordt hier het monstrum als volgt hersteld.

اتوري نجوم ووسي اڠكه ونتن نوڠا بينجڠ كڠ مسه لن سڠ
كتوڠ ناڠڠ مڠكي ديريڠ مدل مكسه انيڠ وتڠن سڠ رجا فرعون
ڠكتون اڠكتم رهوسڠ منه * دديا ڠندك نرڤات لامون
مڠكونوها فمن ووڠ متڠ بچك بنذيل

In Latijnsche letters zou het zijn: *aloere noedjoem wĕrĕsi* (*wĕwasi*), *inggih wantĕn orga bendjang*, *kang* (lees: *ingkang*) *mĕsah lan sang kalong, nanging mangke dereng mĕdal, mĕksah aneng wĕlĕngan, sang radja pirngon gĕgĕloen, anggĕlĕm muosing manah. — Dadja ngandika narpati, lamoen mĕngkonoa paman, wong mĕ ĕng bĕtjik binĕdel.* [1])

Stappen wij thans een oogenblik van het Javaansch af om er straks nog even op terug te komen.

---

[1]) Het *pegon* teeken voor de *pĕpĕt* (de *pĕpĕtan*) was hier niet voorhanden Dat men zich heeft weten te behelpen, terwijl hier geen letters kunnen worden gegoten, ziet een ieder. Mogelijk is het, dat ook de firma Brill het teeken niet bezat, doch bij de bekende royaliteit dier firma in zulk soort zaken had het den schrijver van den Catalogus maar een enkel woord behoeven te kosten om het gebrek verholpen te zien. Dat de firma A. W. Sijthoff te Leiden het reeds in 1874 in voorraad had, blijkt uit Mr. G. J. Grashuis's uitgave van den Soendaneeschen *pegon* tekst Zedeleer naar Ghazzali.

De Catalogus biedt voor wie de „Handleiding der Madoereesche taal" en de uitgave van de Tjareta Brakaj van den schrijver kent, weinig *Madoereesch* nieuws. Slechts een viertal geschriften zijn nog niet gedrukt. Drie van dezen zijn schrijver dezes onbekend. Van het vierde, de Bajan boediman (bl. 412 en 413) [1]), is er een exemplaar in de verzamelingen van het Bat. Genootschap. Maar wanneer men den inhoud daarvan vergelijkt met wat men bij den schrijver vindt, dan bestaat er, bij alle overeenkomst, zulk een verschil, dat vergelijken slechts gedeeltelijk mogelijk is, daar men het Leidsche gebrekkig kan noemen.

Zou dat intusschen wel aan het HS. liggen? Na het voorafgaande over de nieuw-Javaansche HSS. spreekt schrijver dezes hier als zijne meening uit, dat dat niet waarschijnlijk is, en op welke wijze de schrijver van den Catalogus gewoon is ook Madoereesche teksten te lezen, kan hier nog eens nader blijken o. a. uit het hieronder volgende staaltje.

In 1888 publiceerde hij in het IIIde deel zijner Handleiding, bl. 159—168, 177—240, 233—238,— de bladzijden volgen elkander zoo op, doch tusschen 168 en 177, of 240 en 233 zijn geen lacunes in den tekst, — een Ĕnṭol anom tekst (op bl. 159 Ĕnṭol anoman), in het voorberigt gequalificeerd als „een min of meer zelfstandige bewerking van Raden Djaja Koesoema, schoolmeester van Bangkallan, van recenten datum". „Ik heb, — zoo zegt de schrijver verder,— aan dezen tekst de voorkeur [2]) gegeven boven dien van

[1]) Wat op bl. 412 en 309 Bajan Boediman heet is de Tjantri, Tjangtri, of Tjatri, vgl. den brief van Dr. van der Tuuk, Not. XXIX (1891), bl. 33. De zin toegevoegd aan het referaat over den Madoereeschen tekst van dit boek, op bladz. 413, doet vragen of de schrijver van den Catalogus met dien brief wel onbekend is gebleven. Eigenaardig is dat zelfs, in het Madoereesche gedeelte van den Cat., geen melding is gemaakt van de gedeeltelijke uitgave van de Tjareta Brakaj door Dr. J. J. van Limburg Brouwer, met bijschrift (1876), hoewel daarnevens gereleveerd moet worden, dat thans (in 1892) de groote verdienste van zijne opmerkingen ook door den schrijver, zie Cat. bl. 338, erkend zijn.

[2]) Ik spatieer.

andere in mijn bezit zijnde afschriften (alle in dichtmaat), door dat hij uitvoeriger is en den waarborg aanbiedt van bewerkt te zijn door een beschaafden [1]) inlander. Intusschen zoöals gezegd is, hij bevat heel wat moeielijkheden, die ik door vergelijking met andere afschriften niet heb kunnen te boven komen; die afschriften toch verschillen al te veel in redactie niet alleen, maar ook in conceptie."

Die tekst nu is een afschrift van een exemplaar van een Ĕṇṭol anom, waarin van voren en van achteren nog andere verhaaltjes voorkwamen. Dat exemplaar, dat, omdat de buitenste bladen door het vele hanteeren verfonfaaid waren, ergens open, en toen binnenste-buiten was geslagen, is daarna alsof de bladzijde no. zooveel, die nu boven was gekomen, de eerste pagina van het HS. was, afgeschreven. Dientengevolge bestond het afschrift uit 1° een vervolg van de Ĕṇṭol anom, 2° de verhaaltjes die in 't einde van 't HS. voorkwamen, 3° die welke vóorin stonden, 4° het begin van de Ĕṇṭol anom. En aan dat afschrift nu werden nog een tweetal fragmenten van weer anderen aard toegevoegd, die zelfs niets gemeen hebben met die in het midden voorkomende verhaaltjes, nl. 5° een stuk van een landbouwkalender, waarbij het woord gericht is tot een *kaka* (oudere broeder) en 6° eenige strophen moreele raadgevingen, die weer met dien landbouwkalender in geen verband staan.

Dien tekst gaf de schrijver uit, in dien vorm. Hij maakte er een inhoudsopgave bij, waaruit blijkt dat hij gezien heeft dat het begin van het boek in het midden (bl. 193) gezocht moest worden: „Op bl. 185 (= bl. 193) dan begint eigentlijk de Entol Anom", en die hij eindigt met deze woorden: „Ambar sari belooft naar het goede te zullen trachten en smeekt om den zegen van hare goeroe. Eindelijk wordt aan den zoon van Seh en Njai Goenoeng Djadi een beschrijving

---

[1]) Tevens brutaal en gevat, als die andere, Djaja adinĕgara, die (men zie de Handl. IV, Voorberigt) beweerde dat het afschrift van de Raden Sĕgara, dat hij zond, genomen was naar een manuscript op lontarblad met Arabisch karakter (*sic*).

gegeven der in de verschillende saizoenen noodzakelijke verrigtingen voor den landbouw [1]), met een opwekking aan jongeren om de raadgevingen hunner ouderen eerbiedig op te volgen en de deugd te betrachten".

De gespatieerde woorden in dit laatste citaat zijn schrijver's interpretatie van het volgende, op bl. 236 te vinden, gedeelte:

[illegible]

In het Hollandsch: Het verhaal nu in het kort samenvattende. De vrouw van Seh Goenoeng Djadi overlegde met haren man, want zij hadden een zoon, Pĕndara Sarib, die de Koran lezen kon, mooi was, en den huwbaren leeftijd had bereikt (en dus uitgehuwelijkt moest worden). Zij zeide tot haren man: Als u het met mij eens is, dan moest uw zoon . . . . (*hier eindigt abrupt het fragment van de Entol anom, dat het begin van het verhaal is*).— (*En dan begint het eerste der er nog bijgevoegde fragmenten, een gedeelte van een landbouwkalender.*) Liedje van den natten (*barat*, eig. westewind) en den droogen tijd (*katega*, eig. de 3e maand). *Gebarsten is de boomstam in het water*, als het de derde moeson is, oudere broeder, dan *groot als een rijstschuur een gĕnding* (?), is de oostewind hevig, telkens zijn er wolken in het oosten, de noordewind is nabij (?), de noordwestewind is tot rust gekomen, (en) in het zuidwesten zijn er noorde(*sic*)windjes, . . enz.

De laatste cursief gedrukte woorden zijn *wangsalan's* (omschrijvingen van verzwegen rijmwoorden). Welke woorden er

---

[1]) Ik spatieer.

[2]) In den tekst [illegible] De volgende padalingsa is gebrekkig.

bedoeld worden, weet schrijver dezes niet. Ook het begin van de strophe [illegible] ziet er als een wangsalan uit, want Barat katiga is de staande naam van een boodschapper of spion in romans enz., bij de partij, die het onderspit moet delven. *Lalonget Barat katiga* (het scherp van Barat katiga, d. i. *kĕres* of een ander woord) is hier zeker juist om de aardigheid als titel gekozen, en de beteekenis van „liedje", door Djaja adinĕgara voor *lalonget* opgegeven, zal wel een afgeleide zijn; misschien is zij juist aan het geschrift, waarvan men t. a. p. een fragment vindt, ontleend.

Het laatste fragment, of 6°, begint op bl. 238.

Wij moeten nog even terugkomen op het nieuw-Javaansche gedeelte van het boek, doch meer om er zoo min mogelijk nog van te zeggen dan om er verder over uit te weiden. De lezer is zonder twijfel door het voorafgaande reeds tot de overtuiging gekomen, dat er van het boek, dit ook in zijn geheel genomen, niet veel deugt, de bevinding van schrijver dezes. Inderdaad, het is in hooge mate onvolledig, en een doorloopende reeks van onnauwkeurigheden en onjuistheden, die getuigenis afleggen van een slordigheid en een onkunde, — soms van betweterij en voorgewende kennis, — waar men verbaasd van staat; de misstellingen en misvattingen volgen elkander geregeld op, de eene nog vreemder dan de andere.

Het spreekt daarom dan ook van zelf dat hier slechts een oogenblik wordt stil gestaan bij de wijze waarop de boeken geclassificeerd zijn, of in de aangenomen groepen zijn gerangschikt. Dat de schrijver zijn stof niet meester kon wezen, is duidelijk. Hoe absurd de indeeling is, en welk een wanorde er verder heerscht, hoe zeer de schrijver het onderlinge verband dat er bestaat tusschen verscheidene boeken, zelfs categorien van boeken, miskend heeft, zou uit een uitvoerigen inhoud, die ontbreekt, gemakkelijk te onderkennen zijn geweest.

Evenmin is het noodig uitvoerig te worden over het feit, dat de schrijver de waarde van de dubbele nommering, door

hem gebruikt in overeenstemming met de gewoonte van schrijvers van andere catalogi, bij vel 1 nog niet had ingezien, en bij vel 27 weer vergeten was, zelfs nu en dan in het tusschenliggende gedeelte uit het oog heeft verloren, of dat dezelfde boeken vóór in den Catalogus anders geordend zijn dan in het einde, — vóórin Ardjoenawiwâha, Ardjoena Sasrabahoe, Rama, Bratajoeda, later Ardjoenawidjaja (= Ardjoena Sasrabahoe), Râmâjaṇa, (=Rama) Ardjoenawiwâha....., Bhâratajoeddha [1]), — of dat... enz., dit zijn, hoewel het ook het uiterlijk betreft, toch zaken van een hoogere orde.

Evenmin houden wij ons lang op bij de onvolledigheid waarmede de sĕngkala's worden medegedeeld [2]); bij de gebrekkigheid der verwijzingen naar andere handschrift-catalogussen [3]), waarbij de schrijver ook heeft voorbij gezien hoeveel onzekerheid er omtrent de daarin gegeven titels bestaat; bij de gebrekkigheid zijner citaten, die of slecht gekozen zijn, of, wat waarschijnlijker is, slecht zijn weergegeven, en door de bank alleen dan in den Catalogus worden aangetroffen, wanneer er meer dan één HS. in de verzameling voorhanden was, waarin hetzelfde boek, in één dan wel in meer dan één bewerking voorkomt, of wel er een gedrukte uitgave naast bestond, niet of slechts bij uitzondering als er ter boekerij maar één exemplaar gevonden werd en de tekst niet is uitgegeven; altemaal eigenaardigheden in de behandelingswijze, die doen zien, dat de schrijver zelfs van de taak, die hij aanvaardde, geen heldere voorstelling had, en de bedoeling waarmede men zulke zaken pleegt te vermelden, niet begrepen heeft.

---

[1]) Het laatste is het juiste.

[2]) Men mist bijv. die van de Bratajoeda, van de Ardjoena sasrabahoe van Jasadipoera II, van de Panitisastra van Sasranĕgara (=Jasadipoera II) en één van de B bad Balambangan.

[3]) Men mist bijv. bij de Dewa Mendo (Dewa Mandoe) een verwijzing naar Raffles's HSS., vindt bij de Damar woelan slechts genoemd Kropak B. G. 149 en 361, en in de errata dit aangevuld met „no. 494 zal wel Damar woelan zijn", waar had moeten staan „no. 494 en 427, dit laatste zal wel Damar Woelan zijn", wat het intusschen niet is

Nog minder verwijlen wij lang bij gebrekkigheden van lageren rang als bijv. dat de schrijver spreekt van *gloeḍoe* (den naam van den heester Broussonetia papyrifera, van welks bast het Javaansche papier wordt vervaardigd) in plaats van *dĕloewang*, den naam van dat papier; dat hij niet weet wat een *poh djĕnggi* (bl. 201, op bladz. 309 *kĕpoh djĕnggi*) is; of, zie bl. 206, *kas:oeba* (Skr. *kaustoebha*) als den naam van den Javaanschen wonderboom niet kent; spreekt van een Sultan Bantĕn Pakoengwati, bl. 84 (vgl. Cat. bl. 117 noot 1); en van een *praboe seda* (wijlen de vorst) een *praboe Sĕḍah* (?) gemaakt wil hebben, bl. 113; dat hij niet gezien heeft dat in de babad Bantĕn Salakĕrta (of Soelakĕrta) de naam is van Djakĕtra (= Djajakĕrta, Batavia), bl. 113; bij het fraaie Kitab Nasi Katoel Moeloek (*bis*, zie bl. 208 en 210)= كتاب نصيحة الملوك[1]; of de verklaring van *masidĕm* (dat ontstaan is uit *namas siddham* in de bekende uitdrukking *awighnam astoe namas siddham*) op bl. 170; of „het gevecht van aanvals- en verdedigingskunsten" op bl. 175; bij „het 4de punt, dat (bl. 248) aanvangt, loopt niet geheel ten einde" op bl. 312; bij immers een officieele uitbarsting van dien vulkaan (de Kloet) wordt door Hageman eerst vermeld in 1785" op bl. 71 [2]); enz., enz.

Wij kunnen dat alles laten rusten, en doen dat te liever, omdat van het boek gezegd zou kunnen worden, wat de Javaansche ḍalangs en dichters zich zoo menigwerf laten ontvallen, als zij, reeds eenige bladzijden achtereen, den lof gezongen hebben van de bekoorlijkheden van een prinses. »al bleef ik een maand lang bezig met u haar te beschrijven, er zou toch steeds nog wat te zeggen resten".

De schrijver van den Catalogus zou verstandig hebben gedaan, als hij er zich toe beperkt had slechts een inventaris van de door hem beschreven verzameling te geven,

[1]) Dat *Katoel* doet, naast *nasi*, denken aan *bĕkatoel*, fijne ḍĕdĕk of zemelen waarvan men koeken maakt, een lievelingskost van Sĕmar's koddige zonen.

[2]) Ik spatieer. Hageman is een kind van een der laatste jaren der vorige of een der eerste van deze eeuw.

ordelijker en accurater dan is geschied, en desnoods, doch geregeld, opgeluisterd met die sengkala's en citaten, hij zou op die wijze een bruikbaarder boek hebben gegeven, en zijn publiek, en zich zelf, gespaard hebben.

WELTEVREDEN, Sept. 1892.

BLADVULLING.

Drie Javaansche raadsels uit eên Dasanama.

Wong kawoedan satĕngahing kali, dadi babasan: kawali.
Kalasi ilang kopjahe, dadi babasan: kalasa.
Tjina mati, matopongtopong, dadi babasan: mimi.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. H. ABENDANON

EN

P. J. F. LOUW.

DEEL XXXV.

AFLEVERING 5 en 6.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

's HAGE.
M. NIJHOFF.

1893.

MENAMBAHI DERI KAOEL DAN PERDJANDJIAN

DIBOEAT

PENGAKOEWAN DAN DI BERTEGOEHKEN

SEGALA HAL-HAL DIANTARA

OLEH AKOE PADOEKA RADJA

JOHANNIS MANUEL MENOPO

SERTA MANTRI[2] KOE JANG BERGOENA SEKARANG SOEDAH MENGAKOE DAN MENGARTI HADAT[2] DI TANAH *Karadjaan Bolaang-Mongondo* DARI WAKTOE TETEK-KOE RADJA-RADJA BINANGKONG, JACOBUS MENOPO, FRANCISCUS MENOPO, SALOMON MENOPO, EUGENIUS MENOPO, CHRISTOFFEL MENOPO, MARCUS MENOPO, EMANUEL MENOPO, CORNELIS MENOPO DAN ISMAEL CORNELIS MENOPO, SEKARANG SOEDAH DI TAMBAHI DAN DIBAHABOEWI DAN MENGARTI PERDJANDJIAN DIBOEWAT MENGAKOEWAN JANG BAHAROE. [1])

FATSAL 1.

Disini sekalian kami mantri[2] koe jang bergoena di Boläang Mongendoo serta bangsa[2] soedahlah mengakoe dengan soenggoeh[2] hati kemoedian siapa[2] bangsa[2] atau babatoe dan bala[2] raijat[2] siapa tiada maoe toeroet dan tiada pertjaja deri mengakoewan ini haroes dianja dapat hoekoeman jang berat.

FATSAL 2.

Sekarang oleh babatoe[2] soedah mengakoe pada ini waktoe pada 14 hari boelan sembilan tahoen 1849 soedah membа-

---

[1]) Het Genootschap heeft gemeend dit stuk, hetwelk volgens bericht van den Heer Dr. SIEBER een woordelijk afschrift is, onveranderd te moeten publiceeren.

Redactie.

haroewi menambahi segala perdjandjian di Boläang Mongondo. Djika bangsa[2] perampoewan kamoedian asal simpal babini lamoen dapat anak samelainken bangsa djoega.

FATSAL 3.

Djikalau asal *simpal* perampoewan kamoedian asal honow laki[2] berbini djikah[2] dapat anak samelainkan simpal djoega.

FATSAL 4.

Dan djikah asal *nonow* parampoewan, kamoedian asal Toempoenöon laki[2] berbini dan dapat anak semelainkan honow djoega.

FATSAL 5.

Asal *Toempoenöon* perampoewan djikau açal Tahig laki[2] berbini lamoen dapat anak semalainkan mendjadi asal Toempoenöon djoega.

FATSAL 6.

Asal *Tahig* perampoewan *Joboeat* laki[2] babini[2] dan dapat anak semelainkan djadi Tahig djoega.

FATSAL 7.

Segala *bangsa*[2] Radja atau *Simpal* seperti: „Mamonto" dan „Papoetoengan", „Poenoe Modejoeng," Kolapita, Simbala, Ginoga Toehobe, „Beken", „Lolanguen,"

bagitoe lagi deri asal *Nonow* seperti: „oeboedia", „Dapoebela," „Goemoeloegit," „Dakoetegelan", „Angimoenoeng" atau lain[2] Noenoew

bagitoe lagi deri asal *Tahing Moenibatoe* saperti: „Sinampal" dan „Bentena", „Komböoela", Goemagio atau lain[2] Tahig bagitoe lagi," — dan sekarang ini seperti *Simpal* mengakoe *Modende*, deri asal *Nunuw* atau asal *Tahig, Joboeat* ada mengakoe *Motoembe* kerana soedah berteken dan bertanda atau bersoempah dengan nama Allah.

FATSAL 8.

Sekarang soedah membaharoewi dan menambahi segala hoekoeman dan hadat[2] di *Bolãang-Mongondo* pada ini waktoe segala bangsa[2] ampoenja bini kamoedian ada orang rampas atau pentjoeri, kamoedian kadapatan betoel[2] haroes poekoel denda 40 harta pohoennja 4 laskar 30 doedoek, artinja 15 *behagian maloe*, dan 15 *asal* dan 10 tiada doedoek itoe *bahagian Toeding kolatag*; dan deri Bojot hanja dapat 2 Toerja biroe, djika tiada Toerja dahoeloe dan boleh lagi barang[2] jang lain[2], dan deri Bojot bangsa seblah djoega haroes dapat lagi 2 Toerja hidjioe.

FATSAL 9.

Dan deri asal simpal ampoenja bini kamoedian orang rampas dan kadapatan betoel[2] haroes dapat denda 30 harta 2 Toeria biroe pohoennja 20 doedoek, artinja 10 *maloe*, 10 *asal*, 10 *apa tiada doedoek* artinja toeding kolatag, dan deri Bojot hanja dapat 1 Toerja biroe, dan djika tiada Toerja biroe dan boleh lagi trima lain[2] barang.

FATSAL 10.

Dan deri asal Nonow ampoenja bini kamoedian orang sampai dan kadapatan betoel[2] haroes dapat denda 25 harta, 2 Toerja biroe pohoen-nja, 10 doedoek, artinja maloe dengan asal dan doedoek, dan Sapa tiada doedoek itoe toeding kŏlatag, dan deri Bojot satoe Toeria Patoeali.

FATSAL 11.

Dan deri asal Toempoenoeon ampoenja bini djika orang rampas atau pentjoeri, djika kadapatan betoel[2] haroes dapat denda 18 harta 1 Toerja biroe poehoennja 14 doedoek, artinja maloe dengan asal, dan 4 apa tiada doedoek itoe toeding kolatag, dan deri bojot 1 Toerja Patoeali.

FATSAL 12.

Dan dari asal „Tahig" poenja bini kamoedian ada orang rampas atau pentjoeri dan kadapatan betoel[2] haroes dapat denda 15 harta Toerja biroe pohoennja dan 10 doedoek artinja maloe dan asal dan 5 apa tiada doedoek itoe toeding kolatag, dan deri bajar satoe Bastapenohan.

FATSAL 13.

Dan dari asal Joboeat ampoenja bini djika ada orang rampas atau pentjoeri, kamoedian kadapatan betoel haroes dapat denda 10 harta (Patoeak pohoennja) doedoek, artinja maloe dan asal dan 3 apa tiada doedoek itoe Toeding kolatag dan deri Bojot 1 kateba harga 5 soekoe.

FATSAL 14.

Dan deri hamba[2] Radja ampoenja bini djika ada orang rampas atau pentjoeri kamoedian kadapatan haroes dapat denda 10 harta atau toeroet asalnja, dan deri Bojot djika bapanja kassi Toeria samalainkan ikoet bapanja itoe.

FATSAL 15.

Dan deri Bangsa[2] laki[2] dan simpal laki[2] dan honowa laki[2] dan babini segala orang (anak[2]) samalainkan djadi bapa poenja bangsa djoega.

FATSAL 16.

Dan deri hamba[2] Radja di Boläang-Mongando jang terseboet anak Radja laki[2] atau Tjoetjoe Radja jang betoel laki[2] ada koewasa pada boeat goendei pada hamba[2] Radja empoenja anak perampoewan.

FATSAL 17.

Tetapi kaloe koerang moetjoe[2] Radja di Boläang-Mongondo soedah tidak boleh sekali[2] boewat bini atau ambil isi dida-

lam roemahnja, sebab kamoe soedah djaoeh di mertabat Radja, maka itoe sebab tiada koewasa hamba Radja jang terseboet.

FATSAL 18.

Dan deri sekalian kamoe bangsa[2] di Boläang-Mongondo apa soedah djaoeh di mertabat Radja dan samoewa kamoe berapa Simpal atau Nonow dan asal Toempoenoeou dan asal Tahig loboeat, haroes sekalian kamoe membri hormat pada anak tjoetjoe Radja jang betoel jang apa dekat di tampat Radja, djika sekalian kamoe tiada mengenali dan pertjaja boeni contractiui, haroes akén mendapet hoekoeman jang berat.

FATSAL 19.

Begitoe lagi sekalian kamoe Bangsa[2] atau Simpal dan Nonow atau lain[2] asal, mister baroe rapi hormat satoe pada lain, dan djikalau sekalipoen kamoe bebrapa roepa asal 'itoe kamoedian tasalah pada lain, siapa[2] haroes dapat denda begimana penimbangan ampoenja maoe.

FATSAL 20.

Sedemikian lagi sekalian kamoe Moetjoe[2] Radja di Boläang-Mongondo soedah tiada boleh boewat goendei pada Simpal[2] atau Nonow atau asal[2] lain[2] ampoenja anak perampoewan, mister kassi harta jang patoet pada iboe bapanja.

FATSAL 21.

Di oelang kombali deri atoeran bahagian bala raijat saperti Simpal atau asal lain[2] sekali[2] tiada boleh pakei tjelana pandjang kerana boekan tetek-mojang kamoe ampoenja pakejan adanja.

FATSAL 22.

Dan deri adat di Bolāang-Mangandoe baik bangsa dan asal Simpal atau asal² lain² sekali² tiada boleh pakei *leusoe* (tengkoeloeh) *poetih atau taloebantang* hanja sabegitoe kamoedian dia djadi babatoe dan itoe soedah, prij (vrij) pakei itoe taloe terseboet.

FATSAL 23.

Di oelang poela deri bahagian adat Mongondo djikalau ada anak bangsa perampoewan kemoedian ada orang *hal biroe* artinja *boenga sijang* di djalan kamoedian kadapatan betoel² haroes dapat denda 15 harta 1 Toeria biroe pohoen-nja 10 doedoek, lamoen boengkat malam² itoe nanti hoekoeman boleh menilek dengan pajil pada menaroh potoesan.

FATSAL 24.

Dan deri Kokap pada bangsa ampoenja bini dan soedah boeat maloe, haroes dapat denda 10 harta 5 D. 1. Toeria biroe pohoen-nja tetapi djika belom bekin maloe dan dapat denda 10 harta tiada doedoek 1. Patoeali pohoen-nja.

FATSAL 25.

Bagitoe lagi dari Simpal ampoenja anak perampoewan, kamoedian ada orang hal biroe atau boengat sijang² didjalan, kamoedian didapatan betoel² haroes denda 10 harta 5 doedoek 1. Toeria dohoennja, tetapi djika boengkat malam itoe nanti hoekoeman boleh menilek pajil pada menaroh potoesan.

FATSAL 26.

Dan deri Kokap pada Simpal ampoenja bini dan soedah boeat maloe dapat denda harta 4 doedoek satoe Toeria biroe pohoen-nja, tetapi djika belom bekin maloe hanja 6 harta tiada doedoek 1. Toeria Patoeali pohoennja.

FATSAL 27.

Dan lagi Kokap pada Nonow ampoenja bini dan soedah boeat maloe haroes dapat denda 8 harta 3. doedoek Toeria biroe pohoen-nja, tetapi djikau belom bikin maloe, hanja 6 harta tiada doedoek, 1 Toeria Patoeali pohoennja.

FATSAL 28.

Dan deri boengkat pada Nonow ampoenja anak² perampoewan kamoedian boengkat sijang didjalan haroes dapat denda sabagimana boengkat pada asal Simpal, tetapi kaloe boengkat malam² itoelah nanti hoekoeman boleh tilek dengan pajil pada menaroh potoesan.

FATSAL 29.

Bagitoe lagi deri asal Toenpoenoeon dan Tahig ampoenja anak² perampoewan, kamoedian ada orang hal biroe, artinja boengkat sijang² didjalan dan didapatan betoel² haroes dapat denda 10 harta 4 doedoek satoe Toeria biroe poehoen-nja. Djela boengkat malam itoe nanti hoekoeman tilek dengan pajil pada menaroh potoesan.

FATSAL 30.

Dan bagitoe lagi Ioboeat dan hamba² Radja atau boedak² deri-deri segala orang ampoenja anak perampoewan kamoedian ada orang hal biroe, atau boengkat sijang didjalan, haroes dapat denda 8 harta 4 doedoek, 1. Toeria biroe pohoen-nja djika malam itoe nanti hoekoeman tilek dengan pajil pada menaroh potoesan.

FATSAL 31.

Di oelang deri bangsa ampoenja anak perampoewan kamoedian ada orang datang minta babini, kemoedian itoe

laki² oendoer, haroes dapat denda 9 harta tiada doedoek, satoe Toeria pohoen-nja djikalau itoe bapa-nja soedah dapat denda 9 harta 5. doedoek 1. Toeria biroe pohoen-nja.

FATSAL 32.

Dan deri asal Simpal ampoenja boentow 8 harta tiada doedoek 1 Toeria pohoen-nja. Djika iboe-bapanja soedah dapat maloe, haroes dapat denda 8 harta 4 doedoek 1. Toeria biroe pohoen-nja.

FATSAL 33.

Dan deri asal Nonow ampoenja boentow 6 harta tiada doedoek, 1. Toeria pohoennja. Djika iboe-bapanja soedah dapat maloe, haroes denda 6 herta 3. doedoek 1. Patoeali pohoennja.

FATSAL 34

Dan deri asal Toempoenoeon ampoenja boentow sabagimana Nonow ampoenja boentow.

FATSAL 35.

Dan deri Tahig ampoenja boentow, 4 harta tiada doedoek Djika iboe-bapanja soedah dapat maloe haroes denda 4 harta 2 doedoek 1. Bestapouohan pohoen-nja.

FATSAL 36.

Dan deri hamba² Radja atau lain² Toewan ampoenja boentow 4 harta tiada doedoek, djika iboe bapanja soedah dapat maloe, haroes dapat denda 4 harta 2 doedoek 1 Basta poenohan pohoennja.

FATSAL 37.

Dan deri Joboeat ampoenja boentow 2 harta 1 kateba kaopat pohoennja. Djika iboe-bapanja soedah dapat maloe,

haroes dapat maloe, haroes dapat denda 2 harta 1. doedoek 1. Kateba harga 1. Real Pohoen-nja.

FATSAL 38.

Dan deri siapa[2] bangsa atau bala raijat atau hamba[2] Radja kamoedian ada *pentjoeri awa Toek,* samalainkan dapat denda 10 harta 5. Doedoek, 1. Toeria biroe pohoennja.

FATSAL 39.

Dan lagi djikau ada orang *pentjoeri ipar* haroes dapat denda 6 harta 3 doedoek 1. Toeria Patoewali pohoennja, tetapi deri itoe denda pada watoek dan denda pada ipar mister masok pada hoekoeman.

FATSAL 40.

Jang pada waktoe ini di Boläang-Mongondo tiada boleh sekali[2] pada boewat bahoe *rampas bajek* atau *denda telaling* atas denda lain[2] atau deri oetang[2] tiada boleh sekali[2] rampas pada lain orang dan djika siapa-siapa rampat pada lain orang jang tiada oetang atau boedan dia ampoenja salah, mester minta pada siapa soedah berhoetang atau pada siapa jang ada bersalah, dan djikalau siapa tiada pertjaja boeni contract ini haroes mester denda 6 harta 1. doedoek 1. basta poenohan pohoennja.

FATSAL 41.

Sedemikian lagi djika siapa boewat pengadai, kamoediau barang besar dan soedah langgar itoe perdjandjian sekali[2] aken tiada boleh ĕmpas tetapi menoeroet soedah langgar perdjandjian dan haroes makan boenga sedikit sebab barang besar, dan djika barang gadajan ketjil dan soedah langgar perdjandjian itoe misti empas.

FATSAL 42.

. Di oelang kembali deri hal bajot baik bangsa[2] dan simpal atau Nonow dan lain[2] asal deri lebeh dahoeloe bajer bagimana biasa, djika bajot pada itoe perampoewan jang itoe laki[2] boekan lain orang, artinja bajot jang ka doewa kali, misti dapat denda itoe laki[2] dan itoe perampoewan. Deri itoe satoe orang dapat denda 4. herta 1. basta inggris penohan, tiada doedoek, bagitoe lagi pada perempoewan 4. harta tiada doedoek 1. basta inggris penohan dan itoe harta masok pada hoekoeman. Kĕmbali datang bajot jang katiga jang itoe laki[2] djoega itoe perampoewan jang terseboet. haroes, iboe-bapanja deri seblah laki[2] atau deri seblah perampoewan haroes paksa soeroh boewat laki bini. Tetapi djika itoe laki[2] atau itoe perampoewan tiada maoe ikoet iboe-bapanja ampoenja soeka, haroes itoe laki[2] terseboet kassi bontow toeroet bagimana asalnja, tiada boleh koerang.

FATSAL 43.

Dan deri hal orang pentjoeri djikalau pentjoeri barang ketjil dan lebeh boleh ganti boleh barang apa[2] boewat reken sabagimana itoe barang soedah mentjoeri.

Dan djika soedah pentjoeri barang jang ada berharga, saperti Toeria Patala, Soetaa, Gong atau deri pakejan amas atau batoe rantei amas atau manik[2] amas atau intan dan lain[2] barang, kamoedian iboe-bapanja atau saoedara[2]-nja soedah tiada boleh bajar haroes dirinja kassi blajer. Djika bagitoe boeni contract kemoedian iboe-bapanja atau kaloerganja mengadoe bajar barang[2] itoe apa soedah pentjoeri, ja itoe baik tetapi jang terseboet lelaki jang soedah pentjoeri misti dapat strap belaka di bangkoe 2 dozin.

EATSAL 44.

Di oelang kembali deri hal pakajan orang baik berbangsa jang soedah djaoeh deri mertabat Radja dan asal Simpal dan asal Nonow atau asal lain[2] sekali[2] tiada boleh pakai-

pakajan Atlas atau Aledis dan kain soetra dan soetra saperti Strip, Badjama atau Boemba,[2] oleh sekalian kamoe bangsa[2] di Boläang-Mongondo tiada boleh pakei itoe Strip atau Satin jang itoe Atlas dan Aledicatan, Soetra lain[2] itoe nanti anaks Radja atau tjoetjoe Radja jang betoel boleh pakai, dan djikau siapa bangsa atau Simpal atau asal lain[2] langgar boeni jni contract haroes mendapat hoekoem jang berat.

FATSAL 45.

Dan deri hal pakajan intan atau pakajan amas saperti gëlang amas atau sisir amas, kërek koeping amas baik bangsa soedah djaoeh di mertabat Radja dan asal Simpal dan Nonow atau asal lain[2] sekali[2] tiada boleh pakai itoe pakajan, dan djika siapa pakai itoe pakajan jang terseboet haroes dapat hoekoeman jang berat.

FATSAL 46.

Dan lagi hal hamba Radja dan Toewan[2] lain atau bala[2] raijat ampoenja boedak[2], kamoedian hari datang pada siapa[2] bagitoe segrah menjoeroh rapi tahoe pada Toewannja pada siapa kapala disitoe kampong, djangan pegan itoe boedak haroes dapat denda 6. herta 3 doedoek 1. Patoewali pohoennja, masok pada Toewan boedak itoe harta.

FATSAL 47.

Sedemikian lagi deri bala[2] raijat[2] djatoeh bagadai dirinja atas hrta atau koepang kamoedian dapat anak didalam itoe koepang sekali[2] tiada boleh ambil deri boenga koepang.

FATSAL 48.

Dan deri orang Papan doesta atau maloe[2] soeka membawa kabar fitnah doesta, poetar balik pada orang ampoenja bini atau orang ampoenja anak ada dalam larangan iboe bapanja, dan siapa boewat sabigitoe, maka dia orang djahat, haroes Padoeka Radja dan mantri[2] menaroh hoekoeman jang bërat, bagimana timbangan ampoenja maoe.

FATSAL 49.

Dan lagi kamoe babatoe² dan bangsa² dan asal Simpal atau Nonow di B. Mongondo djangan sekali² poetar atau ganggoe² apa² pada akoe Radja ampoenja bala atau boedak Radja. Djika siapa boewat sabagitoe haroes dianja dapat hoekoeman jang bĕrat, sabagimana timbangan ampoenja maoe.

FATSAL 50.

Sademikian lagi deri adat di Boläang-Mongondo pada segala anak Radja atau tjoetjoe Radja jang soedah djaoeh di mertabat Radja, jang itoe semoea adat² samelainken dengar patoet dan njata, lamoen ada orang tasalah di ajar atau dibasah roemah dan di kamar atau dimana², ja itoe nanti oekoeman boleh tilek dengan pajil pada menaroh potoesan.

FATSAL 51.

Bagitoe lagi deri hal pajong soetra dan kain atau kartas. Itoe anak Radja dan tjoetjoe Radja ada prij pakai, dan deri moetjoe² Radja jang soedah djaoeh deri mertabat Radja itoe sekali² tiada boleh pakai pajong, karna akoe Radja ada larang saboleh² pada segala bangsa di Boläang-Mongondo, hanja dengan bagitoe kamoedian bangsa² siapa djadi kapala, haroes bermohoen dahoeloe pada akoe Radja, aken tiada boleh ambil atau pakai dengan kaharoesan sendiri, dan deri anaknja baik laki² atau perampoewan belom boleh pakai itoe pajong.

FATSAL 52.

Sabagitoe oleh sekalian babatoe² dan bangsa² atau bala² raijat² di B. Mongondo, deri segala kaboen² atau tatanaman deri lain jang misti menaroh pagar dengan koewat bagimana patoet, karna soedah kabaniakan orang² jang soedah pĕlihara binatang dan djikalau binatang karbau, sapi, koeda dan lain² binatang masok pada siapa² ampoenja ka-

boen pada meroessakkan segala tanaman, haroes Toewan kaboen membri tahoe pada Toewan binatang jang terseboet pada soeroh tangkap dan ikat baik[2] itoe binatang; bagitoe lagi toewan kaboen misti sadija kembali itoe kaboen poenja pagar, dan djikalau masok kembali itoe binatang jang kadoewa-kali, haroes toewan kaboen kembali kassi tahoe pada itoe Toewan binatang karna baharoe kadoewa kali masok, dan Toewan kaboen djangan dahoeloe boenoh itoe binatang, tetapi itoe tatanaman misti reken djikau kadapatan berapa poeloh pohoen itoe binatang soedah makan atau soedah bekin roesak, dan Toekan Kaboen misti reken dan siapa babatoe di itoe kampong panggil pada itoe Toean binatang soeroh bajar itoe orang poenja tatanam, atau itoe babatoe bilang boleh sadja lebeh koewat itoe pagar itoe kaboen, bagitoe lagi itoe binatang misti menjoeroh djaga dan iket lebeh koewat, sedang bagitoe itoe binatang masok kembali jang katiga kali pada itoe kaboen, haroes jang itoe Toean Kaboen boenoh mati itoe binatang, soedah tiada satoe kata apa[2] tetapi kasi tahoe pada Toewan binatang, dan haroes Toewan binatang aken trima dengan segala baik itoe binatang, tiada ada sasatoe kasalahan pada Toekan binatang atau pada Toewan Kaboen.

Fatsal 53.

Bagitoe lagi pada ini waktoe oleh sekalian mantri[2] dan bangsa[2] atau bala raijat di Boläang-Mongondo, kemoedian ada soedara-nja perampoewan atau anak perampoewan djangan sekali[2] trima soeroh belaki pada anakmoe atau soedara-moe pada satoe dagang Boegis dan djika siapa babatoe[2] dan bangsa[2] atau bala[2] raijat di Boläang Mongondo maoe langgar boeni contract ini, haroes dapat denda 10 herta 10 kaijoe pada iboe bapanja, bagitoe lagi dan babatoe dan memarintah di itoe kampong soedah boewat menoelong pada menarimah itoe kata. misti dapet lagi 10 herta 10 kaijoe, karna ja djadi penoenggoe di itoe negri dan deri itoe laki[2] terse-

boet aken tiada dapat salah, tetapi misti oesir pada jang terseboet, kasi poelang ka negrinja.

FATSAL 54.

Di oelang poela deri bahagian boedak² Radja dan boedak² Toewan² atau bala² raijat ampoenja boedak, kamoedian berbini bala perampoewan dan tiada kasi herta dan mendapat anak 3 atau 4 orang, semelainkan dapat djoega satoe orang terikat bahagian bapanja, bagitoe lagi bala laki² babini toewan² atau bala² siapa ampoenja boedak perampoewan dan tiada kasi harta kemoedian dapat anak 3 atau 4 orang haroes bapanja dapat satoe orang terikat bahagian bapanja, dan djikalau boedak babini bala dan bala babini boedak, kamoedian bakoe kasi harta satoe pada jang lain, lamoen mendapat anak haroes aken berbehagi anak pada itoe bapanja.

FATSAL 55.

Terkoentjikan ini contract perdjandjian deri berdjandji hoekoeman atau atoeran hadat di Bolāang-Mongondo, adalah bersoempah dengan nama allah, kemoedian siapa tiadalah pertjaja atau tiada mengenali kaoel perdjandjian ini haroes jang di haroes mendapat hoekoeman jang berat atau mengeloewarkan namanja bangsanja atau, asalnja atau simpal nonowadanja.

FATSAL 56.

Sademikian lagi pada sekarang waktoe jang terseboet bangsa² atau bala raijat di Bolāang-Mongondo kemoedian perampoewan poenja laki pergi dimana² dan itoe perampoean ambil laki² lain, artinja „*Maki* tolaling," itoe sekali² itoe Toewan bini ampoenja bapa atau ja ampoenja soedara saiboe bapa atau lain soedara kadapatan betoel itoe aken tiada boleh boenoh itoe lelaki terseboet samelainkan saksi atau tanda deri barang apa² itoe kamoe boleh pegang dan bawa pada hoekoeman, sedang bagitoe kaloe Toewan bini soedah

riki dimana tampat jang ada koewasa pada boenoh bagimana itoe ada prij.

FATSAL 57.

Bagitoe lagi sebarang hal talaling tertimboel saperti di Goenong lama, di Tapai bedin, di kaijoe mojondoe di Gantong dan di pantai kota boenan, di Bojat di bawah parintah Panghoeloe, atau di Loensjoe di Motoengkat, di Dodoaban di Nowangan, kamoedian kedapatan betoel tiada boleh di koerangkan dia poenja maloe.

FATSAL 58.

Sedang bagitoe Talaling tertimboel di Lagidon, Doemagin atau di lain² tampat dimana tampat pentjarian jang baik kadapatan betoel dan aken tiada terikoet bagimana toelaling di dalam negri, karna soedah menaroh di dalam contract ini, haroes aken di koerangkan itoe ja ampoenja maloe, tiada lagi menoeroet asalnja.

FATSAL 59.

Sademikijan lagi oleh sekalian babatoe² dan bangsa² beserta bala² rajat lamoen siapa mati baik soedaranja dan anaknja atau iboe bapanja kemoedian belom njatakan sabenar² dia orang beratjoen atau belom sekali masok bitjara di hadapan medjelit babatoe² marika itoe soenggoh ja beradjoen sekali² tiada boleh ambil dengan kabaroesan sendiri pergi boenoh pada jang terseboet, dan djikalau siapa langgar boeni contract ini haroes dapat denda jang berat itoe negri 30 herta 30 kaijoe beserta dirinja akoe Radja soeroh antar di Menado.

FATSAL 60.

Sabagitoe lagi oleh sekalian kamoe babatoe² dan bangsa atau bala raijat djikalau ada barang sawatoe hal tertimboel didalam negri atau di tampat pentjarian saperti di Bola'ang

atau di kottaboenan saperti „Tolaling, Lojot," Boengatatan lain² baik diloewar atau soedah masok didalam medjelis di hadapan kapala² memeriksakan atau kadoewa merika itoe ampoenja hal sekali² tiada boleh baik dia babatoe² atau bangsa² pada kasi „ostok" atau kira² pada itoe jang tersebоet poen demikijan lagi atas kasalahan diantara doewa marika itoe, kamoedian kapala soedah potoes dengan kaadilan itoe hal, baik dia babatoe atau bangsa sekali² tiada boleh pada boewat merombakkan itoe hoekoeman dan djikalau siapa² langgar boeni contract ini haroes jang di haroes marika itoe dapat hoekoeman jang berat 10 herta 10 kaijoe, tiada boleh tidak.

FATSAL 61.

Dan lagi oleh sekalian babatoe² dan bangsa² atau bala² raijat esok atau loesa kemoedian iboe bapanja dan soedara²nja atau bini²nja mati, ada prij bawah deri nama bangsa dan asal simpal atau asal lain pada *boekang ikoet*, *poekoel gendang* atau *memotong*, tetapi darinama *Modoendoen* atau *Rabeloetoe* deri kaïn hitam djangan lagi sekali kamoe boewat atau pakai karna akoe amat sajang sampei kamoe dapat berhoetang orang ampoenja karbau dan kaïn² deri bagitoe kemoedian bangsa mati dan nanti ambil Radja poenja kabesaran dan itoe boleh „vabeloetoe" tetapi nama „Modoendoen" sekali² itoe tiada boleh lagi, dan siapa² tiada mengenali perdjandjian ini dan haroes dapat denda 10 herta 10 kaijoe.

FATSAL 62.

Di oelang kembali deri anak² Radja atau tjoetjoe Radja jang betoel ampoenja „boentor" pada sekarang ini soedah djadi hari boelan Maart 1857 oleh kapitan Laoet „Willem Johannis Damapolijï soedah kasi boentor pada „Poetri Timbo Menopo" 9 herta kasapoeloh poehoennja 1 boedak dan 8 doedoek semoewa Toeria biroe soedah tiada boleh kasi doedoek pada Toeria ketjil saperti Patoewali atau deri lain deri Lasta penohan, dan sarasa deri piring tersoesoen 5 Gros „Dawoeloe"

kabalos, „kadejowa" „kapoeloe" „dawaloe" katoedjoe laloes katalonapala dawaloe, kadelapan doedoek Toerja biroe, ja itoe 9 harta semoewanja ada bagitoe dan deri akoe Radja beserta mantri² jang bergoena soedahlah masokkennja itoe esok dan loesa aken terpegang sebagitoe deri anak Radja atau tjoetjoe Radja jang betoel ampoenja boentow.

FATSAL 63.

Kombali pada mengkoewatken deri segala tetek dan hadat di Boläang-Mongondo, djikalau anak bersoedara atau anak bersoedara baroe pentjooi, belikkan iboe bapanja seblah menjeblah ampoenja katahoewi, beroli itoe lelaki dapat denda jang berat katoedjoe pohoennja Patoewali 3 doedoek di basta ponohan dan kadoewa sakasa deri katiga lakainggrio bagitoe lagi pada perampoewan bagitoe lagi dendanja tetapi marika itoe aken djadi belaki bini, tetapi haroes itoe laki² djaga jang bajar itoe perampoewan, deri itoe tali atau boentow seblah perampoewan aken soedah tiada dapat.

Akoe: sig Radja Bolaäng Mongondo: J. W. MENOPO;
Sadaha Toempoenoön: Lasaboda;
Hoekoem-Mayor: Simboewang;
Panghoeloe²: Mokoapa, Goenibala;
Hoekoem² Mayor: Daimoenan, Manonta;
Kapitan² Radja: Balanda, Madjampa Goenibala;
Sengodji²: Makal, Laredo, Balansa, Kangki, Monde, Aboeng, Goenibala, Bajamat, Magilang, Singkoelon, Beken, Maloeng, Lantong;
Hoekoem²: Kendogoen, Idal, Moeli, Pakil', Lansike;
Kemalaha²: Moula, Bale, Sandol, Simboewang, Loegigi, Kobidon, Egeng, Papotoengan, Lepi, Manpik, Benat, Dondo.

BOLÄANG 2 October 1856. *Akoe Padoeka Radja trima contract ini daripada Radja Toewa* JACOBUS MANOEWEL MENOPO.

DE KONGSI'S

VAN

MONTRADO.

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS EN DE KENNIS VAN HET WEZEN DER CHINEESCHE VEREENIGINGEN OP DE WESTKUST VAN BORNEO.

Met eene schetskaart.

DOOR

S. H. SCHAANK.

Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur.

INLEIDING.

De volgende bijdrage tot de geschiedenis en de kennis van het wezen der Chineesche vereenigingen ter Westkust van Borneo is hoofdzakelijk samengesteld uit de mondelinge overleveringen, mij sedert 1886 verstrekt door de oudste Chineezen in Montrado, Pamangkat, Boedok, Seminis, Bengkajan en andere plaatsen, getoetst aan de bestaande werken en eenige schriftelijke overblijfsels uit den kongsitijd, als: correspondenties, formulieren, zieletabletten, grafschriften, munten etc. Dergelijke overblijfselen uit dien tijd zijn er niet veel meer. Vele toch zijn verbrand en andere verloren gegaan in den tijd toen het Gouvernement die vereenigingen vernietigde; weer andere opgeruimd door de bezitters, daar velen vreesden door het bezit in ongelegenheid te kunnen komen. Zelfs nu nog kostte het mij dikwijls veel moeite en tijd om de weinige schriftelijke gegevens te zien of in handen te krijgen.

In het vervolg zal blijken, dat deze bijdrage in vele opzichten niet geheel en al overeenkomt met de reeds bestaande bronnen.

Men vergete echter niet dat de gegevens waaruit die werken samengesteld werden, zelve aan vele onduidelijkheden leden en het identifieeren van persoons- en plaatsnamen zeer moeilijk was, daar bijv. vele plaatsen meer dan één naam hebben en de transcriptie in oudere stukken veel te wenschen overliet, zoodat slechts een langdurig locaal onderzoek eenige resultaten kon geven.

Wat de tijdrekening betreft, steeds heb ik de opgaven der Chineezen gevolgd, welke bijna allen overeenkomen met die uit de bestaande werken bekend.

Het geheugen der Chineezen is bewonderingswaardig; van sommige feiten kreeg ik zelfs opgaven van maand en dag waarop zij waren voorgevallen en werd die opgave na eenige jaren op nieuw verstrekt dan was zij geheel gelijk aan de vorige, — wel een bewijs dat de overlevering vertrouwen verdient.

Daar weldra door het uitsterven der oudste overleveraars veel voor eeuwig zoude verloren gaan, nam ik het op mij ten minste iets aan de vergetelheid te ontrukken, overtuigd dat het in den tekst medegedeelde ook van nut kan zijn tot verduidelijking van eventueele latere vondsten in archieven. Ook vlei ik mij, dat deze bijdrage veel zal kunnen bijbrengen tot goed begrip van het over de Chineesche kongsi's medegedeelde in het standaardwerk van Prof. Veth, Borneo's Wester afdeeling, dat hier en daar minder duidelijk is, ofschoon men zich verwonderen moet dat die geleerde uit zoovele verschillende gegevens zoo dikwijls de ware conclusie trok.

Dat de bronnen door prof Veth. gebruikt, veel te wenschen overlieten valt niet te verwonderen. Zij werden toch meestal verkregen door een tamelijk vluchtig bezoek of door informatiën. door de berichtgevers onder den invloed van actuëele vijandschap of eigenbelang gegeven. Ook bestaat

in die oude stukken eene verwarring van de vele corporaties, alle door het woord „kongsi" aangeduid, welke echter nauwkeurig uit elkander moeten worden gehouden. In de geschiedenis der Chineesche vereenigingen kan het woord *kongsi* bv. beteekenen; 1° de federatie Fo-Sjoen, 2° de samenstellende deelen van Fo-Sjoen, 3° de groote mijnen door die samenstellende deelen ontgonnen, 4° de groote door particulieren ontgonnen mijnen, alsmede de besturen dier vier soorten van vereenigingen.

Ik meende mij hoofdzakelijk te moeten bepalen tot de kongsi's in het Montradosche (de tegenwoordige afdeeling Montrado), d. i. het oude brandpunt der Chineesche vereenigingen. De van daar uitgeweken verbonden werden later slechts gereleveerd waar dit voor het verband noodig was. De geschiedenis na de uitwijking is òf weinig belangrijk tengevolge van de invoering van direct bestuur in de streken waar die verbonden waren gevestigd òf is elders reeds geheel of ten deele beschreven, zooals bv. Lan-fong in Dr. J. J. M. DE GROOT. Kongsiwezen van Borneo etc.

Mocht het mij gelukt zijn een der duisterste gedeelten van de geschiedenis van Borneo's Westkust eenigszins te hebben verhelderd, zoo zal mijne moeite ruimschoots zijn beloond.

BENGKAJANG, Aug. 1891.

S. H. SCHAANK.

TRANSCRIPTIE

De Chineesche namen op de Westkust van Borneo betrekking hebbende zijn weergegeven volgens de uitspraak te Montrado.

a: wordt op het einde van een woord uitgesproken als in *esclave*, in andere gevallen als in *chat*.

ao: als *au* in *blauw*.

e: op 't einde van een woord als de eerste *e* in *geven*, ĕ in dat geval als *e* in *de*, in andere gevallen als *e* in *hen*.

eoe: als *e* gevolgd door *oe* of als *eeuw* in *leeuw*.

gh: als eene verscherpte Hollandsche *g*.

h: achter een medeklinker duidt eene sterke aspiratie aan: *phang* = *p'ang* of *pĕhang*.

i: als in Mina.

iao: als *iau* in *miauwen*.

iĕ: als *ie* in *miette*, of beter een klank tusschen *iĕ* en *ia*.

ioe: als *i* gevolgd door *oe*.

ng: als *ng* in *engel*.

oe: als in *boek*.

oi: als *oy* in 't Engelsche *boy*.

s: scherp uit te spreken.

tj: als *tj* in „bee*tj*e", soms met een flauw gehoorde *s* achter de *t*, ongeveer als de Maleische ج in sommige woorden.

tjh: Deze geaspireerde tj wordt altijd uitgesproken als tsjh.

Andere letters volgen de Nederlandsche uitspraak.

In het bovenbedoelde dialect van Montrado hoort men bij de Chineezen dikwijls een *b* in plaats van een *w* bijv.:

Loehabang voor Loehawang.
Bong „ wong.
Boek „ woek.

HOOFDSTUK I.

§ 1. GESCHIEDENIS DER KONGSI'S

VAN

MONTRADO.

De Chineesche naam voor *Montrado* nl. *Ta-la-loek* (打嘮鹿 of 打嘮鹿) is blijkbaar afgeleid van den Maleischen en Dajakschen naam voor Montrado nl. *Taradoeq* of *Tradoe*, welke door de Chineezen die in Borneo immigreerden, daar zij geen *r*. en *d*. kunnen uitspreken, noodzakelijk tot Ta la-loek moest verbasterd worden. (Ta-ra-doeq werd Ta-la-loek.)

De naam *Montrado* komt alleen in deftigen stijl voor, in den vorm منترادق (*Menteradoeq*). In verband met de vroegere belangrijkheid der hoofdplaats Montrado, wordt deze nog dikwijls *Loek-djip* d. i. *Stad* (Ta-la-) *Loek*. genoemd (鹿邑)

Daar ik omtrent de oudste geschiedenis van de kongsi's in Montrado geen aaneengeschakeld verhaal heb kunnen krijgen en de overlevering eerst vruchtbaarder wordt na het jaar 1770, meen ik hier tot goed begrip der zaak die oudste geschiedenis te moeten overnemen, zooals zij bij VETH (1) I. bl. 297 v. v. g. is beschreven; waarna ik de mij verstrekte gegevens omtrent dien tijd, zal doen volgen

(1) P. J. VETH. Borneo's Wester-Afdeeling Geographisch, Statistisch, Historisch, voorafgegaan door eene algemeene schets des ganschen eilands — 2 d. Zaltbommel. Joh. Noman en Zoon. 1854—1856. De noten in het geciteerde gedeelte zijn die van VETH.

„Het is zeker, dat de kolonisatie op grootere schaal en tot bewerking der goud- en andere mijnen op Borneo's Westkust van geen vroegere dagteekening is dan het midden der vorige eeuw.

De Maleische vorsten, door den wensch gedreven om zich de rijke mijngronden in hun gebied ten nutte te maken en de bronnen hunner inkomsten te vermeerderen, waren zelven de eersten om de nijvere Chineezen in hun gebied te roepen tot bewerking der goudmijnen, weinig vermoedende hoezeer zij daardoor voor de toekomst hun eigen gezag op losse schroeven stelden en eene macht in het aanzijn riepen, die zij weldra buiten staat zouden zijn te bedwingen. Men zegt dat de Panembahan van Mampawa, die waarschijnlijk van de geschiktheid der Chineezen voor den mijnarbeid gehoord had, de eerste was die een twintigtal dier fortuinzoekers uit Broenei deed overkomen, om goud in te zamelen aan de Soengei Doeri, welke thans het gebied van Mampawa van dat van Sambas scheidt. ([1])

De onderneming slaagde boven verwachting, hetgeen aanleiding gaf dat niet slechts de Panembahan voortging meerdere Chineezen in zijn rijk toe te laten, om de uitgestrekte goudgronden die hij zich toeschreef, te bewerken, maar dat ook de Sultan van Sambas, Omar Akama'd-din, zich opgewekt gevoelde om zijn voorbeeld te volgen en omstreeks het jaar 1760 de vestiging eener Chineesche kolonie voor de goudgraverij te Larah toe te staan. Van Larah breidden zich deze Chineezen weldra ook tot Montrado uit, welks om-

([1]) Ritter bl. 117. Francis bl. 19. Anderen zooals Tobias bl. 33. van Kervel bl. 187 spreken niet van de vroegere vestiging aan de Soengei Doeri. maar alleen van die in Sambas en het betwiste Montrado. Het juiste tijdstip van de vestiging der Chineesche koloniën is moeijlijk te bepalen, dewijl onze schrijvers zich daarover zeer onbepaald uitlaten. Tobias noemt het bl. 33, omstreeks 85 jaren geleden, en daar hij dit stuk in 1828 schreef, wijst dit op de jaren 1740—5. Ritter noemt het, bl. 117, ten hoogste 80 jaren geleden, en daar hij in 1840 schreef, voert ons dit tot 1760. Francis, in 1832 schrijvende, noemt de vestiging ruim 70 jaar geleden, wat tot dezelfde uitkomst leidt. Van Kervel, bl. 187. plaatst de vestiging in Sambas omstreeks 1760, maar die aan de Soengei Doeri is haar zeker slechts korten tijd voorafgegaan.

trek door den goudrijkdom zijner gronden bijzonder uitmuntte. [1] De grenzen tusschen het gebied der Maleische vorsten zijn doorgaans slecht bepaald, naardien het bezit van onbewoonde wildernissen ieder onverschillig is; doch wanneer in zulke streken eene vestiging ontstaat, die voor de vorsten eene bron van inkomsten worden kan, dan wordt de grensscheiding niet zelden een twistappel.

Mampawa maakte thans aanspraak, en naar het gewone gevoelen terecht, op het bezit van het land tusschen de Soengei Doeri en Soengei Raja, waarin ook Montrado begrepen was. Wij hebben reeds gezien, dat dit omstreeks 1772 een oorlog tusschen Mampawa en Sambas ten gevolge had, in welken de Chineesche vestiging te Selakouw verwoest werd en dat de Sultan van Pontianak zich deze geschillen wist ten nutte te maken, om zijnen invloed uit te breiden en eindelijk zijnen zoon met de hulp der Compagnie op den troon van Mampawa te plaatsen. Zeker is het dat Sambas meester bleef van het betwiste grondgebied; doch in het contract der Compagnie met Mampawa in 1787 schijnt niets aangaande de grondscheiding bepaald te zijn, zoodat zij eene oorzaak van voortdurende oneenigheden bleef tusschen de vorsten van Sambas en Sjerief Kasim, als Panembahan van Mampawa en later als Sultan van Pontianak.

Het blijkt zelfs, dat in 1792 de Sultan van Sambas bij de Oost Indische Compagnie klachten over de pogingen van den Panembahan van Mampawa en zijnen vader, om hun gezag en invloed uit te breiden, heeft ingeleverd; hetgeen tevens ten bewijze kan strekken, dat hare betrekkingen tot de Westkust van Borneo niet geheel hadden opgehouden, ofschoon zij hare kantoren aldaar ten vorigen jare verlaten had.

Inmiddels was het aantal en de macht der Chineezen zeer toegenomen De mare van de rijkdommen, die op Borneo te verwerven waren, had weldra de geldzuchtigen telgen van

---

[1] Tobias, bl. 83, (volgens wien, in strijd met alle andere berichten, Seminis de eerste plaats der vestiging in Sambas zou geweest zijn), van Kervel, bl. 187, Ritter, bl. 118, Francis, bl. 19.

het Rijk van het Midden bij honderden doen toestroomen en zij vereenigden zich in genootschappen voor den gezamenlijken arbeid. De vereenigingen waren in den aanvang veel menigvuldiger dan thans. Drie jaren na het ontstaan der kolonie in Sambas telde men 12 genootschappen te Larah en 24 te Montrado, en het aantal der kolonisten kon reeds bij duizendtallen geschat worden. Zoodra zij zich machtig genoeg gevoelden, gaven zij maar al te duidelijke bewijzen van hunne geringe geneigdheid om zich aan het gezag der vorsten te onderwerpen of hun eenig deel van de opbrengst der goudgraverijen af te staan, en het kon niet missen, of de geschillen tusschen Sambas en Mampawa moesten hun daarbij zeer in de hand werken. De Sultan van Sambas had aanvankelijk de vestiging der Chineezen slechts toegestaan onder zeer strenge bepalingen. Hij had hun den landbouw en den groothandel verboden en hunne industrie tot den mijnarbeid beperkt, en ofschoon hij zich met hunne ondernemingen niet rechtstreeks bemoeide, zich de opbrengst eener jaarlijksche schatting van 500 tahil goud, eene waarde van omstreeks *f* 32.000, voorbehouden. Daarbij hield hij de levering der voornaamste behoeften voor hunnen arbeid en hun levensonderhoud, zooals ijzer, blauw linnen, rijst, zout en opium geheel aan zich als een verder middel om van hun aanwezen voordeel te trekken, en verbood hun het bezit van vuurwapenen en buskruid, welk verbod hij ten strengste handhaafde. Eindelijk was aan de hoofden der Dajaks een soort van toezicht en zelfs van gezag over hen opgedragen ([1]).

Maar reeds bij het leven van Sultan Akama'd-din kon aan vele dezer bepalingen slechts met moeite de hand gehouden worden. Wel werd de schatting, ofschoon niet zonder morren, gedurende een tiental jaren vrij geregeld betaald; doch weldra achtten de Chineezen zich sterk genoeg om zich van het

([1]) Ritter, bl. 119, van Kervel bl. 187—188. Francis, bl. 19.—Tobias HS, bl. 50, zegt dat de recognitie vroeger 345 tahil was, doch dit schijnt niet het oorspronkelijk, maar een reeds verminderd cijfer te wezen.

lastig toezicht der Dajaks te ontslaan. Bij gelegenheid van een hunner jaarlijksche feesten, wisten die van Montrado de naburige Dajaks over te halen dat zij hen toelieten tot eene door hen opgeworpen benting, om daar gezamenlijk met hen feest te vieren. De Chineezen hadden zich heimelijk van wapenen voorzien en vielen eensklaps de niets kwaad vermoedende Dajaks op het lijf, onder wie zij een vreeselijk bloedbad aanrichtten. De benting werd tot den grond toe geslecht en het overschot der Dajaks ontkwam slechts door de vlucht naar Bintanan (*Bantanan?*) aan het moordstaal der Chineezen. Dit geschiedde omstreeks 1770 ([1]). Sedert dien tijd schijnt ook de schatting die zij aan den Sultan van Sambas opbrachten, verminderd en slechts met moeite geind te zijn. Eens toen de schatting op 200 tahils bepaald was, brachten de Chineezen slechts 90 tahils, onder allerlei voorwendsels smeekende dat die som voor dat jaar als voldoende mocht beschouwd worden. De Sultan liet het goud onmiddellijk in de rivier werpen, joeg dreigende de Chineezen weg, en binnen acht dagen had hij de geheele bepaalde som ([2])."

Wat betreft het tijdstip der vestiging van de Chineezen in de Chineesche districten van Borneo, door hen de *„oude goud bergen*, (lo-kim-san 老金山)" genoemd, zoo geloof ik bovenstaande in de noot geplaatste opgave van Tobia n, l. 1740—45 als de meest nauwkeurige te mogen beschouwen, daar er in den omtrekt van Montrado graven zijn gevonden uit het 10ᵉ jaar der periode Kien-lung (1736—1796), hetgeen dus op het jaar 1745 wijst. Zeker heeft die vestiging eerder dan 1760 plaats gehad; in het laatste geval toch zouden ± 1770 de Chineezen, in verband met de langzame wijze van koloniseering, m. i. nog niet het Maleische juk hebben kunnen afschudden.

Het waarschijnlijkste is, dat in Sambas de eerste vestiging te *Seminis* (西宜宜.) was, van waar de Chineezen zich

(1) Van Kervel bl. 188.
(2) Tobias, H. S., bl. 50.

over Lara uitbreidden, terwijl de kolonisten bij Montrado overkwamen uit *Mampawa* en later direct uit *China*, waar de mare der groote winsten zich weldra verspreidde. Zij voeren den *Soengei Doeri*, den *Soengei Raja*, den *Sebangkauw* of de *Singkawang-rivier* op en landden te *Moei-Tshak* (尾棚), te *Pangkalan-Batoe* (祭面 Tshai-mian) te *Singkawang* (山口洋O口洋O山狗王), te *Selakauw* (Woen-toe-nai 坟肚泥) of te *Pakoetjing* (Pak-wan-toet 百萬突), aan die rivieren of hare zijtakken gelegen ([1]).

Verder waren de voornaamste landingsplaatsen voor de latere kongsi van Boedok: *Bakoewan* (Moek-kwan of Moek-kon 木官O木關) a/d. Selakauw, *Pangkalan-Kongsi* a/d. Sebangkauw en *Pangkalan*, - *Hadji* a/d. Soengei Boedoek, terwijl die van de Chineezen in Seminis, Sepang, Loemar en Lara, *Pamangkat* (Pangkat 邦戞) *Sebawi* (沙泊) Ledo 義羅O二羅) en *Sebalauw* (哇哩) waren, alle aan de Sambas-rivier en de Sambas-kanan gelegen.

De Chineesche kolonisten ter Westkust van Borneo zijn, met enkele uitzonderingen, allen afkomstig uit de zuidelijkste provincie van China nl. *Kwang-toeng* Deze provincie werd in langvervlogen tijden bewoond door onbeschaafde stammen, - van welke alleen nog de *Miao-tsze* (苗子) zich in eenige ontoegankelijke bergstreken hebben staande gehouden — welke stammen tot de groep der *Thai-volken* worden gerekend te behooren. ([2]) Deze eerste bewoners werden

---

([1]) Daar de tempel van Pakoetjing (bij Veth steeds *Pa-kotjin*) als de oudste beschouwd wordt, noemt men Pakoetjing wel als de oudste landingsplaats.

Waar Veth II 26 van *Balik-Batoe* spreekt schijnt Pangkalan-Batoe bedoeld te zijn.

Vergelijk over de bovengenoemde en later in den tekst genoemde plaatsnamen de bijgevoegde schetskaart.

([2]) De *Thaï-volken* vormen met de *Birmanen*, *de Khomen*, *de Annamieten*, de *Chineezen* en de *Tibetanen* de groep der z. o. Aziaten met éénlettergrepige talen.

De Miao-tsze vormen met eenige andere onbeschaafde stammen in China, met de *Pa-yi* (Yünnan), de *Tai-mau* (Yünnan), de *Tai* (of *Shan*) in Birma etc. de N. groep der Thai-volken, de zuidelijke groep omvat o. a. de *Lao* (in N. Siam) en de *Thai* of Siameezen.

in overoude tijden verdrongen, opgenomen, misschien ten deele verdelgd door van het Noorden komende Chineesche immigranten, die langzamerhand de geheele provincie in hun bezit kregen. ([1]) Deze immigranten worden gewoonlijk *Poenti's* (本地 inboorlingen) genoemd; terwijl zij bij wijze van scheldnaam ook wel eens *Sja-njin* (蛇人) slang-menschen), *Sja-tsze* (蛇子) of *Sja* (蛇) genoemd worden.

Gedurende de Middeleeuwen vonden weder twee migratiestroomen hun weg naar Kwang toeng nl. die der *Kheh's* of *Hakka's* (客O客家) en die der *Hoklo's* (福老, in het Kheh dialect phonetisch weergegeven door 學老).

De Hoklo's uit het Noord-oosten, nl. uit de provincie Hok-kiën (Foeh-kiën) komende, verdrongen de Poenti's langzamerhand uit de Noordelijke kuststreken der provincie Kwang-toeng, zoodat tegenwoordig bijna het geheele departement Tsjhao-tsjoe ([2]) (潮州) door hen is ingenomen, evenals de kustdistricten van het dept Hwoe-tsjoe (惠州); terwijl zij in de meer zuidelijk gelegen kuststreken en hier en daar elders, reeds in meer of minder groot aantal voorkomen.

De tweede migratie-stroom voerde uit het Noorden de Hakka's of Kheh's aan, die zich — waarschijnlijk iets na de komst der Hoklo's—vestigden in de streken ten Westen van het kustland gelegen, en tegenwoordig heeft deze stam het geheele departement Kia-ying (嘉應) in zijn bezit, alsmede het district Ta-poe (dept. Tsjhao-tsjoe), benevens vele gronden van de binnenlandsche districten van het Dept. Hwoei-tsjoe en eenige districten van het Dept. Kwang-tsjoe (廣州) [(Vergel. de Gr. K. W. v. B. bl 65 v. v. g,)]

([1]) Vergelijk Dr. J. J. M. de Groot, Kongsi-wezen van Borneo bl. 68. Daar vermeld wordt, dat de Chineezen zich sedert 214 v. Chr. over de zuidelijke provincien van het rijk (nl. Kwang-toeng, Foeh-kiën, Kwang-si en Kwei-tsjoe) begonnen uit te breiden, en er in 41 n. Chr. in het ten Z. van China gelegen Annam een opstand uitbrak, gericht tegen het aldaar gevestigde Chineesche bestuur, zal de in den tekst bedoelde vestiging van Chineezen waarschijnlijk iets voor het begin onzer tijdrekening hebben plaats gehad.

([2]) Aan Tsjhao-tsjoe (in de Hok-lo-taal Tio-tsioe genoemd) ontleenen de in Deli welbekende Tio-tsioe's hunnen naam.

Uit het bovenstaande blijkt dat de Hoklo's vooral gevestigd zijn in het beneden-stroomgebied van de rivier van Tsjhao-Tsjoe-foe; terwijl de Hakka's hun centrum hebben in het boven stroomgebied van die rivier, welke stroom in haar bovenloop eene N· O. richting heeft om daarna, na een bocht te hebben gemaakt, in zuidelijke richting zijn benedenloop voort te zetten.

Sedert eenige honderden jaren begonnen de Oostelijke grenzen van het Hakka-gebied meer en meer de Westelijke grenzen der Hoklo's te naderen, zoodat men op die grens langzamerhand eene gemengde bevolking kreeg; terwijl verder de Hakka's zich ook gingen vestigen in de bovenlanden der eigenlijke Hoklo streken. Hier en daar vindt men dan ook Hoklo-dorpen naast vestigingen van Hakka's. Deze Hakka's, in dagelijksche aanraking met Hoklo's, leerden na eenige geslachten dan ook zoowel het Hakka-als het Hoklo-dialect spreken, wat nog bevorderd werd door huwelijken met Hoklo-vrouwen gesloten. Het Hakka'sch bleef echter de taal die in hunne huizen gesproken werd; alleen voor de veelvuldige aanrakingen met de Hoklo's werd de kennis van het andere dialect een vereischte. Het door hen gesproken Hakka-dialect verschilt eenigszins van het in Kia-ying gesprokene. Door afstamming van de Hoklo's onderscheiden en door eene opvoeding in een ander land en onder andere omstandigheden van de eigenlijke Hakka's in Kia-ying verwijderd, vormen die Hakka-immigranten van de bovenlanden der Hoklo-gewesten als het ware eene afzonderlijke groep en zullen wij hen in navolging van de Chineezen Pan-San-Hok's (半山學 half bergmenschen half Hoklo's d.i. half Hakka's half Hoklo's) noemen. In hun vaderland wonen zij soms afgescheiden van de Hoklo's zoowel als van de nieuwe Hakka-immigranten, zoodat men hier en daar afzonderlijke dorpen der drie categoriën naast elkander vindt; terwijl die afscheiding elders weer andere nuanceeringen aanneemt. De vestigingen der Pan-San-Hok's vindt men vooral in *Ho-pho* (dist. Kiet-yang, dept. Tsjhao-tsjoe), in de bovenlanden van het dept. *Hwoei-lai*

(Tsjhao-tsjoe) en van het district *Loek-foeng* (Hwoei-tsjoe) en in mindere mate in de bovenlanden der districten *Foeng-Sjoen* (Tsjhao-tsjoe), *Hai-foeng* en *Kwei-siën* (Hwoei-tsjoe).

De Pan-San-Hok's worden ook wel eens aangeduid door den naam beneden-menschen (ha theoe-njin 下頭人) of (ha-poi-njin 下背人) in tegenstelling met de eigenlijke Hakka's, die men dan boven-menschen (sjong theoe-njin 上頭人 of sjong-poi-njin 上背人) noemt.

Heeft de Hakka-Chinees (en in mindere mate ook de Hoklo) door zijn eeuwenlangen migratie-toestand bij uitstek koloniseerende eigenschappen, een stalen vlijt en een gehard lichaam gekregen (verg. de Gr. K. W. v. B. Tweede Hoofdstuk § 1), niet te verwonderen valt het ook dat de Pan San-Hok's, in minder gunstige landstreken gevestigd en dus een zwaren strijd om het bestaan moetende voeren, die eigenschappen in zeer hooge mate bezitten; terwijl juist die minder gunstige toestand hen tot emigratie aanspoort, waarvoor verder het spreken van twee talen hen bij uitstek geschikt maakt.

De in Deli als de beste koelies bekende Hai-liok-hong's behooren dan ook zoo goed als allen tot de Pan-San-Hok's ([1])

Opmerkelijk is het, dat de zoo stoere Hakka-Chineezen door de Pan-San-Hok's dikwijls als een verwijfd volk worden beschouwd.

Terwijl de Chineezen van Java hoofdzakelijk uit Foeh-kiën afkomstig zijn, zijn die der Buitenbezittingen meestal uit de provincie Kwang-toeng en wel voornamelijk uit de departementen Tsjhao-tsjoe, Hwoei-tsjoe en Kia-ying benevens eenige uit het dept' Kwang-tsjoe ([2]).

([1]) Hai-liok-hong, eene samentrekking van de namen der districten Hai-hong en Lok-hong, d.i. de Hoklo-uitspraak van Hai-foeng en Loek-foeng. De Hakka-uitspraak luidt Hoi-foeng en Liock-foeng.

([2]) *Emigratie uit China.* Niet alleen in den Indischen Archipel, maar over de geheele wereld schijnt de immigratie-stroom der Chineezen van de beide provincies Foehkiën en Kwang-toeng te komen. De statistiek leert toch, dat in de jaren 1879—1889 1.537.367 Chineezen hun vaderland verlieten. Hiervan vertrokken:

Wat betreft de Chineesche kolonisten op de Westkust van Borneo, zoo is daaromtrent het volgende te vermelden:

Van Poenti's merkt men aldaar tegenwoordig bijna niets meer, ofschoon zij er in vroegeren tijd wel volksplantingen gehad hebben. De overlevering spreekt toch:

1°. van eene vestiging vam Poenti's bij Koelor (in het Montradosche).

2°. van eene vestiging van dien stam bij Soengei Pinjoe (bij Mampawa), welke door de kongsi van Mandòr geabsorbeerd is, terwijl er

3°. vroeger eene bloeiende landbouwkolonie van Poenti's bij Soekadana moet gevestigd geweest zijn, welke op

---

van Emoy (Foeh-Kiën)	415.074
„ Swatow (Kwang-toeng)	458.815
„ Honkong	657.478

In genoemd tijdvak keerden naar China terug 1.167.000 immigranten.

Voor de onderstaande streken bedroegen die cijfers de volgende totalen:

	van China gekomen:	naar China terug:
Straits-settlements en de Indische Archipel	1.167.000	810.508 (¹)
Philippijnen (uit Emoy)	100.267	95.561 (²)
Siam (uit Swatow en Hongkong).	77.802	45.178 (³)
Noord-Amerika	144.137	107,712 (⁴)
Australie	31.450	27.218 (⁵)

Verder gingen o. a. naar Hawai	4.300	Chineezen.
„ Mauritius . . .	2.800	„
„ Jamaica . . .	694	„
„ Z.-Afrika . . .	152	„

In onderstaande landen bedroeg het aantal Chineezen:

China	303.241.969 in '88.
N. -Amerika (U. S.).	109.044.

---

(1) 581 447 naar Hongkong.
(2) 13.187 „ Swatow.
(3) 215.874 „ Emoy.
(4) „ Hongkong.
(5) „ Hongkong.

aansporing van de Maleische vorsten, die den steeds toenemenden invloed der Chineezen begonnen te vreezen, door de Dajaks vernietigd werd. [1])

De Hakka's vormden de groote meerderheid onder de leden van de Lan-fong-kong-si, evenals nu nog in het landschap Mandor en de vroeger daartoe behoorende streken. Vóór de stichting der Lan-fong-kongsi (1777) hadden de Hakka's

w. o.			
Westelijke staten.	102.196	„	'80.
Alaska	2.125	„	'90.
N. Atlantische staten.	1.669	„	'80.
Z. Centrale staten.	1.428	„	'90.
N. „ „	993	„	'80.
Z. Atlantische staten	633	„	'90.
Australië	44.207		
w. o.			
Queenslaud.	14.524	„	'79.
Victoria.	13.000	„	'79.
N. Z. Wales	0.500	„	'79.
Nieuw-Zeeland	4.433	„	'72.
Zuid-Australië en Port-Darwin.	2.000	in	'79.
Tasmania	740	„	'79.
Siam	3.500.000	„	'89.
Nederlandsch-Indië			
Java en Madoera	237.579	„	'89.
Butenbezittingen.	209.451	„	'89.
Cambodja	100.000	„	'78.
Philippijnen.	30.800	„	'78.

Bij gebrek aan goede statistieken kan echter niet opgegeven worden hoeveel emigranten uit elk der genoemde streken afkomstig zijn, en nog minder (wat van meer belang zou zijn) hoe het totaal verdeeld is over Hakka's, Hoklo's, Pan-San-hok's, Poenti's en Hokkien's. [2])

---

[1]) Soekadana = Chin. *Woet-loet-soet* (吻律述). eene verbastering van den aan die plaats door de Nederlanders gegeven naam *Nieuw-Brussel*.

[2]) Bovenstaande cijfers zijn ontleend aan Thoung-pao Vol. I pp. 91-412 Vol. II p. 99 — Ind. Gids 1880 II 439.— The Eleventh Census (Harper's Weekly, 1891 18 July) etc.

daar echter niet de suprematie. Te Mandor toch woonden toen vooral Hoklo Chineezen uit Tsjhao-ijang en Kiëh-ijang, (die uit laatstgenoemd district waren misschien wel Pan-San-Hok's uit Ho-pho). Ook te Mao-ijien, San-tsoe-ta-nga, Koenjit, Loengkong, Senaman en andere plaatsen in het Mandorsche waren Chineezen uit dezelfde districten gevestigd. Te Minwong en in de omstreken daarvan woonden vooral Hakka's uit Ta-poe, over wie zich zekere Lioe-kon-siong, (zie later) die aldaar met meer dan 500 familieleden verblijf hield, als thai-ko had opgeworpen. (Lioe-Kon-Siong en zijne familieleden waren hoogst waarschijnlijk Pan-San-Hok's). Te San-sim waren Chineezen uit Ta-poe (Hoklo's) geves-

Zelfs de veel minder moeilijke algemeene statistiek der Chineezen in Ned-Indie is niet geheel te vertrouwen.

Zoo vindt men toch b. v. nog in Bijl. A. van het Kol. Verslag over 1891 onder No. V. *Vermeerdering* en *vermindering* gedurende 1889 van het aantal vreemde oosterlingen, ten gevolge van *vestiging* en *vertrek*.

	CHINEEZEN.			
	GEKOMEN VAN:		VERTROKKEN NAAR:	
	andere gedeelten van Ned. Indië.	het vaste land van Azië.	andere gedeelten van Ned. Indië	het vaste land van Azië.
Java en Madoera.	14009	3439	11068	3032
Buiten Bezittingen.	11423	36500	12345	24854
TOTAAL.	25432	40038	23413	27877

Ware die statistiek goed, zoo zouden de cijfers der eerste en derde kolom nl. 25432 en 23413 ongeveer gelijk moeten zijn. Ook is het niet duidelijk waaronder Chineezen van Serawak komende of daar heen vertrokken, moeten worden gesteld, zoodat het beter ware de kolommen „van het vaste land van Azie" te veranderen in kolomen met het opschrift „buiten Ned. Indië."

tigd. De Chineezen uit Kia-ying (Hakka's), Hwoei-tsjoe en Tsjhao-Tsjoe (Hoklo's) woonden onder bovengenoemden verspreid, waardoor het hun niet mogelijk was zich individueel te doen kennen. (Vergel. de Groot K. W. v. B.)

De toestand in de Chineesche kongsi's van Sambas (Montrado) was eenigszins anders. Volgens de overlevering toch waren aldaar de meeste kolonisten Pan-San-Hok's, ofschoon er ook in vroegere tijden Hakka's waren gevestigd. Deze laatsten echter werden ± 1772—1774 door de Pan-San-Hok's verslagen, met het gevolg dat zij ten deele naar Mandor uitweken en van dien tijd de Pan-San-Hok's er den boventoon voerden. Kort na 1825, vestigden zich in het Montradosche weer eenige Hakka's, welke zich minder met land- of mijnbouw dan wel met handel erneerden. Betrekkelijk de meeste Hakka's vond men alhier in Bengkajang, tusschen welke streek en Mandor een drukke smokkelhandel van opium, zout, kruit enz. plaats had.

De weinige Hoklo's die in de eigenlijke mijndistricten woonden, waren meest handelaars, terwijl zij in de omstreken van Pontianak en op die plaats, alwaar zij in eenigszins grooter getale voorkomen, meestal landbouwers, handelaars, werklieden en zeelieden zijn. ([1]).

Ofschoon in de Chineesche geschiedenis der Lan-fong-kong-si vermeld wordt dat de stichter van die kong-si, Lo-fong-phak, een Hakka-Chinees, te Pontianak van den eersten dag zijner aankomst als een persoon van gewicht werd beschouwd door de twee aldaar gevestigde vereenigingen n. l. de Tsjĕ-sjin-kong-si (overwinning door vereeniging) en de Si-thai-ka-wi (kring der 4 groote familiën), konden de Hakka's zich aldaar niet krachtig genoeg doen kennen en werden zij verdrukt en beleedigd, zoodat Lo-fong-phak zich met zijne volgelingen in het Mandorsche ging vestigen. (verg. de Gr. K. w. v. B. bl. 7.—9.) De genoemde „kring der vier groote fa-

([1]) De namen Hok-lo-nam (Hoklo-Sawah) Hok-lo-kai (Hoklo-straat) Hoklo pi. (Hoklo-waterréservoir) in het Montradosche, moeten op vestigingen van Hoklo's in vroegeren tijd wijzen.

miliën" moet bestaan hebben uit de stammen (siang 姓) Lim, Kok, Wong en Then (林○郝○王○鄧), de eerste twee vnl. uit Hoklo's, de andere uit Pan-San-Hok's bestaande. (Volgens sommigen waren de lieden van den stam *Kok* Foeh-kiën-Chineezen). De lieden van de Tsjĕ-sjin-kong-si (ook wel Tsjĕ-sjin-*foei* genoemd) waren Hakka-Chineezen.

Foeh-kiën-Chineezen vindt men op Borneo slechts in eenigszins grooten getale te Pontianak, terwijl hier en daar op de hoofdplaatsen nog enkelen wonen. Zij houden zich hoofdzakelijk met handel bezig.

De Chineezen in de Chineesche districten van Sambas (Singkawang, Montrado, Lara, Loemar, Sepang enz.) wonende, die, zooals gezegd, hoofdzakelijk Pan-San-Hok's (of afstammelingen van dezen) zijn, spreken een eenigszins ander Hakka-dialect dan die uit Mandor, zoodat men meestal de laatsten direct aan hun spraak kan herkennen en soms ook reeds aan het uiterlijk. Na de onlusten van Thai-kong (1850-1854) zijn er in de streken van de vroegere Lan-fong-kongsi, vooral in de Noordelijke zooals Karangan, vele Pan-San-Hok elementen, die van Montrado uitgeweken zijn.

De afstammelingen van de Pan-San-Hok's die op Borneo geboren zijn, spreken meestal slechts dat verbasterde Hakka-dialect, terwijl zij het Hoklo'sch niet meer verstaan.

De Chineezen van de vroegere Boedok-kong-si (waarover later) waren meest allen Pan-San-Hok's uit Ho-pho (Kiëh-yang).

Als voorbeeld van de verdeeling der Chineezen van de kongsi's van Sambas, moge het volgende staatje dienen, opgemaakt volgens de bevolkings-staten van 1858 (1) waarin ook de geboorteplaatsen voorkomen, getoetst aan een locaal onderzoek.

---

(1) In 1854 werden de Sambasche kongsi's opgeheven.

AANTAL CHINEESCHE MANNEN.

Geboortig.	Uit:	District Lara.	District Loemar.
Loek-foeng.	Dept.	272	88
Hai-foeng.	Hwoei-	4	3
Kweï-siën.	Tsjoe.	42	6
Hwoei-lai.	Dept.	95	35
Kiëh-yang.	Tsjhao-	39	20
Phoe-ning.	Tsjoe.	2	—
Foeng-sjoen.		1	1
	A.	455	153
Kia-ying-tsjoe.	Dept.	131	24
Tsjun-phing.	Kia-	43	11
Tsjhang-loh.	IJing.	17	11
Phing-yuen.		1	—
IJoeng-ngan.	Dept.	20	2
Ho-yuen.	Hwoei-	3	1
Loeng-tsjhwen.	Tsjoe.	1	—
Tshoeng-hwa.	Dt. Kwang tsjoe.	1	—
Ta-poe.	Dt. Tsjhao tsjoe.	16	10
	B.	233	59
Kwang-toeng.	Dept.	14	—
Sin-ning.	Kwang.	2	1
Pwan-yu.	Tsjoe.	9.	—
	C.	25	1
Tsjhao-Tsjoe-foe.	Dt. Tshao D. -tsjoe.	21.	
Foeh-kiën.	E.	1.	—

Zoo goed als alle Chineezen achter A. zijn Pan-San-Hok's, enkele Hoklo's kunnen er echter wel onder voorkomen.

Die achter B. zijn zoo goed als zeker allen Hakka's; misschien vindt men er eenige Poenti's en Hoklo's onder.

Die achter C. vermeld zijn Poenti's, vermengd misschien met enkele Hoklo's.

Die achter D. zijn Hoklo's, die achter E. Hokkiën's (Het

aantal Hoklo's dat onder de andere categoriën verdwaald kan zijn, is echter zeer gering, daar men van Hoklo-immigratie zeer weinig bemerkt.) Recapituleerende krijgt men dus globaal:

CHINEESCHE MANNEN.			
STAM OF GROEP.	DISTRICT LARA.	DISTRICT LOEMAR.	
Pan-San-Hok.	455	153	
Hakka.	233	59	
Poenti.	25	1	
Hoklo.	21	—	
Hokkiën,	1	—	
IN CHINA GEBOREN.	735.	213.	(1).

De geschiedenis der kongsi's in het rijk Sambas over de, jaren 1770 — 1818, bij VETH in vijf bladzijden (deel 1 bl. 300 — 305) afgehandeld, zal ons iets langer moeten bezighouden.

1760. Toen de Chineezen zich meer onafhankelijk van de Maleische vorsten hadden gemaakt, was het niet te verwonderen dat onder een landbouwend volk als het Chineesche,

---

(1) Ter vergelijking van den toestand in 1858 en den tegenwoordigen tijd is het volgende staatje kenmerkend:

ONDERAFDEELING LARA EN LOEMAR. CHINEESCHE BEVOLKING.

Jaren.	Mannen.	Vrouwen en kinderen (allen in Ned. Ind. geboren.	Vrouwen.	Kinderen.	Totale bevolking.	Mannen in China geboren.	Mannen in Indië geboren.
1858.	1194.	1110.	528.	522.	2304.	948.	246.
1889.	1089.	2241.	793.	1448.	3830.	458.	631.

ook weldra op Borneo een landbouwersstand ontstond. De groote winsten van den mijnbouw waren de oorzaak dat ook de landbouw voordeelig genoeg kon zijn en liefhebbers vond. Zoo bestonden dan ook bij Montrado iets na 1770 twee groote landbouw-verbonden n.l. het Thien-thi-foei (天地會) en het Lan-fong-foei (蘭芳會) naast vele kleine mijnbouw-vereenigingen, die eveneens *foei's* genaamd werden of, wanneer zij zeer klein waren, de namen *San-Sa* (山砂 of palit (把歷) droegen. (¹)

(Deze naam pa-lit 把歷 d. i. het Maleische parit (mijn) aan de oudste Chineesche mijnen gegeven, maakt waarschijnlijk wat door sommigen beweerd wordt, dat nl. bij de vestiging der Chineesche emigranten reeds goud door Maleiers of Dajaks gewonnen werd.)

Het hoofd van Thien-thi-foei was Lioe Sam-Pak (劉三伯) die een zwaard van 18 ponden ²) voerde terwijl het Lan-fong verbond onder Lo-Thai-Pak stond. (³)

Het eerste en oudste verbond was gevestigd bij *Rantauw* (Ch. Lanto 爛哆) *Pakoetjing*, *Wong-li-toeng* (Ananas heuvelrug 王梨東) en *Koelor* (Ch. Koet-loet 骨律), en wilde deze laatste plaats, waar het reeds een passer had, tot hoofdzetel maken. Het Lan-fong-verbond had terreinen bij den *Lan-fong-foei-toeng* (蘭芳會東 heuvelrug van het

(¹) Onder *San-Sa* bij Veth I 100 en elders *Sang-sa* genoemd, moet men de kleine mijn-ontginningen in den bovengrond, langs de helling van bergen aangelegd, verstaan. Deze ontginningen zijn meestal van den regen afhankelijk. Onder de in Veth genoemde *sam's* (埔) verstaat men meer in het vlakke land gelegen mijnen, voorzien van een waterréservoir (Chin. *pi* (坡) of Mal. *payang* ڤاڠ) en met pompen werkende. Verder zijn er nog vele andere wijzen van bewerking, alle door afzonderlijke namen aangeduid.

(²) Dezé eigenaardigheid van een 18 ponds zwaard, wordt ook verhaald van Kong-Meeuw-Pak, thai-ko van de Lan-fong-kongsi. vergel. de Groot K. W. v. B. bl. 22.

(³) Met Lo-thai-pak (羅大伯) wordt dezelfde persooon aangeduid die ten rechte bij de Groot bl. 6 vvg. *Lo-fong-pak* (羅芳伯) heet.

Lan-fong verbond) en bij *Thai-sjoe-san* (大樹山).

± 1772 — 1774. Uit naijver ontstonden weldra tusschen deze twee verbonden twisten, welke zoo hoog liepen dat eindelijk na een hevigen strijd Lan-fong-foei geheel verslagen werd, zoodat Lo-thai-pak slechts ter nauwernood, na zich een dag op den passer van Montrado verborgen te hebben, over den berg *Hang-moei* (Hang-moei-san 坑尾山) naar Mampawa kon vluchten. Later verzamelde hij weer nieuwe deelgenooten en gelukte het hem in Mandor de Lan-fong-kongsi op te richten. Daar het hier medegedeelde strijdt met de geschiedenis van de Mandor-kongsi, zooals die medegedeeld is in: Het kongsiwezen van Borneo door Dr. J. J. M. de Groot bl. 6 vvg., moet ik hierbij nog eenige oogenblikken stilstaan.

Ten eerste wordt het mij door de Chineezen medegedeelde, bevestigd door van Kervel (vide Veth I bl. 800), die verhaalt dat; omstreeks 1774, tengevolge van vijandelijkheden onder de Chineezen, een groot gedeelte der Chineezen van Montrado en Lara de vlucht nam naar het gebied van Mampawa en zich in het goudrijke district van Mandor vestigde.

Volgens de Groot bl. 7 noot 1 ging Lo-thai-pak in 1772 uit China naar de gouddistricten en werd hij (volgens bl. 5 en 6) eerst in 1777 thai-ko van het verbond van Mandor. Kan hij nu niet in die vijf jaren zijn geluk in Montrado beproefd hebben? Op bl. 12 wordt bij de Groot een veldtocht van Mandor tegen Montrado beschreven welke op niets uitloopt en waarmede het ontstaan van den naam Lan-fong-foei-toeng in verband wordt gebracht. Weet men nu dat het leger van Mandor van het zuiden kwam en men het niet raadzaam achtte de kongsi's van Montrado aan te vallen, dan is het vreemd dat een plaats ten N. van Montrado en dus, zooals wij weldra zullen zien, ongeveer aan de andere zijde der in bedoelde geschiedenis genoemde kongsi's gelegen, eenigermate in verband kan worden gebracht met die gebeurtenis; terwijl de naam zeer natuurlijk te verklaren is door: „den heuvelrug waar het Lan-fong-foei gevestigd was". Ook zoude men, daar in de Chineesche geschiedenis van Mandor steeds spra-

ke is van „kongsi" en niet van „foei", den naam Lan-fong-kong-si-toeng verwachten. (Op den bewusten veldtocht zal nog worden teruggekomen).

Bovenstaande gronden doen mij vermoeden dat de door Dr. de Groot medegedeelde geschiedenis omtrent Lo-thai-pak, om licht te bevroeden redenen, door den Chineeschen opsteller eenigszins is geïdealiseerd.

Na deze uitweiding keeren wij terug tot de verdere lotgevallen van de Montradosche vereenigingen.

Toen Lan-fong-foei verslagen was, nam de macht van het Thien-thi-foei zeer toe en deed het den mijnwerkers allerlei overlast aan. Deze mijnwerkers, vroeger in vele vereenigingen verdeeld, vormden langzamerhand door nauwere aaneensluiting een steeds kleiner wordend aantal verbonden, die den naam *Kong-si* (公 司) aannamen. Zoospreekt de overlevering nog van de „17 Kongsi's", terwijl Veth (zie boven) 24 vereenigingen in Montrado opgeeft. Ten tijde van de nederlaag van Lan-fong-foei bedroeg het getal der vereenigingen bij Montrado nog slechts 14, waaronder reeds tamelijk groote. Thai-Kong b.v. had reeds 500 à 600 weerbare mannen, nl. bij Sjong-Woek (上 屋) 2 á 300 en bij Ha-woek (下 屋) 200, terwijl dit getal bij Kiët-liën, Sam-thiao-keoe, Sin-pat-foen en Sin-Woek voor iedere vereeniging ±. 800 bedroeg.

1775. Toen dan ook in ± 1775 Thien-ti-foei, trotsch op zijne overwinning en in het bezit van het rijstmonopolie, eene aanmatigende houding aannam en o. a. de rijst alleen tegen hooge prijzen wilde verkoopen, nu en dan zelfs het suikerriet (vooral uit de tuinen van Rantauw) niet wilde afstaan en de leden zich allerlei vrijheden tegenover de vrouwen der andere kongsi's veroorloofden en deze zelfs roofden, kwam er eene aaneensluiting der bedoelde 14 kongsi's tot stand. Deze aaneengesloten vereenigingen deden Thien-thi-foei den oorlog aan en eindelijk slaagden zij er in dit verbond bij den Wong-li-toeng te verslaan. Lioe-Sam-Pak sneuvelde met meer dan 500 der zijnen en men zegt dat de vele beenderen die in latere tijden bij genoemden heuvelrug in

den grond gevonden werden, nog van dezen strijd afkomstig waren.

Het overschot van Thien-thi-foei voegde zich bij verschillende andere kongsi's.

1776. Uit genoemde tijdelijke aaneensluiting der 14 kongsi's ontwikkelde zich weldra eene permanente federatie, de later zoo bekend geworden Fo-Sjoen-Kong-Si. [1]) Het verkozen hoofd van deze algemeene vereeniging droeg den titel Kapitan (Kap-pit-tan 甲必丹) en wordt, evenals de Kap-thai van Mandor, in Europeesche bronnen wel Panglima genoemd. (verg. Veth II 74,122 en elders.) Ook werd een algemeen raadhuis nl. de *Thang* opgericht.

---

[1]) Als het jaar van stichting van Fo-Sjoen werd mij door een Chinees het jaar 丙午 (hier 1786) opgegeven. Daar de nederlaag van Lan-fong-foei, die tamelijk zeker ± 1774 plaats had, volgens de overlevering binnen een paar jaar gevolgd werd door de oprichting van Fo-Sjoen, aarzel ik niet aan te nemen dat bedoelde Chinees zich vergist heeft en het jaar 丙申 (= 1776) is bedoeld. Deze verandering is niet zoo groot als zij schijnt. Een Chinees toch zal bij het weergeven van een jaartal in het dagelijksche leven meestal alleen het eerste teeken van de twee waardoor een jaartal wordt uitgedrukt, opgeven en dit blijft hem dan ook het beste bij. Zoo zeggen b. v. Chineezen, die in het jaar kang-dji 庚寅 (1890) b. v. 13, 23, 33 43, 53 enz jaar oud zijn, allen dat zij in het jaar woe 戊 geboren zijn. Zij noemen dus alleen het cijfer van den cyclus van 10, terwijl zij het teeken van den cyclus van XII (in dit geval respectievelijk dji, sjin, ng, sjin, sut etc. 寅辰午申戌) zullen weglaten, aan anderen overlatende het juiste tiental te schatten, waarbij zij misschien het geluk hebben dat men hun 10 jaar te veel geeft. Op eene analoge wijze laten wij de eeuwjaren weg en schrijven voor 1890 slechts '90. Wanneer wij de gewoonte hadden voor '87 of '88 slechts te schrijven '6, '7 of '8, dan zouden 1776 en 1786 ook beide door '6 aangeduid worden en zoude het niet te verwonderen zijn als de ouden van dagen zich nu en dan eens een tiental jaren vergisten. Zooals bekend is, zal een Chinees op de vraag: »Hoe oud zijt gij? steeds antwoorden als of hem gevraagd werd: »Onder (Gedurende) hoeveel jaren hebt gij geleefd?" zoodat een kind van één dag wel twee jaar oud kan zijn, als het nl. op oudejaarsavond geboren is (Bij kinderen vraagt men dan ook naar het aantal maanden). Ook bij het aantal regeeringsjaren van een vorst wordt zoo gerekend, zoodat (zie boven bl. 506) het tiende jaar van de periode Kien-lung (1736—1796) dan ook het jaar 1745 is. Daar het Chineesche jaar in de maanden Januari of Februari begint, heb ik bij de herleiding van Chineesche jaartallen steeds dit Europeesche jaar genomen dat voor het grootste deel met het Chineesche samenvalt.

De veertien aaneengesloten kongsi's die de Fo-Sjoen-Kongsi (和順公司) vormden waren:

1. Thai-Kong. 大港
2. Lo-pat-foen. 老八分
3. Kioe-foen-theoe. 九分頭
4. Sjip-sam-foen. 十三分
5. Kiët-Liën. 結連
6. Sin-pat-foen. 新八分
7. Sam-thiao-keoe. 三條溝
8. Man-fo. 滿和
9. Sin-woek. 新屋 of Sin-sjip-si-foen 新十四分
10. Hang-moei. 坑尾
11. Sjip-ng-Foen 十五分
12. Thai-fo 泰和 of Sjip-lioek-foen-Thai-fo. 十六分泰和
13. Lo-sjip-si-foen 老十四分
14. Sjip-ngi-foen. 十二分 of Sjip-ngi-foen-Thai-ngi 十二分大義

Gezamenlijk worden zij aangeduid door den naam Fo-Sjoen-Sjip-si-kong-si, 和順十四公司 d. i. de veertien Fo-sjoen-kong-si's.

Daar het hier opgegevene strijdt met het door Veth I bl. 301, 304 en II bl. 84-85, medegedeelde, waar gezegd wordt dat in ± 1774 de Chineezen van Montrado en Lara zich opnieuw tot 12 vereenigingen aaneensloten, die 3 jaar later tot 7 samensmolten, en Fo-sjoen voorgesteld wordt als eene federatie in ± 1820 gevormd door Thai-kong, Hang-moei, Sin-woek en Man-fo, acht ik mij verplicht de overlevering eenigszins nader te staven:

1°. Spreekt de Chineesche geschiedenis van de Mandor-Kongsi (de Groot bl. 13) van een gezamenlijk kongsi-huis Fo-Sjoen te Montrado in het tijdvak 1777—1795.

2°. Komt op een tablet in den tempel van getrouwe ambtenaren (忠臣廟) te Montrado zoowel het jaartal 1808 als de naam Fo-Sjoen voor.

3°. Werd door mij eene munt verkregen van de Fo-Sjoen-Kong-si, waarop deze naam voorkomt, omgeven door 14 karacters, waarvan de leesbare bijna alle overeenkomen met de aanvangs-karacters der 14 genoemde vereenigingen; terwijl als zij daarmee niet overeenkomen, dit volgens de Chineezen zijn oorzaak daarin vindt dat bij gelijkluidende eerste karacters van de kongsi-namen, wat bijv. voorkomt bij Sjip-sam-foen, Sjip-ng-foen en Sjip-ngi-foen, als ook bij Lo-pat-foen en Lo-sjip-si-foen enz. slechts één dier kongsi's het eerste karacter bezigde en de andere het een of ander uitgekozen karacter gebruikten. Aan de keerzijde van die munt komt in Mandsjoe-karacters het opschrift: „Munt van Canton" voor, eene nabootsing van het opschrift van sommige Chineesche munten. (De provincie Canton was, zooals hiervoor is vermeld, het vaderland van bijna alle op Borneo gevestigde Chineezen).

Als in Veth in ± 1777 van 12 vereenigingen in Lara en Montrado gesproken wordt is dit zeker eene vergissing. Dit aantal bedroeg toen in Lara 7 (waarover later) en in Montrado 14. Ik geloof dat die opgave bij Veth moet slaan op de mijnkongsi's van Montrado voor 1772-1774. Toen waren er misschien 12 van die vereenigingen, want niet alleen had samenvoeging van vereenigingen plaats maar ook splitsing, en de overlevering zegt dan ook dat Sin-pat-foen en Lo-pat-foen benevens Sin-sjip-si-foen allen uit twee andere vereenigingen Pat-foen en Sjip-si-foen zijn ontstaan. Dit zoude ook al blijken uit de namen. Uit Pat-foen scheidde zich een nieuwe vereeniging Sin (nieuw) Pat-foen af, terwijl de moeder-kongsi den naam Lo (oud) Pat-foen aannam.

(1) Vide over deze munt de Not. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. Deel XXVII 1889 bl. 127 v. v. g. alwaar ik echter het overschot van Thien-thi-foei in plaats van dat van Kiĕt-liën naar Pahang deed verhuizen, terwijl andere onnauwkeurigheden aldaar, ook door dezen tekst verbeterd worden.

Hetzelfde gebeurde bij Sin-sjip-si-foen (of Sin-woek = het nieuwe huis) en Lo-sjip-si-foen. Op die manier kunnen er dus eens 12 mijnkongsi's bij Montrado geweest zijn.

Eenige bijzonderheden over de 14 genoemde vereenigingen volgen hier:

1. THAI-KONG was gevestigd ten W. en Z. W. van Montrado en had aldaar reeds twee groote mijnen n. l *Sjong-woek* en *Ha-woek*. De scheldnaam der leden was „*Thai-kong-hond*," terwijl zij in latere tijden, toen Thai-kong machtig en groot werd, steeds werden aangesproken met „*oudere broeder*". (ko, 哥) De meeste Chineezen van Thai-kong behoorden tot de stammen (d. i. droegen den naam) *Ng*. 吳 *Wong* 黃 of *Tjhang* 鄭. Deze stammen noemt men de „*groote stammen*" 大姓 van Thai-kong. De Thai-kongers waren voornl. uit Loek-foeng en Hwoei-lai afkomstig.

2. LO-PAT-FOEN was gevestigd ten N. W. van Montrado, op een paal afstand van die plaats, aan den weg Montrado-Singkawang. De daargelegen vijver was vroeger het water-réservoir van deze kongsi en heet nog *Lo-pat-foen-pi* (老八分坡, vijver van Lo-pat-foen). ([1])

3. KIOE-FOEN-THEOE, ten W., van Montrado, tusschen paal 1 en paal 2 van den weg Montrado-Loehawang. Een deel van den passer te Montrado draagt nog den ouden kongsi-naam; terwijl de tegenwoordige *Pagong Pangeran*, ten N. v. Montrado, het water-réservoir van deze kongsi was.

4. SJIP-SAM-FOEN lag tusschen *Wong-li-toeng* en *Khiao-theoe* (橋頭).

([1]) In Veth I bl. 106-107 wordt hoogstwaarschijnlijk deze vijver het „meer van Montrado" genoemd. Verkeerdelijk is aldaar echter opgegeven dat Montrado noordwaarts van het meer ligt, dit moet zijn „zuidwaarts"; voorts wordt het niet gevoed door water uit de Selakauw, terwijl het ook slechts zijne *uitwatering* heeft in de Soengei Raja. Verder mag men ook niet uit het daar beschrevene opmaken dat de waterlooze streken alle het water uit dat meer verkregen; in het Montradosche zijn toch zeer veel dergelijke meren. De grootere Sjip-ng-foen-pi ligt wel ten Z: van Montrado maar deze kan om verschillende redenen niet in Veth bedoeld zijn.

5. KIËT-LIËN bij *Sampasa* (三把沙). De leden van dit machtige verbond behoorden meestal tot den stam *Phang* 彭, en hadden wegens hunne aanmatigingen den naam van „tijgers (虎) van Kiet-liën."

6. SIN-PAT-FOEN bij *Pangkalan-Batoe, Tjapkala* (夾下鎼) *Soengei Doeri*, (百武演) *Tandjan* (丹員) en *Pang-liwan* (邦厘萬)

7. SAM-THIAO-KIOE ten O. van Montrado, te *Pandjawa* (半要鴉), *Phak-miong-theoe* (白芒頭), *Sibater* (西哇嚟) en *Seroekam* (凹下 of 凹背 genoemd, al naar men zich bevindt in Montrado of in Lara.) De groote stammen van dit verbond waren *Tjoe* (朱) en *Woen* (温), terwijl de leden meestal evenals die van Thai-kong uit Loek-foeng en Hwoei-lai afkomstig waren.

8. MAN-FO eerst bij Pangkalan-Batoe, waar het de grootste pagong van geheel Montrado had: het meer van Pangkalan Batoe, terwijl het zich later bij *Soengei Doeri oeloe* (雙溝碳璃) vestigde.

9. SIN-WOEK bij *Khiao-theoe*.

10. HANG-MOEI bij *Pangkalan-Batoë, Loehawang, Koelor* en den *Hang-moei-san* (Op eene oude kaart heet de Sgei Loehawang *Soengei Hang-moei*). Onder de leden van dit verbond waren vele lieden uit *Koei-Siën* (= Kwei-Sjen bij Hwoe-Tsjoefoe in Kwang-Toeng (Canton).

11, SJIP-NG-FOEN ten Z.W. van Thai-Kong; het water-réservoir van deze kongsi, de Pagong Baoes aan den weg van Montrado naar Tjapkala, heet nog wel „*Sjip-ng-foen-pi*" of „vijver van Sjip-ng-foen." De groote stammen van dit verbond waren *Lioe*. 劉 en *Tjhin* 陳.

12. THAI-FO bij *Keoe-wong-djioe* (苟王油), ten Zuiden van de Kiët-Liën kongsi, op de grenzen van Montrado, alwaar men nog eene Thai-fo-parit aantreft.

13. LO-SJIP-SI-FOEN, de moeder-kongsi van Sin-woek, had bij Khiao-theoe hare goudgronden.

14. Sjip-ngi-foen had eveneens hare terreinen bij Khiao-theoe, alwaar nog tegenwoordig een gehucht Sjip-ngi-foen ligt. Deze kongsi droeg ook nog den naam *Thai-Ngi* 大義, welke naam nu nog door eene mijn aldaar gevoerd wordt.

Ieder van deze 14 vereenigingen, die alle een kong-si-thai-pak-koeng hadden en nieuwelingen konden aannemen, bestond uit één of meer voor rekening van het verbond geëxploiteerde mijnen (eveneens kongsi genaamd) en uit particuliere landbouwers, handwerkslieden, handelaars, mijnwerkers enz. Sommigen dier particuliere mijnwerkers vormden weer groote mijnen, óók door den naam kongsi aangeduid. Tot de bekendste dezer particuliere kongsi's behoorden:

a. De *Kim-fo-kong-si*, 金和公司, die tot 1837 Hang moei en later Thai-kong volgde, en gelegen was op den Hang-moei-san, waar nu nog een Kim-fo-mijn is.

b. De *Thai-Sjin-kong-si* 大盛公司, welke onder Sin-woek stond.

c. *Kong-fo-* (廣和-) vroeger *Kong-dji-kongsi* (廣裕公司), behoorde tot Hang-moei en was eene zeer oude vereeniging bij Koelor, bestaande uit Macao-Chineezen.

d. *Lioek-foen-theoe* (六分頭) eene zeer oude vereeniging. de moeder-kongsi van Sjip-ng-foen, waartoe het later werd gerekend te behooren.

e. *Pat-foen-theoe.* (八分頭).

f. *Tshan-fo* (贊和) enz.

De veertien bovengenoemde kongsi's worden door de Chineezen ter onderscheiding Khoi-Ghiong-Kong-si's (開香公司) genoemd, d. z. kongsi's die een dorp gesticht, een verbond gesloten of een thai-pak-koeng (een der vele soorten van Chineesche tempels) geopend hebben.

Het algemeene raadhuis van Fo-Sjoen, de Thang, stond op de plaats waar nu in Montrado de gevangenis staat en niet, zooals Dr. De Groot bl. 13 noot 1 vermeldt, ter plaatse der tegenwoordige controleurswoning; eene vergissing die misschien ontstaan is door het gebruik der Chineezen om in plaats

van „naar den controleur gaan" te zeggen: „tot den Thang opgaan".

Deze THANG 廳 (zaal) wordt ook wel *Thai-Thang* (大廳 groote zaal) of *Fo-Sjoen-Tsoeng-Thang* (和順總廳 de algemeene zaal van Fo-Sjoen), genoemd.

Tot eersten Kapitan van Fo-Sjoen werd Tshia-Kiët-Pak 謝結伯, ook wel *Tshia-kiët-kap* 謝結甲 genoemd, (1) verkozen.

1776. Ofschoon in het eerst Sam-thiao-keoe, Kiët-liën, San-pat-foen, Sin-woek en Thai-kong den meesten invloed hadden, waren later Thai-kong, Sam-thiao-keoe en Kiët-liën de voornaamste vereenigingen; terwijl er nog een nadere aaneensluiting tusschen Thai-kong en Sam-thiao-keoe beeedigd was.

Na de vestiging van Fo-Sjoen brak een tijd van grooten bloei aan en werden vele nieuwe mijngronden geopend; terwijl de kongsi's van Lara zich weldra nauwer bij die van Montrado aansloten om ook te kunnen profiteeren van den naam der Montradosche kongsi's, die èn Maleier èn Dajak ontzag inboezemde.

Zooals boven gezegd is, hadden zich ook in LARA Chineezen gevestigd, die zich eveneens tot vereenigingen aaneensloten, (Veth. I bl, 299 geeft 12 als het getal op in ± 1763), zoodat men iets na de stichting van Fo-Sjoen in Lara 7 *Khoi-ghiong-kong-si's* telde. Deze waren:

1. De NJAN-FO-KONG-SI (元和公司) te *Malajoe*(武嘮由) bij *Salinse* (沙犇嘶).

2. De TSHAN-FO-KONG-SI (贊和公司) te *Salinse*.

3. De DJIN-FO-KONG-SI (應和公司) te *Lioek-foen-theoe* 六分頭) bij Salinse, welk verbond vele *Hakka Chineezen* telde.

4. De FOEI-FO-KONG-SI (惠和公司) bij *Kerasauw* (假嘮所).

(1) Kap 甲 verkorting van kapitan. Pak 伯 oudere broer van iemand's vader.

5. De SJIN-FO-KONG-SI (昇和公司) te *Sin-ha-li* (辛下里 Sinali) bij *Pakok.* (埧角)

6. De SOENG-FO-KONG-SI (雙和公司) bij *Sapo* (沙坡) (*Pakok*).

7. De HA-WOEK-KONG-SI 下屋公司 bij *Ha-woek.*

Van deze vereenigingen stelde *Foei-fo* zich weldra onder bescherming van een der Montradosche kongsi's nl. *Kiët-liën,* terwijl de 6 andere kongsi's dit voorbeeld volgden; *Njan-fo, Tshan-fo* en *Djin-fo* stelden zich nl. onder de hoede van *Thai-kong*; *Sjin-fo* en *Soeng-fo* onder die van *Sin-pat-foen* en *Ha-woek* kwam in dezelfde verhouding tot *Sam-thiao-keoe*, waarom *Ha-woek* dan ook weldra wel *Klein-sam-thiao-keoe* (細三條溝 genoemd werd. Ook nadat deze 7 kongsi's zich onder het protectoraat van de Montradosche vereenigingen hadden geplaatst, bleven zij in alle opzichten onafhankelijk en namen zelve nieuwelingen aan, wat bij de bovenbedoelde particuliere kongsi's niet het geval was, daar deze de arbeidskrachten moesten verkrijgen van de kongsi waaronder zij stonden.

De groote bloei waarin zich de verschillende kongsi's van Montrado weldra mochten verheugen, gaf aanleiding tot uitputting der goede mijngronden, zoodat dan ook weldra die vereenigingen werken aanlegden en hunne macht uitbreidden in *Seminis*, *Sepang* (昔邦) en *Loemar* (爐末) terwijl zich ook Chineezen uit Montrado naar Boedok (烏樂) begaven, wat aanleiding gaf tot het ontstaan der kongsi van Boedok. (over deze kongsi handelt § 2 van dit Hoofdstuk.)

Uit dezen tijd leeft nog de kapitan der Fo-Sjoen-kongsi. met name WOEN-SAM-TSHOI (温三才) in de herinnering voort.

Dat het steeds schaarscher worden van goudgronden twisten over nog niet bewerkte gedeelten bij het dicht bevolkte Montrado deden ontstaan, valt niet te verwonderen. Zoo kregen in 1807 *Thai-kong* en *Kiët-liën* twist over gronden bij Sjong-woek gelegen. Van deze twee vereenigingen had Kiët-liën een verbond gesloten met Sin-pat-foen, Lo-sjip-si

foen, Lo-pat-foen en Sin-sjip-si-foen (Sin-woek), terwijl Thai-kong nader met Sam-thiao-keoe, Sjip-ng-foen en Hang-moei was verbonden. Weldra gelukte het echter aan Hang-moei om Sin-woek over te halen zich ook bij Thai-kong te voegen en lekte het uit dat Kiët-liën, dat een groot water-réservoir had ter plaatse waar nu de dorpjes *Pi-tje-ha* (坡砌下) en *Sampaas* (三把沙) liggen, het plan had met dit water de mijnen van Thai-Kong te inundeeren, wat aanleiding gaf dat deze laatste kongsi in zekeren nacht 400 man uitzond, die dezen vijver zoodanig vernielden dat de mijnen van Kiët-liën onderliepen ([1]). Dit nu was de aanleiding tot een' strijd tusschen de verschillende kongsi's, welke uitliep op de nederlaag van Kiët-liën, dat aldus voor zijne aanmatigingen werd gestraft (v. bl. 525). Vele levensmiddelen dier kongsi, welke deze verkreeg van hare velden te *Malinsam* (Mampawa), vielen den overwinnaars in handen, terwijl hare gronden bij Thai-kong gevoegd werden en het overschot der leden naar *Pahang* uitweek ([2]).

De nederlaag van Kiët-liën had plaats in het einde van 1807, en de betreffende tabletten in den tempel van getrouwe ambtenaren te Montrado dragen tot dagteekening 大清嘉慶丁卯葭月 d. i. de 11e maand (29 Nov. — 28 Dec.) van het jaar 1807, onder de periode Kia-king (1796—1821) der Tsing-(tegenwoordige) dynastie.

([1]) Nog tegenwoordig vindt men iets ten oosten van het riviertje *Ao-ha* 凹下港 de overblijfselen van de waterkeering van Kiet-liën en in de nabijheid daarvan een heuvelrug van Kiet-liën (Kiët liën-toeng 結連東)

([2]) Bij de Groot bl. 86 staat vermeld dat Thai-kong de kongsi Kiët-liën versloeg en meer dan 1000 van het overwonnen volk zich in Mandor vestigden. Het is zeer goed mogelijk dat een deel van Kiët-lieu naar Mandor uitweek, maar zeker bevat de Chineesche geschiedenis van de Mandor-kongsi hier een anachronisme, daar zij de vernietiging van Kiët-liën omstreeks 1850 onder *Lioe-a-sin* stelt. Als Kiet-liën in 1850 nog meer dan 1000 leden telde, zoude dit zeker èn door de overlevering en bij VETH medegedeeld zijn, wat niet het geval is.

Wel weken in 1850-1854 vele Chineezen uit Montrado naar Mandor uit, zoodat ik vermoed dat het bericht bij de Groot een samensmelting zal zijn van twee verschillende herinneringen.

Ook tusschen Thai-kong en Sin-pat-foen bestond reeds lang een oude wrok. Ten tijde toch dat Lo-thai-pak nog thai-ko van de Lan-fong-kong-si was, wilde deze een veroveringstocht in Montrado doen. Hij zond zijne vrouw als bemiddelaarster naar Sin-pat-foen om deze kongsi over te halen zich aan de zijde van Mandor te scharen. Aan deze vrouw, — die zich nog al met de politiek scheen te bemoeien en volgens DE GROOT (bl. 16) haren man met alle krachten aanmoedigde en zelfs hare kleinodiën voor zijne zaak opofferde, — gelukte het Sin-pat-foen gunstig voor Mandor te stemmen, zoodat Lo-thai-pak weldra een' inval in Montrado deed maar spoedig verslagen werd. Bij DE GROOT (bl. 8—11) wordt de geschiedenis verhaald van een' strijd in het Mandorsche tusschen Lo-thai-pak en *Lioe-kon-siong*, (劉乾相) welke eindigde met het verslaan van Lioe-Kon-Siong en de zijnen ([1]).

([1]) De Gr. K. W, v. B. bl. 8:

„Te Min-wong (in het Mandorsche) en daaromheen gelegen plaatsen woonden voornamelijk goudgravers uit Koeng-tsjoe in Ta-poe en een zekere Lioe-Kon-Siong, die er met meer dan vijf honderd familieleden verblijf hield, had er zich als thaiko opgeworpen; dit was toen ten tijde wel de machtigste en bloeiendste nederzetting van alle.”

Vervolgens wordt beschreven dat Lo-fong-phak zich van Pontianak naar het Mandorsche begaf en vele reeds bestaande Chineesche nederzettingen onder zijn bestuur vereenigde. De Gr. K. W. v. B. bl. 11.:

„Lioe-Kon-Siong te Min-wong hield echter zijn gezag staande en weigerde onbedachtzaam alle samensmelting en gehoorzaamheid. Ja, zelfs bracht hij eene krijgsmacht op de been om tweespalt en oorlog in het leven te roepen; en toen het jaar verstreken was rukte uit Minwong eene tot uit zes afdeelingen bestaande troepenmacht uit (a), met het voornemen aan eene vraatzucht gelijk aan die der rupsen, een verzwelgingslust gelijk aan die der walvisschen bot te vieren. Nog slechts een paar honderd schreden waren zij van het raadhuis der Lanfong-kongsi verwijderd, toen de verontwaardiging en toorn van thaiko Lo ten top stegen. In vereeniging met alle broederen zwoer hij dat die vijand zou vernield worden hij gebruikte den ochtendmaaltijd, roerde den trom met eigen hand en spande al zijne krachten in om het eerst den vijand te bereiken. Niemand onder de broederen die niet schreeuwde voor tien. Het rumoer deed den hemel beven; dien morgen werden zes groote verschansingen van Lioe kon-siong veroverd, de gansche troepenmacht werd op de vlucht gedreven en uiteengejaagd, en Lioe-kon-siong, tot op de hielen vervolgd, ontkwam door te Ajer-mati in de rivier te springen. Hij werd echter toch gedood door lieden, die hem nagezonden werden. Lijken lagen alom over de vlakte verspreid, en het bloed vloeide tot beken samen. Dit was de eerste bloedige krijg sinds vele jaren, maar, dank zij de krachtsinspanning van de gezamenlijke broederen, kon nu de onderneming geheel en al ten uitvoer

Nu verhaalt de overlevering in Montrado, dat Lioe-Kon-Siong (volgens de uitspraak in Montrado, alwaar ook zijn zieletablet berust, *Lioe-Khien-Siong*) zijne vestiging in Mandor van uit Montrado heeft gesticht vóór dat Lo-thai-pak naar die streek uitweek (zie boven bl. 519), en dat hij in de verschillende mijn-vereenigingen van Montrado zeer gezien was, zoodat hij bij het begin van zijn' strijd met Lo-thai-pak dan ook eenigszins door Montrado werd geholpen. Kan nu deze hulp door Montrado aan Lioe-Kon-Siong verleend, gevoegd bij den ouden wrok dien Lo-thai-pak over zijne nederlaag in Montrado koesterde, geene aanleiding hebben gegeven tot zijn' bovengenoemden veldtocht, die op de nederlaag van Mandor uitliep.— Op bladzijde 519 van dit hoofdstuk werd reeds gesproken over een' veldtocht van Mandor tegen Montrado, beschreven bij DE GROOT op bl. 11—13, een veldtocht op losse gronden begonnen en op niets uitloopende ([1]) Ik geloof te

---

worden gelegd. Thaiko Lo kwam dus wederom in het bezit van eene landstreek, die hij uitbreidde en vergrootte en de kongsi Lanfong zag aldus haar rijkdom en macht meer en meer toenemen."

(*a*) De zinsnede „en toen het jaar verstreken was rukte uit Min-wong eene tot uit zes afdeelingen bestaande troepenmacht uit," de vertaling zijnde van 經年自明黃起聯營至六份頭, schijnt niet de juiste beteekenis van den Chineeschen tekst weer te geven; m.i. zoude de vertaling moeten luiden: „en toen het jaar verstreken was, richtte hij (Lioe Kon Siong) eene aaneengeschakelde rij van verschansingen op van Min-wong tot Lioek-foen theoe (eene plaats dicht bij Mandor gelegen aan den weg naar Min-wong)," welke vertaling dan ook beter in het verband past.

([1]) Na het in de vorige noot medegedeeld uittreksel uit DE GR. K. W. v. B., wordt de geschiedenis van de Mandor-kongsi aldaar (bl. 11—13) aldus vervolgd: „Thaiko Lo zag echter in dat, alhoewel nu inwendig alle beslommeringen uit den weg waren geruimd, buitenaf alle kommer nog niet had opgehouden, en dat onder al de naburen van Mandor zulks nergens zoo sterk het geval was als in Montrado. Hij bracht dus opnieuw krijgslieden op de been en trok naar Montrado op. Toen ten tijde hadden de goudgravers aldaar zeven kongsi's, waarvan Thai-kwong (Soengei Raja) de machtigste was. Daarop volgden de kongsi's Sam-thiao-keeuw (drie stuks kanalen), Sien-woek (het nieuwe huis), Hang-moei (het achterste deel der ravijn), Sjip-ung-foen (de vijftien aan- of onderdeelen), Sjip-lioek-foen (de zestien onderdeelen) en Man-fo (de volle eendracht); terwijl er nog bovendien hun gezamenlijk kongsi-huis Fo-Sjoen (eendracht en meegaandheid) was, benevens de kongsi's Kioe-foen-theeuw (negen aandeelen), Sien-pat-foen (nieuwe acht onderdeelen), Lo-pat-foen (oude acht onderdeelen), Sien-sjip-si-foen (nieuwe

mogen vermoeden dat die veldtocht, zooals zij in de geschiedenis van Mandor medegedeeld is, slechts eene geïdealiseerde voorstelling is van bovengenoemden op een nederlaag uitloopenden tocht van Lo-thai-pak, welke verfraaiing zeker geschiedde om Lo-thai-pak, den lateren beschermheilige van Lan-fong, met een nog grooteren nimbus van voortreffelijkheid te voorzien. Is mijn vermoeden juist, dan had die tocht eene logische oorzaak en is hetzelfde het geval met den terugtocht, van welker noodzakelijkheid men in de door Dr. DE GROOT geciteerde geschiedenis niet zoo dadelijk overtuigd wordt. Verder wordt mijne opinie nog zijdelings door eene overlevering bevestigd: men verhaalt toch dat de geest van Lioe-Kon-Siong, die gesneuveld was in zijn strijd met Lo-thai-pak, de heerscharen der Montradosche vereenigen aanvoerde en dezen het verslaan van Lo-thai-pak mogelijk maakte, wat in gewoon Nederlandsch wel zal beteekenen dat de lieden van Montrado, door de herinnering aan het treurig uiteinde van den bij hen zoo geachten Lioe-Kon-Siong aangevuurd, vol wraakzucht op de Lan-fongers lostrokken en dezen versloegen.

1808. Zooals boven gezegd is, had Sin-pat-foen zich laten overhalen de partij van Mandor te steunen, en ofschoon het nog niet openlijk partijgetrokken had, omdat de zaken van Mandor niet goed liepen, het voorgenomen verraad lekte uit en deed veel wrok ontstaan. Toen nu hierbij nog kwam, dat Sin-pat-foen aan de zijde van Kiët-liën was geschaard geweest en bovendien eenige twisten over mijngrond en kwes-

---

veertien onderdeelen) Lo sjip-si-foen (oude veertien onderdeelen) enz. Toen nu de troepen, door thaiko Lo bijeengebracht, nabij de bergen van de passar Montrado waren gekomen, zag de aanvoerder in dat de nederzetting er uitzag als een ketel en het niet aanging overijlde plannen op touw te zetten, maar dat men wachten moest totdat de ketel aan het zieden raakte, wilde men hem kunnen breken. Hij voerde dus zijne krijgers terug, trof te Toho de hulptroepen aan, waarmede Kong-meeuw-pak hem achterna was gekomen, gaf dezen te kennen dat geene macht op dat oogenblik de rust zoo op eens in Montrado zou kunnen herstellen, vereenigde de krijgsbenden en keerde naar Mandor terug. Tot op den huidigen dag bevindt zich in Montrado nog altijd een gebergte dat den naam draagt van Lan-fong-foei-toeng of »heuvelrug van het Lan-fong-verbond."

ties over water ontstonden tusschen Thai-Kong en genoemde kongsi, kon een oorlog niet achterwege blijven. Deze brak dan ook in 1808 uit. In dezen strijd schaarde Kioe-foen-theoe, dat evenals Sin-pat-foen vele Hai-foeng-Chineezen telde, zich bij deze kongsi; terwijl Thai-kong geholpen werd door Sam-thiao-keoe en de andere kongsi's niet openlijk partij kozen of zich neutraal hielden. Tot opperbevelhebber ([1]) van de legermacht van Thai-kong en Sam-thiao-keoe werd *Tjoe-foenq-fa* (朱鳳華) verkozen. (Tjoe-foeng-fa is dezelfde persoon, die onder den naam van *Kapitein-Sing-sang* dikwijls in Veth genoemd wordt. Later zal over dezen naam: Kapitein-Sing-sang nader gehandeld worden).

Gedurende 6 maanden werd met hevigheid gestreden, waarbij de passer van Montrado in vlammen opging, en de strijd eindigde eerst met het verslaan van Sin-pat-foen en Kioe-foen-theoe, welker namen aldus uit de rij der Montradosche kongsi's verdwenen, terwijl hunne gronden onder Thai-kong, Hang-moei en Sin-woek verdeeld werden.

Bovengenoemde strijd had plaats in 1808; de betreffende tabletten in Montrado dragen als dagteekening 大清嘉慶戊辰年十月 d.i. de 10de maand (18 Nov.—16 Dec.) van het jaar 1808 onder de periode Kia-king der tegenwoordige dynastie.

Lo-pat-foen en *Sjip-sam-foen* losten zich ook in 1808 op. De gronden van de eerste kongsi werden door Thai-kong en die der laatste door Hang-moei en Sin-woek geabsorbeerd; terwijl deze twee kongsi's ook de gronden van *Sjip-ngi-foen*, dat mede in 1808 te niet ging, onder elkander verdeelden. De kongsi *Lo-sjip-si-foen* was ook reeds in 1807 opgelost en de terreinen aan dit verbond toebehoorende, vergrootten het gebied van Sin-woek. De bovengenoemde (bl. 528) kongsi's van Bengkajang, die onder bescherming van Kiët-liën en Sin-pat-foen stonden, met name *Foei-fo*, *Sjin-fo*, en *Soen-fo* verspreidden zich tengevolge van de nederlaag hunner be-

---

([1]) 軍師

schermers, waarna de kongsi Thai-kong ook de mijnen dezer vereenigingen aan zijn gebied toevoegde.

Ten gevolge van de twisten en veranderingen onder de kongsi's bleven er op het einde van 1808 dus slechts de volgende zeven bij Montrado over:

1. THAI-KONG.
2. SAM-THIAO-KEOE.
3. MAN-FO.
4. HANG-MOEI.
5. SIN-WOEK.
6. SJIP-NG-FOEN.
7. THAI-FO.

Deze 7 kongsi's vormen de bij de Chineezen als de ZEVEN KONGSI'S VAN FO-SJOEN (和順七公司) bekende vereenigingen, welke bij de komst der Nederlanders in 1818 bij Montrado bestonden. — (vergel. bijv. VETH. I. bl. 304.)

Na de oorlogen van 1807 en 1808 brak er weder een tijdperk van rust en bloei aan en traden de vereenigingen Thai-kong, Sam-thiao-keoe en Hang-moei steeds meer en meer op den voorgrond onder de samenstellende deelen der federatie Fo-Sjoen.

Lioe-Koei-Pak 1814. Als kapitan uit dien tijd (± 1814) leeft LIOE-KOEI-PAK (劉貴伯), een Chinees van de kongsi Sin-woek, nog steeds in de herinnering voort. Van hem wordt verteld dat hij de kongsi waartoe hij behoorde benevens Hang-moei wilde bevoordeelen, iets waartegen Thai-kong opkwam, zoodat hij ten laatste, uit vrees voor het verontwaardigde volk, gedurende 10 dagen den Thang niet durfde verlaten, en aftrad.

Lioe-Tjang-Po. Met den opvolger van *Lioe-Koei-Pak* n. l. LIOE-TJANG-PO (劉鄭寶) betreden wij een meer bekend gedeelte van de geschiedenis der kongsi's. Deze persoon toch, is de uit Veth bekende *Tan-po-ko* (vergel. Veth II bl. 84 en elders.) Deze naam, waarvan ook nog de schrijfwijzen *Tjim-bo-ko* en *Than-poh-ko* bestaan, (verg. Veth II bl. 84 noot 2) is niets anders dan eene corruptie van *Tjhang-Po*, gevolgd door het

woordje *ko* = oudere broeder; bij het weergeven van een Chineeschen persoonsnaam laat men in het dagelijksch leven dikwijls den familienaam (siang i. c. Lioe) weg en vermeldt alleen den voornaam (miang i. c. Tjhang-po, bij geëerde personen gevolgd door den eeretitel „oudere broeder."

Lioe-Tjhang-Po was een Chinees van de kongsi Thai-kong en kapitan van de federatie Fo-Sjoen, niet zooals Veth II bl. 84 meldt „hoofd van Thai-kong", daar noch Thai-kong noch een der oudere samenstellende kongsi's van Fo-Sjoen ooit een éénhoofdig bestuur had, zooals uit het IIe hoofdstuk zal blijken.

Foe-A-Loek 1818. In het jaar 戊寅 (1818) ging Lioe tjhang-po naar China en werden zijne functies daarna waargenomen door FOE-A-LOEK, (胡亞祿) een wapensmid, lid van Sam-thiao-keoe. Foe-A-Loek, (bij Veth II 84 verbasterd tot To-A-Lok,) was een Chinees uit de provincie *Hok-kiën* (福建) afkomstig, en wist het zoover te brengen dat de aloude naam *Fo-Sjoen* veranderd werd in *Kong-foek* (廣福) eene toespeling op de namen der Chineesche provinciën *Hok-kiën* en *Kong-toeng* (廣東 Canton), daar hij bestaat uit de aanvangskaracters dier beide provincie-namen. Deze naamsverandering zette echter kwaad bloed en dit, in verband met andere zaken, noodzaakte Foe-A-Loek reeds na 3 maanden af te treden. Bij zijn aftreden kwam nu dadelijk weer de oude naam in eere. Deze gebeurtenis wordt echter nog in herinnering gehouden door het rijmpje: de Thai-kongers hadden geen oogen, (toen de naam) Fo-Sjoen verworpen werd, en (deze) in Kong-foek werd veranderd. (大港人無目O棄和順改廣福)

Tjoe-foeng-fa 1819—1820. In 1819 (己卯) verkozen de 7 kongsi's van Fo-Sjoen tot opvolger van Foe-A-Loek den reeds vroeger genoemden Sam-thiao-keoe-Chinees TJOE-FOENG-FA (朱鳳華) (vide bl. 533) die om zijne verdiensten den personeelen titel van „*Groot-Kapitan*" (大甲必丹) of kapthai (甲大) kreeg. (¹)

(¹) Dit is de eenige keer dat het hoofd van Fo-sjoen den titel *kapthai* droeg; alle andere hoofden heeten *kapitan*.

Daar hij langen tijd *sin-sang* (secretaris) van den kapitan geweest was, duidde men hem dikwijls aan met dien titel, zoodat hij dan ook in Veth steeds opgegeven staat als kapitein Sin-Sang. Als bij Veth II bl. 29 in het laatst van 1818 reeds van een kapitein-Chinees Sing-sang gesproken wordt, geloof ik dit aldus te moeten verklaren: toen Foe-A-Loek afgetreden was duurde het eenigen tijd voordat Tjoe-foeng-fa als zijn opvolger verkozen werd, zoodat, toen de heer Muller in Dec. 1818 in Montrado kwam, er geen kapitan was en Tjoe-foeng-fa, de schrijver van den kapitan en reeds als a. s. kapitan aangeduid, diens functiën waarnam. Hij werd nu door de Chineezen aangeduid als kapitan-Sinsang, secretaris van den kapitan, welke titel door Muller zal zijn misverstaan en opgevat als de titel kapitan, gevolgd door den eigennaam Sin-Sang.

Als bij Veth II bl. 84 medegedeeld wordt dat in het begin van 1819 het hoofd van Sam-thiao-keoe, Sing-sang, door de gezamenlijke kongsi's tot hun groot-kapitein werd benoemd, mag men daaruit, in verband met Veth II. bl. 29, (waar reeds in Dec. 1818 van den Kapitein-Chinees Sing-Sang gesproken wordt,) volstrekt niet afleiden dat de kapitan van Sam-thiao-keoe verkozen werd tot groot-kapitan van Fo-Sjoen, alsof Sam-thiao-keoe een éénhoofdig bestuur had, wat, zooals boven reeds gezegd is, nooit het geval was. (1)

(1) Eene vergissing, voorkomende in Veth II bl. 27, alwaar staat dat de toestand van den heer Prediger en zijne soldaten te Montrado zeer verergerd werd door den grooten toeloop van volk, dat samenstroomde om den 21sten December (1818) het Chineesche Nieuwjaarfeest te vieren, moge hier verbeterd worden. Het op den 21sten December van ieder jaar bij de Chineezen gevierd feest is het »feest van het Winter-solstitium." Het Nieuwjaars-feest valt bij hen echter op den eersten dag (nieuwe maan) van de (eerste) maan-maand, waarvan het begin valt in het tijdperk dat de zon in het teeken der Visschen is, m. a. w, ligt tusschen den 20sten Januari en den 20sten Februari. Als de geleerde schrijver dan ook in deel II bl. 86 in het begin van Januari 1819 spreekt van een antwoord der Chineezen op een' brief van den commissaris Nahuys, waarin gemeld wordt dat het voor de hoofden der Chineezen van Montrado etc. vooreerst ondoenlijk was om naar Sambas op te komen, wegens de werkzaamheden aan het Chineesche nieuwjaar verbonden, moet men hier aan een a. s. Chineesch nieuwjaar denken (26 Januari 1819).

Tjoe-foeng-fa stond op goeden voet met den toenmaligen sultan van Sambas MOHAMAD ALI-TSAFIOEDIN (1815—1828), den sultan die, zooals ook in VETH I bl. 367 vvg. uitvoerig beschreven staat, vroeger langen tijd op zeer gemeenzamen voet met de Chineezen had omgegaan.

Het is eigenaardig, dat deze VIIIste Sultan van Sambas (zie bijl. B) door de Chineezen als eerste Sultan wordt beschouwd, wat hij zeker heeft te danken aan den steun hem door het Gouvernement bewezen. Zijne voorgangers zijn bij de Chineezen slechts bekend als zeeroovers. Volgens de overlevering is Sultan MOHD. ALI-TSAFIOEDIN ook de eerste Sultan, aan wien door de Chineezen schatting werd opgebracht, zoodat de schattingen bij VETH I bl. 299 en 300 (zie boven bl. 505 en 506) vermeld, geheel vergeten zijn; terwijl het ook bekend is dat de Chineezen onder dezen Sultan hunne verplichtingen niet zeer goed nakwamen (vergel. VETH I 384) en zeker dikwijls het geld aan den Sultan gegeven werd meer als een geschenk dan als eene belasting. Niettegenstaande MOHD. ALI-TSAFIOEDIN dus in de oogen van de Chineezen verheven was boven zijne voorgangers, zoo duiden zij ook hem dikwijls aan met den naam: Rooverhoofdman (賊頭), terwijl zijn officieele naam Pang-ki-a-nam 邦基亞南. (eene phonetische transcriptie van den vroegeren titel van dien vorst d.i. Pangeran Anam) luidde.

Onder Tjoe-foeng-fa hadden de Chineezen veel last van de Dajaks van *Panglilan* (bij *Pangkilin* onder Sampasa), zoodat eene bestraffing dier lieden noodzakelijk werd geacht. Na een langdurigen tegenstand werden de Dajaks eindelijk door de 7 kongsi's verslagen; nadat de hoofdkampong door loopgraven en mijnen bemachtigd was, vluchtten de oude bewoners van het land naar Serawak en noordelijk Sambas.

De toenemende invloed van Sam-thiao-kioe stak die van Thai-kong, Hang-moei, Sin-woek en Man-fo in de oogen, zoo-

---

Van de handelingen van de heeren Muller en Prediger te Montrado in 1818 (vide Veth II bl. 20—30) is bij de Chineezen gelukkig niets meer bekend.

dat, toen Tjoe-foeng-fa moeite deed om ook voor zijn leven, evenals bij de kap-thai's van Mandor het geval was, tot kapitan benoemd te worden en niet, zooals de usance in Montrado meebracht, slechts ongeveer 3 jaar aan het bestuur te blijven, de toestand gespannen werd. De beide kongsi's Sjip-ng-foen en Thai-fo schaarden zich wel aan de zijde van Sam-thiao-keoe, maar weldra achtte toch Tjoe-foeng-fa zijn leven te Montrado niet meer zeker en ging hij zich metterwoon te Sambas ([1]). vestigen, zoodat Fo-Sjoen zonder hoofd was. (1820).

Op vereerend verzoek van Thai-kong en de 3 andere daarmee verbonden kongsi's, kwam Lioe-Tjhang-Po weldra weer uit China terug, zoodat de macht van Sam-thiao-keoe meer en meer taande en de vijandelijke gezindheid der kongsi's bij Montrado het ergste deed vreezen. Toen ter tijde werden vele streken van Lara, Loemar, Sepang en Seminis reeds door de Montradosche kongsi's ontgonnen; Sjip-ng-foen had vele mijnen in Loemar; Sam-thiao-keoe in Sepang en Seminis; Thai-kong, Hang-moei en Sin-woek in Lara. Gedurende 1820 tot 1822 hadden ook aldaar vele twisten tusschen de partijen van Thai-kong en Sam-thiao-keoe plaats, waarmee zich ook de Sultan van Sambas en het Gouvernement ten gunste der laatstgenoemde kongsi bemoeiden (expeditie onder von Kielberg in Mei 1822, vide Veth II bl. 124) maar waarin de partij van Thai-kong overwinnaar bleef.

1822. De 3 kongsi's, die de partij van Sam-thiao-keoe vormden en hunne mijngronden vooral buiten Montrado hadden, konden het op den duur niet langer bij Montrado uithouden, en bij gelegenheid van het Drakenbooten-feest (5e dag van de 5e Chineesche maand (in 1822 壬午) (23 Juni) lichtten zij in stilte hun goud en verlieten Montrado, alwaar tot dien tijd hun hoofdzetel nog steeds was gevestigd.

— —

[1]) Chin. Sam-mat (三抹) of (古打) kotta d.i. de phonetische transcriptie van het Maleische kota = hoofdstad of koe-ta-sjang (古打城) d. i. benteng der hoofdplaats.

Lioe-Tjhang-Po voor de 2e keer 1822—1826. Gevolgd door de landbouwende Sam-thiao-keoe-Chineezen van Pandjawa, Phak-miong-theoe en Sebalei trokken allen af naar den kant van Lara. Na deze openlijke afscheiding werd LIOE-TJHANG-PO, die reeds langen tijd den meesten invloed had gehad, voor de 2e keer kapitan van Fo-Sjoen, welke federatie nu bestond uit de vier vereenigingen. 1 THAI-KONG,
2 HANG-MOEI,
3 SIN-WOEK en
4 MAN-FO.

Deze vereenigingen zijn bekend onder den naam »DE VIER KONGSI'S VAN FO-SJOEN" (和順四公司).

Het eerste wat de bij Montrado achtergebleven vereenigingen deden, was het afbreken van het groote kongsi-huis van Sam-thiao-keoe te Montrado.

De drie naar den kant van Lara uitgeweken kongsi's, waarvan Thai-fo mijnen te Taman (答滿 Tap-man) bij het Soetie-Gebergte in Landak, en te Salinse bezat, versterkten zich nu geducht en legden twee bentengs aan op het grensgebergte tusschen Lara en Montrado, den *Goenoeng Penaring*, terwijl de kleine onder Thai-kong's bescherming staande zelfstandige kongsi's van Lara namelijk: *Djin-fo*, *Njan-fo* en *Tshan-fo* en andere tegenstanders, naar Montrado vluchtten. Om zich op Sam-thiao-keoe c. s. te wreken trok weldra een leger van Montrado, onder het bevel van *Lo-phai* (羅派) op, aan welke legermacht het gelukte na hevigen strijd de bentengs op den Penaring te veroveren en vervolgens de drie vijandelijke kongsi's uit bijna geheel Lara te verdrijven. Men legde nu bij Ha-woek, n. l. boven den Padjan-pagoeng, een benteng aan om op de groote mijn van Sam-thiao-keoe: Ha-woek, te kunnen letten; terwijl ook de grens tegen Loemar gedekt werd door versterkingen te *Kim-San*.

Het gevolg was dat ook de mijn Ha-woek weldra door Sam-thiao-keoe verlaten werd en Thai-kong in handen viel. Daarna hield het vechten eenigen tijd op, maar weldra kwam het Gouvernement met eene legermacht in Loemar en ver-

dreef de 4 verbonden kongsi's uit Lara, zoodat ze op Montrado moesten terug trekken. (¹)

1823. In het begin van 1823 (癸未) had aldaar op den achtsten dag van de eerste Chineesche maand [18 Februari 1823] eene groote vergadering plaats, waarin de vier, verbonden van Fo-Sjoen besloten een nieuwen aanval op Lara en het daar gevestigd Hollandsch garnizoen te doen en reeds op den 16en dag van dezelfde maand (26 Februari 1823) trok het leger van Montrado op. Om verschillende bases van verdediging te hebben, waren hier er daar kleine versterkingen en een groote benteng bij Sibalei opgericht. De aanval op Lara mislukte echter, en de Chineezen werden door de Hollanders gedwongen om naar Montrado terug te trekken, (²) alwaar zij nu ook weldra door het Gouvernement aangevallen werden, bij welke gelegenheid de Thang door de Hollanders verbrand werd (³).

(¹) De expeditie van het Gouvernement tegen Thai-kong c. s., onder het bevel van den luitenant-kolonel de Stuers is bij Veth II bl. 167—172 uitvoerig naar de officiëele rapporten beschreven.

Met Kem-sang [bl. 168 aldaar] is *Kim-san* bedoeld; terwijl men onder *Lara-sa-ta-kioe* bl. 167. vvg. moet verstaan *Sam-thiao-keoe-la-la* d.i. Ha-woek 4 pal van *Sebalauw* gelegen. *Thai-Kong-Lara* bl. 167 en 171 is inderdaad Benkajang.

Bengkajang, dat door de Inlanders *Lara* (Chin. 嘮嘮 La-la) genoemd wordt, moet eene verbastering zijn van het Maleische »*toemboeq-katjang*". Ter plaatse toch van het tegenwoordige Bengkajang waren bijna geene mijnen meer, maar uitgestrekte *katjang* (boonen) tuinen. Deze boonen nu fijn te stampen (*toemboeq*) om er bijv. *tao-hu* (*theoe-foe* 荳腐 d.i. boonenwrong, boonenkaas van te maken, was het hoofdbedrijf van de bewoners der toenmalige passer, welk product bij groote hoeveelheden aan de nabij gelegen belangrijke mijndistricten Salinse en Pakok geleverd werd.

(²) Bij Veth II. bl. 173 v. v. q. beschreven. De aanval had plaats op 25 Februari, een treffende overeenkomst dus tusschen de Europeesche bronnen en de Overlevering.

(³) Volgens Veth II bl. 18—180 geschiedde het afbranden van den Thang bij den afmarsch der Nederlandsche troepen van Montrado, d.i. op den 28 April 1823. De Chineezen geven dan ook het jaar 癸未 d.i. 1823 op.

Volgens Veth. II bl. 178 bestonden toen ten tijde te Montrado behalve het groote Kongsi-huis van Fo-Sjoen (d.i. de Thang) nog twee kongsi-huizen, toen beide aan Thai-kong toebehoorende, terwijl in de noot aldaar vermoed wordt dat een dezer twee het oude kongsi-huis van Sam-thiao-keoe is. Dit is niet het geval; die beide

1824. Te Singkawang lieten dezen nu eene bezetting achter. De soldaten aldaar permitteerden zich weldra allerlei vrijheden tegenover de vrouwen van Hang-moei en bedreven er allerlei willekeurige handelingen, zoodat de vier vereenigde kongsi's in 1824 een aanval deden op die plaats, welke eindelijk in een stikdonkeren nacht onder hevige regens door de bezetting verlaten werd ([1]).

Weldra werd nu ook de Nederlandsche bezetting te Sebalaûw ingetrokken en kregen de 4 kongsi's van Montrado hunne handen weer vrij tegenover de 3 uitgeweken vereenigingen.

Na hevige gevechten werd nu geheel Lara en een deel van Loemar weer van de vijanden gezuiverd (vergel. VETH II bl. 415 — 416), waarna de onlusten geëindigd waren.

Sam-thiao-keoe bewerkte na dien tijd Seminis en Sepang; Sjip-ng-foen Loemar; terwijl Thai-fo een treurig bestaan in Tap-man (Landaq) voortsleepte en weldra geheel te niet ging, waarna vele leden van Thai-fo zich bij Sam-thiao-keoe voegden. ([2]) Ofschoon Sam-thiao-keoe en Sjip-ng-foen geen deel meer uitmaakten van de federatie Fo-Sjoen, tooiden deze zich echter ook nog dikwijls met dezen ouden, geliefden naam.

Om de macht niet te zeer te verspreiden liet men Loemar weldra weer aan zich zelf over, welke landstreek daarna weer

---

huizen waren de bekende Sjong-woek en Ha-woek, altijd aan Thai-kong toebehoord hebbende. Het kongsi-huis van Sam-thiao-keoe, dat te Montrado stond op de plaats nu als »*Goenoeng*" bekend, en dicht bij de Thang gelegen, was (vide boven bl. 539) reeds in 1822 afgebroken. De groote vergaderingen door de 7 vereenigingen nu en dan ter bespreking van gemeenschappelijke belangen volgens Veth II bl. 84, in het kongsi-huis van Sam-thiao-keoe gehouden, hadden in den Thang plaats, terwijl de beschrijving (bij Veth I bl. 107) van de 8 kongsi-huizen m.i. alleen kan slaan op den Thang. Ha-woek en Sjong-Woek, (zie over een en ander, beneden Hoofdstuk II (§ 2 en 3).

([1]) 甲申 1824, vergelijk Veth II bl. 406, 414 — 415 — Singkawang werd den 26sten September 1824 door de bezetting verlaten,

([2]) Vergel. Veth I bl. 305.

Thai-fo schijnt iets na of in het eind van 1824 opgelost te zijn. Volgens Veth II bl. 416 toch hielden in 1824 die van Thai-fo en Sjip-ng-foen bij Seminis stand en dekten alzoo de hoofdplaats. (Sambas)

geheel onder Sjip-ng-foen kwam. De Thaikongers richtten echter weer een benting te Kim-San op, als dekking tegen de Loemarsche grenzen.

In 1825 werd eene groote vergadering door de Montradosche kongsi's in de Thang gehouden, waarbij geheel *Lara* onder hen verdeeld werd, bij welke verdeeling het zeer achteruitgegane Man-fo geen aandeel verkreeg en men tot het volgende resultaat kwam:

1. Thai-Kong verkreeg:

Kim-San 金山
Ha-woek 下屋
Sa-po 沙波 (bij Pakok),
Sebalauw 哇嘹 en
Saloen 沙崙

2. Hang-moei verkreeg.

Lioek-foen-theoe 六分頭 [bij Salinse].
Kerasauw 假嘮所
Sam-pat joe 三把州
Salinse 砂令嘶
Batoe-Adjing 滑打容, en
Masaha 馬砂下 (bij Batoe-Adjing).

3. Sin-woek verkreeg:

Boven-Sawang 上砂横 } bij Paking,
Beneden-Sawang 下砂横 }
Pajoen 把雲
San-toeng 山東 (1)
Liong-li-pan 兩厘半 (Westelijk van Sebalauw),
Boven-Sajoen 上砂容
Beneden-Sajoen 下砂容 en
Sjat-Piat-Keoe 石壁溝 (Westelijk van Liong-li-pan)

(1) Bij San-toeng was de oude landingsplaats van Ha-woek.

Van de drie kleine onder bescherming van Thai-Kong staande zelfstandige kongsi's *Tshan-fo*, *Njan-fo* en *Djin-fo*, had de laatste vereeniging door oplossing in Thai-Kong haar zelfstandig bestaan reeds ingeboet, en weldra gebeurde dit ook met de beide andere; voorloopig kregen deze echter nog een deel van Lara en wel:

4. Tshan-fo verkreeg:

Siak-Pai 錫牌〇錫排
San-Siak 產錫〇散錫
Soengei-Raja 雙溝嘮也 en
Soengei-Betoeng 凹下

5. Njan-fo verkreeg:

Melajoe 烏嘮由 of 武嘮由 en
Thai-nam 大埔, beide bij Salinse gelegen.

Uit het hier medegedeelde omtrent de geschiedenis van 1818—1825 blijkt dat alleen de *militaire expeditie's* van het Gouvernement medegedeeld zijn; al de andere *bemoeiingen*, als het opheffen van Fo-Sjoen in 1823, (Veth II bl. 179), de verschillende publicaties, de grensregeling etc. werden wel vernomen, maar door de Chineezen niet onthouden of nagekomen. Om tot de kennis van deze te geraken moet men dan ook de Europeesche bronnen i. c. het vierde boek van Veth, Wester-Afdeeling van Borneo naslaan.

1825. De Chineezen van Montrado bleven echter niet lang rustig. In 1825 (乙酉) kwam eene deputatie van de *Lan-fong-kongsi*, die toen ten tijde onder *Lioe-thai-wong* (1), bij de Groot K. w. bl. 7 en 44 *Lioe-thai-ni* (2) genoemd, naar Montrado, en verzocht de kong-si's aldaar, onder aanbieding van twee groote offerkaarsen en 2000 realen in duiten, om hulp tegen *Mampawa*, alwaar de Mandor-kongsi reeds twee maal in een' strijd over mijngronden met de, door den invloed van het Gouvernement zich sterk gevoelende Maleiers en

(1) 劉大王 (2) 劉台二

Boegineezen, het onderspit had gedolven. De Fo-Sjoen-kongsi's lieten zich overhalen en weldra rukten 500 man naar Mampawa op, alwaar zij echter verslagen werden, wat vooral te wijten was aan het uitblijven van alle hulp van Mandor, terwijl de Chineezen bovendien niet bestand waren tegen de kanonnen en kettingkogels der Hollanders. Van de 500 man kwamen er dan ook geen 200 terug, de anderen waren aan hunne wonden en ziekten overleden. De oorlogzuchtige partij van Fo-Sjoen, op wraak bedacht, wist nu, zeer tegen den zin van de gematigden, het zoover te krijgen dat alle werkzaamheden gestaakt werden en meer dan 2000 man naar Mampawa oprukten. Deze expeditie had echter ook geen gunstig gevolg; terwijl de achtergebleven bevolking door allerlei ziekten geteisterd werd, zoodat op den passer te Montrado niet minder dan 600 Chineezen overleden.

Sedert eenigen tijd hadden zich in het Montradosche steeds meer en meer *Hakka-Chineezen* gevestigd en in 1825 zoude deze toevloed van die meer Mandor-gezinde partij bijna noodlottig voor de Fo-Sjoen-kongsi's geworden zijn. Terwijl toch de 2000 man van Montrado nog in het Mampawasche waren, kreeg men het bericht dat de Lan-fong-kongsi van Mandor tegen het bijna geheel van weerbare mannen ontbloote Montrado wilde optrekken om het te overrompelen, en dat de voorhoede van 200 man reeds in aantocht. was. Door het in aller ijl opwerpen van versterkingen te Soengei-Doeri Oeloe en het leggen van eene bezetting van 108 man van Thaikong in die bentengs, werd de Mandor-kongsi verhinderd hare plannen uit te voeren, daar het haar bleek dat deze uitgelekt waren. Toen nu de troepen van Montrado weer uit Mampawa terugkwamen, wilde men eerst Lan-fong voor dit voorgenomen verraad straffen, maar verschillende geruchten van aanvallen van de zijde van Sam-thiao-keoe te vreezen, deden van dit plan afzien en langzamerhand kwam er weer een goede verstandhouding met Mandor tot stand. [1]

---

[1] Vergelijk hierover VETH II bl. 418—423, met eene eenigzins andere voorstelling der zaken.

Lo-phai 1826—1836. In 1826 (丙戌) overleed Lioe-Tjhang-Po ([1]) en werd hij als kapitan van Fo-Sjoen opgevolgd door den vroeger op bl. 539 genoemden Lo-phai, die reeds lang vóór dien tijd als opvolger van Lioe-Tjhang-Po genoemd werd, daar hij zich zeer verdienstelijk tegenover Fo-Sjoen had gemaakt en speciaal het steeds meer invloed krijgende Thai-Kong, waartoe hij behoorde, had begunstigd. Hij was verder de speciale vriend van Lioe-Tjhang-Po. Lo-phai is in Veth onder den naam Lo-pei bekend. (vergel. bijv. II bl. 409), en vervulde de betrekking van kapitan tot aan zijnen dood d.i. 10 jaar. Eene uitzondering makende met de vroegere kapitans, woonde hij met zijne familie altijd in den Thang. ([2])

In 1828 (戊子) gelukte het aan de Fo-Sjoen-kong-si door den invloed van de bezetting van Kim-San (108 man) en de bemoeiingen van het hoofd van die benting *Tjin-Hap-Sjoen* (陳合順), bijgestaan door den Hang-moei-Chinees *Li-tet pak* (李德伯) die te Loémar (*Sjip-ng-foen*) weer geheel op de zijde van Montrado te brengen en Sam-thiao-keoe van zijn laatsten bondgenoot te berooven. De kongsi Sjip-ng-foen maakte echter vooreerst nog geen deel van Fo-Sjoen uit. (dit gebeurde eerst in 1850) ([3])

([1]) Volgens het opschrift van zijn graf overleed Lioe-Tjhang-Po op den eersten van de tiende Chineesche maand van 1826 d.i. 31 October (丙戌十月朔日).

([2]) Uit den tekst blijkt dat Tan-po-ko (= Lioe-Tjhang-Po) op den 31sten December 1823, toen hij volgens Veth II bl. 498 aan den resident verhaalde dat zijn gezag sedert 3 maanden niet meer erkend werd, slechts praatjes vertelde. Hij bleef toch tot zijn dood in 1826 steeds als hoofd gerespecteerd. Lo-phai was in 1823, wegens deelname aan het verzet tegen het Gouvernement, met eenige anderen als *Koe-tjin*, *Lip-sin* en *As-sam* verbannen (Vergel. Veth II bl. 182 en bl. 409), maar later weer naar Montrado teruggekeerd.—Met As-sam wordt Tjhin-Sam-Pak (陳三伯) bedoeld, die kashouder van Sjong-Woek was. Wie Koe-Tjin en Lip-Sin waren is mij niet gebleken.—Met *Manissa*, waar in 1823, toen de expeditie de Stuers in Montrado kwam, de Chineesche mijnwerkers samenrotten (v. Veth II bl. 171) schijnt Malinsam (Ma-li-sim 麻梨森) in Mampawa bedoeld te zijn.

([3]) Vergelijk Veth I 305, waar deze overgang van Sjip-ng-foen ook aangestipt staat.

Onder het bestuur van Lo-phai nam de macht van Thai-kong, ten koste van de drie andere zuster-vereenigingen waarmede het Fo-Sjoen vormde, steeds toe. In 1830 (庚寅) besloot dan ook de kongsi Man-fo, door slechte resultaten van de goud-exploitatie achteruitgegaan en den invloed van Thai-kong vreezende, een ander veld van arbeid te zoeken. Door de drie andere vereenigingen met muziek en vaandels uitgeleid tot aan *Ajer-Mati* (afd. Mampawa), ging dit verbond zich in *Landak* vestigen. (1)

Zoo bleven dan in 1830 bij Montrado slechts de „3 Fo-SJOEN-KONGSI's (和順三公司) over, nl.

1. THAI-KONG.
2. HANG-MOEI.
3. SIN-WOEK, die zich nu weder geruimen tijd ongestoord op den mijnbouw toelegden.

1835. In 1835 (乙未) waren er bijna weer moeilijkheden ontstaan; in dat jaar nl. kwam een wangkang met goederen en nieuwelingen, waaronder *Tjhang Fen* (鄭宏 (2)) uit China in Pamangkat aan, ten einde aldaar drinkwater in te nemen en dan de reis naar Selakauw voort te zetten. De Chineezen van *Pamangkat*, tot de kongsi van Sam-thiao-keoe behoorende, namen echter den wangkang en de goederen in beslag, daarbij hopende dat dit eene uitbarsting van een oorlog met Thai-kong zoude veroorzaken, die reeds door Sam-thiao-keoe was voorbereid, en waarin deze kongsi zoude geholpen worden door Hang-moei, Sin-woek en de kongsi van Boedoek (over welke kongsi § 2 van dit hoofdstuk handelt). Sommige Chineezen van het overweldigde schip, w. o. ook Tjhang-Fen, vluchtten naar Montrado en

(1) Bij Veth I 304 II. bl. 492 en 564. Op laatste plaats wordt verkeerdelijk in 1837 nog gesproken van *vier* kongsi's van Fo-sjoen; dit zal wel een drukfout zijn, daar eenige regels lager het uitwijken van Man-fo, als eenige jaren vroeger reeds geschied, wordt gereleveerd.

(2) TJHANG-FEN is de later (1850—1862) zoo bekend geworden regent en kap-thai van Montrado, die meestal met de namen *Tjang-ping*, *Tjang-pin* of *Tiang-Ping* wordt aangeduid.—Hij was geboortig uit Hwoei-lai (departement Tsjhao-Tsjoe) en overleed den 25en Mei 1889 te Montrado, in den ouderdom van 78 jaren.

gaven van het gebeurde aldaar kennis. Thai-kong maakte nu geduchte toebereidselen, zoodat de drie door een geheim verbond met Sam-thiao-keoe vereenigde kongsi's geen hulp durfden verleenen en de wang-kang dan ook weldra door de nu op zich zelf staande kongsi weer werd uitgeleverd, waardoor een strijd nog ter elfder ure werd voorkomen.

In 1836 overleed de kapitan Lo-phai [1]), die opgevolgd werd door den reeds vroeger (bl. 545) genoemden Li-tet-Pak Kort na diens optreden verzocht de Lan-fong-kong-si wederom hulp aan de Fo-Sjoen-kong-si's, om haar n. l. te helpen tegen Landak, alwaar de Mandor-Chineezen mijnen wilden aanleggen, wat door de Landakkers belet werd. De deputatie van Mandor met vele geschenken te Montrado aangekomen, verzocht kruit benevens twee vaandels en trommen van Thai-kong te leen, welk verzoek ten spijt van vele weldenkenden werd toegestaan, zoodat de deputatie, vergezeld van twee tamboers van Thai-kong, weldra weer naar Mandor terug kon gaan.

Aldaar aangekomen, werden nu door de Lan-fong-kong-si vele valsche Thai-kong-vaandels gemaakt, terwijl de beide trommelslagers eenige Mandor — Chineezen den marsch van Thai-kong leerden. Weldra werd nu de tocht naar Landak aanvaard. De Landakkers in den waan gebracht dat behalve Lan-fong ook Thai-kong tegen hen oprukte, verloren nu allen moed waardoor het aan die van Mandor gelukte zich in Landak te vestigen. De beide trommelslagers van Thai-Kong werden met veel eer naar hunne woonsteden teruggebracht en kregen vele geschenken. [2])

1837. In de 6e Chineesche maand van het jaar 1837 (丁酉) keerde Li-Tet-Pak, na zijne betrekking neergelegd te

[1]) Zijn grafschrift draagt als dagteekening 2e. Chineesche maand (17 Maart 15 April) van het jaar 1836 (丙申仲春), terwijl zijn zieletablet gedateerd is, Lente 1836 (丙申春)

[2]) Over de vestiging van Lan-fong in Landak zie ook de Groot K. w. bl. 29. Deze vestiging ging in 1842 weer te niet (vide id. bl. 81).

hebben naar China terug. Reeds in de 5e Chineesche maand (3 Juni-2 Juli) van dat jaar was het uitgelekt dat *Hang-moei* en *Sin-woek* een verbond met *Sam-thiao-keoe* en *Lan-fong* gesloten hadden om gezamenlijk *Thai-kong* te overweldigen. Het onderzoek naar de plannen van die kongsi's werd met veel beleid in stilte door den Chinees Woen-Kon-Sjioe (溫官壽) gedaan, zoodat Thai-kong meer en meer overtuigd werd dat de geruchten op waarheid berustten.

Men hoorde dat de beide vereenigingen een aanval wilden doen op de beide kongsi-huizen van Thai-kong te Montrado, en op den dag voor den aanval bestemd, trokken 300 mannen van Thai-kong, gerugsteund door troepen, die zich in stilte naar Loehawang en Koelor op marsch begaven, naar Pangkalan-Batoe, schijnbaar met het doel om rijst van die landingsplaats te halen, maar inderdaad allen gewapend om op Sin-woek en Hang-moei te letten. Men trok langs het kongsi-huis van Sin-woek te Sjip-ngi-foen en bereikte weldra het kongsi-huis van Hang-moei te Pangkalan-Batoe alwaar men 500 Chineezen van die vereeniging aantrof, die wachtten op het signaal van Sin-woek om zich op weg naar Montrado te begeven.

Dit sein bleef echter achterwege, daar Sin-woek de Thaikongers voorbij had zien trekken en te recht vermoedde dat de plannen waren uitgelekt. Thai-kong gebruik makende van het gunstige oogenblik, dwong nu beide kongsi's om de onruststokers uit te leveren, zoodat den volgenden dag meer dan 50 van de belhamels, met ketenen beladen, te Montrado aangebracht werden, welke personen weldra tegen losprijzen van 1 tot 10 thail en uitlevering van alle wapens der beide kongsi's weer werden vrijgelaten. Op den 9den dag van de 9de Chineesche maand van 1837 d. i 8 October, werden beide kongsi's door Thai-kong opgeheven, waarna vele leden van Sin-woek en Hang-moei zich bij Thai-kong voegden.

Het grootste gedeelte van Hang-moei verliet echter Montrado en begaf zich naar *Tajan*, terwijl Sin-woek ten deele naar *Paloh* (Li-koe) (verg. VETH II bl. 498) en later naar

Serawak verhuisde, weldra gevolgd door velen der eerst in Montrado achtergebleven Chineezen van Sin-woek, zoodat in dezen tijd ook de tot die kongsi gerekende particuliere vereeniging Foek-njan verliep ([1]).

Zoo bleef dan eindelijk in 1837 bij Montrado slechts ééne kongsi over, en bestond Fo-Sjoen slechts uit THAI-KONG, dat zijn macht over geheel Montrado en Lara uitstrekte.

Woen-Kon-Sjioe 1837—1839. In de 10e Chin. maand (29 Oct.—27 Nov.) van dit jaar werd WOEN-KON-SJIOE tot kapitan verkozen. Daar de Kapitan van Fo-Sjoen nu alleen van Thai-kong afhing en vooral van de kongsi-huizen te Montrado gevestigd, en dus niet meer een tegenwicht in andere kongsi's vond, kreeg van dien tijd af de mijnwerkers-partij van Montrado steeds meer en meer invloed op den gang der zaken, zoodat dan ook Woei-kon-sjioe, deze aanmatingen moede, in 1839 (己亥) zijne betrekking nederlegde.

Tshia-Siong 1839—1843. Hij werd opgevolgd door TSHIA-SIONG 謝祥), onder wiens bestuur wederom moeilijkheden ontstonden en wel met de Dajaks Steeds toch had Thai-kong zijne gronden in het Larasche uitgebreid, zeer tegen den zin van de Dajaksche goudgravers. De *Dajaks* opgestookt door hunne Maleische hoofden, trachtten zich nu op allerlei slinksche manieren te wreken, zoodat vele Chineezen aan sluipmoordenaars ten offer vielen. In 1842(壬寅) kwam het tot eene uitbarsting. Alle vertoogen van de kongsi aan den sultan en het Gouvernement waren zonder gevolg gebleven, zoodat men besloot zich zelven recht te verschaffen. Weldra bood zich daartoe eene geschikte gelegenheid aan, daar een Chinees, (Tsen-tshe 曾齊) die genoeg spaarpenningen verzameld had en naar China wilde terugkeeren, op zekeren dag met zijn huisgezin door de Dajaks vermoord en zijne goederen en geld geroofd werden. De Chineezen dachten dat de Dajaks van Lara dit gedaan hadden, ofschoon het later bleek dat Mampawa-Dajaks uit kampong *Kotja* de daders waren. De

---

[1]) Vergel. Veth. II 564 — 565 September 1837. Op bl. 592 v. v. g. vindt men aldaar de verdere geschiedenis van Sin-Woek en Serawak ten deele beschreven.

kongsi Thai-kong zond nu 108 soldaten uit, terwijl Sjip-ngfoen, dat sedert 1828 (zie bl. 545) op de zijde van Thai-kong was en door uitbreiding van zijne goudgraverijen ook veel last van de Dajaks had, hetzelfde aantal weerbare mannen uitzond. Nadat deze twee troepen zich vereenigd hadden, roeiden zij gezamenlijk de geheele Dajaksche kampong *Tappa* (荅巴) uit. waar men vermoedde dat de daders waren verborgen. De *Pangeran Djaja* van Sambas stookte nu de Dajaks nog meer op en overal pleegden dezen nu sluipmoorden, zoodat men weer gedwongen werd een leger op de been te brengen, dat de Dajaks overal overwon. Pangeran Djaja werd ook bij den Sultan van Sambas aangeklaagd, die hem dan ook door *Pangeran Bandahara* den kris liet ontnemen, waarna hij door het Gouvernement naar Batavia werd gezonden. De rust was echter nog niet hersteld. De Dajaks nu opgestookt door *Si-moet-li* (d.i. *Pangeran Moeda* of *Simoeda*, volgens Sambasche uitspraak *Simoedèh*) volgden nog steeds hunne oude manier van wraakneming, zoodat in 1843 (癸卯) eene nieuwe tuchtiging der Dajaks noodig werd, die uitliep op een algemeene overwinning der Chineezen.

Deze verwikkelingen met de Dajaks hadden plaats onder de regeering van Sultan FAT-TJOI (闊嘴 de Breedmond), zooals de Chineezen den Sultan *Omar Akamoedin* (1831—1846) noemen. ([1]).

Gedurende deze twisten was Tshia-Siong als kapitan afgetreden omdat hij het den hoofden van Sjong-Woek en Ha-

[1]) De Chineezen laten hem Sultan *Mohd. Ali Tsafioedin* (1815—1828) opvolgen, zoodat zij Sultan *Oesman Kamaloedin* (1828 — 1831) niet noemen, die de vader was van den uit den tekst bekenden *Pangeran D.a'a* wiens naam (voluit geschreven) *P. D.a.ja Poetra Kesoema Negara* luidt. *Pangeran Bandahara* was de zoon van den IIen vorst van Sambas d.i. *Sn. Aboe Bakar Tadjoedin Marhoem Djanggoet* 1814], die, daar hij een baard en snor had, door de Chineezen Foe-Si-Koe 鬍鬚古 genaamd werd, en waarom hij ook na zijn dood als Marhoem Djanggoet (d.i. Wijlen de Baard) bij de Maleiers bekend is. — Sn. Aboe Bakar Tadjoedin wordt, zooals reeds bleek, door de Chineezen niet als vorst genoemd, ofschoon hij bij hen zeer goed bekend is daar hij als hartstochtelijk speler, dikwijls de van de Dajaksche bevolking verzamelde belasting, aan de Chineesche speeltafels te Montrado verloor. — *Pangeran Moeda* wordt ten rechte genoemd *Pangeran Kesoema Joeda* (over de vorsten van Sambas vergel. bijl. B.)

woek (de beide voornaamste kongsi-huizen te Montrado) niet naar den zin maakte.

Tjoe-Loi 1843—1845. Hij werd in 1843 (癸卯) opgevolgd door TJOE-LOI [1]) (朱來), die echter ook om dezelfde reden in 1845 (乙巳) zijne betrekking moest neerleggen.

Woen-kon-sjioe voor de 2e keer 1846—1848. Daar deze dus weer vacant werd, verzochten de Chineezen den oud-kapitan WOEN-KON-SJIOE (1837 — 1839) om wederom de teugels van het bewind te aanvaarden; hij weigerde eerst, maar eindelijk liet hij zich nochtans overhalen en aanvaardde in 1846 (丙午) het bestuur. Niettegenstaande zijn hoogen ouderdom en de vele moeite die hij had om de hoofden der beide voorname kongsihuizen en hunne mijnwerkerspartij te Montrado te leiden, bleef hij nog tot 1848 (戊申) aan het bewind. Toen werd hem echter de last te zwaar en verzocht hij zijn ontslag, hetwelk hem verleend werd, terwijl hem nog bij wijze van pensioen de opbrengst van een der speeltafels te Montrado werd toegewezen. Twee jaren daarna overleed hij en nog ten huidigen dage leeft de herinnering aan zijne verdiensten bij de bevolking voort.

Kon-Tji-Djoen 1848—1849. Na het aftreden van Woen-kon-sjioe trad KON-TJI DJOEN (官志尹) als kapitan op. Deze paarde aan zwaren lichaamsbouw eene groote helderheid van geest, en het gelukte hem dan ook de partij der kongsi-mijnwerkers te kalmeeren, zoodat er een betrekkelijk rustige tijd aanbrak. Hij stond op goeden voet met den Sultan van Sambas *Aboe Bakar Tadjoedin* (1846—1853) die door de Chineezen de Nieuwe Sultan (新仕丹) wordt genoemd. In 1849 (己酉) en wel in de 10 Chineesche maand (15 Nov. — 13 Dec.) ging Kon-Tji-Djoen naar Sambas om met den Sultan over de belangen van de kong-si te spreken. Op den terugtocht naar Montrado deed hij Pamangkat aan, waar de Sam-thiao-keoe-Chineezen hem een groot

[1]) VETH II bl. 603 spreekt echter in 1844 van een' oud kakitein Tjoe-A-Loei, waarmede zeker de kapitan Tjoe-loi bedoeld is.

feest aanboden. Na afloop van dit feest wilde hij vertrekken, maar toen hij reeds in zijn vaartuig zat gevoelde hij zich plotseling onwel, waarom het vertrek uitgesteld werd. Men droeg hem weer aan land, maar zijne ziekte verergerde en weldra blies hij den laatsten adem uit. Hij werd bij den Pantjoeran achter den Passer begraven. Men vermoedt dat de Chineezen van Pamangkat hem vergeven hebben, daar Sam-thiao-keoe, de oude vijand van Montrado, zijn toenemen den invloed begon te vreezen. [1]) Toen zijn dood bekend werd, verkoos men in het begin van het jaar (庚戌) 1850 TJHANG-FOENG-DJIM (鄭洪任) tot kapitan.

Tjhang-Foeng-Djin, 1850—51. Onder het bestuur van dezen ontstonden er weer groote moeilijkheden. Reeds sedert geruimen tijd smokkelde men vele goederen en vooral opium van uit Singapoera in Montrado binnen. Deze smokkelhandel had plaats met kleine prauwen, die door *Hoklo-Chineezen* bemand waren, terwijl onder de smokkelaars vooral *Lim-Sam-On* (林三按) [2]) bekend was.

Om een oogje in het zeil te houden zond de opiumpachter *La-toe* (喇都 d. i. Ratoe = Pangeran Ratoe Kesoema = de latere Sultan van Sambas *Oemar—Kamaloedin* (1853—1856) zijn vertrouweling *Amat* naar *Soengei—Raja* ten einde het smokkelen na te gaan en te beletten. De Chineezen aldaar, natuurlijk niet met dien dwarskijker ingenomen, schoten Amat dood. Dientengevolge maakten het Gouvernement [3]) en de sultan van Sambas zich gereed om de Chineezen te

---

[1]) Daar opgegeven wordt dat Kon-Tji-Djoen in het laatst van het jaar 己酉 overleed valt zijn dood in het einde van 1849 of het begin van 1850. Einde Chin. jaar 己酉 11 Februari 1850.

[2]) Lim-Sam-On werd later bij bevelschrift van den Luit[t]. Kol[l]. Chef der Expeditie dd. 12 Juni 1854 o. m. a. aangewezen als een der hoofden van den opstand, en bij id. id. dd. 24 Oct. d. a. v. ter dood veroordeeld, welke straf hij nog dienzelfden dag onderging, waarna zijn hoofd vervolgens 15 dagen, op een staak geplaatst, te Montrado werd tentoongesteld.

[3]) Door de Chineezen *koeng-pan-nga* 公班衙 Compagnie genoemd.

beoorlogen en deden een aanval op Sedouw (亞答港) waarbij deze plaats bijna door hen vermeesterd werd. Het bestuur van Fo-Sjoen deed alle moeite om de dreigende gevaren af te wenden en zond door middel van *Tjoe-Hao* (朱浩), den kapitein van Sambas, een brief aan den Sultan met verzoek om vergiffenis en aanbod van schadeloosstelling. Tjoe-Hao verduisterde echter in zijn ijver tegen Montrado dezen brief, zoodat men geen antwoord kreeg en alles bij het oude bleef. De onderschepper van den brief ontging echter zijn straf niet, daar hij later naar Batavia verbannen werd. Toen het antwoord op den brief uitbleef, zond men een gezantschap naar den Sultan, met *Lioe-tshoi* (劉才) aan het hoofd om een brief van verontschuldiging en 160 thail schadevergoeding aan te bieden. Ook deze boodschappers mochten echter hunne bestemming niet bereiken, daar zij te Pamangkat door de Sam-thiao-keoe Chineezen werden aangehouden en het hun slechts door de hulp van *Lim-kap*, den lateren kapitan van Pamangkat, gelukte weer naar Montrado te ontsnappen. Eenigen tijd daarna werd ook nog een prauw van Thai-kong door de Pamangkatters aangehouden, maar weldra weer, op aanraden der oudsten, teruggegeven.

Een duistere tijd brak nu voor Thai-kong aan, Men kreeg tijding dat zoowel de kongsi van Boedoek (Lim-thian) als die van Loemar (Sjip-ng-foen) zich bij de partij van Sam-thiao-keoe, den Sultan en het Gouvernement wilden aansluiten. Om dit te voorkomen werden die beide kongsi's door Thai-kong met dwang overgehaald om een deel uit te maken van Fo-Sjoen, zoodat deze federatie nu weer uit 3 KONGSI's bestond (和順三公司 [1]).

1) Met dezen naam Fo-Sjoen-Sam-kongsi worden zij ook genoemd in het bevelschrift van den Lt. Kol. Chef der Expeditie, dd. 12 Juni 1854, waarbij de drie kongsi's werden opgeheven. De in den tekst genoemde nadere aaneensluiting zal wel door v. Rees in »Thai-kong bl. 108." bedoeld zijn, als deze spreekt van een »of- en defensief verbond" onder de Chineezen in 1850 tot stand gekomen.

De drie vereenigde kongsi's vielen nu *Pamangkat* aan en verdreven Sam-thiao-keoe uit deze plaats, alwaar men ook twee keeren tegen het Gouvernement vocht, en van waar men eindelijk met het oog op het a.s. Chineesche Nieuwjaar weer aftrok [1].

Reeds bij het aftrekken van Pamangkat voldeed Tjhang-Foeng-Djin niet meer als kapitan en moest hij weldra (in het einde van 1850 of het begin van 1851) aftreden. (Chineesch Nieuwjaar 1 Februari 1851).

Nu wij reeds eenigen tijd op een meer bekend terrein zijn aangekomen, acht ik mijn taak volbracht. De jaren 1850 — 1856 zijn in van Rees: „Thai-kong" en „Montrado" en door den Heer Kielstra in de Ind. Gids van 1889 — 1890, al is het dan ook alleen uit Europeesche bronnen, uitvoerig behandeld.

Ghi-Tshit-Pak 1851—1853.—**Wong-Kim-Ngao** 1853—1854. Volledigheidshalve moge nog vermeld worden dat in 1851 (辛亥) na het Chineesche Nieuwjaar, Ghi-Tshit-Pak (許七伯) van Sjip-ng-foen als kapitan optrad, in 1853 (癸丑 wegens ouderdom aftrad en opgevolgd werd door den Thaikong Chinees Wong-Kim-Ngao (黃金鰲), die tot het einde der kongsi's in 1854 (甲寅) aan het bewind bleef en nog een groote rol speelde in de woelingen van het zich in 1854 ontwikkelende geheime verbond.

[1]) De gevechten van Pamangkat in 1850 zijn bij de Chineezen beter bekend als die bij *Song-phi* (象鼻 *olifantsneus*) waarmede de heuvel *Paniboengan* bedoeld is. De Chineezen noemen nl. den Pamangkatberg *Siongsan* (象山 d.i. *Olifantsberg*), de Noordelijke voortzetting van dien berg d.i. de heuvel Paniboengan, waarop eens het fort *Sorg* lag, vergelijken zij met den slurf van het beest, terwijl aan den zuidkant van den Pamangkat nog een streek ligt bekend als *Siong-moei* (象尾 dit is *Olifants-staart*.)

———

§ 2. GESCHIEDENIS

VAN DE

KONGSI VAN BOEDOEK.

De geschiedenis van de kongsi van Boedoek (Woe-lok 烏樂) eischt eene afzonderlijke behandeling; want ofschoon zij in de eerste § nu en dan wel genoemd werd, neemt zij eene zoo eigenaardige plaats in ten opzichte van de Montradosche kongsi's dat wij uitvoeriger over haar moeten spreken.

Bij VETH I bl. 304 wordt de kongsi van Boedoek voorgesteld als eene na 1837 van Thai-kong uitgegane vestiging, die zich later uit een administratief oogpunt van Thai-kong heeft afgescheiden, ofschoon zij daarmede politisch ten nauwste verbonden bleef. Dat de geschiedenis echter niet zoo eenvoudig is, zoude reeds blijken uit VETH II bl. 36, alwaar verhaald wordt, dat in het begin van 1819, de commissaris NAHUYS aan den kapitein-Chinees van Montrado, Sing-sang d.i. Tjoe-foeng-fa schreef, dat deze met de overige leden der kongsi's van Montrado, *Boedoek* en Lara ten spoedigste naar Sambas zou opkomen, uit welke mededeeling zou blijken dat de kongsi van Boedoek reeds in 1819 bestond.

Op bl. 528 werd reeds medegedeeld. dat na het ontstaan van de Federatie Fo-Sjoen (1776) zich Chineezen uit Montrado naar Boedoek begaven, en reeds in dien tijd moet men het ontstaan van de Boedoek-kongsi stellen. De Chineezen welke uit Montrado naar Boedoek gingen waren meest Chineezen uit *Ho-pho* (河婆 dep. Tsjhao-Tsjoe) en weldra begaven zich dan ook vele der nieuwelingen uit Ho-pho rechtstreeks naar Boedoek. Onder de Chineezen die zich aldaar vestigden,

waren vooral 4 stammen vertegenwoordigd, en wel die van *Tjong* (張), *Tshai* (蔡), *Loe* (劉) en *Wong* (黃). In ± 1750 gelukte het den Ho-pho Chinees *Phang-Tshieong-Mong* 彭様望) in Boedoek eene vastere organisatie te scheppen. Het middelpunt der samenleving werd de tempel van *Wong-Dja* (王爺; d.i. een heilige die ook in het vaderland der Boedoek-Chineezen zeer vereerd werd. Aan de plaats waar in Ho-pho de Hoofdtempel van Wong-Dja (王爺大廟) stond nl. *Lim-Thian* (霖田) ontleende men den naam der vereeniging n.l. Lim-Thian-Kong-Si (霖田公司) Tot onderhoud van den tempel en voor andere algemeene uitgaven, dienden eenige belastingen en de winst van een mijn, welke nog tegenwoordig Lim-Thian-Kong-si heet.

Reeds op bl. 507 zijn de landingsplaatsen dezer kongsi medegedeeld. Daar men met grootere schepen slechts tot *Pangkalan-kongsi* den Sebangkauw kon opvaren, omdat iets hooger midden in die rivier een rots gelegen is, *Maq-djaga* geheeten, had men van die plaats, welke door eenige bentengs verdedigd werd, een' weg aangelegd die langs *Pelandjauw* (Ch. Pak-Wan-Djao 百萬陶) en den *Goenoeng Tĕbĕlian* (ijzerhout-berg, Chin. Si-lo-wat 西羅滑) naar *Boedoek* liep. Kleinere schepen konden den Sebangkauw en vervolgens de Boedoek-rivier opvaren tot *Pangkalan-Hadji* (ruim een paal van Boedoek gelegen). Door de afgezonderde ligging dezer kongsi konden de leden zich, zonder door twisten daarvan afgehouden te worden, met ijver op den mijnarbeid toeleggen. Zij behaalden goede winsten, zoodat velen spoedig met vollen buidel naar China konden terugkeeren, terwijl hunne plaatsen steeds weer ingenomen werden door nieuwe van daar komende fortuinzoekers. Langen tijd was Boedoek bekend door het aldaar gevonden *zwarte goud* (¹).

¹) Het recognitie-geld van Boedoek bedroeg volgens de nog aldaar aanwezige en aan mij vertoonde kwitantie, *f* 146 en 80 duiten, en werd het laatst in 1849 betaald.

In het gebied van Boedoek hadden ook eenige der vereenigingen van Montrado bijv. *Thai-kong* en *Hang-moei* hier en daar een mijn.

Langzamerhand en wel ten tijde dat de twisten tusschen *Thai-kong* en *Sam-thiao-keoe* ontstonden, trachtte eerstgenoemde kongsi steeds meer en meer invloed over Boedoek te krijgen en had er steeds een dwarskijker, om op de verhouding van Boedoek tot Sam-thiao-keoe te letten, onder welke gezanten *Tshai-moei* (蔡尾) een der bekendste is. Meer en meer nam de invloed van Thai-kong aldaar echter toe, zoodat zelfs in de publicatie van 1822 (verg. Veth II 126 vvg.) het geheele gebied van Boedoek tot Thai-kong gerekend werd. Inderdaad was Boedoek echter nog in het bezit van zijne gronden, maar stond onder de suprematie of liever onder den invloed van Thai-kong. Toen eenige jaren daarna (± 1825) Sam-thiao-keoe zich in Seminis en Sepang geconcentreerd had en weer langzamerhand vooruitging, vreesden de vier verbonden vereenigingen van Montrado dat Boedoek zich eerder nader met het nabijgelegen Sam-thiao-keoe dan met het verder verwijderde Montrado zoude verbinden, en dwongen zij dan ook deze kongsi om zich door een eed van trouw bij hen aan te sluiten.

Bij deze gelegenheid werd dan ook de naam Lim-thian-kong-si veranderd in SIN-LOK-KONG-SI (新樂公司); de oude naam bleef echter steeds gebruikelijk en de benaming Sin-lok vond bijna geen aanhangers. Op de munt der kong-si (tot 1854 in gebruik) staat zelfs Lim-Thian. Soms vindt men ook deze kongsi aangeduid als *Sim-Thian-Sin-Lok-Kongsi* (森田新樂公司)

Even als na 1828 de kongsi van Loemar wel onder den invloed van Thai-Kong was, maar geen deel van Fo-Sjoen uitmaakte (v. bl. 545) werd Boedoek ook niet in Fo-Sjoen opgenomen. Men zegt wel dat dit met opzet geschiedde, opdat n.l. wanneer Fo-Sjoen het onderspit mocht delven tegenover de vele vijanden die het had, de leden daarvan toch nog in Boedoek eene gelegenheid zouden hebben om mijnbouw te

blijven uitoefenen. De Lim-thian-kong-si ofschoon met Thai-kong c.s. verbonden, helde zooals ook uit het eerste deel van dit hoofdstuk bleek, toch meestal naar de zijde van *Sam-thiao-keoe* over, totdat zij in 1850 evenals *Sjip-ng-foen* gedwongen werd zich aan te sluiten bij *Thai-Kong* en een deel uit te maken van *Fo-Sjoen*, (zie boven bl. 553) — Toen in 1854 de kongsi's opgeheven werden, werd de Boedoek-kongsi dan ook niet zoo streng behandeld als Thai-kong en meer van een politiek in een particulier lichaam veranderd, zoodat men in Boedoek dan ook nog meerdere overblijfsels uit den kongsi-tijd vindt, als bijv. het in 1854 nog gebruikte zegel, zilveren lepels met den kongsi-naam (bij het goudwegen gebruikt); terwijl bovengenoemde tempel- mijn nog steeds onder de Chineezen Kong-si of Lim-thian-kong-si genoemd wordt, en nog steeds een deel van het onderhoud van den Wong-dja tempel dragen moet. Boven de deur van dien tempel hangt nog altijd een bord met het opschrift: „Lim-thian-kong-si."

Daar door mij in geen enkel boek iets naders omtrent WONG-DJA is gevonden, moge hier het mij omtrent dien heilige medegedeelde volgen:

Een vorst der zuidelijke Soengdynastie, *Ti Piang* (帝丙) geheeten, voerde in 1278 zijne soldaten aan om het zuidelijke deel van China te veroveren. Hij werd echter verslagen en vluchtte naar het dorp *Ho-pho* (arrondissement *Kiat-lang* dept. *Tsjhao-Tsjoe*). De drie berggeesten van de ertslagen, nl. *Kin* (巾) *Min* (明) en *Thoek* (獨), zetelende in de bij Ho-pho gelegen drie aaneengeschakelde bergen met dezelfde namen, verlichamelijkten zich, en vooral door de hulp van *Thoek* kon de keizer zich redden.

De keizer vroeg hunne namen en zij antwoordden: „Kin, Min en Thoek." In zijne residentie teruggekeerd zond de vorst een zijner ambtenaren *Tji-foei* (旨揮大史) met een kabinetsorder naar Ho-pho. Deze informeerde naar de drie berggeesten (山神), maar niemand kende hen, waarna hij

naar den *Tempel te Lim-thian* ging en daar in een geest veranderd werd. Toen Tji-foei niet terugkeerde zond keizer Ti-piang (Te-ping) nog een afgezant naar Ho-pho nl. *Moek-hang-koeng-wong* (木坑公王) die echter ook niet terugkeerde en hetzelfde lot als Tji-foei onderging.

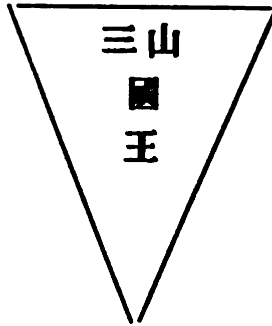
De drie berggeesten worden nu aangeduid door den naam *Sam-San-Kwit-Wong* (三山國王) „de rijksvorsten der drie bergen" of door *sam-wong-dja* (三王爺), terwijl Kin Min (Bing) en Thoek (Tok) respectievelijk, de groote, de 2e en de 3e vorst genoemd worden (*Thai-Wong* 大王; *Ngi-Wong* 二王; *Sam-Wong* 三王) en ieder op zich zelf Wong-dja (王爺 koninklijke prins) genoemd wordt. De tempels aan hen gewijd noemt men *Wong-dja-miao* (王爺廟), en in deze tempels wordt vooral het beeld of de schilderij van *Sam-Wong* aangetroffen. *Kin* wordt voorgesteld met een *wit*, *Min* met een *rood* en *Thoek* met een *zwart* aangezicht. Zij worden in verband gebracht met de metalen *ijzer*, *tin* en *lood*, die in bovengenoemde drie bergen voorkomen, zoodat de drie geesten veel door mijnwerkers worden vereerd, bij welke vereering ook de beide geest geworden afgezanten hun deel krijgen.

De feestdag van deze heiligen valt op den 25en dag van de 2e Chineesche maand en heet *Wong-dja-Sang* (王爺生) welk feest bij v. Rees, Montrado bl. 64 bedoeld is. Deze feestdag werd in Montrado meestal op den 18en dag van de zelfde maand gevierd, daar er gewoonlijk niet genoeg wajangspelers waren om op alle plaatsen tegelijk het feest te vieren.

In den tempel van Boedoek hangt eene beeltenis van Sam-Wong, terwijl in die van Montrado alleen nog zijn stoel staat, daar het daarbij behoorende gouden (verguld) beeldje 金身 van dien heilige gedurende de onlusten (1850-1854) waarschijnlijk naar Serawak is overgebracht.

Als Veth op bl. 181 van het IIe deel spreekt van een „tempel van *Sam-bo-nja*," zullen wij moeten denken aan den

Wong-dja-miao of *Sam-wong-dja-miao*, terwijl op plaat II Veth I bl. 324 op het onderste vaandel klaarblijkelijk de titel *Sam-san-kwit-wong* te lezen staat (1).

(1) De twee kleinere vaandels aldaar kan ik niet ontcijferen, terwijl ik het grootere aldus meen te moeten lezen:

和順 十 五 分	d. i.	Fo-Sjoen *Sjip* Ng *foen*.

HOOFDSTUK II.

INRICHTING EN WEZEN DER KONGSI'S.

§ 1. EERSTE ONTWIKKELING.

In het eerste hoofdstuk werd reeds gezegd dat er omtrent de eerste vestiging der Chineezen in de mijndistricten van Borneo betrekkelijk weinig mede te deelen valt, en werd aldaar volstaan met een citaat uit Prof Veth's Wester afdeeling van Borneo over die tijden, aangevuld door eenige gegevens door mij bij de oudste Chineezen verzameld. Later had ik de gelegenheid van Lara-Dajaks nog eenige ophelderingen daaromtrent te verkrijgen, welke hier een plaats mogen vinden. Hun verhaal komt op het volgende neer: Nu zeven geslachten geleden, toen Marhoem Djama (Oemar-Akamoedin ± 1740—1800) Sultan van Sambas was, zochten de Dajaks van Lara reeds goud. Zij hadden echter geen begrip van de tegenwoordige Chineesche wijze van goud ontginning en groeven gaten, waaruit zij de goudhoudende aarde ophaalden om deze daarna met den *doelang* uit te wasschen.

De Sultan nu, liet 7 Chineezen van Poelau Pinang komen om voor zijne rekening goud te graven en aldus meer voordeel uit de goudrijke streken te verkrijgen. Deze 7 personen legden een mijn aan bij den Soengei Si Benoewang, halverwege Bengkajang en Sebelauw gelegen- en werden door den Su'tan van rijst, droge visch, gereedschappen, in één woord van al hunne benoodigdheden voorzien, welke zij later van het gewonnen goud moesten betalen.

Deze artikelen werden hun door den Sultan in rekening gebracht tegen zeer hooge prijzen, zoodat de mijnwerkers een groot gedeelte van hun winst moesten afstaan. De Dajaks

spraken de Chineezen aan met den titel Entjik, ([1]) en drie der mijnwerkers zijn nog in de overlevering bekend n. l. *Entjik Toeng* (tonnemaker. Toeng = Chin. 桶) *Entjiq Kajoe* (timmerman) en *Entjiq Boeloe* (kok, letterlijk bamboemaker, zoo genoemd omdat men toen ter tijde de rijst nog in bamboe-geledingen kookte.)

Of door den Sultan ook in andere streken Chineezen ingevoerd zijn, weten de Lara-Dajaks niet zeker, ofschoon zij het wel waarschijnlijk achten. Niettegenstaande de Sultan groote winsten behaalde, verdienden de Chineezen zelf door den grooten rijkdom aan goud ook nog veel, en weldra verspreidde zich dan ook het gerucht van dien rijkdom tot in het verre China. Men vertelde o. a. dat men van een kleinen marsch terugkomende slechts zijne schoenen (Chin-stroo-schoenen) had uit te wasschen om een halve gulden aan goud te verkrijgen. Zoo kwamen dan ook spoedig meer Chineezen naar de Borneosche goudgronden en nam het aantal mijnen, elk door een aantal Chineezen bewerkt, zeer toe. Behalve door hetzelfde vaderland en eenige later te vermelden omstandigheden, waren deze mijnwerkers met bepaalde banden nauwer aan elkaar verbonden, en de mijnwerkers van één mijn elkanders „kameraden" (fo-ki 夥 計).

De immigranten mochten zich alleen met goud graven bezighouden, mochten geene wapens hebben en moesten alle levensbehoeften van den Sultan koopen. De Sultan zag met vreugde zijne inkomsten vermeerderen maar langzamerhand begon de Chineesche invloed hem boven het hoofd te wassen. De vreemdelingen probeerden zich op allerlei wijzen van de

---

[1]) Entjik, misschien het Chineesche 吾 叔 mijn oom (a respectful term applied to persons, either older or if slightly acquainted with) volgens *Hok-lo* uitspraak ng-tjik. (Dr. J. Pynappel Mal. Holl. Wdnbk i. v. انچق ĕntjik: titel voor Mal. uit den fatsoenlijken stand, zoowel mannen als vrouwen, waarschijnlijk het Chin. tjik, oom, jongere broeder van den vader)."

In: Chinese Loanwords in the Malay Language by Gustav Schlegel (Toung-pao. Febr. 1891) komt het niet voor.

afpersingen der Maleiers te ontslaan, smokkelden zelf hunne benoodigdheden binnen en verbroederden zich meer en meer met de Dajaks, waardoor dezer meer op hun hand kwamen en den Sultan een groot deel van zijn macht en invloed werd ontnomen. De Dajaks herinneren zich niets van een soort van contrôle hun over de Chineezen opgedragen; in het eerst beschouwden zij hen als koelies van den vorst, en langzamerhand wisten de Chineezen hen wel voor zich in te nemen of hun macht te doen gevoelen.

In één woord de Chineezen werden meer en meer onafhankelijk van de Maleiers, die zelfs over de Dajaks toen ter tijde geen grooten invloed deden gelden; dat de Dajaksche stammen van Sambas nl. de *Boekit's* in het W. de *Kendajan's* in het Z. O. en de *Koemba's* in het N. O. elkander beoorloogden deed niet ter zake, zoolang zij allen door gedwongen handel den vorsten slechts voordeel aanbrachten.

De invloed der Chineezen in Lara werd nog grooter, toen de Loemar en Lara-Dajaks samen besloten hadden (Chineesche invloed?) den Sultan te vermoorden daar de gedwongen handel te zwaar werd. De Sultan zelf hield zich voornamelijk bezig met de leiding van dezen handel in het Lara-Loemarsche, en had te Pangkalan-Siboeloe (Santoeng) een versterkt huis en magazijn, terwijl andere rijksgrooten op dezelfde wijze andere deelen van Sambas exploiteerden. Ingevolge hun afspraak vielen nu de Loemar-Dajaks de versterking te Pangkalan-Siboeloe aan en vermoordden 4 Maleiers, terwijl zij den Sultan verwondden, die echter door hulp van de Lara's, die zich ter elfder ure terugtrokken, naar Sambas kon vluchten. Weldra werden nu wel de Loemar-Dajaks door andere Dajaksche stammen, die tegen hen door de Maleiers werden opgestookt, getuchtigd, maar dat gevolg had deze gebeurtenis, dat de Sultan zich niet meer in de bovenlanden waagde en de balei van Pangkalan-Siboeloe ophief, — terwijl eerst door Marhoen Anom (1815 — 1828) eene nieuwe balei te Sebalam werd opgericht. Dientengevolge kregen de Chineezen hunne

handen nog vrijer en daalde de Maleische invloed tot een minimum.

Van eene overrompeling van eene vesting der Dajaks door de Chineezen, zooals in het bovengenoemd citaat uit VETH voorkomt, weten de Lara-Dajaks niets, wat echter niet buiten sluit dat dit feit ergens anders wel gebeurd kan zijn. Het zou toch te verwonderen zijn dat de langzame vrijmaking van den Maleischen invloed overal zonder botsingen zoude zijn afgeloopen. Ook was het bestuur van Sambas niet van dien aard dat overal dezelfde toestand heerschtte, zoodat het ook zeer wel mogelijk is dat bijv. in die Dajaksche streken welke dichter bij het centrum der Maleiers gelegen waren, door de Dajaks een dagelijksch toezicht op de Chineezen werd uitgeoefend. Hoe het ook zij, de Chineezen werden meer en meer onafhankelijk maar stonden, als het niet anders kon, gaarne een deel hunner winst af aan de Maleische vorsten in den vorm van gedwongen handel, recognitie-geld of onder welken vorm ook; terwijl zij zich meer met de Dajaks verbroederden, dezen een steun werden en hier en daar, al was het dan ook op verstandiger manier, exploiteerden. Werkten de eerste Chineezen ten voordeele der Maleische vorsten op gronden hun daartoe afgestaan, toen zij de macht in handen kregen, beschouwden zij zich zelf als meesters van den grond. Toen zooals bereids gezegd is, de goudrijkdom tot in China bekend werd, kwamen er steeds meer en meer nieuwe immigranten in Sambas aan, die of door de reeds aldaar gevestigden herwaarts geroepen werden of op goed geluk naar het goudland trokken. Daar nu in eene vestiging van Chineezen steeds die stam (naam, siang 姓) den meesten invloed heeft, welke de meeste leden telt, en de anderen slechts geduld worden, was het geen wonder dat ieder reeds op Borneo gevestigde Chinees zooveel mogelijk *stamgenooten* aanschreef om over te komen; terwijl de nieuwelingen die uit zich zelf kwamen, ook zooveel mogelijk reeds aldaar gevestigde stamgenooten die hetzelfde dialect spraken, opzochten, zoodat men langzamerhand overal groepen van stamgenooten kreeg. Kon een nieuweling zich

niet bij zulke stamgenooten aansluiten, dan gaf zijn taal of geboortestreek den doorslag bij de keuze zijner vestiging.

Deze groepen werden patriarchaal bestuurd door de oudsten en eerwaardigsten en hij die door den algemeenen roep als de eerwaardigste werd aangewezen, was als primus inter pares het ongekozen hoofd. Locale omstandigheden waren oorzaak dat deze kleinere groepen van mijnwerkers zich met nabijgelegen vestigingen tot één lichaam vereenigden, bijv. om zich gezamenlijk beter tegen de Dajaks te kunnen doen gelden, om samen groote, voor den mijnbouw noodige werken, als waterreservoirs, mijlenlange waterleidingen enz. aan te leggen en het gevolg hiervan was, dat het aantal op zich zelf staande groepen steeds kleiner en kleiner werd, terwijl de aldus gevormde groepen steeds meer en meer leden telden, en langzamerhand in een bepaalde streek slechts ééne vereeniging ontstond, die aanspraak op den grond in den geheelen omtrek maakte en meer of minder afgebakende grenzen verkreeg. De nog niet tot zulk eene vereeniging toegetreden personen waren uit eigenbelang nu ook wel gedwongen zich daarbij aan te sluiten; terwijl van uit deze vereeniging zich op meer of minder grooten afstand vestigende personen, zich daartoe bleven rekenen. Aldus moet men zich mijns inziens het ontstaan der grootere vereenigingen verklaren, waarvan zooals in het I[e] hoofdstuk werd medegedeeld op een bepaald tijdstip 16 in het Montradosche, 7 in het Laraschc en één in Boedoek gevestigd waren. Op deze manier wordt dan ook begrijpelijk dat bijv. *Thai-kong* vooral bestond uit Hwoei-lai en Loeh-foeng Chineezen der stammen *Ng*, *Wong* en *Tjhang*; *Lim-thian* uit Hopho Chineezen der stammen *Tjong*, *Tshai*, *Lioe* en *Wong*; *Sam-thiao-keoe* uit Hwoei-lai en Loeh-foeng Chineezen der stammen *Woen* en *Tjoe*, en waarom dan ook de Lan-fong-kongsi van Mandor vooral uit Hakka Chineezen der stammen *Soeng*, *Lioe* en *Tjhin* bestond. In het eerst werden deze grootere vereenigingen (foei's) op de bovenomschreven wijze patriarchaal bestuurd, en was de meest eerwaardige en invloedrijke het

eerste hoofd. Deze werd door allen *Pak* genoemd, terwijl de Maleiers hem door kapitan (kapitein) aanduidden ([1]).

Toen de invloed der Maleiers zich niet meer zoo direct

---

[1]) Pak 伯 vaders oudere broeder. M. i. was dan ook de kapitan Chinees Bapah Goeh genoemd in de »Acte van aanstelling van den kapitein Chinees Bapa Goe tot Districtshoofd te Sinaman (Mampawa) door den Panembahan van Manpawa (1770) (v. d. Hollander Handl. bij de beoefening der Mal. Tl. en L. K. IIIe deel) de Pak van de Chineezen te Sinaman.

Dit stuk nog dagteekenende van voor de stichting der Lan-fong-kongsi (1777) moge hier eene plaats vinden, daar het een eigenaardig licht werpt op den toenmaligen toestand in een Maleischen staat.

بهو كفد بولن جمادالاول كفد هاري خمس ديوس ايت
دولي فنمباهن منجنجفكن تيته دان فرنته كفد كفيتن بافع ݢوع
اكن حال نݢري سنمن ايت مليݢكن فولڠله بچراپ كفد كفيتن
بافع بارڠسواتو بچرا دان فرنته مليݢكن كفيتن بافع ݢوُ ايله يڠ
ممبچراكن دي تياد لنپ بايكڽ اتو جهنپ مليݢكن ترسرهله
كفد كفيتن بافع ݢوع ملك بارڠ سياف تياد مڠيكوت بچرا دان
فرنته بافع ݢوع مليݢكن درهكاله كباوه دولي فنمباهن مليݢكن
جكلو فاتوة دبونه مليݢكن دبونه جكلو فاتوة دحكم مليݢكن دحكمله
بايك بوݢيس اتو ملايو اتو دياء سكليڽ اتو چينا دمكينله ادڽ *
تمت الكلام بالخيرى والسلام ترسورت دالم نݢري ݢاله ارڠ *

d.i. »In de maand Djoemadi-el-awal op Donderdag. Op dat tijdstip heeft Z. H de Panembahan gelast en bevolen aan Kapitan Bapah Goeh: met betrekking tot de zaken van het landschap Sinaman wordt de rechtspraak opgedragen aan kapitan Bapah. Onverschillig welke uitspraak en bevel, zij worden gegeven door kapitan Bapah Goeh en door niemand anders; wel en wee berusten bij kapitan Bapah Goeh. Een ieder, die de uitspraak en het bevel van Bapah Goeh niet opvolgt, is weerspanning tegenover Z. H. den Panembahan; als hij behoort gedood te worden, zal hij gedood worden; als hij behoort gestraft te worden, zal hij gestraft worden, hij zij Boeginees of Maleier dan wel (behoorende tot een van) alle Dajaksche stammen of wel Chinees.—Aldus is het—

Einde van het schrijven. Vrede en heil zijn met u. Geschreven in de plaats Galah Arang—."

Omtrent Sinaman, ten Noorden van Mandor gelegen, vindt men het volgende in het Kongsi-wezen van Borneo betrekking hebbende op den tijd vóór de stichting der Lan-fong-kongsi:

»Boven Pontianak lag Mandor. Volgens de overleveringen waren aldaar door lieden uit de Hoklo-gewesten, en wel voornamelijk uit Tsjhao-Yang en Kieh-Yang, goudmijnen aangelegd; ook iets meer dan tien mijlen boven Mandor waren te Mao-yien, San-tsoe-ta-nga, Koenjit, Loengkong, *Sinanam* en meerdere plaatsen hoofdzakelijk uit diezelfde districten afkomstige goudgravers gevestigd."

Deze vroeger zeer bloeiende Chineesche vestiging is ten gevolge van het uit-

kon laten gelden, waren er weldra onder de Chineezen ook landbouw-vereenigingen ontstaan, daar de steeds toenemende immigratie en de groote winsten der goud-exploitatie ook de rijstcultuur zeer voordeelig maakten. Op de voor landbouw meest geschikte gronden in Montrado ontstonden, zooals in het I[e] hoofdstuk reeds medegedeeld is, twee landbouw-vereenigingen nl. het Lan-fong-foei en het Thien thi-foei. Deze twee vereenigingen hadden samen het monopolie, daar in de mijnbouw-vereenigingen zelf zoo goed als geen rijst verbouwd werd, en konden dus groote winsten behalen. Broodnijd werd nu de voornaamste oorzaak dat het eene verbond (Thien-thi-foei) het andere (Lan-fong-foei) versloeg. De mijnwerkers nu niet meer kunnende profiteeren van de concurrentie, geraakten van kwaad tot erger, terwijl het Thien-thi-foei veel verdiende; zoodat het niet te verwonderen valt dat de 14 mijnvereenigingen bij Montrado dit verbond weldra aanvielen en vernietigden, toen het zich allerlei aanmatigingen begon te veroorloven. Na dien tijd vooral begonnen zich ook leden van bijna alle verbonden op rijstbouw toe te leggen en werden bijv. eerst Pandjawa, Phak-mong-theoe, Sibalei en later Pamangkat de korenschuren van Sam-thiao-keoe. [1]) De landbouw nam echter nooit zulk een hooge vlucht, dat de hoeveelheid rijst voldoende voor de behoefte werd; daarvoor was de zucht om goud te graven te groot, vooral toen de rijst niet meer op zeer hoogen prijs gehouden kon worden. Ten tijde bijv., dat alleen Thai-kong nog bij Montrado bestond (na 1837) werden jaarlijks alleen te Singkawang nog gemiddeld 300 kojans (12000 pikols ± 750000 KG.) rijst van over zee ingevoerd. [2])

geput raken der voor Chineezen ontginbare goudgronden geheel vervallen, en wonen er nu slechts nog twee Chineesche huisgezinnen, van landbouw en eenig goudwasschen levende.

[1]) De rijstvelden van Pamangkat strekten zich echter oostwaarts niet uit tot die van Boedoek, zooals V. I bl. 98 vermeldt.

Wel waren er bij Soengei Bebal 200 sawahs van Sam-thiao-keoe, slechts door den Sebangkauw gescheiden van 300 velden van Boedoek.

[2]) Eerst onder ons bestuur, bij het zeer verminderd aantal mijnbouwers, is de opbrengst gewoonlijk voor de behoefte voldoende en invoer niet noodig.

Handel werd door leden van de verschillende vereenigingen, meestal zonder afscheiding, gezamenlijk op passers (kampmarktplaats) uitgeoefend.

De bovengenoemde vereenigingen hadden langzamerhand een minder patriarchaal bestuur gekregen. Dit had ten eerste zijn oorzaak daarin dat in die vereenigingen meestal eenige bijna even sterke stammen (siangs) vertegenwoordigd waren, terwijl verder de zoogenaamde „kongsi-mijnen" nog verder van het oude pad deden afwijken. Ieder der mijnvereenigingen had nl. een of meer mijnen die ten voordeele van dat verbond werden bewerkt, waarnaast zich particuliere mijnen en landbouwers bevonden. De winst dezer mijnen (kong-si-pa-lit) diende ter gedeeltelijke bestrijding der algemeene uitgaven — terwijl die der particuliere mijnen (kak-theoe-pa-lit) den ondernemers ten goede kwam. In de kongsi-mijnen werkten de nieuwelingen meestal den eersten tijd, en een der voornaamste plichten van de oudsten was hun zorg voor deze mijnen. De oprichting dezer mijnen werd bekostigd door hen die daarvoor eenig geld konden afzonderen. Zij kregen een aandeel in de winst en hadden verder het recht de technische hoofden dier mijnen te kiezen.

In onrustige tijden moesten de mijnhuizen dier mijnen versterkt worden en deze werden dan ook langzamerhand de plaatsen waar de kas der vereeniging en de oorlogswapens bewaard werden, de hoofdtempel gesticht werd, in één woord zij werden de centra der samenleving, de vluchthavens in tijden van nood. Bij de keuze der hoofden dier mijnen lette men

---

In het kort zij hier medegedeeld, dat de rijstbouw der Chineezen de volgende phasen heeft doorloopen:

1. De Chineezen mochten geen rijst planten, daar de Maleiers de levering aan zich hielden.
2. Chineesche Landbouw-vereenigingen planten rijst.
3. Sommige leden van mijnvereenigingen planten rijst.
4. Mijnbouwers planten in den voor mijnbouw minder geschikten tijd, eenige rijst voor eigen behoefte.
5. Landbouwers graven of wasschen in den vrijen tijd eenig goud.
6. Men plant alleen rijst.

In de mijnstreken komen tegenwoordig naast enkele zuivere mijnbouwers, veelal de sub 4, 5 en 6 bedoelde toestanden voor.

niet zoo zeer op ouderdom en eerwaardigheid, daar het hier de kwestie was om flinke en bekwame mijnwerkers tot hoofden te krijgen. Deze hoofden gekozen door de aandeelhouders en altijd vele nieuwelingen om zich heen hebbende, zich bevindende in versterkte huizen en voldoende wapenen bij zich hebbende, werden dan ook langzamerhand de meest gezaghebbende personen, de eigenlijke hoofden der vereenigingen.

---

§ 2. FO-SJOEN EN DE THANG.

In 1776 vereenigden zich de genoemde veertien verbonden bij Montrado tot eene algemeene federatie, de *Fo-Sjoen-kong-si* genaamd. Ongeveer tot dien tijd had ieder dier 14 verbonden den naam van *foei* gedragen, nu werden zij echter meer algemeen ook *kong-si* genoemd.

Het bestuur der Fo-Sjoen-kong-si werd belast met de behandeling der uitwendige aangelegenheden, met de regeling der onderlinge verhouding der 14 samenstellende deelen en andere belangrijke zaken, terwijl ieder dier 14 vereenigingen geheel op zich zelf stond en eigenlijk meer eene industriëele dan eene politieke beteekenis had. Voor de algemeene beraadslagingen bouwde men het raadhuis van Fo-Sjoen, d. i. de Thang te Montrado [1]), en door de geheele bevolking werd een hoofd verkozen met den titel van Kapitan (甲必丹), een titel, die tot de ontbinding van Fo-Sjoen in 1854 steeds door het algemeene hoofd werd gedragen [2]). De kapitan had een maandelijksch tractement van 25 reaal (*f* 50) en eenige andere wettige voordeelen, en werd ter zijde gestaan door een' *secretaris*, (den Thai-Thang-Sin-Sang of kong-si-sin-sang ook wel kapitan sin-sang genoemd), die een salaris van 6 real

---

[1]) De Thang is dan ook nooit een *mijnhuis* geweest, zooals bij van Rees Montrado bl. 87 staat.

[2]) Bij de verkiezing van een' kapitan werd de geheele bevolking opgeroepen om over het nieuw te benoemen hoofd te beraadslagen, de voornaamsten en invloedrijksten, soms gesteund door een tierenden volkshoop beslisten natuurlijk de keuze. Bij zulk eene keuze en benoeming ontbrak het natuurlijk niet aan feesten, offeranden, optochten enz. enz.

's maands en eenige andere voordeelen had. Ieder der 14 vereenigingen zond een *afgevaardigde* naar de Thang, die den titel van THANG-TJOE (堂主) droeg en een maandelijksch tractement van 20 realen en eenige andere voordeelen genoot en samen met den Kapitan het ALGEMEEN BESTUUR VAN FO-SJOEN vormden. [1]) Hun stonden nog een kashouder en een schrijver ter zijde; terwijl een door de federatie bezoldigd kok moest zorgen voor de maaltijden van het bestuur, waarvan alle leden dikwijls geruimen tijd in den Thang verbleven.

Bovengenoemde regeling van het algemeen bestuur bleef, met eenige verandering van het aantal Thang-tjoe's, gedurende den geheelen kongsi-tijd bestaan. Toen na 1820 Thai-kong steeds meer en meer invloed kreeg, had het twee afgevaardigden in den Thang; één van *Sjong-woek* en één van *Ha-woek*, zoodat er na dien tijd steeds één Thang-tjoe meer was dan het aantal kongsi's waaruit Fo-Sjoen bestond. Van 1837—1850 toen Thai-kong de eenige kongsi bij Montrado was, bestond het bestuur dus uit den kapitan en twee thang-tjoe's, welk laatste getal in 1850 door de toetreding van Lim-thian en Sjip-ng-foen tot Fo-Sjoen, weer tot vier gebracht werd.

Het bestuur van Fo-Sjoen zorgde behalve voor het reeds vermelde ook nog voor het innen der belastingen, het c. q. betalen van schattingen en andere algemeene uitgaven, en was in belangrijke of verschillende kongsi's betreffende zaken het uitvoerend dagelijksch bewind.

In belangrijke zaken werden ook *de hoofden der 14 kongsi's en de oudsten geraadpleegd* en besliste men ook soms onder den invloed van de tierende, samengevloeide menigte.

De kas der Fo-Sjoen-kongsi werd in den Thang bewaard; in latere tijden werd zij echter in het kongsi-huis Sjong-

---

[1]) Dit bestuur is bij Veth I 320 bedoeld, terwijl bij van Rees Montrado bl. 76, de oude toestanden met die onder ons bestuur zijn verward. De Sinsang was een administratief ambtenaar.

Woek [1]) van Thai-kong gedeponeerd. Verden diende de Thang nog tot herberging der gasten en tot gevangenis, en stond in een der zalen een Thai-Pak-Koeng en een altaar aan Kwanti gewijd.

§ 3. DE VEERTIEN, FO-SJOEN VORMENDE, KONGSI'S.

Boven is reeds opgemerkt dat de mijnen die in ieder der 14 Kongsi's van Fo-Sjoen voor rekening van die vereenigingen werden bewerkt, langzamerhand de middelpunten geworden waren waaromheen zich de leden groepeerden.

De hoofden dezer mijnen werden dan ook de hoofden van het verbond, en daar ieder verbond gewoonlijk meer dan één KONGSI-MIJN had en iedere kongsi-mijn meerdere hoofden, had ook ieder der 14 kongsi's een *veelhoofdig bestuur.*

In zaken de kongsi betreffende besliste de vergadering der hoofden van alle kongsi-mijnen, in kwesties één dier mijnen betreffende meestal de hoofden van die mijn.

Die hoofden der kongsi-mijnen waren als volgt:

de groote mijnen hadden:

2 FO-TJONG's (夥長) mijnhoofden.

3 TSHOI-KHOE's (才庫) een boekhouder, een kashouder, een proviandmeester.

8 TIN-KOENG's (鼎工 meesterknechts, gootwachters).

de kleinere mijnen hadden:

1 FO-TJONG (bij Veth I 319 *ma'lim*).

2 TSHOI-KHOE's (bij Veth I 319 *djoeroe-toelis*).

4 TIN-KOENG's.

[1]) Het oudste kongsi-huis van Thai-kong te Montrado was Ha-woek, het lage huis, ter plaatse waar nu de benteng ligt. Later werd iets zuidelijker Sjong-woek, het hooge huis, opgericht, dat bij het begin der onlusten met Kiët-liën v. bl. 528 vvg. echter zeer versterkt werd en langzamerhand het voornaamste kongsi-huis van Thai-kong werd. Bij feesten had Ha-woek echter nog altijd den voorrang, daar toch mochten de waijang-voorstellingen het eerst geopend worden. Bij Montrado had Thai-kong nog een 3e. kongsi-huis a/d. weg naar Sampasa nl. sjong-sin-woek d. i. het hooge nieuwe huis.

In de kongsi-mijnen van Thai-kong moest er onder de twee eerste categoriën steeds één zijn van de stammen *Wong*, *Ng* of *Tjhang*, terwijl de 8 tin-koeng's tot de volgende stammen moesten behooren:

2 tot den stam *Ng*.
2 „ „ „ *Wong*.
2 „ „ „ *Tjhang*.
1 „ „ „ *Kon*.
1 tot een' *willekeurigen stam*.

In de kleinere mijnen met 4 tin-koeng's moesten er zijn: één *Ng*, één *Wong*, één *Tjhang* en één van een *willekeurigen stam*.

Lang geleden hadden nl. eenige rijke kooplieden van de stammen Ng, Wong en Tjhang, die een kleinen passer bij Montrado hadden (nl. *Sjong-poe-theoe* 上埠頭 d. i. boven-passer), de kongsi Thai-kong, waartoe ze behoorden, van een bankroet gered door gelden te schenken, tot belooning kregen zij daarom het bovengenoemd voorrecht. Van den stam Kon had eens een lid n. l. *Kon-min-pak*, (官明伯) een arakstoker te Moei-tshak wonende, Thai-kong uit ongelegenheid gered toen dit verbond door slechte mijnresultaten bijna te niet gegaan was.

De aandeelen van een kongsi-mijn, of beter gezegd van alle kongsi-mijnen van één verbond, behoorden aan verschillende personen die zich op de eene of andere wijze ten opzichte van de kongsi's onderscheiden hadden, bijv. door begunstiging, opofferingen of in den oorlog. Een nieuweling, die ook na het afleggen van den eed (waarover later) bij de kongsi-mijnen bleef doorwerken, had ook kans om na eenige jaren bijv. een aandeel te krijgen, als hij zich goed en vlijtig had gedragen en voor de eer om aandeelhouder te worden, voorgedragen werd door de oude afgeleefde mijn werkers dier mijnen, die dikwijls nog in de mijn (kongsi—) huizen bleven wonen en een oogje in het zeil hielden. Deze OUDEN (lo-njin 老人) hadden een aandeel in de mijn en werden met veel eerbied behandeld. Zij waren zoo met hunne vroegere werkzaamheden vereenzelvigd, dat zij in het vreemde

land bleven en niet naar China terugkeerden [1]). Verder kon men ook soms nog een aandeel in de kongsi-mijnen koopen. Wie eens een aandeel had, kon daarvan zeer moeilijk ontzet worden; maakte een aandeelhouder het echter te bont, zoo werd hij gedwongen voor het altaar neder te knielen en, onder het branden van offerstokjes, afstand te doen van zijn aandeel en zijn naam zelf op de lijst der aandeelhouders door te halen. In de kongsi-mijnen werkten nieuwelingen, werkers zonder- en werkers met een aandeel. Alle mijnwerkers kregen den kost, terwijl de nieuwelingen na afloop der goudlichting een bepaalde som kregen en de andere mijnwerkers een vast loon.

De winst werd, na aftrek van eene réserve, verdeeld onder de aandeelhouders; bij zeer groote winsten verkregen alle werkers in de kongsi-mijnen nog eene gratificatie.

De in de verschillende kongsi-mijnen van de 14 vereenigingen werkende personen hadden geene belasting aan Fo-Sjoen te betalen; had de kas van deze algemeene federatie echter een nadeelig saldo, dan moesten alle 14 samenstellende kongsi's gezamenlijk dit nadeelig saldo aanzuiveren.

Tot dergelijke uitgaven en om altijd contant geld te hebben diende dan ook de réserve, die, zooals boven bleek, verkregen werd door de winsten der kongsi-mijnen niet geheel onder de aandeelhouders te verdeelen. De kongsi-mijnen van een verbond hadden een gemeenschappelijke kas, die in het oudste of voornaamste kongsi-huis bewaard werd, zoo bijv. bij Thai-kong in Sjong-woek, welke kas vooral niet verward mag worden met die van Fo-Sjoen, die, zooals op bl. 571 staat vermeld, later ook in dat huis werd geborgen.

In 1854, bij de opheffing der 3 Kongsi's, werden alleen de

---

[1]) Bij de offerande voor de dooden in de 7e maand, op Borneo Tshit-njiet-pan (七月半) genoemd, wordt steeds nog op het einde der plechtigheden een groote wangkang van papier verbrand, welk schip, in alle kleinigheden afgewerkt en voorzien van een papieren Portugeeschen stuurman, moet dienen om de zielen der gestorvenen eerst naar het vaderland terug te brengen.

kongsi-mijnen van Thai-kong verbeurd verklaard. Zulke mijnen waren er toen bij Montrado 6 n.l.:

Sjong-woek	met 80 — 100	mijnw.	behalve de nieuwelingen. [1])
Ha-woek	„ 80 — 100	„	
Sjong-sin-woek	„ 10 — 20	„	
Pa-dji-lo	„ 10 — 20	„	
Na-tao-theoe	„ 30 — 40	„	
Liën-ts'-pi	„ 30 — 40	„	

Iedere kongsi had in haar gebied nog vele personen (ook leden van het verbond) die voor *eigen rekening* werkten, als handelaars, landbouwers, mijnwerkers, enz. Deze PARTICULIEREN hadden de in Hoofdstuk III te noemen belastingen aan Fo-Sjoen op te brengen, en werden bij wanbetaling geëxecuteerd of in het „blok" opgesloten; terwijl de kongsi waartoe die achterstalligen behoorden, Fo-Sjoen bij de inning moest helpen.

Deze *particuliere nijveren* waren vooral in lateren tijd blootgesteld aan allerlei afpersingen en aanmatigingen van de zijde der hoofden en der mijnwerkers der kongsi-mijnen, vooral toen van 1837 — 1850 ook, zooals in hoofdstuk I bleek, het centrale bestuur zeer onder den invloed van de kongsi-mijnen kwam (Als van Rees in Montrado bl. 77 zegt, dat de *niet-mijnwerkers* afgeperst werden is dat dus minder juist). Hadden bijv. particuliere mijnwerkers veel winst behaald op de hun door de vereeniging toegestane gronden, zoo werd hun weldra aangezegd om dat terrein te verlaten, opdat de kongsi er zoude kunnen werken, alles onder het pretext dat de kongsi „een grooter pot had" (d.i. vele monden had open te houden).

De 14 kongsi's hadden dus niet het recht van voor zich

---

[1]) Verg. Veth I bl. 334. De in de noot aldaar genoemde zes kleine goudgraverijen nl. die van *Sebawi*, *Seminis*, *Febrau* (ten rechte *Teberauw*) *Sondong* (ten N. v. Loemar) *Kolor* (ten rechte *Koelor*) en *Taman* (of *Tap-man*), gegeven als afzonderlijke lichamen, waren door particulieren ontgonnen mijnen (waarover in den tekst dadelijk meer). In Lara had Thai-kong ook vele kongsi-mijnen b. v. te *Kim-san*, te *Sapo*, te *Salinsè*, te *Hawoek*, enz. Met de Veth t. a. p. als dieper binnenwaarts, bij het *Bawang*-gebergte gelegen, vermelde kongsi-mijn is waarschijnlijk die van *San-Siak* bedoeld.

zelf belasting te heffen, zijnde dit een der prérogatieven van de federatie Fo-Sjoen; de uitgaven dier vereenigingen moesten gevonden worden uit de winst der kongsi-mijnen.

De hoofden der kongsi-mijnen, dit zijn: de fo-tjong's, tshoi-khoe's en tin-koeng's, werden voor 4 maanden door de aandeelhouders gekozen en hunne namen moesten aan het bestuur van Fo-Sjoen medegedeeld worden. Alle hoofden, zoowel die van Fo-Sjoen als die der kongsi-mijnen moesten in China geboren zijn. [1])

De hoofden hadden nog een eigenaardig distinctief; zij alleen nl. hadden het recht uit een bepaald soort lange pijp met zwaren zilveren kop te mogen rooken, wat aan anderen op poene van boete en verbeurdverklaring was verboden. Deze pijpen waren ware stoot- en slag-wapens, en vele luie koelies ondervonden dit zoo nu en dan.

De hoofden der kongsi-mijnen van Sjip-ng-foen, Sam-thioe keoe en Lim-thian vereenigden in de tijden dat deze 3 vereenigingen geen deel van Fo-Sjoen uitmaakten, in zich zoowel de functiën van het algemeen bestuur als die van het beheer der mijnen.

§ 4. MINDERE HOOFDEN, NOTABELEN, LEGER ETC.

Behalve de hoofden van Fo-Sjoen en de kongsi's behooren nog eenige anderen vermeld te worden. Overal oefenden de EERWAARDIGE OUDEN een soort van gezag uit over de andere personen zoodat men hen als ongekozen hoofden beschouwen kan. Dit overblijfsel van het oude patriarchale bestuur behield in latere tijden steeds minder en minder invloed en rijke en invloedrijke personen stoorden zich betrekkelijk weinig aan hen.

De kongsi's hadden arakstokerijen die voor rekening van het verbond gedreven werden terwijl er ook particuliere sto-

[1]) Vergel. voor de Lan-fong-kongsi Dr. de Groot, K. W. bl. 17.

kerijen waren; deze laatsten moesten belasting betalen (vide Hoofdstuk III) waarvan de kongsi-arakstokerijen vrijgesteld waren. De HOOFDEN DER KONGSI-ARAKSTOKERIJEN, meestal in het midden van eene landbouwende bevolking wonende, oefenden in naam van de kongsi eenig gezag uit en beslisten met de oudsten uit den omtrek kleine zaken, ook inden zij de belastingen, die dan meest in rijst betaald werden, terwijl het bedrag daarvoor dan door de Kongsi aan Fo-Sjoen werd uitgekeerd. Had zulk eene arakstokerij te veel rijst in voorraad, dan leende men deze wel weer uit op voorwaarde na den volgenden oogst dezelfde hoeveelheid in nieuwe rijst terug te ontvangen. Het gezag van de hoofden der arakstokerijen blijkt nog uit het Chineesche gezegde: „De kongsi komt in de eerste plaats, in de tweede plaats de arak stokerijen" (頭公司O二酒廊 [1]).

Bij de meeste tempels van eenig aanbelang behoorden vier door de bevolking gekozen TEMPELHOOFDEN (福首 *Foek-Sjioe*), die behalve het regelen van de feesten en het administreeren der fondsen dat op hen rustte, ook met de oudsten kleine zaken in de kampongs afdeden (Dergelijke administrateuren-ceremoniemeesters vindt men tegenwoordig ook nog.)

In oorlogstijden werden een OPPERBEVELHEBBER [2]) en ONDERBEVELHEBBERS gekozen, terwijl op vele bedreigde punten en aanlegplaatsen schansen waren aangelegd, bijv. te Soengei Raja, te Singkawang etc. In iedere schans waren twee hoofden, SCHANSHOOFDEN (Tshak-tjoe 柵主)genaamd. Deze schanshoofden waren, bijv. te Singkawang, ook belast met de inning der invoerrechten, waarvoor hun eenig ondergeschikt personeel was toegevoegd, (verg. Hoofdstuk III). Genoemde schansen hadden geene vaste bezetting, zoodat er dan ook meestal maar een paar wakers aanwezig waren; bij

---

[1]) Het bij Veth II bl. 30 in de noot genoemde hoofd van Pakoetjing was hoogstwaarschijnlijk een der bestuurders van de voorraadschuren bij die landingsplaats.

[2]) 軍師 vergel. bijv. blz. 533.

gevaar werden de nabij wonende passerbewoners, landbouwers en mijnwerkers ter verdediging opgeroepen.

(Het bij van Rees, Montrado bl. 18 vooral als mijnhuis voorgestelde kongsi-huis te Singkawang was zulk eene schans, mijnwerkers vond men aldaar niet).

In oorlogstijden waren in de eerste plaats de mijnwerkers der kongsi-mijnen soldaten en men rekent dat bijv. Thaikong in de laatste tijden van zijn bestaan ± 3000 man in het veld kon brengen. Eerst bij gebleken noodzakelijkheid werden alle werkzaamheden gesloten en iedereen gedwongen mede te vechten: een meester moest dan met zijne koelies afrekenen en was verplicht hen na afloop van den strijd weer direct in dienst te nemen. (dit geschiedde bijv. in den strijd tegen de Djajaks in 1843. (bl. 550) Zoolang de oorlog duurde werden de soldaten door de algemeene Kongsi (Fo-Sjoen) bezoldigd en gevoed, bij een gunstigen afloop kregen zij nog eene belooning, verder werden er nog premiën uitgeloofd. In den zoo even genoemden strijd bv., stond op het hoofd der vijandelijke aanvoerders 2 tahil goud, op dat van een' Maleier 2 realen zilver (f 4 —), terwijl het hoofd van een Dajak 1 reaal zilver opbracht. Hij die eene Dajaksche vrouw gevangen nam moest haar aan de kongsi afstaan, maar had wanneer zij later trouwde recht op de helft van den huwelijkschat. Groote hoeveelheden rijst die veroverd werden, moesten aan Fo-Sjoen afgestaan worden. In oorlogstijden mochten door de achterblijvenden geene varkens geslacht of arak gestookt worden, opdat ook zij eenigszins hun deel hadden in de moeilijkheden van hen, die hun leven voor de algemeene zaak veil hadden, terwijl deze bepaling natuurlijk ook het gevaar van gebrek aan levensmiddelen verminderde.

Velen die zich zeer verdienstelijk in den strijd gedragen hadden, of in andere opzichten zich voor de vereenigingen hadden opgeofferd, werden na hun dood in hunne ziele-tabletten geëerd. Deze tabletten werden òf opgesteld in een afzonderlijken tempel (Tjoeng-Sjin-miao 忠臣廟 d. i. tempel voor getrouwe ambtenaren) òf in den Thang, (zulk een tempel

vervangt dus ongeveer onze standbeelden). Eenige der 15 tabletten, die nu in dien tempel te Montrado staan, stonden vroeger in den Thang waaruit ze in 1854 in genoemden tempel werden overgebracht.

Het plaatsen in den Thang had meestal plaats volgens den bij het leven van den betrokken persoon uitgedrukten wil, welke persoon misschien een groot gedeelte van zijn leven aldaar had doorgebracht, en dan ook gaarne, al was het slechts in tablet-vorm, na zijn' dood de beraadslagingen in den Thang wilde bijwonen. Dit is bijv. het geval met het tablet van Tjoeng-njan-khim (鍾元欽).

Deze was langen tijd Thang-tjoe geweest, en werd later Tshak-tjoo te Singkawang, waar hij iets na 1824 bij het springen van eene hoeveelheid kruit gedood werd.

In den tempel van Montrado zijn tegenwoordig 15 tabletten, waarvan sommige aan bepaalde personen, andere aan verschillende categoriën van personen in het algemeen zijn gewijd, als aan de eerste ontginners van het land (開山地主), aan de gesneuvelden in den een of anderen oorlog etc.

Deze 15 tabletten zijn;

1) algemeen tablet voor 1850.

2) „ „ „ „ 1807, 1808, 1822, 1823 en 1824. opgesteld in 1849.

3) tablet met het jaartal 1850 ter vereering van:

Phang-Khin-Siong 彭慶祥 wichelaar van een tempel te Montrado nl. den Thien-sĕ-dja-miao (天師爺廟) feestdag 5e maand 18e dag).

Ngi-Tjong 倪章 wichelaar van een tempel te Palomin (bij Pangliwan) nl. der kon-djin-njong-miao.

Kon-tji-djoen (v. bl. 551).

Ngan-tshe 顏助 wichelaar van den Wong-dja-miao te Montrado.

Ng-djin-tsioek 吳應足 opvolger van Ngan-tshe.

4) algemeen tablet voor de jaren 1822—1823—1824.

5) algemeen tablet voor het jaar 1807.

6) zonder jaartal, gewijd aan *Tjoe-foeng-fa* (v. bl. 535), Uit het eerste hoofdstuk zoude blijken dat de Chineezen van Montrado hem zeker niet voor deze eer in aanmerking zouden gebracht hebben, welke tegenstrijdigheid echter verdwijnt als men weet, dat dit tablet eerst in 1866, vooral door bemoeiingen van zijn' zoon *Tjoe-ten-hin* 朱丁興 aldaar geplaatst is.

7) Gewijd aan *Lo-phai* (v. bl. 545 v. v. g.) 1836.

8) Gewijd aan *Lioe-Tjhang-po* (v. bl. 543) z. j.

9) Gewijd aan *Tjhin-Kang-Sam* (陳庚三) z. j.

Tjhin-Kang-Sam was een der meest geziene Tin-koengs van de Thaikongsche kongsi-mijnen, die onder het bestuur van den Sultan Mohd. Ali Tsafioedin (1814—1828), naar Sambas ging om met genoemden vorst over de optebrengen belasting te spreken, bij welke besprekingen hij zich zoover vergat, dat hij den Sultan beleedigde, die hem nu aanhield, en van ieder der 7 kongsi's van Montrado 2 hoofden verzocht om naar Sambas op te komen. Toen deze personen aldaar aankwamen, liet de Sultan den brutalen afgezant dooden door hem een speer in den mond te laten stooten. Dit geschiedde iets voor 1818. Het tablet is in 1860 opgesteld.

10) Algemeen tablet zonder jaartal.

11) „ „ „ „

12) Gewijd aan *Lioe-Khiën-Siong* (v. bl. 531 v. v. g.) z. j.

13) Algemeen tablet 1808.

I4) Gewijd aan *Tjoeng-njiën-khim* (zie boven) z. j.

14) Gewijd aan:

Tshai-moei (v, bl.) en

Wong-sjoei-moi (黃水妹) wichelaar van de Wong-djamiao te Montrado z. j. —

De tempel te *Bengkajang* werd in 1854 met den geheelen passer een prooi der vlammen. In 1855 richtte men den nieuwen tempel op, waarin 2 algemeene tabletten zijn, terwijl er verder nog twee tabletten aan onze sedert 1854 overleden kapitans *Tjhang-Siong* en *Tjoeng-sioe-san* herinneren.

. In vele andere dezer tempels bijv. die te *Boedoek* en te *Pelandjauw* vindt men slechts eenige algemeene tabletten.

Behalve de op bl. 570 genoemde afgevaardigden der verschillende kongsi's van het algemeen bestuur van Fo-Sjoen, die *Thang-tjoe* heetten, werd deze titel nog gedragen door een persoon te Bengkajang gevestigd. Toen toch na 1837 geheel Lara aan Thaikong kwam, zond deze vereeniging een' persoon naar Bengkajang om de algemeene leiding van die landstreek op zich te nemen en over alle zaken te rapporteeren, waarom dan ook bij VETH ± bl. 304 misschien te lezen staat, „dat de Chineezen van Lara zich uit een admininistratief oogpunt van Thai-kong hebben afgescheiden, ofschoon zij daarmede politisch ten nauwste verbonden bleven."

De THANG-TJOE VAN BENGKAJANG woonde ter plaatse waar nu de gevangenis staat. De gewoonte der Maleiers om bijv. dezen Thang-tjoe en de Tshak-tjoe's *kapitan* te noemen, mag vooral geene aanleiding geven tot de meening dat er bij de Montradosche kongsi's meer dan één kapitan was; die eene was, zooals vroeger bleek, de kapitan van Montrado, het hoofd van Fo-Sjoen.

§ 5. RECHTSPRAAK.

De rechtspraak was in de eerste tijden der Chineesche vestigingen zeer eenvoudig en berustte bij de stamgenooten van den schuldige, die met hem in één groep samenwoonden.

Langzamerhand werden de zware misdrijfzaken door de hoofden der kongsi's afgedaan, iedere kongsi wat betreft hare leden, en konden die hoofden zelfs de doodstraf uitspreken en doen uitvoeren.

Toen zich echter de federatie Fo-Sjoen ontwikkeld had, werd het beslissen in zware misdrijfzaken een der prérogatieven van het bestuur van dit verbond. De kongsi's die niet tot Fo-Sjoen behoorden behielden de rechtspraak door hunne hoofden. Toen in 1850 zoowel Lim-thian als Sjip-ng-foei weer tot Fo-Sjoen toetraden behielden ook deze verbonden

hunne eigene rechtspraak, daar de afstand tot Montrado te groot was, en de zaken ook beter ter plaatse onderzocht konden worden. In de vorige § zijn nog eenige andere personen genoemd die in kleine zaken beslisten.

De beklaagden werden vóór het onderzoek in het blok gesloten, en na de veroordeeling met een schandbord, waarop hun misdrijf stond bekend gesteld, gebonden rondgevoerd, terwijl zij dan soms onder het loopen met een rotan geslagen werden; eerst daarna werd de straf ten uitvoer gelegd. De straffen waren velerlei, bijv. boeten in goud of geld (voor de kongsi), het gedwongen geven van gouden versierselen, kaarsen en andere offerartikelen aan de tempels, rotanslagen, het afsnijden van een oor, (¹) de doodstraf etc. De doodstraf had gewoonlijk door onthoofding plaats, waarna het lijk in eene bepaalde rivier werd geworpen, waarom men dan ook die straf meestal op een brug voltrok.

In het Boedoeksche vindt men nog eene „executie-rivier" (Tjhi-njin-kon 犀人港), bij Montrado eene „executie-brug 犀人橋 Tjhi-njin-khiao, op den weg naar Loehawang). Eerst in 1854, na de opheffing der kongsi's eindigde het opleggen van verminkende straffen en doodstraf door de kongsi's; alle vroeger publicaties van het Gouvernement, hierop betrekking hebbende, werden nooit nagekomen.

Als beul fungeerde meestal een door het Thang-bestuur voor ieder bijzonder geval aangewezen persoon, die voor deze werkzaamheden eene belooning kreeg; soms verzocht een der bloedverwanten van een' vermoorde verlof om zelf de straf op den dader te mogen voltrekken.

Moge in den eersten tijd de patriarchale rechtspraak zeer onpartijdig geweest zijn, in latere tijden was dit niet meer het geval; de „groote stammen" werden voorgetrokken boven de „kleine stammen", de volbloed-Chineezen boven de perana-

(¹) Een van de nog levende op die manier gemerkte Chineezen, die mij onder de oogen kwam, deed mij zien, dat alleen het bovenste deel der oorschelp afgesneden werd. Bedoeld individu had een der muziekinstrumenten (gong) van de kongsi gestolen en verpand.

kan, de bij de kongsimijnen geemployeerden boven de particuliere nijveren, terwijl ook omkooping een groote rol speelde. Op het dooden van een' volbloed-Chinees stond bijv. bijna altijd de doodstraf, en mocht de verslagene tot een' kleinen stam behoord hebben toch nog altijd een bloedgeld van *f* 720 (360 realen zilver); wanneer een bastaard-Chinees gedood werd, bedroeg de bloedprijs slechts ± *f* 48 (nl. 3/4 tahil goud) en een half pak Chineesche tabak, waarom de volbloed-Chineezen dan ook zeiden: „Als men een peranakan doodslaat, dan betaalt men 12 Mas goud en voor een half pak roode tabak begraaft men hem (1).

打死半唐番O完一包二文金O半包紅
煙埋跌他

Als een staaltje van rechtspraak uit lateren tijd (1853) moge het volgende dienen: „Een Chinees van den stam *Koe* verkeerde reeds geruimen tijd met eene vrouw uit den stam *Tshia* en wilde zich met haar in het huwelijk begeven. De andere lieden van den stam Tshia waren tegen dit huwelijk, zoodat het niet voltrokken werd. De vrouw werd nu krankzinnig en haar minnaar aangeklaagd, als zoude hij haar betooverd hebben; deze werd nu daarvoor door het kongsi-bestuur (i. c. van Loemar) veroordeeld tot eene boete van een half tahil goud te betalen aan den stam *Tshia*, terwijl hij een gouden versiersel van een kwart tahil aan den kongsi-tempel moest aanbieden. De veroordeelde nam hiermede genoegen, niet alzoo de stam *Tshia* die vermeende, dat het tempel-sieraad een half

---

(1) De bastaard-Chineezen werden op de westkust van Borneo veelal aangeduid door den naam *Pan Thong Fan* (半唐番) d.i. half Chinees, half vreemdeling, „halfcast", „liplap", welk woord bij Veth en elders tot *petompan* is verbasterd.

De op Borneo geboren Chineezen noemen zich zelf 本地 *poen-thi* d.i. inboorlingen van het land. De volbloed Chineezen zagen minachtend op hen neer. zooals vroeger bleek, konden deze laatsten ook geen hoofd worden en kregen bijv. ook geen aandeel in de kongsi-mijnen, als zij zich in den oorlog gunstig onderscheiden hadden. Eerst na den oorlog bij Pamangkat (1850) kwamen zij meer in tel, daar vele peranakans zich daarin zeer gunstig onderscheiden hadden.

tahil moest wegen, in welke verandering het kongsi-bestuur nu ook toestemde. Toen de beboete zich hiertegen verzette, werd het bestuur vergramd, noemde hem een' ongehoorzamen zoon, die de kongsi schande aandeed en beter zou doen zich zelf van kant te maken. Den volgenden dag werd hij door den boekhouder gewekt en met harde woorden weggejaagd."

Eene eigenaardige instelling, onder het kongsi-bestuur meer dan tegenwoordig *en vogue*, is de volgende:

Wanneer iemand bemerkte dat hij zich door drank, spel of opium in het ongeluk zou storten en zich daartegen niet kon verzetten, verzocht hij den hoofden een plakaat uit te vaardigen, waarin bekend gesteld werd, dat N. N. beloofd had niet meer te spelen, te drinken of opium te schuiven, dat een ieder verzocht werd een oogje op hem te houden en dat hij bij verbreking van zijne gelofte aannam die en die offerartikelen aan een' tempel op te brengen m. a. w. dat hij als op eigen verzoek onder curateele werd gesteld.

---

§ 6. HET WEZEN DER KONGSI'S EN DE TOELATING VAN NIEUWELINGEN.

In den eersten tijd der Chineesche vestiging op de Westkust van Borneo, waren zooals in § 1 van dit hoofdstuk gezegd is, de toen bestaande kleine vereenigingen te beschouwen als *groepen van stam*—(naam—siang—) *genooten* 同姓, vast aaneengesloten door *stam* (familie—clan) *geest*.—

Toen echter later het aantal verbonden steeds kleiner werd en er aldus *in dezelfde vereeniging vele stammen vertegenwoordigd waren, zou de samenhang een geduchten schok ondergaan hebben, indien niet een ander middel van verband was ingevoerd, welke middel bestond uit een eed van trouw, die alle leden onderling verbond en als tot stamgenooten maakte* ([1]).

([1]) Ook bij het onderzoeken van geheime verbonden, waarvan de leden door een eed van trouw en geheimhouding zijn verbonden, krijgt men op de vraag. "Waartoe dient het verbond?", soms het volgende antwoord: "Om hier in het

Weldra toch moesten de op Borneo komende nieuwelingen een eed van trouw aan de vereeniging, waarin zij wilden worden opgenomen, afleggen. De nieuweling kon zich begeven naar het verbond, dat hem het meeste aanstond m. a. w. meestal dat, waar bij de meeste stamgenooten of kennissen meende te vinden—soms ook ging een der reeds op Borneo gevestigde Chineezen naar China terug, en betaalde dan voor eenige familie-leden den overtocht. In dit geval voegden de nieuwelingen (新客, sin-hak, sin-kheh= nieuw-gast) zich natuurlijk bij het verbond waartoe hun „oudgast", 老客 Lo-hak; Lao-Kheh) behoorde, en betaalden hem later door hunne diensten de voor hen gemaakte onkosten terug. Ook de op Borneo geboren Chineezen voegden zich bij een verbond, meestal dat waartoe hun vader behoorde. De meeste nieuwelingen werden eerst in de kongsi-mijnen te werk gesteld, alwaar zij den kost en kleêren verdienden en na de goudlichting, d.i. om de vier maanden nog 4 reaal (= mas) goud d.i. ± *f* 16 kregen, terwijl sommigen dadelijk naar hunne bloedverwananten gingen, die particuliere nijverheid uitoefenden en voor hen borg bleven.

Eens in het jaar was er gelegenheid om den eed af te leggen en wel op den 13en dag van de 8e Chineesche maand (feestdag van Kwan-tie, vide J. J. M. DE GROOT, Feesten Emoy-Chineezen bl. 307). Bij Veth I bl. 311 staat, dat er *twee* maal in het jaar gelegenheid was om den eed afteleggen. eene vergissing misschien daaraan te wijten, omdat er ook op den 13en dag van de 1e Chineesche maand een groote feestdag werd gehouden, waarbij de nieuwelingen kennis met elkander maakten, maar geen eed werd afgelegd. (1)

---

vreemde land het gemis van vader, moeder en bloedverwanten, te vergoeden, daar de broeders van het verbond datgeene zullen doen, wat anders onze bloedverwanten doen." Jammer, dat dit ideale doel meestal het helpen à tort et à travers in zich sluit.

(1) Dit feest noemde men 做會日 : het afleggen van den eed op den 13en dag van de 8e maand heette 拈香 — De in de noot 4. Veth I bl.

Op den 13en dag van de 8e Chineesche maand nu vereenigden zich bijv. de nieuwelingen van Thai-kong in het kongsi huis Sjong-Woek en stortten 2 reaal zilver (*f* 4.) voor de kongsi-kas. Dit geld noemde men „den bodem van de vereeniging (會底)" of het „hart van de vereeniging". (會心), Verder moesten de nieuwelingen nog dertig duiten (三方 3 *fong* d.i. het Mal. *wang* à 10 duiten) storten voor den eedafnemer, meestal een der oudsten van de kongsimijnen. Voor men tot den eed overging werd er een groot feest gevierd, waartoe allen (ook de oudleden) een halve reaal (d.i. *f* 1) moesten bijbrengen. Na afloop van dit feest werd door den eed-afnemer een aanspraak gehouden, waarin de nieuwelingen opmerkzaam werden gemaakt op hunne plichten: dat zij de kongsi moesten helpen en zich als goede zonen betoonen omdat de eedgenooten, ofschoon van verschillenden stam, meer dan volle broeders waren. Des avonds om 8 uur traden dan de nieuwelingen 3 aan 3, of wanneer er veel waren 5 aan 5, voor den voorganger, die bij den Thai-pak-koeng stond, en daar werd hun dan gevraagd naar de namen der ouders, naar de geboorteplaats, hun naam, jaar, dag en uur van geboorte enz, en vervolgens vroeg de eed-afnemer:

„Weet ge, dat het eten der kongsi niet lekker is"?

Het antwoord luidde:

„Als alle broeders het eten, waarom zoude ik het niet kunnen eten."

V. „Als de kongsi in gevaar is, wat moet ge doen?"

---

339 geciteerde twee groote feesten, door Frances *tjapgoe-tjapsa pagoe-tjapsa* genoemd, schijnen op deze beide dagen te slaan en verbasterd te zijn van de Hokkien namen dezer dagen tjagoe-tjapsa = tsia-goeh-tsap-sa 正月十三 d.i. 13e dag der 1e maand; pagoe-tjapsa = peh-goeh-tsap-sa 八月十三 d.i. 13e dag der 8e maand.

In Montrado noemt men die dagen *tjong-njiët-sjip-sam* en *pat-njiët-sjip-sam*. Over de groote feesten zie later.

A. „Ik moet haar helpen."

V. „En als gij haar niet helpt?"

A. „Dan mogen 10,000 messen mij stuk snijden" en dergelijke formules meer.

(Ofschoon de kongsi's geene geheime verbonden waren, kunnen deze vragen zeer goed ontleend zijn aan de Chineesche geheime verbonden, waartoe vele leden der kongsi's zeker behoord hebben. Nog tegenwoordig moet men bij een geheim verbond, dat op de Westkust van Borneo bestaat en ook zijn groote verzamelingsdag op den 13en dag van de 8e maand heeft, de vraag stellen: „Weet ge, dat de rijst van het verbond uit 7 deelen zand en 3 deelen rijst bestaat?" en is het antwoord hetzelfde als op de analoge vraag bij de kongsi's, waaruit ik echter ook nog lang niet zou durven afleiden, dat dit verbond eene voorzetting der kongsi's is.)

De eed werd afgelegd met offerstokjes, terwijl in een kopje met door roode rijst gekleurde arak de eed-afnemer en vele oudleden een droppel van hun bloed lieten vallen, waarna de nieuwelingen een hunner van een kleine wond voorziene vingers in dat vocht staken en daarna aflikten, waardoor men als menschen van één bloed werd.

Het afsnijden van den kop van een haan (vide VETH I bl. 310) had niet plaats.

Bij de kongsi's was het zweeren niet geheim, men leerde geene herkennings-teekenen en ontving geen bewijs van lidmaatschap. Indien iemand zich valschelijk voor een lid van de een of andere kongsi uitgaf, zoo werd dit onderzocht en de schuldige naar omstandigheden gecorrigeerd. Sommige nieuwelingen die bijv. door hun vader eigenlijk tot eene andere kongsi behoorden toe te treden, of vroeger lid waren geweest van eene andere vereeniging, hadden soms een borgstelling te stellen. Trok een lid zich terug of keerde hij naar China terug, zoo kreeg hij de 2 realen, bij zijne toetreding gestort terug.

Door de eerste zes §§ van dit hoofdstuk wordt m. i. de

stelling door Dr. J. J. DE GROOT in het „Kongsi-Wezen van Borneo" IIe hoofdstuk § 2 ontwikkeld, nl. dat het Chineesche dorp bestaande uit stamgenooten het prototype der Kongsi's op Borneo was, bevestigd. In den eersten tijd waren het zuivere Chineesche dorpen. In lateren tijd waren de kongsi's meer te beschouwen als vereenigingen van verschillende dorpen = stammen, waarbij de leden door een eed als tot stamgenooten gemaakt waren.

§ 7. HET BIJ DE OPHEFFING DER KONGSI'S IN 1854 ONTSTANE GEHEIME VERBOND EN IETS OVER LOKALE GEHEIME VERBONDEN.

Ten slotte nog iets over het geheime verbond, dat zich in 1854 na het verslaan van Fo-Sjoen ontwikkeld heeft.

Reeds in het Ie hoofdstuk werd eenige malen gewag gemaakt van geheime verbonden der verschillende kongsi's, alle een zuiver lokaal doel hebbende bijv. het omverwerpen van Thai-kong, terwijl er ook nog andere geheime verbonden tijdens het kongsi-bestuur bestonden. Zoo hadden bijv. op vele plaatsen de peranakans een klein geheim verbond om elkander tegen de aanmatigingen der volbloed-Chineezen te beschermen en zich eenige meerdere rechtszekerheid te verschaffen (vergel. bijv. bl. 582), m. a. w. die bastaard-Chineezen verbonden zich tot een geheim verbond met een bepaald locaal doel, zich ontwikkelende op de Westkust van Borneo en gegrond op den associatie-geest der Chineezen, terwijl zij datgene, wat zij omtrent de opname van leden en de herkenningsteekenen van Chineesche verbonden gehoord hadden als *conservatieve imitators* natuurlijk nabootsten.

Het bestaan van geheime verbonden of verbondjes gedurende den kongsi-tijd blijkt bijv. ook nog uit deze mededeeling, in 1855 door den bekenden kap-thai van de Lan-fong-kongsi *Lioe-a-sin* gedaan. Deze toch deelde het volgende mede: „De geheime verbonden onder het kongsi-bestuur gebruiktne

dikwijls eene list, om dat bestuur op een dwaalspoor te brengen. Zij lieten namelijk rond strooien dat op een bepaalde plaats en een bepaald uur eene geheime vergadering zoude plaats hebben, ten gevolge waarvan het bestuur dan dadelijk spionnen uitzond, die natuurlijk niets vonden. Deze list werd eenige malen herhaald totdat het bestuur geen vertrouwen in de berichten meer stelde. Had men het zoover gebracht, dan werd op een zeer geheim gehouden uur de vergadering op de aangeduide plaats gehouden."

Geheime verbonden met een lokaal doel komen zeer veel voor, en in die vereenigingen staat dan ook het doel op den voorgrond. Zij zijn soms zoo verbasterd dat vader en zoon tot verschillende vijandelijke verbonden behooren en stamgenooten tegenover elkaar staan, zoodat de stamgeest als vervangen is door associatie-geest.

De doeleinden der geheime verbonden zijn vele, zoo spreekt bijv. Abdullah in het hoofdstuk „dari hhal orang thien-thifoei (天地會 hemel en aarde verbond) di Singapoera" over een geheim verbond, dat zich vooral toelegde op roof en diefstal. Dr. de Groot (K. W. v. B. bl. 187) vermeldt een verbond, dat het afranselen van een troep nieuwelingen ten doel had, welke laatsten zich dan ook tot een *tegenverbond* hadden geconstitueerd, terwijl dezelfde in „Lioe-a-sin van Mandhor" (Bijdr. tot de T. L. en V. K. v. N. I. 4e Volgr. Xe dl. 1e stuk) een verbond der Mampawasche land, bouwers noemt, ten doel hebbende zich te verzetten tegen het topleggen van landhuur. Ook zijn er voorbeelden bekend dat eenige Chineezen zich in een verbond vereenigden tot he drijven van smokkelhandel etc.

Deze geest der Chineezen om en corps een feit te beslechten of uit te voeren, of om zich te verzetten tegen een hun minder bevallenden maatregel, en zich daartoe te vereenigen tot een geheim verbond, zal bij de zich steeds uitbreidende emigratie uit China, natuurlijk nog dikwijls aanleiding geven tot vele moeilijkheden, gevaren of verzet, vooral bij de zich ook steeds meer en meer vormende permanente vesti-

gingen der Chineezen in het buitenland, wanneer bijv. de lusten van het bestuur in hunne oogen niet meer opwegen tegen de lasten. In de bovenbedoelde Hhikajat Abdullah wordt beschreven hoe de als geheim verbond geconstitueerde rooversbende de gevangenis te Singapoera openbrak om de gevangen „broeders" te verlossen en het Engelsch bestuur, ook wegens het gebrek aan goede wegen om het verbond in zijne schuilhoek op te zoeken er geheel machteloos tegenover stond, waaruit blijkt dat het aanleggen van goede wegen in het Montradosche (1854—1856) dan ook in dit opzicht een zeer heilzame maatregel was, en de zware taak den Chineezen opgelegd wel gemotiveerd was.

Vele der geheime lokale verbonden hebben echter ook een meer algemeen doel, men vereenigt zich nl. tot onderlinge hulp bij feesten, overlijden enz, inderdaad een zeer goed doel-wanneer de werking van zulk een verbond maar niet dik, wijls ontaardde in het à tort et à travers helpen der leden. en het afbreuk doen aan antagonisten, welk laatsten zich dan ook dikwijls tot een tegen-verbond aaneensluiten. Op sommige plaatsen of in bepaalde streken bestaan dan ook dikwijls twee of meer zulke geheime verbonden, die meer of minder vriendschappelijk of vijandig tegenover elkaar staan- Soms is zulk een verbond bestemd voor bepaalde categoriën van personen, maar dikwijls bepaalt het toeval aan welk ver, bond men deel zal nemen. Deze verbonden zijn dikwijls voor avonturiers een gemakkelijk middel om aan den kost te komen, en dikwijls zijn het juist deze lieden, die weer een nieuwe streek met het zaad van tweedracht besmetten. Die lieden toch geven zich dan om eenig poids te verkrijgen uit voor afgevaardigden van vreemde geheime verbonden, die een loge willen stichten, terwijl zij soms slechts *leden* van het bedoelde verbond zijn.

Wanneer het hun gelukt is eenige personen om zich te verzamelen, treden zij brutaler op en dwingen andere personen toe te treden, door hun de keuze te geven tusschen het lid worden of zich bloot te stellen aan allerlei vexaties, die bv. bestaan in

het nachtelijk uitrukken van het rijstgewas, het doodsteken van vee, het stelen van kippen etc.-etc.. Heeft de oprichter dan eindelijk vele „broeders" verzameld, welnu die broederschap eischt toch dat men hem onderhoudt, en is de kas van het verbond eenigszins gevuld, dan vertrekt de oplichter meermalen met de Noorderzon met de penningen—Vele Chineezen zien dan ook zeer goed in dat zij meer lasten dan lusten van zulke verbonden hebben. Zij staan als tusschen twee vuren, en moeten òf lid worden, en dan allerlei gedwongen liefdadigheid bewijzen en blootstaan aan de vexatiën van tegenverbonden òf zij worden geen lid en worden op allerlei wijzen geplaagd. Ofschoon het zeer moeilijk is een grens te trekken tusschen lokale verbonden en van buiten af gestichte loges van grootere vereenigingen, daar beide soms in velerlei opzichten, als herkenningsteekenen, namen enz. overeenkomen, geloof ik dat vele verbonden zuiver lokaal zijn, terwijl andere eenigszins onder den invloed van vreemde verbonden staan, doordat bijv, vele leden van het lokale verbond ook leden zijn van een verbond in eene andere streek (bijv. Singapoera).

Ofschoon niet uitdrukkelijk vermeld, denk ik, dat het afschudden van het Maleische juk door de Chineezen in Montrado in ± 1770, zeker voorafgegaan is door eene nauwere aaneensluiting tot een geheim verbond, en niet ten onrechte zal men kunnen zeggen dat de Chineezen zich door een geheim verbond van de Maleische overheersching ontsloegen.

De aaneensluiting van ontevredenen tot een geheim verbond komt ook in de Europeesche geschiedenis niet zeldzaam voor, bij de Chineezen is die geest van associatie echter buitengewoon ontwikkeld, zoodat dikwijls zoowel de rust der bevolking gestoord als het bestuur belemmerd wordt door de woelingen van zulk een verbond. Men voelt toch den nadeeligen invloed in alle politie- en justitie-zaken; een Chinees immers zal niet willen getuigen tegen een broeder, of bang zijn optetreden tegen het lid van een ander geheim verbond, zoodat iedereen zooveel mogelijk zal zorgen dat

bij geen getuige behoeft te worden, terwijl bovendien van nature een Chinees reeds geneigd is zijne zaken onderhands af te doen.

Ofschoon men de geheime verbonden met een slecht of vijandig doel zou kunnen verdeelen in politieke, indirect-politieke en niet-politieke verbonden, hebben alle toch zeer nadeelig gevolgen.

Na dit treurig tafereel mag men echter ter eere van de Chineezen niet vergeten te vermelden, dat onder hen ook vele vereenigingen tot onderling hulpbetoon bij begrafenissen, ziekte, het onderhouden van behoeftigen, het onderhouden van tempels, het schoonmaken van riviertjes etc bestaan. Dergelijke vereenigingen zijn *gewoonlijk* niet geheim. Ook bestaan er onder hen nog eigenaardige vereenigingen, die ten doel hebben den leden successievelijk een voorschot in geld te verleenen, waartoe alle leden bijdragen (錢會 of 月仔會). [1]

---

[1]) Deze samenwerking heeft ten doel om de deelnemers successievelijk een grootere geldsom te bezorgen dan waarover zij gewoonlijk kunnen beschikken. De inrichting is als volgt: 15 personen bijv. verbinden zich onderling dat zij iedere maand bijv. elk *f* 6. zullen samenbrengen, opdat ieder van hen op zijn beurt 14 × *f* 6 = *f* 84 in handen krijgt, waarmede dan een kleine zaak begonnen, de eene of andere speculatie gedaan dan wel eene schuld betaald kan worden. Ieder der deelnemers moet 2 borgen stellen, welke zoowel deelnemers als personen buiten de vereeniging staande kunnen zijn. Een der deelnemers, is het hoofd en zorgt voor den goeden gang van zaken. In de eerste maand nu brengen de 14 anderen elk *f* 6 samen, welke h t hoofd ontvangt, zoodat hij *f* 6 × 14 = *f* 84 krijgt. In de tweede maand is een der anderen aan de beurt om van ieder der overigen geld te ontvangen. Wie dat zal zijn wordt aldus bepaald: ieder levert een gesloten briefje in, waarin zijn naam vermeld staat benevens de korting die hij op de *f* 6 wil verleenen. Hij die de grootste korting verleent krijgt van de overigen alsdan *f* 6. min de korting, het hoofd betaalt echter *f* 6.

In de derde maand wordt nu op dezelfde manier bepaald wie der 13 personen, die nog niets ontvangen hebben, het geld zal krijgen. Van het hoofd en van hem, die reeds in de 1e maand het geld ontvangen heeft, krijgt hij de volle *f* 6.— van de twaalf anderen *f* 6.— de door hem verleende korting.

Als voorbeeld moge het volgende strekken: zes personen A. (het hoofd) B. C. D. E. en F. zijn deelnemers, de maandelijks te betalen som is *f* 6,— Als dan is de regeling aldus:

Na deze uitweiding keeren wij terug tot het in 1854 ontstane geheime verbond. Uit de vorige §§ van dit Hoofdstuk is gebleken dat de werkgevers, aandeelhouders en hoofden der kongsimijnen een betrekkelijk onbezorgd leven hadden, vergeleken met dat van de particuliere nijveren, dat de „groote stammen" meer invloed hadden dan de „kleine stammen" en dat volbloed-Chineezen de peranakans niet voor vol aanzagen: redenen tot ontevredenheid bestonden er onder het kongsibestuur dus genoeg. Deze ontevredenen waren zeker minder gekant tegen het Nederlandsche Gouvernement, de machthebbende partij echter zoude al hare glorie verliezen bij eene verandering van bestuur. Tijdens het bestaan der kongsi's kon deze bovendrijvende partij zeker alles doordrijven, dat zij echter nog in 1854—6 door geheime verbonden veel onrust

---

	A.	B.	C.	D.	E.	F.
Eerste maand.	krijgt het geld	betalen		elk	f 6.—	
Tweede maand.		f 1.—	f 0.80	f 0.50	f 0.25	niets
		wil korting verleenen b. v.				
dus:	betaalt f 6	ontvangt	bet. f 5.—	bet. f 5.—	bet. f 5.—	bet. f 5.—
Derde maand.			f 2.	f 1.50	f 1.—	f 0.50
			wil korting verleenen b. v.			
dus:	bet. f 6.—	bet. f 6.—	ontvangt	bet. f 4.—	bet. f 4.—	bet. f 4.—
Vierde maand.				f 2.50	f 2.—	f 1 —
				wil korting verleenen b. v.		
dus:	bet. f 6.—	bet. f 6.	bet. f 6.—	ontvangt	bet. f 3.5	bet. f 3.5
Vijfde maand					f 3.—	f 2.—
					wil korting geven bv.	
dus:	bet, f 6.—	bet. f 6.—	bet. f 6.—	bet. f 6.—	ontvangt	bet. f 3.—

kon baren, toen er eene sterke Nederlandsche bezetting te Montrado lag, is echter ook zeer goed te verklaren. Het N. I. Gouvernement toch had de kongsi's steeds met tamelijk veel voorzichtigheid behandeld en van 1825 — 1850 bijna geheel aan zich zelf overgelaten, ja, vele beleedigingen ongewroken gelaten; geen wonder dus, dat de Chineezen niet veel vertrouwen stelden in de macht, die het N. I. bestuur zou kunnen ontwikkelen en er weinig ontzag voor koesterden. Toen dan ook in 1854 het Fo-Sjoen-verbond (alleen door Thai-kong aldaar vertegenwoordigd) bij Koelor verslagen werd, gaf de machthebbende partij der Thai-kong-kong-si den strijd nog niet op, en trokken vele hoofden zich op het gerucht dat de Hollanders op Montrado aanrukten, terug in de bosschen.

Aldaar constitueerde zich onder den invloed van *Liao-ngi-lioeng* een betrekkelijk klein verbond, waarbij zich weldra alle kongsi-mijnwerkers aansloten. Ieder nieuweling van dit verbond moest een eed van trouw en geheimhouding afleggen; de oude kongsi-eed gold dus niet meer. Uit de gevonden papieren bleek dat bijna alle hoofden van het Geheime Verbond vroeger hoofden van Fo-Sjoen of Thai-kong geweest waren, b. v. Liao-ngi-lioeng, de vroegere Sin-sang van den Thang, en Wong Kim-ngao, de laatste kapitan van Fo-Sjoen. Weldra begon nu het verbond leden te werven in de geïsoleerde kampongs en zelfs onder het bereik van onze kanonnen te Montrado. Door bedreigingen, door hun ouden invloed, door de meening dat Montrado evenals in 1823 slechts kort bezet zou blijven, door het verspreiden van valsche geruchten omtrent

---

Zesde maand.

A.	B.	C.	C.	E.	F.
bet. *f* 6.—	bet. *f* 6.—	bet. *f* 6.—	bet. *f* 6.—	bet. *f* 6.—	ontvangt

Bij deze foei's komen natuurlijk allerlei nuances voor — zij geven ook dikwijls aanleiding tot oplichting en kwesties. Zoo gebeurt het soms dat een der deelnemers met een zijner borgen na in de eerste maanden beiden het geld getoucheerd te hebben wegloopen. Een andere keer heeft:

A. tot borgen B. en C.
B. » » A. » C.
C. » » B. » A.;

hebben alle drie het geld ontvangen, dan is er misschien geen verhaal op een van hen etc. etc.

de zware belastingen aan de Hollanders op te brengen, door het vermoorden van eenige door het Gouvt. aangestelde Chineesche hoofden enz. enz. hadden de zendelingen een groot succes, de wijfelaars lieten zich allen overhalen; de associatie geest der Chineezen was de vruchtbare akker waarin het zaad van onrust welig wortel schoot. Volgens de gevonden boeken dier vereeniging was bijna de geheele bevolking, vele Chineesche hoofden daaronder begrepen, lid. Dit bekende ook in 1855 een lid, die daaraan nog toevoegde dat alle leden *f* 1,90 in de kas der vereeniging stortten, maar oogenschijnlijk nog onderdanen van het Gouvt. bleven — konden nu de eedgenooten een goeden slag slaan en de Hollanders verdrijven, dan waren allen dadelijk weer burgers van het nieuwe bewind. — Bleven de Hollanders echter aan het bestuur en werden de *actieve* leden van het verbond verslagen, de aan het verbond toegezegde of verleende hulp in geld, levensmiddelen enz, had de *passieve* leden al dien tijd beschermd tegen vexatiën van de geheime vereeniging. Als men een aanval wilde doen dan werden ook de in de nabijheid wonende passieve leden gedwongen mede te doen, die daarna dan zoo spoedig mogelijk weer, alsof er niets was gebeurd, hun beroep opvattén. (Een dergelijke politiek werd ook in den Mandor — opstand toegepast). Op de boven beschreven manier kon een betrekkelijk klein verbond eene geheele streek in beroering houden en zonder den ijzeren vuist en de rotan van ons bestuur zouden de woelingen van het geheime verbond van Montrado zeker nog vele jaren aangehouden hebben ten nadeele van de rust en de welvaart van de geheele bevolking.

Daar in van Rees Montrado een tamelijk nauwkeurige beschrijving van de woelingen van dit verbond en de wijze waarop het gedésorganiseerd werd voorkomt, meen ik daarnaar te moeten verwijzen. Men zal daar zien dat dat geheime verbond een bewijs van lidmaatschap, herkenningsteekenen en *geheime* vergaderingen had.

Het bedoelde verbond was onder verschillende benamingen

bekend. Toen het bestuur van Fo-Sjoen den Thang verlaten moest, dreef in 1854 bovengenoemde Liao-ngi-lioeng door, dat de geheime vereeniging den naam KIOE-LIOENG aannam, welke naam ook door een geheim verbond in China, waartoe hij behoord had, gevoerd werd terwijl hij in den naam Kioe-lioeng (九龍 negen draken) eene toespeling zag op zijn eigen naam Liao-ngi-lioeng (廖二龍 = Twee draken-Liao) (1).

Een andere naam voor het verbond komt reeds voor in een brief van de kongsi van Boedok d. i. 5 Augs. 1854 en wel SAM-TIAM-FOEI (三點會). In een stuk van 1855 vond ik den naam THIEN-THI-FOEI (天地會), terwijl ook de naam NGI-HIN-KONGSI (義興公司) uit van Rees Montrado bekend is. Aldaar wordt ook o. a. op bl. 247 een brief medegedeeld, waarin gesproken wordt over het „geheime verbond"; die brief, mij onder de oogen gekomen, spreekt niet van „geheim verbond" maar noemt die vereeniging LIONG-SAN (梁山), wat de naam moet zijn van een geheim verbond onder de Soeng dijnastie. — De geheime vereeniging en hare schulhoeken werden ook nog SAN-TSHAI (山寨 = bergfort der Chineesche dorpen Verg. DR. D. GROOT K. W. bl. 138) genoemd.

De Kap-thai van Montrado, *Tjhang-Fen* gaf in 1854 het volgende echt Chineesche middel aan om het verbond te fnuiken; hij verzocht een tegenverbond te mogen oprichten, waarvan de leden door een eed waren verbonden, en zeide verzekerd te zijn, dat alle wijfelaars zich bij het nieuwe verbond zouden aansluiten, terwijl hij voor alles durfde in te staan, zelfs als alleen Singkawang eene bezetting had. Dit verbond zou den naam Fo-Sjoen-Tsoeng-Thang-kongsi (和順總廳公司) dragen welke eene toepeling is op

(1) Deze in een doodkist naar Serawak ontvluchte Chinees, (in welke vlucht hij door de Mandor-Chineezen moet zijn geholpen) moet nog tegenwoordig in de omstreken van Canton leven en nog steeds voor geheime verbonden ijveren. Men noemt zelfs zijn naam in verband met den Mandor opstand.

den ouden thang (v. bl. 527) en welke naam ook voorkomt op het voorloopige zegel (1) aan Tjhang-Fen in 1851 als regent van Montrado verleend (vergel. Ind. Gids 1889 — Maart bl. 345). In het verzoek van Tjhang-Fen werd natuurlijk niet getreden.

Dat wij in 1854 niet tegenover de geheele bevolking stonden zoude nog kunnen blijken uit het feit, dat de op den 10 Juni 1854 aangestelde hoofden (1 kap-thai, 1 kapitan 10 lo-thai's) weldra in naam der bevolking verzochten om overal hoofden aan te stellen, zoodat dan ook reeds den 30sten Juni d. a. v. door den Luitenant-Kolonel nog 45 lo-thai's werden benoemd. Deze maatregel zou strekken om de rust onder de bevolking te herstellen, de kwaadwilligen op te sporen en de vluchtelingen te doen terugkeeren.

Deze vluchtelingen waren juist allen geene kwaadwilligen, maar velen waren bijv, naar Mandor gevlucht om zich met hunne huisgezinnen te onttrekken aan de gevaren van den oorlogstoestand en de moeilijkheden, die zij van het geheime verbond verwachtten.

---

(1)

KAP TAIJ FO SON TJON TANG.

甲 總 和

大 廳 順

HOOFDSTUK III.

§ 1. FINANCIEN. BELASTINGEN.

Voor de behandeling van dit onderwerp kiezen wij het tijdvak 1837 — 1850, toen Fo-Sjoen alleen uit Thai-kong bestond, daar door de vele bepalingen en uitzonderingen een algemeene behandeling ons te ver zou leiden. Reeds werden in 't algemeen de belastingen van Boedoek en die der oudste vereenigingen bij Montrado aangestipt, terwijl ook medegedeeld is dat alleen Fo-Sjoen belasting hief, terwijl de samenstellende kongsi's slechts bij de inning behulpzaam waren. Niet tot Fo-Sjoen behoorende vereenigingen als bijv. Lan-fong, Sam-thiao-keoe (na 1822), Lim-thian (tot 1850) Sjip-ng-foen (1822—1850) hadden hare eigen belastingen. In het hier te beschouwen tijdvak (1837 — 1850) was de toestand aldus: het Thang bestuur hief de belastingen en werd in de inning bijgestaan door de hoofden der kong-simijnen (bl. 571) en arakstokerijen (bl. 576) van Thai-kong, door de Tshak-tjoe's (schanshoofden bl. 576) en den Thang-tjoe van Bengkajang (bl. 580), terwijl deze belastingen bestonden in:

I. BELASTING OP HET SLACHTEN VAN VARKENS.

Voor het slachten van een varken moest *f* 1.— betaald worden. Dagelijks werden er te Montrado vijf geslacht, terwijl er bijv. ter gelegenheid van de 7 groote feestdagen hondertwintig varkens werden geslacht [1]).

---

1) *Deze 7 groote feesten zijn:*

a. *Chineesch nieuwjaar*, in Montrado meestal genoemd:

De opbrengst van deze belasting werd verdeeld onder den kapitan, den sin-sang en de thang-tjoe's en daar de kongsi mijnen vrij mochten slachten, werd zij alleen door de particuliere nijveren gedragen.

II. WAAG-KOELIE- OF PASSERGELD.

Vele voortbrengselen enz. op den passer te Montrado gebracht, werden gewogen en daarvoor moest men b.v. betalen:

voor 1 kati rijst 1 duit = 5/6 cent.
1 „ droge visch 1 „
1 wild varken *f* 1.—
1 hert „ 1.50

Ieder bevrachte koelie uit Singkawang komende moest 5 duit betalen.

新年 sin njiën.
新春 sin tjhoen.
新正 sin tjang.

b. 1e Chineesche maand 15e dag! *Lantaren-feest* Tsap-go-me (十五夜 Hokkiën. dial.), in Montrado Tjang-njiët-pan (正月半) genoemd.

c. 4 of 5 April — *Graven feest* — Tjing-Bing 清明 Tshin-min of Tshing-Bing (h. d.)

d. 5e maand 5e dag. *Drakenbooten-feest*-Pe-tjoen 爬船 pe-tsoen (h. d.) of pa-sjon ook dikwijls genoemd ng-njiët-tsiet 五月節

e. 7e Maand, offerhande aan de dooden. *Rèboetan-feest* — Roofofferhande — Tjio-ko.

搶孤 tshio-ko (h. d.)
施孤 sji-koe.
渡孤 thoe-koe of
七月半 tshit-njiët-pan.

f. 8e maand 15e dag. *Midden herfstfeest* — Groote herfstfeest.

中秋節 tiong-tshioe-tseh (h. d.)
of 八月半 pat-njiët-pan.

g. 21 December = *Feest van het wintersolstitium.*

冬節 tang-tseh (h. d.) of tong-tsiet.

III. BELASTING OP DE PARTICULIERE ARAK-STOKERIJEN.

De Groote betaalden *f* 8.— per maand.
„ Kleine „ „ 4.— „ „
Men vond in Montrado 24 part. arakstokerijen.

IV. BELASTING OP DE SPEELTAFELS.

De grootere *f* 24 's maands,
„ kleinere „ 20 „
Alleen op feestdagen werd in de kampongs gespeeld, met eene belasting van *f* 0.50 per partij. Op den passer van Montrado waren 2 kleine en 8 groote speeltafels.

De Kapitan en de Thang-tjoe's hadden elk recht op de opbrengst van eene speeltafel, het overige was voor Fo-Sjoen. (Op bl. 551 werd medegedeeld, dat de afgetreden kapitan Woen-Kon-Sjioe in 1848 bij wijze van pensioen de opbrengst van eene speeltafel kreeg.)

V. BELASTING OP DE GOUDMIJNEN.

In de particuliere mijnen moest ieder mijnwerker *f* 1 tot *f* 6 per maand betalen, naar gelang van de hoeveelheid gelicht goud. In Montrado waren ± 1200 betalende mijnwerkers.

VI. BELASTING OP DEN VERKOOP VAN OPIUM IN HET KLEIN.

De verkoop was aan ieder tegen betaling van *f* 4.— *f* 6.— *f* 12 per maand vergund.

VII. SPADE GELD.

Ieder landbouwer moest *f* 2.— per jaar betalen. Er waren in Montrado ± 620 betalenden.

VIII. HUISTAKS.

Per jaar *f* 1 als grondhuur. Deze belasting was de oorzaak dat dikwijls velen in een huis samenwoonden.

IX. BEDRIJFSBELASTING.

Deze belasting bedroeg van *f* 1— tot een half tahil goud ± *f* 32 per jaar volgens een zeer willekeurigen aanslag. Wajang-spelers, thee-verkoopers, speelbank-houders en mijnwerkers waren vrij van de sub. VII. VIII. IX en X genoemde belastingen. Behalve de landbouwers betaalden nog 600 handelaren en ambachtslieden deze belasting. De ijzersmeden, die zorg droegen voor de wapens der kongsi's, waren van deze belasting vrijgesteld.

X. HOOFDGELDEN.

f 1.— per hoofd en per jaar. Ouden, gebrekkigen en personen beneden de 6 jaar waren vrijgesteld. Deze belasting kwam door het heen en weer trekken der bevolking zeer slecht, en soms slechts voor de helft binnen.

XI. JACHT-RECHT.

Voor een gevangen wild varken werd 40 duit, voor een hert 60 duit (0.50) betaald.

XII. INVOERRECHTEN.

Deze werden volgens tarief betaald en geheven door de hoofden van schansen aan de landingsplaatsen, welke hoofden een aandeel in de door hen geinde gelden hadden. Genoemd tarief, in 1854 op een plank geschilderd in het schanshuis te Singkawang gevonden, bleef nog geruimen tijd onder het Gouvt. gehandhaafd (Besluit Alg. Secrs. Gou-

vernements Comm[s]. N°. 4 dd. 14 Octr. 1854), met uitzondering van de rechten op *opium*, *zout* en *tabak*, alle reeds op andere wijze belast en van *rijst*, welk artikel wegens rijstgebrek eerst in 1856 zoude belast worden.

Het tarief bevatte een 150 tal artikelen met opgave der te betalen rechten, bijv.

Opium, per kist *f* 100.

Hieronder moet men natuurlijk de gesmokkelde, uit Singapoera en Mandor aangebrachte opium verstaan; jaarlijks werden ± 70 kisten aangevoerd. Kocht men opium van den pachter zoo betaalde men aan dezen 48 tahil goud per kist.

Rijst *f* 6 de kojan.

Jaarlijksch werden te Singkawang 300 kojan di ± 750.000 KG. aangevoerd.

Thee *f* 0.90 p. kleine kist.
„ 1.40 „ groote kist.

Grof	*linnen*	(wit)	per	kodi	*f* 7.
Zwart	„		„	stuk	„ 0.40.
Rood	„		„	„	„ 0.10.
Licht blauw	„		„	„	„ 0.30.
Donker „	„		„	kodi	„ 6.00. etc. etc.

XIII. Dajaksche belasting.

Ook de Dajaks brachten belasting op aan de Kongsi en kregen hunne vorsten daarvoor eene recognitie (vergel. Veth I 384). Mampawa kreeg of liever had daarover aanspraak op 4 tahil per jaar. (Thai-kong had nl. ook nederzettingen in Mampawa, b.v. te Keoe-Wong-djioe, Malinsam Sang-king, Soengei Doerie enz.

XIV. HOOFDELIJKE OMSLAG EN KOLLECTEN.

In tijden van geldnood, bijv. bij oorlogen, was het de gewoonte om kollecten óf een hoofdelijken omslag te houden, die den particulieren dikwijls veel geld kostten en met veel afzetterijen gepaard gingen. Eigenlijk was het wel zooals op bl. 573 staat, gewoonte, dat de samenstellende 14 kongsi's

bij een te kort in de Thang-kas, dit suppleerden uit de kas der gezamenlijke kongsi-mijnen. Toen echter Thai-kong alleen Fo-Sjoen vormde, schoven de hoofden dier mijnen en hunne mijnwerkers dezen last dikwijls van zich af, opdat zij niet zelf dit nadeelig saldo moesten aanzuiveren, en aldus minder winsten behalen konden.

In het algemeen waren in den kongsi-tijd de niet tot de kongsi-mijnen behoorende personen zwaarder belast dan tegenwoordig, ook als men de toenmalige grootere winsten der goudexploitatie, handel en landbouw in aanmerking neemt en toch werd in 1864 gerekend dat een Chinees (mannen, vrouwen en kinderen) nog *f* 26,70 per jaar betaalde, terwijl dit cijfer tegenwoordig iets meer dan *f* 10.— zal bedragen.

§ 2. UITGAVEN.

Tegenover de bovenstaande inkomsten bestonden vele uitgaven. De c. q. aan den Sultan en het Gouvernement betaalde schattingen werden uit de kas van Fo-Sjoen betaald; dat dit betalen wel eens iets te wenschen overliet blijkt genoegzaam uit Veth. W. A. v. B. Ook in oorlogstijd waren er zeer vele en groote uitgaven te doen (Vide Hoofdstuk II § 4), terwijl tevens de bezoldigingen van hoofden, de talrijke Chineesche feestdagen en de gasten veel kostten.

Voor de wegen werd in den kongsi-tijd door de kongsi's weinig uitgegeven, en werden slechts die welke bijv. van Montrado naar de landingsplaatsen als Pangkalan Batoe en Pakoetjing liepen, nu en dan in orde gebracht. De meeste wegen werden door de particulieren onderhouden, waartoe nu en dan eenig geld werd ingezameld, terwijl op dezelfde wijze de bruggen werden onderhouden. Hier en daar nam ook wel de een of andere Chinees, die eene gelofte wilde vervullen het leggen van eene brug of het onderhoud van een gedeelte weg op zich. De meeste wegen waren zeer slechte voetpaden met vele kronkelingen, zoodat men

bijv over den afstand van Singkawang tot Montrado d.i. 20 paal of ruim 5 uur, dikwijls twee dagen deed. Om de waterwegen in orde te houden was het verboden het zandhoudend water der mijnen in de rivieren te loozen, opdat deze niet zouden verzanden. Toen deze bepaling na 1854 niet meer gehandhaafd werd, verzandden dan ook vele rivieren, en kan men nu bijv. Pangkalan Batoe, waar men vroeger van uit zee met tamelijk groote prauwen kon komen, slechts met zeer veel moeite en kleine schuitjes bereiken.

De kongsi voorzag ook nog, al was het dan ook gebrekkig, in het onderhoud der leprozen, van welke lijders men in Boedok, Montrado, Lara en Loemar toen ter tijde ± een 350 tal aantrof, een zeker te geringe schatting daar de Chineezen alleen de erge gevallen als lepra opgeven en de lijders zelf hunne ziekte zoolang mogelijk geheim houden. Gegoede lijders woonden meestal in een voor hen gebouwd afgelegen huisje, de arme in leprozen-kampongs bijv. te Thai-Sjoe-San, alwaar in iedere hut 2 à 3 lijders verbleven. Aan dezen gaf de kongsi op feestdagen vleesch, visch of kleederen, en in goede tijden bovendien per persoon één gantang rijst (± 10 kati ruim 6 K. G.) per halve maand; verder mochten de leprozen van 's m. 6 tot 's nam. 4 uur op den passer bedelen, terwijl ze soms ook door het snijden van alang[2] voor dakbedekking, door visschen, het aanleggen van kleine groentetuinen of het hakken van brandhout hun ellendig bestaan voortsleepten.

§ 3 MUNTEN EN GOUDGEWICHTEN.

De gewone eenheid van munt was de fictieve *reaal*

(¹) Tegenwoordtg is dit aantal lepralijders zeer verminderd. De Chlneezen beschouwen deze ziekte op Borneo als van de Dajaks afkomstig en noemen haar wel Dajaksche lepra (嘮仔癩) Vooral Pamangkat was door de vele lepralijders bekend, en een Chineesch deuntje zegt nog:

Oi lai-ko ghi Pang-kat.

Oi si ghi Loe-mat, d.i. »wilt ge lepra krijgen, ga naar Pamangkat, wilt ge dood gaan, ga naar Loemar" (in Loemar hadden n.l. dikwijls bij den mijnbouw bergstortingen plaats.)

van 240 duiten d. i. *f* 2. Waar in het voorgaande bedragen in guldens zijn opgegeven, zijn deze dan ook uit realen herleid. Verder rekende men bij *tahil's goud* à ± 47 à 48 realen.

De circuleerende munten waren duiten, vele dollar soorten (Spaansche matten, realen of Ringgit Pilaar, Maria-Theresia-daalders etc.) en eenige N. I. munten waarvan bijv. de gulden niet op 120, maar op 160 duiten werd gerekend. Om in den nood aan pasmunt te voorzien bracht men in 2, 4 of 8 stukken gekapte Dollars in omloop en goot tinnen munten, die in verschillende tijden tegen een grooter of kleiner bedrag werden aangenomen en ook in verschillende grootte voorkwamen. Van deze munten (*Siak-theoe* 錫頭) zijn vijf soorten gegoten nl. die van *Fo-Sjoen-Sjip-si-kong-si* (1776—1807 v. bl. 523), die van *Thai-kong*, van *Lim-thian*, van *Sjip-ng-foen* en van *Sam-thiao-keoe*, terwijl er ook vele valsche werden gefabriceerd,

Een dollar had in den kongsi-tijd eene waarde van 420 duiten d. i. dus *f* 3.50. welke waarde nu nog in sommige berekeningen wordt gebruikt, meestal is de dollar tegenwoordig echter ± *f* 2.— of 240 duiten waard. Bij berekeningen moet men er steeds nauwkeurig op letten wat met *reaal* bedoeld wordt, daar die uitdrukking zeer verschillende beteekenissen heeft,

nl. 1) een reaal van 240 duiten (fictieve munt.)
2.) een reaal van 420 d. (dollar soort.)
3.) een reaal = $^1/_{16}$ tahil (goudgewicht.)
4.) een reaal = $^1/_8$ tahil (zwaarte van een reaal Dollarsoort.

Een *tahil* heeft vele verschillende beteekenissen en waarden, hier behoeven wij echter slechts het gewone koopmans gewicht dit is $^1/_{16}$ katti of 0,038601 KG. en het goudgewicht tahil te beschouwen. Het goudgewicht op Borneo, ofschoon vroeger in zwaarte met een gewoon tahil overeenkomende, werd later steeds zwaarder genomen en wel gelijk aan 1.44 koopmans-tahil en weegt 0,054000 KG., waaruit de zwaarte

van een koopmans-tahil 0,03750 KG. en van een kati of 16 tahil = 0.600000 KG. zou volgen. [1]) Daar het koopmans-tahil tiendeelig verdeeld wordt nl. 1 thail = 10 tji = 100 hoen noemt men het goud-thail ook wel „een thail vier tji vier hoen" *jit-liong-si-tshien-si-hoen*(一兩四錢四分 of bij verkorting *liong-si-si* (兩四四). Een andere voor *tahil* gebruikelijk is *bongkal*, welke uitdrukkingen eigenlijk niet geheel identiek zijn. Raffles zegt b.v. dat een bongkal iets minder is dan een tahil, en W. E. MAXWELL: (A MANUAL of the Malay language 2e Edition bl. 141) geeft op onder Goldsmith's Weight.

1 Kati = 12 bungkal, terwijl uit het bovenstaande blijkt 1 Kati = 16 koopmans tahil = $\frac{16.}{1.44}$ of 11. Goud-tahil is, zoodat een bongkal en een goud-tahil tot elkaar zouden staan als 11, 12 [2]).

Het goud-tahil heeft eene geheel andere verdeeling als het koopmans-tahil, dat zooals boven gezegd is, tiendeelig wordt verdeeld, terwijl de verdeeling van het goud gewicht aldus is;

1 Tahil — 兩 in zwaarte gelijk aan het wicht v. 2 sp. matten (realen).

$\frac{1}{2}$ Tahil 半兩 „ „ „ „ „ „ „ 1 sp. mat. (reaal).

$\frac{1}{4}$ Tahil 四文 = 4 reaal (goudgewicht) = 4 mas = 4 majam).

$\frac{1}{8}$ „ 二文 = 2 reaal („ „) = 2 „ = (2 majam).

$\frac{1}{16}$ „ 一文 = 1 reaal („ „) = 1 „ = (1 majam).

---

[1]) Als goudgewicht Tahil worden in den Reg. Alm. opgegeven de volgende gewichten 0,035714 KG. — 0,038601 KG. — 0,04 KG. — 0,05 KG. 0,054090 KG. en 0,05585 KG. Uit het aldaar opgegeven gewicht van een kati = 0.617613025 KG. zou volgen 1 koopmans-tahil of $^1/_{16}$ kati = 0,038601 KG. en een goud-tahil of 1,44 koopmans-tahil = 0.055585 KG.

2) Dus vergeleken met een katti = 0.617613025 KG.
1 goud tahil. = 0.055585 KG.
1 bongkat, = 0.051468 KG.

$\frac{1}{32}$ „ 兩拔 = 2 soekoe = 1 djampal = 1 roepijah = 1 gulden.

$\frac{1}{64}$ „ 一拔 = 1 soekoe = $^1/_2$ gulden.

$\frac{1}{128}$ „ 三方 = 3 wang = 30 duiten = 1 stali = $^1/_4$ gulden.

$\frac{1}{384}$ „ 一方 = 1 „ = 10 duiten = 1 saga.

$\frac{1}{767}$ „ 五累 = 5 duiten.

$\frac{1}{3840}$ „ 一累 = 1 duit.

$\frac{1}{7680}$ „ 半累 = $^1/_2$ duit.

Uit deze opgave blijkt dat van af 1/16 thail d.i. reaal, de verdeeling van het goudgewicht reaal gelijk is aan de verdeeling van den reaal van 240 duiten.

G. W. 1 reaal = 4 gulden = 4 soekoe = 8 tali = 24 wang = 240 duit.

Geld 1 reaal = 2 „ = 4 „ = 8 „ = 24 „ = 240 duit.

Daar opkoopers van kleine hoeveelheden het tahil goud soms op *f* 64, — (1) rekenen volgt, dat

een reaal of $^1/_{16}$ thail goud *f* 4 waard is

een gulden of $^1/_{32}$ „ „ *f* 2 „ is

enz, waarom men dan ook dikwijls eigenaardige uitdrukkingen als „een gulden goud is 2 gulden of meer waard," (2) hoort.

(1) Deze waarde hebben wij gemakshalve ook in den tekst gevolgd.

(2) De verdeeling van het tahil in den Regeerings-almanak verschilt van de boven opgegevene daar het $^1/_2$ tahil = 1 reaal opgegeven is, en deze reaal dan weer verdeeld wordt op dezelfde wijze als het $^1/_{16}$ tahil (reaal) in den tekst zoodat alle onderdeelen aldaar 8 maal te groot zijn. Als een fout behoeft men het echter niet op te vatten, daar ook de in den Reg. Alm. voorkomende verdeeling te verdedigen zou zijn, nl. aldus:

1 tahil weegt 2 sp. matten (realen).
$^1/_2$ „ „ 1 „ mat (reaal).
$^1/_4$ „ „ $^1/_2$ „ reaal (1 gulden).
$^1/_8$ „ „ $^1/_4$ reaal (= $^1/_2$ gulden).
$^1/_{16}$ „ „ $^1/_8$ reaal (= $^1/_4$ gulden) enz. m. a. w. die goud gewichten in den Reg. Alm. zouden zijn gelijk aan de zwaarte in zilver van de door den naam uitgedrukte bedragen (vergeleken met den reaal). In ondere opgaven komen dan ook de in de Reg. Alm. voorkomende namen der goudgewichten wel voor met de aldaar opgegeven zwaarte. Deze twee verschillende verdeelingen, met gelijkluidende benamingen zijn zeker de aanleiding van de verwarring op het punt van goudgewicht meestal bestaande.

HOOFDSTUK IV.

GRENZEN DER KONGSI'S.

In het eerste tijdvak der Chineesche vestiging waren de grenzen der vereenigingen zeer onbepaald en lagen de bezittingen van hetzelfde verbond zeer verspreid. De vroegere terreinen zijn in het Ie hoofdstuk eenigszins aangeduid b. v.

van Thien-thi-foei op bl. 518
„ Lan-fong-foei „ „ 519
„ de 14 Fo-Sjoen-kongsi's op bl. 524—26.
„ de 7 kongsi van Lara bl. 527 en de latere verdeeling van Lara op bl. 542—43 enz.

Langzamerhand werden de grenzen door verovering (vide bv. bl. 529, 533, 548) door uitwijking (vide bv. bl. 546), door afstand, ruiling enz. steeds meer en meer afgerond, zoodat bij de twisten van Sam-thiao-keoe en Thai-kong in 1820 en volgende jaren reeds tamelijk nauwkeurige en afgeronde grenzen bestonden.

Neemt men den geringen invloed van het Gouvernement op de Chineesche kongsi's in 1822 in aanmerking, dan zou men reeds à priori kunnen aannemen dat de grensbepaling dier vereenigingen, voorkomende in de publicatie van den 22sten September 1822 (zie Veth II bl. 126) niet veel van de werkelijkheid verschilde, wat mij dan ook bij onderzoek bleek.

Bij die publicatie werd bepaald dat de verdeeling der goudgronden onder de 7 kongsi's onherroepelijk werd vastgesteld (art. 8) en wel als volgt:

1. *Thai-kong* verkreeg Selakauw met Montrado en Singkawang alsmede Boedok met Sing-sak. Lara zou aan de eigenaren worden teruggegeven, doch onder het oppergezag van Thai-kong blijven; terwijl de zeven kleine kongsi's aldaar ge-

vestigd, 26 tahil aan den Pangeran Bandahara zouden betalen — (art. 8 (9?).)

(Met Sing-sak is zeker San-Siak 散鍚 bedoeld, waarop dikwijls aanspraken door Sam-thiao-keoe werden gemaakt, terwijl volgens de bovenstaande bepaling ook het gebied van Boedok tot Thai-kong werd gerekend, waarop boven (bl. 557) reeds is gewezen. De vroegere eigenaren van Lara waren Sam-thiao keoe, *Thai-fo,* Thai-kong en de zeven, op bl. 38—39 genoemde kleine kongsi's (vergel. ook Veth. II 405—404) Hierdoor wordt misschien opgehelderd waarom Thai-fo niet in de publicatie voorkomt. Hoe Lara weldra in 1825 op nieuw door de kongsi's verdeeld werd staat op bl. 542 en 543 beschreven.

2. *Hang-moei* verkreeg het bovendeel der Soengei Raja (art. 10).

3. *Sin-woek* verkreeg het benedendeel der Soengei Raja (art. 10).

4. *Man-fo* verkreeg de Soengei Doeri met Sin-lang (= Sang-king?) (art. 10).

5. *Sam-thiao keoe* verkreeg Sepang, Seminis, Pamangkat en Karissi, doch moest zich omtrent Sepang met Thai-kong verstaan (art. 10). (Met Karissi zal wel bedoeld zijn de landstreek aan de Soengei Karisiq (كريسق) een zijriviertje van de groote Sambasrivier tusschen de Sgei Tĕbas en Pamangkat.

6. *Sjip-ng-foen* verkreeg Loemar met Soebor (art. 10) Onder Soebor meen ik te moeten verstaan het aan Sjip-ng-foen toebehoorende Soebah, over welke streek meer dan eens strijd tusschen Sam-thiao-keoe en Sjip-ng-foen is geweest.

Volgens de door mij ingewonnen berichten, die ook met de globale opgave bij Veth. I bl. 100—101 overeenkomen waren de grenzen als volgt, (orde schetskaart):

I. LIM-THIAN-KONG-SI.

Ten *W.* de zeekust.

„ *N.* de Sebangkauw (in den bovenloop Sintangauw

geheeten) tot aan de monding der Sgei Sepang, deze rivier tot aan de monding van de Sgei Karangan.

„O. De Soengei Karangan tot aan het punt waar deze rivier den Selakauw het dichtst nadert, en verder een rechte lijn naar het naastbij zijnde punt van den Selakauw, welke lijn iets beneden kampong Oedoeq (Chin. Woe-loe) uitkomt, ten Z de Selakauw af tot aan zee. De belangrijke vestiging Selakauw (Woen-toe-nai) behoorde aan Thai-kong.

(De Sebangkauw wordt door de Chineezen *Sit-pang-kong* 昔邦港 of „rivier van Sepang" genoemd: In sommige werken komt de naam dan ook als *Sepangauw* voor. Een andere naam Woe-lok kong 烏樂港 of „rivier van Boedoek" slaat nu en dan ook op de Sebangkauw.

Het eilandje, dat ten z. van Tempapan door de splitsing van den Sebangkauw wordt gevormd behoorde tot Sam-thiao keoe. Die door de Sebangkauw gevormde 2 armen worden *Soeng-kong* 雙港 d.i. dubbel rivier genoemd, de Maleiers noemen een der armen *Těroesan*.

II. SIN-WOEK-KONGSI.

Ten *W*. de zee.

„ *N*. de Soengei Sedauw (亞答港 A-tap-kong) en verder tot aan den oorsprong van de Sgei Loehawang.

„ *O*. de Soengei Loehawang (路下橫港) ook wel genoemd Soengei Hang-moei (坑尾港), en verder zuidwaarts tot aan de Soengei Pangkalan.

„ *Z*. De Sgei Pangkalan tot aan zee.

III. HANG-MOEI-KONG-SI.

Oostelijk van II tot dicht bij Montrado.

IV. MAN-FO.

Ten *W*. de zee.

„ *N*. de Soengei Pangkalan,

Ten *O*. de Soengei Palomin (把羅明港), de Soengei Moei-Tshak (尾棚港) en verder zuidwaarts tot aan de Soengei Semoedoen (in Mampawa).
„ Z. De Soengei Semoedin.

V. THAI-KONG.

Ten *W*. de grenzen van Man-fo, Hang-moei en Sin-woek en de zee.
„ *N*. De Selakauw-rivier op, tot aan de monding van de Soengei Engkawang (An-ka-man-kong), vervolgens dit riviertje tot zijn oorsprong bij de waterscheiding van het Bawang-gebergte, daarna deze waterscheiding tot aan den oorsprong van de Soengei Bangkalok (Chin. Tjhin-Lak 渫歷) en verder deze rivier tot hare monding in de San-toeng rivier. van daar een lijn naar de Soengei-Ledo, en deze rivier af tot hare monding, verder O.-waarts tot het Bajang-gebergte.
„ O, het Bajanggebergte.
„ Z. de grenzen van Sambas, met Landak en Mampawa.

Ook had Thai-kong echter nog vestigingen in Landak en Mampawa (bijv. Taman, Malinsam etc.)

In 1830 kwam het gebied van Man-fo en in 1837 ook dat van Hang-moei en Sin-woek aan Thai-kong.

(De Selakauw wordt door de Chineezen Woen-toe-nai-kong 坟肚坭港 d. i. „Rivier van Selakauw" genoemd, ook draagt deze rivier den naam van 大港 Thai-kong of groote rivier. In den bovenloop heet zij Soengei Raja, niet te verwarren met de gelijknamige rivier van Pangkalan Batoe die door de Chineezen Tshai-ha-kong 祭下港 en in den bovenloop Sam-pa-sa-thai-kong 三把沙大港 d. i. „de groote rivier van Sampasa" wordt genoemd.

Daar Taman (Tap-man 答满) door Sambasche kongsi's werd bewerkt nl. eerst door Thai-fo (v. bl. 539) en later door Thai-kong, is dit misschien de oorzaak van de vergissing

van den Sultan van Sambas in 1823; die de streek van kampong Soetie waar ook Taman ligt, tot zijn rijk rekende (Verg. Veth II bl. 400).

VI. SJIP-NG-FOEN.

Ten W. het Sepangsch gebergte noordwaarts tot aan den oorsprong van de Sgei. Djelatok besar (in oude stukken meestal Njilato of Jato genaamd), verder deze rivier af tot hare monding, en van daar naar den oorsprong van de Sg. Sondong, welk rivier verder de grens vormde tot aan het kanaal, dat deze rivier met de groote Sambas verbindt.

Ten N. Genoemd kanaal.

„ O. De Simpang kanan en de Sg. Sebalauw tot aan de monding van de Ledo-rivier.

„ Z. De Noordgrens van Thai-kong van de monding der Soengei Ledo tot aan den oorsprong der Sgei Engkawang.

De landstreek *Sempauw* werd gerekend tot Sjip-ng-foen te behooren.

VII. SAM-THIAO-KEOE.

Ten W. de zee.

„ N. de Groote Sambas tot aan de monding der kleine Sambas, verder deze rivier op oostwaarts tot aan de monding der Soengei Sondong.

Ten O. en ten Z., de grenzen van Sjip-ng-foen, Thai-kong en Lim-thian.

(Volgens art. 11 van bovengenoemde publicatie stond de plaats Sambas direct onder Gouv[ts]. bestuur).

Deze hier en daar vage grenzen zijn volgens de Chineezen de meest waarschijnlijke; dikwijls hadden er echter tusschen Sam-thiao-keoe en de drie aan deze kongsi grenzende vereenigingen twisten over goudgronden plaats.

Sam-thiao-keoe door den Sultan en het Gouvt. gerugsteund maakte aanspraak op streeken die aan de drie bedoelde

kongsi's toebehoorden maar deze lieten zich ook niet onbetuigd.

Zoo maakte bijv. de kongsi van Sepang nu en dan aanspraak op de gronden tusschen de Sgei Karangan en de Sgei Boedok gelegen en schijnbaar met eenig recht op de gronden tusschen de Sgei San-siak en de Sgei Engkawang. Dikwijls maakten ook Boedoek en Thai-kong aanspraak op het aan Sam-thiao-keoe toebehoorende terrein tusschen de Soengei-Raja en de Sgei Moek-kwan. Op eene M.S. kaart van 1841 staat betreffende die streek de aanteekening: Territory now occupied by the kongsi Sepang, but disputed bij the kongsi's „of both Montrado and Boedok." Op dezelfde kaart staat ook de Sg. Teberauw als O. grens van Sam-thiao-keoe opgegeven. (1)

In 1849 stond Sam-thiao-keoe aan Sjip-ng-foen de streek tusschen de Djelatok bĕsar en de Djelatok ketjil af, terwijl laatstgenoemde kongsi soms ook aanspraak maakte op de terreinen tusschen de Djĕlatok en de waterscheiding van deze rivier met de rivier Tap-miang (Temiang) gelegen.

(1) Bedoelde M.S kaart: »The Chinese Kungsi-ships and Principal Settlements within the Residencies of Sambas and Pontianak 1841", werd door mij in '84 in het Indisch Leesmuseum te Delft aangetroffen en gecopiëerd. Zij is waarschijnlijk opgemaakt door de Engelsche zendelingen, die volgens de overlevering in 1841 Montrado. bezochten. Een tweede exemplaar schijnt opgegeven te zijn onder No. 3518 van de Bibliotheca-Neerlando-Indica ('s Gravenhage Martinus Nijhoff. 1883). Op bedoelde kaart komen ook de bevolkingscijfers voor

b.v.	Mandor.	3000
	Mampawa.	2000
	Montrado.	8 à 10,000
	Singkawang.	2500
	Koelor.	800
	Sepang.	1000
	Seminis.	200
	Pamangkat.	2000
	Loemar.	1500
	Teberauw.	40 enz.,

SAMBAS.

in 1884 opgeheven werd.

ong 1837—1850 (bl. 547).	1	De „*De Drie Kongsi's van Fo-Sjoen*" 1850 — 1854.
Tajan. — (bl. 548.)		和順三公司 (bl.553)
Paloh en Serawak (bl. 548)	2	Bij publicatie van den Luit. Kolonel Chef der Expeditie dd. 12 Juni 1854 opgeheven.
Landak.— (bl 546).		
- (bl. 541.)		
. . . . (1)		
. . . .	3	

EDIN

VI. S^n^. MOEDA ACHMAD
Marhoem Gajoeng

zetel had, volgens Veth I. bl. 382 Sindjoendjoen (ten rechte Sendjoedjoeq) geheeten, ligt a/de Gr. Sambas-rivier.

VIII. = Raden Pasoe = Pangeran Anom (Veth I bl. 383).

IX = Raden Samba = Pangeran Bandahara (Veth II bl. 482).

X. = Raden Samar = Pangeran Bandahara Sri Maharadja (Veth II 484—485).

XI. = Raden Mantri = Pangeran Ratoe-Nata-Kesoema † 4 Mei 1889, oud 69 jaar.

XII. = Pangeran Ratoe-Nata-Kesoema † 1878.

XIII. = De tegenwoordige Sultan.

BATAKSCHE SPREEKWOORDEN EN SPREEKWIJZEN

DOOR

C. A. VAN OPHUIJSEN.

(Vervolg)

101. *Marsorin-sorin songon na maridi di pantjoer.*. Elkander afwisselen, als bij het baden onder een pantjoeran.

Onder de straal kan slechts één persoon zich baden, die later komen moeten hunne beurt afwachten.

Bet: ordelijk handelen; queue maken; elkander afwisselen als bij officieele bezoeken enz,

102. *Magargar dolok Si Manaboen patambor bonana.*

De Si Manaboen stort in, doch zijn voet verbreedt zich.

Si Manaboen = berg in de afdeeling Padang Bolak. Wat de berg in hoogte verliest, wint hij in de breedte; het grondvlak wordt grooter en hij staat derhalve z. t. z. steviger.

Wordt gebezigd van een koopman, die geld uitgeeft om meer winst te maken; komt vrijwel overeen met ons: „een spiering uitwerpen om een kabeljauw te vangen."

103. *Parkolos-kolos pardonaon.*

Pardonaon is het tijdperk tusschen het snijden van de padi tot aan de bewerking der sawahs, de tijd dat de velden braak liggen.

Parkolos-kolos van kolos (*Tob*: *holso*) = 't klagen, 't bekommerd zijn over iets.

Wordt gezegd van iemand, die veel klaagt over weinig beteekenende zaken of ongevallen; die b. v., ofschoon zeer rijk,

bang is voor het geringste verlies en àls hij een kleinigheid verliest, aan iedereen vertelt, dat hij een verbazenden klap gehad heeft.

104. *Dipangan oenokna songon bargot na toewa-toewa.* Verteerd worden door het binnenste van den stam als oude ănau-boomen.

oenok = het binneuste, het hart van stengels.

Wordt gezegd van iemand, die in zijn eigen strikken gevangen wordt en zich zelf zoo in het ongeluk stort.

105. *Moeda sabara saboestak; sadjalangan samoewap.* De dieren uit dezelfde kraal hebben dezelfde soort modder op hun lichaam; die van dezelfde weide hebben denzelfden geur.

Bet: Menschen van dezelfde familie, uit dezelfde kampong of wel goede vrienden.

Vgl: Salapiq sakatidoeran, sabantal sakalang hoeloe, sapantang sapadjatijan.

106. *Ngada tarsoewan boeloe na so marmata.* Men kan geen bamboe planten, indien zich daarop geen oog bevindt.

Wanneer iemand tracht een ander, die onschuldig is, in het ongeluk te storten, maar niets te zijnen nadeele kan vinden, bezigt men dit spreekwoord. Ook in de beteekenis: van niets kan niet iets komen, gebezigd; soms ook in den zin van ons: men noemt geene koe bont of er is een vlekje aan.

107. *Partoboe ni Si Mandjoeng-mandjoeng.*

Als het suikerriet planten van Si-Mandjoeng-Mandjoeng.

Si Mandjoeng² = naam van fictieve persoon; deze at het riet, dat hij plantte, op, vóór het rijp was.

Wordt gebezigd van personen, die de tering niet naar de nering zetten; wier traktement op is vóór de maand uit is. Ook van menschen, die iets doen vóór den bepaalden tijd, b. v. de huwelijksgift (djoedjoeran) betalen vóór de zaak beklonken is. (vgl. Dahoeloe sora² pada hanta².)

108. *Dao nidakdak, donok nikatjehon.*

Als iets ver is, het roepen, is het dichtbij, 't wegjagen.

Mandakdak = roepen, spec: van een' hond.

Katjehon, ook *tjoihon* = wegjagen door ssjj of sstt te roepen.

Bet: Is de familie ver weg, dan is alles couleur de rose; zijn de verwanten bij elkander, dan hebben zij in minder dan geen tijd ruzie, waarvan scheiding het gevolg is.

Vgl. *Babaoer baq kamoetah,*
Batjarai baq kadămam.

109. *Mardomoe si haloeng dohot si lepe.*

Si haloeng = koeien of karbouwen met naar voren benedenwaarts omgebogen horens. Mal. *badoer.*

Si lepe = idem met hangende ooren.

Beteekenis als n°. 82.

110. *Mardomoe boegoel dohot boedogol.*

Boegoel = knoest, uit het hout stekende.

Een boedogol ontstaat door eenige knoopen op elkaar in een touw te leggen.

Wordt gebezigd, wanneer twee evenknieën het tegen elkander opnemen; wanneer twee personen tot geen vergelijk te brengen zijn, maar koppig op hun stuk blijven staan, niet voor elkander willen onderdoen; ongeveer óns: hard tegen hard.

Vgl. Mal: *boengkoe ' sadjangkal inda ' tarkadang*, gezegd van iemand die bijzonder eigenwijs is.

111. *Bariba songon djambang ni horis.*

Slechts aan één kant, zooals de djambang van een kris. Aan ééne zijde heeft de kris aan het boveneinde vlak bij de greep eene driehoekige verbreeding, die djambang genoemd wordt.

Dit spreekwoord doelt op de partijdigheid van een rechter of van een persoon, die een zijner kinderen dan wel ondergeschikten boven de anderen voortrekt.

112. *Toektek paraoe mangalap rapotna.*

De prauw kraakt, maar daardoor sluiten de planken vaster aan elkander.

Toektek = roekrek is een klanknabootsend woord.

Wanneer iemand al het mogelijke doet, om een ander in een slecht blaadje te brengen, maar al zijne praatjes en streken vermeerdering van diens aanzien ten gevolge hebben, wordt dit spreekwoord gebruikt.

Ook past men het toe op personen, die hoe het noodlot hen ook vervolgde, hoeveel smart en lijden hun ook ten deel vielen, toch als overwinnaars uit den strijd des levens te voorschijn kwamen.

113. *Djongang songon oersa doeroekon.*

Djongang = *djongeng* = verbaasd (met open mond) luisterende. als een hert, dat plotseling eenig geluid verneemt.

Mandoeroek = met een lans bewerpen.

Wordt gebezigd van iemand, die zijne tramontanen kwijt is, geheel verbouwereerd met open mond staat, zijne tegenwoordigheid van geest verliest.

Vgl. *Poaq karbou tarkadjoet di agoeng.*

114. *Songon soeping ni linta.*

Als het oor (gehoor) van een bloedzuiger.

Van een uitstekend fijn gehoor gezegd.

115. *Songon baba ni tahoel-tahoel.*

Als de opening (mond) van de bloem eener bekerplant.

Wordt gebezigd wanneer iemand van verbazing of verwondering met open mond staat; dan wel van iemand, die als hij eet of lacht, zijn mond wijd openzet.

Vgl: *Arang* (= mond) *salawas kantjak.*

116. *Na pirma batoe, piran dope na soewada.*

Steen is hard, maar het is nog harder niets te bezitten.

117. *Ngada tartoewal aek di alaman.*
Manoewal (*toewal*) = met beide handen opnemen.

118. *Ngada tarporo aek di indaloe.*
Uit een rijststamper is geen water te persen.
Deze drie spreekwoorden duiden totale armoede aan, terwijl de beide laatste ook gebezigd worden, als er sprake is van onmogelijk uit te voeren dingen.
poro, mamoro = persen, ook melken.
Vgl. Min: *Mămărah santan di koekoe, mănakiq darah di haloe.*

119. *Tali si paenet-enet, tali oelang matos, pamaoran oelang matipoel.*
Als fijn touw; het touw mag niet stuk gaan, de hengelstok mag niet breken.
Deze uitdrukking bezigt men, indien men het oog heeft op een' rechter, die eerlijk recht spreekt, zoodat beide partijen tevreden zijn; zij wijst in het algemeen op onpartijdigheid.
Zij komt geheel overeen met het Min: *Baq mamaloe oelar: oelar djan mati, tanah djan lambang, toengkat djan patah.*
Baq mamboeboet ramboet dalam tapoeng, tapoeng djan tarsĕraq, ramboet djan poetoes.

120. *Ngada soendat ni tipak so dege tonoen.* De tipak *moet* het weefsel aandrukken.
Tipak is het deel van een weeftoestel, dat dient om het weefsel aan te drukken.
Soendat = niet doorgaan, niet zijn beslag krijgen, mislukken, (v. d. T.)
Ngada soendat = moeten, onvermijdelijk zijn, enz.
Na marnjae ngada soendat be i so mate. = De zieke moet zeker sterven.
Ngada soendat so kehe be ija na toe Padang Bolak i: hij wil en zal naar de Padang Lawas gaan.
Onma anakkon na soendat radja godang-i: dit mijn kind

was het niet gegeven vorst te zijn (indien het kind spoedig na zijne verheffing tot radja sterft.)

Ma soendat rohangkoe: ik weet niet, wat ik doen moet, ik zie geen uitweg, ik ben ten einde raad.

Een meisje, dat het bij hare ouders goed heeft, wil zich soms niet in het huwelijk begeven, omdat zij het dan zeker minder gemakkelijk en aangenaam heeft; volgens de adat moet zij echter trouwen. Als zij weigert, wordt haar bovenstaand spreekwoord toegevoegd, dat in het algemeen op iets onvermijdelijks doelt, een *moet* beteekent.

121. *Laing marboewal songon api di boewapak.*

Het blijft doorsmeulen als vuur in zemelen. (kaf)

Wordt gebezigd van haat, nijd, enz.

Marboewal = het voortdurend uitstooten van kleine rookwolkjes.

Si Boewal-boewali-berg in Angkola gelegen, op wiens hellingen men behalve slijkvulkanen, fumarolen en solfataren aantreft.

Vgl. *Baq api dalam săkam,*
Baq doeri dalam daging.

122. *Boeroek bari marapejan, songon parandor ni bijo-bijo.*

Boeroek = versleten, in flarden, vergaan.

Bari = flauw van smaak; muf, van rijst, die te lang gestaan heeft; zuur, van den geur, die zich uit een spuwbakje ontwikkelt.

Marapejan (st. ape) op elkander (op den grond) liggen.

Bijo-bijo, zekere plant, waarvan de ranken met de zich daaraan bevindende bladeren afstervende door nieuwe ranken bedekt worden.

Deze uitdrukking voornamelijk in andoengs (klaagliederen) voorkomende, wordt gebezigd van iemand, die door het ongeluk vervolgd wordt; al wat hij onderneemt mislukt; zijne moeiten en zijn arbeid zijn vergeefsch, leveren geene resultaten op. Zij worden tot niets, evenals de ranken van de bijo-bijo verrotten en vergaan.

123. *Djamoeda oelok pe, moeda na nidoeroeng ni anak, toe aha binaèn?*

Al is het een slang, die door ons kind gevangen is, wat moet dan daarmeê gedaan worden?

Wanneer een jongeling eene vrouw medebrengt, hoe leelijk of slecht zij ook zij, zijne ouders moeten haar toch als hunne schoondochter aannemen. Doet een kind iets verkeerds, dan moeten de ouders de schade dragen of lijden, doeroeng = schepnet.

124. *Tiptip songon soehatan, sintong songon naraso koling.*

Met gelijken, zuiveren bovenrand als een inhoudsmaat; precies als een klingaleesche balans

Bet: geheel naar behooren, strikt rechtvaardig en eerlijk.

Mangati sama barè mangoedji sama merah.*

125. *Tangging songon hotor arijan*

Gespannen als de hotor over dag.

Hotor = een der middelen, waarmede men tracht de vogels uit de sawahs te houden, bestaande uit touwen van *idjoek* of *rotan*, waaraan lappen, bladeren enz. bevestigd zijn.

Die touwen worden van uit het wachthuisje (*sopo*) dan wel door den wind in beweging gebracht. Over dag zijn ze gespannen, 's nachts hangen zij gewoonlijk in een bocht.

Bet. Iemand, die vast op zijn stuk staat, bij het eens gezegde blijft.

Vgl. *Salapa tidaq laloe.*

Salangkah tidaq soeroet.

126. *Songon doengdoeng; nida ija goelaèn dipatidahon ija ihoerna; nida ija oelok dipatidahon ija oeloena.*

Als een aal; ziet zij een visch, dan vertoont zij haar staart, ziet zij een slang, dan laat zij haar kop zien.

Bet: De huik naar den wind hangen.

Deze uitdrukking schijnt mij toe eene vertaling te zijn van de Maleische spreekwijze. *Baq ikan pandjang; koq barsoewă*

djă ikan di palihatkannja ikoernja; *koq barsoewă djă oelar, di palihatkannja kapalanjă.*

Het is wellicht de plaats te wijzen op eene eigenaardigheid, die men zoowel bij de Bataks als bij de Maleiers vindt, in het gebruik van sommige spreekwoorden en spreekwijzen, die men als samengestelde uitdrukkingen zou kunnen beschouwen.

Daarvan wordt n. l. in den regel slechts het eerste deel gebezigd; het tweede verklarende gedeelte wordt verzwegen. Zoo gebruikt men i. c. alleen „songon doengdoeng."

Vgl. *Songon na mamboha boeloe* (n°. 86); *songon tombak* (n°. 87), enz. Evenzoo in het Maleisch = *Baqikan pandjang*; *baq mamakan boewah simolakamă*; *hoekoeman mamaloe oelar; baq manating minjaq*, enz.

Men treft zelfs uitdrukkingen aan, waarvan niets te maken is, indien men de daarbij behoorende expressie waarvan het laatste woord gewoonlijk rijmt op dat van de eerste uitdrukking, niet kent. B. v. *Soedah garoe, tjandana poela* heeft niet de minste beteekenis, indien men niet weet, dat de daarbij behoorende steeds verzwegen zin luidt: *Soedah tahoe bartanja poela.*

Gaéq-gaéq taroeng asam zal men dikwijls hooren bezigen, als er sprake is van een ouden snoeper, zonder dat men 't verband vat; de daarbij behoorende onuitgesproken zin *awaq gaèp, salera tadjam* wijst echter duidelijk aan, dat er gesproken wordt van een man of vrouw op leeftijd, die echter nog gaarne aan Amor offeren.

Hambeng ni Mandoerana
Maranakkon andoerijan

zegt de Batak, en verzwijgt de beide regels, waar het op aankomt:

Denggan di moelana
Djat toe hapoedhjan.

i. e. Een goed begin, maar een slecht einde.

Mandoerana is een riviertje op den Si Boewal-boewali bij Sipirok ontspringende; andoerijan = stekelvarken.

127. *Djambang songon soeping ni Si Amboelo.*
Groot als de ooren van Si Amboelo.

Djambang = groot, breed, flink uitgezet.

Amboelo = soort van tĕlas met breede bladeren, die wel eens als pajoeng dienst doen.

Wordt gebezigd van iemand, die gaarne zijn eigen lof hoort verkondigen, die zeer gevoelig is voor loftuitingen, al weet hij, dat veel waarmede men hem vleit bezijden de waarheid is.

De naam Si Amboelo is fictief, hangt echter samen met den vorm der amboelo-bladeren.

128. *Soengkâ songon na pahoeloe bondar.*
Moeilijk, lastig, als het stroomop gaan in een sloot (met stroomend water.)

Soengka duidt iets aan, dat moeilijk te doen, maar ook moei lijk na te laten is.

Bovenstaande uitdrukking wordt gebruikt, als men het heeft over zwaar werk, dat moeilijk nagelaten kan worden zonder schade voor den betrokken persoon; men weet dan niet, wat aan te vangen en stelt zich de vraag: doen of niet doen?

Dit dilemma wordt door deze spreekwijze aangewezen

Soengkâ-soengkâ = probeeren, moeite doen, iets trachten te bewerken.

Vgl. *Baq tagaq di pingang tabing*;
Kalaloe badan koq hilang.
Kapoelang badan koq maloe.

129. *Moeda sala di pandasoran, laing salama toe pambibiran.*

Het beginnen van vlechtwerk heet mandasor; bij het einde wordt de pandan omgeslagen (mambibiri); die omslag wordt pambibiran genoemd.

Bet: Begint men verkeerd, dan zal het eind ook verkeerd zijn; begin slecht, al slecht.

Vgl. *Baq bamoelă, baq basoedah.*

130. *Oelang ni gadis pastap toe pedor.*

Verkoop geen *pastap* aan *pedor.*

Pastap = *pedor*=zekere plant, waarvan de vruchten als doosjes voor het bewaren van loeloek (tondel) worden gebezigd.

Bet: Geef geen raad aan knapperen.

Vgl. *Ma-adjar oerang toewă makan dadih.*

131. *Sagodang-godang ni andor laboe, ngada tarbobokkon toe soban.*

Hoe groot de laboe-ranken ook zijn, men kan ze niet tot brandhout binden (als brandhout gebruiken).

Bet: Hoe rijk een slaaf ook is, men kan hem niet tot radja of bajo-bajo nemen; aan een domoor kunnen geene gewichtige zaken worden toevertrouwd, al is hij ook volwassen of van hooge afkomst.

132. *Mandjolo-djolo songon monis.*

Altijd voor aan als de monis.

Monis = gruis van de rijst, onder de gepelde rijst.

Wanneer men rijst want (manampi) op een wan, (indoeri) komt de manis altijd vooraan.

Dit spreekwoord doelt op iemand, die altijd de eerste wil zijn, een haantje de voorste; of ook op iemand, die vóór zijne beurt iets doet.

133. *Djarne salampoek pe taroeloeng laing palegan-legan do roewangna.*

Al heeft de doerijan maar één steel, toch verschillen de deelen, waarin zij verdeeld is, altijd.

Wordt gezegd van kinderen, die, ofschoon ze van dezelfde ouders zijn, toch verschillende karakters bezitten.

Vgl. *Ijaka năboedoe, wa ijaka nasta' in:*

Kagala sama barboeloe, panganal berlain?

134. *Roendoet tali ni ligi toe poentjana, lotok dek ni ligi toe soksokna*

Is een touw in de war, dan zoeke men het einde; is het rivierwater vuil, troebel, dan gamen naar den oorsprong.

Bet: Wanneer er iets gebeurd is of niet in den haak is, moet men de oorzaak ervan opsporen.

135. *Maroewas-roewas songon toboe, marsihat-sihat songon pisang.*

Geleed als suikerriet, in rijen als pisang-vruchten.

Bet: Alles volgens vaste regels.

Vgl: Mal. *Barsikat baq pisang.*
Bartoeradan baq padi.
Barbandjaran baq djagoeng.

136. *Dangka-dangka, doepang-doepang;*
Hata-hata panggarar oetang.

Met mooie praatjes zijn schuld aanzuiveren of trachten af te doen.

De eerste regel heeft geen zin, dient alleen voor het rijm.

Vgl. *ketje* [s] *pambajar hoetang.*
Koq loendang ka balandir
Indaq sariq ka baboengă;
Koq hoetang ka babair.
Indaq tjardiq kapagoenă.

Koq tidaq loendang di landir,
di mana sijamang kadijam;
Koq tidaq hoetang di bair,
di mana sanang kadijam.

137. *Songon na manaba hajoe: (angkon toe oerdoengna do ni taba).*

Als bij het vellen van een boom; aan den goeden kant moet men hakken.

Oerdoeng = de kant, waaraan de grootste takken zitten, waarheen de boom derhalve het gemakkelijkst zal vallen.

Bet: Men moet naar iemands harte-wensch handelen, wil men succes hebben.

Wordt eene vorstendochter door iemand van geringe afkomst ten huwelijk gevraagd dan zal zij weigeren; een vorstenzoon is echter van haar gading.

138. *Songon somba-somba ni halak Raroe.*

Als de gebeden (wenschen) van inwoners van Raroe.

Raroe = een kampoeng tusschen Panjaboengan (Groot Mandailing) en Hoeta Nopan (Klein Mandailing) gelegen. meer bekend onder den naam Laroe.

Wordt gezegd van menschen, die hun wenschen hoe langer hoe lager stellen. B. v. als de vijand nog ver verwijderd is, is hun wensch (eig. hunne bede aan de Hoogere macht) dat hun kampoeng niet verwoest moge worden; komt de vijand dichter bij. dan bidden zij, dat hun huis, eindelijk dat zij zelven gespaard mogen blijven.

Vgl. *Koq tidaq lantaqnja, lantiqnja;*
Koq tidaq kaka 'nja adiqnja.
Bagă toewaq, niră djoewă;
Bagă indaq, ija djoewă.

139. *Songon soeloem; disi aek nalan, toesi ija.*

Als de soeloem, die zwemt naar de plaats, waar het water helder is.

Soeloem = zekere visch.

Wordt gebruikt in den zin van: ubi bene, ibi patria.

Soms ook in dien van „de rijzende zon aanbidden."

Vgl. *Di mana angin nan deras, kasana ija.*

140. *Songon hoera-hoera mangoedoekkon por ni rohana.*

Als de schildpad, die (quasi) tegen zijn hartewensch in handelt; het tegenovergestelde zegt van hetgeen hij wenscht.

Iemand zegt b. v. dat hij om deze of gene reden niet

gaarne koerijahoofd zou willen zijn, doch, in zijn hart, wenscht hij gekozen te worden.

Ook gebezigd van iemand, die, als hem iets gepresenteerd wordt, bedankt, ofschoon hij gaarne van het aanbod gebruik zou maken.

Vgl. *Di moeloet nantidaq, dihati bakata.*

141. *Songon alihi na inanjoro; moeda so dapot manoek, ranggas pe nilodjongkon do.*

Als een kiekendief, die op roof uit is; als hij geen kip te pakken krijgt, gaat hij met een dooden tak ervan door.

Bet: Iemand, die niet krijgen kan, wat hij wenscht en zich met iets minders tevreden stelt.

Eenige menschen worden b. v. uitgezonden om voor een jongeling eene vorstendochter ten huwelijk te vragen; ze slagen niet, maar brengen een meisje van mindere afkomst mede, om toch niet onverrichter zake terug te komen. Op hen wordt dit spreekwoord toegepast.

142. *Songon boewaja Sihapas; toenggar majoep, toenggar nitangkoep.*

Als een krokodil uit de Sihapas; drijft er een stuk hout, dan maakt hij ook dat buit.

Si Hapas=een rivier in de Padang Bolak, die na zich met de Si Roemambe vereenigd te hebben de Pane vormt.

Wordt gebruikt van eene gemeene lichtekooi; ook van een radja of rechter, die gemakkelijk om te koopen is.

Vgl. *Inda› basisă dădaʻ di koedă.*

143. *Sondoek tongor* (eig. *sondoek ni tongor*) *Sondoek*=*lepel.*

Tongor, mal: *těngar*, zekere bruine verfstof uit boombast getrokken; de bast van de *pamarai* wordt daartoe gebruikt.

Na tongoron=impotent; (min: *oenak*).

De verfstof wordt gekookt en omgeroerd met een lepel, daarom *sondoek tongor* geheeten.

Die lepel, bestaande uit een klapperdop en een bamboezen of wel houten handvat, moet stevig en sterk zijn, zal hij voor het omroeren kunnen worden gebezigd.

Bet: eene gemeene lichtekooi (*pardjoehoet* of *pardangas*).

144. *Djontihon tahoeroe.*

Als het aanraken of aanstooten van een mierennest (met een of meer vingers.)

Tahoeroe=nest, gewoonlijk aan de takken van een boom hangende, van een vinnig bijtende miersoort (v. d. T.) In Angkola en Mandailing ook de mier zelve. Raakt men het nest slechts aan, dan komen van alle kanten de mieren opzetten.

Gebezigd van iemand, die bijzonder opvliegend is, een kruidje-roer-mij-niet.

145. *Mandjingkal songon tahoeroe.*

Met het achterlijf, het achterdeel naar boven gericht, als de tahoeroe.

Wordt gezegd van personen, die pas rijk geworden zijn, en zich op hunnen rijkdom laten voorstaan; ook van een minderen man, die boven zijn stand gehuwd is en daarmee geurt; in het algemeen van parvenus.

146. *Balbalon hoehang.*

Het slaan van een' *koekang* (luiaard.)

Al slaat men dit dier, toch blijft het stil liggen.

Deze spreekwijze past men toe op iemand, die alles verdraagt; dien men kan uitschelden en beleedigen, zonder dat hij iets terugdoet; ook op een' aartsstommerik.

147. *Santampoel gijot tos.*

In één slag wil men het door hebben.

Gebezigd van menschen, die haastig gebakerd zijn, en alles dadelijk naar hun' zin willen hebben.

148. *Dengganan koli-holi bontar oempada mata midop-idop.*

Beter goed dood dan bijna dood; eig: beter dat de beenderen verbleekt zijn, dan dat de oogen knippen, (volgens de Bataks wegens het uitstaan van smart) als men op sterven ligt.

Gewone beteekenis: de dood is boven de schande te verkiezen.

Vgl. Min: *Padă hidoep bartjarmin bangkai*
Elok mati barkalang tanah.

149. *Ngada tarbahen onggang songgop di sibagoeri.*

Een onggang kan zich niet neerzetten op een sibagoeri-plant.

Ongang = rhinoceros-vogel, mal. *ĕnggang.*

Sibagoeri = een buitengewoon laag bij den grond groeiend heestertje, behoorende tot de Malvaceae: min: *salıgoeri*; mal: *sĕlĕgoeri.*

Bet: Soort bij soort.

Een radja mag niet met een meisje van geringen stand in het huwelijk treden; hij mag niet als frère compagnon met slaven omgaan, enz:

Vgl. Min: *Makanan latiq-latiq dimakan anggang.*

150. *Ngada tarboloes gadja bakal ni badjiri.*

Een olifant kan het spoor van een muis niet volgen, kan er niet langs.

In beteekenis ongeveer gelijk aan n°. 149.

Iemand van hooge afkomst kan niet doen als een mindere.

151. *Ni taon-taonkon songon na mambahen ipon.*

De pijn verdragen, zich er tegen in zetten, als iemand, die zijne tanden laat vijlen.

Bet: Als men iets wil verwerven, moet men er ook moeite, zelfs pijn voor over hebben; die de lusten wil, moet ook de lasten dragen.

Wie b. v. bij gelegenheid van de *hari raja* poesmooi wil zijn, moet niets laten merken van de pijn, die zijne knellende

schoenen hem veroorzaken; hij houdt de bril op, al tranen zijne oogen ook.

Vgl. *Tahan saki *, na * eloq awaq.*

152. *Gijolna tingon sanggar toe eme*

Van de sanggar naar de padi, behoort het.

Sanggar = zekere rietsoort, waarvan de stokken voor hengelstokken of voor het maken van kooitjes voor rijstdiefjes en parkieten gebruikt worden.

Bet: Als men iets wil doen of verkrijgen, moet men met het begin, met het kleine beginnen; in dienst den hierarchieken weg volgen; bij het doen van een huwelijksaanzoek dient men eerst den *bajo-bajo* te polsen, enz: enz.

In eene slechte beteekenis komt deze spreekwijze ook voor: *Gijot tingon sanggar toe eme,* zegt men van een persoon, die langzamerhand iemands, vertrouwen heeft gewonnen en nu dezen besteelt; van een herder b.v., die eerst iemands vee hoedt, maar later beweert, dat de meeste der dieren hem toebehooren; enz.

Vgl. *Djangan dari adjoeng toeroen kasampan, handaqnja dari sampan kaädjoeng.*

153. *Madaboe boti ditinggang tangga.*

(l.c. van de trap) vallen en daarenboven de trap op zich krijgen.

Wordt gebezigd van iemand, die door het ongeluk vervolgd wordt; een ambtenaar wordt ontslagen, daarna gerechtelijk vervolgd en dwaalt eindelijk de gevangenis in; iemands huis brandt af, terwijl zijn gansche oogst door een bandjir vernield wordt enz: enz:

Vgl. *Lai djatoeh ditimpa tangga,*
Lai basah kahoedjanan poela;
of *Taramban di himpit djandjang.*

154. *Lajang-lajang do na lodja, hidoe na mokmokan.*

De zwaluwen vermoeien zich, de hidoe wordt vet.

Hidoe = Tob: *hoedi-hoedi* = (Min: *ambatar*) witte wormen in

den bargot- (mal: *ĕnau;*) of barambir- (klapper-) stam voorkomende, die nog niet lang geleden door de Heidensche Bataks werden gegeten.

Ofschoon feitelijk elke samenhang tusschen beide diersoorten en hun werk ontbreekt- niet de zwaluwen toch zorgen voor het dik worden der *hidoe*- wordt die in dit spreekwoord toch verondersteld blijkens de beteekenis: de eene heeft de moeite en de ander plukt daarvan de vruchten. — B. v. de kampongbewoners maken de wegen in orde, pedativoerders en wagenverhuurders profiteeren daarvan.

Vgl. *Awaq nan djărik, oerang nan boelih.*

155. *Margoelang-goelang songon si baganding-tagan.*

Zich oprollen als de *si baganding-tagan*. De *si baganding-tagan* is een slangetje, dat de lengte van een *tagan* (sirih-kalkdoosje) heeft, dus ongeveer 1 span; het diertje is over zijn geheele lengte bijna even dik.

Gebezigd van of tegen iemand, die zeer corpulent is, ons: „tonnetje."

Min: *ba[s] soempit di hantaqkan.*

De *si baganding-tagan* komt of liever kwam weleens is hun en kroop gewoonlijk in de *partaganan* (sirihzak van biezen gevlochten); werd het diertje daarin gevonden, dan zeide men, dat het om een „*pangoepa*"- iets, dat men een' geest toewijdt, vroeg. Die *pangoepa* bestond uit *poltoek*, (gebrande rijst, Mal: *bărtih*), *sira* (zout), *pege* (gember), *haporas* (klein vischje, Min: *kapareh*) alles op een blad geplaatst. De *baganding* werd dan met de *pangoepa* naar het naastbijzijnde bosch en wel naar een *inganan na marbegoe*-plaats waar geesten zich ophouden — gebracht.

En daardoor werd menig ongeluk afgeweerd.

156. *Songon tohoek di toroe ni dasar.*

Als een kikvorsch onder een klapperdop.

Van iemand gebezigd, die zijn „wereldje" beschouwt als „de wereld."

Min: *baq kataq di bawah tampoeroeng.*

157. *Ngada dope sandjongkal, madoeng sangkolak.* 't Is nog geen span en 't wordt een vaam. Gezegd wanneer iemand aan het overdrijven of vergrooten is, of bij het overbrengen van een last, meer zegt dan hem bevolen is. enz.

Vgl: Min: *boewal kaoedjoeng.*

158. *Ngada dope marandor, madoeng gijolmangalilit.* 't Heeft nog geen uitloopers en 't wil reeds omringen. Wordt gebruik van personen, die meer willen doen, dan zij kunnen of mogen; b. v. van iemand, die tot koerijahoofd gekozen, nog geen benoemingsbesluit heeft, doch reeds bevelen wil geven; enz.

159. *Ngada dope markabong, madoeng gijot habang.* 't Heeft nog geen vleugels en wil reeds vliegen. De beteekenis is duidelijk; zij betreft personen, die iets willen doen, waartoe zij nog niet in staat zijn; die een werk willen ondernemen boven hunne macht; die, terwijl zij over weinig fortuin te beschikken hebben, steeds willen geuren, enz.

Vgl. Min: *Tjantiq tjantiq daoen maroenggai,*
Băloen (beloem) sădang, lah barlabih.

En verder:

Kăling tjati (= tjatĕri) doedoeq tarmanoeng.
Sărikaja makanan toepai;
Maqçoed hati mamăloeq goenoeng.
Apa daja tangan taq sampai!

Ditjantjang răboeng di koeniki (=koenjiti).
Anaq soembilang mangoerajap;
Dipandang goenoeng, ditangisi.
Handaq tarbang, tidaq barsajap.

160. *Bibir handoengan.*
Handoengan = *hadjoet* (Mal: *kadoet*), buidel van vlechtwerk voor sirih en toebehooren.

Bibir handoengan = lippen, die steeds openstaan, als de opening van een *handoengan*.

Wordt gebezigd van iemand, die geen geheim kan bewaren, van een flapuit.

Vgl. Min: *Tjiboeq röboh.*

161. *Partijang-tijang latong.*

Iemand, die stijlen van brandnetelstengels bezigt.

Deze verrotten natuurlijk spoedig.

Van iemand gezegd, die veel verhuist.

In de *Tjindoer Mată* vinden we onder de epitheta van den vorst van Pagarroejoeng:

Nan bartijang tăras djilatang.

Dit wonderbaarlijke materiaal heeft met bovenstaand spreekwoord niets te maken, dient slechts om de bovennatuurlijke macht van dien vorst te bewijzen.

162. *Songon galapang na madaboe toe boestak.*

Als een *galapang*, die in den modder valt.

Galapang = ronde houten schijven, op de stijlen die de rijstzolders in de sopo's ondersteunen, aangebracht om te beletten, dat de ratten naar boven klimmen. Valt zulk een galapang in den modder, dan verdwijnt zij geheel daarin.

Wordt gezegd van eene vorstendochter, die met een' slaaf huwt; hare kinderen volgen den stand van hunnen vader, en zij zelve komt daardoor lager te staan.

163. *Manjolot songon baro pege.*

Er tusschen komen als een *baro pege.*

Baro pege = een kleine puist, die zich altijd op minder gewenschte plaatsen als in de knieholten, in de lies, onder de oksels enz. vertoont en erg lastig is.

Deze spreekwijze betreft personen, die, ofschoon het niet hunne beurt van spreken is, plotseling met hunne opinie voor den dag komen; of menschen, die zich onverwacht tusschen twee personen zetten, welke naast elkander zitten, enz:

Djaroepe aoe manjolot songon baro pege, ngada tama hoe bege . . . „ik kom er tusschen als een *baro pege*, omdat hetgeen ik hoor niet in den haak of ongepast is," zal iemand zeggen, die een spreker in de rede valt.

164. *Ngada tarinoem toewak, raroe ni sopsopan.*

Als men geen *toewak* verdragen kan, dan de *raroe* uitzuigen.

Raroe, boombast, dienende om gisting te veroorzaken. (Vgl. Mal: *laroe.*)

In de *raroe* is wel wat bedwelmend vocht getrokken, doch dat is lang zoo sterk niet als de *toewak.*

Wordt gebezigd van een persoon, die, als hij iemand niet aandurft of aankan, een' van diens ondergeschikten, familieleden, enz. aanpakt of moeilijkheden in den weg legt.

Ni sopsopan = Mand. *ni-intjopan.*

165. *Songon singkam na ni horis.*

Als singkambast, die vol krabben, krassen is.

Wanneer men vóór 't manganjang (vide no. 2) singkambast gebruikt, wordt die met een mes afgekrabd of afgeschraapt.

Beteekenis: Vol krabben, als het gelaat eener vrouw, die getwist heeft en handgemeen is geraakt, of wel die zich door overmatige smart in het gezicht gekrabd heeft.

166. *Ngada taralo boewaja markonong.*

Tegen een krokodil is niet te duiken.

Het is niet mogelijk tegen een machtiger, rijker, meer uitgeslapen persoon den strijd vol te houden.

Vgl. *Malawan bosewajă basisalam.*

167. *Ngada hijang aek anggo so dohot dahanon.*

Het water verdwijnt niet, (eig: wordt niet droog) tenzij er rijst bij is.

Kookt men rijst met water, dan verdwijnt het laatste; wordt water alleen gekookt, dan vermindert het z. t. z. niet.

Beteekenis: Ontstaat er b. v. twist omtrent de djoedjoeran (huwelijksgift) en is er geld om die te betalen, dan zal het

geschil spoedig bijgelegd zijn. Heeft men tegen de adat gezondigd en betaalt men de boete, dan is de zaak ook uit de wereld.

168. *Ngada mahoewa dahanon saboer, intapna oelang goembang matapor.*

Het komt er niet op aan of er rijst gemorst wordt, als de goembang maar niet stuk gaat.

Goembang=mandje van houtbast.

Saboer eig: zaaien, strooien. (Mal: *taboer*).

Men bezigt dit spreekwoord b. v. van een zieke, wiens geneesmiddelen veel geld kosten: als hij slechts beter wordt, dan geeft dat niets.—Het komt er niet op aan of een kind bij den partus sterft, als de vrouw maar blijft leven.

Vgl. *Bijarlah băreh taseraq, asal djangan parijoeq pătjah.*

169. *Lan songon simbora na ni dakdahan.*

Zuiver als gegoten lood.

Wanneer lood gesmolten wordt, verdwijnt alle vuil.

Lan = helder, zuiver; ook langzaam.

Mandakdak is hier = Mand *manoewang*; in het Angk. beteekent *mandakdak* ook slaan.

Mandakdak = roepen van een hond. (Vide n°. 108.)

Wordt gezegd van iemand, die een hart heeft, zoo zuiver als goud, of die steeds opgeruimd en vriendelijk is; ook van bijzonder helder water.

170. *Songon ama ni Mangarop boetong.*

Als de vader van *Mangarop boetong.*

Mangarop = hopen op iets.

boetong = verzadigd.

Beteekenis: iemand die luchtkasteelen bouwt; die zich eene schoone toekomst bouwt; die zich eene schoone toekomst droomt, maar niet de minste moeite doet om dien droom te verwezenlijken.

171. *Songon pamoero ni ama ni Pooeng, pagodang-godang kopolon.*

Evenals het bewaken der sawahs door *Ama ni Pooeng*, die steeds grooter hoeveelheden wist te krijgen.

Ama ni Pooeng, belast met het bewaken der sawahs (mamoero) tegen vogels, varkens enz., deed in het begin uitstekend zijnen plicht; hij wist ten minste den naam van een flink en ijverig man te verwerven. Uit dankbaarheid of wel als belooning voor zijne groote diensten, liet de eigenaar der rijstvelden hem dagelijks eene grootere portie rijst brengen. Daar was het *Ama ni pooeng* om te doen; van dien tijd af liet hij Gods water over Gods akker loopen en keek naar de sawahs niet meer om.

Wordt gezegd van personen, die hard willen werken — of ten minste het doen voorkomen alsof zij hard werken — om hun doel te bereiken; b. v. een goed bezoldigde dan wel hoogere betrekking te krijgen. Hebben zij, wat ze wenschen, dan gaan ze op hunne lauweren rusten. Geusurpeerde reputaties doen dus ook bij de Bataks opgeld.

172. *Songon parintjogot ni toboe-toboe.*

Als het geroep van den *toboe-toboe*.

Toboe-toboe = zekere vogel (specht?), die altijd *sogot-sogot* (morgen! morgen!) roept.

Gebezigd van personen, die altijd weer uitstellen en op de lange baan schuiven.

173. *Polngit songon na mangan sorboek.*

Doodstil als menschen, die sorboek eten.

Sorboek = djagoeng of beras, die eerst gebrand, daarna fijn gestampt en vervolgens met suiker gemengd wordt. (Vgl. mal: *sĕrboeq*).

Indien men bij het eten van *sorboek* spreekt, stuift alles weg.

Wanneer in een huis niemand spreekt en daarin eene doodsche stilte heerscht, gebruikt men deze spreek wijze, die vrij wel overeenkomt met ons: „Daar gaat een dominé voorbij."

174. *Mamoloes begoe.*

Daar gaat een begoe voorbij.

Beteekenis als van n°. 173. Onze dominé is bij de Bataks een *bégoe* = geest, spook geworden.

Deze spreekwijze wordt gewoonlijk gebruikt, indien na druk gepraat eensklaps eene benauwende stilte ontstaat.

175. *Balik songon lot ni manoek.*

Achterste voren als de knie van een kip.

De geleding van scheenbeen en loopbeen noemt de Batak de knie; vandaar het spreekwoord, dat „glad verkeerd, de verkeerde wereld," enz: beteekent.

176. *Moeda lotok aek, manangkoep baoeng.*

Baoeng (gaat men) vangen, als het water troebel is.

Baoeng = naam van een visch.

Beteekenis. In troebel water is het goed visschen.

177. *Ngada taragohon tihas di bohi.*

Litteekens zijn niet van het gelaat (voorhoofd) te verwijderen.

Beteekenis: Onze afkomst kunnen wij niet verloochenen.

Al wordt een zoon van een' slaaf ook nog zoo rijk, hij is en blijft een slavenkind.

178. *Ngada tarbaen siborok toe na doras.*

De siborok kan men niet in snelstroomend water brengen, — wijl ze dan dadelijk wegdrijft.

Doras gewoonlijk = dor.

Siborok = een diertje, dat in water leeft.

Iemand van mindere afkomst kan geen radja worden, omdat hij tegen vele adatsvoorschriften zou zondigen; een radja moet geene vrouw uit de volksklasse nemen, omdat zij niet in staat is de honneurs in zijne woning waar te nemen.

179. *Songon pangalowan ni Dja Holboeng; moeda das moe-*

soe ijama na mangalona; moeda donokma moesoe, ijama pardjolo gilo.

Als de dapperheid (tegenweêr, tegenstand) van Dja Holboeng; is de vijand nog ver weg, dan is niemand zoo dapper als hij; komt de vijand dichterbij, dan gaat hij het eerst aan den haal.

Men zegt ook: *Songon pangalowan in Hoeloebalang Baroba Moeda*, of wel *Hoeloebalang so mida moesoe.*

Van personen gebezigd, die zoolang er geen gevaar dreigt, verbazende helden zijn, maar den moed laten zakken, zoodra zij daarvan blijken moeten geven.

180. *Songon ama ni Marpoeli hodong.*

Als de vader van Marpoeli hodong. (fictieve naam.)

Van dezen wordt het volgende verhaald: Op zekeren dag hadden in twee naburige kampoengs feesten plaats. *Ama ni Marpoeli hodong* wilde van beide gaarne profiteeren, maar was niet zeker, naar welk feest hij 't eerst zou gaan; hij wikte en woog zoolang, totdat hij, eindelijk tot een besluit komende en naar een der feesten gaande, dat afgeloopen vond; hij trok daarop naar het andere en zag, dat ook daar de gasten juist huiswaarts togen.

Bet: Die het onderste uit de kan wil hebben, dien valt het lid op den neus.

181. *Mandás di langgoe di hoerabot.*

Mandás=niets meer en niets minder, juist; er is niets anders. er is geen ander; ongeveer gelijk in beteekenis met *manangkas*. Pr.v. *Modom ija tangkas di pántar*: hij sliep vlak op den vloer (niet op een matje)

Langgoe = ijzeren ring om het handvat van werktuigen om het splijten te voorkomen (Mal: *simpai*)

Hoerabot = rotan of leeren ring, dienende om de *balijoeng* aan den steel (*porda*) te bevestigen.

Raadt men iemand, die maar een stel kleeren heeft, zich te verkleeden; of een persoon, wiens repertoire slechts een

paar *lagoe's* (melodieën) bevat, zijn programma te varieeren, dan zal hij antwoorden: *„Mandás di langgoe do hoerabot,"* d.i. ik heb, ken niets anders, dat is al mijn hebben en houden, ik heb geen andere pijlen op mijn boog, enz:

Vgl. Min: *Oenggang itoe, inggoei' itoe.*
Salendang itoe, salinoei' itoe.

182. *Padao-dao songon na manoetoengi oelok.*

Op een afstand van elkander staan als bij het verbranden (roosten) van een slang.

In den goeden ouden tijd behoorden slangen ook tot het Bataksche menu. Ze werden door twee personen, van wie de een den kop, de ander den staart vasthield, boven een vuur geroost en daarna verorberd.

Wordt gebezigd van twee personen of partijen, die het niet eens kunnen worden, of voor den rechter omtrent een zaak of feit geheel verschillende verklaringen afleggen.

183. *Angkon toemboek boehoe dohot roewas.*

De knoopen moeten met de leden precies overeenkomen.

Bet: Eerst moeten de partijen het in alle opzichten met elkander eens zijn, zal eene zaak in orde komen.

184. *Djadjangan si Rodo.*

Mandjadjang = opstoken, aanzetten, ophitsen.

Si Rodo = naam van een fictieve persoon.

Djadjangan is de persoon, die aangezet wordt.

Beteekenis: Iemand die zich door mooie praatjes of mooie beloften laat paaien, om iets te doen, wat minder oorbaar is.

Ho, djadjangan Si Rodo do ho = jij laat je maar (door ieder) opstoken!

185. *Si pagol niantoek megol.*

Als de sipagol aangeraakt wordt, beweegt zij zich heen en weêr.

Si pagol is de naam van eene rups op pisang-bladeren huizende; als men ze aanraakt, beweegt zij haar achterlijf heen en weder.

Wordt gezegd van kinderen, die als ze geprezen worden, erg lekker zijn; van meisjes, die indien haar werk geroemd wordt, zich nog meer inspannen.

186. *Moeda ni hombar si parhoetoe, dohot iba marhoetoe.*

Als wij gaan zitten bij menschen die ongedierte hebben, krijgen wij het ook.

Hoetoe = spec: hoofdluis.

Bet: Vet smet; wie met pik omgaat, wordt er door besmet.

187. *Songon na manggoewal bargot na bangal.*

Als het bekloppen van een suikerpalm, die geen vocht meer oplevert.

Manggoewal = *mambalbal* = den steel van de bloesem van den suikerpalm (*bargot*) bekloppen om er het vocht van te innen.

Bangal = droog (van borsten), onvruchtbaar.

Bet: onvruchtbaar werk doen; vergeefsche moeite doen om iets onbereikbaars te bereiken.

188. *Sangaoem gijot boetong.*

Men wil door één mondvol verzadigd zijn.

Van personen gezegd, die haastig gebakerd zijn, onmiddellijk de resultaten van hun werk willen zien.

189. *Oehoem dege-dege boeloe.*

Partijdig recht.

Bij het splijten van bamboe, wordt een deel neêrgedrukt, en het andere deel opgeheven.

Vgl:

190. *Holongan roha di sanggoel sijan di oboek.*

Men houdt meer van den haarwrong dan van het haar.

Wordt gezegd van personen, die voor hunne familie niets over hebben, doch vol égards zijn voor vreemden; die de laatsten dikwijls bij zich zullen noodigen, terwijl ze hunne verwanten thuis laten, enz.

VERBETERINGEN.

DEEL XXXIV, pag. 75 e. v.

Raadsel	8:	*Harbo*	**moet**	**zijn**	*Horbo.*
		manjambal patjaq	„	„	*manjambal. Patjaq.*
„	13:	*tălaq*	„	„	*tălap.*
„	16:	*deerina*	„	„	*doerina.*
„	27:	*djolong-djolong*	„	„	*djolong.*
„	28:	*Toengan*	„	„	*Toengau.*
„	37:	*nı*	„	„	*na.*
„	41:	*masaq lantjim*	„	„	*masaq. Lantjim.*
„	45:	*sabi poga*	„	„	*sabi.*
„	54:	**voren**	„	„	**ooren.**
		van persoon	„	„	**van een persoon.**
„	74:	*Tjabo*	„	„	*Ijabo.*
„	77:	*paroek dolak*	„	„	*paraek dolok.*
„	79:	*bohol*	„	„	*bohal.*
„	82:	**bedreigers**	„	„	**bedriegers.**
„	84:	*Marabon*	„	„	*Maroban.*
„	86:	**heeft**	„	„	**helft.**
„	88:	*Tongon*	„	„	*Songon.*
„	94:	**besloten**	„	„	**gesloten.**
„	100:	*hadıngnjå*	„	„	*gadingnjå*

DE UITWATERING

VAN HET

TOBAMEER EN DE BATOE BONGBONG

DOOR

P. A. L. E. VAN DIJK.

Controleur bij het Bin. Bestuur.

Het bij velen nog zoo weinig bekende Tobameer is het grootste van de bekende meren in onzen Indischen Archipel en trekt op de kaart niet alleen daardoor de aandacht, maar zeker ook door zijnen eigenaardigen vorm.

Het is toch door een hoog opgeheven schiereiland, Samosir, in twee stukken verdeeld, die als het ware geheel op zich zelf staan, en aan de oostzijde van het schiereiland verbonden zijn door een betrekkelijk smallen doorgang, terwijl aan de westzijde van Samosir het kanaal gesloten is door een smalle strooks lands ± 200 Meter breed, die het schiereiland met den vasten wal vereenigt.

Het meer wordt aan alle zijden door tallooze beken en riviertjes gevoed, waarvan zeer vele zich als watervallen in het meer storten, terwijl andere, nadat zij zich van het gebergte en de hoogvlakten naar beneden gestort of een weg gebaand hebben, eenigen tijd door de vlakten stroomen, die vooral in het zuiden de oevers van het meer omgeven.

Hoe het Tobameer is ontstaan, zal door een geologisch onderzoek zijn uit te maken. Ik kan er slechts van zeggen dat alles wijst op vulkanischen oorsprong.

De geheele hoogvlakte bezuiden het meer bestaat uit vulkanisch zand.

Ik acht het waarschijnlijk, dat twee onzaglijke vulkanen in vroeger eeuwen de plaats innamen waar zich nu het zuidelijk en noordelijk meer bevinden. Ook ben ik van meening dat als zeker kan worden aangenomen, dat het meer vroeger zeer veel grooter is geweest en het niveau alzoo veel hooger was; dit bewijst mijns inziens de geheele omgeving, de gesteldheid van den bodem der vlakten gelegen aan den voet van het meerrand-gebergte en voornamelijk ook de berg- of heuvelrug waardoor de uitwatering van het meer zich heen breekt.

Het meerwater baant zich een weg door een gedeelte van het randgebergte waar dit veel lager is dan overal elders om het meer; het is vooral op een afstand duidelijk te zien dat in vroegere eeuwen, waarschijnlijk bij het ontstaan van het meer, het water over dezen lagen, een horizontale lijn vormenden, bergrand naar het oosten stroomde. Oorspronkelijk moet daar een breede stroom met stroomversnellingen en watervallen zijn geweest, die langzamerhand kleiner en smaller is geworden, naarmate het meerwater in niveau daalde doordat de uitwatering zich dieper in den bergrand ingroef.

Na jaren is daardoor een vrij diepe kloof ontstaan, die veel gelijkt op de kloof der Batang Taro, waar deze de vallei van Si Lindoeng verlaat, die ongetwijfeld vroeger een meer is geweest.

Niet alleen door diepere uitspoeling is in den loop der eeuwen het niveau van het Tobameer gedaald, het is ook veel kleiner geworden, tengevolge van verminderden wateraanvoer uit rivieren en beken.

De dichte bevolking, zoowel op de hoogvlakten, waarvan het meer als het ware slechts eene inzakking vormt, als op het omringende randgebergte en op het schiereiland Samosir, heeft om verschillende redenen een groot deel der bosschen opgeruimd en uitgeroeid en zij gaat met dit verwoestingswerk buiten onze grenzen nog steeds voort.

Beeken zijn daardoor uitgedroogd, vroeger groote rivieren veel kleiner geworden; in het algemeen is de wateraanvoer zoowel als de regenval verminderd.

Men heeft vroeger wel beweerd, dat het Tobameer behalve de rivier van Asahan, in het Noordwesten nog een tweeden afvoerweg naar de zee had, doch deze meening is gebleken geheel onjuist te zijn. Het meer wordt in het westen en noordwesten, zooals ik in het jaar 1889 bij eene excursie die zich tot den Poesoek Boekit uitstrekte, gelegenheid had te zien, geheel afgesloten door hooge randgebergten, waarachter zich nog andere gebergten en de hoogvlakte uitstrekken.

Het oosten met zijn betrekkelijk geleidelijk afloopend terrein, was voor het meerwater de aangewezen richting om zich een weg te banen naar de kust.

Deze oostelijke uitwatering nu vormt, zooals algemeen bekend is, den bovenstroom van de Asahan rivier, die zich bij Tandjoeng Balei in zee stort, en van Bandar Poelau af tot de kust voor groote prauwen bevaarbaar is.

Reeds in vroegere tijden liep de handelsweg van Toba naar de Oostkust tot aan Bandar Poelau bijna geheel langs den rivieroever, en werd veel door handelaren betreden, die er tamelijk veilig waren, maar aan de hoofden der verschillende tusschen gelegen landschapjes een tolgeld (bong-bong) hadden te betalen.

In den laatsten tijd, nu de landschappen Si Roewar en het een weinig benedenstrooms gelegen Toetoepan geen tolgelden meer heffen en ook het Gouvernement niet meer vijandig gezind zijn, kan men den weg van Toba naar Bandar Poelau als geheel veilig beschouwen, en neemt de handel met de Oostkust voortdurend toe.

Wordt die weg voor transport met karren geschikt gemaakt, dan zal het sterk bevolkte hoogland in gemakkelijke verbinding staan met de zee en daardoor de welvaart in niet geringe mate toenemen.

Zooals ik hiervoren aanstipte is het niveau van het meerwater in den loop der tijden voortdurend gedaald. en zulks moest

wel het geval zijn, daar de wateraanvoer al minder en minder werd.

Toch is er een tijd geweest dat het veel lager stond dan nu het geval is.

De oorzaak van dit oogenschijnlijk vreemde feit is de volgende:

Op ± 15 minuten gaans stoomafwaarts van het landschap Si Roewar verheft zich aan den linkeroeverrand der kloof waardoor de rivier haar weg heeft gebaand, een berg, Dollok Si Makoeh genaamd.

Deze berg, bij de Battaks als Sombaon (woonplaats van een geest) bekend, heeft een koepelvormigen top, die grootendeels uit steen bestaat, terwijl de hellingen op enkele plaatsen recht afdalende rotswanden vertoonen.

Ongeveer 50 à 60 jaren geleden stortte, waarschijnlijk ten gevolge van langdurige zware regens, een gedeelte van den berg in. Zware groote rotsklompen en massas kleinere steenen rolden naar beneden in het ravijn en versperden de rivier den weg; het water werd tegen deze natuurlijke sluis hoog opgestuwd, het ravijn liep vol, zooals ooggetuigen verhalen tot aan de wallen van de kampong van Radja Pamotang van Si Roewar, welke kampong ongeveer 13 Meter boven het tegenwoordige waterniveau ligt.

De doorgang voor het water was gedurende een dag bijna geheel gestremd, de achter de versperring liggende rivierbedding zoo goed als droog geloopen.

Langzamerhand werd de druk van het water echter te sterk en baande zich de stroom een weg tusschen rotsblokken en steenen heen naar beneden.

In den loop der jaren na deze gebeurtenis is deze stuwdam aanmerkelijk lager geworden door de voortdurende werking van het aandringende water, maar hare fundamenten, om ze zoo maar eens te noemen, liggen er nog en zullen wel ten eeuwigen dage daar blijven liggen, tenzij ze kunstmatig worden opgeruimd.

Bovenstrooms is het water meters diep en neemt het, zoo-

als men ook bij sluizen ziet, in de nabijheid der versperring eene draaiende beweging aan, daar de massa's elkander den nauwen doortocht betwisten.

De rivier heeft zich op deze plaats in drie armen gesplitst, waarvan twee zeer ondiep en vol rolsteenen, een even steenachtig eilandje omsluiten; de derde arm, die aan het grootste gedeelte van het water den doortocht moet geven, is aan het boveneinde, door eene onder water liggende rots, voor een gedeelte afgesloten; het water moet er overheenstroomen. Een drietal andere rotsblokken, die echter bij laag water zichtbaar zijn, zooals het geval was toen ik de plek bezocht, sluiten aan de oeverzijde den weg af, en beletten ook daardoor het onderspoelen en instorten van den oeverrand, hetgeen zonder deze rotsen stellig gebeuren zou. Bij eene eventueele opruiming van een gedeelte dezer steenmassa's ter verbetering van de doorstroomings-opening, zou het dus zaak zijn eerst de drie laatstgenoemde beletselen, die meestal zichtbaar zijn, door middel van dynamiet te doen springen. Daardoor zal niet alleen de geul dieper worden, maar het aandringende water zal den zandigen oeverrand aangrijpen en deze doen afbrokkelen en instorten.

De doorstroomingsopening wordt daardoor veel ruimer en dan zal waarschijnlijk de thans ongeveer $^1/_2$ Meter onder water zichtbare rotsmassa bloot komen waardoor deze op hare beurt, althans voor een groot gedeelte, kan worden vernield.

Wenschelijk zal het natuurlijk zijn, de mijnen zoo diep mogelijk te boren, bijv. 2 à $2^1/_2$ Meter. Een flinke lading dynamiet zal dan stellig een groot gedeelte der rotsklompen vernietigen, terwijl het sterk aandringende water wel het overige zal doen.

De bodem van de beide andere veel ondiepere rivierarmen bestaat hoofdzakelijk uit groote rolsteenen en kleinere rotsblokken, die grootendeels door handenarbeid kunnen worden verwijderd.

Daar de linkeroever betrekkelijk vlak is zal men daar de steenen kunnen opstapelen, een werk intusschen dat geruimen

tijd zal duren, en veel handen zal vereischen, maar waardoor wezenlijk verbetering in den waterafvoer zal worden aangebracht.

Het geheel opruimen der versperring, zoodat de toestand zoude worden als vóór de catastrophe, is mijns inziens met de hier aan te wenden betrekkelijk gebrekkige middelen niet mogelijk, doch door het verrichten van hetgeen ik bereids ter verbetering aangaf, zou reeds veel gewonnen zijn.

Want daardoor zoude het langs de oevers van het meer en in de uitwatering zelve thans ondergeloopen land, vroeger hoofdzakelijk uit sawah's bestaande, weder bloot komen en de bevolking een groote uitgestrektheid sawahterrein herwinnen.

Men kan zich voorstellen welke consternatie het instorten van den Dollok Si Makoeh, het afsluiten der kloof en het opstuwen van het water in de uitwatering en op het meer onder de bevolking moeten hebben veroorzaakt.

Het meerniveau begon langzamerhand, aanmerkelijk te rijzen en het water stroomde de oevers op, waar deze vlak of hellend zijn; niet alleen werden tal van sawahs vernield, maar de bevolking werd ook door het water uit de oeverkampongs verdreven. Toen de versperring later doorbrak, trok het water zich wel weder terug, maar slechts gedeeltelijk, zoodat waar de oevers laag en glooiend afhelden de sawahs overstroomd bleven tot den huidigen dag, of in moerassen werden herschapen, welke te diep zijn om voor cultuur te kunnen worden gebezigd.

Verscheidene oeverdorpen moesten worden verlaten, terwijl de bewoners er van hooger op gingen wonen.

De grootste schade leden de landschappen Oeloean, L. Binanga, L. Bagasan, Aroean, Banoea Loeboe, Si Goempar enz. zoowel aan kampongs als sawahvelden, welke laatste volgens sommigen hier en daar strooken van ± 200 Meter breedte vormden.

Van welke beteekenis de schade was, kan blijken uit de volgende opgaaf:

Landschap.	Aantal vernielde kampongs.	Breedte van de sawah-strook die onder water werd gezet.
Hinalang.	1	70 vadem.
Boelboel.	1	80 „
Si Bola Hotang.	5	50 „
Aroean.	1	100 „
Banoea Loeboe.	1	100 „
Bibir Aek.	3	100 „
Si Goempar.	8	200 à 300 „
Oeloean.	1	30 „

Het moerassige eilandje dat thans in het meer ligt tegenover Tamboenan, en betrekkelijk ver uit den oever, was vóór de gebeurtenis met den vasten wal verbonden en kon, hoewel langs een modderigen weg, toch zonder boot van den oever uit worden bereikt; nu is daar in het geheel geen sprake meer van.

De bevolking, die door den verhoogden waterstand van het meer zooveel schade leed, zag, zooals wel te begrijpen is, naar middelen uit ten einde de oorzaak daarvan zoo mogelijk te doen ophouden.

Er werd besloten, indien het mogelijk zoude zijn, de versperring in de kloof van Si Roewar op te ruimen en de rivier weder zijn ouden loop te verschaffen. Het waren voornamelijk de hoofden der landschappen aan deze zijde van de uitwatering, die de zaak doordreven. Zelve niet geneigd naar het vijandige Si Roewar te gaan, wisten zij door bedreigingen, hoofden en bevolking van Oeloean daartoe te bewegen. Alle gronden, liggende langs den linker oever der rivier behooren tot Oeloean, en nu verklaarden de hoofden aan deze zijde den Oeloeanners dat zij hen als schadevergoeding met geweld die gronden zouden ontnemen, tenzij Oeloean het werk op zich nam.

Hierop verzamelden zich hoofden en bevolking van Oeloean en trokken, van allerlei, meest houten, werktuigen voorzien, naar Si Roewar en den Dollok Si Makoeh.

Volgens ooggetuigen waren het eenige duizende menschen, die in de kloof te Si Roewar bijeenkwamen en de handen aan het werk sloegen.

Weldra bleek het hun, dat de medegebrachte werktuigen niet tegen de harde granietblokken, die de eigenlijke versperring vormen, bestand waren, waarom men besloot de boven door mij genoemde twee ondiepe rivierarmen, uit te diepen door het opruimen der rolsteenen en zoodoende der rivier eene andere bedding te verschaffen. De aangevangen arbeid, had die kunnen worden voltooid, zoude waarschijnlijk wel gedeeltelijk zijn gelukt en veel verbetering in den toestand hebben aangebracht, doch men had geen rekening gehouden met de lieden van Si Roewar, die van het opstuiven van het water geen last hadden, geen sawah's hadden verloren, maar integendeel bovenstrooms van de Batoe Bongbong in het zich verbreidende water, een goed terrein vonden voor de vischvangst, hetgeen zij vroeger in de veel smallere snelstroomende rivier niet hadden gehad.

Op een middel bedacht om de Oeloeanners, die zij niet durfden aanvallen en wegens hun getalsterkte ook niet met geweld konden verdrijven, weg te krijgen, werd het gerucht verspreid dat de Sombaon van den Si Manoek-Manoek, een der machtigste en rijkste berggeesten, vertoornd was over de pogingen door Oeloean in het werk gesteld om de Batoe Bongbong op te ruimen, en daarom een soeroehan had gezonden om het werk te verbieden en te beletten.

Deze soeroehan nu was eene reusachtige slang van wel een vadem dik, droeg een bos riet en gras (harė-harė) op den kop en zou reeds door eenige lieden van Si Roewar gezien zijn.

Werkelijk werd, toen de arbeiders ongeveer 4 dagen aan het werk waren, eene slang gezien, doch daar deze van gewone grootte was, stoorde men zich niet veel aan het praatje.

Het toenmalige hoofd van Si Roewar, Goeroe Sadopahon, vader van het tegenwoordige hoofd Pamotang, liet daarop des nachts door zijne lieden een aantal geweren en goederen van de Oeloeanners stelen en verklaarde, toen dit den vol-

genden dag ontdekt werd, dat zulks stellig moest gedaan zijn door den soeroehan van den Sombaon, die niet wilde dat het werk werd voorgezet.

De Batak is zeer lichtgeloovig, en men kan hem even als een kind de wonderbaarlijkste zaken wijsmaken. Zoo werd ook dit verhaal geloofd, en men besloot de werkzaamheden te staken, daar de berggeest blijkbaar daartegen was.

Waarschijnlijk zullen velen ook het nutteloose van den arbeid met zulke gebrekkige werktuigen als waarover zij beschikten hebben ingezien; bij anderen kwam de aangeboren luiheid en het gebrek aan volharding boven, en zoo vond men in het verspreide gerucht eene welkome aanleiding om den arbeid te staken.

De menschenmassa trok af naar Oeloean, en liet Si Reswar in het bezit van zijn vischwater en van de gestolen goederen en wapens.

Verdere pogingen om de Batoe Bongbong op te ruimen zijn na dien niet meer ondernomen; men berustte in den bestaanden toestand.

Reeds geruimen tijd geleden, toen ik als Controleur van Silindoeng nog Taroetoeng tot standplaats had, hoorde ik over deze gebeurtenis en den Batoe Bongbong spreken; bij den Assistent Resident, den heer L. C. Welsink, toenmalig Controleur van Toba, vervoegden zich jaren geleden reeds vele lieden, die vroegen de versperring op te ruimen, waartoe naar hunne meening alleen het Gouvernement in staat zoude zijn.

Toen ik dan ook naar Toba was overgeplaatst, onze verhouding tot de oostelijk van Lagoe Boti gelegen landschappen vriendschappelijk was geworden, zoozeer zelfs dat de bevolking, op eigen verzoek, volgens mijne aanwijzing een flinken rijweg van Lagoe Boti naar de uitwatering van het meer (Pasir di Babana) aanlegde, besloot ik gevolg te geven aan het herhaald verzoek van de hoofden en bevolking om den Batoe Bongbong zelf in oogenschouw te nemen.

De zendelingen, de heeren Nommensen, Pöhlig en Chris-

Pamneen zouden mijne reisgezellen zijn en zoo vertrokken wij den 28sten April des morgens vroeg per roeiboot van Na Roemonda, het zendingstation van den heer Pöhlig, naar Si Roewar.

Na Roemonda ligt ongeveer één uur roeiens stroomafwaarts van de uitwatering van het meer.

Alvorens het een en ander van ons tochtje mede te deelen, nóg een enkel woord over de genoemde, oostelijk van Lagoe Boti gelegen landschappen, waardoor onze weg ons van Lagoe Boti naar Na Roemonda voert, en over den eigenaardigen toestand waarin deze landschappen verkeeren ten opzichte van het aangrenzende Gouvernements gebied.

De voornaamste er van zijn: Si Antar, Paparean, Si Torang en Parsambilan. Zij worden begrensd door het oostelijk randgebergte, het meer, de uitwatering en het Gouvernements gebied, en zijn met nog een aantal kleinere feitelijk nog geheel onafhankelijk; doch doordat het Gouvernement de vestiging van zendelingen van het Rhijnsche zendinggenootschap daar toegelaten heeft, en er zich dan ook werkelijk 4 zendelingen hebben neergezet, is de band tusschen deze streken en het Gouvernementsgebied zeer nauw geworden. De bevolking heeft van Lagoe Boti uit niet alleen den evenbedoelden rijweg aangelegd naar Na Roemonda (Si Antar), het station van den heer Pöhlig, maar ook een aantal zijwegen naar de verschillende landschappen zijn in aanleg of reeds gereed.

Onderlinge oorlogen hebben opgehouden; voor de beslechting van twisten en geschillen wordt meestal de tusschenkomst van den Controleur van Toba ingeroepen of ze worden door de zendelingen in der minne beëindigd.

Het dobbelen is verboden en zoo meer.

Over het algemeen beschouwen zich hoofden en bevolking als reeds onder Gouvernements bestuur, waarom het zeer wenschelijk is dat zoo spoedig mogelijk tot inlijving worde overgegaan; het wachten daarmede begrijpt de inlander niet, en het spreekt van zelf dat het bestuur bij de aanraking met

die in een halfslachtigen, onzekeren toestand verkeerende streken vaak in eigenaardige moeielijkheden komt.

De hier bedoelde streken zijn even dicht bevolkt als de onderafdeeling Toba, die alleen reeds een 20,000 tal zielen telt.

In den vroegen morgen van den 28sten April vertrok ik per bendy van Lagoe Boti over Si Goempar, passeerde daar het station van den heer Nommensen, en kwam na drie kwartier rijdens te Na Roemonda aan. De heeren Nommensen en Christiaansen hadden zich verlaat en kwamen eerst een uur daarna, de laatste per boot van de monding der uitwatering, waar hij zijne woning heeft in het landschap Parparean.

De uitwatering draagt den naam van Pasir di babana hetgeen „zand in den mond" beteekent.

Het Gouvernementsvaartuig (kolek) dat ons naar Si Roewar zoude brengen, had ik reeds den vorigen dag rechtstreeks van Baligé, waar de vaartuigen gestationneerd zijn, naar Na Roemonda doen komen.

Ten acht ure gingen wij aan boord en begon de vaart stroomafwaarts.

De rivier, medegerekend het ondergeloopen land aan hare oevers, is hier op sommige plaatsen wel 300 Meter breed; de moerassige oevers en de ondiepten zijn dicht begroeid met eene lange rietsoort (harong) genaamd, welk riet veel gebruikt wordt voor het dekken van huizen en het maken van omwandingen, het laatste ter vervanging van planken of bamboe.

Deze rietbosschen en de hier en daar voor de vischvangst door de bevolking dwars in de rivier ingeheide bamboezen versperringen bemoeielijkten nu en dan de vaart, die overigens, daar het stroomafwaarts ging, geen vertraging ondervond. De bevolking van Si Antar, langs de oevers wonende, hielp ons bereidwillig bij het opruimen der hindernissen, terwijl een aantal hoofden en andere menschen uit de naburige kampongs en landschappen, ook van Lagoe Boti, den landweg naar Si Roewar volgden, en ons als het ware langs den oever en over de heuvels begeleidden.

Op de rivier zelf zagen we tusschen het riet en op de ondiepten een aantal visschers in kano's gezeten.

Deze kano's zijn hier op de rivier, waar geen golfslag voorkomt, nog veel kleiner en broozer dan de reeds zoo notendopachtige prauwtjes, die men voor de vischvangst op het meer gebruikt.

Het wekt steeds de verbazing op hoe bedreven de inlanders zijn in het omgaan met deze vaartuigjes; sommige die ik op de uitwatering zag, kon men zelfs geen uitgeholde boomstam noemen; het waren eenvoudig eenigszins uitgeholde drijvende planken.

In deze kleine dingen gaat men niet alleen een eind ver het meer in, maar daarin worden de netten en fuiken opgehaald en opgeborgen; men springt er midden in het meer uit en klimt er weder in, zonder dat de ranke vaartuigjes kantelen of omslaan.

De linker oever bood niet veel verscheidenheid aan; op den achtergrond de Si Manoek Manoek, een hooge berggroep, liggende in den keten van het oostelijk grensgebergte; daarvóór eene aaneenschakeling van met gras en alang alang begroeide heuvels, en eindelijk eene breede moerassige strook oeverland, dicht begroeid met harang. Levendiger was het gezicht op den rechteroever; deze vertoonde eene reeks van kampongs, alle behoorende tot het groote landschap Si Antar, doch onder verschillende hoofden staande. Aan deze zijde is ook de landweg naar Si Roewar, welk landschap eveneens op den rechteroever der rivier ligt. De rivier vormt namelijk de grens tusschen de stammen aan deze zijde en het groote landschap Oeloean, dat nog niet door Europeesche ambtenaren werd bezocht.

Hoewel bereids een groot aantal hoofden van Oeloean hunne opwachting bij mij te Lagoe Boti kwamen maken, heeft het bestuur er nog weinig invloed, en verkeert het land er dan ook nog geheel in zijnen primitieven toestand; voortdurend wordt er oorlog gevoerd, en van deze zijde hoort men duidelijk het schieten der vechtende partijen, terwijl meerdere kam-

pongs van dezen oever uit ook zichtbaar zijn. De hoofden van Oeloean zijn verwant met de hoofden aan deze zijde van het meer en met die van ons gebied en de bevolking komt ook vrijelijk op de passars.

Toch heeft er altijd eenige afscheiding bestaan tusschen de bevolking aan de overzijde en die aan deze zijde der rivier en waren de Oeloeanners altijd trouwe aanhangers van het priesterhoofd Singa Mangaradja.

De grens van de onderafdeeling Asahan op de Oostkust is niet ver verwijderd van het landschap Si Roewar.

Door het maken van een voor voertuigen bruikbaren verbindingsweg tusschen Toba en Bandar Poelo, waar de rivier van Asahan voor tamelijk groote prauwen bevaarbaar wordt, zouden beide onderafdeelingen zeer worden gebaat; van deze zijde kunnen arbeidskrachten en vee worden geleverd, van gene zijde de handelsproducten waaraan hier behoefte is. Zoolang deze verbinding niet tot stand is gekomen, kwijnt natuurlijk de handel, die anders eene hooge vlucht zoude nemen en een zegen zoude zijn voor de geheele Bataklanden. Noch naar het Noorden (Deli), noch naar het Westen (Baros) hebben wij eenen uitweg en de tijd is zeker nog ver dat daarheen goede handelswegen geopend kunnen worden.

Een weg naar de Oostkust langs de Asahan rivier kan volgens de berichten, welke ik inwon, zonder bezwaar worden gemaakt en is, indien de Regeering zulks wenscht, gemakkelijk tot stand te brengen, door het inlijven der landschappen tusschen Lagoe Boti en Soengapa gelegen.

Na eene vaart van een groot uur bereikte ons gezelschap het landschap Si Roewar. De rivier heeft zich reeds veel versmald, maar is toch altijd nog 50 á 60 Meter breed en zeer diep, bevaarbaar voor de grootste prauwen. Jammer dat deze bevaarbaarheid bij Si Roewar ophoudt; de kloof vernauwt zich aanmerkelijk, en de rivier begint meer en meer op een bergstroom te gelijken; de oevers worden steil en in de verte ziet men de kloofranden, begroeid met bosch.

Wij leggen beneden de kampong van het voornaamste hoofd van Si Roewar, Pamotang, aan, en worden begroet met saluutschoten uit lilla en geweren; het Bataksche orkest speelt de gewone wijs en de bevolking komt van alle zijden toeloopen om ons te begroeten.

Zoodra ik uit de boot spring, vat het hoofd mij bij de hand en brengt mij langs een vrij goed pad naar zijn kampong; hij wil niet weten van een bezoek aan de Batoe Bong Bong alvorens wij de hoeta hebben bezocht.

Deze ligt op een heuvel, vormt een sterke benteng, is vrij zindelijk en voor een Bataksch dorp bijzonder groot; het bevat 24 huizen, waaronder vooral de woning van het hoofd zich onderscheidt door kunstig snijwerk.

Wij begeven ons in de daartegenover liggende sopo (vergaderzaal, tevens rijstschuur), die voor onze ontvangst geheel is ingericht.

De Bataksche muziek speelt; de hoofden en hunne vrouwen voeren voor ons hunne nationale dansen uit; eene koe wordt mij als geschenk aangeboden; dadelijk geslacht en onder de hoofden en gasten verdeeld, nadat wij ook ons aandeel van het dier hadden ontvangen.

Wij besloten in de kampong te middagmalen en terwijl het eten werd bereid de Batoe Bong Bong te bezoeken.

Vergezeld door een groote menigte, bereiken we na een kwartier loopens langs een vrij goed pad de rivier versperring.

Ik had gedacht dat de kloof op dit punt veel nauwer zoude zijn en de rotsblokken veel omvangrijker, althans wat het boven het water uitstekend gedeelte betreft, want het onderzoek leerde dat de rivier voor en achter de versperring meters diep is en de steenmassa dus als het ware eene prop in de rivierbedding vormt, die het water in de hoogte dringt en opstuwt.

Bij het opruimen dezer prop moet noodwendig het waterniveau oogenblikkelijk dalen.

Niet ver van de Batoe Bong Bong ligt tegen de ravijn-

helling aan, de kampong van het hoofd Goeroe Niaithan, eveneens tot Si Roewar behoorende. Dit hoofd is na Pamotang het voornaamste in het landschap, maar van eenen anderen stam (marga).

Het geheele landschap bestaat uit een twaalftal kampongs van de marga's Merpaoeng (Pamotang) en Si Mangoetsaug (Goeroe Niaithan). Na een kwartier toevens bij de versperring keerden wij weder naar de kampong terug; het feest werd voortgezet, wij gebruikten het middagmaal en gaven het hoofd toen te kennen dat wij wenschten terug te keeren. Pamotang noodigde ons uit ook den nacht in zijn dorp te verblijven en eerst den volgenden morgen te vertrekken, maar wij sloegen dit af, daar een logies zonder goede legerstede in een Bataksche woning ons weinig toelachte.

Hem vragende naar den verderen weg stroomafwaarts, naar het volgende landschap Toetoepan en naar den grooten waterval der Asahan rivier, deelde hij mij mede, dat het van Si Roewar tot Toetoepan ongeveer even ver is als van Si Roewar tot Lagoe Boti en dat een paar uur loopen beneden Toetoepan de rivier den grooten waterval vormt, onlangs door den Italiaanschen reiziger Modigliani bezocht.

Hij bood dadelijk aan mij daarheen te begeleiden; de hoofden van Toetoepan zijn ook van de Marga Merpaoeng en met hem verwant; deze zouden mij zeer gaarne ontvangen als hij hen van mijne komst kennis gaf. Ik moest hem beloven zoodra ik in de gelegenheid was en toestemming van mijn chefs daartoe kon krijgen, met hem de reis daarheen te maken.

Wij namen daarop van het gastvrije hoofd afscheid en stapten weder in onze boot. De terugvaart duurde, als van zelf spreekt, veel langer (ongeveer 3 uren), daar het tegen den stroom opging, en dikwijls met kracht moest worden geroeid.

De tocht liep echter ook nu zonder ongeval af en om 5 uur in den namiddag legden we weder aan bij het station Na Roemonda. Per bendy was ik nog vóór het in-

vallen der duisternis te Lagoe Boti terug. Onderweg werd de loop der rivier met de boussole zoo goed mogelijk opgenomen, ten einde die later in teekening te kunnen brengen.

Mij ontbrak nu nog eene opname van het gedeelte der uitwatering van Na Roemonda tot aan het meer (Parparean). Hoewel ik dit traject vroeger reeds eens per batakprauw had afgelegd, heb ik toen geene opname kunnen doen en maakte ik daarom van de gelegenheid dat eenige heeren van Taroetoeng op bezoek naar Lagoe Boti gekomen waren, en mij verzochten een tochtje op het meer te mogen maken, gebruik om onze gasten uit te noodigen mij van Lagoe Boti te vergezellen over het meer tot aan de Pasir di Babana en verder de rivier op tot Na Roemonda.

Des morgens vroeg vertrokken wij van Lagoe Boti en waren tegen drie uur in den namiddag terug. Door den Luitenant der Infanterie H. J. Hillebrandt werden eenige schetsen van het meer genomen en ook de rivier in teekening gebracht.

Alvorens deze schets te eindigen, zal ik nog het een en ander mededeelen omtrent de geesten (Sombaons), waarover hierboven eenige malen is gesproken.

De Batak erkent een algemeen opperwezen, dat den naam draagt van Ompoe Toean Moela Djadi.

Omtrent den oorsprong dezer godheid (Debata) is niets bekend; van zijne kinderen, 4 zonen en eene dochter, die ook Debata's zijn, verhaalt men het volgende:

Debata Asi-Asi, de eerste zoon, de schepper der aarde, zond zijne dochter Si Deak Pareadjar naar de aarde om die te bouwen en te bevolken; zij werd daarin bijgestaan door den reuzenvogel Si Leang-Leang, die de grondstoffen uit den hemel (Soerga) aanbracht; de aarde toch was te voren nog geheel water (eene zee), die steeds in beroering werd gehouden door den Naga Padaha, de reuzenslang of draak, die de aarde draagt.

Nadat zij zevenmalen de pas opgebouwde aarde had vernield, werd, op verzoek van Si Deak Pareadjar, de Naga op last van Debata Asi Asi, door den Datoe Panginiboesiniboes

vastgeketend. De bewegingen die het dier nog maken kan, veroorzaken de aardbevingen.

De tweede zoon, Ompoe Toean Batara Goeroe, is de god die zoowel de aarde als de menschen vruchtbaar maakt, en tot wien zich dus ook de vrouwen wenden, indien zij geene kinderen krijgen.

De derde, Ompoe Toean Soripada, is de Vulcanus der Bataks, de god der metalen en de schepper van metalen voorwerpen.

De vierde, Ompoe Bala Boelau, is de god der geneeskunde, tooverij enz; van dezen hebben de Datoe's hunne kennis verkregen in het maken van geneesmiddelen, vergiften, tooverformulieren, enz:

De dochter, Boroe Saniangnaga, is de godin der zee of van het water, waarin zij ook steeds haar verblijf houdt.

Het woord „sombaon" duidt eigenlijk aan dengene of datgene aan wien of waaraan men een offerande (somba, sembah) brengt. Kapt iemand in het bosch een boom, en blijft deze met de kroon of de takken tegen de omringende boomen aanhangen, zoodat hij niet dadelijk geheel valt, dan brengt men eerst eene kleine offerande, alvorens den boom met geweld verder naar beneden te halen; die boom is dan sombaon geworden.

Een ander wil uit de aarde het metaal delven; te voren brengt hij een offer, en de plaats waar het erts zich bevindt wordt een sombaon.

Men kan zich dus voorstellen hoe talloos en overal voorkomende de sombaons moeten zijn; het water, boomen, rotsen, bergen enz: alles kan sombaon zijn; men denkt zich dan een goede of booze geest op die plaatsen.

Een andere soort sombaon's zijn de soeroehans (zendelingen) der Datoe's; deze laatsten hebben vaste woonplaatsen, meestal op hooge bergtoppen of bij den oorsprong van rivieren, en fungeeren als sombaon voor een geheele streek of een landschap. Zoo zijn in Toba bekend de sombaon van Baligé op den Dollok Tolang; die van Si Terang op den Batoe Hoda

(paardensteen); die van Lagoe Boti aan de Si Maré Maré rivier; die van Bonan Dollok in het Si Rambei bosch.

De machtigste en rijkste uit deze streken is die van Oeloean op den Si Manoek Manoek; deze berggeest kan, indien hij wil, den menschen allerlei dingen schenken om hen rijk te maken; ieder die iets van hem ontvangt, al is het maar een stok, krijgt daardoor groot aanzien.

Geesten van nog lageren rang zijn de begoe's, goede of kwade geesten, ook van afgestorvenen, of wel beschermgeesten.

Lagoe Boti, Mei 1891.

INHOUD.